

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

FUNDAMENTAL, HUMANİTAR
VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ SERİYASI

www.gdu.edu.az

2

GƏNCƏ - 2022

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 2**

GƏNCƏ – 2022

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Xəlil Yusifli
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. İldırım Qasımov, dos. Bayram Apoyev,
dos. İ.C. Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 07 iyul 2022 –ci il tarixli (protokol № 14) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2022, № 2

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Yusifov M.Q., Cavadov E.M., Tağıyeva S.A. <i>Respublikanın aran iqtisadi rayonlarında yeni əkilmiş və bərpa olunmuş meyvə bağlarında cərgəaralarında birillik k/t bitkilərinin kombinə edilmiş səpin texnologiyası.....</i>	12
Həsənova M.Ə. <i>Sistematik ədədlər və onların elektron hesablayıcı maşınlarında tətbiqinə dair.....</i>	18
Əsgərova T.Ə., Qənbərova S.İ. <i>Xətti tənliklər sisteminin həll üsullarının kompüter riyazi sistemlərində (Mathcad) realizasiyası.....</i>	21
Babayeva Ş.M. <i>Alqoritmlərin analizinin əsasları.....</i>	26

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Şeyxzamanlı A.B., Rəfizadə G.T. <i>Arılarda təbii beçələmə.....</i>	34
--	----

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Kərimzadə P. <i>1906-ci ilin fevralında Tiflisdə barışıq qurultayı.....</i>	37
Allahverdiyeva G. A. <i>XVIII əsrin ortalarında Rusiya imperiyasının daxili vəziyyəti.....</i>	46
Aslanova E.Ə., Bağirova S.R. <i>Çarizmin köçürmə siyasətinin Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafına təsiri</i>	51
Həsənov E.L. <i>Gəncənin maddi-mədəni mühitinin tədqiqində tarixi məhəllələrin mənbəşünaslıq əhəmiyyəti.....</i>	56
Musayev E.A. <i>Azərbaycan nefti ABŞ-in enerji strategiyasında (1991-2018)</i>	66
Usenov F.E., Mursalqulov İ.H. <i>Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının məktəbləri (1915-1916-ci illər).....</i>	72
Əliyev M.M. <i>XVIII əsrin birinci yarısında Şirvanda İran və yerli feodallar zülmünə qarşı qalxan xalq üsyanının bəzi məsələlərinə dair.....</i>	81
Əliyeva S.T. <i>Azərbaycanda məskunlaşmış irandilli etnik qruplar.....</i>	87
Paşayeva E.M. <i>Nadir Şahın Qafqaz siyasətinə dair.....</i>	94
Qasımova T.İ. <i>Əsrin müqaviləsi Azərbaycan dünyada beynəlxalq nüfuza integrasiyasında isbata ehtiyacı olmayan tərəqqi modelidir.....</i>	99
Quliyev Ş.N. <i>Müstəqillik illərində Goranboy və Samux rayonları ərazisindəki arxeoloji abidələrdə aparılan tədqiqatlar haqqında.....</i>	106
Qurbanova S.A. <i>Avropa ittifaqı çərçivəsində integrasiya proseslərinə Fransanın mövqeyi.....</i>	113
Səfərova Ç.Q. <i>Türkiyənin enerji diplomatiyasında Cənubi Qafqaz.....</i>	117
Məmmədova Y.E. <i>Zəhirəddin Babur və Moğol dövlətinin yaranmasına dair.....</i>	123
Həsənov E. <i>Güney Qafqazda təhlükəsizliyin qorunmasında Türkiyə Cümhuriyyətinin rolu.....</i>	128
Cabbarova E.O. <i>İstiqlal muzeyinin təşkili tarixi və fəaliyyəti.....</i>	139
Məmmədzadə T.Ə. <i>Arxeoloji materiallarda uşaq oyuncaqları.....</i>	145

Bəxtiyarlı H. <i>Con Kennedy hökumətinin Latin Amerikası siyasəti</i>	153
Əyyubova Ş.Ə. <i>Şamaxının orta əsr türbələri</i>	159
Babayev Ə.H. <i>Orta əsrlərdə Abşerondan keçən ticarət yolları haqqında</i>	163
Yusifova D.S. <i>Azərbaycan qərb bölgəsinin orta əsr gil qablarının naxışlanması üsulları (IX-XI əsrlər)</i>	167

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

Əliyev S.M. <i>Azərbaycanda davamlı inkişafı səciyyələndirən amillər</i>	174
Yusibova G.Y. <i>Orta əsr siyasi fikrində Qərbi Avropa mütəfəkkirlərinin rolu</i>	177

PEDAQOQİKA

Binnətova Ş.B. <i>İbtidai siniflərdə “funksiya” anlayışının propedevtikası</i>	183
Nəzərova G.E. <i>Müasir məktəblilərin siyasi mədəniyyət tərbiyəsinin formalaşmasında Nizami Gəncəvinin rolu</i>	189
Babayeva N.İ. <i>Xalq pdaqogikası nəsillərin müdrik xəzinəsidir</i>	195
Xəlilova A.Ə. <i>İnklüziv təhsil alan şagirdlərin inkişaf problemlərinə görə təsnifatı, klinik mənzərəsi və xüsusiyyətləri</i>	201
Nəzərova G.M. <i>Müasir pedaqoji elmin əsas paradıqmaları</i>	209

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Abbasov H.C. <i>C.N.Q.Bayronun yaradıcılığı</i>	214
Abdullayeva E.K. <i>İngilis dilinin öyrədilməsinin çətinlikləri</i>	221
Aslanova M.İ., Məmməd zadə N.Y. <i>Danışığın mənasını təşkil edən proses və operatorlar</i>	226
Yusibova A.A. <i>Abdulla Şaiqin həyat və yaradıcılığına dair maraqlı məqamlar</i>	229
Babayeva A.M. <i>İngilis dilində “If clause”</i>	235
Cəfərova A.R. <i>Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi və onun əsas anlayışları</i>	240
Rəhimov M.N., Cəlilova T.M. <i>İngilis dilinin lüğətinin stilistik fərqləndirilməsi</i>	245
Əliyeva G.A. <i>Müstəqillik dövrü sərbəst şeirində modernizm və postmodernizmin təzahürləri</i>	249
İsayeva A.X. <i>İngilis və azərbaycan dillərində modalığın leksik ifadə yolları</i>	257
İsmayilova A.V. <i>İngilis və azərbaycan dillərində “isim + isim” strukturlu mürəkkəb leksik vahidlərin quruluş xüsusiyyətləri</i>	261
Məmmədova N.M. <i>Frazeoloji vahidlərin yaranmasında nağılların rolu</i>	266
Talıbova A.N. <i>İngilis dilinin tədrisinin müasir metodları</i>	270
Vəliyeva V.F. <i>Fəlsəfi zamanın tədqiqi</i>	275
Vəliyev M.Q. <i>Azərbaycan dilində “et”, “ol”, “qil” komponentli analitik feillər</i>	281
Məmməd zadə Q.Ş. <i>Afqılütinativ sistemdə sonşəkilçilər və onların funksional xüsusiyyətləri</i>	288
Hüseynova A.A. <i>Rəsmi müraciət etiketlərinin struktur-semantik təsnifi</i>	296
Mehrəliyeva G. <i>Bir sözün ikili xüsusiyyətə malik ola bilib-bilməməsi haqqında</i>	303
Əliyeva K. <i>Əvəzliyin morfosintaksisi</i>	307
Əzizova P.Ə. <i>Mətnlərin təsnifi problemi haqqında</i>	314

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Məmmədov F.Ş. 1946-1960-ci illər Azərbaycan dəzğah rəngkarlığı	321
Hüseynov A.Ə. Rəngkarlıqda kamerton (tonlar) və kolorit anlayışı.....	328
Məmmədov Ş.M., Məmmədov F.Ş. 1941-1945 – ci illər Azərbaycan dəzğah rəngkarlığı.....	337
Məmmədova A.Ə. Şrift qrafik kompozisiyasının elementi kimi.....	342
Məmmədov Ş.M. 1960-1980 – ci illər Azərbaycan rəngkarlığının görkəmli nümayəndələri.....	347

TƏLİM-TƏRBİYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

Abdullayeva V.Ç., Abbasəlizadə A.N., Əlizadə T.Y. Texniki mətnlərin tərcüməsinin xüsusiyyətləri.....	354
Adıgözəlova N.N. Xarici dilin tədrisi prosesində poeziyanın rolu.....	360
Kərimli A.T., Bəşirova A.H. Tərcümə mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi.....	364
Hüseynova Z.N., Həməzəyeva N.H. Dünya dillərinin lingvistik tipologiyasında ingilis dilinin yeri.....	368
Məmmədova T.Ə. İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində sadə məsələlərin təsnifatı və müxtəlif üsullarla həlli.....	372
İsgəndərova R.Ə. Pedaqoji fəaliyyətdə müəllim-şagird ünsiyyətinin etik əsasları.....	378
Quliyeva T.Ə. Azərbaycan dili dərslərində inteqrasiyanın rolu və onun psixolinqvistik və didaktik prinsiplər əsasında təmin olunması.....	383
Musayeva K.R. M. F. Axundzadə nəsrinin əsas xüsusiyyətləri.....	386
Kazımova S.A., Qəhrəmanova Z.S. Orta mərhələdə dərslin planlaşdırılması.....	393
İsmayılova S.İ., Muxtarova V.Z. Amerika xalqı və həyat tərzini.....	398
Rüstəmov R.H. Bəhrüz Bəy Kəngərlinin həyat və yaradıcılıq yoluna daha bir baxış.....	402
Abdullayeva G.Ş., Qasımova M.İ., Tağıyeva K.A. Hüseyn Cavid üslubu.....	406
Zeynalova S.Z. Dilin funksional stilləri.....	412
Əliyeva N.İ., Nuriyeva A.Y. Afrika-Amerika vernakulyar ingilis dili və onun özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	419
Mustafayeva Z.A. Türkiyədə milli azadlıq mübarizəsi Lozanna konqresi.....	423
Həsənov E.F., Əliyev T.X., Əlizadə Ü.H. Məktəbəqədər kiçik yaşlı uşaqların fiziki tərbiyənin hissə-hissə öyrətmə metodlarının üstünlükləri.....	427
Sarıyev V. Azərbaycan silahlı qüvvələrinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində rolu.....	430
Kərimova R.C., Əkbərova İ.B. Zərərli vərdişlər və onlardan törənən fəsadlar.....	434
Quliyeva E.A. Müasir dövrdə ədəbi dilimizdəki bəzi yeniliklər.....	440

СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА И МЕХАНИКА

Юсифов М. К., Джавадов Э.М., Тагиева С. А. Комбинированная технология посева однолетних сельскохозяйственных культур в междурядьях молодых и восстановленных фруктовых садах.....	12
Гасанова М.А. О систематических числах и их применении в электронно -вычислительных машинах.....	18
Аскерова Т. А., Канбарова С.И. Реализация решений систем линейных уравнений в компьютерных математических системах (Mathcad).....	21
Бабаева Ш.М. Основы анализа алгоритмов.....	26

БИОЛОГИЯ И АГРАРНЫЕ НАУКИ

Шейхзаманлы А.Б. Роение пчелиной семье.....	34
--	----

ИСТОРИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Керимзаде П. Армяно-Азербайджанский примирительный съезд в Тифлисе в феврале 1906 года.....	37
Аллахвердиева Г.А. Внутреннее положение российской империи в середине XVIII века.....	46
Багирова С.Р. Влияние переселенческой политики царизма в северном Азербайджане на развитие капиталистических отношений в сельском хозяйстве.....	51
Гасанов Э.Л Источниковедческое значение исторических кварталов в изучении материальной и культурной среды Гянджи.....	56
Мусаев Э.А. Азербайджанская нефть в энергетической стратегии США (1991-2018).....	66
Усенов Ф.Э., Мурсагулов И.Х. Школы Гянджинской (Елизаветпольской) губернии (1915-1916 гг.).....	72
Алиев М.М. Народное восстание в Ширване в первой половине XVIII века против гнёта Иранских и местных феодалов.....	81
Алиева С.Т. Ираноязычные группы, проживающие в Азербайджане.....	87
Пашаева Е.М. О Кавказской политике Надир-Шаха.....	94
Гасымова Т.И. Контракт века-это модель прогресса, которая не нуждается в доказательствах в интеграции Азербайджана в международное влияние в мире.....	99
Гулиев Ш.Н. Об исследованиях, проведенных в ходе археологических раскопок на территории Геранбойского и Самухского районов за годы независимости.....	106
Гурбанова С.А. Позиция Франции в отношении процессов интеграции в условиях европейского союза.....	113
Сафарова Ч.Г. Южный Кавказ в энергетической дипломатии Турции.....	117
Мамедова Е.Е. О Захираддина Бабура и создание Могольского государства.....	123
Гасанов Э.Ч. Роль турецкой республики на страже безопасности на Южном Кавказе.....	128
Джаббарова Э.О. История создания и деятельности музея Истиклял.....	139
Мамедзаде Т.Э. Детские игрушки в археологических материалах.....	145
Бахтиярлы Г. Латиноамериканская политика Джона Ф. Кеннеди.....	153
Ейюбова Ш.А. Средневековые гробницы Шемахи.....	159

Бабайев А.Г. <i>О торговых путях проходивших через Абшерон в средние века</i>	163
Юсифава Д.С. <i>Способ орнаментации средневековых глиняных сосудов западного региона Азербайджана (IX-XI вв)</i>	167

ФИЛОСОФИЯ, СОЦИОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Алиев С.М. <i>Факторы, характеризующие устойчивое развитие в Азербайджане</i>	174
Юсифова Г.Я. <i>Роль Западноевропейских мыслителей в средневековой политической мысли</i>	177

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Биннатова Ш.Б. <i>Пропедевтика понятия «функции» в начальных классах</i>	183
Назарова Г.Э. <i>Роль Низами Гянджеви в формировании политической культуры современных школьников</i>	189
Бабаева Н.И. <i>Народная педагогика – мудрое сокровище поколений</i>	195
Халилова А.А. <i>Классификация, клиническая картина и особенности проблем развития учащихся в условиях инклюзивного образования</i>	201
Назарова Г.М. <i>Основные парадигмы современной педагогической науки</i>	209

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аббасов Г.Д. <i>Творчество Дж. Байрона</i>	214
Абдуллаева Э. К. <i>Трудности преподавания английского языка</i>	221
Асланова М.И., Мамедзаде Н.Ю. <i>Каонституирование смысла высказывания процесс и операторы</i>	226
Юсифова А.А. <i>Интересные факты о жизни и творчестве Абдуллы Шаига</i>	229
Бабаева А.М. <i>“If clause” в Английском языке</i>	235
Джафарова А.Р. <i>Возникновение когнитивной лингвистики и ее основные понятия</i>	240
Рагимов М.Н., Джаилова Т.М. <i>Стилистическая дифференциация словарного состава английского языка</i>	245
Алиева Г.А. <i>Проявления модернизма и постмодернизма в свободной поэзии периода независимости</i>	249
Исаева А.Х. <i>Лексические пути выражения модальности в английском и русском языках</i>	257
Исмаилова А.В. <i>Особенности построения сложных лексических единиц со структурой «существительное+существительное» в английском и азербайджанском языках</i>	261
Мамедова Н.М. <i>Роль сказок в создании фразеологизмов</i>	266
Талыбова А.Н. <i>Современные методы преподавания языка</i>	270
Велиева В.Ф. <i>Изучение философского времени</i>	275
Велиев М.Г. <i>Аналитическое глаголы с компонентами et, ol, qil в азербайджанском языке</i>	281
Мамедзаде Г.Ш. <i>Суффиксы в системе агглюнативной системы и их функциональная характеристика</i>	288
Гусейнова А.А. <i>Структурно-семантическая классификация официальных обращений</i>	296
Мехралиева Г. <i>О возможности изложения двойных признаков слова</i>	303

Алиева К. <i>Морфосинтаксис местоимения</i>	307
Азизова П.А. <i>О проблеме классификации текстов</i>	314

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И АРХИТЕКТУРА

Маммадов Ф.Ш. <i>Станковая живопись в 1946-1960 годах в Азербайджане</i>	321
Гусейнов А.А. <i>camerton (tons) and color recognition</i>	328
Маммадов Ш.М., Маммадов Ф.Ш. <i>Станковая живопись в Азербайджане в 1941-1945 годах</i>	337
Мамедова А.А. <i>Шрифт как элемент графической композиции</i>	342
Маммадов Ш.М. <i>Выдающиеся представители азербайджанской живописи в 1960-1980 годах</i>	347

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Абдуллаева В.Ч., Аббасализайда А.Н., Ализайда Т.Ю. <i>Особенности перевода технических текстов</i>	354
Адыгозалова Н.Н. <i>Роль поэзии в процессе обучения иностранному языку</i>	360
Каримли А.Т., Баширова А.Г. <i>Перевод как средство межкультурной коммуникации</i>	364
Гусейнова З.Н., Гамзаева Н.Г. <i>Место английского языка в лингвистической типологии языков мира</i>	368
Мамедова Т.А. <i>Классификация и решение простых задач на уроках математики в начальной школе</i>	372
Искендерова Р.А. <i>Этические основы взаимоотношения учителя и ученика в педагогической деятельности</i>	378
Кулиева Т. А. <i>Роль интеграции на уроках азербайджанского языка и ее обеспечение на основе психолингвистических и дидактических принципов</i>	383
Мусаева К.Р. <i>Основные черты прозы М. ф. Ахундаде</i>	386
Казимова С.А., Кахраманова З.С. <i>Планирование урока на среднем этапе</i>	393
Исмаилова С.И., Мухтарова В.З. <i>Американцы и образ жизни</i>	398
Рустамова Р.Г. <i>Еще один взгляд на путь жизни и творчеству Бехруз Бека Кенгерли</i>	402
Абдуллаева Г.Ш., Гасымова М.И., Тагиева К.А. <i>Стиль Хусейна Джавида</i>	406
Зейналова С.З. <i>Функциональные стили языка</i>	412
Əliyeva N.İ., Nuriyeva A.Y. <i>Афро-Американский диалект английского языка и его особенности</i>	419
Мустафайев З.А. <i>Национально-освободительная борьба в Турции конгресс лозанны</i>	423
Гасанов Э.Ф., Алиев Т.Х., Ализаде У.Г. <i>Преимущества частно-разделительных методов физического воспитания дошкольников</i>	427
Сариев В. <i>Роль Азербайджанских вооруженных сил в военно-патриотическом воспитании</i>	430
Каримова Р.Д., Акбарова И.Б. <i>Вредные привычки и последствия из них</i>	434
Гулиева Э.А. <i>О некоторых новшествах Азербайджанского литературного языка в период динамического развития</i>	440

CONTAINS

MATHEMATICS AND MECHANICS

Yusifov M.K., Javadov E.M., Tagiyeva S.A. <i>Combined technology of sowing annual crops in the row spacing of young and restored orchards.....</i>	12
Gasanova M.A. <i>On systematic numbers and their application in electronic computers.....</i>	18
Asgerova T.A., Qenberova S.I. <i>Implementation of solutions to systems of linear equations in computer mathematical systems (mathcad).....</i>	21
Babayeva Sh.M. <i>Fundamentals of algorithms analysis.....</i>	26

BIOLOCKL AND AGRARIAN

Sheykhzamanli A.B., Rafizade G.T. <i>Natural swarming of bees.....</i>	34
---	----

HISTORY, ANTROPOLOGY AND POLITICAL SCIENCES

Karimzada P. <i>The Armenian-Azerbaijani reconciliation congress in tbilisi in february 1906.....</i>	37
Allahverdieva G. A. <i>The internal situation of the Russian empire in the middle of the XVIII century.....</i>	46
Bagirova S.R. <i>He influence of the resettlement policy of the of the russian empire in northern Azerbaijan on the development of capitalist relations in agriculture.....</i>	51
Hasanov E.L. <i>Significance of historical quarters in research of the material and cultural environment of Ganja.....</i>	56
Musayev E.A. <i>Azerbaijan oil in the us energy strategy (1991-2018).....</i>	66
Usenov F.E., Mursagulov I.Kh. <i>Schools of the Ganja (Elizabethpol) province (1915-1916).....</i>	72
Aliev M.M. <i>Popular uprising in shirvan in the first half of the 18th century against the oppression of Iranian and local feudal lords.....</i>	81
Aliyeva S.T. <i>Iranian-speaking ethnic groups residents in Azerbaijan.....</i>	87
Pashayeva E.M. <i>On the caucasian policy of Nadir Shah.....</i>	94
Gasimova T.I. <i>The contract of the century is a model of progress in the integration of international authority of Azerbaijan in the world.....</i>	99
Guliyev Sh.N. <i>About researches carried out in archaeological excavations in the areas of Goranboy and Samukh regions during the years of independence.....</i>	106
Gurbanova S.A. <i>France's position on integration processes in the conditions of the european union.....</i>	113
Safarova C.G. <i>South caucasus in Turkey's energy diplomacy.....</i>	117
Mammadova Y.E. <i>About Zahiraddin Babur and the creation of the Mughal state.....</i>	123
Hasanov E.Ch. <i>Role of the republic of turkey in guarding security in the south caucasus.....</i>	128
Jabbarova E.O. <i>The history of the establishment and activities of the Istiklal museum.....</i>	139
Mamedzada T.A. <i>Children 'stoy in archeologicalmaterials.....</i>	145
Bakhtiyarlı H. <i>John F. Kennedy's latin american politics.....</i>	153

Ayyubova Sh.A. <i>Medieval tomb of Shamakhi</i>	159
Babayev A.H <i>About trade routes passing through Absheron the middle ages</i>	163
Yusifova D.S. <i>Patterning methods of medieval clay vessels of the western region of Azerbaijan (IX-XI centuries)</i>	167

FILOSOFIYA, SOSIOLOGIYA AND PSIXOLOGIKL

Aliev S.M. <i>Factors characterizing sustainable development in Azerbaijan</i>	174
Yusibova G.Y. <i>The role of western European thinkers in medieval political thought</i>	177

PEDAQOJY

Binnativa Sh.B. <i>Propaedeutics of the concept of "function" in primary classes</i>	183
Nazarova G.E. <i>The role of Nizami Ganjavi in the formation of political culture education of modern schoolchildren</i>	189
Babayeva N.I. <i>Folk pedagogy is a wise treasure of generations</i>	195
Xalilova A.A. <i>Classification, clinical picture and features of the problems of development of students in the context of inclusive education</i>	201
Nazarova G.M. <i>Asic paradigms of modern pedagogical science</i>	209

PHILOLOJY

Abbasov H.C. <i>The artikle examines the work of C.N.Q. Byron</i>	214
Abdullayeva E.K. <i>The difficulties of teaching english language</i>	221
Aslanova M.I., Mammadzadeh N.Y. <i>Constituting the meaning of the statement process and operators</i>	226
Yusibova A.A. <i>Interesting facts about Abdulla SHAig's life and creativity</i>	229
Babayeva A.M. <i>"If clause" in English</i>	235
Jafarova A.R. <i>The formation of cognitive linguistics and its basic concepts</i>	240
Rahimov M.N., Jalilova T.M. <i>Stylistic differentiation of the vocabulary of the English Language</i>	245
Aliyeva G.A. <i>Manifestations of modernism and postmodernism in the free poetry of the independence period</i>	249
İsayeva A.X. <i>Lexical ways of expressing modality in English and Russian</i>	257
Ismailova A.V. <i>Structural features of complex lexical units with "name + name" structure in english and azerbaijani languages</i>	261
Mammadova N.M. <i>The role of fairy tales in the creation of phraseological units</i>	266
Talibova A.N. <i>Modern techniques in language teaching</i>	270
Valiyeva V.F. <i>The study of philosophical time</i>	275
Valiyev M.G. <i>Analytic verbs with components "et", "ol", "qil" in the Azrebaijani language</i>	281
Mammadzada G.Sh. <i>Suffixes in the agglutinative system and their functional characteristics</i>	288
Huseynova A.A. <i>Structural-semantic classification of official appeals</i>	296
Mexralieva G. <i>About ability of double signs of a single word</i>	303
Aliyeva K. <i>Pronoun morphosyntax</i>	307
Azizova P.A. <i>On problems of texts classification</i>	314

ART AND ARCHITECTURE

Mammadov F.Sh. 1946-1960 Azerbaijan bench painting	321
Huseynov A.A. Camerton (tons) and color recognition.....	328
Mammadov Sh.M., Mammadov F.Sh. 1941-1945 Azerbaijan bench painting.....	337
Mammadova A.A. Font as an element of graphic composition.....	342
Mammadov Sh.M. Prominent representatives of Azerbaijani painting in 1960-1980.....	347

THE THEORY AND PRACTICE OF BEHAVIOR AND EDUCATION

Abdullayeva V.C., Abbasalizade A.N., Alizade T.Y. The characteristics of technical texts translation.....	354
Adigozalova N.N. The role of poetry in oreign language teaching.....	360
Karimli A.T., Bashirova A.H. Translation as a means of intercultural communication.....	364
Huseynova Z.N., Hamzayeva N.H. Of the english language in the linguistic typology of the languages of the world.....	368
Mammadova T.A. Classification and solving simple problems in mathematics lessons in elementary school.....	372
Isgandarova R.A. Ethical basis of teacher-student association in pedagogical activity.....	378
Guliyeva T.A. The role of integration in the lessons of the azerbaijani language and its provision on the basis of psycholinguistic and didactic principles.....	383
Musaeva K.R. Main features of M.F. Akhundzade's prose.....	386
Kazımova S.A. , Qahramanova Z.S. Planning lessons in the intermediate stage of teaching.....	393
Ismayilova S.I., Mukhtarova V.Z. American life.....	398
Rustamova R.H. Another look at the Bahruz Bey Kangarli's life and creativity way.....	402
Abdullayeva G.Sh., Gasimova M.İ., Taghiyeva K.A. Hzussein Javid style.....	406
Zeynalova S.Z. Functional styles of the Language.....	412
Aliyeva N.I., Nuriyeva A.Y. African - American vernacular English and its peculiarities.....	419
Mustafayev Z.A. National liberation struggle in Türkiye congress of lausanne.....	423
Gasanov E.F., Aliyev T.X., Alizade U.H. Advantages of private-separate methods of physical education of preschool children.....	427
Sariev V. Role of Azerbaijani armed forces in military-patriote education.....	430
Karimova R.J., Akbarova I.B. Bad habits and consequences arising from them.....	434
Guliyeva E.A. On some innovations of the Azerbaijani literary language in the period of dynamic development.....	440

RIYAZIYYAT VƏ MEXANİKA

UOT:63

RESPUBLİKANIN ARAN İQTİSADI RAYONLARINDA YENİ ƏKİLMİŞ VƏ BƏRPA OLUNMUŞ MEYVƏ BAĞLARINDA CƏRGƏ ARALARINDA BİRİLLİK K/T BİTKİLƏRİNİN KOMBİNƏ EDİLMİŞ SƏPİN TEXNOLOGİYASI

*Dos. Yusifov Mustafa Qasım oğlu., dos. Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu.,
b/m.t.f.d. Tağıyeva Saida Abduləli qızı*

Gəncə Dövlət Universiteti

saida.taqiyeva@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə cavan (yeni əkilmiş) və bərpa olunmuş meyvə bağlarının cərgəaralarında birilik k/t bitkilərinin kombinə edilmiş və ya qarışıq səpin texnologiyasının tətbiqindən bəhs olunur. Təklif olunan səpin texnologiyası bütün dünyada, o cümlədən bizim respublikamızda qarşıya çıxan ərzaq proqramının həllində mühüm nəticə verməsi planlaşdırılır. Belə kombinə edilmiş səpin texnologiyasında 1; 2; 3 və daha çox məhsul əldə etmək nəzərdə tutulur. Təklif olunan kombinə edilmiş səpin texnologiyasında heyvandarlıq məhsullarının (ət, yağ, qiymətli xəz dəri, yun, dəri və s.) həmçinin ərzaq məhsullarına xammal təchizatında müsbət nəticələrə səbəb olar.*

Açar sözlər: kombinə edilmiş əkin texnologiyası, cavan və bərpa olunmuş meyvə bağları, kombinə edilmiş qarışıq səpin, bir ildə bir neçə məhsul əldə etmək

Ключевые слова: комбинированные посевы: в период вегетации, в период уборки, ленточный посев семена, одно летних культур

Keywords: combined crops: during the growing season, during the harvesting period, belt sowing seeds, one-year-old crops

Hazırda dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ərzaq proqramının həlli ilə əlaqədar olaraq, başqa sahələrdə, o cümlədən k/t–da yeni texnologiya, torpaq sahələrindən səmərəli istifadə, bir təsərrüfat ilində eyni əkin sahəsindən bir neçə növ bitkinin əkilib becərilməsi başlıca amildir.

BMT –nin qeyd etdiyi kimi, hazırda dünyada baş verən hərbi – siyasi qarşıdurmalar, dünyanın yeni qruplaşma qloballaşma prosesində səkkiz milyonluq dünya əhalisinin ərzaq planının həllində çətinliklər yaradır.

Hazırda un və un məmulatları üçün strateji əhəmiyyətə malik buğdanın hər tonunun dəyəri 500 ABŞ dollarından baha olması proqnozlaşdırılır.

Yuxarıda göstəricilərdən əlavə, dünyanın ərzaq proqramının həllində mühüm rol oynayan Rusiya və Ukrayna dövlətləri arasında gedən dağıdıcı müharibə və hərbi, siyasi – iqtisadi qruplaşmalar dünya ərzaq proqramının həllində çətinliklər törədir. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, xarabalığa çevrilən şəhər və sənaye obyektlərinin bərpası, yeni yaranmış qaçqın və köçkünlər axınına yaradır, insan tələfatının həllini çətinləşdirir.

Bizim respublikamızın ərzaq proqramının həllində başlıca çətinlik 30 il ərzində, daşnaq erməni dövlətinin (xalqının) torpaqlarımızın 20%-in işğal olunması və işğal olunmuş torpaqların və həmin torpaqlardakı yaşayış ərazilərinin şəhər və kəndlərin, fabrik və zavodların xarabalığa çevrilməsidir. Qarabağ ərazisi xarabalığa çevrilməsinə görə xerasimo ilə, minalanmasına görə isə dünyada üçüncü yerdə durması ilə müqayisə olunur. Torpaqlarımızın 20%-in erməni işğalı zamanı bütün beynəlxalq təşkilatlar və dünyanı idarə etməkdə özünü haqqın qarçısı kimi göstərən Amerika, Avropa Birliyi ölkələri, Minsk qrupu və s. təşkilatlar ikili standartdan çıxış etməklə, Qarabağın 30 il işğalına göz yumurdular.

Rəşadətli Azərbaycan ordusunun gücü dövlət rəhbərinin düzgün siyasəti nəticəsində 44 günlük qələbə nəticəsində demək olar ki, torpaqlarımız düşmən tapdağından xilas edildi. Lakin Qarabağın yaşayış məntəqələri, şəhər və kəndlərində, dini və ibadət mərkəzlərində daş üstə daş qalmamışdır. İkinci Qarabağ müharibəsində 3000-dən artıq şəhid verməyimizə və minlərlə əlilimiz olmasına baxmayaraq onların yaşayışının yaxşılaşdırılması, sağlamlıqlarının bərpası dövlətin və Azərbaycan xalqının qarşısında çox böyük məsuliyyət qoyur.

Göstərilən çətinliklərin həlli dünyada ərzaq çatışmazlığı ilə eyni vaxta düşsədə respublika ərazisində torpaq – iqlim şəraitindən və suvarma suyundan planlı şəkildə istifadə olunarsa, ölkəmizdə ərzaq proqramının həllində alınan nəticələr qənaətbəxş ola bilər.

Mütəxəssislərin məlumatına əsasən respublikanın su ehtiyatlarının 30%-nin Qarabağda yerləşməsinə nəzərə alınaraq yaxın gələcəkdə minalardan təmizlənmiş ərazilərdə k/t –a yararlı əkin sahələrində və ona yaxın rayonların su təchizatının yaxşılaşdırılması ərzaq məsələsinin həllində başlıca rol oynayacaq.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı respublikanın dağətəyi və aran iqtisadi rayonlarında cavan və bərpa olunmuş meyvə bağlarında cərgəarası kombinə edilmiş birillik k/t bitkilərinin əkin texnologiyası ərzaq proqramının həllində (3÷5 il ərzində bağların tam məhsula düşmə vaxtına kimi) mühüm əhəmiyyətə malik ola bilər.

Aşağıdakı cədvəldə respublikanın müasir meyvə bağlarında (uca, orta və gödək – alçaq boylu) calaqlarının bitkilərin qida sahəsi - əkin sxemi verilmişdir (cədvəl)

MÜASİR MEYVƏ BAĞLARINDA BİTKİLƏRİN QIDA SAHƏSİ

Cins və sort	Calaqaltının tipi	Cərgəarası, m	Bitkiarası, m
1	2	3	4
YASTI ÇƏTİR FORMALI (PALMET, ŞPALER)			
A L M A			
Orta boylu sortlar	Uca boylu	5,0	4,0 – 5,0
Zəif boylu sortlar		4,0 – 5,0	3,0 – 3,5
“Şpur” tipli sortlar		4,0	2,0
Uca boylu sortlar	Orta boylu	4,5 – 5	4,0
Orta boylu sortlar		4 – 4,5	3,0 – 4,0
Zəif boylu sortlar		4,0	3,0 – 3,5
“Şpur” tipli sortlar		4,0	2,0
Uca boylu sortlar	Gödək boylu	3,5 – 4,0	2,0 – 3,0
Orta boylu sortlar		3,5 – 4,0	2,0 – 2,5
Zəif boylu sortlar		3,0 – 3,5	2,0

“Şpur” tipli sortlar		3,0 – 3,5	1,0 – 1,5
A R M U D			
Uca boylu sortlar	Uca boylu	4,0 – 5,0	3,5 – 4,0
Orta boylu sortlar		3,0 – 5,0	3,0 – 4,0
Zəif boylu sortlar		4,0 – 4,5	2,5 – 3,0
Uca boylu sortlar	Gödək boylu (heyva)	3,5	2,5 – 3,0
Orta boylu sortlar		3,5	2,0 – 2,5
Zəif boylu sortlar		3,0 – 3,5	1,5 – 2,0
D İ G Ə R M E Y V Ə C İ N S L Ə R İ			
Şəftəli	Şəftəli	5,0	3,0– 4,0
Xirnik	Qafqaz xirniyi	5,0	4,0 – 5,0
SUPER İNTENSİV BAĞ (ZƏİF BOYLU KOL VƏ İYVARI FORMALI)			
a) sıxlaşdırılmış xətvəri əkin sxemi			
A L M A			
Zəif boylu sortlar	Orta boylu	3,0 – 4,0	1,0 – 1,5
“Şpur” tipli sortlar		3,0 – 4,0	1,0 – 1,5
Orta boylu sortlar	Gödək boylu	3,0 – 4,0	0,5 – 1,0
Zəif boylu sortlar		3,0 – 4,0	0,5 – 1,0
“Şpur” tipli sortlar		3,0 – 4,0	0,5 – 1,0
1	2	3	4
Orta boylu sortla A R M U D			
r	Gödək boylu (heyva)	3,0 – 4,0	0,5 – 1,0
Zəif boylu sortlar		3,0 – 4,0	0,5 – 1,0
YUMRU (SFERİK, KÜRƏ ŞƏKİLLİ) ÇƏTİR FORMALAR			
A L M A			
Uca boylu sortlar	Uca boylu	8,0	5,0 – 6,0
Orta boylu sortlar		7,0 – 8,0	4,0 – 5,0
Zəif boylu sortlar		6,0 – 7,0	3,0 – 4,0
“Şpur” tipli sortlar		5,0	2,0 – 3,0
Uca boylu sortlar	Gödək boylu	5,0	3,0
Orta boylu sortlar		4,0 – 5,0	2,0 – 3,0
Zəif boylu sortlar		4,0	2,0
“Şpur” tipli sortlar		3,0 – 4,0	1,5 – 2,0
A R M U D			
Uca boylu sortlar	Uca boylu	7,0 – 8,0	4,0 – 5,0
Orta boylu sortlar		6,0 – 7,0	4,0
Zəif boylu sortlar		5,0 – 6,0	3,0 – 4,0
Uca boylu sortlar	Gödək boylu (heyva)	5,0 – 6,0	3,0 – 4,0
Orta boylu sortlar		5,0	2,5 – 3,0
Zəif boylu sortlar		4,0 – 5,0	2,0 – 3,0
D igər meyvə c insləri			

Heyva	Heyva	5,0 – 6,0	3,0 – 4,0
Gavalı və alça	Alça	6,0 – 7,0	3,0 – 4,0
Ərik	Ərik	6,0 – 8,0	4,0 – 5,0
Şəftəli	Şəftəli	5,0 – 6,0	3,0 – 4,0
Albalı	Albalı, antipka	6,0 – 7,0	3,0 – 5,0
Gilas	Gilas, antipka	6,0 – 8,0	4,0 – 5,0
Badam	Badam	7,0 – 6,0	4,0 – 5,0
Nar	-	4,0 – 5,0	4,0 – 5,0
Xirnik	Qafqaz xirniyi	6,0 – 8,0	4,0 – 5,0
İncir	-	5,0 – 6,0	3,0 – 4,0
Fındıq	-	5,0 – 6,0	3,0 – 4,0
Qoz	Qoz	8,0 – 10,0	8,0 – 10,0

Cədvəli araşdırsaq görürük ki, cavan və bərpa olunmuş meyvə tinglərinin cərgələrinin (uzununa) aralarındakı məsafə ən azı ($3,0 \div 3,5m$ -dən) başlayaraq ən çox $8,0 \div 10,0m$ -ə kimi arta bilər. Ona görə də cərgədəki meyvə ağaclarının cərgə - aralarında birillik k/t bitkilərinin kombinə edilmiş səpin texnologiyasını yerinə yetirmək mümkündür. Bu halda cavan və bərpa olunmuş meyvə bağları arasında əkiləcək k/t bitkilərinin vegetasiya müddətini, səpin texnologiyasını, torpaq sahələrinin qidalılıq dərəcəsini və iqlim şəraitini nəzərə alaraq eyni əkin sahəsindən kombinə edilmiş əkin texnologiyası tətbiqi əsasında tarladan 1;2 və hətta 3 dəfə məhsul yığmaq mümkündür.

Meyvə bağlarının (yeni əkilmiş və bərpa olunmuş) tam məhsula düşənə kimi vaxt ərzində ($3 \div 5$ il) cərgənin uzununa istiqamətində birillik və çox illik k/t bitkilərinin birinin kombinə edilmiş və bir neçəsinin kombinə edilmiş qarışıq səpinindən 1;2;3 və daha artıq məhsul əldə etmək olur: məs. çoxillik yonca və xaşa yem bitkisinin kombinə edilmiş səpin texnologiyasından 5 (beş) dəfə biçim aparmaqla, 1) quru ot; 2) quru otdan kip – pres əldə etmək; 3) yarım quru otdan senaj almaq; 4) biçilib – xırdalanmış yaş otdan silos əldə etmək; 5) biçilib xırdalanmış quru otdan otunu istehsal etmək mümkündür.

Birillik k/t bitkilərinin cavan meyvə bağları arasına kombinə edilmiş səpinindən bir neçə müxtəlif növ məhsul istehsal etmək mümkündür. Məsələn: quraqlığa davamlı ($40^{\circ}S$ istiliyə), şoran torpaqlarda yetişdirilə bilən sorqo – süpürgə bitkisinin şoranlılığı azaltmaq üçün yuyulmuş torpaqlarda əkilmiş sorqonun yetişkənlik dövründə; yuxarı hissəsinin ($80 \div 120sm$ hündürlükdə biçilmiş) toxumu darama üsulu ilə toxumdan ayrılmasından (hər hektardan) $50 \div 60$ sentner-dən alınır həmin dən heyvandarlıqda yem kimi, həm də spirt, nişasta, patkə (sorqo balı), yarma (qrupa) və s. emalında geniş yer tutur.

Baş hissə biçildikdən sonra, darama üsulu ilə dənəni təmizlənen, saçaqdan (hər ha hesabı ilə) $2 \div 3$ min məişət süpürgəsi tədarük edilir.

Sorqo (süpürgə) bitkisinin yuxarı hissəsi dən və süpürgə (məişət) tədarükü üçün biçildiyi andan, yerdə qalan, tərkibində şəkərliliyi $14 \div 16$ faiz olan $2,5 \div 3m$ hündürlüyə malik gövdə hissəsi biçilib – doğranaraq silos və silos qülləsinə və ya silos quyusuna doldurularaq silos tədarük edilir. Məişət süpürgəsi və dən tədarükü eyni vaxtda başa çatdırılan silos biçimi başa çatdırıldığı andan (yayın sonu, payız fəslinin əvvəlində) vaxt itirmədən cərgə uzunluğunda cərgənin eni istiqamətində başdan – başa suvarma əməliyyatı yerinə yetirilir. Suvarmadan sonra

payız fəslinin 2-ci yarısından başlayaraq ilin sonuna qədər yaranan yaşıl kütlə biçilərək yem kimi istifadə olunması çox faydalıdır. Həmin yaşıl kütlə doğranıb – doğranmamasından asılı olmayaraq biçimdən 2 saat vaxt keçənə kimi malqaraya vermək (qəti şəkildə) olmaz. Bunun səbəbi biçilmiş yaşıl kütlənin tərkibində sianid turşusu 0,003-dən 0,31%-ə kimi 0,1%-zəhərlənmə yarada bilər. Biçimdən 2 saat sonra yaşıl kütlənin tərkibindəki *sianid turşusu* parçalanaraq yaşıl kütlə zərərsizləşir.

Ərzaq proqramının həlli üçün onuda qeyd etmək lazımdır ki, cavan və bərpa olunmuş meyvə bağlarında (3÷5 il ərzində tam məhlul alınan vaxta kimi) birillik k/t bitkilərinin kombinə edilmiş səpin texnologiyasında bir neçə bitki toxumu (qarışıq halda) səpildikdə də, bir təsərrüfat ilində eyni tarladan bir neçə növ k/t məhsulu tədarük oluna bilər. Məsələn: bu məqsədlə lent şəkilli səpin texnologiyası üzrə (45x15; 50x15; 50x20) sorqo (45sm; 50sm) yem, şəkər və ya mətbəx çuğunduru – burakı (15 sm) və ya sorqo (50 sm) və ya turp (20 sm) bitkilərinin qarışıq səpini aparmaq olar. Bu halda sorqo bitkisindən malqara və quşçuluqda yem kimi istifadə olunacaq dən, dənə ayrılmış saçaq hissədən məişət süpürgəsi, 2,5 ÷ 30 hündürlükdə biçilib doğranmış kütlədən–silos, silos biçildikdən sonra suvama nəticəsində alınan yaşıl kütlə yem kimi (payız fəslində) və yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı lent üsulu ilə səpilmiş 15;20 sm enində cərgəboyu yetişmiş – yem, şəkər və mətbəx çuğundurundan alınan yumruların toplanması prosesi yerinə yetirilir.

Qarışıq şəkildə lent üsulu ilə səpin texnologiyasında alınan k/t məhsullarının sayı və ardıcılığı sxemi bu şəkildə təsvir edilə bilər:

1 –toxum+2-məişət süpürgəsi+3-silos üçün biçilib doğranmış kütlə+4 –silosdan sonra payız mövsümdə yetişən yaşıl yem kütləsi+5-gencərgəli lent şəkilli səpinin 15 ÷ 20 sm-lik cərgəsində yetişmiş – yem, şəkər və mətbəx çuğundurundan hər hansı birinin yeraltı yumrusunun tədarük edilməsi.

Məqalədə göstərilən materiallar bizə əsas verir ki, hazırda dünyanın bütün ölkələrində, o cümlədən bizim respublika ərzaq proqramının həllində iqtisadi regionlarda mövcud olan yeni əkilmiş və bərpa olunan meyvə bağlarında (3 ÷ 5 il müddətində) cərgəaralarında torpaq – iqlim şəraitini, temperatur və mütərəqqi suvarma rejimləri tətbiq olunmaqla, birillik k/t bitkilərinin əkilib – becərilməsinin kompleks texnologiyasının tətbiqi çox əlverişlidir. Belə olan halda ərzaq proqramının həllindən mühüm nəticələr əldə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. M.Qaraqoyunlu “Ümumi coğrafiya” Bakı, 2012
2. C.R.Abbasov “İstehsalın texniki – iqtisadi əsasları” Bakı, 1991
3. N.N.Məmmədov., T.M.İbrahimov., A.C.Axundov “Kənd təsərrüfatı maşınları” Gəncə, 2006
4. A.H.Карпенко., A.A.Зеленев., B.M.Хасанский «Сельскохозяйственные машины» Москва. «Колос» 1979, 471стр.
5. Zaur Həsənov., Cəbrayıl Əliyev “Meyvəçilik” Bakı, 2007. 459 səh.
6. Q.Y.Məmmədov., M.M.İsmayılov “Bitkiçilik” Bakı 2013, 354 səh.

**КОМБИНИРОВАННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПОСЕВА ОДНОЛЕТНИХ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР В МЕЖДУРЯДЯХ МОЛОДЫХ И
ВОСТАНОВЛЕННЫХ ФРУКТОВЫХ САДАХ**

*Юсифов Мустафа Касум оглы, Джавадов Эльчин Магомед оглы
Тагиева Саида Абдулали кызы*

Резюме

На земном шаре существует 8 млн. человек, которое в данном моменте их обеспечение продуктами сложняется за счет между государствами, не возможностями решений мирных экономических и военно – политических соглашений. В нашей республике также есть проблема обеспечения продуктами. С целью решение отмеченных проблем надо повышать эффективность использования земельных и водных ресурсов республики.

В связи решением этих проблем на низменных и подгорных экономических районах республики «на междурядьях молодых и восстановленных фруктовых садах комбинированных посевов однолетних с/х-ых культур в течении 3÷5 лет (3÷5 лет срок восстановление урожайности молодых и восстановленных фруктовых садов)

Применение вышеуказанных технологий в зависимости почвенно – климатических условий, срок вегетации однолетних с/х-ых культур, запас водный ресурсов в течении одних лет несколько урожаев с одного поля можно взять и несколько урожаев с одного и нескольких растений.

**COMBINED TECHNOLOGY OF SOWING ANNUAL CROPS IN THE ROW
SPACING OF YOUNG AND RESTORED ORCHARDS**

Yusifov Mustafa Kasum, Javadov Elchin Magomed, Tagiyeva Saida Abdulali

Summary

There are 8 million people on the globe, which at the moment their food supply is complicated due to between states, not the possibility of making peaceful economic and military-political agreements. In our republic there is also a problem of food supply. In order to solve the noted problems, it is necessary to increase the efficiency of the use of land and water resources of the republic.

In connection with the solution of these problems in the low-lying and piedmont economic regions of the republic, “on the inter-rows of young and restored orchards of combined crops of annual agricultural crops for years (years, the period for restoring the yield of young and restored orchards).

The use of the above technologies, depending on soil and climatic conditions, the growing season of annual agricultural crops, the supply of water resources within one year, several crops from one sex can be taken and several crops from one and several plants.

Рәүғи: Тәвәккүл Исламов

ЎТФ вә технологија кафедрасинин 05 май 2022-ци ил тарихли иclasин 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 18 may 2022-ci il

UOT:372.0:002

SİSTEMATİK ƏDƏDLƏR VƏ ONLARIN ELEKTRON HESABLAYICI MAŞINLARDA TƏTBİQİNƏ DAİR

Həsənova Mətanət Əliqulu qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gasanowa.matanat2017@yandex.ru

Xülasə: *Elektronika və komputer texnikasında 10-luq hesablama sistemi ilə yanaşı eyni hüquqlu olaraq digər hesablama sistemində verilmiş ədədlər və onlar üzərində aparılan əməllərlə ətraflı tanış olmaq çox vacibdir.*

Bundan əlavə belə say sistemlərindən məntiqdə, fizika və astronomiya, komputer elmlərində və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur.

Açar sözlər: sistematik ədəd, say sistemi, hesab əməlləri, informatika, astronomiya, komputer.

Keywords: systematic numbers, number system, arithmetic, computer science, astronomy, computer.

Ключевые слова: систематические числа, система счисления, арифметика, информатика, астрономия, компьютер.

Ədəd anlayışının tarixi sivilizasiyanın tarixi qədər qədimdir. Bu anlayış müasir məzmununa gəlib çatana qədər uzun və mürəkkəb bir tarixi yol keçmişdir. Hələ daş dövründən başlayaraq, ibtidai insanlar tədricən ovladıqları qənimətləri və istehsal etdikləri məhsulları saymaq və icmalar arasında bölüşdürmək üçün ədədlərdən istifadə etmişlər. İlk olaraq insan orqanizmində olan ünsürlərdən istifadə etmişlər: 1 baş, 1 ürək, 2 əl, 2 ayaq, 2 göz; 1 əldə və bir ayaqda beş barmaq, iki əldə və iki ayaqda 10 barmaq və s. Buna uyğun ilkin olaraq da beşlik, onluq və s. say sistemləri yaranmışdır. Beləliklə 2-lik, 5-lik, 10-luq say sisteminin əsasını qoymuş oldular.

Beləliklə minlərlə əsrlər keçdiyi zamanlarda riyazi məntiqin fiziki proseslərin, artronomik hesablamların, elektron hesablayıcı maşınların və nəhayət informatika elmlərinin tələblərinə uyğun 2-lik, 8-lik, 10-luq, 20-lik, 60-lıq və s. say sistemləri formalaşdı.

Bundan sonra belə hesablama sistemlərində hər bir mərtəbə vahidinin yerini müəyyənləşdirmək, uzun illər adət etdiyimiz 10-luq hesablama sistemində olduğu kimi onların yazılış qaydaları və üzərlərində aparılan hesab əməllərinin aparılması priyomları göstərilir.

Əvvəlcə qeyd edək ki, 10-luq əsasla görə ədədlərin yazılış qaydasına uyğun olaraq, istənilən q əsasına görə hər bir N natural ədədinin

$$N = a_n a_{n-1} \dots a_1 a_0 = a_n q^n + a_{n-1} q^{n-1} + \dots + a_1 q + a_0$$

Çoxhədlisi şəklində yazmaq olar. Burada n -istənilən natural ədəd və $a_n, a_{n-1}, \dots, a_1, a_0$ əmsalları $0, 1, 2, \dots, n-1$ mənfi olmayan tam ədədlərdir. Xüsusi halda $q=10$ olduqda

$$N_{10} = a_n 10^n + a_{n-1} 10^{n-1} + \dots + a_1 10 + a_0 \text{ və } a_n, a_{n-1}, \dots, a_1, a_0$$

ədədlərinin hər biri 0 -dan 9 -a qədər rəqəmlərdən ibarət qiymətlər alır.

Beləliklə, əgər istənilən $q > 1$ əsasına görə N ədədini q -nün qüvvətlərindən asılı çoxhədlili şəklində məsələn $q=8$ götürsən onda onu

$$N_8 = a_8 8^8 + a_7 8^7 + \dots + a_1 8 + a_0$$

kimi yazırıq. Burada $a_8, a_7, a_6, \dots, a_0$ ədədlərinin hər biri 0 -dan 7 -ə qədər ədədlərdən istənilən biri ola bilər. Başqa bir misal

$$24031_{(5)} = 2 \cdot 5^4 + 4 \cdot 5^3 + 0 \cdot 5^2 + 3 \cdot 5^1 + 1$$

Başqa sözlə q -10 hjalında olduğu kimi 10-cudan başlayaraq hər sonra gələn mərtəbənin q -sayda vahidi özündən əvvəl gələn mərtəbənin bir vahidini əmələ gətirir. Təbii ki, bu dediklərimizi sistematiq ədədlər üzərində əməllər apardıqda da nəzərə almaq lazımdır.

Belə ki, eyni əsasa görə verilmiş iki sistematiq ədədi toplamaq üçün onların eyni mərtəbə vahidlərini alt-alta yazıb toplamaq və toplama nəticəsində əgər sistemin əsasında mərtəbə vahibindən böyük ədədə alınarsa onun bir mərtəbə vahidini özündən biləvasitə əvvəlki mərtəbə vahidi üzərinə əlavə etmək və işi bu qayda ilə davam etdirmək lazımdır. Nümunə üçün

$$\begin{array}{r} -324_{(6)} \\ \underline{543_{(6)}} \\ 1311_{(6)} \end{array}$$

Eyni zamanda çıxma əməli də 10-luq sistemindəkinə oxşar aparılır. Əgər hər hansı mərtəbənin çıxılanı azalandan böyük olarsa onda ondan əvvəlki mərtəbənin bir vahidini ayırıb sonra gələn mərtəbədəki ədədin üzərinə əlavə etmək və prosesi bu qayda ilə davam etdirmək lazımdır. Misal üçün

$$\begin{array}{r} \underline{5767_{(8)}} \\ 2676_{(8)} \\ \hline 3071_{(8)} \end{array}$$

Belə qaydalar sistematiq ədədlər üzərində vurma, bölmə əməllərini icra etdikdə də nəzərə alınır. Bunu misallarla nümayiş etdirək

$$\begin{array}{r} 324_{(5)} \\ * \underline{23_{(5)}} \\ + 2032 \\ \hline 1203 \\ 14112_{(5)} \end{array} \quad \begin{array}{r} \underline{25314_{(8)}} \quad \underline{26_{(8)}} \\ \underline{232} \quad | \quad 762 \\ \hline \underline{211} \\ \underline{204} \\ \hline \underline{54} \\ \underline{54} \\ 0 \end{array}$$

Onluq hesablama sistemində olduğu kimi istənilən hesablama sistemində də ksr ədədlər və onlar üzərində əməllər aparmaq olar.

Bunun üçün verilmiş ədədin kəsr hissəsini $\frac{a}{b}$ kimi yazın onu $\frac{1}{q}$ ədədinin çoxhədlisi şəklində göstərək.

$$\frac{a}{b} = a_0 + \frac{a_1}{q} + \frac{a_2}{q^2} + \dots + \frac{a_k}{a^k}$$

Deməli, verilmiş kəsrlər o zaman sistematiq kəsr adlandıracaq ki, sürətdə ədədin özünü məxrəcdə isə sistemin əsasının mənfi olmayan tam qüvvətləri olsun.

$$\text{Misal: } 0,3214 = 0 \cdot 5^0 + 3 \cdot \frac{1}{5} + 2 \cdot \left(\frac{1}{5}\right)^2 + 1 \cdot \left(\frac{1}{5}\right)^3 + 4 \cdot \left(\frac{1}{5}\right)^4$$

$$72,347 = 7 \cdot 8^1 + 2 \cdot 8^0 + 3 \cdot \frac{1}{8} + 4 \cdot \left(\frac{1}{8}\right)^2 + 7 \cdot \left(\frac{1}{8}\right)^3$$

Onluq kəsrlərdə olduğu kimi sistematiq kəsrlər üzərində dörd hesab əməlləri aparmaq olar.

$$\begin{array}{r} +0,7652_{(8)} \\ \underline{0,2716_{(8)}} \\ 1,2570_{(8)} \end{array} \qquad \begin{array}{r} -0,7652_{(8)} \\ \underline{0,2716_{(8)}} \\ 1,2570_{(8)} \end{array}$$

$$\begin{array}{r} \underline{25344}_{(9)} \quad \underline{8,37}_{(9)} \\ \underline{1775} \quad 2,7_{(9)} \\ \underline{6484} \\ 6484 \\ 0 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 3,345_{(6)} \\ * \underline{0,535}_{(6)} \\ + 31101 \\ +145233 \\ \underline{30101} \\ 3,225431_{(6)} \end{array}$$

Qeyd 1: Əgər verilmiş kəsrin sürət və məxrəci, müxtəlif say sistemlərində verilmişə onda əvvəlcə onları eyni sistemə gətirmək, sonra əməlləri yerinə yetirmək lazımdır.

Qeyd 2: Əgər bölmə əməli, sonlu davam edərsə, onda nəticə rəasional, əks halda irrasional kəsr olacaq.

Ədəbiyyat

1. Б.Г.Петрович, Ф.П.Феодосьевич «Справочник по элементарной математике» 1972.
2. А.А.Столяр, М.П.Лельчук «Математика», Минск-1975.
3. Ə.S.Nağıyev “Ədədi sistemlər” Bakı, “Maarif” 1975.

О СИСТЕМАТИЧЕСКИХ ЧИСЛАХ И ИХ ПРИМЕНЕНИИ В ЭЛЕКТРОННО-ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫХ МАШИНАХ

Гасанова Матанат Алигули кызы

Резюме

В электронике и вычислительной технике очень важно подробно ознакомиться с числами, данными другим вычислительным системам, и выполняемыми над ними операциями, наряду с 10-разрядной системой счета.

Кроме того, такие системы счисления используются в логике, физике и астрономии, информатике и т. д. широко используется в полях.

ON SYSTEMATIC NUMBERS AND THEIR APPLICATION IN ELECTRONIC COMPUTERS

Gasanova Matanat Aliquli

Summary

In electronics and computer technology, it is very important to get acquainted in detail with the numbers given to other computing systems and the operations performed on them, along with the 10-digit counting system.

In addition, such number systems are used in logic, physics and astronomy, computer science, etc. widely used in fields.

Rəyçi: prof. Əliqulu Quliyev

Ünumi riyaziyyat kafedrasının 11 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 aprel 2022-ci il

UOT:372.0:002

XƏTTİ TƏNLİKLƏR SİSTEMİNİN HƏLL ÜSULLARININ KOMPÜTER RİYAZI SİSTEMLƏRİNDƏ (MATHCAD) REALİZASIYASI

Əsgərova Tamilla Əhməd qızı, Qənbərova Sahibə İbrahim qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

genberova.s63@gmail.com, asgerovatamilla998@mail.ru

Xülasə: Müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı dövrün aktual, səmərəli, böyük praktiki əhəmiyyətə malik olan yeni elmi istiqamət - kompüter riyaziyyatının inkişafına təkan verdi. Bu elmi istiqamətin əsas məqsədi bütün növ riyazi hesablamaları yüksək dəqiqliklə avtomatik və dialoq rejimində həllinə nəzəri, metodik, aparat və program vasitələrindən istifadə etməklə nail olmaqdır. Kompüter riyaziyyatı sistemləri müasir dövr üçün intellektual program məhsulu hesab edilir. Müasir təhsil sistemlərində də kompüter riyaziyyatı sistemlərinin rolu böyükdür. Bir çox mühəndis, elmi, texniki məsələlərin həllinin vizuallaşdırılması üçün əsas vasitədir. Riyazi sistemlərin qlobal internet şəbəkəsi ilə inteqrasiya məsələsi uğurlu həyata keçirilib. Bu da mürəkkəb riyazi məsələlərin həllində səhvlərin minimuma endirilməsi faktorunu kimi çıxış edir. Riyazi sistemləri əsas üstün cəhətlərindən biri də funksiya və operatorların istifadəsi ənənəvi riyazi hesablamalara uyğun şəkildə aparılmasıdır.

Açar sözlər: Kompüter riyaziyyatı sistemləri, Mathcad sistemi, Kramer üsulu, xətti tənliklər sistemi, math paneli, determinant, sərbəst sütun vektoru

Ключевые слова: Системы компьютерной математики, система Mathcad, метод Крамера, система линейных уравнений, математическая панель, определитель, свободный вектор-столбец

Keywords: Computer mathematics systems, Mathcad system, Cramer's method, system of linear equations, mathematical panel, determinant, free column vector

Hesablamalar kompüter riyaziyyatının aparat vasitələri olan müasir mikrokalkulyatorlarda, riyazi soproşessorda, qrafik proşessorların videokartında, eyni zamanda proşessorlarda aparılır. Bunlar mikroproşessorun eyni zamanda multimedia texnologiyalarına və üçölçülü qrafik vasitələrinə aid edilən yeni əməlləri reallaşdırır. Bu vasitələr daha geniş istifadə edilən riyazi metodlar olan interpolyasiya, appoksimasiya, böyük verilənlər massivlərinin sürətli emalı, Furye çevrilmələri, üçölçülü qrafika və s. etəiva edir. Bunun üçün də universal və xüsusişədirilmiş program sistemləri yaradıldı.

Bu sahə üzrə bir çox geniş yayılmış Mathcad, Matlab, Mathematica, MapleV, Derive, MuPAD, Eureka və s. kompüter riyaziyyatı sistemləri yaradılmışdır.

Kompüterin riyazi sistemlərini şərti olaraq yeddi əsas sinfə ayırırlar.

1. Ədəd hesablamalar üçün nəzərdə tutulmuş sistemlər
2. Cədvəl proşessorları
3. Matris sistemləri
4. Statik hesablamalar üçün nəzərdə tutulmuş sistemlər
5. Xüsusi hesablamalar üçün nəzərdə tutulmuş sistemlər
6. Kompüter cəbri (analitik hesablamalar) üçün nəzərdə tutulmuş sistemlər
7. Universal sistemlər

Qeyd edək ki, hər bir sistem müəyyən siniflərə görə yaradılır, amma tədricən təkmilləşərək universal sistemlərə çevrilir. Müasir riyazi sistemlər həm mikrokalkulyatorda,

həm də superkompüterdə hesablamaların aparılmasında istifadə olunan riyaziyyatın bütün arsenalını özündə cəmləşdirmişdir.

Kompüter riyazi sistemləri müxtəlif şirkətlər tərəfindən, müxtəlif məqsədlərlə yaradılmasına baxmayaraq, hamısı eyni struktura malikdir və aşağıdakı əsas hissələrdən ibarətdir: sistemin nüvəsi, sistemin kitabxanası, sistemin interfeysi, genişləndirmə paketləri və sorğu sistemi.

Sistemin əsas hissəsini nüvə təşkil edir. Burada sistemin işini idarə edən maşın kodunda yazılmış kompilyasiya olunmuş funksiya və prosedurlar təşkil edir.

İnterfeys istifadəçinin nüvəyə müraciətini, sorğuların və nəticənin ekranda əks olunmasını təşkil edir.

Nüvədə yüklənmənin qarşısını almaq məqsədi ilə çox da istifadə edilməyən funksiyalar və prosedurlar sistemin kitabxanasına yerləşdirilir.

Sistemin genişləndirmə paketi onu hazırlayan şirkət tərəfindən bu və ya digər sistemin proqramlaşdırma dillərində tərtib olunur və sistemin imkanlarını əsaslı şəkildə artırır.

Sorğu sistemi kompüter riyaziyyatı sisteminin işi zamanı sorğulara cavab verir. Buraya riyazi və fiziki cədvəllər, cəbri çevrilmələr, törəmənin və inteqralın, çoxhəddlinin kompleks köklərinin tapılması düsturları və s. daxildir.

Kompüter riyazi sistemlərinin ən məşhuru MathSoft firmasının təqdim etdiyi Mathcad proqramıdır və digərilərinə nisbətən hesablama proseslərini daha effektiv və sadə üsullarla həll etmək imkanına malikdir.

Mathcad riyazi redaktor olmaqla yanaşı ən sadə hesablama üsullardan başlamış daha mürəkkəb ədədi üsullarla müxtəlif riyazi və mühəndis hesablamalarını aparılması üçün lazım olan bütün vasitələri özündə cəmləşdirmişdir. Sitemin üstünlüyü Windows əməliyyat sistemində tətbiq olunan WYSİWYG texnologiyasının istifadəsinə əsaslanır. Burada ədədi və simvol hesablamaları aparmağa imkan verən bir çox vasitələr mövcuddur.

Qeyd edək ki, bir çox tətbiqi və sırf riyazi məsələlər xətti tənliklər sisteminin həll etmək zərurətinin yaradır və bu hesablama riyaziyyatının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Bildiyimiz kimi xətti tənliklər sistemi ümumi şəkildə aşağıdakı kimi verilir.

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = b_2 \\ \dots \\ a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n = b_n \end{cases} \quad (1)$$

Bildiimiz kimi (1) şəklində təsvir olunmuş tənliklər sisteminin həll üsulunu iki sinfə bölmək olar.

1. Dəqiq metodlarla
2. İterasiya metodu

Dəqiq metodların ısas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün tələb olunan əməliyyatlar tam şəkildə yerinə yetirilir və ona görə də nəticə dəqiq alınır, xəta sıfıra bərabər olur. Bu metoda misal olaraq determinant (Kramer üsulu), matrislər üsulu, Qauss metodunu göstərmək olar.

Bunların həlli üçün Mathcad-da bir çox vasitələr var. Əsasən bunlar View menyusunun Toolbars altmenyusunda yerləşən Math panelindən istifadə edərək hesablamaq

mümkündür. Yuxarıda adı çəkilən üsullarla xətti tənliklər sisteminin həllinə Mathcad siteminin vasitələrindən istifadə edərək reallaşmasına baxaq.

Xətti tənliklər sisteminin Kramer üsulu ilə həllinə baxaq.

ORIGIN:=1 bu operator matrisin sətir və sütularının indekslərini 1-dən başlayaraq nömrələyir

$$0.21x_1 - 0.45x_2 - 0.20x_3 = 1.91$$

$$0.3x_1 + 0.25x_2 + 0.43x_3 = 0.32$$

$$0.6x_1 - 0.35x_2 - 0.25x_3 = 1.83$$

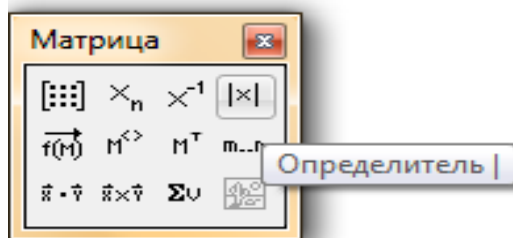
Tənl

iyi verilmişdir. Matrisin Math panelindən istifadə edərək determinantını hesablayaq:

$$A := \begin{pmatrix} 0.21 & -0.45 & -0.2 \\ 0.3 & 0.25 & 0.43 \\ 0.6 & -0.35 & -0.25 \end{pmatrix}$$

$$b := \begin{pmatrix} 1.91 \\ 0.32 \\ 1.83 \end{pmatrix}$$

$$|A| = -0.08$$

Qeyd edək ki, determinant sıfırdan fərqli olduğu üçün tənliyin yeganə həlli var. İlkin matrisin müvafiq sütununu sərbəst sütun vektoru ilə əvəz etməklə, alınan matrislərin determinantını hesablayaq

$$\Delta_1 := \begin{vmatrix} 1.91 & -0.45 & -0.2 \\ 0.32 & 0.25 & 0.43 \\ 1.83 & -0.35 & -0.25 \end{vmatrix}$$

$$\Delta_1 = -0.108$$

$$\Delta_2 := \begin{vmatrix} 0.21 & 1.91 & -0.2 \\ 0.3 & 0.32 & 0.43 \\ 0.6 & 1.83 & -0.25 \end{vmatrix}$$

$$\Delta_2 = 0.383$$

$$\Delta_3 := \begin{vmatrix} 0.21 & -0.45 & 1.91 \\ 0.3 & 0.25 & 0.32 \\ 0.6 & -0.35 & 1.83 \end{vmatrix}$$

$$\Delta_3 = -0.207$$

İndi tənliklər sisteminin köklərini tapaq.

$$x_1 := \frac{\Delta_1}{|A|}$$

$$x_1 = 1.345$$

$$x_2 := \frac{\Delta_2}{|A|}$$

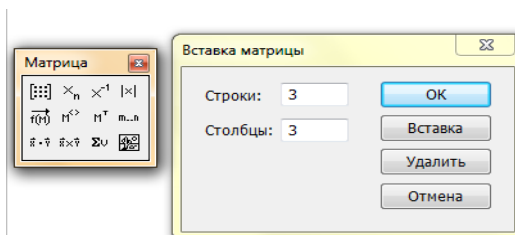
$$x_2 = -4.76$$

$$x_3 := \frac{\Delta_3}{|A|}$$

$$x_3 = 2.573$$

Matrislər üsulu yuxarıda verilmiş tənliklər sisteminin həll üsuluna baxaq. Sistemin matrisisini və sərbəst sütun vektorunu daxil edək.

$$A := \begin{pmatrix} 0.21 & -0.45 & -0.2 \\ 0.3 & 0.25 & 0.43 \\ 0.6 & -0.35 & -0.25 \end{pmatrix}$$

$$b := \begin{pmatrix} 1.91 \\ 0.32 \\ 1.83 \end{pmatrix}$$

Нәлли

$$x := A^{-1} \cdot b$$

$$x = \begin{pmatrix} 1.345 \\ -4.76 \\ 2.573 \end{pmatrix}$$

Нәлли дәқиқлиғини йохлаяқ

$$A \cdot x - b = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}$$

Нәмин тәнликләр системини *lsolve* функциясиндән истифадә едәрәк һәлл едәк.

$$x := \text{lsolve}(A, b) \quad x = \begin{pmatrix} 1.345 \\ -4.76 \\ 2.573 \end{pmatrix}$$

Тәнликләр системинин Qauss методу илә һәллинә бәһәк. Бунуну үчүн системин матрисини вә сәрбәст һәдләр сүтун векторуну daxil едәк.

$$A := \begin{pmatrix} 0.21 & -0.45 & -0.2 \\ 0.3 & 0.25 & 0.43 \\ 0.6 & -0.35 & -0.25 \end{pmatrix} \quad b := \begin{pmatrix} 1.91 \\ 0.32 \\ 1.83 \end{pmatrix}$$

Augment(A,b) функциясı vasitәsilә системин genişләnmіш matrisisni tәrtib едәк.

$$Rm := \text{augment}(A, b)$$

$$Rm = \begin{pmatrix} 0.21 & -0.45 & -0.2 & 1.91 \\ 0.3 & 0.25 & 0.43 & 0.32 \\ 0.6 & -0.35 & -0.25 & 1.83 \end{pmatrix}$$

Genişlənmiş matrisi pilləvari şəkildə təsvir edək.

$$Sf := \text{rref}(Rm)$$

$$Sf = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 1.345 \\ 0 & 1 & 0 & -4.76 \\ 0 & 0 & 1 & 2.573 \end{pmatrix}$$

Submatrix(A,ir,jr,ic,jc) funksiyası vasitəsilə ilə sistemin həlli sütün vektor şəklində formalaşdırılır.

$$x := \text{submatrix}(Sf, 1, 3, 4, 4)$$

$$x = \begin{pmatrix} 1.345 \\ -4.76 \\ 2.573 \end{pmatrix}$$

Xətti tənliklər sisteminin sadə iterasiya üsulu ilə Mathcad-da həllinə baxaq

Sisemin çevrilmiş formasına baxaq

$$x1 = 2.14x2 + 0.95x3 + 9.09$$

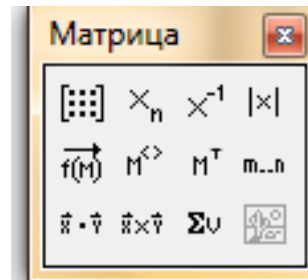
$$x2 = -1.2x1 - 1.72x3 + 1.28$$

$$x3 = 2.41x1 - 1.41x2 - 7.32$$

$$A := \begin{pmatrix} 0 & 2.14 & 0.95 \\ -1.2 & 0 & 1.72 \\ 2.4 & -1.4 & 0 \end{pmatrix}$$

$$b := \begin{pmatrix} 9.09 \\ 1.28 \\ -7.32 \end{pmatrix}$$

Çevrilmiş halda olan sistemin matrisini və sərbəst sütün vektorunu daxil edək.

Başlanğıc yaxınlaşmanı daxil edək

$$x^{(0)} := b$$

$$k := 1..20$$

K - iterasiyaların sayıdır

Həll üçün iterasiya düsturu:

$$x^{(k)} := b + A \cdot x^{(k-1)}$$

	0	1	2	3	4
x =	9.09	4.875	-26.389	79.782	120.11
	1.28	-22.218	17.281	93.983	-257.593
	-7.32	12.704	35.486	-94.845	52.582

Ədəbiyyat

1. F. N. Məmmədov, M. T. Əliyeva Kompüter riyaziyyatı Gəncə 2011
2. М. П. Лапчик, М. И. Рагулина, Е. К. Хеннер Численные методы Москва 2005
3. В. П. Дяконов Компьютерная математика Москва 2001
4. Дмитрий Кирьянов Mathcad 13 Санкт Петербург 2006

РЕАЛИЗАЦИЯ РЕШЕНИЙ СИСТЕМ ЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ В КОМПЬЮТЕРНЫХ МАТЕМАТИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ (MATHCAD)

Аскерова Тамилла Ахмед кызы, Канбарова Сахиба Ибрахим кызы

Резюме

В статье рассматриваются компьютерные математические системы. Основной целью научного направления компьютерной математики является достижение решения всех видов математических вычислений с высокой точностью в автоматическом и диалоговом режиме с использованием теоретических, методических, аппаратных и программных средств. Система линейных уравнений решается в Mathcad методами Крамера, Гаусса, матричными методами. Одним из основных преимуществ системы ее применение, развитие и интеграция в образовании.

IMPLEMENTATION OF SOLUTIONS TO SYSTEMS OF LINEAR EQUATIONS IN COMPUTER MATHEMATICAL SYSTEMS (MATHCAD)

Asgerova Tamilla Ahmed, Qenberova Sahibe Ibrahim

Summary

The article deals with computer mathematical systems. The main goal of the scientific direction of computer mathematics is to achieve the solution of all types of mathematical calculations with high accuracy in automatic and interactive mode using theoretical, methodological, hardware and software tools. The system of linear equations is solved in Mathcad by Cramer, Gauss, matrix methods. One of the main advantages of the system was its application and development in education.

Rəyçi: dos. Verdiyeva G.Z.

İnformatika kafedrasının 23 may 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 aprel 2022-ci il

UOT:372.0:002

ALQORİTMLƏRİN ANALİZİNİN ƏSASLARI

Babayeva Şəkər Maarif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

shakarbabayeva@mail.ru

Xülasə: Əsl kompüter mütəxəssisi hesablama texnikasının müxtəlif sahələrinə aid olan əsas alqoritmlərin standart yığılı haqqında təsəvvürü olmalıdır və o, yeni alqoritmləri tərtib etməyi və onların effektivliyini analiz etməyi bacarmalıdır. Eyni məsələnin həlli üçün müxtəlif alqoritmlər qurmaq olur. Alqoritmlərin analizi bizə alqoritmın seçilməsi üçün alətdir.

Cari məqalə alqoritmlərin analizi prosesinin əsaslarına həsr edilmişdir. Alqoritmlərin analizi istifadə olunan kompüter və proqramlaşdırma dilindən asılı deyil. Alqoritm effektivliyinin analizinin iki növü mövcuddur : vaxt effektivliyi və tutum effektivliyi. Hal hazırda əsas diqqət alqoritmın vaxt effektivliyinə yetirilir. Alqoritmlərin effektivliyi n ölçüdə giriş verilənlərin

emalında yerinə yetirəcəyi əsas (baza) əməliyyatların sayı ilə qiymətləndirilir. Alqoritmlərin analizinin əsas məqsədi alqoritmın yerinə yetirilməsi vaxtının giriş verilənlərin sonsuzluğa yaxınlaşanda artma sürəti tərtibinin təyin edilməsidir.

Açar sözlər: alqoritmlərin analizi, alqoritmın effektivliyi, vaxt effektivliyi, tutum effektivliyi, giriş verilənlərin ölçüsü, baza əməliyyatlar, artma sürəti.

Ключевые слова: анализ алгоритмов, эффективность алгоритмов, временная эффективность, пространственная эффективность, размерность входных данных, базовая операция, порядок роста.

Key words: analysis of algorithms, algorithm efficiency, time efficiency, space efficiency, basic operation, order of growth.

Universitet təliminin əsas məqsədi qoyulmuş məsələlərin sərbəst həlli vərdişlərinin tələbələrdə yaradılmasıdır. Ona görə informatika proqramı çərçivəsində keçilən fənlərin içərisində “Alqoritmlərin hazırlanması və analizi” fənni bu məqsədə ən yaxşı cavab verir, çünki o, tələbələrdə məsələ həllinin spesifik vərdişlərini inkişaf etdirir.

Alqoritmləri nə üçün öyrənmək lazımdır? Əsl kompüter mütəxəssisi üçün bunun iki səbəbi var: praktiki və nəzəri. Praktiki nöqtəyi nəzərdən onun hesablama texnikasının müxtəlif sahələrinə aid olan əsas alqoritmlərin standart yığımı haqqında təsəvvürü olmalıdır. Bundan başqa o, yeni alqoritmləri tərtib etməyi və onların effektivliyini analiz etməyi bacarmalıdır. Nəzəri nöqtəyi nəzərdən alqoritmika (algorithmics) adlanan alqoritmlərin öyrənilməsi prosesi informatikanın (computer science) əsası hesab edilir. Devid Harel (David Harel) öz “Algorithmics: the Spirit of Computing” (“Alqoritmika: hesablamaların ruhu”) kitabında yazır: “Alqoritmika informatikanın bir bölməsi yox, onun əsasıdır və ürəklə demək olar ki, o, müasir elm, texnika və biznesə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edib [[6], s.6].”

Alqoritmlərin öyrənilməsi olduqca vacibdir, çünki alqoritmərsiz heç bir kompüter proqramını yazmaq olmaz. Kompüter proqramlarını tərtib etmək insanın peşə fəaliyyətinin bütün sferalarında (və şəxsi həyatında da) əhəmiyyətli olduğu üçün, alqoritmlərin öyrənilməsi geniş əhatədə insanlar üçün çox vacib məsələyə çevrilir.

Alqoritmlərin öyrənilməsinin bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, bu proses tələbələrin analitik düşünməsini inkişaf etdirir.

İnformatika və alqoritmika tarixi sahəsi üzrə dünyada tanınan, görkəmli alim Donald Knut yazır: “İnformatika sahəsi üzrə yaxşı təlim almış mütəxəssis alqoritmlərlə işləməyi – onları tərtib etməyi, dəyişdirməyi, başa düşməyi və analiz etməyi yaxşı bacarmalıdır. Bu biliklər tək kompüter proqramlarını yaxşı yazmağa imkan verəcək, həm də kimya, linqvistika, musiqi və s. kimi digər elmlərin öyrənilməsində qiymətsiz kömək göstərəcək, universal düşüncə aparatının əsası olacaq. Bunun səbəbini belə izah etmək olar: deyirlər ki, insan heç nəyi onu kiməsə başa salmayana kimi başa düşmür. Mən bunu belə deyərdim: insan predmeti onu kompüterə öyrədənə kimi, yəni bunu alqoritm şəklində təsvir edənə kimi, dərindən başa düşmür. Nəyinsə alqoritm şəklində formallaşdırması cəhdi onun daha dərin başa düşülməsinə gətirir, nəinki, onun ənənəvi üsulla dərk edilməsi [[7], s.9].”

Amerika ensiklopediya lüğətində (American Heritage Dictionary) “analiz (analysis)” sözü “maddi və mənəvi bir bütövün öyrənmə məqsədi ilə tərkib hissələrə ayrılması” kimi təyin olunur.

Alqoritmlərin analizi dedikdə alqoritmlərin effektivliyinin araşdırılması prosesi başa düşülür. Alqoritmlərin effektivliyi (efficiency) iki parametrlə - alqoritmın yerinə yetirilməsi vaxtı və tələb olunan yaddaş tutumu ilə qiymətləndirilir.

Bir çox məsələlərin həllində olduğu kimi iki ədədin ən böyük ortaq böləninin (ƏBOB-un) tapılması üçün də bir neçə alqoritm mövcuddur. İki mənfi olmayan ədədlərin (m və n , m və n eyni zamanda sıfıra bərabər olmaması şərt ilə) ən böyük ortaq ədədinin tapılması funksiyasını $gcd(m,n)$ ilə işarə edək (“*greatest common divisor*” ingilis sözlərindən alınıb). Tərifinə görə bu funksiya m və n -in qalıqsız bölünənlərindən ən böyük tam ədədi (yəni ümumi bölünənlərinin ən böyüyünü) tapmalıdır. Əksəriyyət məsələlərin həlli zamanı olduğu kimi ƏBOB-un hesablanması da bir neçə alqoritməli mövcuddur. Qədim yunan alimi Evklid bu məsələnin həlli alqoritmını şərh etmişdi. Evklid alqoritmı aşağıdakı bərabərliklərin rekurent hesablanmasına əsaslanır:

$$gcd(m,n) = gcd(m-n, n), \text{ əgər } m > n \text{ (çıxma üsulu),}$$

$$gcd(m,n) = gcd(n, m \bmod n), \text{ əgər } m > n \text{ (bölmə üsulu).}$$

Çıxma üsulunda iki ədəddən böyüyünü bu ədədlərin fərqi ilə əvəz edilir. Bu proses sıfırdan fərqli iki eyni ədəd alınana qədər davam etdirilir. Sonda alınmış ədəd verilmiş ədədlərin ən böyük ortaq böləni olacaq. Məsələn,

$$\begin{aligned} gcd(140,96) &= gcd((96,44)) = gcd(44,12) = gcd(32,12) = gcd(20,12) = gcd(12,8) = \\ &= gcd(8,4) = gcd(4,4) = 4 \end{aligned}$$

Bölmə üsulunda ($m \bmod n$) ifadəsi m -in n -ə bölünməsi nəticəsində alınan qalıqdır. Alqoritmın icrası ($m \bmod n$) ifadəsi 0-a bərabər olanda tamamlanır. $gcd(m,0)=m$ olduğuna görə m -in sonuncu qiyməti də ilkin ədədlərin ən böyük ortaq böləni olacaq (çünki həm m və həm 0 m -ə bölünür).

$$gcd(140,96) = gcd((96,44)) = gcd(44,12) = gcd(12,8) = gcd(8,4) = gcd(4,0) = 4$$

Misallardan gününür ki, Evklid alqoritmının bölmə üsulu daha tez icra olunur, yəni daha effektivdir.

Bu məsələnin digər iki həll üsullarına baxaq. Bunlardan birincisi m və n -in qalıqsız bölünən ən böyük tam ədədin seçilməsinə əsaslanır. Aşkardır ki, belə ümumi bölünən iki ədədin ən kiçiyindən böyük ola bilməz. Onu $t = \min\{m,n\}$ kimi işarə etmək olar. Ona görə alqoritmın icrasını hər iki m və n ədədlərin t -ya qalıqsız bölünməsinin yoxlanılmasından başlamaq olar. Əgər bu doğrudur, onda t ədədi nəticə olacaq, əks halda t -nin qiymətini bir vahid azaldıb, yoxlamayı təkrar aparmaq lazımdır. Məsələn, yuxarıda baxdığımız (140,96) ədədlər cütü üçün alqoritmın icrası qalıqsız bölünmənin yoxlanması 96 ədədi üçün başlanılır, sonra – 95 üçün, daha sonra – 94 üçün və s., və t -in qiyməti 4 olanda alqoritmın işi tamamlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Evklid alqoritmından fərqli olaraq, əgər ilkin verilənlərdən heç olmasa biri sıfıra bərabər olsa, bu alqoritm düzgün işləməyəcək. Bu misal alqoritmın ilkin parametrlərinin mümkün qiymətlər diapazonunun aşkar edilməsinin vacibliyini göstərir.

Əbob-un tapılmasının üçüncü üsulu opta məktəb kursundan tanışdı.

$$140 = 2 \cdot 2 \cdot 5 \cdot 7; \quad 96 = 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 3; \quad gcd(140,96) = 2 \cdot 2 = 4.$$

Son üsullara aid göstərilən misallardan görünür ki, onlar Evklid alqoritmından daha ləng işləyir. Məktəb üsulunun aşağı effektivliyini nəzərə almasaq da, bu alqoritmın psevdokodunda verilmiş ədədlərin sadə vuruqlara ayrılması tələb olunur və sadə ədədlərin siyahısı lazım olur. Bu da verilmiş ədəddən böyük olmayan sadə ədədlərin ardıcılığını yaradılması alqoritmın

yazılmasını tələb edir. Bu alqoritm qədim Yunanıstanda yaradılıb (təqribən e.ə 200) və Eratosfen ələyi (sieve of Eratosthenes (təkcə 1-ə və özünə qalıqsız bölünən ədədlərin axtarışı üsulu) adlanır.

Əvvəlcə 2-dən n -ə qədər tam ədədlər ardıcılığın siyahısını tərib edək. Məsələn, $n=20$ – dən çox olmayan sadə ədədləri seçmək üçün 2-dən 20-yə qədər ədədlər ardıcılığının siyahısı tərtib edək:

2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20

Bu siyahıdan sadə ədədləri seçəcəyik. Alqoritmın birinci keçidində 2-ni saxlayıb, 2-yə bölünən bütün ədədləri (yəni 2-nin misillərini) silirik.

2 3 5 7 9 11 13 15 17 19

Sonra siyahıdan növbəti elementi (yəni 3-ü) seçirik və onun misillərini siyahıdan silirik.

2 3 5 7 11 13 17 19

Növbəti 4 ədədi 2-nin misli olduğuna görə birinci keçiddə silinib və onun üçün siyahıda keçid aparmağa ehtiyac olmur (eyni olaraq bu alqoritmə əvvəlki keçidlərdə silinmiş növbəti ədədlər üçün keçid aparmaq lazım olmur).

Siyahının növbəti elementi 5 ədədir, sonra 7 ədədidir və s., ancaq onların misilləri artıq silinib və yeni keçidlər aparmağa ehtiyac olmur. Alqoritmın icrası siyahıda silinməsi mümkün olan ədədlərin qalana kimi davam edir. Alqoritmın icrasından sonra siyahıda qalan ədədlər sadə ədədlərdir. Sual yaranır: hansı ən böyük ədəd üçün siyahıda hələ onun misilləri silinməmiş qalır? Suala cavab verməkdən əvvəl qeyd edək ki, əgər p – cari keçiddə misilləri silinən ədəddir, onda əvvəlki keçiddə silinən onun müsilləri –

$2 \cdot p, 3 \cdot p, \dots, (p-1) \cdot p$ olmalıdır və silinməni $p \cdot p$ ədədindən başlamaq lazımdır. Belə etdikdə eyni ədədin bir dəfədən çox silinməsindən qaçmaq olar. Aşkardır ki, $p \cdot p \leq n$. Buna görə p ədədi tam \sqrt{n} ədədindən böyük olmamalıdır (\sqrt{n} tam olmadıqda tam hissəsi götürülür). Alqoritmə dövrün təkrarlanması şərti kimi alternativ variantda $p \cdot p \leq n$ bərabərsizliyi istifadə etmək olar.

İndi Eratosfen ələyi alqoritmını məktəbdə keçilən Əbobun axtarılması üsulu ilə birləşdirmək olar. Bu alqoritmə giriş parametrlərin biri ya hər ikisinin 1-ə bərabər olmasını xüsusi hal kimi kənarlaşdırmaq lazımdır (1 ədədi sadə ədəd olmadığına görə).

Beləliklə, ən böyük ortaqlar böləninin axtarışı məsələsinin həlli üçün bir neçə müxtəlif alqoritm göstərdik. Eyni məsələnin həlli üçün müxtəlif alqoritmlər qurmaq olur. Alqoritmlərin analizi bizə alqoritmın seçilməsi üçün alətdir. Hər bir alqoritmın işinin effektivliyi müxtəlif xarakteristikalar ilə şərh olunur. Eyni məsələnin iki müxtəlif alqoritmını müqayisə etmək üçün alqoritmlərin effektivliyinin müxtəlif xarakteristikaları təyin edilmişdir. Heç vaxt müxtəlif məsələlərin alqoritmləri müqayisə olunmur, məsələn, massivlərim vurulması və massivlərin nizamlanması alqoritmləri müqayisə olunmur, ancaq massivlərin nizamlanmasının müxtəlif alqoritmləri müqayisə olunur. Alqoritmın effektivliyini analiz etməkdən əvvəl isbat etmək lazımdır ki, bu alqoritm məsələni düzgün həll edir. Əks halda alqoritmın effektivliyinin analizinin mənası olmur.

Əgər alqoritm məsələnin mümkün olan ixtiyari verilənləri üçün məsələnin tələbinə uyğun nəticə verirsə, onda bu alqoritm **düzgün** (correct) hesab edilir. Bu halda deyirlər ki, alqoritm verilən məsələni həll edir (solves). Düzgün olmayan alqoritm (bəzi verilənlər üçün) dayanmaya bilər və ya səhv nəticə verə bilər.

Alqoritmlərin analizi istifadə olunan kompüter və proqramlaşdırma dilindən asılı deyil. Biz alqoritmı psevdokodda təsvir edəcəyik. *Psevdokod* (pseudocode) təbii dillərin (adətən, ingilis) və proqramlaşdırma dilində istifadə olunan konstruksiyaların qarışığından ibarətdir. Alqoritmın psevdokodda təsviri təbii dilində təsvirindən daha dəqiq və yığcam olur. Mütəxəssislər indiyə qədər psevdokodun heç bir formasını standart kimi qəbul etməmişlər. Müxtəlif kitablarda psevdokodun müxtəlif “dialektləri” ilə rastlaşmaq olur. Hansısa proqramlaşdırma dilini bilən hər kəs bu dialektlərin istifadəsini başa düşə bilər.

Psevdokod – proqramlaşdırma dilinin açar sözlərini istifadə edən və onların xüsusi sintaksisinə riayət etməyən alqoritmın təsvir etmə dilidir.

Alqoritm effektivliyinin analizinin iki növü mövcuddur : vaxt effektivliyi və tutum effektivliyi. *Vaxt effektivliyi (time efficiency)* alqoritm işinin sürətinin indikatorudur. *Tutum (fəza) effektivliyi (space efficiency)* alqoritmın işinə nə qədər əlavə əməli yaddaşı lazım olduğunu göstərir. EHM-lərin inkişafının ilk dövründə iki əsas göstəricilər çox vacib idi: mərkəzi prosessorun sürəti və əməli yaddaşın tutumu. İndiki dövrdə 60 ildən çox baş vermiş fasiləsiz sürətli texniki tərəqqi nəticəsində bu göstəricilər qat-qat artmışdır. İndi alqoritmın işinə əlavə lazım olan əməli yaddaş tutumuna tələbat azalmışdır. Ona görə hal hazırda əsas diqqət alqoritmın vaxt effektivliyinə yetirilir.

Bir çox alqoritmlərin yerinə yetirilməsi vaxtı giriş verilənlərin ölçülərindən asılıdır (verilənlərin sayı nə qədər çoxdur, alqoritmın işinə o qədər çox vaxt sərf edilir). Məsələn, böyük massivlərin çeşidlənməsi, böyük massivlərin vurulması alqoritmləri kifayət qədər vaxt aparır. Buna görə alqoritmlərin effektivliyinə müəyyən bir giriş verilənlərin ölçüsü ilə bağlı olan parametrin (n) funksiyasına kimi baxmaq olar. Məsələn, siyahıların emalı ilə bağlı olan məsələlərdə (ən kiçik və ya ən böyük elementin siyahıda axtarışı, siyahının nizamlanması və s.) belə parametr kimi siyahının ölçüsü götürülə bilər. Çoxhədlinin $p(x) = a_n x^n + \dots + a_0$ qiymətinin hesablanması məsələsi üçün belə parametr kimi çoxhədlinin dərəcəsi n və ya çoxhədlinin dərəcəsi n vahid çox olan çoxhədlinin əmsallarının sayını götürmək olar.

Alqoritm analizində ilkin verilənlərin rolu çox böyükdür. İlkin verilənlərdən alqoritmın analizini öyrənmək üçün aşağıdakı misala baxaq. Tutaq ki, siyahıda verilən n elementdən maksimumunu tapan.

```
max = list[1];
for i=2 to n do
  if max < list[i] then
    max = list[i];
  end if
end for.
```

Tutaq ki, max element siyahıda 1 yerdə yerləşir. Bu halda 1 mənimsətmə operatoru yerinə yetirilir. Tutaq ki, max element siyahıda axırıncı yerdə yerləşir bu halda n mənimsətmə operatoru yerinə yetirilir. Əgər max elementi siyahıda 2-ci yerdə yerləşərsə 2 mənimsətmə operatoru yerinə yetirilər. Göründüyü kimi əməliyyatların sayı ilkin verilənlərin seçilməsindən asılı olur. Belə ki, bir ilkin verilənlər üçün alqoritmı daha sürətli işləyər, digər ilkin verilənlər üçün alqoritm zəif işləyər. Ona görə də alqoritmın mürəkkəbliyinin tətbiqində ilkin verilənləri siniflərə bölmək lazımdır. $N=10$ götürsək bu siyahıda mümkün yerdəyişmələrin sayı $10!=3628800$. Bütün yerdəyişmələr üçün alqoritmı analiz etmək çox çətin olar. Bu halda alqoritmın ilkin verilənlərini aşağıdakı kimi siniflərə bölmək olar.

I sinfə max element I yerdə yerləşən çoxluqları daxil edək.

II sinfə max element II yerdə yerləşən çoxluqları daxil edək və s.

Beləliklə bu məsələnin ilkin verilənlərini 10 sinfə bölmək olar.

Bu halda hər sinifdə olan çoxluqların sayı 362880 olar. Alqoritmin mürəkkəbliyinin analizində hər sinifdən bir çoxluğu götürmək kifayətdir. Bu çoxluq üçün olan əməliyyatlarının sayı bu sinfə daxil olan digər çoxluqlar üçün də eynidir.

Müasir kompüterlərin yaddaşının tutumu çox böyük olduğuna görə alqoritmlərin analizində yaddaşın qiymətləndirilməsinə az fikir verilir. Müasir proqram təminatına daxil olan proqramların tərtib olunmasında əsas məqsəd əməliyyatların sayının minimal olması, vaxtın minimal olması götürülür.

Alqoritmlərin yerinə yetirilməsi vaxtının ölçü vahidinin seçilməsində ümumi qəbul edilmiş *vaxtın ölçülməsi vahidlərdən* (saniyə, millisaniyə və s.) istifadə etmək olardı. Ancaq belə yanaşmanın aşkar çatışmazlıqları var. Bu çatışmazlıqlar *konkret kompüterin sürətindən*, maşın kodunun qenerasiyası üçün istifadə olunan *kompilyatorun tipindən* və s. asılıdır. Bizim qarşımızda alqoritmi reallaşdıran *proqramın effektivliyi yox* alqoritmin effektivliyinin ölçülməsi məsələsi durur. Buna görə elə ölçü sistemindən istifadə etmək lazımdır ki, o, yuxarıda göstərilən *kənar faktorlardan* asılı olmasın. Mümkün yanaşmalardan biri alqoritmin hər bir yerinə yetirilən əməliyyatlarının sayını hesablamaqdır. Ancaq bu çox çətin olardı. Ona görə biz gərək baza əməliyyatlar (basic operation) adlanan alqoritmə icra olunan əsas əməliyyatların siyahısını təyin edək və müəyyənləşdirək ki, bunlardan hansının icrasına daha çox vaxt sərf edilir və bunların neçə dəfə icra olunduqlarını hesablayaq. Adətən, əsas əməliyyatların siyahısını təyin etmək hələ də çətin olmur. Bunlara daxili dövrün işində yerinə yetirilən və çox vaxt aparan əməliyyatlar aid edilir. Məsələn, bir çox çeşidləmə alqoritmlərində nizamlanan siyahının iki elementinin (açarların) müqayisəsi metodu istifadə olunur. Belə növ alqoritmlərdə əsas əməliyyat kimi *açarların müqayisəsi əməliyyatı* sayılır.

Matrislərin bir-birinə vurulması və çoxhədlinin qiymətinin hesablanması alqoritmlərində iki əsas əməliyyatlar – vurma və toplama, istifadə olunur. Bir çox kompüterlərdə iki tam ədədin vurması əməliyyatı toplama əməliyyatından daha çox vaxt aparır. Buna görə, bu alqoritmlərin analizində vurma əməliyyatı baza əməliyyatların siyahısına daxil olur. Beləliklə, alqoritmlərin effektivliyi n ölçüdə giriş verilənlərin emalında yerinə yetirəcəyi əsas əməliyyatların sayı ilə qiymətləndirilir.

Tutaq ki, c_{op} - müəyyən kompüterdə əsas əməliyyatın yerinə yetirilməsi vaxtıdır, və $C(n)$ – alqoritmin icrası zamanı bu əməliyyatın yerinə yetirilməsi sayıdır. Onda verilən kompüterdə bu *alqoritmi reallaşdıran proqramın icrası vaxtı* təqribən bu düsturla təyin etmək olar:

$$T(n) \approx c_{op} C(n)$$

Aydındır ki, bu düsturdan çox ehtiyatlı istifadə etmək lazımdır. $C(n)$ sayğacın qiymətində alqoritmə icra olunan əsas olmayan əməliyyatların sayı nəzərə alınmır. Bundan başqa adətən sayğacın qiyməti təqribi təyin etmək olur. c_{op} sabitinin qiyməti də təqribi təyin olur və onun dəqiqliyini qiymətləndirmək asan deyil. Buna baxmayaraq bu düstur sonsuz böyük olmayan və sonsuz kiçik olmayan qiymətlər üçün alqoritmin icrası vaxtının qəbul oluna bilən qiymətləndirməsini verir.

Bu düstur aşağıdakı suallara cavab verməyə imkan verir:

Verilən alqoritmin bu kompüterdə reallaşması, sürəti bu kompüterin sürətindən 10 dəfə çox olan kompüterdə neçə dəfə cəld işləyəcək? Belə gələ bilər ki, cavab aşkardır – 10 dəfə.

Və ya tutaq ki, $C(n)=n(n-1)/2$. Giriş verilənlərin ölçüsünü 2 dəfə artırırsaq, proqramın icrası vaxtı nə qədər uzanacaq? Cavab belə olacaq – təqribən 4 dəfə uzanacaq.

Doğrudan da, kifayət qədər böyük n üçün aşağıdakı düstur doğrudur:

$$C(n)=\frac{1}{2}n(n-1)=\frac{1}{2}n^2-\frac{1}{2}n\approx\frac{1}{2}n^2$$

$$\frac{T(2n)}{T(n)}\approx\frac{c_{op}C(2n)}{c_{op}C(n)}\approx\frac{\frac{1}{2}(2n)^2}{\frac{1}{2}n^2}\approx 4$$

2-ci sualın cavabına görə c_{op} -nin real qiymətini bilmək lazım deyil, çünki yuxarıdakı kəsrə o ixtisar olunur. $\frac{1}{2}$ sabit vuruğu da $C(n)$ üçün düsturda ixtisar olunur. Bu səbəblərə görə alqoritmin effektivliyinin analizində kifayət qədər böyük olan giriş verilənlər üçün **sabit vuruqlar nəzərə alınmır** və əsas əməliyyatların **artma sürətinin (order of growth)** qiymətləndirilməsinə (sabit vuruğu dəqiqliyi ilə) diqqəti yönəldirlər.

Alqoritmlərin effektivliyinin analizinin əsas məqsədi alqoritmin yerinə yetirilməsi vaxtının giriş verilənlərin sonuzluğa yaxınlaşanda artma sürəti tərtibinin təyin edilməsidir.

Alqoritmlərin effektivliyini ifadə edən onların asimptotik artma sürətinin funksiyalarının müqayisəsi üçün O , θ və Ω işarələrdən istifadə olunur. Əksəriyyət alqoritmlərin effektivliyi bir neçə siniflərə bölünür – sabit, loqarifmik, xətti, $n \log n$, kvadratik, kubik və eksponensial.

Ədəbiyyat

1. Кормен Т., Лейзерсон Ч., Ривест Р. Алгоритмы: построение и анализ: М.ЦНМО, 2013.
2. Макконелл Дж. Основы современных алгоритмов. 2-е дополненное издание. М.: Техносфера, 2004.
3. Кнут Д. Искусство программирования. Тома 1, 2, 3. 3-е изд. Пер. с англ. : Уч.пос. М.: Изд. дом "Вильямс", 2003.
4. Левитин А.В. Алгоритмы. Введение в разработку и анализ. М.: Издательский дом "Вильямс" 2008 год.
5. Ахо А., Хопкрофт В., Ульман Д. Структуры данных и алгоритмы. М.: «Вильямс», 2000, -384с.
6. Harel D. Algorithmics: The Spirit of Computing, 2nd ed. Addison-Wesley, Reading, MA, 1992.
7. Knuth D.E. Selected Papes on Computer Scince. CSLI Publications and Cambridge University Press, New York, 1996.

ОСНОВЫ АНАЛИЗА АЛГОРИТМОВ

Бабаева Шакар Маарифовна

Резюме

Настоящий компьютерный профессионал должен уметь представление о стандартном наборе основных алгоритмов, относящихся к разным областям вычислительной техники и должен уметь разрабатывать новые алгоритмы и анализировать их эффективность. Для решения одной и той же задачи может существовать несколько разных алгоритмов. Анализ алгоритмов является инструментом для выбора алгоритма.

В этой статье мы познакомимся с основными понятиями, используемым для анализа эффективности алгоритмов. Имеются два вида эффективности алгоритмов:

временной и пространственной. В настоящее время основное внимание сосредотачивается на временной эффективности. Эффективность алгоритмов оценивается по количеству основных операций, которые должен выполнить алгоритм при обработке входных данных размера n . Основной целью анализа эффективности алгоритмов является определение порядка роста времени выполнения алгоритма в случае, когда размер входных данных стремится к бесконечности.

FUNDAMENTALS OF ALGORITHMS ANALYSIS

Babayeva Shakar Maarif

Summary

A true computer professional should be able to understand a standard set of basic algorithms related to different areas of computer technology and should be able to develop new algorithms and analyze their effectiveness. There can be several different algorithms for solving the same problem. Algorithms analysis is a tool for choosing an algorithm.

In this article, we will get acquainted with the basic concepts used to analyze the effectiveness of algorithms. There are two types of algorithm efficiency: temporal and spatial. Currently, the focus is on time efficiency. The efficiency of algorithms is estimated by the number of basic operations that the algorithm must perform when processing input data of size n . The main purpose of the analysis of the efficiency of algorithms is to determine the order of growth of the execution time of the algorithm in the case when the size of the input data tends to infinity.

Rəyçi: dosent Aslanov Ə.Ə.

İnformatika və Cəbr kafedrasının 23 may 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 25 may 2022-ci il

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:59.

ARILARDA TƏBİİ BEÇƏLƏMƏ

Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı, Rəfizadə Günel Toğrul qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
aynuriw@mail.ru

Xülasə. *Məqalədə arı ailəsinin beçə verməsi haqqında danışılır. Qeyd edilir ki, ailənin beçə vermək instinkti mürəkkəb bioloji xüsusiyyətə malikdir və xarici, daxili amillərdən çox asılıdır. Beçə vermə xüsusiyyəti əsasən onun inkişafının üçüncü dövründə baş verir. Belə ki, qeyd edilir ki, ailənin beçə verməsi ailədə arıların çox olması, işçi arıların artması, yuvanın darısqallığı, yem çatışmazlığı, arıların cins və irqlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq baş verirlər.*

Açar sözlər: beçələmə, ana arı, kəşfiyyətçi arı

Ключевые слова: роение, матка, пчела-разведчица

Keywords: swarming, queen bee, scout bee

Beçəni əmələ gətirən şərait. Ailənin beçə vermək instinkti-mürəkkəb bioloji xüsusiyyətə malik olmaqla, xarici və daxili amillərdən çox asılıdır. Ailənin beçə vermə xüsusiyyəti əsasən onun inkişafının üçüncü dövründə baş verir. Ailədə arıların çox olması, üçün arıların arması, yuvanın darısqallığı, yem çatışmazlığı, arıların cins və irqlərinin fərdi xüsusiyyətləri beçənin əmələ gəlməsində xüsusi rol oynayır. Göstərilən bütün bu amillər beçənin əmələ gəlməsi prosesinin şiddətlənməsinə səbəb olur. Arıların orqanizmində bol ehtiyat qida maddəsinin toplanması nəticəsində yaranan fizioloji dəyişikliklər beçənin əmələgəlməsində əsas rol oynayır. Ailənin belə vəziyyətində işçi arılar ananı qabaqcadan hazırlanmış ana yuvasına yumurta qoymağa məcbur edirlər.

Yemləyici arılar kifayət qədər süfrəni qidalandırdıqda onların orqanizmdə ehtiyat halında qida maddələri toplanmır. Ailədə yemləyici arıların miqdarı çox, açıq süfrənin miqdarı az olduqda onların orqanizmində ehtiyat qida maddələri toplanır.

Arı ailəsinin soyuq mühitdə saxladığıda, əlavə süfrənin yemləndirilməsinə məcbur etdikdə və ya onları duru şərbətin emal edilməsi prosesinə cəlb etdikdə arılarda beçələmə prosesi dayanır. Təbiətdə Zülalları maddələrin (çiçək tozu) az olduğu bir vaxtda arılarda beçələmə meyli daha qüvvətli olur. Belə bir vəziyyətdə hətta zəif ailələr də beçələyə bilirlər. Arıçılar həmin dövrü beçə ili adlandırırlar.

Beçələmə dövründə baş verən fizioloji dəyişikliklər arıların hərəkətinə və onların ana arıya olan münasibətinə də təsir göstərir. Ananı əhatə edən bir qədər həyəcanlı olmaqla, bəziləri onun üzərində titrəyici hərəkət edir. Ana arı bu vəziyyətdə qarşısına çıxan və əvvəldən hazırlanmış anacıqlara yumurta qoymağa məcbur olur. Anacıqlara yumurta qoydurduqdan sonra ailədə, beçə

Verməklə əlaqədar müəyyən dəyişikliklər baş verir. Beçə verməyə hazırlanmış ailələrdə şanın aşağı hissəsində 5 -15 ə qədər beçə anacıqları olur. Başqa ölkələrin arı cinslərində beçə anacıqlarının sayı 40 – 50 ə qədər olur.

Arılar beçələmə vəziyyətində olduqda yumurta qoyulmuş işçi şan gözcüklərinin kənarlarını genişləndirərək, onlardan ana arı yetişdirirlər. Arılarda beçənin əmələ gəlməsi mexanizminə müxtəlif amillər təsir göstərir. Arı ailələrində süni beçəvermə meyli yaratmaq mümkündür. Yuvanı süni qaydada darısqallaşdırmaqla, ailəyə süni şan verməməklə və ya nektar gəliri olmayan sahələrdə uzun müddət saxladıqda ailədə işsiz arı ordusu yaranır. Göstərilən amillər arıçının səhlənkarlığı nəticəsində baş verir. Belə vəziyyətdə hətta zəif ailələr də beçə verməyə başlayırlar.

Beçənin əmələ gəlməsi. Ailədə beçə anacıqları yetişdirildikdə ana arıların qoyduğu yumurtanın miqdarı birdən-birə azalır. Yuvada beçənin uçuşu ilə əlaqədar hazırlıq işləri görülür. Bu zaman arı ailəsində üç əsas dəyişkənlik baş verir:

1. Ana arının yumurtalıqlarının həcmi kiçilir, hava kisələrinin həcmi isə bunun hesabına genişlənir.

2. Bu dövrdə yuvada açıq sürfələrin miqdarı az, möhürlü sürfələrin miqdarı isə yox olur. Ailə beçə verdikdən sonra, yuvada möhürlü sürfələrindən çıxan arıların hesabına öz gücünü bərpa edir.

3. Ailədə hər gün sürfələrin qidalanmasından azad olunmuş arıların hesabına, potensial iş görmə qabiliyyətini saxlamış işsiz cavan arı kütləsi yaranır.

Yuvada əmələ gəlmiş işsiz arılar, şan çərçivələrinin üstündə və kənarlarında hərəkətsiz, bir-birinə sıx birləşik arı toplarından ibarət dəstələr əmələ gətirirlər. Arıların iş görmə qabiliyyəti, arılarda mum və süd ifraz edən vəzilərin fəaliyyəti son dərəcədə azalır, yuvada şanların hörülməsi prosesi dayanır və arılar aləminin bu əlamətinə görə onun beçə verəcəyini təyin edirlər. Mum və süd ifraz edən vəzilərin fəaliyyətinin müvəqqəti dayanması beçənin yuvadan uçuşundan sonra yeni yuvada qısa bir müddətdə özünə şan hörmək xüsusiyyətinin saxlanması ilə izah olunur. **Beçənin uçuşu.** Beçə ana arı yetişdirilməyə başlandıqdan 8-9 gün sonra birinci beçə ailədən ayrılaraq uçuş, bu zaman yuvada yetişdirilən beçə ana arı yetişməmiş halda möhürlənmiş anaçıqlarda olur. Birinci beçənin uçuşu zamanı yuvanı köhnə ana arı tərk edir. Yuvanı tərk edən beçə havanın vəziyyətinə olduqca həssaslıqla yanaşır. Əlverişsiz hava şəraitində beçənin ailədən ayrılıb uçuşması bir neçə gün təxirə salınır. Beçə havanı isti vaxtlarında günün birinci yarısında uçuş.

Kəşfiyyətçi arılar beçənin uçuşundan qabaq onun üçün münasib yer axtarıb tapırlar. Kəşfiyyətçi arılara çox vaxt boş kötüklərdə, yüngül yeşiklərdə və arıçılar tərəfindən beçəni tutmaq məqsədi ilə qoyulmuş ağacların ətrafında rast gəlmək mümkündür. Onlar tapdıqları yuvada ətrafı müşahidə aparır və lazım gəldikdə orada təmizlik işlərini görürlər. Beçənin uçuşu yaxşılaşdıqda kəşfiyyətçi arıların həmin yerlərdə miqdarı tədricən artır. Onlar oranı başqa kəşfiyyətçi arılardan yadda beçənin ora uçuşundan qoruyurlar. Beçənin çıxan günü yuvanın uçuş bacarığının ətrafında arılar görünmür. Kəşfiyyətçi arılar tərəfindən verilmiş xüsusi işarələrdən sonra, beçə arıları yuvanı tərk etməyə başlayırlar. Kəşfiyyətçi arılar yuva yuva daxilində iti hərəkətlər edir, müəyyən spesifik səslər çıxardaraq beçə arılarına təsir edirlər. Onlar həyacanlanmış vəziyyətdə çinadanlarını balla doldurur, əvvəlcə yuvanın daxilində hərəkət edərək, tədricən çölə çıxarırlar. Beçənin yuvadan çıxmasına 3-10 dəqiqə vaxt sərf olunur.

Beçə arıları yuvanın uçuş bacası qarşısına müəyyən spesifik cəclər çıxamaqla uçurlar. Belə vəziyyətdə çöldən qayıtmış başqa ailələrin arılar da onlara qoşulur. Burada çölən gül

tozcuğu yığıb qayıtmış uçuş arılarına da təsadüf edilir. Beçənin arıxanada qalmasından asılı olaraq, onlara qoşulmuş başqa arıların miqdarı da tədricən artır.

Beçə arıxanadan uzaqlaşıb daimi yaşayış yerinə gəldikdə, onlara qoşulmuş təsadüfi arılar və öz ailəsinin üçün arıları geri, öz yuvalarına qayıdırlar. Bunun nəticəsində beçə ailələri müəyyən qədər zəifləyirlər. Ailənin zəifləməsinin qarşısını almaqdan ötrü yuvanın uçuş bacasını 1-2 gün bağlı şəraitdə saxlamaq lazımdır. Bu zaman onların yuvaları genişləndirilir və arılar şəkər şərbəti ilə yemləndirilir.

Havaya qalxmış beçə əvvəlcə qrup halında ağacın budağına və ya gövdəsinə qonur. Yuvanı tərk edən ana arı bu qrupların birilə birləşir. Bu qrup başqa qrupların ona birləşməsi hesabına tədricən böyüyüb beçə ailəsinə əmələ gətirir. Beçə arıları güclü qanad çalır, qarınıq hissəsini bir qədər yuxarı qaldırmaqla mum vəzilərinə fraz etdiyi maddənin iyini çölə buraxır. Arıların tez bir zamanda bir yerə toplanmasında bu maddənin iynin əhəmiyyəti böyükdür.

Beçə arının xüsusiyyətləri: Beçə arıları intensiv iş görmə qabiliyyəti ilə o biri arılardan fərqlənirlər. Ailə əsasən çoxlu cavan arılardan ibarət olduğundan, onların orqanizmi lazım olan müxtəlif işləri görmək xüsusiyyətinə malikdir. Adi ailələrdə arıların əlli faizi yaşlı olduğuna görə onlarda şan hörmə və süfrəni qidalandırma xüsusiyyəti itir. Beçə arıları ailədən uçmamışdan əvvəl iş görmədiklərinə görə orqanizmlərində çoxlu ehtiyat qida maddələri toplanılır. Beçə arıları yuvadan uçduqdan bal çinədanına yığıqları ehtiyat qidanın hesabına bir neçə gün, yəni nektar yığmaq üçün şərait yaranana qədər yaşayırlar.

Ədəbiyyat

1. İ.Y.İsrafilov-Arıçılıq. Dərs vəsaiti. Bakı-1998
2. E.M.Xanbəyova, X.Ə.Əliyev-Arıxanada mövsümi işlərin menecmenti. Bakı-2001
3. E.M.Xanbəyova, X.Ə.Əliyev-Arıçılıqda innovasiya üsullarının tətbiqi ilə arıxanaların səmərəliliyinin yüksəldilməsi. Bakı-2001

РОЕНИЕ ПЧЕЛИНОЙ СЕМЬЕ

Шейхзаманлы Арифə Бахаддиновна

Резюме

В статье отмечается роение пчелиной семье. Роение является сложным биологическим инстинктом и зависит от внешних и внутренних факторов. Процесс роения в основном происходит в третьей стадии развития. Перед роением пчелы-разведицы совершают вылет с целью выявления подходящего места.

NATURAL SWARMING OF BEES

Sheykhzamanli Arifa Bahaddin, Rafizade Gunel Togrul

Summary

The article deals with the swarming of bee families. It is noted that the swarming instinct of bees has a complex biological nature and is highly dependent on external and internal factors. Swarming occurs mainly in the third stage of their development. Thus, it is noted that the swarming of bees depends on the number of bees in the family, the increase of worker bees, the narrowness of the hive, the lack of feed, and the characteristics of the bees' sex and race.

Rəyçi: dosent Arifə Şeyxzamanlı

*Anatomiya, fiziologiya və zoologiya kafedrasının 08 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 14 fevral 2022-ci il*

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏRİ

UOT:94(479.24).

1906-Cİ İLİN FEVRALINDA TİFLİSDƏ BARIŞIQ QURULTAYI

T.ü.f.d., dosent Pərvin Kərimzadə
Gəncə Dövlət Universiteti
parvinkerimzade@mail.ru

Xülasə: *Qurultay adı altında müşavirə 1906-cı ilin fevralın 20-də Tiflisdə Qafqaz canişini İ.İ. Voronsov-Daşkovun sarayında çağırıldı. Bu mötəbər məclisdə azərbaycanlı və erməni əhalini təmsil edən 60-dək nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayda Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağayev, M.Şahtaxtinski, İ.Hacıyev, Q.Qarabəyov, Ə.Xasməmmədov, A.Ziyadxanov və başqaları iştirak edirdilər. Qurultayın iclaslarına yüksək vəzifəli çar məmurları – general Malama, general Sultan Kırım Gəray və başqaları da qatılırdılar.*

Beləliklə, qurultayın bütün qərarları azərbaycanlı nümayəndələrin tələblərinə uyğun gəlirdi. Bu, kiçik də olsa, qələbə idi.

Açar sözlər: milli münaqişələr, qurultay, ziyalılar, erməni terroru, Qafqaz

Ключевые слова: национальные конфликты, съезд, интеллигенция. Армянский террор, Кавказ

Keywords: national conflicts, congress, intelliigens, armenian terror, Caucasus

1905-1906-cı illər toqquşmaları faktiki olaraq bütünlükdə regionun sosial-iqtisadi həyatını iflic etməklə, hakimiyyət üçün də kifayət qədər problemlər doğurmağa başlamışdı. Məsələ onda idi ki, 1905-ci ildə başlanan inqilab dalğasını yatırmaq üçün etnik münaqişə kartı çarizm üçün cazibədar görünə bilərdi. Lakin həmin ilin sonlarına doğru, artıq mütləqiyyətin sarsılmayacağı, inqilab həmlələri qarşısında duruş gətirəcəyi bəlli olduğdan sonra tədricən etnik konfrontasiya şəraitini cilovlamaq, məqbul məcraya yönəldərək, səngitmək zərurəti özünü təkidlə göstərirdi. Ona görə də biz 1906-cı ildə hakimiyyətin erməni-azərbaycanlı qırğınlarını məhdudlaşdırmaq istiqamətində daha qəti cəhdlərini görürük. Belə cəhdlərdən biri kimi iki xalqı barışdırmaq məqsədi güdən xüsusi müşavirənin çağırılması oldu. Qurultay adı altında bu cür müşavirə 1906-cı ilin fevralın 20-də Tiflisdə Qafqaz canişini İ.İ. Voronsov-Daşkovun sarayında çağırıldı. Bu mötəbər məclisdə azərbaycanlı və erməni əhalini təmsil edən 60-dək nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayda Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağayev, M.Şahtaxtinski, İ.Hacıyev, Q.Qarabəyov, Ə.Xasməmmədov, A.Ziyadxanov və başqaları iştirak edirdilər. Qurultayın iclaslarına yüksək vəzifəli çar məmurları – general Malama, general Sultan Kırım Gəray və başqaları da qatılırdılar. Bu mötəbər məclis “Tiflisski listok”, “Qafqaz”, “Novoye obozreniye”, “Mşak”, “Araç”, “Kaspi”, “İrşad” və başqa mətbu orqanları tərəfindən izlənilir və işıqlandırılırdı.

Canışın qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov sadəcə birinci iclasla qatılaraq, giriş nitqi ilə çıxış etdikdən sonra qurultayı tərk etmişdi; sonrakı iclasları onun köməkçisi general Malama aparırdı. Canışının giriş nitqi özlüyündə hakimiyyətin qurultayın mövzusu olan münaqişə gedişində tutduğu mövqeni yetərincə açıqlayırdı. Qraf belə bir əlamətdar etiraf etmişdir: “Məsələ, bu qarma-qarışıqlıqda kimin suçlu olmasında deyil, məsələ ondadır ki, ölkənin maddi rifahını məhv edən bəlaya son qoymaq üçün hansı vasitələr təsirlidir. Bu bəla yalnız quldurlara və inqilabi təşkilatlara sərf edir”. (2) Başqa sözlə, canışının simasında Qafqazın ali hakimiyyətini

münaqişədə haqlı və haqsız tərəfi ortaya çıxarmaq, və buna uyğun olaraq da çözümlərini yaradaraq, işə salmaq deyil, sadəcə “bu bəlaya” hər nə vəchlə olursa olsun, “son qoymaq” qayğılandırır. Belə bir mövqe isə problemin köklü deyil, müvəqqəti, palliativ həllini nəzərdə tuturdu.

1906-cı il fevralın 20-dən martın 6-dək davam etmiş Tiflis qurultayı azərbaycanlı və erməni yanaşmalarının açıq (publik) şəkildə toqquşduğu, iki ictimai diskursun qarşılaşdığı bir meydan olmuşdu. Bu məclisdə Azərbaycan ziyalılarının ümdə diləkləri özünün geniş ifadəsini tapmışdı. Azərbaycanlı xadimlərin, ələlxüsus da Əhməd bəy Ağayevin erməni iftira və ittihamlarına mahir cavabları, sərrast reaksiyaları bütünlükdə daşnak təbliğatının alt-üst edilməsində mühüm rol oynadı. Əhməd bəy Ağayevin fevralın 27-də çıxışı bu baxımdan əlamətdar idi. Ə. Ağayevin “İrşad” qəzetində bilavasitə öz redaktəsi altında getmiş bu nitqi proqram səciyyəsi daşdığından, ondan geniş bir fraqmenti gətirməyi məqsəduyğun hesab edirik: “Qafqaz hakimləri müsəlmanları qılınc və zor ilə itaətə gəlmiş rəiyyət bilib, onlar ilə rəiyyət hərbi müamələsini cari qılırdı... Qonşularımız xristianlara hər cür müsaidətlik, hər cür tərgibat (həvəsləndirmə – P.K.) və təşviqat olduğu zamanda, biz təbii və hər bir insana lazım olan ixtiyaratdan məhrum idik. Hətta Rusiya qanunları ... belə bizim hüquq və ixtiyaratımızı məhdud edərdi. Biz qəzetə istədikdə, “siz müsəlmansınız, sizə qəzetə lazım deyil” deyib rədd edərtilər. Biz məktəb istədikdə, “siz müsəlmansınız, sizə məktəb lazım deyil” deyib rədd edərtilər. Və həmçinin qeyri-işlərdə. Dumalarda və qeyr-camaata dair işlərdə ixtiyaratımız məhdud olmuşdu... Cənab Xatisov knyaz Qolisin zamanından şikayət edir... Vaqedə şimdiyədək hökumətin bu günə rəftarına görə ermənilər Qafqazın ağası olmuşdular. Hökumət, mətbuat, ticarət, sənaye bilküllüyyə onların əllərində idi. Və ağa olub da, öz ağalarından sui-istifadə edirdilər. Qeyrlərin qabağa getməsinə, tərəqqi etməsinə mane olurdular. Heç kimə yol vermirdilər. Hər vəqtə ki, biz müsəlmanlar hökumətdən bir şey istəyirdik, filfövr (dərhal – P.K.) ona bir sədd bağlayırdılar... Xülasə, şimdiyədək ermənilər hökumətin əsl övladı olub, bizlər isə ögey idik... Bu səbəblərdən naşi ermənilər getdikcə tərəqqi edib, qabağa düşüb, cürəbəcürə, növbənöv xəyallara və fikirlərə düşdülər, müsəlmanlar isə getdikcə dala qalıb, tənəzzül edib, hər bir xəyal və fikirdən məhrum oldular”. Ə. Ağayev öz nitqində hökumətində suçunu əyani bir şəkildə açıqlayırdı: “Lakin ümdə təqsir hökumətdədir. Onun təqsiri, əvvəla, “Daşnakıtyun” kibi müsəlləh və mükəmməl firqələri tərtib edib meydana atılmağa fürsət verməkdir. Saniyən (ikincisi – P.K.), ermənilərə cürəbəcürə ixtiyarat verib bizə ağa etməkdir. Və salisən (üçüncüsü – P.K.) ermənilərin bizlər ilə sui-rəftarıdır (pis rəftarıdır – P.K.). Əgər siz ermənilər və hökumət istəyorlar ki. doğrudan doğruya müsəlmanlar ilə ermənilər arasında saziş düşüb sülh olsun, gərək əvvəla hökumət öz keçmiş günah və gədrələrinə (insafsızlıqlarına, zalımlıqlarına – P.K.) mötərif olub (etiraf edib – P.K.), biz müsəlmanlar barəsində ədalət və insaf üzrə rəftar etsin. Və saniyən bu məclis yekdil və yekcəhət dövlətdən xahiş və tələb etsin ki, müsəlmanlar öz hüquq və ixtiyaratında qeyr tayfalar ilə bərabər və müsəvi olub, hökumət onların tərəqqi və səadətinə məxsusi səy və kuşiş (çalışma, cəhd – P.K.) etsin”. (10) Gətirilən fraqment bir sıra cəhətlərinə görə əlamətdardır. Əvvəla, burada azərbaycanlı millət xadimlərinin istər yaşanan ixtilafda, istərsə də ümumən müsəlmanlara münasibətdə çarizmin yürütdüyü siyasətə ciddi qınaqlar yer almışdı. İkincisi, bu münaqişə sadəcə etnik toqquşma süzgəcindən deyil, həmçinin ümumvətəndaş hüquq və azadlıqları kontekstində nəzərdən keçirilirdi. Əhməd bəyin hökumətə xitabən dini-etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, müsəlman, o cümlədən azərbaycanlı əhalinin bərabərhüquqlu vətəndaş kimi inkişafı üçün gərəkli hüquqi zəmini formalaşdırmasına

dair tələbi də məhz qeyd olunan yanaşmadan irəli gəlirdi. Üçüncüsü, azərbaycanlı nümayəndələr təkcə vətəndaş hüquqlarının verilməsini kafi hesab etməyərək, habelə dövlət tərəfindən müvafiq institusional şəraitin yaradılması tələbini ortaya qoyurdular. Bu faktın özü Azərbaycan mühitində tərəqqinin sırf ictimaiyyətin öz imkanları hesabına irəli aparmaq potensialının zəifliyindən xəbər verirdi. Lakin sonrakı hadisələr bir daha çarizmin Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafında maraqlı olmadığını təsdiqlədi. Bu amil, eləcə də xeyriyyəçilik hərəkatının daha geniş vüsət alması Azərbaycanın ictimai xadimlərinə öz qüvvələri hesabına irəliləyişi gerçəkləşdirməyə sövq etdi.

Növbəti iclasda Adil xan Ziyadxanov Ə.Ağayevin sözüünə qüvvət verməklə, öz təcrübəsindən yararlanaraq, iddia edirdi: “Özgə millətlərin advokat elmi oxumuş adamları beş il təcrübədən sonra prisyajni poverenni (andlı müvəkkillər – P.K.) olurlar. Biz müsəlmanlar isə bu təcrübədən də sonra gərək izn ilə prisyajni olaq. Qanun bu qaydanı qeyri-xristianlar (bu adla Rusiya imperiyasında daha çox yəhudilər ayrı-seçkiliyə məruz qalırdılar, lakin çox vaxt müsəlman əhalisi də xristian olmadığına görə sıxışdırmalarla üzləşirdi – P.K.) üçün qoyubsa da və qəsdli yəhudilər isə də, vəzirlər (nazirlər – P.K.) və hakimlər bu qaydanı biz müsəlmanlara da cari ediblər. Gərək cümləmizin hüquq və ixtiyaratı bərabər olsun”. (11) İşlərinə yarayarkən müsəlmanların hüquq bərabərliyini dəstəkləyən erməni təmsilçilərə A.Ziyadxanovun bu təklifi xoş gəlmədi. Xocayev Gəncədə yeni qaydalar əsasında şəhər dumasına seçkilər nəticəsində azərbaycanlıların üstünlük qazanmasından, bu zaman ermənilərin seçilməməyindən narazılığını bildirdi. Məsələ onda idi ki, 1905-ci ilin mayında Yelisavetpolda şəhər duması qəsnələrinin seçkilərində 55 müsəlman qəsnə seçilmişdi. (4) Əslində erməni tərəfinin narazılığın arxasında şəhər özünüidarə orqanlarına seçkilərə dair olduqca qeyri-demokratik, seqreqasiya xarakterli qaydalardan bundan sonra da faydalanmaq və müsəlmanların mütləq, yaxud da nisbi çoxluq təşkil etdiyi şəhərlərdə öz üstün mövqelərini qoruyub saxlamaq cəhdləri dururdu.

Elə həmin iclasda qızğın mübahisə doğuran məsələlərdən biri də dövlət strukturlarına qarşı erməni terroru məsələsi idi. Bu məsələni azərbaycanlı nümayəndələr qaldırmışdılar. Onlar erməni siyasi təşkilatları, ilk növbədə də daşnaklar tərəfindən daim hakimiyyət orqanlarını basqı altında saxladıklarını, bu səbəbdən qorxuya düşən yerli hakimiyyətin çox vaxt həmin təşkilatların etnik təmizləməyə yönəlmiş əməllərinə faktiki göz yumduğunu qeyd edirdilər. Çirkin və qanlı əməllərinin faş olunmasından ehtiyatlanan erməni təmsilçilər hətta bir ara qurultayı tərk edəcəkləri ilə hədələyirdilər. Lakin azərbaycanlı ziyalılar tutarlı dəlil və arqumentlərlə möhkəmləndirilmiş mülahizələri ilə erməni tərəfinin haqsızlığını ortaya qoya bildi. Ə.M.Topçubaşovun qeyd etdiyi kimi, “biz gözümüzü bağlayıb kor ola bilmərik... Vətənimizdə elə bir halət olub ki, hökumət kişiləri öz insaf və ədalətləri ilə iş görə bilmirlər. Əlbəttə, böyük yerlərdə hədə və qorxu kağızları ilə etina etməyirlər. Lakin vilayətlərdə kiçik qulluqçular böylə kağızlardan qorxub, işlərini insaf ilə tutmayırlar... Bunlara deyəndə ki, niyə böylə iş görürsünüz, deyirlər ki, qorxuruq, külfətimiz var. Biz də ancaq deyirik ki, halət öylə olsun ki, bu günə qulluqçular qorxmayıb, daha öz biinsafılıqlarına pərdə çəkməsinlər”. (12) Azərbaycanlı nümayəndələrin belə bir tələbi əslində bir tərəfdən hakimiyyət orqanlarının xidməti vəzifələrinin birbaşa icrasının təmininə yönəlmişdisə, digər tərəfdən münafişənin əsas hərəkatverici qüvvəsi olan erməni terrorunun, bu terroru özünün gündəlik siyasi davranış üslubu seçmiş erməni millətçi təşkilatlarının aradan qaldırılması məqsədi güdürdü. Ona görə də erməni tərəfi bu tələbə bu qədər qıcıq reaksiya vermiş, hətta müzakirə əsnasında digər məsələlərə keçməyə çalışmışdı. Təbii ki, azərbaycanlı nümayəndələr belə sapdırıcı manevrlərə uymayaraq,

öz tələblərində israr edirdilər. Bununla əlaqədar Adil xan Ziyadxanov söyləyirdi: “Erməni vəkilləri bizə casus və danosçu deyirlər. Biz böylə iftiralardan qorxmırıq. Sidq və səfa ilə sülhə gəlib də, biz özümüzə borc hesab edirik ki, sülhə mane olan səbəblərin cümləsini görküzək (göstərək – P.K.). O səbəblərdən birisi də terrorudur. Bizə ermənilər deyirlər: terroru götürməkdən ötrü çarə görküzün. Biz çarə görküzə bilmirik. Gərək çarəni hökumət özü arasın. Biz ancaq səbəbləri görküzürük. Əgər bundan sonra da hökumət çarə etməsə, əqəllən (ən azı, barı – P.K.) bizim camaat da öz insafi yanında pak olar”. (12)Azərbaycan tərəfinin söyləri müəyyən dərəcədə də olsa öz bəhrəsini verdi: qurultay terrorla bağlı belə qərar verdi: “Hökumət şiddətli binagüzarlıqlar ilə terroru məhv etsin və müsəlləh firqələri dağıtsın”.

Azərbaycan nümayəndələri qırğınların və iğtişəşlərin qızışdırılmasında ilk növbədə başda “Daşnaksutyun” olmaqla erməni təşkilatlarını qınayırdılar; özü də sonuncuların silahlanmasına çar hakimiyyət orqanları barmaqarası baxırdı. (3)Adil xan Ziyadxanov fevralın 27-də çıxışında qeyd edirdi ki, “sülh olmaqdan ən əvvəl lazımdır ki, “Daşnaksutyun” firqəsi aradan götürülsün. Ancaq bu təriq (yol-P.K.) ilə doğru sülh ola bilir. Biz dövlətdən məxsusi ixtiyarat tələb etmirik. Biz ancaq xahiş edirik ki, bizi də qeyrilər ilə müsəvi (bərabər- P.K.) etsinlər”. (10)

Başlarında məşhur Xatisov qardaşlarının durduğu erməni təmsilçilər isə müsəlmanlara qarşı birbaşa ittihamlar irəli sürmədən, dəymiş maddi zərərin ödənilməsini və suçluların cəzalandırılmasını tələb edirdilər. Elə azərbaycanlı nümayəndələr də eyni şeyləri söyləyirdilər, fəqət bu maddələrin təfsiri fərqlənirdi. Məsələn, Ələkbər bəy Xasməmmədov öz çıxışında qeyd edirdi ki, “müsəlmanlar da müqəssirlərin cəzalandırılmasını və zərərin ödənilməsini tələb edirlər..., lakin bunu məhkəmə qaydası ilə edilməsini, ermənilər isə inzibati qaydada edilməsini istəyirlər”. (6)

Əhalinin tərək-silah olunması məsələsi də kəskin mübahisələr doğurdu. Bu təklif erməni nümayəndəsi Arutyunov tərəfindən irəli sürülmüşdü. Ona qarşı Adil xan Ziyadxanov kəskin şəkildə çıxış etdi. O, mövqeyini belə əsaslandırır ki, “dinc şəhər və ya kənd sakininin əmlakının və həyatının zəmanətə alınmadığı hal-hazırda onların tufənglərinin müsadirə olunması ölüm hökmünə bərabərdir”. (6)Bu barədə saziş əldə olunmasını qeyri-mümkün edən bir səbəb də o idi ki, müsəlmanların əksəriyyəti maldarlıqla məşğul idi, çobanlara isə üzərilərində silah gəzdirmək lazım gəlirdi. Ziyadxanovun bu mülahizələrinə Xatisov belə bir irad tutdu ki, müsəlmanlar özlərini yetim-yesir yerinə qoyurlar, halbuki ermənilərdən daha yaxşı silahlanıblar. Onun bu atmacasına Ziyadxanov cavab olaraq müsəlmanların silahları olmasını etiraf etdiyini bildirdi. Lakin eyni zamanda qeyd etdi ki, bu, olduqca bəsit silahlardır – çaxmaqdaşlı tufənglər, berdanka adlanan tufənglər və s. Özü də müsəlmanlar bu silahları açıq-aşkar üzərilərində daşıyırlar. Halbuki ermənilər mauzerlərlə və üçxətli tufənglərlə silahlı olmaqla, bu silahları bəzən müsəlmanların özlərinə belə satırdılar. Erməni nümayəndəsi Spendiarov da öz növbəsində etiraf edirdi ki, yaranmış “silahlı sülh” vəziyyətində əhalini tərək-silah etmək olmaz, və o, bu sülhün möhkəmliyinə inanmır. Bu replikaya cavabında Topçubaşov uca səslə bəyan etdi ki, sülhə nəyin bahasına olursa olsun nail olmaq lazımdır, və zalda olan nümayəndələrin əksəriyyəti onu alqışlarla dəstəklədi. (6)

Qurultayın yekun iclası martın 4-də bağlandı. Bir sıra məsələlər üzrə hər iki tərəfdən olan nümayəndələr razılığa gəlsələr də, prinsipial fikir ayrılıqları da var idi. Həmin fikir ayrılıqlarına diqqət yetirmək lazımdır, belə ki onlar hadisələrin sonrakı gedişinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Məsələn, yuxarıda xatırlandığı kimi, tərəflərin fikirləri erməni-azərbaycanlı münəqişəsinin səbəblərinin dəyərləndirilməsində ayrılırdı. Azərbaycanlı nümayəndələr çox doğru olaraq

münaqişənin əsas səbəblərindən biri olaraq, artıq qeyd etdiyimiz kimi, erməni terrorunu, bu terroru təşkil edən və gerçəkləşdirən “Daşnaksutyun” partiyasını göstərir, bu və bu kimi təşkilatlara son vermədən möhkəm sülhün bərqərar olacağına inanmadıqlarını bəyan edirdilər. (7) Buna etiraz edən erməni nümayəndələri iddia edirdilər ki, başlıca səbəb yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətsizliyi və başısoyuqluğu olmuşdur. Ermənilər arasında təşkilatların meydana gəlməsini isə onlar ermənilərin ağır həyat şəraiti ilə izah edirdilər. Bu şərtlərin dəyişməsi və möhkəm hüquqi düzənin bərqərar olması ilə bu qəbil təşkilatlar özləri mövcudluqlarına son qoyacaqlar. (8) Lakin XX əsrin hadisələrlə zəngin ilk onilliklərinin göstərdiyi kimi, heç bir dəyişən şərait bu təşkilatların fəaliyyətinə xitam vermədi, əksinə, onların nüfuzu yalnız artmaqda idi. Bu zaman erməni nümayəndələrindən A. Xatisov bildirmişdi ki, özbaşnalıq və hakimiyyət orqanlarının qarətlərə və qətlərə göz yumması şəraitində ermənilərin təhlükəsizliyinin təminatı üçün “Daşnaksutyun” partiyasına üz tutmalarını daha etibarlı sayırdı. Adil xan Ziyadxanov cavabında bəyan etmişdi ki, əgər “Daşnaksutyun” öz silahlı qüvvələrini buraxmasa, o zaman müsəlmanlar da öz dəstələrini yaratmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Bu təqdirdə isə sonrakı qanlı toqquşmalar qaçılmazdır, “və çiçəklənən Qafqaz yenidən qan sellərinə bürünəcək”. (5) Əhməd bəy Ağayev də özünün təfsilatlı nitqində analoji mülahizələr yürüdü. O, Xatisovun fikrinə münasibətini belə açıqlamışdı: “Keçən gün cənab Xatisov öz bəliq (bəlağətli – P.K.) və fəsih (fəsahtli – P.K.) nitqində bizə aşkar və açıq dedi ki, bu “Daşnaksutyun” Rusiyanın böyük ricalının (burada: dövlət adamlarının – P.K.), generallarının və hətta canişin – Qafqaz həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, tərtib olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, saldatları var. Biz müsəlman vəkilləri bunu bu zalda hökumət hüsurunda eşitdikdə heyrət barmağımızı dişimizə tutub, öz-özümüzə fikir etdik: şimdi ki, iş böylədir, şimdi ki, bir mükəmməl və müsəlləh firqə on beş ildən bəri tərtib olunub və hökumət ricalı bunu bilib də nəinki əlac etmir, bəlkə onunla həməqədirlər, bizim xah (istər – P.K.) hökumətdən, xah ermənilərdən böylə firqənin götürülməsini təmənnə etməyimiz bihudədir”. Hökumətin faktiki rəvac verdiyi erməni terrorunun tüğyanı və əl-qol açması müqabilində azərbaycanlı ictimai xadimlərin qarşısında bir yol qalırdı ki, onu da Əhməd bəy özünə xas cəsarətlə belə ifadə edirdi: “Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh dəstələrimiz olsun, bizim də gərək daşnaksutyunlarımız olsun. Bir hökumət ki, bir tərəfdən böylə işlərə mütəhəmmil olur (qatlaşır – P.K.), gərək o biri tərəfdən də mütəhəmmil olsun”. (12) Növbəti iclaslardan birində Əhməd bəy bir daha hökumət nümayəndələrinə müraciət edir: “Mən burada rus hökumətinə xitabən deyirəm: bizi erməni dəstələrindən mütməin (arxayın – P.K.) edin, və ya bu dəstələri götürün və yainki bizə də izn verin biz də dəstələr qayırib, əsbab - əsləhə fikrinə düşək”. (14)

Fikir ayrılıqlarının sonrakı maddəsi köç məsələsi olmuşdu. Erməni nümayəndələri həmin il köçləri ləğv etməyi təklif edirdilər, belə ki, “ehtirasların hal-hazırda coşduğu bir vəziyyətdə əhali kütlələrinin köçməsi böyük təhlükələr doğura bilər”. (8) Azərbaycan nümayəndələri bildirmişdilər ki, köçləri ləğv etmək mümkün deyil, ona görə də köçərilərin əmlak və həyat təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər alınması zəruridir. Bu məsələ üzrə xüsusi komissiya yaratmaq qərara alınmışdı.

Azərbaycan nümayəndələri həmçinin hər iki tərəfi milli zəmində cinayət törətmiş caniləri hakimiyyət orqanlarına verməyi öz üzərilərinə öhdəlik kimi götürmələrini təklif edirdi. Ermənilər bu təkliflə razı deyildilər. Onlar hesab edirdilər ki, tərərüatlı məhkəmə istintaqı olmadan cinayətin milli zəmində törədilib törədilmədiyini müəyyənləşdirmək mümkün deyildi.

Bununla da onlar caniləri ələ vermək və mühakimə etmək istəmədiklərinə hüquqi don geydirməyə çalışırdılar. Müzakirələr gedişində Xatisov o dərəcədə səmimiyyəyə özünü qapdırmışdı ki, belə bir tələbin ilk növbədə “Daşnaksutyuna” qarşı olduğunu bəyan etmişdi. O, hətta xüsusi abırsızlıqla belə bir etirafda bulunmuşdu ki, gənc daşnaklarla “biz erməni milləti iftixar edirik”. (11) Xatisovun bu replikasına cavab çıxışında A.Ziyadxanov bir daha vurğulayırdı: “Bizim camaatın rəyinə görə, “Daşnaksutyun” erməni-müsəlman hadisəsinin ümdə səbəbidir. O firqə məhv olmasa sülh olamaz”. (12) Əhməd bəy Ağayev də öz növbəsində qurultaya qatılmış erməni təmsilçilərin öz canilərini verməkdən boyun qaçırmasının mahiyyətinə belə aydınlıq gətirirdi: “İştə biz şimdiki deyirik bu şurişlərin (iğtişaların, şuluqluqların – P.K.) qabağını almaq üçün lazımdır ki, iki tərəf də qatilləri versin. Lakin siz qorxursuz. Çünki böylə cinayətləri və qətləri edənlər sizin gizli firqənin adamlarıdır. Siz də bu firqələrdən qorxursuz. Onlar sizləri əldəvəm (davamlı – P.K.) titrətməkdə və vahimədə saxlayırlar”. (20) Bu məsələ ilə bağlı qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi ki, “hökumət gərək kuşış (səy – P.K.) etsin ki, Qafqazda olan müsəlləh firqələr məhv olsunlar və tərəfeyn (hər iki tərəf – P.K.) çalışsınlar ki, aralığa şuriş salan canilər və qatillər hökumət əlinə verilsin”. (12)

Talanların vurduğu zərəri müəyyənləşdirərkən, ermənilər bunun polis orqanları, yaxud da xüsusi komissiyalar tərəfindən inzibati qaydada məşğul olunmasına təkid edirdilər. Həmin komissiyalara hakimiyyət təmsilçiləri və əhalinin seçdiyi şəxslər daxil olmalı idi. Buna etiraz edən azərbaycanlı nümayəndələrin fikrincə, zərərin ödənilməsi qanuna uyğun olaraq, yalnız məhkəmə qaydası ilə olmalıdır.

Erməni tərəfi həmçinin öz soydaşlarına vurulmuş zərərin ödənilməsini müsəlman imkanlı və əsilzadə zümrəsinin üzərinə qoyulmasını istəyirdi. Bu istəyin arxasında hansı gizli mətləblərin dayandığını Ə. Ağayev özünün məzmunlu çıxışında açıqlamışdı. O, deyirdi: “Bu məsələni araya salmaqdan məqsəd nə ədalətdir, nə də zərərdidələrə köməkdir. Məqsəd müsəlman millətinə cəza verməkdir. Təvəqqe edirəm ki, Arutyunovun dediyi sözlərə diqqət olsun. O deyir ki, gərək xərcləri müsəlman rəis və pişrovları (öncülləri – P.K.), dövlətli və nəcabətləri versinlər. Mən əqidəcə bu sinif adamların məddahı və duaguyu (duaçısı – P.K.) deyiləm. Lakin əlan (hal-hazırda – P.K.) bizim millətin diriliyinə səbəb bu adamlardır. Əgər onlar olmasaydı, millətimiz bilmərrə-bilmərrə batmışdı. Cümlə oxumuşlarımız, iş görənlərimiz bu sinif adamlardan çıxırlar... Hər kəs öz yerində durub, millət yolunda öz borclarını əmələ gətirirdilər. Birisi qələm ilə, birisi pul ilə, birisi iş ilə. İştə ermənilər şimdiki bu məsələni qalxızmaqdan məqsədləri bu sinif adamları puç və zay etməkdir. Onlar yaxşı bilirlər ki, bizim camaat öz cəhalət və nadanlığı cəhətinə görə bu adamlarsız bilmərrə zay olub gedər. Odur ki, onlar da bu adamları tələf etmək qəsdinə düşüblər. Çünki əgər bu məsələ keçsə, ermənilər qəpik-quruş istəməyəcəklər. Yüz milyonlar istəyəcəklər. Bu qədər pulu vermək zay olmaq kimidir. Əgər böylə olsa, hökumət yəqin etsin ki, müsəlman milləti Qafqazdan məhv və nabad (yox-P.K.) olacaq. Müsəlmanlar bu nöqtəni dürüst düşünüblər və böylə binagüzarlığı əsla qəbul etməyəcəklər”. (13) Ağayevin bu nitqi, qeyd etdiyimiz kimi, ermənilərin nədən azərbaycanlı burjuaziyadan və zadəgan zümrəsindən dəyən zərəri almaq niyyətlərinə aydınlıq gətirir. Əhməd bəyin də söylədiyi kimi, məhz zəngin sinif öz xeyriyyəçiliyi və mesənətligi ilə xalqın təhsil almasına, maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə önəmli töhfələr vermiş olurdu. Məhz onların yardımları ilə çox vaxt sadə xalq içərisindən çıxmış gənclər öz təhsillərini artırmaq, hətta Rusiyanın və Avropanın ən nüfuzlu universitetlərində oxumaq fürsət və imkanları əldə edirdilər. Üstəlik 1905-1906-cı illərdə azərbaycandilli mətbuatın inkişaf və intişar tapması da

əhəmiyyətli dərəcədə sözügedən siniflərin yardımları sayəsində mümkün olmuşdu. Erməni tərəfinin dəyən zərər adı altında həmin sinfin təmsilçilərinin üzərinə faktiki təzminat qoymaq istəyi onların maddi imkanlarının daraldılmasına və heçə endirilməsinə hesablanmışdı. Bu da yekunda Azərbaycanda maarif və mədəni yüksəliş hərəkatına, və, deməli azərbaycanlıların milli-siyasi şüurunun artmasına ağır zərbə ilə nəticələnməli və ermənilərin öz hədəflərinə çatmasını asanlaşdırmalı idi.

Erməni deputatların zərərin ödənişi ilə bağlı tələblərin bir məqamı da, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu zərərin məhkəmələr vasitəsilə deyil polis tərəfindən qısa müddət ərzində müəyyənləşdirilib alınması idi. Bu məqama da Ə.Ağayev bəsirətli bir şəkildə açıqlama gətirir. Onun sözlərinə görə, “ermənilərin ... müsəlləh və mükəmməl dəstələri, saldatları, cəbbəxanaları var. Bu dəstələr naməlum, adsız və cürəbcürə tanınmayan yerlərdən gəlmiş adamlardan təşkil olunub, müsəlman şəhərlərinin və kəndlərinin üstünə hücum edirdilər. Müsəlmanların isə nə dəstələri, nə firqələri var, nə də saldatları. Hər yerdəki onların üstünə tökülüblər, onlar bacardıqları qədər cavab veriblər. Bu müsəlmanlar həmən yerlərin adamlarıdır ki, dava olubdur. Şimdi əgər zərər polisə idarələrinin vasitəsilə təyin olunub alınsa, yerli müsəlmanlar üzə olub cəzalanacaqlar. Ermənilər isə gəlmə dəstələrdən olub, əsla ələ düşməyəcəklər və heç bir zərəre cavabdeh olmayacaqlar. Siz ermənilər buna xatircəm olub zərər istəyirsiniz və tələb edirsiniz ki, zərərlər polisə vasitəsilə təyin olunub alınsın”. (14)

Azərbaycan nümayəndə heyətinin bir başqa tələbi cinayətkarların hakimiyyət orqanlarına verilməsi məsələsi üzrə erməni katolikosunun Tiflisdə şeyxülislamla görüşünün keçirilməsi ilə bağlı idi. Lakin ermənilər bu tələbdən yayındılar. Onlar aşağıdakı məzmunlu təklif irəli sürdülər: “Katolikos xəstədir. Onun tərəfindən Yepiskop Baturyan Şeyxülislamın yanına gedərək, qatillərdən kədərləndiyini bildirəcək. Ancaq, qatilləri rus məhkəməsinə verə bilmərik, çünki məhkəmə olarsa, bu iş uzanar. Bunları erməni millətinin vicdanına həvalə edək. Onlar öz vasitələri ilə qatillərin cəzasını versinlər”. Lakin öz növbəsində Qafqaz hökuməti bu məsələni qapatmaqdan ötrü əllərindən gələni etdi, və cinayətkarlar nəhayətində məhkəməyə verilmədilər.

Əhalinin tərksilah olunması məsələsi də yekun iclasın gündəliyinə salınmışdı. İ.Hacıyevdən başqa bütün azərbaycanlı nümayəndələr tərksilah lehinə səs verdilər. Lakin o şərtlə ki, nümayəndələrin göstərdikləri tədbirlər qəbul edilsin. İ.Hacıyev yubanmadan tərksilah lehinə çıxış edirdi. Özlərinin ilkin çıxışlarının xilafına olaraq erməni nümayəndələr belə bir ifadə üslubuna razılıq verdilər: “müvəqqəti olaraq, tam sakitləşməyə qədər əhalinin tərksilahını dayandırmaq arzu olunandır”. Hər iki tərəfin uzlaşdığı maddələr bunlar idi: ibtidai məktəblərdə ümumi icbari pulsuz təhsilin daxil edilməsi; qarışıq əhalisi olan kəndlərdə qarışıq məktəblərin təsis olunması; müsəlmanlar üçün müəllim və ruhani seminariyasının təsis olunması; müsəlmanların digər millətlərlə hüquqi cəhətdən faktiki tam bərabərliyinin təmin edilməsi; yerli özünüidarə orqanlarına seçkilər üçün təsbit edilmiş senzin aşağı salınması; quberniya və qəza idarələrindən qüsurlu keçmiş olan, əhalinin etibarını itirmiş şəxslərin kənarlaşdırılması; inzibati və polis məmurlarının təhsil senzinin təsbit olunması; ermənilərin təklifi ilə polisin aşağı vəzifələrinə ruskardan əlavə bərabər sayda ermənilərin və azərbaycanlıların təyin olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi; müsəlman əhalisinin yaşadığı rayonlarda yerləşən hərbi hissələrdə aşağı rütbəli ermənilərin olmamaları barədə məsələnin canişinin baxılmasına çıxarılması; məhkəmə icraatı orqanlarının yenidən təşkil olunması. Nəhayət, hər iki tərəfin nümayəndələri Canişin idarəsi nəzdində hər iki millətin seçilmiş şəxslərindən ibarət xüsusi

müşavirənin təsis edilməsi, eləcə də qubernatorların və qəza rəislərinin yanında həmin əsaslar üzrə bərişiq komissiyaların təşkil edilməsi haqqında razılığa gəldilər; bərişiq komissiyaları zərurət hallarında yerli hakimiyyətin onlara müraciət etmələri məqsədi ilə yaradılmalı idi.

Erməni və azərbaycanlı tərəflərin uzlaşdığı maddələrin mahiyyətinə nəzər saldıqda, görürük ki, onlar, əvvəla, milliyyətindən asılı olmayaraq Ümumqafqaz xarakteri daşıyırdı və sözügedən məsələlərin çözümlü müxtəlif etnik toplumların inkişafına təkən verə bilərdi. Habelə göstərilən müddəalar həmin vaxt baş verməkdə olan inqilab gedişində fərqli siyasi düşərgələrin irəli sürdüyü və elementar demokratik hüquq və azadlıqların təminatına yönələn tələblərə müvafiq gəlirdi. Canişin İ.İ.Voronsov-Daşkovun da bu tələblərə iltifatlı münasibəti onun öz liberal imicini Qafqaz publikası qarşısında nümayiş etdirmək istəyi ilə bağlı idi. İkincisi, erməni tərəfi azərbaycanlılara və bütövlükdə müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik xarakterli məhdudiyətlərin götürülməsi lehinə çıxarkən, bəlli mənada təbliğati məqsəd də güdüdü. Məsələ onda idi ki, erməni xadimlər Qafqaz və Rusiya ictimaiyyətinin gözündə təmsil etdikləri erməni hərəkətinin müstəsna tərəqqipərvər obrazını yaratmağa və bu səbəbdən özlərinin guya geridə qalmış müsəlmanların ictimai və mədəni inkişafı yolunda mövcud əngəllərin aradan qaldırılmasının qızgın tərəfdarı kimi göstərməyə çalışırdılar. Əslində isə onların strateji məxfi məqsədi guya tərəqqiləri üçün səy göstərdikləri müsəlmanları əzəli torpaqlarından çıxarmaqdan və bu ərazilərdə erməni dövlətini yaratmaqdan ibarət idi.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olduğu kimi, bərişdirici məzmunlu sazişin əksər maddələri azərbaycanlı nümayəndə heyəti tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu, əvvəla, müvəqqəti-şərti deyil, gerçək sülhə nail olmaq səylərindən xəbər verirdi. İkincisi, dinc həyatın yoluna qoyulması ilə vəziyyətdən yararlanaraq, öz millətinin maarifləndirilməsi və ictimai-mədəni inkişafı üçün daha təsirli tədbirlər alınması kimi qızgın istəyindən irəli gəlirdi. Canişinin qətnaməsinin son bölmələri də məhz buna dəlalət edirdi. Orada oxuyuruq: “Maarifçi və müsəlmanların digər milliyyətlərlə bərabərləşdirilməsi tədbirlərinə dair müşavirənin nəzərdə tutduğu məsələlər artıq mərkəzi hökumət tərəfindən işlənilməkdədir və düşünmək olar ki, müşavirənin arzuladığı səpkidə həll olunacaqdır. Həmçinin canişin tərəfindən əhali arasında savadlılığın yayılmasına və məktəb işinin qoyuluşunun lazımlı səviyyəyə qaldırılmasına dair ondan asılı bütün tədbirlər görülməkdədir. Bununla yanaşı müsəlmanların sıxışdırılması ilə bağlı qanunvericilikdə mövcud olanların aydınlaşdırılmasına başlanılacaqdır ki, Canişindən asılı olan hər şey yubadılmadan yoluna qoyulsun... İlk növbəyə isə Qori şəhəri ilə müqayisədə müsəlmanlar üçün daha rahat olan yerdə müəllimlər seminariyasının açılması haqqında məsələ çıxarılaçaqdır”.(9)

Beləliklə, qurultayın bütün qərarları azərbaycanlı nümayəndələrin tələblərinə uyğun gəlirdi. Bu, kiçik də olsa, qələbə idi. Belə ki, Qafqaz xalqları arasında sayca ən böyük olan azərbaycanlı əhalinin ən vacib problemləri Qafqazın ali hakimiyyət təmsilçilərinin də iştirakı ilə ilk dəfə olaraq ümumi müzakirəyə çıxarılmışdı. Fəqət bu qələbə ona görə kiçik idi ki, alınmış qərarların böyük əksəriyyəti elə kağız üzərində qaldı. Bunda isə həm erməni qüvvələrinin qarşı əməlləri, həm də bu əməllərdə onlara İ.İ.Voronsov-Daşkovun rəvac verməsi mühüm rol oynamışdı. Faktiki olaraq erməni siyasi cəmiəti qurultayda səs verdiyi qərarları gerçəklikdə əngəlləməklə, öz riyakarlığını bir daha ortaya qoymuş olurdu. Bərişdirici qurultaya inamsızlıq nümayiş etdirən Gəncə(Yelisavetpol) general-qubernatoru Alftonun qeydlərinə əsasən, mühüm qətnamələr qəbul etsə də, “Qafqazdakı ali rus hakimiyyətini çevrələmiş komitəçilər qrupunun (söhbət daşnakçılardan gedir – P.K.) foto çəkilişini və hər vaxtlə ermənilərə özünün knyaz

Qolisına olan kin-küdurətini göstərən qrafinyanın fərqləndiyi canişinin yanında tətənəli ziyafəti (rautu) hesaba almasaq”, Tiflis qurultayı faktiki olaraq əhəmiyyətli sonluqla yekunlaşmadı. (1)

Ədəbiyyat

1. АПДУАП АР f. 276, s. 8, iş 269, v. 24
2. «Баку» qəzeti, 23 fevral 1906-cı il
3. «Баку», 1906, 23 fevral, 5,6 марта № 43, 51,52
4. Каспи, 29 may 1905-ci il
5. Каспий, 1906, 5 марта, №51, с.4
6. Каспий, 1906, 7 марта, №52, с.4
7. Каспий, 1906, 10 марта, №55, с.4
8. Каспий, 1906, 10 марта, №55, с.4
9. Каспий, 1906, 11 марта, №56, с.4
10. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 1 mart, №57, s.1
11. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 3 mart, №59, s.1
12. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 5 mart, №60, s.1
13. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 6 mart, №61, s.2
14. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 8 mart, №63, s.2

ПРИМИРИТЕЛЬНЫЙ СЪЕЗД В ТИФЛИСЕ В ФЕВРАЛЕ 1906 ГОДА

Керимзаде Парвин

Резюме

20 февраля - 6 марта 1906 года в Тифлисе под председательством наместника на Кавказе графа И. И. Воронцова-Дашкова был проведен армяно-азербайджанский примирительный съезд. На съезд были приглашены высшие военные чины и должностные лица со всего Южного Кавказа. Азербайджанскую сторону представляли Ахмед бек Агаев, Исрафил Гаджиев, Мухаммед ага Векилов, Карабек Карабеков, Алекпер бек Хасмамедов, Адиль хан Зиядханов и другие. В данной статье исследуются вопросы, обсуждаемые на съезде, позиция азербайджанских представителей и решения, принятые на съезде.

RECONCILIATION CONGRESS IN TBILISI IN FEBRUARY 1906

Karimzada Parvin

Summary

From February 20 to March 6, 1906, the Armenian-Azerbaijani reconciliation congress was organized in Tbilisi under the chairmanship of Caucasus official Vorontso-Dashkov. High military rank and officials were invited to the congress. Azerbaijan side was represented by Ahmed bey Agayev, Israfil Hajiyev, Mohammad Aga Vakilov, Garabey Garabeyov, Alakbar bey Khasmammadov, Adilkhan Ziyadkhanov, and others. In this article, the issues discussed at the congress and the position of the Azerbaijani representatives were researched.

Rəyçi: dosent Asif Cavadov

Ümumi tarix kafedrasının 06 iyul 2022-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 08 iyul 2022-ci il

UOT:94.

XVIII ƏSRİN ORTALARINDA RUSİYA İMPERİYASININ DAXİLİ VƏZİYYƏTİ

t.ü.f.d. Allahverdiyeva Gültəkin Afət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gultekin-allahverdiyeva@mail.ru

Xülasə: XVIII əsrin ortaları Rusyanın dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanması dövrü kimi qiymətləndirilirdi. Saray çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş Yelizaveta Petrovna, Rusiyalı alman zadəganlarının və bütövlükdə xaricilərin zülmündən xilas etmişdir. Ziddiyyətli zamanın yetirməsi olan Yelizaveta, özü də ziddiyyətli bir şəxsiyyət olmuşdur. XVIII əsrin mərhələləri daxilində tarixşünasları maraqlandıran rus imperatorlarının hakimiyyət dövrləri olmuşdur. Tarixin ayrı-ayrı səhfləri yox, bütövlükdə bütün tarixi inkişaf prosesinin mərhələləri xüsusilə rus tarixçiləri tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Hadisələrin baş vermə səbəblərini ayrı-ayrı şəxslərin və onların favoritlərinin istəkləri ilə yox, tarixi qanunauyğunlu hadisələrin obyektiv və subyektiv səbəblərdən baş verməsi prinsipləri əsasında təhlil etməyə çalışmışdılar. Məqalədə bu məsələlər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: zadəgan, hakimiyyət, imperiya, subyektiv, mərhələ, şəxsiyyət

Ключевые слова: дворянство, власть, империя, субъективное, этап, личность

Key words: nobility, power, empire, subjective, stage, personality

XVIII əsrin ortalarında Rusiya tarixində yeni dövr başlamışdır. Bu tarixi mərhələdə Rusiyada ardıcıl saray çevrilişlərinə son qoyulmuşdu və daxili sabitlik bərqərar olmuşdur. XVIII əsrin saray çevrilişlərinin tarixini öyrənərək, həmin çevrilişlərin asanlıqla keçirilmiş olduğu diqqəti cəlb edir. Zadəgan və feodal qruplaşmalar arasında gedən mübarizə bu çevrilişləri asanlaşdırırdı. Hakimiyyətin əldən-ələ keçməsi, I Pyotrun varislərinin yeritdikləri siyasətin zadəgan xarakterini azacıq da olsa dəyişmirdi. Anna İvanovnanın vəfatı ilə Rusiya tarixinin qalmaqallı dövrünə son qoyuldu. Anna İvanovnanın çarlığı dövründə Rusiya XVIII əsrin birinci rübündə əldə etdikləri demək olar ki, bütün nailiyyətləri əldən vermişdi. Daxili və xarici siyasətdə, idarəçilik və inzibati sistemdə qərəzli, çox vaxt düşünülməmiş qərarlar qəbul olunurdu. Anna İvanovnanın çarlığı dövründə xaricilərin təsiri çox artmışdı. İmperatriçanın favoriti, kurlandiyalı alman Biron faktiki olaraq dövləti idarə edirdi.

“Bironçuluq” dövründə Rusiyada alman zorakılığı güclənmişdi. Alman zorakılığı illərində xaricilər gəlirli vəzifələrə təyin olunmuşdular. Bu, gəlirlərinin bir hissəsindən məhrum olmuş və milli heysiyyəti təhqir edilmiş rus zadəganlarının etirazına səbəb olurdu. İmperatriça Anna İvanovnanın hakimiyyətinin sonlarına yaxın varislik hüququnun kimə veriləcəyi müəyyənləşdirildi. Onun hakimiyyəti illərində bu məsələ hər zaman aktual olaraq qalırdı. Taxt-tac varisliyinə bir neçə namizəd vardı: I Pyotrun böyük qardaşı İvan Alekseyeviçin nəslindən olan Yelizaveta Xristina Yekaterina (pravoslav təriqətinə görə Anna Leopoldovna). O, imperatriça Yekaterina İvanovnanın və Məklenburq hersoqu Karl Leopoldun qızı idi. Bundan başqa, onun oğlu İvan Antonoviç (Anna Leopoldovna və Braunşveyq hersoqu Anton-Ulrixin oğlu) I Pyotrun nəslindən olan 12 yaşlı Karl Pyotr Ulrix (Pyotrun böyük qızı Annanın oğlu) və Pyotrun kiçik qızı şahzadə Yelizaveta [2.228]. Bütün namizədlər içərisində şahzadə İvan Antonoviçin vəliəhd olmaq şansları daha böyük idi. O, imperator III İoann adı ilə taxta əyləşdirildi (bəzi ədəbiyyatda VI İvan) Anna İvanovna öz vəsiyyətnaməsində kiçik imperatorun

valideynlərini nəzərə almayaraq Bironu regent təyin etdi. 1740-cı il 7 noyabr çevrilişi Biron regentliyinə son qoydu. 1740-cı il 9 noyabr fərmanına əsasən südəmər imperator VI İvan Antonoviçin regenti onun anası Anna Leopoldovna təyin edildi [3.607]. Onun atası Braunşveyq hersoqu Anton-Ulrix birgə idarəetmə hüququ qazandı və Rusiya hərbi qüvvələrinin generalissimusu elan edildi.

Beləliklə, 1740-cı il çevrilişi nəticəsində hakimiyyət bir qrup alman zadəganlarının əlindən digər qruplaşmaya keçdi. Braunşveyq ailəsi və onun tərəfdarları rus taxt-tacına yiyələnərək öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək istəyirdilər. Lakin çevriliş iştirakçıları arasında birlik yox idi. Osterman və Minix arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskinləşirdi. Nəticədə Minix istefaya göndərildi, həqiqi hakimiyyət isə Ostermanın əlində cəmləşdi [3.608]. Bu çevriliş rus zadəganlarının geniş dairələrinin mənafeyini təmin edə bilməzdi. Paytaxt zadəgan dairələrində və qvardiyada etirazlar qüvvətlənirdi, “padşah qızı” Yelizaveta Petrovnanın adı daha çox çəkilirdi. Tarixşünasların yazdıqlarına görə Yelizaveta “xoşbəxt ulduz” altında doğulmuşdur. O, 1709-cu il dekabrın 18-də anadan olmuşdur. Həmin gün Poltavada qələbə çalan rus ordusu təntənəli surətdə Moskvaya qayıtmışdır. Yelizavetanın uşaqlığı Moskvada və Peterburqda keçmişdir. Pyotrın məktublarından məlumdur ki, o, qızlarını çox sevirdi və onların tərbiyəsi və təhsili ilə yaxından maraqlanırdı.

I Pyotr öz qızlarını bağlanacaq nığahlarından Rusiyanın xarici siyasət mənafeələrini müdafiə etmək məqsədilə istifadə etmək istəyirdi. I Pyotr Yelizavetanı Fransa kralı XV Lyudovikə ərə vermək istəyirdi. Burbonlar sülaləsi ilə nığah Rusiyanın Avropada strateji maraqlarına xidmət edəcəkdi. Lakin Fransa saray dairələrində antirus qruplaşmalar bu nığaha etiraz edərək, XV Lyudoviki Rusiyanın düşməni olan Raç Pospolitanın sabiq kralı Stanislav Leşinskinin qızı Mariya Leşinski ilə evləndirdi. Sonralar Yelizavetanı dəfələrlə müxtəlif Avropa şahzadələri ilə nişanlamaq planları qurulmuşdu, lakin bunların heç biri reallaşmamışdı.

Yelizaveta II Pyotrın hakimiyyəti illərində (1727-1730) taxt-tacın ən real varisi hesab edilirdi. Aristokratiya Yelizavetanın nüfuzunun artmasından ehtiyat edirdi. Ali gizli şüra üzvləri islahatçı imperatorun qızını Rusiya taxtında görmək istəmirdilər. Onu II Pyotr sarayından uzaqlaşdırdılar. XVIII əsrin 20-ci illərində Yelizavetaya qarşı aristokrat əyanlarının münasibəti mənfi idi və onlar şahzadəyə qarşı ictimaiyyətdə də mənfi rəy yaratmaq üçün böyük səy göstərirdilər [4.285]. Yeni seçilmiş imperatriça Anna İvanovna çalışırdı ki, Yelizavetanı tezliklə ərə versin və Peterburqdan uzaqlaşdırsın, lakin ölümünə qədər “layiqli” adaxlı tapa bilmədi. Qeyd etməliyik ki, Yelizaveta o zamanın siyasi çevrilişlərində birbaşa iştirak etməmişdi. Bununla belə, baş verən hadisələrdə gənc şahzadənin adı xarici diplomatların və saray əyanlarının yazışmalarında tez-tez çəkilirdi. Biron Yelizavetanın təqaüdünü artırmaqla onun rəğbətini qazanmağa çalışırdı. Belə bir məlumat da var ki, Biron Yelizaveta ilə bir neçə dəfə görüşmüşdür. Lakin baş verən söhbətlərin məzmunu haqda xəbər yoxdur [5.63].

Zadəganlarla bərabər qvardiya Pyotrın qızını dəstəkləyirdi və məhz onun simasında atasının layiqli davamçısını görürdü. Anna İvanovnanın və VI İvan Antonoviçin dövründə gizli dəftərxananın apardığı istintaq işlərində qvardiyaçıların bir çoxunun Yelizavetanın xeyrinə fikirlər söyləmələri hakimiyyəti təşviş salmışdı. 1741-ci ilin iyun ayında ingilis diplomatı E.Finç Londona belə bir məlumat vermişdi ki, Bironu devirəndə qvardiyaçılar hesab edirdilər ki, onlar Yelizaveta Petrovnanı müdafiə edirdilər [1.12]. Qvardiyaçıların rəğbəti Yelizavetanı təhlükəli siyasi rəqibə çevirirdi. Fransa səfirinin nümayəndəsi İ.J.Şetardi öz ölkəsinə

Yelizavetaya istinad edərək yazırdı: “...Yeni il ərəfəsində Yelizavetanı təbrik etməyə gələn Minix şahzadənin evində çoxlu qvardiyaçıları görüb çox narahat olmuşdur”[1.14].

Çevrilişlərin tədqiqatçıları qvardiyanın bütün xüsusiyyətlərini yaxşı bildikləri üçün onların gücündən məharətlə istifadə edirdilər. Məsələn, 1740-cı il çevrilişində iştirak edən qvardiyaçılar, sonralar eyni həvəslə 1741-ci ildə Yelizavetaya xidmət etmişdilər. XVIII əsrin 30-cu illərinin sonu 40-cü illərinin əvvəllərində qvardiyanın psixoloji durumu dəyişirdi, onlarda vətənpərvərlik hissləri getdikcə artırdı. Anna İvanovnanın əleyhinə və alman zorakılığına qarşı etirazlar artdıqca polis təqibləri də artırdı. Həbs olunanlar daxili rejimə qarşı olduqlarını gizlətmirdilər və bu istintaq materiallarında əks olunub.

K.Q.Manşteyn öz xatirələrində qeyd edirdi ki, rusların xaricilərə qarşı olan nifrətini başa düşmək olardı. Anna İvanovnanın hakimiyyəti illərində xaricilərin zorakılığı danılmaz fakt idi[6.234]. Bir çox insanlar siyasi görüşlərinə görə sağlamlığından, hətta həyatından belə keçməyə razı idilər. Belə bir çətin dövrdə Rusiyanın daxilində bütün təbəqələrdə getdikcə I Pyotr şəxsiyyətinə münasibət dəyişirdi. Kəndlilərdən zadəganlara qədər bütün cəmiyyət artıq böyük islahatçının qızında öz xilaskarını görürdü.

Qvardiya mühitində, xüsusilə onun aşağı təbəəsində I Pyotr və Yelizavetanın ideallaşdırılması kütləvi hala çevrilirdi. Qvardiyanın diqqəti hakim sülalədə idi. Braunşveyq ailəsinin gündən-günə nüfuzdan düşməsi I Pyotr simasının böyüklüyünü artırırdı. Qvardiyaçıların siyahısından məlumdur ki, onlar müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndəsi idi. Bununla belə, onların əksəriyyəti, 101 nəfəri Pyotr dövrünün əskərləri idi, 57 nəfəri isə Şimal müharibəsinin veteranları idi. Qvardiya veteranları gənclərə böyük imperator haqqında bildiklərini söyləyərək, onları vətənpərvərliyə çağırırdılar və xaricilərin zorakılığına son qoymağa səsləyirdi. Çevriliş iştirakçılarının 120 nəfəri gənc nəslin nümayəndələri idi, onlar 1737-1741-ci illərdə qvardiya sıralarına daxil olmuşdular. Sosial tərkibinə görə bu gənclərin 73 nəfəri kəndlilərdən idi. Qvardiyanın tərkibinin dəyişməsi nəticəsində imtiyazlı Preobrajensk alayının birinci tağımının tərkibi əsasən kəndlilərdən ibarət idi. Beləliklə, məhz bu sosial qrupun nümayəndələri veteranlarla birlikdə (çevriliş iştirakçılarının 71,7%, 1741-ci il 25 noyabr Leyb-kompaniyasının əsas tərkibini təşkil etmişdilər.

Leyb-kompaniya iştirakçılarının siyahısında onların cəmi 30% ibtidai təhsilə malik idi. Yelizavetanın qvardiyada böyük nüfuzuna sahib olmasının ilk səbəbkarı elə özü olmuşdur. O, qvardiyaçılarla dostluq edirdi, onların məclislərinə iştirak edirdi və şəxsi keyfiyyətlərinə görə Anna İvanovnadən xeyli fərqlənirdi[3.617]. Qvardiyanın əsasını ənənəvi olaraq zadəganlardan təşkil edirdi və bunu qeyd etmək vacibdir. Lakin Yelizavetanı dəstəkləyən qüvvə qvardiyanın aşağı təbəqəsi oldu, bununla belə, bu təbəqə paytaxt əhalisinin böyük hissəsinin vətənpərvər hissələrini ifadə edirdilər. Qvardiyanın zadəgan hissəsi Yelizavetaya qarşı laqeyd mövqə tuturdu. Silki mənsubiyyətlərini və imtiyazlarını üstün tutan zadəgan təbəqə, qvardiya ənənələrinə sadiq çıxmədılar. Bu fikirlərə əsaslanaraq demək olar ki, leyb-kompaniyada çox az zadəgan iştirak etmişdi, iştirakçıların tərkibində zabitlər yox idi. Çevrilişdə təşkilatçılıq bacarıqlarına malik olan insanların olmaması Yelizavetanı şəxsən bu çevrilişə rəhbərlik etməyə məcbur etmişdir. XVIII əsrin saray çevrilişlərinin tarixində bu əsas fərqləndirici xüsusiyyət idi.

1741-ci il 25 noyabr çevrilişinin başqa bir yeniliyi ondan ibarət idi ki, Yelizavetanın tərəfində xarici diplomatlar, ilk növbədə Fransa nümayəndəsi İoaхим-Jan Qraf markiz de la Şetardi və İsveç diplomatı Erik Matias Nolken dururdu. Diplomatlar rus sarayında müttəfiq ölkələri təmsil edirdilər, məqsədləri isə Rusiyanı zəiflətmək idi. 1739-cu ildə Fransa, Rusiya ilə

diplomatik münasibətləri bərpa etmişdi. Rusiyanın I Pyotrun islahatlarından sonra yüksəlişi Fransanı narahat edirdi. Bundan başqa, Rusiya XVIII əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Avstriya ilə yaxınlaşmaqda idi və bu öz növbəsində Fransanın maraqlarına zidd idi. Fransa diplomatiyası çalışırdı ki, Rus-Avstriya ittifaqını pozsun. Bu məqsədə konkret olaraq Şetardi xidmət edirdi.

Rusiyanın zəifləməsini İsveç dövləti də arzulayırdı. Şimal müharibəsində məğlub olan bu dövlət, 30-cu illərin sonunda Niştad sülh müqaviləsinin şərtlərinin dəyişməsini istəyirdi. Fransa, İsveç dövlətini dəstəkləməklə öz siyasi maraqlarına xidmət edirdi [7.290]. Anna İvanovnanın vəfatından sonra Avropa dövlətlərinin Rusiyada siyasi fəallığı xeyli artmışdı. Nəzərə alsaq ki, Rusiyada daxili ziddiyyətlər kəskin xarakter alırdı və hakimiyyət böhranı hiss olunurdu, onda bu dövlətlərin fəallığının artması labüd idi. Yelizaveta çox böyük ehtiyatlarla müttəfiqlərin siyasi oyunlarına qatılırdı. Müttəfiq dövlətlərin diplomatik nümayəndələri ilə onun adından danışıqları şəxsi həkimi İohann German Lestok aparırdı. 1740-cı ilin sonunda Yelizaveta Şetardi ilə görüşdü və bu görüşdən sonra Şetardi Versaldan şahzadənin planlarına dəstək vermək üçün hazırlıq istəmişdi.

XVIII əsrin 40-cı illərində Rusiyada yaranmış vəziyyətə Fransanın münasibəti diplomatik məktublarda öz əksini tapıb. Fransa hökuməti Yelizavetanı Avstriya ilə münasibətlərdə dəyişiklik etməyə və Pyotrun islahatlarından uzaqlaşmağa sövq etməyə çalışırdı. İsveç öz növbəsində diplomat Nolkinin köməyi ilə Rusiyadan bir sıra torpaqları geri qaytarmaq istəyirdi. Hər iki diplomatik nümayəndə Yelizavetadan yazılı öhdəliklərə imza atmağı xahiş edirdilər. Lakin, Yelizaveta bu addımı atmaqdan ehtiyat edirdi. Bilirdi ki, çevriliş baş tutmasa onu ölüm hökmü gözləyir. Bundan başqa, diplomatik yazışmanın təhlili göstərir ki, şahzadə ona vəd olunan köməyə inanmırdı.

Otuz iki yaşlı şahzadə noyabrın 25-nə keçən gecə M.İ.Vorontsov, İ.Q.Lestok və musiqi müəllimi K.İ.Şvarts ilə birlikdə Preabrajenski alayının kazarmalarına getdi və qvardiyaçıları çevrilişə səsləyərək özü qiyamçı dəstələrə rəhbərlik etdi. 300 qvardiyaçı ilə birlikdə Yelizaveta qış sarayına doğru hərəkət etdi. O, şəxsən saray mühafizəsini qaldıraraq qiyamçıların tərəfinə keçməyi təklif etmişdir və onun xahişi dərhal yerinə yetirilmişdir. Braunşveyq ailəsinin həbsi haqqında tarixçilər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Bəziləri hesab edirlər ki, Yelizaveta şəxsən Anna Leopoldovnanı həbs etmişdir, digərləri yazırlar ki, qrenader dəstəsi Braunşveyq ailəsini həbs etmişdir [7.295].

Müxtəlif mülahizələrə baxmayaraq çox güman ki, Yelizaveta Anna Leopoldovnanı şəxsən həbs etməmişdir. Çevrilişə rəhbərlik edən Yelizaveta ailə münasibəti səviyyəsində qalmaqla yol verə bilməzdi. Hadisələrin sürətlə inkişaf etməsi heç bir ixtişaşlara şərait yaratmamışdı. Beləliklə, Rusiya tarixində yeni dövr Yelizaveta Petrovna dövrü başlandı (1741-1761). Bu saray çevrilişi nəticəsində hakimiyyət bir hakim qrupun əlindən digərlərinin əlinə keçmişdir. Zədəngən qruplaşmaları hakimiyyət uğrunda mübarizə apararaq əslində dövlətin və xalqın mənafeyi üçün yox, şəxsi ambisiyalar uğrunda mübarizə aparırdılar. XVIII əsrin ikinci rübündə baş vermiş saray çevrilişləri kimi, 25 noyabr 1741-ci il çevrilişi də məhdud xarakter daşıyırdı, lakin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri bu çevrilişi digərlərindən fərqləndirirdi.

Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, çevrilişin hərəkətverici qüvvəsi qvardiyanın aşağı təbəqəsi idi. Bu təbəqə xalqa daha yaxın olduğundan əhalinin böyük hissəsi onları dəstəklədi. İkinci xüsusiyyəti, bu çevrilişin antialman, vətənpərvər xarakterli olmasıdır. Üçüncü xüsusiyyətinin mahiyyəti xarici diplomatların çevrilişə dəstək verməsidir. Bütün bu göstərilən

xüsusiyyətlər 25 noyabr 1741-ci il çevrilişini digər XVIII əsr saray çevrilişlərindən fənləndirir və əsasən onun milli, vətənpərvər zəmində baş verməsini təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Анисимов Е.Б. Россия в середине XVIII века. Борьба за наследие Петра М., 1986
2. Ключевский В.О. Исторические портреты. М.,1990
3. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён.кн.ХI, М.,1963.
4. История ССР с древнейших времен до наших дней т.3, М.,1967
5. Тишков В.А. Страна кленового листа; Начала истории. М.,1977
6. Чайковская О.Г. Соперница времени. М.,19831
7. Очерки истории ССР. Россия во второй четверти XVIII в.М.,1957

ВНУТРЕННИЕ ПОЛОЖЕНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА

Аллахвердиева Гюльтакин Афат кызы

Резюме

Середина XVIII века считается периодом сохранения традиций русской государственности. Елизавета Петровна, пришедшая к власти в результате дворцового переворота, спасла Россию от гнёта немецкой знати и вообще иностранцев. Елизавета, дитя противоречивых времен, сама была противоречивой личностью. На этапах XVIII века были периоды правления российских императоров, которые интересовали историков. Не отдельные страницы истории, а этапы всего исторического процесса развития в целом особенно оценивались русскими историками. Они пытались анализировать причины событий, исходя из принципов объективных и субъективных причин, а не пожеланий отдельных лиц и их фаворитов. В статье эти вопросы анализируются в сравнительном ключе.

THE INTERNAL SITUATION OF THE RUSSION EMPIRE IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

Allahverdieva Gultakin Afat

Summary

The middle of the 18th century is considered the period of preservation of the traditions of Russian statehood. Elizaveta Petrovna, who came to power as a result of a palace coup, saved Russia from the oppression of the German nobility and foreigners in general. Elizabeth, a child of contradictory times, was herself a contradictory person. At the stages of the 18th century, there were periods of the reign of Russian emperors that interested historians. Not individual pages of history, but the stages of the entire historical process of development as a whole were especially appreciated by Russian historians. They tried to analyze the causes of events based on the principles of objective and subjective causes, and not on the wishes of individuals and their favorites. In the article, these issues are analyzed in a comparative manner.

Rəyçi: dos. t.ü.f.d. İsmayıl İsmaylov

Ümumi tarix kafedrasının 06 iyul 2022-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 08 iyul 2022-ci il

UOT:94 (479.24).

ÇARİZMİN KÖÇÜRMƏ SIYASƏTİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATINDA KAPİTALİST MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

*dosent Bağirova Sevinc Ramiz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: XIX əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında, burda kapitalist münasibətlərinin inkişafında baş verən əsaslı irəliləyişlər məhz bu ərazidə rus əhalisinin kütləvi köçürülməsi ilə bağlı idi. Bütün bu faktlar çarizmin köçürmə siyasətinin XIX əsrin ortalarından etibarən Şimali Azərbaycanda əkinçilik təsərrüfatında əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsində, ipəkçiliyin və pambıqçılığın inkişafında, ümumiyyətlə kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafına təsirinin çox güclü olduğunu əyani surətdə göstərir.

Açar sözlər: köçürmə siyasəti, kapitalist münasibətləri, kənd təsərrüfatı, Rusiya imperiyası, taxılçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq.

Ключевые слова: переселенческая политика, капиталистические отношения, сельское хозяйство, Российская империя, зерноводство, шелководство, хлопководство.

Keywords: migration policy, capitalist relations, agriculture, the Russian Empire, grain growing, sericulture, cotton growing.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən də kənd təsərrüfatına çox ciddi təsir göstərdi. Fəal hərbi əməliyyatlar keçirilən bölgələrdə əkin sahələri qoşunların tapdağı altında qaldı, əhalinin taxıl ehtiyatı, mal-qarası zorla əlindən alındı, minlərlə ailə ev- eşiyindən məhrum oldu. Sadə xalq kütləsi hərbi əməliyyatlar səngiyən kimi öz yurdlarına qayıtdı, yüzilliklər boyu məşğul olduğu əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarını dirçəltməyə başladı. Məsələn, I Rusiya-İran müharibəsi dövründə Qarabağ xanlığında əhalinin sayı 3 dəfə azalaraq 3080 ailəyə düşmüşdüsə, artıq 1817-ci ildə Qarabağda yaşayan ailələrin sayı 7872-yə, 1823-cü ildə isə 18563-ə çatmışdı. Bu dövrdə Qafqazda saxlanılan çoxsaylı rus ordusunun ərzaqla təchizatı zərurəti də yerli əhalini tələbatından artıq məhsul istehsal etməyə sövq edirdi. Təkcə 1812-ci ildə Şəki və Şamaxı xanlıqlarında rus ordusunun ehtiyacını qarşılamaq üçün 10 min çetvert əlavə taxıl istehsal edilmişdi.[7]

Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda taxıl istehsalının artırılması üçün XIX əsrin ortalarında bir sıra mühüm addımlar atdı. Məsələn, taxılçılıqda məhsuldarlığın artırılması üçün yerli taxıl növlərinə nisbətən daha çox məhsul əldə etməyə imkan verən xarici buğda, arpa və çəltik növlərinin becərilməsinə təşəbbüs göstərildi. Qafqaz canişinliyi Dövlət əmlakı nazirliyinin yardımıyla Novorossiysk diyarından və xaricdən yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən taxıl növləri gətirdi. 1846-cı ildə Çindən gətirilmiş çəltik növü Lənkəran, Şamaxı və Bakı qəzalarında, Himalay arpası isə Quba, Lənkəran və Bakı qəzalarında əkilmişdi.

Taxılçılıqda yeni buğda növlərinin əkilməsi, həm də Şimali Azərbaycana köçürülmüş təriqətçi rus ailələrinin təsiri ilə də baş verirdi. XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzasında dövlət kəndlilərinin təsərrüfat həyatını araşdırmış A.D.Yertsev qeyd etmişdir ki, bu bölgəyə köçürülmüş molokanlar Cənubi Rusiyada becərdikləri qırmızı yazlıq buğda - "girka" əkməyə başlamışdılar. Lakin yerli iqlim şəraitinə uyğun gəlmədiyi üçün, molokanlar sonrakı dövrdə yerli - sarı buğda, qara qılçıq, gürgeni adlı növləri əkməyə keçdilər.

Bəhs olunan dövrdə taxılçılığın, eləcə də digər əkinçilik təsərrüfatı sahələrinin inkişafına 1850-ci ildə Tiflisdə yaradılmış Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti də müsbət təsir göstərdi.

Cəmiyyətin nizamnaməsində yazılmışdı ki, onun məqsədi taxılçılıq və digər sahələrdə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün əkinçilik alətlərinin təkmilləşdirilməsinə çalışmaqdır. Cəmiyyət zavod istehsalı olan ağır kotanların və digər təkmil alət və maşınların yerlərdə sınaqlarını keçirir, onların satış sərgilərini təşkil edirdi. Artıq 60-cı illərin başlanğıcında Azərbaycan qəzalarda 86 ədəd Şuman kotanları alınıb əkinçilik təsərrüfatında istifadə edilməyə başlanmışdı.[7]

Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkildikdən sonra Şimali Azərbaycanda təkmil əkinçilik alətləri və maşınlarının tətbiqi daha geniş miqyas aldı. 1885-ci ildə Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti Yelizavetpol və Kürdəmir dəmir yolu stansiyalarında Gen və Paksoma sistemli ağır kotanların sınağını keçirdi. Kürdəmirdə sərgi keçirilən zaman sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxmış bütün kotanlar satılmışdı.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti və xüsusi şirkətlər: "Stepan qardaşları", "Qustan List" və "Papenmayer" firmaları təkmil kotanlarla yanaşı, taxılşəpən və taxıldöyən maşınların, XX əsrin başlanğıcında isə həmçinin traktorların satışını daha da genişləndirdilər. Rusiya və Qərbi Avropa istehsalı olan təkmil alət və maşınlar dəniz yolu ilə Batum, Poti və Bakı limanlarına gətirilir, sonra da dəmir yolu ilə Qafqazın daxili rayonlarına daşınırdı. Bu yollarla Cənubi Qafqaza 1897-ci ildə 30 min pud, 1901-ci ildə 60 min pud, 1913-cü ildə isə 183 min pud təkmil əkinçilik texnikası və maşınları gətirilmişdi ki, onun da əsas hissəsi Şimali Azərbaycanın payına düşürdü.[7]

Taxılçılıqda təkmil alətlərdən, yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən toxumlardan, rəşional aqrotexniki qaydalardan, ilk növbədə, daha çox Rusiyadan köçürülmüş əhali istifadə edirdi. Nəticədə onların içərisində böyük torpaq sahələri ələ keçirmiş qolçomaq təsərrüfatlarının sayı artırdı.

Rusiya toxuculuq sənayesinin böyük ehtiyac duyduğu boyaq maddələrindən biri də qızılboya idi. Qızılboya maddəsinin hasil edildiyi qızılboya kökü bitkisi hələ XVIII əsrin sonlarından Quba və Dərbənd xanlıqlarında becərilir və Rusiyaya ixrac edilirdi. XIX əsrin 30-60-cı illərində qızılboya kökü əkinləri Şimali Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrində, xüsusən də Quba əyalətində geniş miqyas aldı. Qızılboya kökü əkinlərinin genişlənməsi Mərkəzi Rusiyada toxuculuq sənayesinin sürətli inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar idi. 1842-ci ildə İngiltərədən Rusiyaya maşın və dəzgah ixracı üzərinə qoyulan qadağanın ləğvi nəticəsində imperiyanın mərkəzi quberniyalarında pambıq-parça fabriklərinin sayı və istehsal həcmi çox böyük miqyasda artmağa başladı. Bu da, öz növbəsində, boyaq maddələrinə tələbatın kəskin surətdə yüksəlməsinə gətirib çıxardı. Quba əyalətində 1830-cu ildə 1 min pud qızılboya kökü toplandığı halda, 1846-cı ildə burada 61 min pud, 1853-cü ildə 150 min pud, 1861-ci ildə isə 213 min pud qızılboya kökü istehsal edilmişdi.[4, 106]

Qızılboya kökü əkinlərinin genişlənməsində rus sənayeçiləri maraqlı tərəf kimi bilavasitə iştirak edirdilər. Rus fabrik sahibləri qızılboya kökünün istehsal edildiyi yerlərdə məhsulun satın alınmasını təşkil edir və Volqa-Xəzər su yolu ilə Mərkəzi Rusiyaya aparırdılar. Şimali Azərbaycanda becərilən qızılboya kökü ilə ilk dəfə yaxından maraqlanan Moskva quberniyasında yerləşən Aleksandrovsq şəhərindəki toxuculuq fabrikinin sahibi Baranov oldu. O, 1840-cı ildə öz müəssisəsində "Dərbənd qızılboyası"nı (Quba, Dərbənd və digər qəzalardan toplanan qızılboya kökü başlıca olaraq Dərbənd limanından yola salındığı üçün, Rusiya bazarında bu adla tanınırdı) sınaqdan çıxardı və əyani şəkildə yəqin etdi ki, bu bitkinin tərkibindəki boyaq maddəsi, o zamana qədər istifadə edilən holland və fransız krapındakından

daha çoxdur və daha yüksək keyfiyyətə malikdir. Zirək rus sahibkarı dərhal öz işçisini xeyli vəsaitlə Quba qəzasına göndərdi ki, orada yetişdirilmiş bütün qızılboya kökünü satın alsın və yerli əhalini bu bitkini daha çox becərməyə həvəsləndirsin.

Sonrakı illərdə Baranov qızılboya istehsalı və satın alınması ilə daha geniş miqyasda məşğul olmağa başladı. Onun göndərdiyi ticarət agentləri yerli torpaq sahibləri ilə əlaqəyə girərək kəndlilərə beh verir, onların yetişdirdikləri bütün qızılboya kökünün hamısını qabaqcadan satın alırdılar. Baranovun ardınca qızılboya istehsalı və ticarətinə digər rus kapitalistləri: Zubov, Lepyoşkin və Malyutin nüfuz etdilər. Nəticədə XIX əsrin ortalarında qızılboya becərilməsi daha da genişləndi. Rus sənayesinin bu boyaq maddəsinə artan tələbatını ödəmək üçün 1851-ci ildən etibarən Quba qəzası sakinləri payızlıq buğda əkinlərinin arasına da qızılboya kökü əkməyə başladılar.

Azərbaycan qızılboyası Rusiya bazarlarında xaricdən gətirilmə boyaları sıxışdırıb çıxardı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan qızılboyası öz yüksək keyfiyyəti ilə Qərbi Avropa ölkələrində də yüksək qiymətləndirilirdi.

XIX əsrin ortalarında sürətlə inkişaf edən rus toxuculuq sənayesi üçün hakimiyyət orqanları xaricdən baha qiymətə idxal edilən xammalın əvəzinə, imperiyaya yeni birləşdirilmiş Qafqaz regionunda, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda ipəkçiliyi və pambıqçılığı inkişaf etdirməklə ucuz xammal əldə etmək istiqamətində addımlar atdılar. Hələ XIX əsrin 20-ci illərində Şəki, Şirvan və Qarabağ əyalətlərində barama istehsalını artırmaq üçün tut ağacı bağlarının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Həmin dövrə qədər Şirvan əyalətində mövcud olan 211 tut bağında baxımsızlıq ucbatından ağacların xeyli hissəsi qurumuşdu. Ona görə də, general Yermolovun göstərişi ilə Şirvana Şəkidən və digər qonşu əyalətlərdən 1,2 milyon ədəd cavan ağac gətirilib, seyrək bağlarda əkilmişdi. Bundan əlavə, 1824-1825-ci illərdə Şirvanda 200 rəncbər ailəsinin gücü ilə az gəlir verən taxıl əkini yerlərində 240 yeni bağ salınmış, 5,2 milyondan çox cavan tut ağacı əkilmişdi.[3, 165]

XIX əsrin 30-40-cı illərində tut bağları salınması geniş miqyasda davam etdirilirdi. Bu işdə çar hökumətinin razılığı ilə 1836-cı ildə Peterburqda yaradılmış "Qafqaz arxasında ipəkçiliyi və ticarət sənayeçiliyini yayan cəmiyyət" mühüm rol oynadı. Təsis olunduğu il bu cəmiyyətin ixtiyarına Şimali Azərbaycanda 4300 min tut ağacı olan 760 bağ verilmişdi. Sonrakı 10 il ərzində tut bağlarının sayı 1246-ya, tut ağaclarının sayı 7 milyona çatdırıldı. Nəticədə cəmiyyət 1836-cı ildən 1846-cı ilə kimi barama istehsalını 420 pudan 1500 puda qədər artırmışdı. [7] 40-cı illərin ortalarında bütünlükdə Şimali Azərbaycanda illik barama istehsalı 29 min puda çatmışdı. O dövrdə Rusiyanın ipək parça fabriklərinin bir ildə 40 min pud xam ipək işlədiyini nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, Mərkəzi Rusiyanın ipək parça fabriklərinin ipək xammalı ilə təchizinin çox hissəsi Şimali Azərbaycanın payına düşürdü. [2, 709]

XIX əsrin 50-60-cı illərində rus ipək fabriklərinin tələbatının sürətlə artması ilə bağlı ölkəmizdə barama istehsalı genişlənməkdə idi. Nuxa qəzası ilə yanaşı, Şuşa və Şamaxı qəzalarında, Çar-Balakən dairəsində baramaçılıq sürətlə inkişaf edirdi. Artıq 1860-cı ildə Şimali Azərbaycanda barama istehsalı 151 min puda çatmışdı. Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti ipəkçiliyi daha da inkişaf etdirmək üçün 60-cı illərin əvvəlində Avropadan məhsuldar ipəkqurdu gətirib yerli kəndarlar arasında yaydı.

XIX əsrin 70-ci illərində Şimali Azərbaycanda baramaçılıq yenidən dirçəldi. Artıq 1875-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 142718 pud barama yığılmışdı. Bu işdə Fransadan gətirilmiş xəstəliyə davamlı sağlam baramaqurdu toxumlarının azərbaycanlı kəndarlara

paylanması müsbət rol oynadı. Nəticədə Şimali Azərbaycandan Rusiyaya xam ipək ixracı yenidən artmağa başladı. 1870-ci ildə rus fabriklərinə ölkəmizdən 919867 rubl dəyərində xam ipək göndərildiyi halda, 1879-cu ildə bu rəqəm 2397 min rubla qalxdı. [1, 174] 1887-ci ildə Tiflisdə Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının yaradılması, sonrakı illərdə isə onun Vartaşen, Ləmbəran, Nuxa, Qax, Ağdam və digər yerlərdə şöbələrinin açılması baramaçılığın inkişafında növbəti müsbət addım oldu. Qafqaz ipəkçilik stansiyası və onun yerli şöbələri baramaçılara ipəkqurdunun yemlənməsi, saxlanması üzrə məsləhətlər verir, nümunəvi kümxanaları yaradırdılar. XIX əsrin 80- ci illərindən etibarən Qafqaz Tədris Dairəsi yerlərdə məktəb müəllimlərini ipəkçiliyin öyrənilməsinə və yayılmasına cəlb etdi. Artıq 1891-ci ildən Şimali Azərbaycanın 18 məktəbində şagirdlərə ipəkçilik üzrə dərslər keçirilirdi. [1, 244]

Çar hakimiyyəti nümayəndələri ipəkçiliyi inkişaf etdirmək məqsədi ilə yerlərdə sərgilər təşkil edir, təcrübə mübadiləsi üçün müşavirələr keçirirdilər. 1898-ci ildə Göyçayda, 1899-cu ildə Nuxada ipək məhsulları sərgisi təşkil edilmişdi. 1901-ci ildə Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının Nuxa şöbəsi ipək qurdu bəslənməsi qaydalarını bir neçə dəfə nümayiş etdirmişdi. [3, 101] 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyası kənd məktəbləri müəllimlərini ipəkçiliyin təkmilləşdirilmiş üsulları ilə tanış etmək üçün qurultay çağırılmışdı.

Bütün bu addımlar XX əsrin əvvəllərində ipəkçiliyin sürətli inkişafını təmin etdi. Əgər XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycanda 1100 kənd ipəkçiliklə məşğul olurdusa, 1914-cü ildə onların sayı 2200-ə çatmışdı. [6, 83] Bu dövr ərzində ipəkqurdu bəslənməsi üçün yararlı olan tut bağlarının sahəsidə 2 dəfəyə qədər artmışdı. Nəticədə 1914-cü ildə ölkəmizdə barama istehsalı 231 min puda yüksəlmişdi. [5, 21]

Rusiya hakim dairələri işğaldan sonrakı dövrdə pambıqçılığın inkişafına xüsusilə böyük maraq göstərirdi. Rus məmurlarının hesablamalarına görə, XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan bölgəsində pambıq istehsalı 152 min pud, Naxçıvan bölgəsində 35 min puda qədər idi. Salyan bölgəsində isə pambıq istehsalını 590 min puda çatdırmaq olardı. Toxuculuq sənayesi üçün gərəkli olan uzun lifli pambıq əkinlərini genişləndirmək üçün müəyyən tədbirlər görməyə başladılar. Bu məqsədlə 1845-ci ildə Amerikadan, Misirdən və Siciliyadan uzunlifli pambıq toxumu - çiyid gətirildi. Rusiyanın iri toxuculuq fabriki sahibkarlarından olan “Morozov qardaşları” şirkəti də Şimali Azərbaycanda pambıq becərilməsi üçün XIX əsrin 60-cı illərinin sonunda addımlar atmağa başladı. Artıq 1869-cu ildə bu şirkətin Bakı quberniyasında 40 desyatın pambıq əkin sahəsi mövcud idi. Bu tədbirlər sayəsində 1869-cu ildə Bakı quberniyasında pambıq istehsalı 50 min puda çatdı. [1, 173]

Rus kapitalı XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına daha ciddi diqqət yetirməyə başladı. 1887-ci ildə Polşa çarlığının Lodz şəhərində iri pambıq-parça fabriki sahibi olan İ.K.Poznanski firması Cənubi Qafqazdan pambıq tədarük etmək üçün işlər müdiri Ramendiki Tiflisə ezam etdi. O, Tiflis karvansaralarının birində Ağdaş bazarından alınmış yaxşı keyfiyyətli təmizlənmiş pambıq taylorını görmüş və dərhal onun yetişdirildiyi Ərəş və Göyçay qəzalarına yollanmışdı.

1889-cu ildə isə Mərkəzi Rusiyanın ən böyük pambıq-parça sənayesi müəssisələrindən biri olan «Böyük Yaroslavl manufakturası»nın sahibi olan A.N.Korzinkin və K⁰-nın nümayəndələri də Şimali Azərbaycandan pambıq tədarükünə başladılar. Onlar da Ərəş qəzasında kəndlilərə pulsuz çiyid paylamağı və gələcək məhsul üçün qabaqcadan beh verməyi təşkil etdilər. Nəticədə Ərəş qəzasında pambıq əkini və istehsalı sürətlə artmağa başladı. Əgər 1888/89-cu il mövsümündə Ağdaş bazarına 3,1 min pud pambıq çıxarılmışdısa, 1892/93-cü il

mövsümündə bu rəqəm 28 min puda yüksəlmişdi. 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 152776 pud pambıq toplanmışdı ki, onun 95,5 min pudu Ərəş qəzasının payına düşürdü. [7]

XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyasının Cavad qəzasında pambıqçılığın sürətli inkişafı isə Muğan bölgəsinə rus kəndlilərinin köçürülməsi ilə sıx bağlı idi. Belə ki, 1904-cü ildə bu bölgədə hələ rusların kütləvi məskunlaşdırılmasına başlanmadığı zaman cəmi 8 desyatin sahədə pambıq əkilmişdi. 1905-ci ildən Muğanda ilk rus kəndləri salınmağa başlandı və 1910-cu ildə bu bölgədə rus kəndlərinin sayı 46-ya çatdırıldı. Rus kəndlərinin sakinləri hamılıqla pambıqçılıqla məşğul olurdu. Bunun nəticəsi idi ki, 1911-ci ildə Muğanda artıq 6752 desyatin sahədə pambıq əkilmişdi [3, 124].

Bütün bu faktlar çarizmin köçürmə siyasətinin XIX əsrin ortalarından etibarən Şimali Azərbaycanda əkinçilik təsərrüfatında əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsində, ipəkçiliyin və pambıqçılığın inkişafında, ümumiyyətlə kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafına təsirinin çox güclü olduğunu əyani surətdə göstərir.\

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə, c. IV, Bakı: Elm, 2000, 508 s.
2. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər (S.Əliyarlının redaktəsi ilə). Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
3. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 240 s.
4. Gülmalıyev M.M. XVIII əsrin son rübü-XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: Elm, 1989, 280 s.
5. Vəliyev T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi. Bakı: Elm, 1977, 148 s.
6. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbayc. sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987, 256 s.
7. Paşayev H.M. //Rusiyanın təsiri ilə Şimali Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında baş verən dəyişikliklər (XIX-XX əsrin əvvəlləri)// Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №2, 2010

ВЛИЯНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА РАЗВИТИЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

доц. Багирова Севиндж Рамиз кызы
Резюме

Массовое переселение русского населения на территорию северного Азербайджана в XIX веке обусловило развитие общественно-экономической жизни и капиталистических отношений. Все эти факты ясно показывают, что переселенческая политика царизма с середины XIX века оказала очень сильное влияние на расширение товарно-денежных отношений в сельском хозяйстве Северного Азербайджана, развитие шелководства и хлопководства, развитие капиталистических отношений в сельском хозяйстве вообще.

**THE INFLUENCE OF THE RESETTLEMENT POLICY OF THE OF THE
RUSSIAN EMPIRE IN NORTHERN AZERBAIJAN ON THE DEVELOPMENT OF
CAPITALIST RELATIONS IN AGRICULTURE**

Bagirova Sevinj Ramiz

Summary

The progress in the socio-economic life of Azerbaijan in the nineteenth century, in the development of capitalist relations here, was due to the mass resettlement of the Russian population in this area. All these facts clearly show that the policy of resettlement of tsarism since the middle of the XIX century had a very strong influence on the expansion of commodity-money relations in agriculture in Northern Azerbaijan, the development of silkworm breeding and cotton growing, and the development of capitalist relations in agriculture in general.

Rəyçi: dos. Bağırzadə Cavid

Azərbaycan tarixi kafedrasının 04 iyul 2022 ci il tarixli iclasın 15 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 05 iyul 2022-ci il

UOT:930.85.

**GƏNCƏNİN MADDİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN
TƏDQIQINDƏ TARİXİ MƏHƏLLƏLƏRİN MƏNBƏŞÜNASLIQ ƏHƏMİYYƏTİ**

Həsənov Elnur Lətif oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi

lnurh273@gmail.com

Xülasə: *Elmi əsər Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin elan edildiyi “Şuşa ili”nə həsr olunur. Məqələdə qədim tarixə malik Gəncə şəhərinin maddi mədəniyyətinin, eləcə də milli-mənəvi dəyərlərimizin elmi əsaslarla araşdırılmasında çoxəsrlik səciyyəvi inkişaf xüsusiyyətləri ilə seçilmiş məhəllələrin mühüm mənbə kimi əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işində müxtəlif tarixi məxəzlər, arxiv sənədləri, yazılı mənbələr əsasında şəhərdə sosial-iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi, elm, təhsil, mədəniyyət kimi sahələrdə davamlı inkişafın əldə olunmasında mühüm şəhərsalma vahidləri hesab edilən tarixi məhəllələrin dəyəri öyrənilmişdir. Dulusçular, Ozan, Əttarlar, Şərəfxanlı, Zərrabi, İmamlı, Qacarlar, Xəlfəli, Misgərlər, Xərabat kimi məhəllələrin keçmişinə dair arxeoloji, tarixi-etnoqrafik məlumatlar əsasında Gəncə şəhərinin zəngin maddi və mənəvi irsinin bir sıra mühüm məqamları tədqiq edilmişdir.*

*“Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman”.*

Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: Azərbaycan, maddi mədəniyyət, Gəncə, milli-mənəvi dəyərlər, şəhər məhəllələri.

Ключевые слова: Азербайджан, материальная культура, Гянджа, национально-духовные ценности, городские кварталы.

Key words: Azerbaijan, material culture, Ganja, national and spiritual values, city quarters.

Giriş: Qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan, ən azı beş dəfə yerini dəyişmiş Gəncə şəhərində tarixi şəhərsalma vahidləri olan məhəllələr mahiyyəti etibarilə icma münasibətlərini özündə cəmləşdirirdi. Məhəllə sözü burada “məhlə” formasında bir qədər məhdud mənada – yaşayış evinin həyəti, həyətyanı sahə anlamında işlədilir. Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, məhəllələri daha kiçik şəhərsalma vahidləri hesab edilən meydan, küçə, döngə və sair ilə qarışdırmaq olmaz. Gəncənin baş meydanı (“Bazar meydanı”) istisna edilməklə məhəlli meydanlar, küçələr, döngələr, “cərgələr” məhəllənin tərkib hissələrini təşkil etmişdir. Gəncədə məhəllələrə “basalax” (basalaq) da deyilir ki, bu da mahiyyəti etibarilə məhəllə məfhumunun dialekt ifadəsidir.

Tarixi-arxeoloji məlumatlara əsaslanaraq Gəncədə antik dövrdən etibarən məhəllələrin təşəkkül tapdığını, ilk orta əsrlərdə inkişaf edərək ərazicə genişləndiyini qeyd etmək mümkündür. Dulmuşlar, Şərbaflar, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Şüşəçilər, Bağbanlar, Qəssablar, Zərrabi, Əllaflar, Dabbaqlar, Səbzavad, Ozan, Ərəbli, Əttarlar kimi məhəllələr şəhərin qədim ərazisində yaranaraq uzun müddət ərzində mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Yuxarıda sadaladığımız məhəllələrdən başqa İmamlı, Sofulu, Xərabat, Sərraclər, Sarvanlar, Seyidlər, Məstçilər, Çölək, Xasa yeri, Gavurküçə kimi məhəllələr yaranmışdı. Mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda olan müxtəlif səciyyəli məlumatları təhlil edərək ilk orta əsrlər dövründən etibarən Gəncədə Tuyuğçu, Qacarlar, Qaramanlı, Xəlfəli, Şərəfxanlı, Təbrizli, Şatırgörən, Allahdad, Şöylü-bəyli, Arazbar, Daylaqçılar, Dəlləklilər, Nöyüdcülər, Sadıllı, Xocalı, Şamlı adlanan yaşayış məhəllələrinin mövcud olduğu üzə çıxır [4, s. 158-164].

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrə qədər Gəncə məhəllələrinin tarixi ilə bağlı ticarət və sənətkarlığa dair mənbələrə, əhalinin yerdəyişmələrinə aid məlumatları əks etdirən tarixi məxəzlərə, ayrı-ayrı hökmdarların köçürmə siyasətləri və bu bölgədəki demoqrafik proseslər barəsində fərqli qaynaqlara istinadən məlumatlar əldə etmək mümkündür. Gəncənin sonuncu - təqribən beşinci dəfə köçürülməsindən sonrakı dövr ilə bağlı (XVII əsrdən sonrakı mərhələ nəzərdə tutulur – E.H.) toplanmış çoxsaylı məlumatlar məhəllələrin tarixi ilə bağlı məqamları daha geniş, ətraflı şərh etməyə imkan verir. Şəhərin sayca beşinci olan son yerdəyişməsindən sonra qədim Gəncənin İmamlı, Sofulu, Zərrabi, Bağbanlar (Bala bağban adı ilə), Ozan, Səbzavad, Dəmirçilər, Tuyuğçu, Ərəbli, Şərbaflar, Xəlfəli, Allahdad, Arazbar, Əllaflar, Dabbaqlar, Qəssablar, Nöyüdcülər, Sarvanlar, Şatır-görən, Şöylü-bəyli, Xocalı, Şamlı, Qaramanlı, Şərəfxanlı, Seyidlər, Sərraclər və b. kimi məhəllələri şəhərin yeni ərazisinə köçmüşdü. Bu fikri həm də adlarını çəkdiyimiz məhəllələrin əsas etibarilə şəhərin tarixi nüvəsində – İcqa və Şah Abbas meydanı ətrafında yerləşmələri sübut edir. Bununla bərabər, müxtəlif səbəblərdən (məhsuldar qüvvələrin inkişafı, şəhərin hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsi, orta əsrlər dövrünün iki qüdrətli dövləti olmuş Səfəvilərin və Osmanlıların fasiləsiz müharibələri və s.) bir çox məhəllələr artıq təcridcən sıradan çıxırdı. Bu prosesdə bir tərəfdən şəhərin köksündən silinən məhəllələrin yerində və ya onlarla yanaşı yeni məhəllələr yaranırdı ki, bunlara nümunə kimi Şahsevən, Tatabad, Səfərabad, Qırıxlı, Todanlı, Tapqışlaq, Çaylı, Mollacəlilli, Dördyol, Xanlıqlar, İyirmidörd, Çələbyurd, Kilsəkənd, Alacanlı, Qırxkilimçili, Sutökülən, Mülkədarlılar, Cəhirlilər və digərlərini qeyd etmək olar. Bunların əksər qismi Gəncə şəhəri yerini növbəti - beşinci dəfə dəyişərkən yaranmış məhəllələr idi. Onların bəziləri I Şah Abbas tərəfindən köçürülmüş, digərləri sürətlə tərəqqi edən şəhərin ərazisinə sirayət etmiş, bir qismi isə yeni

əraziyə köçürülmüş şəhərin ərazisində əvvəllər mövcud olmuş kəndlərin tədricən genişlənən Gəncəyə qarışıb onun tərkibində “əriməsi” nəticəsində formalaşmışdı [3, s. 5; 4, s. 160-163].

Son orta əsrlər dövründən, xüsusilə XVIII əsrdən etibarən Gəncə şəhərində Qazaxlar, Qızıl Hacılı, Şabanlı, Talalı, Xödəkli, Yanallar, Daşdəmirli, Mahmudlu, Noraşen, Kərki və digər məhəllələr təşəkkül tapmışdır. Gəncə xanlığının Rusiyaya birləşməsindən sonrakı dövrdə (XIX əsrin əvvəllərindən) Təbrizli, Qaramanlı, Şamlı, Şatır-görən, Arazbar, Allahdad, Şöylü-bəyli və s. məhəllələrin adları tədricən işlənilmir və zaman keçdikcə unudulur. Artıq şəhərdə bu dövrdə Hacıməlikli, Xan bağının ərazisində Molokanlar, Mollacəlillidə Azadlılar, Səbzavadın ərazisində isə Əzimbəyli və digər ərazi vahidləri yaranır. Bu proses 1905-ci ilin sonlarına kimi davam edir və həmin ilin noyabrında Gəncədə yerli əhaliyə qarşı rus-erməni hərbi təcavüzündən sonra sağ sahilədəki Mollacəlilli məhəlləsinin yerli türk-müsəlman (Azərbaycanlı) əhalisi sol sahilə (Dördyol və İmamli məhəllələrinin yaxınlığına), Noraşen erməniləri isə əks istiqamətə köçmüşlər.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindən 1918-ci ildə didərgin düşmüş soydaşlarımız Gəncə şəhərinə pənah gətirərək Quru qobu adlanan ərazinin yaxınlığında yerləşdirilirlər və burada Yeni İrəvan məhəlləsi yaranır. Nəhayət, 1920-ci il may üsyanının yatırılmasından sonra şəhər etnik prinsip üzrə Gəncə çayı ilə iki hissəyə bölünmüşdür və artıq XX əsrin əvvəllərindən məhəllələr şəhərin ictimai həyatındakı əvvəlki mövqelərini nəzərə çarpacaq dərəcədə itirirdi. Onların hələ XIX əsrin ikinci yarısından etibarən başlanan tənəzzülü həmin dövrdə xeyli sürətlənmişdi. Bunu ötən əsrin 20-ci illərinin sonlarında Gəncəbasar kəndlərindən köçüb şəhərdə yerləşən Aşıqlar (Şahsevənlər məhəlləsi ilə Şərəfxanlı arasında), Çıraqlı (Böyük Bağban yaxınlığında) küçələrində müşahidə edirik. Sonrakı iri miqyaslı demoqrafik proseslər və yeni sənaye müəssisələrinin tikilməsi nəticəsində Gəncədə yaranmış yeni yaşayış massivləri məhəllə kimi yox, şəhər tipli kiçik qəsəbələr kimi formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-1951-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan ərazisindən) köçürülən əhalinin yerləşdirildiyi “Dəmiryolu” ərazisindəki qəsəbə istisna edilməklə digər yaşayış qəsəbələrinin heç birində məhəlli-icma münasibətlərinin əsas səciyyəvi əlamətləri müşahidə edilməmişdir [1, s. 3].

Beləliklə, ictimai-siyasi həyatda baş verən köklü dəyişikliklər nəticəsində Gəncə məhəllələri şəhər əhalisinin maddi, mədəni və ictimai həyatında dərin izlər qoyaraq tarixə qovuşdu. Yaşayış məhəllələrinin öz əvvəlki mahiyyətini itirməsi tarixən obyektiv proses olmuşdur və şəhərdə icma münasibətlərinin tədricən sıradan çıxması şərtlənmişdir. Gəncənin yaşayış məhəllələrinin adları onların yerləşdiyi hissələrdəki əsas küçələrin adlarında 1928-1937-ci illərə kimi qalmaqda idi. Lakin zaman keçdikcə onların demək olar ki, hamısı zaman-zaman dəyişdirilmiş, başqa adlarla əvəz olunmuşdu [2, s. 3]. Amma 2010-2021-ci illər ərzində Gəncənin tarixən mövcud olmuş və ümumi sayı 100-dən artıq olan tarixi məhəllələrinin əksəriyyətinin adları şəhərin müxtəlif küçələrinə verilərək əbədləşdirilmişdir [9, s. 146-149].

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Tədqiqatın əsas mənbəyini Gəncədə şəhər mədəniyyətinin mühüm göstəricisi qismində çıxış edən məhəllələrin tarixinə dair çoxsaylı sənədlər, arxiv materialları, yazılı elmi mənbələr (yerli və xarici alimlərin əsərləri), həmçinin çöl tədqiqatlarının nəticələrinə dair məlumatlar təşkil edir.

Mövzunun araşdırılmasında tarixi mənbələr, yazılı sənədlərlə yanaşı, şəhərin yaşlı sakinlərinin hafizəsində qorunub saxlanılmış dəyərli məlumatların çoxsaylı sorğular əsasında

elmi təhlili aparılmışdır. Söyləyicilərin şifahi olaraq ifadə etdikləri fikirlər təsnif edilmiş, sistemləşdirilmiş, anketləşdirmə üsulundan istifadə edilmiş, tədqiqatın etibarlılıq dərəcəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan və müasir dövrümüzdə qədər şəxsi kolleksiyalarda qorunub saxlanılmış müxtəlif foto şəkillərin və yazılı sənədlərin surətləri çıxarılmışdır.

Tədqiqat işində tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, şəhər mədəniyyətinə məxsus səciyyəvi cəhətləri öyrənilmiş İmamlı məhəlləsi Gəncənin qədim şəhərsalma vahidlərindən biri hesab edilir. Bu çoxəsrlik tarixi irsə sahib məhəllənin təməlinin beşinci imam Məhəmməd Bağırın oğlu İbrahimin zamanında (vəfat tarixi – 739/740) qoyulduğu məlumdur. Məhəllənin adı imamlardan olanlar mənasını verir. “İmam” ərəb sözü olub peyğəmbərin xəlifələrinə inananlar mənasını ifadə edir [7, s. 5]. Bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, eyniadlı məhəllələr ilk orta əsrlər dövründə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən hesab edilən Şamaxı və Bərdədə də mövcud olmuşdur [15, s. 136]. İmamlı məhəlləsinin ərazisi şimaldan Molla Cəlilli (1905-ci ildən sonra), şərqdən Mürsəl ocağı qəbiristanlığı, cənub istiqamətindən Əttarlar, qərbdən isə Şah Abbas meydanı və Dördyol məhəllələri ilə əhatə olunmuşdu. Məhəllənin ərazisi indiki Vaqif, Əttarlar, qismən İ.Məmmədov küçələri ilə Nizami prospekti I-III döngələrinin ərazilərini əhatə etmişdir [4, s. 173-176; 7, s. 24-29, 57-58, 87].

İmamlı məhəlləsinin sakinləri ticarət, sənətkarlıq (əsasən boyaqçılıq, şərbafçılıq, duluşçuluq) və xırda xidmət sahələrində (pirkeşiklik, odabaşılıq, arabaçılıq və s.) çalışırdılar. 1804-cü ilin mayında burada otuz doqquz ev, iki yüz iyirmi altı nəfər (yüz doqquz nəfər kişi və yüz on yeddi nəfər qadın) əhali qalmışdı. XX əsrin əvvəllərində İmamlıdakı ailələrin sayı doqquz yüz səksən nəfərə çatmışdı. Məhəllə ağsaqqallarından Məşədi Hüseynqulu Bağır oğlu, Kərbəlayi Həsən Hacı Seyid oğlu, İbrahim Usub oğlu, Kərbəlayi Həmzə Hacı Hüseyn oğlu İmamlığın ictimai həyatında əsas mövqeyə malik idilər. İmamlı məscidi məhəllənin sayılan nəsilərindən birinin başçısı Hacı Saatlığın vəsaiti hesabına tikildiyindən «Hacısaatlı məscidi» də adlandırılırdı. Məhəllənin üzüm bağları, əsasən Gəncə çayının sol sahili boyunca salınmışdı. Onların suvarılması və İmamlığın su təchizatı Karxana arxının və Seyid kəhrizinin hesabına həyata keçirilirdi [15, s. 136].

İmamlı məhəlləsində üç ictimai hamam fəaliyyət göstərmişdir ki, bunlardan biri kişilər üçün Hacısaatlı hamamı (indiki Cavad xan və Nizami küçələrinin kəsişdiyi yerin şərq istiqamətində), qadınlar üçün Hacı Xeyransa hamamı (indiki Vaqif küçəsində) və nəhayət, iki hissədən ibarət – Xas hamamı. Xas hamamı İstanbul hamamları kimi «qoşa hamam»lar tipinə, yəni simmetrik xətlə ikiyə bölünmüş qadın və kişi hamamları tipinə aid olmuşdur [21, s. 189]. Hamamın adının mənşəyinə dair fikirlər ziddiyyətlidir. Gəncənin ağsaqqal sakinlərinin mülahizəsinə görə, bu hamam əziz gün olan xas günündə (əvvəllər həftənin günləri şənbə, bazar, tək, xas, çərşənbə, adna, cümə adlanırmış) işləmədiyinə görə belə adlanırmış. Ağbirçəklər isə hamamın adının onu işlədən qadının ismi ilə bağlı olduğunu söyləyirdilər. Ehtimal ki, XVIII əsrdə yerli bəylərdən hansınınsa xas mülkü olan yerdə bu hamam inşa edilmiş, yeni hamam həmin mülk formasının adına uyğunlaşdırılmışdır. Rusiya imperiyası tərəfindən Gəncə xanlığı xəyanət yolu ilə işğal edilənə qədər hamamın Cavad xana mənsub olması da belə mülahizə etməyə əsas verir [4, s. 158-164].

Vaxtilə müstəqil məhəllələr olan Duluşçular, Şərbafçılar və Boyaqçılar XVIII-XIX əsrlərin qovşağında tədricən İmamlı məhəlləsinin tərkibində kiçik küçələr halında qalmışdılar. Onların içərisində Boyaqçılar məhəlləsi daha uzunömürlü olmuş, 1891-ci ildə Gəncədə Biyan kökü zavodu tikilənə qədər öz adını və əhatə etdiyi ərazini qoruyub saxlaya bilmişdi [15, s. 136-137].

Gəncə ətrafında təbii halda yetişən qızıl boya və biyan bitkilərinin köklərindən yerli əhali hələ çox qədim zamanlardan boyaq maddəsi alaraq bu boyaq ilə ipək, pambıq parça, bez materiallarını müxtəlif rənglərə boyayırdılar. Nəinki Gəncədə, həm də şəhərdən çox-çox uzaqlarda böyük şöhrət qazanmış göy, tünd göy, tünd boz, yaşıl, açıq mavi, zoğalı rəngli ipək parçalara dünya bazarlarında tələbat boyaqçı sənətkarların xidməti idi. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı boyaqçılıq sənətinin inkişafına mənfi təsir göstərərək Gəncə sənətkarları içərisində Boyaqçıların mövqelərini xeyli zəiflətməmişdi. 1872-ci ildə burada iyirmi dörd boyaqxana olduğu halda, 1897-ci ildə cəmi altı boyaqxana qalmışdı və məhəllə sakinlərinin bir hissəsi həm də ticarətlə məşğul olurdular. Onlar qızıl boya kökünü yükləyib Tiflisə, Şuşaya, Nuxaya, İrəvana aparırdılar [22, s. 369-370].

Şərbaflar məhəlləsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixi məhəllə “Boyaqçılar”dan şərq istiqamətdə yerləşirdi. Şərbafların toxuduqları ipək parçalar çox zaman onların özü tərəfindən də boyanırdı. Ona görə bu iki sənət yönümlü məhəllə bir-biri ilə qonşuluqda salınmışdı. Xanlıqlar dövründə Karxana arxının üstündə üç yüz yetmiş beş dəzgahlıq böyük İpək karxanası fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində tənəzzülə uğrayan şərbaflıq 70-80-ci illərdə öz əvvəlki mövqeyini qismən qaytarmağa müvəffəq olmuşdur. 1898-ci ildə artıq manufaktura üsuluna keçmiş şərbafların Gəncədə cəmi səkkiz emalatxanası olmuşdur ki, burada da altmış iki işçi (fəhlə) çalışmışdır [4, s. 177-179; 22, s. 92, 137].

Şərəfxanlı məhəlləsi Gəncənin “Şəhristan” hissəsinin hüdudlarında salınmışdı. O, şərti olaraq şimaldan Şahsevənlər və Noraşen, qərb istiqamətindən Quru qobu, Aşağı Qaramməlli, Tapqışlaq, cənub tərəfdən Qazaxlar, Şabanlı, Xan bağı, şərqdən isə Ozan və Qaramanlı məhəllələri ilə sərhədlənirdi. Gəncənin yaşlı sakinlərinin söylədiklərinə görə, bu məhəllənin keçmiş sakinləri Teymurləngin qız nəvəsi, Çingiz törəməsi Şərəfxanın nəslindən olmuşlar. Xalq yaddaşının verdiyi bu bilgiyə əsaslanaraq, onda Şərəfxanlı məhəlləsinin Gəncədə məskunlaşmasını XIV əsrə aid etmək olar. XX əsrin əvvəllərində artıq Şərəfxanlıda altı yüz nəfərə qədər əhali yaşayırdı və onların əsas məşğuliyyəti bağçılıq, üzümçülük, qoyunçuluq imiş. Şərəfxanlı məscidi günbəzsiz olub, məhəllə camaatının hesabına tikilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Gəncə qazısı olmuş Məşədi Molla İbrahim kişi Şərəfxanlıdan olmuşdur. Şərəfxanlı məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəbdə çoxlu sayda uşaqlar təhsil almışlar [4, s. 178-182].

Gəncə məhəllələri içərisində Ozan məhəlləsi yerləşdiyi ərazinin genişliyinə görə xüsusilə fərqlənirdi. Onun “Aşağı Ozan” adlanan şimal hissəsi Şəhristanda, “Yuxarı Ozan” kimi tanınan cənub ərazisi isə Bayır şəhərdə böyük bir ərazini əhatə edirdi. Ozan məhəlləsi şimaldan Todanlı, Qırıxlı, qərb istiqamətindən Qırx Kilimçi, Xocalı, Xan bağı, cənubdan Bala Bağban, Təbrizli, Şöylü-bəyli, Səbzəvad, Cahara məhəllələri ilə əhatə olunmuşdu. Elxanilər dövründə sənətkarların “Ovzan” adlandırıldıqları məlumdur və ölkəmizin bir çox şəhərlərindəki “Ovzan məhəllələrinin” adı da bu sözlə əlaqələndirilir. Gəncədəki “Ovzan məhəlləsi” də sənətkarların evləri yerləşən məhəllənin adı olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1804-1920-ci illərə aid rusdilli arxiv sənədlərinin hamısında bu məhəllənin adı məhz “Ovzan” şəklində yazılmışdır.

Lakin bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, demək olar ki, bütün türkdilli sənədlərdə bu istilah məhz “ozan” şəklində göstərilmişdir. Bu qədim tarixi toponimin adının “ovzan” sözündən deyil, qədim türk dilindəki “ozan” - el nəğməkarı, aşiq sözündən alınması ehtimalı da yüksəkdir. Nəzərə alsaq ki, Gəncəbasarda oğuz mənşəli “düyərlü”, “bayan”, “sofulu”, “tapqışlaq”, “alparux”, “xan yurd”, “çələbiyurd” və sair bu kimi çoxsaylı tarixi məkan adlarına -

toponimlərə rast gəlinir, onda «ozan»ın da məhz oğuz-türk mənşəli söz olduğu elmi cəhətdən də tam əsaslandırılan məqam kimi qəbul edilməlidir [4, s. 189-193; 7, s. 11-19; 21, s. 271].

Ozan məhəlləsi çox qədim dövrlərdən etibarən Gəncə şəhərində mövcud olmuş, bu qədim elm və mədəniyyət mərkəzi öz coğrafi yerini dəyişmədən bir çox məhəllələr kimi yeni ərazidə də şəhərin tərkibində təşəkkül tapmış, İçqalanın cənub istiqamətində yerləşmişdir. 1804-cü ilin mayında bu məhəllədə altmış ev, iki yüz beş nəfər sakin (yüz nəfər kişi və yüz beş nəfər qadın) qeydə alınmışdır. 1916-cı il məlumatına görə isə Ozan məhəlləsində cəmi yeddi yüz doxsan iki ailənin yaşadığı məlumdur.

Məhəllə sakinləri bağçılıq, əkinçilik, sənətkarlıq (bəzzazlar, dulmuşular, dülgərlər, kərpickəsənlər və digər çoxlu sayda sənətkarlıq nişanları indi də Ozan məhəlləsində yaşayan ailələrdə qalmaqdadır və bu sənət ənənələri varislik yolu ilə nəsildən-nəslə ötürülür) və qismən ticarətlə məşğul olurdular. Ozan kəhrizi və Ozan məscidi məhəllə camaatının hesabına tikilmişdi. Ozan kəhrizinin çəkilməsində əsas maliyyə işlərini Məşədi Böyük bəy, Məşədi Musa kişi, Qafarbəylilər şəcərəsinin nümayəndələri olan xeyriyyəçilər öz üzərinə götürmüşlər. 1884-cü ildə Şah Abbas məscidinin sadələşdirilmiş formasında tikilmiş Ozan məscidinə uzun müddət ərzində yerli əhali tərəfindən həm də “Hacıabbaslı məscidi” deyirdilər. Ozan məhəlləsinin yaşlı sakinlərinin söylədiklərinə görə, Hacıkənd ərazisi də Hacı Abbas kişinin mülkü olmuşdur. Ozan məscidinin onun adı ilə çağırılması məscidin əsasən bu kişinin hesabına tikildiyini göstərir. (Oxşar məqamı Sofuludakı Hacıqədimli, İmamlı məhəlləsindəki Hacısaatlı məscidləri ilə bağlı qeyd etmək olar). Tarixi mənbələrdə, ayrı-ayrı yazılı sənədlərdə XIX əsrin ikinci yarısında məhəllənin ictimai həyatında mühüm rol oynamış Yusif Hacı Abbas oğlu, İlyas Kərbəlayi Məhəmməd oğlu, Seyid Adil Əsgər oğlu kimi Ozan ağsaqqallarının adları qeyd edilmişdir. XIX əsrin birinci yarısında əvvəllər ayrıca məhəllələr olmuş Xocalı, Qırx Kilimçili məhəllələri tədricən Ozan məhəlləsinin tərkibinə daxil olmuşdur [4, s. 189-193; 15, s. 136-137].

Gəncə şəhərinin tarixində mühüm əhəmiyyəti ilə seçilən qədim Zərrabi məhəlləsinin tarixi ərazisi indiki Zərrabi, M.F. Axundov, Ə.Babayev küçələri və Atatürk prospektini əhatə etmişdir. “Zərrabi” sözünün mənası «pulkəsən», «sikkə vuran» deməkdir. Mümkündür ki, zərəbxananın, pulkəsən yerin adı ilə qədim şəhərin bir məhəlləsini əhali VII-VIII yüzilliklərdə belə adlandırılmışdır. 713-cü ildə buraxılmış dirhəmin – gümüş pulun üzərində «Bi Cənzə, sənə ərbəa və tisinə» (Gəncə şəhəri, 94-cü il hicri) yazıldığını nəzərə alsaq, onda Gəncədə hələ VIII əsrin əvvəllərindən zərəbxana olduğunu tam əminliklə bildirmək mümkündür. Doğrudur, xronoloji çərçivəni Abbasilər (VIII əsr), Şəddadilər (X-XI əsrlər), Eldəgizlər (XII-XIII əsrlər), Gəncə tipli XIII əsr mis pulları ilə müəyyən qədər genişləndirmək olar. Bununla belə, bütün bu dövrlərdə Gəncədə pul kəsən yerə “Zərrabi” deyilməsinə şübhə etməyə bizim heç bir əsasımız yoxdur. Gəncənin tarixən mühüm elm, mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə paytaxt şəhəri kimi şöhrət tapması bir daha burada dövlətçiliyin göstərici olan pul zərbinin geniş yayıldığını inamla söyləmək olar [4, s. 181-184].

Zərrabi məhəlləsi hələ erkən orta əsrlərdə qədim Gəncədə mövcud olmuş, I Şah Abbas şəhəri köçürərkən yeni ərazidə də mövcudluğunu davam etdirmişdir. Burada 1804-cü ilin mayında otuz doqquz ev, iki yüz on üç nəfər (yüz altı nəfər kişi və yüz yeddi nəfər qadın) əhali olmuşdur. 1916-cı ildə buradakı ailələrin sayı 783-ə çatmışdır və. əhalinin əsas məşğuliyyəti sənətkarlıq (papaqçılıq, çəllək istehsalı, çəkməçilik, zərgərlik, dəyirmançılıq və s.) və ticarət olmuşdur. Hələ ərəb işğalına qədərki tarixi mərhələdə Gəncədə təşəkkül tapmış Qəssablar məhəlləsi XVIII-XIX əsrlərdən etibarən ərazi baxımından daha böyük olan Zərrabi

məhəlləsinin bir küçəsini təşkil edirdi. Halbuki, Qəssablar məhəlləsi orta əsrlər dövründə şəhərin Şeytan bazarı və məscid bazarları ilə Zərrabi məhəlləsi arasındakı ərazini əhatə etmişdir və artıq XIX əsrdən Zərrabi məhəlləsinin tərkibində kiçik ərazi vahidi kimi mövcudluğunu davam etdirdi. Ehtimal etmək olar ki, ölkəmizdə islam dininin ilk təbliğatçılarından olan və VII əsrdə yaşadığı güman edilən Comərd Qəssab “Qəssablar” məhəlləsini yaradanların nəslindən olmuşdur. Bu halal, dürüst tarixi şəxsiyyətin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə onun yerli əhali tərəfindən əsrlər boyu qorunub saxlanılmış türbəsi Heydər Əliyev Fondunun yardımı sayəsində 2004-cü ildə öz tarixi məkanında Gəncə milli memarlıq üslublarımıza uyğun yenidən bərpa olunaraq inşa edilmişdir [2, s. 3; 4, s. 181-182; 7, s. 19-22, 45-51].

Buradakı iki günbəzli Zərrabi məscidi milli memarlığımızın qiymətli nümunələrindən kimi eyvanlı məscidlər tipində inşa edilmişdir. Məscid Zərrabi ağsaqqallarından Hacı Qəzənfər Kərbəlayi ağa oğlu, Məşədi Qasım Hacıəhmədli, Əli bəy Hacıəlibəyov, Kərbəlayi Sur Abdulla oğlu və başqalarının yaxından iştirakı ilə XIX yüzilliyin axırlarında məhəllə sakinlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdi. Zərrabidə həmçinin iki hamam – Zərrabi hamamı, Molokan hamamı, Çökək dəyirman (indiki Ə.Babayev küçəsində olmuşdur), şəhərdə “Hacı Xudu dəyirmanı” tikilmişdi. Burada XIX əsrin ikinci yarısı üçün yeganə teatr binası olan Forer şəhər teatrı da fəaliyyət göstərirdi. “Forer teatrı” Dik küçədə, Gəncə çayının sahilində (indiki C.Cabbarlı adına Gəncə Dövlət Dram Teatrının yerində) alman qotik-klassisizm üslubunda tikilmişdi. Tamaşa zalının quberniya mərkəzi olan bir şəhər üçün çox kiçik olmasına baxmayaraq, daxili hissədə akustika problemi çox uğurla həll olunmuşdu, tavana qalın məxmərdən üzlük çəkilmişdi və teatr onu inşa etdirən alman mühacirinin – Gəncə və Helenendorfda şərab zavodları və anbarlarının sahibi Forerin adı ilə uyğunlaşdırılmışdır. Lakin burada verilən tamaşaların repertuarı Avropa və rus dramaturqlarının, bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət olduğu üçün yerli müsəlman-türklər arasında o qədər də məşhur deyildi. Tamaşaçıların əksəriyyətini hakim rus məmurları və qeyri-müsəlman əhali təşkil edirdi. Teatr öz işinə M.F. Axundovun “Hacı Qara” komediyası ilə başlamış, repertuara həmçinin “Müsibəti-Fəxrəddin”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” və s. əsərlər də daxil idi. O zamankı teatr həvəskarları truppası tamaşaların təşkilində və oynanılmasında əsas qüvvə idi. Gəncə müsəlman dram dərnəyinin sədri Məmmədbağır bəy Şeyxzamanov, katibi Fərhad bəy Əliyev olmuşlar. Teatrda çıxış edənlərdən Mirhüseyn İslamzadə, Mahmud İbrahimov, Məşədi Yaqub Cəfərov böyük şöhrət qazanmışdılar. Teatrın işinə türk dünyasının və müsəlman Şərqiyyətin ilk demokratik dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, görkəmli dövlət xadimləri olmuş Ələkbər bəy Rəfibəyli, Həsən bəy Ağayev, Xəlil bəy Xasməmmədovun başçılıq etdikləri “Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının müsəlmanları arasında savadlılığı yayan cəmiyyət” tərəfindən yardım edilirdi (183). Cəmiyyətin katibi Mirzə Məhəmməd Axundov həm də aktyor kimi fəaliyyət göstərirdi. Teatrın işinə əsas köməkliyi isə Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti edirdi [4, s. 182-184; 21, s. 234].

Nəticə

Böyük bir tarixi dövr ərzində mövcudluğunu qorumuş və ümumi sayı 100-dən artıq olan Gəncə məhəllələrinin bir çox özünəməxsus cəhətləri vardır. Əvvəla, şəhərin ərazisi antik, eləcə də orta əsrlər dövrlərində ən azı beş dəfə coğrafi yerdəyişmə ilə səciyyələnmişdir. Bundan əlavə, istər tayfa-qəbilə əsasları ilə (qan qohumluğu, etnik, dini bilgilər), istərsə də istehsal (sənətkar bilgiləri, sənətkar ittifaqları) əlamətləri əsasında şəhərin Zərrabi, Duluşçular, Ozan, Ərəbli, Əttarlar, Şərbaflar, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Bağbanlar, Səbzavad, Sofulu, Bağbanlar

Səbzavad, Tuyuğçu, Ərəbli, Xəlfəli, Allahdad, Arazbar, Şatır-görən, Şöylü-bəyli, Xocalı, Şamlı, Qaramanlı, Şərəfxanlı, Seyidlər kimi əksər tarixi məhəllələri salınmış və uzun müddət ərzində mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. İlk orta əsrlərdə sənətkar ittifaqları bəzən bir şəhər çərçivəsindən çıxaraq bütöv vilayətə və ya vilayətlərə yayılırdı.

Məhəllələrin məhz bu yuxarıda qeyd olunan əlamətləri onların memarlıq-plan quruluşunu, əhatə etdiyi ərazinin sahəsini müəyyən etmiş və məhəllələr küçələrdən, bəyliklərdən ibarət olmuşdur, hər küçənin ayrılıqda və bütöv məhəllənin ümumilikdə ağsaqqalı, yaxud ağsaqqalları olurdu. Məhəllə ağsaqqalları rəsmi vəzifə deyildi və onlar nadir hallarda seçilirdi. Əksər vaxtlar tayfanın və ya əsnafların öz müdriyyəti və hörməti ilə bütün bölgənin və şəhərin rəğbətini qazanmış əsl-kökü bəlli olan yaşayış sakinləri ağsaqqal vəzifəsini yerinə yetirir, yazılmamış tayfa və sənətkarlıq qanunlarına riayət olunmasına nəzarət edirdilər. Bir qayda olaraq, onların haqq-ədaləti təcəssüm etdirən sözləri qanun hesab olunur və ona sakinlər tərəfindən ciddi surətdə əməl olunardı.

İctimai-dini, mədəni və məişət ocaqlarını inşa etmək üçün bütün məhəllənin imkanlarından istifadə olunardı. Bunun üçün məhəllə camaatından vəkillər seçilər, onlar da öz növbəsində sakinlərdən pul vəsaiti toplayar və tikintinin icrasına nəzarət edirdilər. Demək olar ki, hər məhəllənin və ya basalağın (bir neçə yaxın məhəlli birliyin) özünün məscid-mədrəsəsi, kəhrizi, su arxı, hamamı, bazarı və qəbiristanlığı olurdu.

Məhəllə camaatı imkan daxilində həmişə bir-birinə əl tutmağa, kömək göstərməyə çalışırdı. Məsələn, ev tikmək istəyən ailə üçün Bağbanlar məhəlləsinin sakinləri Bəhram bəy torpağından araba ilə gil və torpaq, Gəncə və Quşqara (Qoşqar) çaylarından qum və çay daşı gətirər, evin tikilməsində çiy kərpic (“ayıbalası”, yəni monolit – E.H.) üsulundan istifadə etməklə yeni ailə ocağının yaradılmasına şərait yaratmışlar. Yeni ailə quranlar üçün də ayrı-ayrı nəsilərin, şəcərələrin nümayəndələri, qohum-əqrəbalar, qonşular iri və xırda buynuzlu mal-qara bağışlayar, yeni təsərrüfatların əsasını qoyardılar. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində məhsuldar qüvvələrin inkişafı, icma münasibətlərinin tənəzzülü ilə əlaqədar həmin xeyriyyə işlərini, qarşılıqlı yardımlaşma məsələlərinin icrasını Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və qismən şəhər Zemstvo idarəsi öz öhdələrinə götürmüşlər.

Orta əsrlər dövründə, xüsusilə də XVII-XVIII əsrlərdən etibarən Gəncə məhəllələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də yaylaqlara mövsümi gedişlərin (istirahət üçün köçün) olması idi. Şəhərin yaxınlığında yerləşən saf iqlimi, sağlam bulaq suları, zəngin meşələri ilə bütün Qafqazda şöhrət qazanmış Hacıkənd şəhər sakinlərinin əsas yaylaq yerlərindən biri olmuşdur. Lakin 1874-1887-ci illərdə Yuxarı Hacıkənddə dövlətə məxsus on doqquz yaylaq evinin tikilməsi bu hissələrdə yerli əhalinin köç salmasına əngəl törətdi. Aşağı Hacıkənddə də tədricən Gəncənin ayrı-ayrı ailələri də yaylaq evləri tikdirəndən sonra bütöv məhəllələrin Hacıkəndə köçləri dayandı və bu proses hal-hazırda da yalnız müvəqqəti olaraq evləri kirayə etmə ilə səciyyələnir. Hacıkənd ilə yanaşı, Gəncə əhalisinin yaylaq yerləri həm də Xoşbulaq, Pirsultan, Zağalı, Nağarı, Muşavaq dağı, Göy yurd, Şuşa ətrafı idi. Əhali Xoşbulaq yaylağına Qurdlu körpüdən keçib Naltökən yol ilə, Göy yurda Zurnabad yolu ilə, Şuşaya Qarabağ yolu ilə getmişdir. Yaylağa mövsümi olaraq yollanan Gəncə sakinləri orada da məhəlli-icma əsasları ilə köç salırdılar. Qohumluq əlaqələri də çox zaman məhəllənin daxilində həyata keçirilirdi. Kapitalist münasibətlərinin və məhsuldar qüvvələrin inkişafı, ötən əsrin birinci yarısında siyasi həyatda baş verən köklü dəyişikliklər şəhərdə icma münasibətlərini təcəssüm etdirən məhəlli birliklərin tədricən sıradan çıxması ilə nəticələnirdi. Lakin məhəlli-icma münasibətləri

xalqımızın psixologiyasında, dünyagörüşündə, məişətində, mədəniyyətində, adət və ənənələrində, bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərimizdə dərin izlər qoymuşdur və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində həmin səciyyəvi əlamətlər müasir dövrümüzdə də mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Ахмедов Ф.М. Депортация Азербайджанских тюрков. Газета «Новости Гянджи», № 127 (8598). 29 ноября 1990 г., с. 3.
2. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена. Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619). 22 января 1991 г., с. 3.
3. Azərb. Respub. Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə ş. filialı. F.20, s. 4, iş 12, v.3-5
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
5. Hasanov E.L. Innovative Basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient Ganja. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: [10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17](https://doi.org/10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17)
6. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. Information (Japan), 2017. Volume 20, number 4, p. 2289- 2296.
7. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ” , 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
8. Häsänow E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gändschänischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.
9. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
10. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
11. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
12. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, volume 57, part 1. p. 9-16. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
13. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
14. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
15. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983. 155 s.
16. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.

17. Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azər nəşr, 1992, 104 s.
18. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
19. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. Doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
20. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.
21. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Ленинград: Стройиздат, 1986, 456 с.
22. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, АНАССР, 1964. 504 с.

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ КВАРТАЛОВ В ИЗУЧЕНИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ ГЯНДЖИ

Гасанов Эльнур Лятиф оглу

Резюме

Научная работа посвящается 2022-му – «Году города Шуша» в Азербайджанской Республике. В статье исследуется источниковедческое значение отдельных жилых исторических кварталов с многовековыми особенностями развития как важного фактора в изучении на научной основе наших национальных и духовных ценностей, а также материальной культуры древнего города Гянджи. В исследовательском труде рассматривается значение исторических кварталов, являющихся важными градостроительными единицами в обеспечении социально-экономического прогресса в городе, достижении устойчивого развития в таких сферах, как наука, образование, культура, на основе исследования различных исторических источников, архивных документов, письменных литератур. На основе археологических, историко-этнографических сведений о прошлом таких исторических жилых кварталов как Дулусчулар, Озан, Аттарлар, Шарафханлы, Зарраби, Имамлы, Гаджарлар, Халфали, Мисгярлар, Харабат и другие изучены ряд важных моментов богатого материального и духовного наследия города Гянджи.

SIGNIFICANCE OF HISTORICAL QUARTERS IN RESEARCH OF THE MATERIAL AND CULTURAL ENVIRONMENT OF GANJA

Hasanov Elnur Latif

Summary

This scientific work is dedicated to 2022 - the "Year of Shusha city" in the Republic of Azerbaijan. Article deals with the research of the source significance of individual residential historical quarters with centuries-old features of development as an important factor in the study on a scientific basis of our national and spiritual values, as well as the material culture of ancient Ganja city. In this research work has been examined the importance of historical quarters, which are important urban planning units in ensuring socio-economic progress in this city, achieving sustainable development in such areas as science, education, culture, based on

the study of various historical sources, archival documents, and different written literatures. On the basis of archaeological, historical and ethnographic information about the past of such historical residential areas (quarters) as Duluschular, Ozan, Attarlar, Sharafkhanli, Zarrabi, Imamli, Gajarlar, Khalfali, Misgarlar, Kharabat and others, have been studied a number of important moments of the rich material and spiritual heritage of Ganja city.

Rəyçi: t.e.d., prof. Nərgiz Quliyeva.

AMEA Gəncə Bölməsinin Diyarşünaslıq İnstitutunun 02 fevral 2022-ci il tarixli 03 sayılı iclas protokolu.

Daxil olduğu tarix: 10 fevral 2022-ci il

UOT:94(479.24).

AZƏRBAYCAN NEFTİ ABŞ-İN ENERJİ STRATEGİYASINDA (1991-2018)

Musayev Etibar Adil oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Etibaradiloqlu@mail.ru

Xülasə. *Məqalədə 1991-2018-ci illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının qlobal enerji strategiyasının formalaşması, Azərbaycan enerji mənbələrinə münasibətdə yeni regional prioritetləri əks etdirən strateji doktrina geniş şəkildə təhlil edilir. Qlobal enerji təhlükəsizliyi siyasətində ABŞ-ın enerji mənbələrinə münasibətdə tutduğu startegiya, kursun davamlılığı, Amerika mərkəzli qlobal iqtisadiyyatın və soyuq müharibədən sonra dünya iqtisadiyyatının səviyyəsinin sabitliyini təmin etmək üçün mühüm şərt kimi, karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına maneəsiz çıxışının təmin edilməsi kimi məsələlər şərh edilmişdir. Daxili enerji istehlakı və soyuq müharibə dövrünə görə yanacaq ehtiyatlarının strateji cəhətdən qavranılması səbəbindən ABŞ siyasəti geniş şəkildə karbohidrogen ehtiyatları üzərində qurması, Fars körfəzi, Xəzər dənizi və Gvineya Körfəzi də daxil olmaqla bir sıra əsas bölgələrdə neft və qaz ixracı üçün hərtərəfli məhsul artımının təmin edilməsi və ötürmə marşrutlarının təşkili üçün qlobal səviyyədə bir öhdəliyə keçməsi kimi məsələlər geniş və ətraflı təhlil olunur.*

Açar sözlər: enerji təhlükəsizliyi, ABŞ xarici siyasəti, ABŞ-ın qlobal enerji strategiyası, Xəzər dənizi, karbohidrogen ehtiyatları, Qlobal enerji təhlükəsizliyi

Ключевые слова: энергетическая безопасность, внешняя политика США, глобальная энергетическая стратегия США, Каспийское море, углеводородные ресурсы, глобальная энергетическая безопасность.

Keywords: energy security, US foreign policy, US global energy strategy, Caspian Sea, hydrocarbon resources, Global energy security

Son iyirimi ildə dünya enerji və enerji təhlükəsizliyi problemləri ekspert müzakirələrinin əsas mövzularından biri olmuşdur. Yerli və xarici elmi ədəbiyyatın əhəmiyyətli sayı Amerika enerji siyasətinin iqtisadi və geosiyasi aspektlərini ətraflı araşdırmağa imkan verir. Bununla yanaşı, əsərlərin əksəriyyəti əsasən ABŞ-ın daxili siyasəti və iqtisadi inkişafı, dünya karbohidrogen bazarlarının fəaliyyətinin problemləri və ABŞ-ın hərbi-siyasi fəaliyyətində dünyanın yeni mərhələdə enerji motivlərinin rolu baxımından enerji məsələlərinin təhlili üçün

ayrılmışdır. Amerika enerji diplomatiyasının inkişafınakı doktrinal dəyişikliklər, 1990-2010-cu illərdə ABŞ-ın qlobal enerji strategiyasının formalaşması prosesi, xronologiya və dövrləşdirmə mövqeyi baxımından diqqətlə təhlili və onların əsas münasibətlərindəki dönüş nöqtələri ilə əlaqədar ABŞ-ın və digər dünya güclərinin enerji məsələlərini Amerikanın xarici siyasəti çərçivəsində daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

1991-ci ildən etibarən dörd administrasiya dövründə - ata Corc Buşdan Barak Obamaya qədər dünya neft və qaz bazarlarında vəziyyət dəyişikliyinə baxmayaraq, enerji problemləri daim ABŞ-ın xarici siyasəti çərçivəsində mərkəzi yer tutmuşdur. Tarixən ABŞ enerji balansının əsasını təşkil edən karbohidrogen yanacağına diqqət yönəlmişdi və Soyuq müharibə dövründə də SSRİ ilə qarşıdurma kontekstində strateji qaynaq kimi baxılırdı.

Doktrina səviyyəsində beynəlxalq arenada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin prioriteti 1987-ci ildə R. Reyqan administrasiyası tərəfindən təqdim edilən ilk milli təhlükəsizlik strategiyasında əks olunmuş və bütün sonrakı siyasətdə də saxlanmışdır. Neftin dünya bazarlarına sərbəst axını Yaxın Şərq istiqamətində beş vəzifənin bir hissəsi kimi təyin olundu və Müttəfiqlərin Qərbi Avropada Fars körfəzindən enerji təchizatına olan asılılığına uzun müddətli təhdidi adlandı [9]. Birləşmiş Ştatların bölgədəki Karter doktrinasının (1980) elan edilməsi, "Səhrədə tufan" (1991) əməliyyatına və ABŞ Donanmasının Beşinci Operativ Flotun (1993) yaradılmasına yönəldilmiş siyasəti birbaşa bu fikirlərdən irəli gəlir.

1990-2010-cu illərdə ABŞ-ın qlobal enerji strategiyasının formalaşması dövrünə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Beləliklə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının "hərtərəfli enerji siyasətinin" ortaya çıxdığını təsvir edən amerikalı ekspertlər L. Heri və M. Maknebb, 1991-1999-cu illər dövrünü enerji siyasətinin meydana gəlməsi çağırışları mərhələsi olaraq təyin edirlər, Corc Buş administrasiyasının erkən dövrü (2000-2002) - enerji siyasətinin və milli təhlükəsizliyin mərhələsi və sonrakı dövr (2003-2007) - onun yekun mərhələsi [9, 2016: 68-81]. Belə bölünmə, ehtimal ki, ABŞ-da daxili siyasi proseslərin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən qanunidir, amma Amerika enerji diplomatiyasının dövrüyyəsi ilə üst-üstə düşür.

1990-cı illərin ilk yarısında diqqət mərkəzinin daxili siyasi məsələlərə yönəldilməsi hələ də 1991-ci ildəki milli enerji strategiyasına, yerli neft istehsalının genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Baxmayaraq ki, dünyada artımın əhəmiyyəti ilk növbədə Qərb yarım kürəsində və postsovet məkanında [10], 1994-cü ildə Enerji bölməsi hələ də Fars körfəzindən təchizatların təmin olunmasına yönəlmişdi [11].

1980-ci illərdən bəri mövcud olan modeldən son ayrılma idxal mənbələrinin subyektiv diversifikasiyası 1997-ci ildə yalnız milli təhlükəsizlik konsepsiyasında baş vermişdir. Qeyd etdiyimiz təhlükəsizlik konsepsiyasının özəyində ABŞ-ın enerji resurslarının idxal etdiyi bölgələrin təhlükəsizlik baxımından təmin edilməsi və neft və təbii qazın təhlükəsiz dünya bazarlarına nəql edilməsinin təmin edilməsi dururdu. Qeyd edək ki, bu dövrdə ABŞ-ın və Avroatlantik strukturların Xəzər-Qara dəniz istiqamətində post-sovet dövlətləri ilə hərbi və siyasi qarşılıqlı əlaqələri daha da güclənmişdir.

Üçüncü mərhələ Amerika enerji strategiyasının Afrika vektorunun [8,2003] tam təsvir edilmiş dizaynı idi və Corc Buş(oğul) administrasiyasının ilk dövründə Qafqazda və Mərkəzi Asiyada təsir gücləndirməyə çalışırdı. Yeni enerji strategiyasının əsas müddəalarını sənədləşdirən mərkəzi sənəd Nazirlər Kabinetinin əksəriyyətinin iştirakı ilə ən iri neft şirkətlərinin nümayəndələri ilə sıx təmasda olan bir xüsusi qrup tərəfindən hazırlanmış 2001-ci il Milli Enerji Siyasəti hesabatıdır. Müəlliflər enerji təhlükəsizliyinin xarici və ticarət siyasətinin prioriteti kimi qəbul edilməsini tələb etdi. Enerji bazarlarında artan rəqabət fonunda, əsas istiqamətlər yerli iqtisadiyyatların liberallaşdırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və

yeni tranzit kanallarının yaradılması vasitəsilə yeni regionlarda istehsalın genişləndirilməsi olmalıdır.

ABŞ-ın Xəzər hövzəsi ilə əlaqədar enerji siyasətində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ ilə danışıqlara başlamışdır. Əvvəla qeyd etməliyik ki, ABŞ bu istiqamətdə çox şaxəli siyasət yürütməyə başlamışdır. İri neft şirkətlərinin Azərbaycan neftinə olan marağı 80-90-cı illərdə artdı. Hələ keçmiş SSRİ dövründə, 1989-cu ildə ABŞ-ın iri neft şirkəti «AMOKO» Bakı neftinə marağını gizlədə bilməmiş, SSRİ ilə iqtisadi əlaqələri yenidən işləmək məqsədi ilə «Azəri» neft yatağını inhisara götürmək üçün danışıqları planlaşdırmışdı.[2,20 sentyabr 1997]

Qərbin iri neft şirkətləri Xəzər dənizinin və xüsusi ilə də Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarına maraq göstərməyə başladılar. 1989-cu ilin may ayında Böyük Britaniyanın müstəqil neft şirkəti olan, baş qərargahı Şotlandiyanın Aberdin şəhərində yerləşən və açıq tipli səhmdar cəmiyyəti kimi fəaliyyət göstərən "Remko Enerci Pablik Limited Kompani"-nin ("Ramco Energy Plc") sədri və icraçı direktoru Stiv Remp Azərbaycana səfər etdi.[6,21] Bundan sonra Azərbaycan nefti ilə bağlı danışıqlar başlandı. Enerji təhlükəsizliyinin həlli üçün SSRİ neft yataqları daha əlverişli ola bilərdi. Buna eyni zamanda SSRİ-də baş vermiş iqtisadi gerilik və neft sənayesinin tənəzzülü xarici neft şirkətlərinin sürətlə zəngin neft yataqlarını istismara cəlb etməsinə imkan verirdi. Belə zəngin neft yataqlarından biri də Azərbaycan idi.

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi Azərbaycan neftinin beynəlxalq iqtisadiyyatda, xüsusilə də dünya enerji təhlükəsizliyi siyasətində mühüm rol oynaması üçün şərait yaratdı. 1991-ci ildə tərkibində AMOKO, BP, McDermott, Pennzoil, Ramco, Unocal, TPAO və Statoil kimi şirkətlərin olduğu bir qrup xarici şirkət Azərbaycan ilə Azərbaycanın Xəzər sektorundakı Çıraq və Günəşli yataqlarının qarşılıqlı istismarı üçün 3 il danışıqlıqlar apardı.[3.№1 1999;1, 1998.26 dekabr]

1992 –ci ildə Xəzərin neft yataqlarında fəaliyyət göstərmək istəyən şirkətlər konsersiumda birləşərək danışıqlar apardılar. ARDNŞ proyektin 30% -ni almaqla Elçi bəy hökuməti ilə Azərbaycan Beynəlxalq neft konsersiumu arasında neft yataqlarının işlənməsi barədə razılaşma əldə olundu.[7.S.9.1999;4, 2003.5 iyun] Lakin Azərbaycanda baş verən siyasi çəkişmələr neft kontraktlarının imzalanmasına imkan vermədi. Danışıqların yeni mərhələsi H. Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə xalqın iradəsi və tələbi ilə hakimiyyətə gəlməsindən sonra başladı.

Xarici investorlar da məhz enerji təhlükəsizliyi problemlərinin həlli, habelə regionun mühüm geostrateji parametrlərindən faydalanmaq məqsədilə Azərbaycan neft sənayesinə sərmayə qoymağa başladılar. 1991-ci ilin sentyabrında «Amoko» «Azəri» yatağının birgə işlənməsi haqqında «Bi-Pi-Statoyl», «Ramco-Enerji», «Yunokal» və «Mak-Dermott» şirkətləri «Qarşılıqlı Maraq Zonası» haqqında müqavilə imzaladılar. 1991-ci ilin payızında «Amoko» ilə müştərək müəssisənin yaradılması barədə təkliflər işlənilib hazırlandı. Əldə edilmiş razılığa əsasən «Amoko» Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) vahid müştərək müəssisə «Coynt Vençur» yaradırlar ki, burada da ARDNŞ-nin payı 85-88%, «Amoko»nun payı isə 12-15% nəzərdə tutulurdu.[1.20]

Dördüncü mərhələ Bush administrasiyasının ikinci dövrünə və B. Obama prezidentliyinin sonrakı dövrünə düşdü. Arktik istiqamətinin formalaşması, dəniz tranzit məkanlarına diqqət yetirilməsi və şəffaf qaz və neftin aktiv inkişafına tədricən keçid və alternativ enerji inkişafı qeyd edildi. O, həmçinin Orta Asiya və Qafqazda təsir məsələləri, Arktik və Şərq və Cənub-Şərqi Asiyada dəniz məkanlarının idarə olunması ilə bağlı olan Rusiya və ÇXR ilə ziddiyyətlərin davamlı artması ilə əlaqədardır.

2006-cı ilin milli təhlükəsizlik strategiyası dünya daxilində "resurs milliyətçiliyinin" yayılması və dünya sisteminin ətrafında enerji resurslarının inkişafı üçün liberal bazar

prinsiplərinin bütövlüyünü pozmaq üçün ÇXR tərəfindən cəhdlər daxil olmaqla, bir sıra yeni problemləri əks etdirdi. Yeni məqam Çin təsirinin məhdudlaşdırılması idi.

Nəhayət, 2008-ci ilin milli müdafiə strategiyası Birləşmiş Ştatların dünya iqtisadiyyatı üçün vacib olan enerji resurslarına çıxışının və dünya bazarına sərbəst daxil olmasının təmin olunmasına davam edəcəyini bildirdi [14]. Yerli karbohidrogen ehtiyatlarının inkişafının alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin sürətlə inkişafına intensivləşdirilməsindən vurğulanan əsaslı dəyişikliyə baxmayaraq, B. Obamanın 2009-2016-cı illərdəki rəhbərliyinin strategiyası C. Bush administrasiyasının strategiyasının yeni müddəaları və bundan əlavə, 1977-ci ildən izlənən xəttin davamı idi [5, 2014: 16].

Enerji siyasətinin çərçivəsini müəyyən edən əsas sənəd 2009-cu il üçün ABŞ-ın yenidənqurma haqqında Qanunu və onun müddəalarını təkrarlamaq üçün 2011-ci ildəki sənəd “Təhlükəsiz Enerji Gələcəyi təmin etmək Planı”dır. 2009-cu ildəki sənəddə 10 il ərzində Yaxın Şərq ölkələrindən və Venesueladan asılılığını yumşaltmaq nəzərdə tutulurdu[13]. 2011-ci il sənədində isə, ABŞ –ın dünya bazarlarına enerji istehsalı və təchizatının genişləndirilməsi, neft ixrac edən ölkələrlə əməkdaşlıq və bioenerji vasitəsilə istehlakının əvəz edilməsi üçün xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlığın əhəmiyyəti vurğulanırdı.

2014-cü ildə təqdim olunan Davamlı İqtisadi İnkişaf Planına dair Ümumdünya Enerji Strategiyası, B. Obama administrasiyası siyasətinin təkamülünü yekunlaşdırdı[12]. 2010-cu ilin birinci yarısında Amerika Birləşmiş Ştatlarında şist qazının və neft hasilatının kəskin artması ölkənin enerji strategiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir: siyasi rəhbərlik və ekspert qrupu Birləşmiş Ştatların karbohidrogen məhsullarının ixracı üçün çevrilmə perspektivlərindən, eləcə də bu ixracın potensial olaraq yenidən Xarici siyasətin qiymətləndirilməsindən ibarət idi.

B. Obama administrasiyası dövründə baş verən digər böyük bir dönüş Arktik və Hint-Sakit okean bölgələrində siyasətlərin intensivləşməsidir. Beləliklə, doktrin dizaynı Arktika strategiyası ilə qəbul edilmiş və konseptual müddəaları Buşun rəhbərliyi tərəfindən hazırlanmışdır və 2025-ci ilə qədər ABŞ Dəniz Kolordu strategiyasında təsdiqlənmişdir[15], ABŞ Arktik siyasətini təsvir edən[16], Arktik Yol Xəritəsi (Arctic Road Map) ABŞ Hərbi Qüvvələri[17] və bir sıra digər sənədlər də hazırlanmışdır. Arktik istiqamətində Amerika siyasətinin intensivləşdirilməsi birbaşa iqlim dəyişikliyi və onun xammal nəzarəti üçün artan rəqabət qarşısında regionda suverenlik təmini problemi ilə bağlı idi.

2015-ci ilin fevralında təsdiqlənmiş milli təhlükəsizlik strategiyasının ən son reviziyası, ABŞ-ın ən böyük neft və qaz istehsalçısı olan ABŞ-ın Fars körfəzinin qalıcı olduğunu və qlobal bazarda kəsintisiz neft tədarükünü təmin etməyə davam etmək niyyətində olduğunu bildirərək, qlobal bazarda əsaslı dəyişiklikləri qeyd etdi. Enerji mənbələri və transit marşrutlarının şaxələndirilməsinin prioritet təsdiqləndi. Kütləvi informasiya vasitələri Arktika və Asiyanın resurslarından münaqişələr potensialına diqqət çəkdi.

2000-ci ilin ortalarına qədər enerji qaynaqları ətrafında dövlətlərarası qarşıdurmaların proqnozları fəal müzakirələr mövzusu idi: məsələn Amerikan ekspert M. Klair, Soyuq Müharibə dövründə silah yarışına nisbətən qlobal enerji axınlarına nəzarət üçün artan rəqabət proqnozlarını təqdim etdi, ABŞ silahlı qüvvələrini qlobal enerji resurslarına nəzarət üçün bir alətə çevirməkdən danışdı. Yaranmış problemlərin müzakirəsi bir sıra nüfuzlu elmi nəşrlərin səhifələrində nəşr edilmişdir. Eyni zamanda Amerikanın aparıcı geosiyasi ekspertlərindən olan R. Kaplan, 2009-cu ildə ABŞ-ın Asiya –Sakit Okean bölgəsinə dönüşünü qeyd edərək Hind

okeanını dünyanın enerji axınlarının idarə olunması üçün ÇXR ilə rəqabətin əsas meydanına çevirilməsinə işarə etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika xarici siyasətinin enerji problemləri başqaları ilə sıx bağlıdır: ABŞ maraqları ilə qarşılaşdıqları demək olar ki, bütün güclər ya neft və ya qazın (Rusiya, İran, Venesuela, Liviya) əsas ixracatçıları olub və ya enerji axınlarına nəzarət üçün rəqiblərdir (Çin, Rusiya, İran). Buna görə, Amerika siyasətinin əsas məqamları bu dövrdə dünya bazarında tədarükü artırmaq, tranzit axınlarını diversifikasiya etmək, geosiyasi rəqiblərini zəiflətmək, müttəfiqlərlə təhlükəsizliyin təhlükəsizliyini paylaşmaqla dünya neft qiymətlərinin azaldılmasına marağ göstərdi. ABŞ-ın maraqları digər ölkələrin öz enerji resurslarından istifadəsi və ya onların tranzit marşrutlarına yaxınlaşması ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, xarici siyasətin çoxillik davamlılığının bu cədvəli, neftin beynəlxalq sistemdə ABŞ üstünlüyünü təmin etməkdə oynadığı rolu konsentrasiya bölgələrində enerji ehtiyatlarına giriş və təmin etmək üçün uzunmüddətli proaktiv strategiyanın formalaşdırılmasına kömək etdiyini qəbul edir.

ABŞ-ın Qlobal Enerji Strategiyası 1991-2018 Amerika siyasi rəhbərliyinə xas olan enerji təhlükəsizliyinin qlobal təsiri əsasında formalaşmışdır. Avropada və Şərqi Asiyada müttəfiqlərin iqtisadiyyatları ilə yüksək əlaqəsi və enerji istehsalının əhəmiyyətli bir payı və onların tranzit kanalları Birləşmiş Ştatlara etibarsız qüvvələr tərəfindən bütün dünya iqtisadi quruluşunun sabitliyinə birbaşa təhdid kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu, Amerika xarici siyasətinin coğrafi-iqtisadi və hərbi-siyasi motivlərinin sıx əlaqəsidir.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev M. "Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş", Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2004. 264 s.
2. «Xalq qəzeti» 1994.2009-cu illər «İpək Yolu» jurnalı, №1 1999 Respublika qəzeti.1996-2009
3. Дмитриев С.С. Энергетическая стратегия Б. Обамы: опора на инновации и технологическое лидерство. М.: ИМЭМО РАН. 2014. 162 с.
4. Абасов З.М. «основные Направления формирования внешнеэко-номической политики Азербайджана», Ваку, «Сабах», 1994. 61 стр.
5. Азербайжан интернационал Магазине. 1995-2003.
6. Lubeck P.M., Watts M.J., Lipschutz R. Convergent Interests: U.S. Energy Security and the "Securing" of Nigerian Democracy. Center for International Policy. 2007.
7. Available at: http://www.ciponline.org/NIGERIA_FINAL.pdf (date of access: 01.09.2012).
8. National Security Strategy of the United States. White House. January 1987.
9. Available at: <http://nssarchive.us/NSSR/1987.pdf> (date of access: 01.09.2012)
10. National Energy Strategy: executive summary. US Depart. of Energy. Washington D.C., 1991, p. 27.
11. National Security Strategy of Engagement and Enlargement. President of the US, 1994. 11. Available at: www.fas.org/spp/military/docops/national/1994_stra date of access: 01.09. 2012).
12. National Security Strategy, President of the U.S., 2006. Available at: <http://georgewbushwhitehouse.archives.gov/nsc/nss/2006/nss2006.pdf> (date of access: 01.09.2012).
13. American Recovery and Reinvestment Act of 2009. Available at: http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=111_cong_bills&docid=f:h1enr.
14. National Defense Strategy 2008. Department of Defense, p.16. Available at: <http://www.defense.gov/news/2008%20national%20defense%20strategy.pdf> (date of access: 01.09. 2012).
15. Marine Corps Vision and Strategy. 2025, 2008. Available at: [http://www.marines.mil/news/publications/Documents/Vision Strat lo res.pdf](http://www.marines.mil/news/publications/Documents/Vision%20Strat%20lo%20res.pdf) (date of access: 01.09.2012).

16.National Security Presidential Directive and Homeland Security Presidential Directive 25 on Arctic Policy. White House, 2009. Available at: <http://www.hsdl.org/?view&did=232474> (date of access: 01.09.2012).

17.US Navy Arctic Roadmap, 2009. Available at: http://www.navy.mil/navydata/documents/USN_artic_roadmap.pdf (date of access: 01.09.2012).

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НЕФТЬ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ США (1991-2018)

Мусаев Этибар Адил оглу
Резюме

В статье всесторонне анализируется формирование глобальной энергетической стратегии США в 1991-2018 годах, стратегической доктрины, отражающей новые региональные приоритеты Азербайджана в отношении источников энергии. В политике глобальной энергетической безопасности обсуждается энергетическая стратегия США, устойчивость обменного курса и беспрепятственный доступ углеводородных ресурсов к мировым рынкам как важное условие обеспечения стабильности ориентированной на Америку глобальной экономики и мировой экономики после холодной войны. . Из-за внутреннего потребления энергии и стратегического восприятия топливных ресурсов во время холодной войны политика США в значительной степени основывалась на углеводородных ресурсах, обеспечивая и увеличивая всесторонний рост продукции для экспорта нефти и газа в ряде ключевых регионов, включая Персидский залив, Каспийское море и Гвинейский залив. Такие вопросы, как переход к глобальным обязательствам по организации маршрутов, анализируются широко и подробно.

AZERBAIJAN OIL IN THE US ENERGY STRATEGY (1991-2018)

Musayev Etibar Adil oglu
Summary

The article comprehensively analyzes the formation of the global energy strategy of the United States for 1991-2018, the strategic doctrine, which reflects the new regional priorities of Azerbaijan in relation to energy sources. Global energy security policy discusses the US energy strategy, the sustainability of the exchange rate, and the unimpeded access of hydrocarbon resources to world markets as an important condition for ensuring the stability of the American-centered global economy and the world economy after the Cold War. Due to domestic energy consumption and the strategic perception of fuel resources during the Cold War, US policy has been largely based on hydrocarbon resources, ensuring and increasing comprehensive product growth for oil and gas exports in a number of key regions, including the Persian Gulf, Caspian Sea and Gulf of Guinea. Issues such as the transition to a global commitment to the organization of routes are analyzed extensively and in detail.

Rəyçi: Dos. Cavid Bağırzadə

Azərbaycan tarixi kafedrasının 06 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 05 may 2022-ci il

UOT:94.(479.24).

**GƏNCƏ (YELİZAVETPOL) QUBERNİYASININ MƏKTƏBLƏRİ
(1915-1916-ci illər)**

dosent Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu, Mursalqulov İlqar Hətəm oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə filiali

Shelalegdu@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının məktəblərinin 1915-1916-cı tədris ilində fəaliyyəti geniş tədqiq edilmiş, maddi və pedaqoji xüsusiyyətləri, təşkili ilk dəfə ətraflı verilmişdir. Çoxsaylı elmi mənbələr, həmçinin arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilən dövrdə Gəncədə fəaliyyət göstərmiş məktəblərdə tədrisin keyfiyyəti, pedaqoji heyətin tərkibi kimi mühüm məsələlər öyrənilmişdir. Məqalədə XX əsrin əvvəllərində bölgədə təhsil sisteminin inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri elmi əsaslarla araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: Təhsil, məktəb, quberniya, Yelizavetpol (Gəncə), islahat.

Ключевые слова: образование, школа, губерния, Елизаветпольская (Гянджинска) реформа.

Key words: education, school, province, Elizavetpol (Ganja) reform.

Quberniya 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı ilə yaradılmış. Quberniyanın əhalisi 1275, 131 nəfər (kişi 676377, qadın 598754) olmuş. Əhalinin 1119,087 (87,76%) kəndlərdə yaşayırdı. Əhalinin 783065 (61,41%) nəfəri azərbaycanlı, 36957(7,90%) rus və s. idi (10 səh. 388-391). Yelizavetpol quberniyasının 4 rayonu üzrə 1875-ci il üzrə kənd məktəbləri haqqında təlimata və qeyri-rus xalqlar olmayan üçün 1870-ci il qaydalarına uyğun olaraq cəmi 2 (iki) sinifli 29 şəhər məktəbi, 1 (bir) 8 sinifli 11 ibtidai məktəb (1-ci rayon üzrə 2; 3-cü rayonu üzrə 2; 2 (ikinci) rayon üzrə 7 ibtidai) var idi. Dördüncü (4) rayonda bu tipli (bir sinifli) ibtidai məktəb yox idi. Deməli dörd (1, 3, 4, 2) rayon üzrə 1875 və 1870-ci il təlimatı qaydaları əsasında iki sinifli 29, bir (1) sinifli 11 ibtidai şəhər məktəbi, cəmi 40 ibtidai məktəb mövcud idi.

Kənd məktəblərindən yuxarıda göstərilən təlimatı qaydalara əsasən 2 (iki) sinifli 4 rayon üzrə (1-ci rayonda 25; 3-cü rayonda 28; 4-cü rayonda 40; 2-ci rayonda 33) 126 ibtidai, bir (1) sinifli (1-ci rayonda 43; 3-cü rayonda 40; 4-cü rayonda 24; 2-ci rayonda 51) 158 ibtidai kənd məktəb fəaliyyət göstərirdi. Dörd rayonda cəmi 284 ibtidai məktəb var idi ki, bununda 126 iki sinifli, 158 bir sinifli idi. Şəhər məktəbləri 4 rayon üzrə 40 ibtidai məktəb (29 iki sinifli, 11-i bir sinifli idi) olduğu halda, kənd ibtidai məktəbləri 284 (126 iki sinifli, 158 bir sinifli) idi.

Şəhər və kənd ibtidai məktəblərin hər iki dərəcə üzrə cəmi 324 ibtidai məktəb təşkil edirdi. Bu məlumatlar 1915-ci il tədris ilinə aiddir. 1916-cı ilin yanvarın 1-nə kimi 326 ibtidai (iki sinifli və bir sinifli şəhər-kənd ibtidai məktəbləri) məktəb (1-ci rayon üzrə 86; 3-cü rayon üzrə 76; 4-cü rayon üzrə 67; 2-ci rayon üzrə 97) fəaliyyət göstərmişdir. Bu məktəblərdən 71-i (1-ci rayon üzrə 14; 3-cü rayon üzrə 16; 4-cü rayon üzrə 11; 2-ci rayon üzrə 30) xüsusi, 255-i isə (1-ci rayon üzrə 72; 3-cü rayon üzrə 60; 3-cü rayon üzrə 56; 2-ci rayon üzrə 67), icarəyə (kirayə) götürülmüş mənzillərdə yerləşmişdir. Xüsusi mənzillərdə, yəni məktəbin normal fəaliyyəti üçün uyğun olan şəraitdə 71-ibtidai məktəb, 255-isə çox az və ya demək olar ki, ən aşağı şəraitdə olan mənzillərdə yerləşirdi. Xüsusi mənzillər dedikdə bir qismi dövlət tərəfindən

tikilən, bir qismi isə kirayə edilmiş mənzillər təşkil edirdi, bunlar müəyyən qədər az da olsa qalan məktəblərə nisbətən tədris üçün şərait var idi.

1916-cı ilin əvvəllərinə kimi Gəncə quberniyasının dörd rayonu üzrə (1, 2, 3, 4-cü) məktəblərdə 810 nəfər kişi və qadın müəllimləri işləyirdi. Bunlardan 1-ci rayon üzrə 258 nəfər, 3-cü rayon üzrə 143; 4-cü rayon üzrə 174; 2-ci rayon üzrə 235 pedaqoji işçi çalışırdı. Kişi cinsinə aid olan bu müəllimlərin ümumi 260 nəfər olub, bunlardan 61-i 1-ci rayonda; 41-i 3-cü rayonda; 64-ü 4-cü rayonda; 94-ü 2-ci rayonda çalışırdı. Bütün müəllim kontingentində yalnız 1 (bir) nəfər ali savadlı müəllim-kişi var idi. Bütün 810 nəfər müəllimin 131 nəfəri (1-ci rayonda 34; 3-cü rayonda 26; 4-cü rayonda 37; 2-ci rayonda 34 müəllim) xüsusi hazırlığı olan və təhsilli idi. Orta və ibtidai müəllim 176 (1-ci rayonda 62; 3-cü rayonda 32; 4-cü rayonda 35; 2-ci rayonda 47 müəllim) nəfər idi. Təhsil hüququ olmayan 29 (1-ci rayonda 8; 3-cü rayonda 8; 4-cü rayonda 13 nəfər) nəfər idi.

Qadın müəllimlərindən 109 nəfər xüsusi hazırlıqlı və təhsilli (1-ci rayonda 63; 3-cü rayonda 13; 4-cü rayonda 4; 2-ci rayonda 29 nəfər), 87 nəfər orta və ibtidai təhsilli (1-ci rayonda 29; 3-cü rayonda 12; 4-cü rayonda 19; 2-ci rayonda 27 nəfər idi), 17 nəfəri (1-ci rayonda 1; 3-cü rayonda 11; 4-cü rayonda 1; 2-ci rayonda 4 nəfər) təhsil hüququ olmayanlar idi, kişi və qadın müəllimlərinin müqaisəli təhlilinə görə 568 kişi, 273 nəfər qadın müəllimi var idi.

Alınan məvacibin miqdarı: Tədris ili ərzində pulsuz və ya məvacibsiz işləyən olmamışdır.

İl ərzində işçilərin aldıqları məvacibin miqdarı, hər əmək haqqı hesabı ilə; Dörd rayon üzrə 50 rubldan az məvacib olan olmamışdır. İşçilərdən 1 nəfər (4-cü rayonda) 50 rubl əmək haqqı almışdır, 12 nəfər (1-ci rayonda 10; 4-cü rayonda 2 nəfər) 50 rubldan 100 rubla kimi (1-ci rayonda 10; 4-cü rayonda 2 nəfər) 12 nəfər, 100 rubldan 150 rubla kimi 147 (1-ci rayonda 43; 3-cü rayonda 27; 4-cü rayonda 22; 2-ci rayonda 55 nəfər) nəfər, 150 rubldan 200 rubla kimi 128 (2-ci rayonda 36; 3-cü rayonda 14; 4-cü rayonda 39; 2-ci rayonda 39 nəfər), 200 rubldan yuxarı 522 nəfər (1-ci rayonda 169; 3-cü rayonda 102; 4-cü rayonda 110; 2-ci rayonda 141 nəfər) əmək haqqı və ya məvacib almışdır. Göstərilən dörd rayon üzrə pedaqoji və texniki işçilərin ümumi sayı 1916-cı ilin 1 yanvarına kimi 800 nəfər olmuş, həmin ilin axırına yaxın 10 nəfər artaraq cəmi 810 nəfər təşkil etmişdir.

Müəllimlərin əmək haqqının miqdarı mövcud şəraitə görə (müharibə dövrünə görə) çox aşağı səviyyədə idi. Ümumilikdə götürdükdə bu məvaciblə adi səviyyədə dolanmaq çətin idi. Buna görə bir qisim müəllimlər işdən əvvəl və sonra müxtəlif təsərrüfat işi ilə və s. məşğul olurdular. Bu da təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Digər tərəfdən müxtəlif vaxtlardan bir qisim müəllimlər iş yerlərini tez-tez dəyişir və yaxud iş yerlərini məcburi və ya qeyri məcburi tərk edirdilər.

Əsasən tədris rus dilində olduğu üçün əlavə çətinliklər də yaranırdı. Çünki yerli əhalidən (azərbaycanlı) olan məktəblilər rus dilini öyrənməkdə çətinliklər çəkdiyindən bir tərəfdən uşaqları təhsilə cəlb etməkdə və ya axıra kimi oxumaqları müşkül işə çevrilirdi. Müəllimlərin 80-90%-i xristian dininə mənsub olub (rus, erməni və s.) ruslaşma siyasətinə qulluq edirdilər. Bu baxımdan işçilərin dini inanclarına və ya mənsubiyyətinə görə mövcud vəziyyətə nəzər salsaq görərik ki, xristian dininə mənsub olub qeyri türk və ya tatar (azərbaycanlı olanlar) olanlar yerli əhalidən (azərbaycanlılardan) çox böyük üstünlüklə fərqlənirdilər.

Ümumi işçilər və iştirakçılar 18290 nəfər (13955 nəfəri kişi, 4335 nəfər qadın) təşkil edirdi. Rayonlar üzrə əhalinin cinsi bölgüsünə gəldikdə 13955 nəfər kişinin 1-ci rayonda 4026-sı, 3-cü rayonda 2808-i, 4-cü rayonda 3537-i, 2-ci rayonda 2584-ü yaşayırdı. Dörd rayonda

4335 qadın yaşayırdı ki, bunun da 1962 nəfəri 1-ci rayonda, 713 nəfəri 3-cü rayonda, 567 nəfəri 4-cü rayonda, 1088 nəfəri 2-ci rayonda idi.

Dini inanclarına və cinsi fərqlərinə görə işçilərin ümumi vəziyyəti belə idi: pravoslavlar, kişilər 390 (1-ci rayonda 212; 3-cü rayonda 34; 4-cü rayonda 17; 2-ci rayonda 127 nəfər) qadınlar 404 (1-ci rayonda 255; 3-cü rayonda 24; 4-cü rayonda 12; 2-ci rayonda 113) nəfər idi.

Roma-katoliklər kişilər 1-ci rayonda 4; 3-cü rayonda 1; 2-ci rayonda 1 nəfər olmaqla cəmi 6 nəfər idilər. Qadınlar isə cəmi 13 nəfər olmaqla 1-ci rayonda 9; 3-cü rayonda 2; 2-ci rayonda 2 nəfər təşkil edirdi.

Ermənilər 7278 nəfər kişi, 2510 qadın olmaqla cəmi 9788 nəfər olmaqla 1-ci rayonda 1840; 3-cü rayonda 1631; 4-cü rayonda 2158; 2-ci rayonda 1642 kişi, 1-ci rayonda 912, 3-cü rayonda 610; 4-cü rayonda 421; 2-ci rayonda 567 nəfər qadın çalışırdı. Müxtəlif xristian dininə mənsub olan işçilər 1593 nəfər təşkil edirdi ki, bunlardan 992-i kişi, 601-i isə qadın idi. Bunların da rayonlar üzrə 678-i 1-ci rayona, 182-si 4-cü rayonda; 138-i 2-ci rayonda idi. Qadınların 445-i 1-ci rayonda, 76-ı 4-cü rayonda, 97-si 2-ci rayonda çalışırdılar. Yəhudilərdən bu sahədə çalışanlardan 56 nəfər idi ki, bunlardan da 52 nəfəri kişi olub 10 nəfəri 1-ci rayonda, 42-si 2-ci rayonda çalışırdılar, 4 nəfər 1-ci rayonda idi.

Müsəlman dininə (Məhəmmədçilər) mənsub olan işçilər 5224-ü kişi, 798-i isə qadın idi. Cəmi 6022 nəfər olan azərbaycanlılardan olan kişi işçilərdən 1260-ı 1-ci rayonda; 3-cü rayonda 1142-i; 4-cü rayonda 1178-i; 2-ci rayonda 1634 nəfəri çalışırdı. 798 nəfər qadınlardan 349-u 1-ci rayonda; 82-si 3-cü rayonda; 58-i 4-cü rayonda; 309-u 2-ci rayonda fəaliyyət göstərirdi.

Müəllimlərin ixtisas və təhsil səviyyəsi təlim və tərbiyə prosesinin gedişində əsas amillərdən biri olduğu üçün kurs ixtisaslarına da müəyyən əhəmiyyət verilirdi. 1915-ci ildə 2126 nəfər işçi kurslarda oxumuş, onlardan 425 nəfəri kursu bitirmişdir ki, bunların da 154-ü 1-ci; 135-i 3-cü; 84-ü 4-cü; 52-i 2-ci rayonda idilər. 229 nəfər isə ikinci dərəcə olmuşlar. Bunlardan 3-cü rayonda 135; 4-cü rayonda 84; 10 nəfər isə 2-ci rayonda işləyirdilər.

Göstərilən rayonlar üzrə (1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü) məktəblərin fəaliyyətinə sərf edilən maliyyə məsrəfləri 8 müxtəlif mənbələrdən alınacağı halda cəmi 443159 rubl 61 qəpik olmuşdur. Bunlardan 1-ci mənbə dövlət xəzinəsidir ki, bu da 4 rayon üzrə cəmi 215723-rubl, 54 qəpik təşkil edir. Zemistov yığımı 76095 rubl olmuşdur.

İctimai və müxtəlif silk, təbəqələrin, habelə kapitl hesabından cəmi 103465 rubl, 44 qəpik, yaxud 1-ci rayon üzrə 11037 rubl, 3-cü rayon üzrə 25609 rubl, 4-cü rayon üzrə 28547 rubl, 2-ci rayon üzrə 38160 rubl 15 qəpik maliyyə vəsaiti məsrəf edilmişdir. Təhsil haqqı hesabına yığılan 31859 rubl 63 qəpik məktəblərin fəaliyyətinə sərf edilmişdir ki, bunun da 16963 rublu 1-ci rayona, 4660 rubl 3-cü rayona, 7998 rubl 4-cü rayona, 2-ci rayon üzrə 5430 rubl pul təyin edilərək xərclənmişdir. Beləliklə, 4 rayon üzrə tədris ili ərzində (1915-16-cı) cəmi 443159 rubl, 61 qəpik pul xərclənmişdir. Növbəti ilə xüsusi qalıq olan 260 rubul olmuşdur. Təhsildə xərclənən bütün bu maliyyə vəsaitinin toplanıb məktəblərə məsrəf edilməsində görüldüyü kimi hökumətdən çox müxtəlif silk, təbəqə, cəmiyyətlər daha çox maraqlı olmuşdular.

Məktəblərdə, eləcə də bütün təhsil ocaqlarında tibbi-sanitariya nəzarəti demək olar ki, bərhad və ya yarıtmaz vəziyyətdə idi. Şəhərdəki 40 (29 iki sinifli, 11 bir sinifli) ibtidai məktəb, kənddəki 284 ibtidai məktəb (126 ibtidai iki sinifli, 158 bir sinifli) olmaqla cəmi 324 ibtidai məktəb üzrə 1 nəfər həkim və 1 nəfər feldşer (tibb işçisi) xidmət edirdi.

Məktəblərdə səhiyyənin vəziyyəti və məktəb mebellərin mövcudluğu baxımından 2 arşın (0,71 metr) hesabı ilə 4 rayon üzrə 178 arşın, 2 kq arşından artıq olmaqla adam başına 148 arşın

düşürdü [11- V, 51-58]. Rayonlar hesabı ilə götürüldükdə adam başına 2 arşından az olmayaraq 1-ci rayon üzrə 36, 3-cü rayon üzrə 45, 4-cü rayon üzrə 44, 1-ci rayon üzrə 53 arşın olmaqla cəmi 178 arşın idi. Ancaq 2 kq arşından çox olmaqla 1-ci rayon üzrə 50, 3-cü rayon üzrə 30, 4-cü rayon üzrə 23, 2-ci rayon üzrə 43 kq arşın adam başına düşürdü ki, bu da cəmi 148 kq arşın idi.

Məktəblərin şüşə və yanacaq ilə təmin olunmasına aid: məlumatlara görə adam başına 1/5 arşından az olmayaraq 4 rayon cəmi 198 arşın olmaqla 1-ci rayon üzrə 41, 3-cü rayon üzrə 51, 4-cü rayon üzrə 45, 2-ci rayon üzrə 58 arşın idi. 1/5 arşından çox olmaqla adam başına cəmi 134 arşın idi ki, bu da 1-ci rayon üzrə 45, 3-cü rayon üzrə 24, 4-cü rayon 22, 2-ci rayon 48 arşın idi.

İşıqla (kerasin-ağ neft) işıqlanan məktəblər üzrə cəmi 385 idi ki, bunun da 1-ci rayon üzrə 86, 3-cü rayon üzrə 76, 4-cü rayon üzrə 67, 2-ci rayon üzrə 86 məktəb var idi. Qaz yanacağına istifadə edilməmiş, elektrik enerjisindən yalnız 1 məktəbdə (1-ci rayonda) istifadə edilmişdir.

Məktəblərin qızdırılması yerli imkanlardan (ağac, qamış, kərmə və s.) istifadə edilməkdə qızdırılırdı. Cəmi 826 məktəbdən 86-cı 1-ci rayonda, 76-ı 3-cü rayonda, 4-cü rayonda 67, 2-ci rayonda 97 məktəb yerli imkanlar hesabına təmin olunurdu.

Məktəblərin hava dəyişmə sistemi ancaq təbii idi. Texniki vasitələr yox idi. Cəmi 826 məktəbdən 1-ci rayonda 86, 3-cü rayonda 75, 4-cü rayonda 67, 2-ci rayonda 86 məktəbdə yalnız odun yandırılırdı, qalan fəsillərdə isti və ya soyuq olurdu.

Məktəblərin mebel (parta, stul, stol və s.) təminatı çətin vəziyyətdə idi. Məktəblərin yalnız 220-də o qədər tələbatı ödəməyən vəsaitlər var idi.

1916-cı il 1 yanvara kimi 18290 nəfər şagird var idi ki, bunun da 5938 nəfəri 1-ci rayonda, 3626 nəfəri 3-cü rayonda, 4104 nəfəri 4-cü rayonda, 4678 nəfəri 2-ci rayonda idi.

Tədris ili ərzində ölənlərin sayı 38 nəfər olmuşdur ki, bunun da 18-i 1-ci rayonda, 1-i 3-cü rayonda, 11-i 4-cü rayonda, 8-i 2-ci rayonda vəfat etmişdir. Bu göstəricilər müharibədən əvvəlki ildən qat-qat artıq idi (96%).

1916-cı ilin əvvəlində 325 ibtidai məktəb olmuşdur ki, bunun da 1-ci rayonda 86-ı, 3-cü rayonda 75-i, 4-cü rayonda 67-si, 2-ci rayonda 98-i fəaliyyət göstərmişdir. 1916-cı ilin axırında işə 326 ibtidai məktəb olmuşdur. Yalnız bir məktəb açılmışdır. Məktəblərin maddi-təminat məsələsi çox çətin idi. Digər tərəfdən isə müəllimlər çatışmırdı. Bu və ya digər saysız-hesabsız çətinliklərin olmasının əsas səbəbi müharibə vəziyyətinin olması idi.

Məktəblərin fəaliyyətinin təşkili, idarə olunması və fəaliyyətinin təşkili müxtəlif mənbələrdən əldə olunan vəsait hesabına mümkün idi.

Dövlət xəzinəsi (vəsait) hesabına 7 ibtidai şəhər məktəbi, onunda birinci rayonda 2-si, üçüncü rayonda, 3-ü, 4-cü rayonda 2-si yerləşirdi.

İctimaiyyət hesabına 35 ibtidai şəhər məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan 15-i 1-ci rayonda, 7-i 3-cü rayonda, 13-cü 2-ci rayonda mövcud idi.

Zemistov idarələrinin ödədiyi maliyyə vəsaiti ilə cəmi 15 ibtidai məktəb var idi. Bu da 1-ci rayonda yerləşirdi.

Xalq Təhsil nazirliyi hesabında və ya sərəncamında olan ibtidai məktəblərin sayı, iki sinifli məktəblər 127 (bunların da 16-ı 1-ci rayonda, 38-i 3-cü rayonda, 40-ı 4-cü rayonda, 33-ü 2-ci rayonda) olmuş, birsinifli 149 dənə olmuşdur. Bunun da 37-i 1-ci rayonda, 29-u 3-cü rayonda, 24-ü 4-cü rayonda, 50-si 2-ci rayonda olmuşdur. Dörd rayon üzrə olan 276 ibtidai (127 məktəb iki sinifli, 149 məktəb bir sinifli) məktəb 1916-cı tədris ilində fəaliyyət göstərmişdir.

Ümumilikdə götürüldükdə oğlan və qız məktəbləri bu cür göstəricilərlə mövcud olmuşdur: Oğlan iki sinifli ibtidai məktəblərin sayı 71,917 ibtidai iki sinifli məktəblərin sayı 5-nə idi. Oğlan və qızların bir yerdə oxuduqları qarışıq ibtidai məktəblərin sayı 89 idi. Bunlardan 18 dənəsi 1-ci rayonda, 18-i 3 rayonda, 23-cü 4-cü rayonda, 21-i 2-ci rayonda yerləşirdi.

Kəndlərdə xristian dini təhsili verən məktəblər yox idi. Ümumiyyətlə demək lazımdır ki, ayrıca xristian və ya xristian dininə aid kəndlərdə ibtidai və ya hər hansı məktəb fəaliyyət göstərmirdi. Bir sinifli məktəblərin 67-si oğlan, 32-si qız, 71 qarışıq idi. Bir sinifli oğlan və qız məktəblərinin cəmi 119 idi və 71-dənə də qarışıq ibtidai məktəb əlavə edildikdə bütövlükdə 190 ibtidai məktəb mövcud idi.

Bu bir sinifli məktəblər rayonlar üzrə belə bölünmüşdür: 1-ci sinifli oğlan ibtidai məktəbi cəmi 67-dənə olmaqla 1-ci rayonda 16, 3-cü rayonda 12, 4-cü rayonda 17, 2-ci rayonda 22-si fəaliyyət göstərmişdir. Birsinifli qız ibtidai məktəbləri 4 rayon üzrə 32 dənə olub 6-sı 1-ci rayonda, 11-i 3-cü rayonda, 5-i 4-cü rayonda, 10-u 2-ci rayonda idi. Oğlan və qızların birlikdə oxuduqları qarışıq ibtidai məktəb 4 rayon üzrə 71-də olub, 23-ü 1-ci rayonda, 18-i 3-cü rayonda, 2-i 4-cü rayonda, 27-si 2-ci rayonda olmuşdur.

1915-1916-cı tədris ilində Gəncə quberniyasında 3 məktəb bağlanmış, 1 məktəb açılmışdır. Yenidən təşkil edilmiş 4 ibtidai məktəb olmuşdur. Bir və ikisinifli ibtidai məktəblərdə olan siniflərin sayı cəmi 564 dənə idi. Rayonlar üzrə bölünən məktəblərin 1-ci rayon üzrə 160, 3-cü rayon üzrə 108, 4-cü rayon üzrə 104, 2-ci rayon üzrə 192 ibtidai məktəb olmuşdur.

Əhaliyə görə adam sayına görə məktəblərin sayı nəzərə alsaq yenə də gəlmə və ya xristian dininə mənsub olan qeyri-azərbaycan milliyyətinə mənsub olan əhalinin adam başına düşən məktəblərin miqdarı xeyli çoxsa doğru fərqlənirdi. Rus milliyyətinə aid olan adam başına min nəfər hesab ilə 1-ci rayonda 4 min nəfərə 10 məktəb, 3-cü rayonda 6 min nəfərə 1 məktəb, 4-cü rayonda 4 min nəfərə 4 məktəb, 2-ci rayonda 8,0 min nəfərə 6,0 məktəb düşməklə cəmi 4 rayon üzrə 22 min nəfərə 20 məktəb düşürdü. Gəncə quberniyasının 4 rayonu üzrə 1 məktəbə 1-ci rayonda 0,4 min nəfər, 3-cü rayonda 6 min nəfər, 1 məktəb 4-cü rayonda 1 min nəfərə 1 məktəb, 2-ci rayonda 1,3 min nəfərə 1 məktəb düşməklə, orta hesabla 2,2 min nəfər adam başına 1 məktəb düşürdü.

Gürcü millətinə aid olan məktəb yox idi.

Erməni millətinə aid olan 373 min nəfər əhaliyə, 1-ci rayonda 43 min nəfər başa əhaliyə 39, 3-cü rayonda 118 min nəfər adam başına 44 məktəb, 4-cü rayonda 106 min nəfər adam başına 31 məktəb, 2-ci rayonda 106,10 min nəfər adam başına 33 məktəb düşürdü. Cəmi 373 min ermənin 4 rayon 149 məktəbi var idi.

Tatar (azərbaycanlı) millətinə aid olan 644 min əhaliyə, 1-ci rayonda 104 min adam başına 33 məktəb, 3-cü rayonda 131 min adam başına 30 məktəb, 4-cü rayonda 300 min adam başına 32 məktəb, 2-ci rayonda 209,5 min nəfər adam başına 51 məktəb. Cəmi göstərilən rayonlarda 644 min azərbaycanlının 148 ibtidai məktəbi var idi.

Milliyyətə mənsub olan əhalinin adam başına düşən məktəblərin sayının müqayisəli göstəricisi belədir. Dörd rayon üzrə 22 min nəfər rus əhalisinin 20 ibtidai, 373 min nəfər erməni əhalisinin 149 ibtidai, 644 min nəfər olan azərbaycanlıların 148 ibtidai məktəbi var idi. Qeyri azərbaycan millətindən olan yerli olmayan millətlər üçün də məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Kürdlər və avarlar bu kateqoriyaya aid olan millətlərdən idi. 1915-ci ildə quberniyada yeni məktəblərin açılması haqqında Yelizavetpol quberniyasının Xalq məktəblər Direksiyasının

məlumatında göstərilirdi ki, [12-, 107]. Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının dağlıq sahəsindəki Keştataq kürd cəmiyyət birliyinə aid olan 17 kəndində 2756 nəfər kişi, 2849 nəfər qadın olmaqla cəmi 5505 nəfər, Koturlu birliyinə daxil olan 17 kəndi 1926 kişi, 1578 qadın olmaqla cəmi 3504 nəfər kürd, Araz əhalisinin birliyində 6 kənddə 2359 kişi, 2118 nəfər qadınlardan olan cəmi 4469 nəfər əhali var idi. Yekun götürüldə 34 kəndi birləşdirən kürd cəmiyyət birliyində 9009 nəfər kürd və 6 kəndi özündə birləşdirən 4469 nəfərlik avar cəmiyyət var idi. Quberniyanın nəzdində olan başqa millətlərlə yanaşı kürd və avarlardan olan əhalinin cəmi 13.478 nəfər idi.

Kürd kəndləri və onlarda yaşayanların sayı

<i>S/s</i>	<i>Keştak Kürd cəmiyyət birliyinə aid kəndlər</i>	<i>Yekun</i>	<i>Kişi</i>	<i>Qadın</i>
1.	Zəylik kəndi		252	243
2.	Zoz kəndi		307	280
3.	Molla-Bayramlı kəndi		72	70
4.	Məmed Sofulu kəndi		80	83
5.	Cırax kəndi		150	160
6.	Şurtan kəndi		152	175
7.	Seyid Bullax kəndi		165	166
8.	Xolzak Alxaclı kəndi		72	77
9.	Tatlar kəndi		110	130
10.	Tarovlar kəndi		85	90
11.	Kəlbəcər kəndi		340	350
12.	Qılınclı Bərki kəndi		160	179
13.	Kilisə kəndi		160	179
14.	Allukənd		260	156
15.	Yeştak kəndi		220	200
16.	Həsənlər kəndi		195	235
17.	Copurlu kəndi		94	72
	Cəmi:	5605	2756	2849

Qoturlu ictimai birlik cəmiyyətinə aid olan kəndlər və onların kürd əhalisi haqqında 1914-cü il məlumat cədvəli

<i>S/s</i>		<i>Kişi</i>	<i>Qadın</i>	<i>Yekun</i>
1.	Ağcakənd	225	168	
2.	Xanlanu kəndi	133	105	
3.	Oruclar kəndi	145	105	
4.	Baştibeli kəndi	221	189	
5.	Qaracanlı kəndi	73	61	
6.	Sultanlı kəndi	81	45	
7.	Qaşanlılar kəndi	144	104	
8.	Zülfüqarlı kəndi	167	122	
9.	Moz Qaracanlı kəndi	102	88	
10.	Abdulla Uşağı kəndi	133	187	
11.	Asrik kəndi	83	70	
12.	Qazqulu kəndi	106	78	
13.	Qaraxancalı kəndi	81	78	
14.	Şakeram kəndi	58	58	
15.	Marlyunşak kəndi	50	45	
	Cəmi:	1926	1578	3504

Avarlinske ictimai birlik cəmiyyətinə aid olan kəndlər və onların kürd əhalisi cədvəli

<i>S/s</i>		<i>Kişi</i>	<i>Qadın</i>	<i>Yekun</i>
1.	Çirkin Alxashlı kəndi	447	318	Bir sinifli məktəb
2.	Çaykənd Alxashlı kəndi	271	304	

3.	Qamışlı kəndi	273	332	
4.	Millu kəndi	70	68	
5.	Aşağı Qılınclı kəndi	346	302	
6.	Ayrım kəndi	944	794	
	Cəmi:	2351	2118	4469

Cədvəllərdən məlum olur ki, 38 kürd icma birliyinə aid olan kəndlərdə 7033 kişi, 7535 qadın olmaqla 14568 nəfər əhali olmuşdur ki, bunların uşaqları üçün məktəb açılması zəruri problem kimi öz həllini zəruri edirdi [13-v. 107-108].

Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən çar müstəmləkəsi olan Azərbaycanda bütün sahələrdə birinci dünya müharibəsi dövründə durğunluq və tənəzzül bərqərar oldu, müharibə davam etdikcə çar Rusiyasının bu müharibədə iştirakının uzanması böhranlı vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Bu cür vəziyyətin problemləri Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə qəzasında da mövcud idi. Bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də saysız-hesabsız əlavə çətinliklər və geriləmələr yaranırdı. Məktəblərin binalarının bir qismi hərbi hissələrin ixtiyarına verildi, məktəb binalarının yarısından çoxu baxımsızlıq ucbatından yararsız vəziyyətə düşdü, valideynlərin xeyli qismi hərbi-təsərrüfat işlərinə cəlb edildiyi üçün ailələr başsız və nəzarətsiz qaldı [14-v. 15].

Dövlət və aidiyyəti mənbələrdən təhsilin maliyələşməsinə maliyyə və s. ayrılımlar müharibədən əvvəlki dövrlərdən qat-qat azaldılmışdır. Məsələn, Gəncə quberniyasının ibtidai məktəbləri üçün 1918-ci il üçün Zemestov xərclərindən 73695 rubl, məktəblər üçün 127542 rubl ayrılması nəzərdə tutulmuşdur, bu da müharibədən əvvəlki səviyyənin ½ hissəsi demək idi [15-v. 10, 15, 20]. Müharibənin törətdiyi çətinliklər sonrakı illərdə də davam edirdi. 1918 və 1919-cu tədris illərində qəzada fəaliyyət göstərən 88 məktəbdən 50-yə yaxını normal olmayan binalarda yerləşirdi, hansı ki, bu binaların tavanı və pəncərəsi olmayan vəziyyətdə idi, döşəmə əvəzinə toz-torpaqlı örtük idi, siniflərin qapıları sınıq-salxaq idi, gəgenik natəmizlik və s. mövcud idi. Şagirdlər şəraitətsizlik ucbatından tez-tez xəstələnir, böyük fasilələrlə dərslər buraxırdılar. Vəziyyətin və şəraitin ağırlığından təhsilə cəlb edilənlərin sinifdə sayı sürətlə azalırdı. Əgər müharibədən əvvəl hər sinifdə 70-90 nəfər şagird olurdusa, indi siniflərdə şagirdlərin sayı 10-12 nəfər təşkil edirdi [16-v. 20]. Məktəb binalarının yarısından çoxu maddi və fiziki şəraiti olduqca qeyri-qənaətbəxş idi. Ölkədə anarxiyanın olması nəticəsində çox məktəblər dağılmış və uçmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Hüseyn Mustafa oğlu. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı. 1985-ci il. 299 səh.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1960-1920-ci illər). Bakı. "Elm" 2008-ci il. 696s.
3. XX əsr Azərb. tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Təhsil", 2009-cu il, 560 səh.
4. Şahin Tağıyev., Mirzə Abbas Abbaszadə., Mehdi Abbaszadə. Böyük maarifçi Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin həyat yolu və onun sələfləri. – Bakı: Mutərcim, 2018, -212 səh.

5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, fond 344, siyahı 1. İş...bağlama 1 “a” SAX-VAH 382 vərəq 107.
6. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, fond 344, siyahı 1., bağlama 1 “a” SAX-VAH 382 vərəq 107-108.
7. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f. 344, b. 1 “a”, iş. 382. V. 15.
8. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f.344, s 1.b.1 “a”, iş. 382. V. 10, 15, 20.
9. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f. 344, s 1. b. 1 “a”, iş. 382. V. 20.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 440 səh.
11. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f. 344, s 1. b. 1 “a”, SAX-VAH 382 vərəq 51-58.
12. Yenə orada. V. 107.
13. Yenə orada. V. 107-108.
14. Yenə orada. V. 15.
15. Yenə orada. V. 10, 15, 20.
16. Yenə orada. V. 20.

**ШКОЛЫ ГЯНДЖИНСКОЙ (ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОЙ) ГУБЕРНИИ
(1915-1916 гг.)**

*Усенов Фахрaddin Эйиб оглы, Мурсагулов Ильгар Хатам оглы
Резюме*

В статье подробно изучена деятельность школ Елизаветпольской (Гянджинской) губернии в 1915-1916 учебном году, впервые подробно приведены материально-педагогические особенности и организация. На основе многочисленных научных источников, а также архивных документов были изучены такие важные вопросы, как качество преподавания в школах, действующих в Гяндже, и состав преподавательского состава. В статье на научной основе рассматриваются особенности развития системы образования региона в начале XX века.

**SCHOOLS OF THE GANJA (ELIZABETHPOL) PROVINCE
(1915-1916)**

*Usenov Fakhraddin Eyib, Mursagulov Ilgar Khatam
Summary*

In article have been examined in detail the activities of the schools of the Elizavetpol (Ganja) province in the 1915-1916 academic year, for the first time the material and pedagogical features and organization are given in detail. On the basis of numerous scientific sources, as well as archival documents, such important issues as the quality of teaching in schools operating in Ganja and the composition of the teaching staff were studied. In the article, on a scientific basis, the features of the development of the education system of the region at the beginning of the 20th century are considered.

Rəyçi: dosent A.Ş. Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 05 mart 2022-ci il tarixli iclasının 12 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 aprel 2022-ci il

UOT:94(479.24).

**XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA ŞİRVANDA İRAN VƏ YERLİ
FEODALLAR ZÜLMÜNƏ QARŞI QALXAN XALQ ÜSYANININ BƏZİ
MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR**

Əliyev Mübariz Müseyib oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: XVIII əsrin birinci yarısında tərkibinə bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycanda daxil olan Səfəvilər dövləti dərin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü keçirirdi. Ağır feodal istismarı maddi nemətlərin əsas istehsalçıları olan kəndlilərin təsərrüfatının daha da dağılması, iqtisadi böhranın daha da dərinləşməsi ilə nəticələndi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Şirvanın bir çox yerində həm İran, həm də yerli feodalların zülmünə qarşı qalxan silahlı üsyan dalğalarının miqyası geniş yayılmaqda idi. Baş verən üsyanlar Şirvanda İran inzitabına ağır zərbə vurmaqla yanaşı həmçinin, Azərbaycanı beynəlxalq rəqabət meydanına çevirmişdir.

Açar sözlər: tənəzzül, feodal, silahlı üsyan, kəndlilər, muzdlu qoşunlar

Ключевые слова: упадок, феодалы, вооружённая восстания, крестьяни, наёмные войска

Key words: decline, feudal lords, armed uprisings, peasants, mercenary troops

XVIII əsrin ortalarında yaranmış əlverişli tarixi şəraitdə Azərbaycanda uzun sürən İran hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Azərbaycan ərazisində əmələ gələn xırda dövlət qurumlarından – xanlıqlardan biri də Şamaxı xanlığı idi.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə xanlıqlar eyni ictimai-siyasi şəraitdə yaransalar da bu xanlıqların əmələ gəlmə prosesi tarixi baxımdan biri-birindən müəyyən cizgilərlə fərqlənir.

Azərbaycan xanlıqları arasında Şamaxı xanlığı yaranması tarixi ilə başqalarından tamamilə fərqlənir. Bu xanlığın əsası hələ XVIII əsrin 20-ci illərində qoyulmuş və şirvanlıların öz azadlıqları uğrunda İran istismarına qarşı apardıqları xalq-azadlıq mübarizəsi ilə sıxı surətdə bağlıdır.

XVIII əsrin əvvəllərində tərkibində bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da daxili olan Səfəvi dövləti dərin iqtisadi-siyasi tənəzzül dövrü keçirirdi. Boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu [12, s.300; 13, s.33-36; 15, s.78; 6, s.195] şah, saray əyanları və dövlət məmurları onsuz da xalq kütlələrinin öhtəsindən gələ bilmədiklərini vergilərin və mükəlləffiyətlərin sayını və həcmi artırmaqda görürdülər [12, s.297; 13, 219-223; 6, 195]. Bu məqsədlə də onlar yeni-yeni vergi növləri «ixtira» edir, onların toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər [10, s.29]. Bu dövr- Azərbaycan xalqının həyatında ən ağır günlərdən biri idi. XVIII əsrin əvvəllərində, təqribən 1700-1703-cü illərdə Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda quraqlıq keçmişdi. Bu quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Aclıq isə sərt bahalığa səbəb olmuşdu [16, s.16].

Ağır feodal istismarı maddi nemətlərin əsas istehsalçıları olan kəndlilərin təsərrüfatının daha da dağılması və iqtisadi böhranın daha da artıq dərinləşməsi ilə nəticələndi.

Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar arasında mərkəzə tabe olmamaq əhval-ruhiyyəsi hiss olunurdu. Azərbaycandakı bəylərbəyilər (Şirvan, Qarabağ,

Cənubi Azərbaycan və Çuxur-Səəd bəylərbəylikləri) öz malikanələrində bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirərək, toplanılan vergilərin böyük əksəriyyətini mənimsəyirdilər. Belə halları müşahidə edən 1716-cı ildə Azərbaycandan keçib İrana gedən rus dövlətinin elçisi A.N.Volinski Şirvandan aldığı təəssürat barədə yazırdı ki, bəylərbəyilər toplanılan vergilərin «yalnız bir hissəsini yarpağını şaha göndərirdilər, meyvəsini isə özləri üçün saxlayırlar [11, s.94]. Bəzi hallarda bəylərbəyilər mərkəzin göstərişi olmadan vergilərin miqdarını və həcmi artırırtdılar.

Feodal istismarının həddən artıq çoxalması Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi Azərbaycanda da şah üsul-idarəsinə və yerli feodalların əleyhinə qarşı üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpağında ilk güclü üsyanlar 1709-cu ildə Şirvanda baş verdi [11, s.94; 5, s.17]. 1711-ci ildə üsyançılar Şamaxı şəhərinə hücum edib Şirvan bəylərbəyisinin malikanəsinə od vurdular.

Bu dövrdə Şirvanın bir çox yerlərində həm İran və həm də yerli feodalların zülmünə qarşı qalxan silahlı üsyan dalğaları geniş miqyasda yayılmaqda idi. Üsyançılar kortəbii şəkildə feodalların malikanələrinə basqın edərək qarətlə məşğul olur, sonra isə onu yandırırtdılar [10, s.35]. Üsyançıların dəstələrinə divan tutmağa ilk dəfə Şirvan bəylərbəyi Həsən Əli xan cəhd göstərdi. O, əli silahlı dəstənin Şamaxıya yaxınlaşmasını eşidib on beş minlik qoşunla onların qarşısına çıxdı, lakin toqquşma zamanı məğlub olub geri dönməyə məcbur oldu.

1707-1711-ci illərdə Şirvanda baş verən silahlı üsyanlar İsfahan sarayında böyük həyəcana səbəb oldu. Şirvan bəylərbəyi döyüş meydanında həlak olduqdan sonra şah Sultan Hüseyn buraya yeni bəylərbəyi – Key Xosrovu göndərdi. O, milliyyətə gürcü olsa da adını və dinini dəyişən qəlbən isə xristian olaraq qalan, ikitirəli siyasət yürüdən bir şəxsiyyət idi [4, s.6].

Şirvana yeni bəylərbəyi təyin olunması heç də burada əmin-əmanlığın bərqərar olması demək deyildi. Mərkəzi dövlətin zəifliyinə əmin olan yerli əhali feodal malikanələrini qarət etməkdə davam edirdilər. Lakin bütün orta əsrlər ərzində olduğu kimi, Şirvandakı xalq hərəkətinin nə bir proqramı, nə mərkəzi, nə də ardıcıl rəhbəri vardı: xalq hərəkəti kor-təbii şəkildə genişlənirdi. Bundan istifadə edən bütün Şimal-Şərqi Azərbaycanda böyük nüfuza malik olan din xadimi Hacı Davud üsyanın başçılığını öz üzərinə götürdü və feodal istismarına qarşı qalxan kortəbii üsyanı tamamilə İranın əleyhinə çevirməyə müvəffəq oldu. Lakin əli «çomaqlı» kəndlilərlə İranın nizami ordusu ilə döyüş meydanında bacara bilməyəcəyinə əmin olan Hacı Davud özünə etibarlı müttəfiqlər axtarmağa başladı. Cənubi Dağıstanda da İran əleyhinə çıxışlar baş verdiyindən Hacı Davud Dağıstana yola düşüb, ilk növbədə Qaytaq hakimi Əhməd xanla görüşdü. Burada onlar ümumi düşmənə qarşı birgə çıxış etmək barədə tədbirlər hazırladılar. Dağıstanda olduğu zaman Hacı Davud buranın ən nüfuzlu və qüdrətli feodallarından olan Qazıqumuxlu Surxay xanı da öz tərəfinə cəlb etməyə nail oldu. Müttəfiqlər Şirvanda şah Sultan Hüseynin təyin etdiyi bütün inzibati başçıları qılıncdan keçirməyi qərara aldılar.

Ümumi düşmənə qarşı vahid xətti hərəkət tərtib etdikdən sonra Hacı Davud Şirvana qayıtdı. Tezliklə Qaytaq hakimi Əhməd xanın və Qazıqumuxlu Surxay xanın göndərdikləri dəstələr də Hacı Davudun dəstəsinə qoşuldular. Birləşmiş dəstələr qeyri-mütəşəkkil olsalar da qarşılıqları İran qarnizonlarına, İran qoşunlarının istehkamlarına basqınlar edirdilər. Şamaxı şəhərinin ətrafında üsyançılar karvan yollarına kimi öz nəzarətləri altına almışdılar. 1719-cu ildə İran karvan yolu ilə gedən rus diplomatik kuryeri D.Petriçis Şamaxıya çatar-çatmaz şəhərin ətrafında silahlı dəstələrə rast gəldiyində yolunu davam etməyib geri dönməyə məcbur olmuşdu.

Onun Xarici işlər kollegiyasını prezidenti Q.İ.Qolovkinə yazdığı raportda deyilirdi: «...Şamaxının ətrafında pusqu, qarət və üsyançılar o qədər vüsət almışdı ki, mən ehtiyat edib Şamaxı şəhərinə girmədim və geri qayıtmağa məcbur oldum» [2, s.23]. Lakin D.Petriçis həmin dövrdə əbəs yerə narahat olurdu. Çünki Şirvanın yeni bəylərbəyi Həsən xanın rəhbərlik etdiyi nizami ordu üsyançıları ilkin görüşdə geri oturtdu. 1719-cu ilin sonunda üsyanın başçısı Hacı Davud həbs edilib Dərbənd qalasına göndərildi. Cənubi Dağıstandan gedən müttəfiqlər geriyyə döndülər. Hacı Davud ən yaxın müttəfiqlərdən olan Qazıqumuxlu Surxay xanı zərərsizləşdirmək məqsədilə şah hökuməti ona yüzbaşı rütbəsi verib öz tərəfinə çəkdi. Hər şeydən qazanc xatirinə Hacı Davudun dəstəsinə qoşulan Surxay xan şahdan məvacib alıb ona xidmət etməyə başladı.

Lakin bu çox davam etmədi. Özünün ən ağır günlərini keçirən Səfəvi sülaləsi 1720-ci ildə əfqan qəbilələrinin zərbəsi altında büsbütün sarsıldı. İsfahan şəhəri-dövlətin paytaxtı qiyamçı əfqan qəbilələrinin əlinə keçdi.

Bundan istifadə edən Hacı Davud Dərbənd qaləsindəki həbsxanadan azad olaraq yenidən xalqı İran zülmünə qarşı çıxmağa çağırırdı. Bu dəfə də Hacı Davudun təbliğatı öz bəhrəsini verdi. Xalq dəstə-dəstə onun ətrafında birləşdi.

Şirvanda üsyançıların basqın etdikləri ilk şəhər Şabran oldu. Burada yerləşən azsaylı İran qoşunları müqavimət göstərə bilməyib Şabrana üsyançılara təhvil verdilər [7, s.352-353].

Şabrandan sonra Hacı Davudun başçılıq etdiyi üsyançılar Bakı qalasına tərəf hərəkət etdilər. Lakin Bakı ətrafında onlar ciddi müqavimətə rast gəldilər. Bakılılar və Bakıda olan İran qarnizonu yüzbaşı Dərgahqulu bəyin başçılığı altında qanlı vuruşmadan sonra üsyançıları geri oturtmağa məcbur etdilər. Döyüş gedən təpədə o qədər qan tökülmüşdü ki, bu təpə uzun müddət «Qanlı təpə» adlandırıldı. Sonralar Bakı qalası rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra (1806) şəhər böyüdükdə həmin yer «Qanlı təpədə» küçəsi kimi adlandırıldı. Həmin küçə son zamanlara kimi heç bir mənə verməyən rus variantında «гантапинская» küçəsi kimi adlandırıldı.

Bakı qalasını ala bilməyən üsyançılar Quba və Dərbənd istiqamətində İran inzibati mərkəzlərinə tərəf hərəkət etdilər.

Müdafiəsi zəfi olan Qubanı aldıqdan sonra, üsyançılar Dərbənd qalasına yaxınlaşdılar. Lakin yaxşı müdafiə olunan Dərbənd qalasını da Hacı Davudun dəstəsi ala bilmədi.

Bu hadisədən sonra Hacı Davud daha güclü müttəfiqə ehtiyacı olduğunu hiss etdi. Bu məqsədlə Hacı Davud hərbi yardım almaq üçün Rus dövlətinə müraciət etdi. Əvəzində Rusiya tacirləri üçün əlverişli şərait yaradacağına, onları xam ipəklə təmin edəcəyinə söz verdi. Lakin, həmin dövrdə İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən Rusiyanın özü Xəzər boyu əyalətləri və Şirvanı zəbt etmək məqsədi ilə Hərbi yürüşə hazırlaşdı. Lakin, yürüşə başlamaq Rusiyaya o dövrdə İsveç ilə apardığı, tarixdə «Şimal müharibəsi» adı ilə məşhur olan müharibə mane olurdu.

Hacı Davudun müraciəti I Pyotrın Şirvan barədə tərtib etdiyi planı alt-üst etdi. Çox götür-qoydan sonra Rusiyanın hakim dairələri elə qərara gəldilər ki, Hacı Davuda kömək etmək özümüzlə zərbə endirmək deməkdir. Beləliklə, Rusiya hökuməti şirvanlılara İran zülmündən azad olmaqda kömək etmədi və özü də bu diyara qoşun çəkmək üçün hazırlaşdı.

Rusiyadan rədd cavabı alan Hacı Davud heç də ruhdan düşmədi. O, Şirvanda İran inzibatının ən mühüm mərkəzi olan Şamaxı şəhərini almaqla burada İran hakimiyyətinə son qoymağı qərara aldı.

Tezliklə Hacı Davud yenə də Qazıqumuxlu Surxay xanı öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq oldu. 1721-ci ildə əfqan qəbilələri Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahanı tamamilə mühasirəyə aldıqda əlini Şirvandan üzən şah Sultan Hüseyn Dağıstan feodallarına müraciət edib, onlardan hərbi kömək istədi. Qazıqumuxlu Surxay xan Qaytaq hakimi Adil Gərayın qoşunları ilə şahın köməyinə gedərkən Hacı Davud Surxay xana bildirmişdir ki, Allah özü belə bir şərait yaratmışdır ki, biz büsbütün İrandan azad olaq, yaxşısı budur ki, birləşək, Şamaxını alağ və özümüz də ağ günə çıxaq.

Beləliklə, Surxay xan yenidən Dağıstanda toplanılan qoşunlarla Hacı Davudun dəstəsinə qoşuldu. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Dağıstandan gələn qoşunların demək olar hamısı muzdlu qoşunlar idi və onlar əsasən hərbi əməliyyatlarda qazanc axtarırdılar. Məlum olduğu kimi bu və ya digər şəhər, kənd və yaşayış məntəqəsi ələ keçirdikdə qaliblər üç gün qarətə məşğul olurdular. Şamaxı şəhəri zəngin ticarət mərkəzi olduğu üçün buraya yürüş etmək muzdlu qoşunların ürəyindən idi. Surxay xandan başqa Hacı Davuda Qutqaşen məliyi Mahmud və onun qardaşı Əhməd və qardaşı uşaqları da qoşuldular.

Ətrafına küllü miqdarda həmrəylərini toplayan Hacı Davud Şimali Azərbaycanda İranın əsas dayaq nöqtəsi olan Şamaxı şəhərini zəbt etməyi qərara aldı. Hacı Davud əmin idi ki, çürüməkdə olan mərkəzi İran dövləti Şirvana nizami qoşun göndərmək iqtidarında deyildir.

Üsyançılar Şamaxıya yaxınlaşmasını eşidən Şirvan bəylərbəyi Hüseyn xan şəhərdəki qarnizonu qalanın müdafiəsinə səfərbər etdi. Əvvəlcə Şamaxı qalasına üsyançıların 1000 nəfərlik avanqardı yaxınlaşdı. Bəylərbəyinin əmri ilə qaladan 3000 qoşun çıxdı. Toqquşma zamanı üsyançıların döyüş qabiliyyəti bəylərbəyin qoşunlarına üstün gəldi, üsyançılar qala darvazalarına qədər nizami qoşunlarını təqib edərkən, qələbədə o qədər ruhlandılar ki, hətta şəhərin içinə daxil oldular. Lakin şəhərin dar küçələrində ciddi müqavimətə rast gəlib böyük itki verərək şəhəri tərk edib Şamaxıya yaxınlaşan Hacı Davudun qoşunları ilə birləşdilər.

Ertəsi gün üsyançılar yenidən Şamaxıya daxil olmağa cəhd göstərdilər. Hücum dəf edilsə də bəylərbəyi Hüseyn xan artıq şəhərdə qalmağa cürət etmədi. O, yaxın adamları ilə birlikdə Şamaxını tərk etmək istədi, lakin ona qalanı tərk etməkdə mühafizəçilər mane oldular. Kim bilir Şamaxının mühasirəsi nə qədər davam edəcəkdi. Günlərin bir günü İran hakimiyyəti ilə razılaşa bilməyən Şamaxı əyanlarının bir qismi şəhərin Sarıtorpaq deyilən məhəlləsi tərəfindən qala darvazasını açıb (1721-ci il avqustun 10-da) üsyançıları Şamaxıya buraxdılar. Şəhərə daxil olan üsyançılar arasındakı Dağıstandan gələn muzdlu qoşunlar o saat qarətə başladılar. Şamaxı şəhərində İngiltərə, Hollandiya, Polşadan tutmuş uzaq Hindistandan gələn tacirlər də alverlə məşğul idilər. Xarici ölkələrdən ən çox Şamaxıya Rusiyadan tacir gəlirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, Şamaxı üsyançıları tərəfindən alınarkən burada ən çox zərər çəkən də rus tacirləri idi. Qarət olunan 300 rus taciri 400000 tükən miqdarında mal itirmiş oldular. Şamaxıda qətlə yetənlərin arasında Şirvan bəylərbəyi Hüseyn xan da var idi.

Şamaxı şəhərinin üsyançılar tərəfindən alınması xəbəri tezliklə bütün Səfəvi dövlətini bürüdü. Özü ağır vəziyyətdə olan şah buna qarşı heç bir tədbir görmək iqtidarında deyildi. Digər tərəfdən də xalq hərəkatının gündən-günə genişlənməsindən təşvişə düşən Qarabağ və Çuxur-Səəd bəylərbəyləri şaha kömək üçün müraciət etdilər. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi özünün hərbi yardımına ehtiyacı vardır. Şirvan bəylərbəyin aqibətini bölüşdürməsin deyə Çuxur-Səəd bəylərbəyi özünün qoşunları ilə Şirvan tərəfə hərəkət etdi. Bundan xəbər tutan Hacı Davud müttəfiqləri ilə birlikdə düşməyə Kür çayını keçməyə macal verməyib onu qəflətən qarşıladı və darmadağın etdi. Qarabağ bəylərbəyin də üsyançılara divan tutmaq cəhdi heç bir

nəticə vermədi. Beləliklə, Çuxur-Səəd və Qarabağ bəylərbəyilərinin qoşunları İrəvan və Gəncə şəhərinə çəkilməli oldular.

1722-ci ilin baharında üsyançılar Qarabağ bəylərbəyinin bir çox mahallarında görünmüş sonra isə Gəncə şəhərini mühasirəyə almışlar. Lakin Hacı Davudun qoşunları Gəncəni ala bilməmişlər. Həmin vaxt I Pyotrla əlaqə yaradan Kartli hakimi VI Vaxtanq gürcü və ermənilərdən tərtib edilmiş dəstələrlə Gəncə ətrafında Cənubi Qafqaza gələn rus qoşunları ilə görüşüb Gəncəni almalı idi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, VI Vaxtanq eyni zamanda Gəncəyə şahın göstərişi ilə gəlmişdi. Şirvanda üsyan yatırdı bilməyən İran şahı VI Vaxtanqı bütün Azərbaycanın bəylərləyi təyin edərək ona Şirvan üsyanını boğmağa həvalə etmişdi. VI Vaxtanq isə daha çox Gəncə lazım idi. Odur ki, o özünün Gəncəyə yürüşü ilə həm rus çarı, həm də İran şahına xidmət «göstərməklə» əsas etibarilə öz xudbin məqsədlərinə çatmaq məqsədini güdüdü. Alban tarixçisi Yesay Həsən Cəlalyanın yazdığına görə Gəncə bəylərbəyi Uğurlu xan şaha belə bir məlumat vermişdir: «Vaxtanq sənin əleyhinə çıxmağı qərara almışdır, o erməni və gürcü xalqlarını birləşdirib rus çarına elçi göndərmişdir ki, gəlsin və sənin ölkəni zəbt etsin» [10, s. 81].

Hacı Davudun Şirvanda möhkəmlənməsi Rusiyanın hakim dairələrini çox narahat edirdi. Rus dövlətinin öhdəsindən müharibə meydanında gələ bilməyəcəyinə əmin olan Hacı Davud hərbi kömək almaq üçün Osmanlı Türkiyəsinə müraciət etməyə məcbur oldu [3, s. 36]. İlk dəfə Hacı Davud Türkiyə sultanına Krım xanı vasitəsilə müraciət etdi. Hacı Davud xahiş edirdi ki, Türkiyə sultanı Şamaxını mühafizə etmək üçün Şirvana qoşun göndərsin və onun yaratdığı xanlığı öz himayəsi altına alsın.

Rusiyanın hakim dairələrində Hacı Davudun Türkiyəyə müraciət edəcəyini sanki hiss edirdilər. Həştərxan vilayətinin qubernatoru vaxtı ilə Şirvanda olmuş A.P.Volinski yazırdı: «Bundan sonra üsyan etmiş knyazlar (Hacı Davud və Surxay xan nəzərdə tutulur- M.Ə.) şübhəsiz Türkiyəyə müraciət edəcəklər. Bu Rusiya üçün o qədər də maraqlı olmasa da tez bir zamanda İranda baş verən hadisələrə fəal müdaxilə etməyimiz üçün vacibdir» [14, c. 18, s.671].

Cənubi Qafqazda mövqeyini möhkəmlətmək və Xəzər dənizinə çıxmaq məqsədini güdən Osmanlı hökuməti Hacı Davudu cavabsız qoymadı. Tezliklə müsbət cavab alan Hacı Davud danışıqlar aparmaq üçün İstanbula dəvət olundu [8, s.103].

İstanbulda olarkən Hacı Davud danışıqlar zamanı sultandan hərbi kömək istəməklə yanaşı daxili muxtariyyə saxlamaqla Türkiyədən vassal hüququnda asılı vəziyyətdə olacağına söz verdi.

Türkiyə hökuməti tərəfindən Şirvanda (Şamaxı xanlığında) hakim kimi tanınan Hacı Davud qoşunları qarətlə məşğul olub və özünün davranışı ilə əhalinin nifrətini qazanan Qazıqumuxlu Surxay xanı dövlət işlərindən uzaqlaşdırıb onun Dağıstana qayıtmasına nail oldu.

Tezliklə, İstanbuldan Şamaxıya Hacı Davudun Şirvanın hakimi kimi tanınması haqqında türk sultanının fərmanını türk əsgərlərinin başında gələn Sarı Mustafa paşa özü ilə Şamaxıya gətirdi, Türkiyədən gələn paşa Hacı Davudu qorumalı idi.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A., Gülüstani-İrəm. Bakı, 1926, s. 103.
2. Qədim aktların mərkəzi Dövlət arxivi, Rusiyanın İranla əlaqələri fondu, 77-ci siyahı, 6-cı sənəd, vərəq 1046. Bax: F.M.Əliyev, Göstərilən əsəri, s. 23.

3. Qədim aktların Mərkəzi Dövlət Arxivi, I Pyotrın kabinetini, II bölmə, 54-cü kitab, vərəq 667, Bax həmçinin F.M.Əliyev, göstərilən əsər, s. 36.
4. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского гос. А.П.Волынского в Азербайджане. (1716-1718), Баку, 1979, с. 6.
5. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой агрессии в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975, с. 17.
6. Ашрафян К.З. Падение державы сефевидов (1502-1722) Очерки новой истории Среднего востока. М., 1951, с. 195.
7. Бенивени Ф., Донесение Ф. Бенувени из Шемаха 1 мая 1720 г. А.Н.Попов. Сношение России с Хивой и Бухарою при Петра Великом. «Записан императорского русского географического общества» кн. IX, СПб, 1858, с. 352-353.
8. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа (с 1722 по 1802 гг) СПб., 1869, с.
9. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского море с. 94.
10. Джалалян Есаи Хасан. Краткая история страны Агаванской. Qədim erməni dilində tərcüməsi. T.İ.Ter-Qıqoryanıdır. Azərb. Res. EA Tarix İnstitutunun Elmi arxivini, 2009, s. 29.
11. Журнал посланника Волынского 1715-1718 гг. бах. Е.И. Зевакин. Азербайджан в начале XVIII в. Баку, 1929.
12. Петрушевский И.П. Упадок феодального общества в Иране в XVII в. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л-д, 1958, с. 300.
13. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII века. Баку, 1981, И.Г.Арунова и К.З.Ашрафян. Государство Надир шаха Ашрафа, М.1959, с. 33-36.
14. Соловьев С.М. История России, кн.4, Т. 18, с. 671.
15. Тамей А. Восстание 1711-1722 гг. в Азербайджане. Ученое записки Дагестанского филиала АН ССР, Институт истории языка и литература им. Г.Цадаси, т. III, с. 78.
16. Корнелий де Бруин. Извлечение из путешествия де Бруина. Перевод с фр. Абезгуз. Azərbaycan Res. EA Tarix İnstitutunun Elmi arxivini sənəd 480. s. 16.

НАРОДНОЕ ВОССТАНИЕ В ШИРВАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА ПРОТИВ ГНЁТА ИРАНСКИХ И МЕСТНЫХ ФЕОДАЛОВ

*Алиев Мубариз Мусейб оглы
Резюме*

В статье исследуются некоторые вопросы народного восстания в Ширване против гнёта Иранских и местных феодалов в первой половине XVIII века.

POPULAR UPRISING IN SHIRVAN IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY AGAINST THE OPPRESSION OF IRANIAN AND LOCAL FEUDAL LORDS

*Aliev Mubariz Museyib oğlu
Summary*

The article examines some issues of the popular uprising in Shirvan against the oppression of Iranian and local feudal lords in the first half of the 18th century.

*Rəyçi: dosent Aslanova Emma Əli qızı
Azərbaycan tarixi kafedrasının 18 may 2022-ci il tarixli iclasının 14 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 may 2022-ci il*

UOT:902.

AZƏRBAYCANDA MƏSKUNLAŞMIŞ İRANDİLLİ ETNİK QRUPLAR

Əliyeva Səbinə Taleh qızı

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

“Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası” şöbəsi

sabinaaliyeva.1997@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə daha çox diqqət edilmiş məqamlar zaman-zaman İran ərazisindən köçüb Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış irandilli etnik qrupların harada və hansı tarixi şəraitdə həmin ərazilərdə məskunlaşmasına diqqət yetirilib. Bundan başqa əldə edilmiş materiallar əsasında məskunlaşmış həmin əhalinin yaşadığı bölgədə, ümumi əhalinin etnik tərkibinə nə dərəcədə təsir etməsi, hansı bölgədə bu etnik qrupların nə qədər olması, onların artım və azalma dinamikası və s. məsələlər də diqqət mərkəzində saxlanılıb. Eyni zamanda irandilli etnik qrupların mədəniyyəti, adət-ənənələri və yaşayış tərzinə dair məsələlərə də qısa şəkildə diqqət yetirilib. Mövzu demək olar ki, daha çox sistemləşdirilmiş şəkildə və xronoloji ardıcılığa diqqət edilməklə hazırlanıb.*

Açar sözlər: İrandilli qruplar, köçürülmə, sasanilər, etnik tərkib, tayfalar

Ключевые слова: Ираноязычные группы, расселение, сасаниды, этнический состав, племена

Key words: Iranian-speaking groups, resettlement, Sassanids, ethnic composition, tribes

Tarixin müxtəlif vaxtlarında xalqların, millətlərin, etnik qrupların və tayfaların bir yerdən digər yerə köçməsi və yaxud köçürülməsi prosesi aparılmışdır. Bu proses qədim dövrlərdən başlayaraq orta əsrlərə, hətta yeni dövrün başlanğıcına qədər davam etdirilmişdir. Əlbəttə ki, bu köçürmə siyasətinin də bəzi özünəməxsus səbəbləri vardı. Miqrasiyanın iqlim şəraitinə görə müharibə və müdaxilələrdən qorunmaq üçün dövlətin və ya hakimiyyətin maraqlarına uyğun köçürülmə, iş və əməklə məşğul olmaq üçün baş tutan növləri vardır və s.

Regionumuzda baş vermiş belə hallar həm qədim həm də orta əsrlər dövründə çoxluq təşkil edirdi. Eramızdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Həmin dövrlərdə, yəni eramızdan əvvəl Midiyadan başlayaraq İrandilli tayfaların Əhəmənilər, Sasanilər, Səfəvilər və nəhayət İran Şahlığı dövrlərində də Azərbaycanın Şimal ərazilərinə, xüsusilə də Şirvan bölgəsinə köçürülməsi davam etdirilmişdir.

Ona görə də, mövzunun içərisində müxtəlif dövrlərdə İrandilli tayfaların Azərbaycanın Şimal bölgələrinə, xüsusilə də Şirvan bölgəsinə köçürülməsi barədə məlumatların sistemli şəkildə təhlilinə yer verilmişdir. Bundan başqa işlənmiş mövzu həm ali təhsil müəssisələrinin tələbələri, elmi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər, elmi işçilərin də istifadəsi üçün yararlı ola bilər. Mövzu işlənərkən antik mənbələrdən, xarici nəşrlərdə istifadə edilmişdir. Qədim dövrlərdən əlimizə gəlib çatmış mənbələrin əksəriyyəti demək olar ki, bu məqamlar olsa da, ümumilikdə demək olar ki, mənbələr bir-birini tamamlayır.

Eramızdan əvvəl indiki İran ərazisində mövcud olan dövlətlərin yayılma siyasəti geniş vüsət almaqda idi. Qədim dövr tarixçilərinin verdiyi məlumatlara əsasən sözügedən dövrə aid tarixi araşdırmalar aparılan zaman bəzi maraqlı məqamlar ortaya çıxmışdır. Həmin dövrdə mövcud olmuş və müasir İran ərazisinin böyük qismini əhatə edən Midiya dövləti zamanında ərazilərin genişləndirilmə strategiyasından biri də, öncə müəyyən əraziləri işğal etmək və sonra

isə özünün İrandilli tayfalarını və ya etnik qruplarını digər ərazilərə köçürməkdən ibarət idi. Köçürülmələrdə əsas məqsəd həmin ərazilərdə fars mədəniyyətini və fars dilini yaymaq, bununla da öz təsir imkanlarını genişləndirməkdən ibarət olmuşdur.

Tarixi qaynaqlarda Midiya dövründə Azərbaycan ərazisinə köçürülən tayfaların və ya etnik qrupların adı çox da qeyd edilməsə də, onların yaratdığı maddi mədəniyyət nümunələri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu maddi mədəniyyət nümunələri arasında Midiya mədəniyyətini əks etdirən Mada qalalarının əks edildiyi Assur təsvirləri, eləcə də Madanın paytaxtı olmuş Ekbatan ərazisində, “Baba-Cantəpədə” və “Nuşi-Cantəpədə” arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş dəlillər əsasında Midiya mədəniyyətinin yayılması haqqında fikir yürütmək mümkün olmuşdur. Araşdırmalar və arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olub ki, Mada mədəniyyətinin daha erkən abidələri Luristanda, məşhur "Luristan tuncları" ərazisində aşkar edilmişdir. Bu maddi mədəniyyət nümunələrinin tapılması onu göstərir ki, həmin dövrlərdə irandilli əhalinin indiki Azərbaycan ərazisində məskunlaşması prosesi hələ eramızdan əvvəldən, yəni Midiya dövründən başlamışdır (21).

Hazırda Azərbaycanda bir neçə irandilli etnik qruplar var ki, onların da içində say tərkibinə görə ən çox olanlar talışlar, kürdlər və tatlardır. Əlbəttə ki, demək olmaz ki, ancaq adıçəkilən irandilli etnik qruplar burada məskunlaşmışdır. Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə olaraq burada gəm də, siyasicilər, parsılar və deyləmlilər də məskunlaşmışdılar. Bundan əlavə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, köçüb Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış bütün irandilli etnik qruplar və ya tayfalar haqqında ətraflı məlumat olmasa da, böyük etnik qruplar və tayfalar haqqında kifayət qədər məlumatlar toplanılmışdır. Burada onların həm yaşadığı yer, adət-ənənəsi, həyat tərzini, mədəniyyəti və s. haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Orta əsr ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara əsasən Azərbaycan ərazisində məskunlaşan etnik qruplar aşağıdakılardan ibarətdir (2).

Talışlar özlərini daha çox “tolışi və ya toloşi” adlandırırlar və onların dili Hind-Avropa dil ailəsinin İran dil qrupuna məxsusdur. Əlbəttə talışlar Şimali Azərbaycanda yaşayan talışlar daha çox ölkənin Cənub-Şərq hissəsində, yəni Lənkəran, Masallı, Astara, Lerik və Yardımlıda məskunlaşmış və bugün də həmin ərazidə yaşayırlar. Eyni zamanda Azərbaycanın digər bölgələrində, xüsusilə də Bakı və Sumqayıt şəhərlərində də talışlar yaşayırlar. Əlbəttə ki, Bakı və Sumqayıtda yaşayan talışlar son zamanlar bu ərazilərə köçənlərdir (13, səh.682) Talışların digər bir hissəsi isə indiki İran ərazisində, xüsusilə də Gilan ostanında, Ərdəbil ostanında, İran Astarasında, Fumən şəhərində, Kəngənrud, Əsaləm, Talış-Dolab, Şəndərmin, Misal və s. ərazilərdə daha çox yaşayırlar (3, səh. 106).

Talışlar həm say, həm də zəngin adət-ənənə baxımından böyük keçmişə malik xalq olsalar da, onların tarixi, adət-ənənəsi, mədəniyyəti tam və əhatəli şəkildə araşdırılıb öyrənilməmişdir. Amma buna baxmayaraq ən qədim dövrlərdən bu günümüzdə qədər aparılan bəzi araşdırmalarda müxtəlif maraqlı faktlar üzə çıxmışdır. Talışların tarixini araşdırarkən ortaya çıxan materiallardan belə qənaətə gəlmək olur ki, irandilli talışların kökü “kadusi” tayfalarına qədər gedir. Əlbəttə ki, bunu sübut edən faktları daha çox antik Yunan müəlliflərin əsərlərinə, xüsusilə də Herodot, Strabon və Plutarxın əsərlərinə istinad edərək dilə gətirilir. Həmin istinadlara əsasən Kadusilər haqqında məlumatlar verilir. Kadusilərin yaşadığı yer kimi isə, əsasən, indi talışların yaşadığı ərazi göstərilir (14). Müasir dövrdə irandilli etnik qrupların mənsub olduğu Kadusilər haqqında bir çox fərqli məlumatlar verilməkdədir. Bəzi mənbələrdə kadusilərin indiki talışları kökü olmasını qeyd etsə də, onları irandilli etnik qruplar deyil, türk

əsilli etnik qruplar hesab edilir. Digər bir mənbədə isə kadusilərin mənşə etibarını ilə irandilli olması barədə məlumatlar verilir. Akademik Sumbatzadə Əlisöhbət də qədim mənbələrə əsaslanmaqla hesab edir ki, kadusilər irandilli tayfalar deyil və onlar Atropatenanın Şimal-Şərqi ərazilərində məskunlaşmış türk əsilli tayfalardır. Hətta X-XII əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərinə nəzər saldıqda indiki talışların ulu babalarının da məhz talışların indi yaşadığı ərazilərdə yaşaması barədə məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Yunan filosofu Herodot öz əsərində yazmışdır ki, Əhəmənilərin 11-ci satraplığında kaduslar yaşayırdı və onlar irandilli köçəri həyat tərzini sürən kaduslardır. Kadusların yaşadığı ərazi vahidi Atropatena ərazisinə daxildir. Həmçinin Kadusilər və talışlar arasındakı bağlılıq haqqında digər yunan filosofu Strabonun əsərində də rast gəlmək mümkündür (5, səh.4). O da öz əsərində kadusların yaşadığı ərazilərə toxunaraq qeyd etmişdir ki, kaduslar əsasən Xəzər dənizi sahilində ovalıqlarda və onun ətrafında olan dağlıq ərazilərdə yaşayırlar (20).

Bundan başqa, Misirin İsgəndəriyyə şəhərində yaşamış qədim yunan coğrafiyaşünası və yazarı Dionisiy Perieqet də öz əsərində irandilli kadusilərin Xəzər dənizi sahilindəki dağlıq ərazidə yaşadığı haqqında məlumatlar vermişdir. Əldə edilən bütün bu məlumatlara istinad edərək bildirmək mümkündür ki, kadusilər indiki talışların yaşadığı ərazilərdə məskunlaşmışdır (4, səh.7). Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olur ki, sözügedən Kadusilərin Şimali Azərbaycan ərazilərində məskunlaşması Midiya dövründən başlayaraq Əhəməni, Sasani, Səfəvi dövründə də davam etdirilmişdir. Sasanilər dövründə irandilli etnik qrupların Şimal-Şərqi Azərbaycana köçürülməsində əsas məqsəd digər xalqların bu əraziləri işğal etməsinin qarşısını almaq və bu ərazilərdə həmin etnik qruplar vasitəsi ilə müdafiə xətti yaratmaqdır.

Hətta 1747-ci ildə Nadir Şahın öldürülməsində sonra onun imperiyasının yerində yaranmış xanlıqlardan biri də məhz Talış Xanlığı idi və onun əraziləri indiki talışların yaşadığı əraziləri əhatə edirdi (10, səh.61). XIX əsrin 60-cı illərinə aid mənbələrdə qeyd edilirdi ki, talış dilində danışanlar indiki Azərbaycanın cənub hissəsində yerləşən 142 kəndi əhatə edir ki, bu da həmin ərazilərdə talışların geniş ərazilərdə məskunlaşmasından xəbər verir. SSRİ dövründə bəzi rus müəlliflərinin talışlarla bağlı araşdırmaları var və həmin araşdırmalardan biri də P.Rissiyə məxsusdur. O, apardığı araşdırmaların nəticəsi kimi qeyd edirdi ki, hələ qədim dövrdən etibarən Şimali Azərbaycanın ərazilərində, hətta Azərbaycanın Şimal hissəsinə qədər məskunlaşmağa başlayan talışlar Səlcuqların Azərbaycan ərazilərinə yürüşləri və burada məskunlaşması ilə Azərbaycanın Şimal hissəsindən Cənub hissəsinə doğru sıxışdırılmağa başlandı. Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, Şirvanşahların zamanında talışlar hətta Qızılağaca qədər geniş ərazilərdə məskunlaşmışdır (9, səh.145).

Zaman keçdikcə Azərbaycanın Cənub hissələrində məskunlaşmış talışlar türklərlə qaynayıb-qarışması talışlar arasında Azərbaycan türkcəsinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, talış dili demək olar ki, talışlar arasında əsasən məişət danışığı dili səviyyəsində qorunub-saxlana bilmişdir.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq günümüzdə qədər talışların artım dinamikası da yüksək olmuşdur. Zeydlis qeyd edir ki, 1859-1864-cü illər ərzində aparılmış hesablamalara görə Lənkəran qəzasında təqribən 34 mindən artıq talış yaşayırdı (11, səh.245). Bu rəqəmlər getdikcə daha da artmış və 1880-ci ilin mənbələrində həmin ərazidə yaşayan talışların sayının 39 mində çox olması bildirilmişdir (12, səh.246). 1886-cı ildə bu rəqəmlər daha da artaraq həmin ərazilərdə 47 mindən artıq talışın yaşadığı qeyd edilmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində Kistenyevin Lənkəran qəzasında yaşayan əhalinin etnik tərkibi haqqında məlumatı qeyd edilib.

Həmin məlumatda bildirilir ki, sözügedən ərazidə yaşayan əhalinin sayı tərkibi 35% talışlar, 64% azərbaycanlılardan ibarətdir. XX əsrin mənbələrində verilən başqa bir mənbələrdə isə Lənkəran qəzasında yaşayan talışların çox, azərbaycanlıların isə az olmasıdır. Yəni verilən statistik rəqəmlər fərqli olsalar da, bu statistikalar təsdiq edir ki, uzun illərdən bəri Azərbaycanın Cənub hissəsində yaşayan əhalinin etnik tərkibində talışların xüsusi çəkisi var. Hətta 1970-ci ildə verilən statistik məlumatlara əsasən ümumi SSRİ ərazisində aparılan araşdırmaya görə 110 minə qədər talışın yaşadığı qeyd edilməkdədir. Son aparılan siyahıyaalmaya görə Azərbaycanda yaşayan talışların sayı 120 mindən artıqdır (16).

Bu gün Azərbaycan ərazisində yaşayan talışlar öz dillərini qorumaqla yanaşı, eyni zamanda öz mədəniyyətlərini və adət-ənənələrini də qorumağı bacarmışdılar. İslam dini meydana gələnə qədər talışların da dini inancını Zərdüştlük dini üzərində qurulmuşdur. Amma XI əsrdən etibarən talışlar da islam dinini qəbul etməyə başladılar (15).

Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış irandilli etnik qruplardan biri də **kürdlərdir**. Kürdlər də talışlar kimi Hind-Avropa dilləri ailəsinin İran dilləri qrupunun Qərbi İran dilləri yarımqrupuna aiddir. Eyni zamanda, kürdlər özlərini kurmanç adlandırırlar. Kürd sözünü bir çox mənalarda ifadə edirlər. Bəzi mənbələrdə kürdləri “dağ xalqı”, bir digər mənbələrdə isə Ön Asiyada yaşayan bir topluluq və ya həmin topluluğun bir nümayəndəsi kimi təqdim edirlər. Dünyada kürdlərin əsas məskunlaşdığı daha çox Türkiyə, İran, İraq və Suriya ərazilərində olsa da, müəyyən az bir qismi isə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan ərazisində məskunlaşmışdılar. Ermənistanda və Gürcüstanda məskunlaşan kürdləri yezidi kürdlər adlandırırlar. Bəzi mənbələrdə hətta kürdləri iki qrupa bölürlər. Birinci qrup müsəlmanlığı qəbul etmiş kürdlər və onlara müsəlman kürdlər deyirlər. Həmin kürdlər daha çox İran, İraq, Suriya, Türkiyə və Azərbaycanda yaşayırlar. İkinci qrup kürdlər isə müsəlmanlığı qəbul etməmiş yezidi kürdlərdir və bunlar əsasən, Ermənistan və Gürcüstan ərazisində yaşayırlar (7, səh.102). Rus tədqiqatçısı Aleksey Arsenoviç İvanovski kürdlər sahəsində tədqiqatlar aparmışdır. Tarixi mənbələrə istinad etsək XIX əsrin 70-ci illərində Şuşa qəzasında kürdlər yaşamasa da, Cəbrayıl qəzasında kürdlərin yaşaması ilə bağlı bir sıra faktların olduğuna rast gəlmək mümkündür. 1873-cü ildə qeydə alınmış məlumatlarda Cəbrayıl ərazisində ümumilikdə 735 kürd yaşayırmış. 1886-cı ildə yenidən əhalinin siyahıya alınması aparılır və həmin siyahıya alınmada Dəllər, Kürd Məhrizli və digər kəndlərdə kürdlərin yaşaması haqqında məlumatlar qeyd edilir. A.A.İvanovski tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, müsəlman və yezidi kürdlər arasında görünüşcə heç bir fərq yoxdur. Kürdlər Azərbaycana, əsasən, XVI-cı əsrdə Osmanlı-İran müharibələri dövründə gəlmişlər. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri nəticəsində də kürdlərin Azərbaycana miqrasiyası artmışdır.

XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında da kürdlərin sayı artmaqda idi. Tarixi mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən həmin ərazidə iki böyük kürd tayfası mövcud olub ki, onlar da Psian və Qaraçorlu adlanırdılar. Sözügedən tayfalar həm də eyniadlı kəndlərdə yaşayırdılar. Əlbəttə ki, bunlardan başqa tayfalarda mövcud idi. Onların sırasında Babalı, Sultanlı, Zodbanlı və b. vardı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin tayfalar Psian və Qaraçorlulara nisbətən daha kiçik kürd tayfalar hesab edilirdilər və onlar da eyniadlı kəndlərdə yaşayırdılar. Bəzi tarixi mənbələrdə, xüsusilə də tarixçilərin yazılarında qeyd edilirdi ki, həmin ərazilərdə kürd dilindən danışan əhali Psian kənd icmasının tərkibində Qulaqanlı, Fərqanlı, Bozlu və b. kəndlər vardı. Bu kəndlərdə də əhalinin əsas tərkibi kürdlərdən ibarət idi. Tarixi

mənbələrə istinad edərək məlum olur ki, həmin dövrdə Zəngəzur qəzasından başqa Yelzavetpol (Gəncə) və Cavanşir qəzalarında da kürdlərin məskunlaşması ilə bağlı məlumatlar verilməkdədir (6, səh.13).

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, proses daha çox son iki əsrdə baş verməsi ilə bağlı iddialar var. Ermənistanla I Qarabağ savaşı qədər Azərbaycanda kürdlər daha çox Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında sıx məskunlaşmışdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1988-ci ilə qədər indiki Ermənistan ərazisində yaşamış və 1988-ci ildə oradan deportasiya edilmiş kürdlər də vardı. Həmin kürdlər 1988-ci ilə qədər Gorus, Zəngəzur, Qafan və s. ərazilərdə məskunlaşmışdılar. 1992-1993-cü illərdə I Qarabağ savaşı zamanı bu ərazilərin işğal edilməsi nəticəsində həmin ərazilərdə yaşayan kürdlər digər rayonlara məcburi olaraq köçürülüblər. Eyni zamanda Azərbaycandakı kürdlərin digər qismi isə Naxçıvan MR-in Sədərək, Culfa və Şərur rayonlarında da məskunlaşıblar. Verilən məlumatlara görə Azərbaycanda yaşayan kürdlərin sayı təqribən 6100 nəfərdən artıqdır (19).

Kürdlərin siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial və digər problemlərinin həll edilməsinə dəstək verilməsi məqsədi ilə 1990-cı illərin ortalarında Bakıda “Ronayi” adı altında Kürd Mədəniyyət mərkəzinin açılışı oldu. Bu mədəniyyət mərkəzinin fəaliyyət istiqamətləri və iş prinsipləri barədə məlumat verən mədəniyyət mərkəzinin rəhbəri tanınmış yazıçı Əhməd Əliyev bildirdi ki, mərkəzin əsas məqsədi hər iki xalq arasında əlaqələrin gücləndirilməsi və münasibətlərin hər zaman yüksək olmasıdır. Hətta verilən məlumatlara görə mərkəz tərəfindən kürdcə-azərbaycanca lüğətin nəşr edilməsi də mümkün olmuşdur. Mərkəz rəhbərinin verdiyi məlumatlardan belə başa düşmək olar ki, mərkəz öz fəaliyyəti ilə həm də kürd mədəniyyətini, adət-ənənələrini yaşatmaqla yanaşı həm də dərinləşdirməyi nəzərdə tutur (4).

XIX və XX əsrdə İran ərazisindən Azərbaycan ərazisinə gəlib məskunlaşan digər bir irandilli etnik qrup isə **tatlardır**. Tatlar da talışlar, kürdlər və digərləri kimi Hind-Avropa dilləri ailəsinin İran dilləri qrupuna daxildir. Azərbaycanın ən məşhur yazıçılarından biri Abbasqulu ağa Bakıxanovun və b. tədqiqatçıların fikrinə görə tatların əcdadları Azərbaycana 4-6 əsrlərdə Sasani şahları tərəfindən köçürülmüşdü. Tatar hal-hazırda həm tat dili, həm də Azərbaycan dilində danışirlər. İrandan köçürülmüş tatların əsas məskunlaşdırılmış əraziləri Bakı kəndləri, Abşeron yarımadası, Şimal bölgələri, xüsusilə də Quba, Şamaxı, Göyçay, Şabran, Xızı, İsmayılı (Lahıc) və başqalarıdır. Tatlar dini mənsubiyyətinə görə də bir neçə qrupa bölünürlər; müsəlman tatlar, xristian tatlar (monofizitlər), iudaist tatlar və ya dağ yəhudiləri. Verilən son statistik məlumatlara əsasən Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların sayı 30 mindən artıqdır (17). Digər irandilli etnik qruplar kimi tatların da özünəməxsus mədəniyyəti, adət-ənənələri mövcuddur. Eyni zamanda Azərbaycanda bir sıra tat əsilli tanınmış şəxslər də yetişmişdir.

Azərbaycanda yaşayan irandilli etnoslar arasında tatların fərqlənməsi daha çox onların dili ilə bağlıdır. Burada qeyd ediləsi mühüm məqam Abşeron, Quba, Xızı və Şamaxı tatlarının dilindəki ləhcə fərqidir. Yəni sözügedən regionlarda yaşayan tatların hər biri fərqli ləhcələrdə danışirlər. Hətta ləhcələri fərqi görə üç qrupa da ayırırlar.

I. Quba, Dəvəçi və Qonaqkənd ərazisində yaşayan tatların danışığı şimal ləhcəsi adlandırılır.

II. Xızı rayonu ərazisində yaşayan tatlar isə mərkəz ləhcəsi adlandırılır.

III. Abşeron, (Lahıc)İsmayılı, Şamaxı tatları isə cənub ləhcəsi adlandırılır.

Burada qeyd edilən nisbi qruplaşmadan da məlum olur ki, tat dili bir bütöv olsa da, yaşadıqları ərazilərə görə tat dilində danışan əhəlinin ləhcə fərqləri hiss edilməkdədir. Burada

qeyd edilməli digər önəmli məsələlərdən biri də tat dilli əhalinin dini mənsubiyyətidir. Belə ki, islam dinini qəbul etmiş tatlara "müsəlman tatlara", qriqoryan dinini qəbul etmiş tatlara "erməni tatlara", yəhudi dinini qəbul etmiş tatlara isə "yəhudi tatlara" adlandırırırlar. Bu isə onu göstərir ki, tatlara tək cə ləhcə fərqi deyil, həmçinin dini fərqləri də mövcuddur (18).

Tarixi mənbələrə nəzər salarkən məlum olur ki, hətta XVIII əsrdə də İrandan Azərbaycan ərazisində gəlib burada məskunlaşan tatlara mövcuddur. Həmin tatlara əsasən Şirvan və Salyan qəzalarını əhatə edən 15 kənddə məskunlaşmışdır. Araşdırmaçı S. Zelinski qeyd edirdi ki, tatlara Azərbaycanada məskunlaşması tək cə şimal bölgəsi ilə məhdudlaşmayıb. Onlar eyni zamanda Azərbaycanın Zəngəzur və Naxçıvan bölgələrində də məskunlaşırıblar. Məhz buna görə ki, bəzi toponimlərdə və yer adlarında tat mənşəli adlara rast gəlmək mümkündür.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılan irandilli etnik qruplar tarixin müxtəlif vaxtlarında fərqli ərazilərdə fərqli məqsədlərlə məskunlaşdırılmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Şimali Azərbaycana köçürülmüş irandilli etnik qruplar daha çox sasanilər və səfəvilər dövründə köçürülmüşdür. Köçürülən həmin tayfalar və etnik qruplar zamanla məskunlaşdıqları ərazilərə adaptasiya olmuşlar və orada öz adət-ənənələrini və mədəniyyətlərini yaratmışdır.

Bu araşdırmada qədim dövr, orta əsrlər və müasir dövr tədqiqatçılarının əsərlərinə müraciət edilmişdir. Həm qədim, həm orta əsr, həm də müasir dövrlər üzrə araşdırmaçıların apardığı tədqiqatlarda irandilli tayfaların və etnik qrupların Azərbaycanın müxtəlif regionlarında məskunlaşdırılması ilə bağlı maraqlı məlumatlara da rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda həmin müəlliflərin yazılarında sözügedən etnik qrupların gündəlik həyat tərzindən başlayaraq adət-ənənəsi, mədəniyyəti məskunlaşması və digər məsələlər də geniş şəkildə qeyd edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ramil "Sasanilərin Azərbaycanda Həyata Keçirdiyi Köçürmə Siyasəti Və Onun Etnik Nəticələri"- A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.
2. Cavadov Qəmərşah "Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları". Bakı, Elm, 2000.
3. Əbdoli Əli. "Kadusların tarixi" Tehran 2002 səh. 7
4. "Vətən Səsi" qəzeti, N7, 6 iyun 1990-cı il
5. Алиев И., Гошгарлы Г. Юго-Запад Прикаспия в древности и эпоху средневековья Тольши сядо, 1993.
6. Зелински С. П. Кест. эсэри.
7. Ивановский А. А. Езиды (по исследованию К. И. Гора- шенко). "РАЖ", М., 1900. книга
8. Никифиров Н. К. Кест. эсэри.
9. Никифиров Н. К. Кест. эсэри.
10. П.Заблотский. Обозрение Талышинского ханства 1836 год — 1836.
11. Петров И. Кест. эсэри.
12. Петров И. Кест. эсэри.
13. "Jamie Stokes,"Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East, Volume 1",Infobase Publishing, 2009. "The Talysh are an Iranian people, most of whom now live in the Republic of Azerbaijan, on the southwestern shore of the Caspian Sea, "
14. Asatrian G., Borjian H.. Talish//Talish and the Talishis. Iran and the Caucasus, 2005, vol.9.1

15. Rahnema, 2011:139
16. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.
17. https://multiculturalism.preslib.az/az_a3.html
18. <https://multikultural.az/az/milli-azliqlar/51/tatlar/>
19. <https://stm.az/ru/news/292/azerbaycanda-etnik-dini-siyaset-tarixden-bu-gune>
20. <https://web.archive.org/web/20140831165708/http://www.cenubxeberleri.com/index.php?s=1&x=1575>
21. <https://www.ens.az/az/midiya>

ИРАНОЯЗЫЧНЫЕ ГРУППЫ, ПРОЖИВАЮЩИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Алиева Сабина Талех кызы

Резюме

В статье было уделено больше внимания тому, где и в каких исторических условиях проживают ираноязычные этнические группы, которые время от времени мигрировали на территорию Ирана и поселились на территории Азербайджана. Кроме того, на основе полученных материалов можно судить о том, в какой степени расселенное население влияет на его этнический состав, в каком регионе находятся эти этнические группы, какова динамика их роста и уменьшения и т.д. вопросы также были в центре внимания. В то же время коротко было уделено внимание вопросам культуры, обычаев и образа жизни ираноязычных этнических групп. Тема подготовлена, можно сказать, более систематизированно и с упором на хронологическую последовательность.

IRANIAN-SPEAKING ETHNIC GROUPS RESIDENTS IN AZERBAIJAN

Aliyeva Sabina Taleh

Summary

The article focuses on the location and historical conditions of Iranian-speaking ethnic groups who migrated from Iran from time to time and settled in Azerbaijan. In addition, on the basis of the obtained materials, the extent of the impact on the ethnic composition of the total population in the area inhabited by the population, the number of these ethnic groups in which region, the dynamics of their growth and decline, etc. issues were also kept in focus. At the same time, issues related to the culture, traditions and lifestyle of Iranian-speaking ethnic groups were briefly addressed. The topic has been developed in a more systematic way and with a focus on chronological order.

Rəyçilər: t.ü.f.d., V.A.Qasımlı, t.ü.f.d., D.S.Yusifova

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası" şöbəsinin 11 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 4 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 aprel 2022-ci il

UOT:94(479.24).

NADİR ŞAHİN QAFQAZ SİYASƏTİNƏ DAİR

dosent Paşayeva Elza Məhərrəm qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Qafqazda Nadir yalnız Osmanlı qüvvələri ilə deyil, həm də Rusiya qüvvələri ilə rastlaşmalı idi. Çünki Xəzərboyu ərazilər, o cümlədən Dərbənd və Bakı kimi böyük şəhərlər Rusiyanın nəzarəti altında idi. Nadirin güclü sərkərdəlik qabiliyyəti nəticəsində Cənubi Qafqazdakı böyük şəhər qalalar Gəncə, Tiflis və İrəvan Osmanlı qüvvələrindən təmizləndi. Bununla Nadir Cənubi Qafqazın mütləq hakiminə çevrildi. Məqalədə Nadirin Cənubi Qafqaza tarixi yürüşü və döyüşləri haqqında maraqlı məsələlərə toxunulmuşdur.*

Açar sözlər: sərkərdəlik qabiliyyəti, Cənubi Qafqaz, qalalar, mütləq hakim, Osmanlı qüvvələri

Ключевые слова: полководческая способность, Южный Кавказ, крепости, абсолютный владыка, Оттоманские силы

Keywords: military ability, South Caucasus, fortress, absolute ruler, Ottoman forces

Məhəmməd xan Belucun təhriki ilə Fars vilayətində başlayan üsyanın yatırılmasından sonra Nadir xan yenidən diqqətini şimal və qərb əraziləri üzərində cəmləşdirə bildi. Qərbdə vaxtilə Səfəvi sərhədləri daxilində olan Qafqazda Nadir yalnız Osmanlı qüvvələri ilə deyil, həm də Rusiya qüvvələri ilə rastlaşmalı idi. Çünki Xəzərboyu ərazilər, o cümlədən Dərbənd və Bakı kimi böyük şəhərlər Rusiyanın nəzarəti altında idi.(6,səh 255)

Nadir qətiyyətlə həmin əraziləri geri qaytarmaq istəyirdi. İki böyük dövlətə qarşı vuruşmaq kifayət qədər geniş hazırlıq tələb edirdi. Nadirin İsfahanda olduğu vaxt həm osmanlı sarayının, həm də Rusiya sarayının elçilərinin onun görüşünə gəlməsi və onlarla danışıqlar aparılması Qafqaza planlaşdırılan hazırlığı daha da sürətləndirdi.Çünki Osmanlı elçiləri ilə aparılan danışıqlar Nadirin ümidində olduğu nəticələri vermədi. Belə olanda Nadir daha qətiyyətlə tədbirlərə əl atmağı vacib saydı.

Nadir İsfahanda olduğu vaxtda qoşunların təkmilləşdirilməsi ilə bərabər, dövlət işlərini nizama saldıqdan sonra Şimali Azərbaycana və Qafqaza doğru yürüşə başlamaq haqqında əmr verdi. O, ilkin olaraq Osmanlı himayəsində olan Şirvan xanına zərbə vurmağı və Şirvan vilayətini nəzarəti altına almağı məqsəduyğun bildi. Nadirin ilk hədəfin Şamaxını seçməsi təsadüfi deyildi. Əvvəla, nadir Şamaxını Rusiya ilə müqayisədə daha tez ələ keçirə bilirdi. Çünki xəbər almışdı ki, Rusiya Şamaxını keçmiş gürcü çarı Vaxtanqın əli ilə Osmanlı himayəsindən çıxarmaq istəyir. İkincisi, Şamaxı bir növ Osmanlı ilə Rusiya nəzarəti altında olan ərazilərin arasında idi. Şamaxının ələ keçirilməsi Rusiyanı da məcbur edə bilirdi ki, Nadirin qoşunlarının yaxınlıqda olmasını hiss edib Bakını və Dərbəndi tərk etsin. Üçüncüsü, Nadir yekəxanalıq nümayiş etdirən qazıqumuxlu Şamaxı xanı Surxay xanı cəzalandırmaq istəyirdi ki, ətraf xanlar da bundan dərslərsin. Və nəhayət, Şamaxının ələ keçirilməsi Nadirin iddiasında olduğu ərazilərin geri qaytarılmasının başlanğıcını qoya bilirdi.(6, səh.258)

Osmanlı nümayəndəsi olan Surxay xan Nadirə qarşı açıq qıcıqlandırıcı münasibət bəsləyirdi. 1733-cü ildə Bağdad hakimi ilə əldə edilmiş razılışmaya əsasən Qafqazdakı vilayətlər, o cümlədən Şirvan vilayəti Osmanlı himayəsindən çıxmalı idi..Nadir Ərdəbilə çatandan sonra Astara xanı Musa xana tapşırırdı ki, Əhməd paşa ilə əldə edilmiş razılışmanı

Surxay xana göndərsin və Surxay xan anlasın ki, o, Nadirin nəzarəti altına qayıtmalıdır. Surxay xan Musa xanın elçisini çox qəzəbli şəkildə qarşıladi və onu qətlə yetirdi. Sonra isə Musa xana xəbər göndərdi ki, mən Şirvanı ləzgi aslanlarının qılıncı ilə əldə etmişəm. Əhməd paşanın və digərlərinin heç birinin haqqı yoxdur ki, Şirvanı məndən tələb etsin (6, səh. 259).

Surxay xanın bu hərəkətindən sonra Nadir Şamaxıya doğru yürüşə əmr verdi. 1734-cü il avqust ayının 10-da Nadir qoşunları ilə Kür çayının sahilinə yetişdi. "Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi" əsərinin məlumatları əsasında fikir yürüdən bəzi tarixçilərin fikrincə, Nadirin qoşunu ilə Kür sahilinə yetişməsini eşidəndə Surxay xan Şamaxını tərk edib dağlara üz tutdu. Avqustun 17-də Nadir qoşunu ilə Şamaxıya daxil oldu və Ərdəbil xanı Məhəmmədqulu xan Səidini Şirvan xanı təyin etdi.

"Aləm Ara-ye Naderi" də isə Surxay xan tərəfindən Nadirə müəyyən müqavimət göstərildiyi bildirilir. Bu həqiqətə yaxın görünür. Çünki qıcıqlandırıcı və ötkəm cavabı ilə Nadirə az qala meydan oxuyan Surxay xanın Nadirin adını eşidən kimi dağlara qaçması o qədər də inandırıcı görünmür. Adı çəkilən mənbəyə görə, Nadir Muğan çölündə düşərgə salaraq Şirvan istiqamətinə kəşfiyyat dəstəsi göndərir. Dəstədən alınmış ilkin məlumata görə, Nadir hələ Ərdəbildən hərəkətə başlayanda Surxay xan ona qarşı müqavimət göstərmək qərarına gəlmiş və qoşunlarından bir avanqard dəstə təşkil edərək Nadirə qarşı göndərmişdi. Nadir bu xəbəri alanda Xanəli xanın və Əmiraslan xanın rəhbərliyi altında 3 minlik bir dəstəni həmin dəstəyə qarşı göndərdi. Xanəli xanın hücumu nəticəsində Surxay xanın qüvvələri geri çəkildilər. Amma onlar Şamaxıda dayanmadılar. Çünki bu dəstənin üzvlərinin əksəriyyətini təşkil edən ləzgilər Şamaxı əhalisinə zülm etdiklərindən Şamaxı əhalisi onları dəstəkləmədi. Onlar yerli əhalinin qəzəbindən qorxduqları üçün dağlara tərəf qaçmağı qərara aldılar. Mənbədə konkret olaraq göstərməsə də Surxay xanın da Şamaxıdan qaçdığı güman edilir. (5, səh. 142)

Surxay qarşı Nadirin fəaliyyəti barədə "Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi" də yazılanlarla "Aləm Ara-ye Naderi" də yazılanlar arasında uyğunsuzluq vardır. Lakin əksər tarixçilər "Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi"yə istinad edirlər. Mənbələrdə göstərilir ki, Surxay xan Dağıstana qaçaraq Nadirə qarşı qoşun toplayıb döyüşə girmək istəyirdi. Ona görə də Şamaxıda olduğu müddətdə Nadir Dağıstan yürüşünə də hazırlıq gördü. O, Təhmasib xan Cəlairi və Əhməd xan Mərvini təcili olaraq Şamaxıya çağırırdı. Eyni zamanda Şəkinin, Qəbələnin, Dərbəndin əyanlarına və tayfa başçılarına məktub göndərərək onları öz yanına çağırırdı. Nadir Şamaxı əhalisinə qəzəb nümayiş etdirərək şəhəri dağıtırdı, əhalisinin Ağsuya köçürülməsinə göstəriş verdi. Nadir oğlu Nəsrulla Mirzəni Şamaxıda qoyub 12 minlik qoşunla 1734-cü il sentyabrın 15-də Şamaxıdan Dağıstana doğru hərəkətə başladı. (5, səh. 144)

Dağıstan ərazisinə adlandıqdan sonra Nadirə məlumat çatdırıldı ki, Surxay xan Qumuxdan Şirvana doğru istiqamət götürüb. Onun sərkərdəsi Karat xan isə 12 minlik qoşun dəstəsi ilə Nadirin qarşısını kəsmək niyyətindədirlər. Karat xan çay kənarında mövqe tutmaqla, 3 min süvari və 9 min piyadasını isə meşədə gizlətməmişdi. Bu müqaviməti aradan qaldırmaq üçün Nadir əfşar, qacar və digər dəstələrlə özü də çayı keçdi. Nadir qüvvələrinin sürətli hücumu qarşısında ləzgi süvariləri aciz qaldılar və meşəyə çəkildilər. Belə olduqda Nadir o tayda qalmış cəzairçilərdən 3 min nəfərini yanına gətizdirərək döyüşə qatdı. Onların sərrast atəşləri ləzgiləri öz mövqelərindən qaçmağa məcbur etdi. Əsir götürülmüş ləzgi döyüşçülərinin dindirilməsi zamanı məlum oldu ki, Surxay xan 30 minlik qoşunla Qumuxu tərk edib. Surxay xanın qoşununun 8 minini Gəncə valisi Əli paşanın və Krım xanı Fəti Gəray xanın göndərdiyi dəstələr təşkil edirdi. Nadirin cəzirçilərinin sərrast atəşlərinin qarşısında Surxay xanın qoşunu duruş

gətirə bilməyib qaçdılar. Qumux qalası ələ keçirildi. Qumux qalası ələ keçirildikdən sonra Surxay xan Nadirin öhdəsindən gələ bilməyəcəyini anladı. Geri çəkilmək öz qəzəbini dinc Şəki əhalisi üzərinə tökdü. Şamaxıda olan Təhmasibqulu xan Cəlair ona qarşı hərəkət etdi. Qəbələ yaxınlığında “Dəvə batan” adlı yerdə Surxay xanın qoşunları ilə üzbə üz dayandı. Döyüş Təhmasibqulu xanın qələbəsi ilə başa çatdı. Surxay xan bu dəfə də qaçıb canını qurtara bildi. Qutqaşen, Qəbələ, Şəki, Şamaxı Nadir qoşunları tərəfindən tutuldu.

Nadiri qarşısına qoyduğu növbəti vəzifə Gəncə qalasını Osmanlılardan təmizləmək idi. 1734-cü il oktyabrın 22-də Nadir Qəbələni tərk etdi. Ərəş indiki Ağdaş istiqamətində Kür çayı üzərində qurulmuş körpünü keçərək Gəncəyə doğru üz tutdu və noyabrın 3-də Gəncə yaxınlığında Kəlisa kəndində düşərgə saldı.

Nadir əvvəlcə qalanın dinc yolla boşaldılmasına nail olmağa çalışdı. Osmanlı sərhədlərindən çox uzaqda olan əzsaylı qarnizonun şəhəri təhvil verəcəyi ehtimalı ilə Nadir qala rəhbərlərinə məktub göndərdi. Lakin alınan cavab məktubu Nadirin dinc yolla Gəncəni ələ keçirmək ümidinə son qoydu. Məktubda bildirilirdi ki, Osmanlı sarayı razı olduğu təqdirdə Gəncə qalası təhvil verilə bilər. Əks təqdirdə isə bu mümkün deyil. Mövcud məlumatlara görə həmin vaxt qala daxilində 14 minlik Osmanlı qüvvələri var idi. (5, səh. 146)

Nadir bir neçə gün ərzində Bayat Bazarı adlanan məntəqədə vaxt keçirdi. O ümid edirdi ki, Osmanlı sarayı məsələnin ciddiliyini nəzərə alaraq Cənubi Qafqazın boşaldılması ilə bağlı sülh anlaşmasını qəbul edəcəkdir. Lakin bu ümidlər özünü doğrultmadı. Nadir müxtəlif taktikalarla qalanın dörd bir tərəfindən hücumlar etdisə də qalanı tam tuta bilmədi. Qalanın mühasirəsi 8 ay çəkdi. Nadir Osmanlı qarnizonunun dövlətə bağlılıq, iradə və əzmkarlığına heyranlığını gizlətmədi.

Gəncə qalasının mühasirəsini davam etdirməklə bərabər, Nadir, Bakı və Dərbəndin geri qaytarılması üçün də çalışırdı. Bir tərəfdən Nadirin kifayət qədər güclənməsi, bir tərəfdən Bakı və Dərbəndin geri qaytarılması ilə Nadirin Osmanlı dövlətinə qarşı yönəlməsi, bir tərəfdən də Qafqazdakı qüvvələrin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmaq üçün Krıma göndərilməsi Rusiyaya Nadirlə barışıq yolu tutmağa sövq edirdi. Ona görə də 1734-cü ilin oktyabrında Bakıdakı rus generalı Levaşov şəhəri təhvil vermək üçün göstəriş aldı. Dekabr ayında isə Nadirin düşərgəsində olan Qolitsın Rusiya sarayının Bakı və Dərbəndi Nadirə təhvil vermək barəsindəki qəti qərarını açıqladı. Bu şərtlə ki, həmin şəhərləri Osmanlı dövlətinə verməməli idi. Rusiya hər vasitə ilə Osmanlı dövlətinin Xəzər dənizinə çıxmasının qarşısını almağa çalışırdı və ona görə də şərtinin qəbul olunması üçün Nadirdən yazılı öhdəlik tələb olunurdu.

Rusiya sarayı Gəncənin mühasirəsinin tezliklə başa çatması üçün 1735-ci ilin noyabrında Bakıda olan general Levaşov tərəfindən Nadirin düşərgəsinə bir istehkamçı zabit, yerli paltar geymiş 4 nəfər topçu və bir neçə ağır top göndərdi. Rusiya sarayı əmin idi ki, Gəncənin ardınca İrəvan, Naxçıvan və Tiflis də Osmanlı qüvvələrindən təmizlənəcəkdir. Rus istehkamçı və topçuları qalanın atəşə tutulmasında fəallıq göstərsələr də bütünlükdə qalanın ələ keçirilməsi Nadirə qismət olmadı.

Osmanlı sərkərdəsi Abdulla paşanın öz qoşunları ilə Cənubi Qafqazdakı Osmanlı qüvvələrinə yardım göstərməsi məqsədilə hərəkətə başlaması xəbəri 1735-ci ilin əvvəlində alındı. Bu xəbər Rusiya sarayını ciddi təşvişə saldı. Knyaz Qolitsın yaxşı anlayırdı ki, Abdulla paşa qoşunu ilə Gəncəyə gələydi, Gəncə qalasının alınması Nadir üçün qeyri-mümkün olacaqdı. Nəticədə, Osmanlı sarayı Cənubi Qafqazdakı mövqeyini yenidən möhkəmləndirirdi. Ona görə Rusiya sarayı əvvəlki iddialarından əl çəkib 1732-ci ilin Rəşt müqaviləsinin

tələblərinin əksinə olaraq Osmanlı qüvvələri Cənubi Qafqazdan çıxarılmazdan əvvəl Bakı ilə Dərbəndi təhvil verməyə razı olduğunu bəyan etdi. Bununla bağlı 1735-ci il martın 10-da Nadirin Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Nadirlə Rusiya səfiri knyaz Qolitsın arasında Gəncə müqaviləsi imzalandı. Həmin müqavilənin şərtlərinə əsasən Rusiya 1722-ci ildən sonra Xəzərboyu vilayətlərdə ələ keçirdiyi əraziləri geri qaytarmalı idi. Müqavilənin imzalanmasından 2 həftə sonra Bakını, 2 ay sonra Dərbəndi təhvil verməli idi. Nadir də öz üzərinə öhdəlik götürürdü ki, Bakı və Dərbəndi üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir. Nadir eyni zamanda Rusiya dövləti ilə xoş münasibətlərdə olmağa, Rusiyadan xəbərsiz Osmanlı dövləti ilə danışıqlara getməyəcəyini öhdəsinə götürürdü. Rusiya eyni zamanda Nadirdən Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə imkan verməyəcəyi barədə də zəmanət aldı.

İmzalanmış müqavilənin icrasına başlandıqdan sonra Nadir Bakıya, Dərbəndə və Salyana yeni hakimlər təyin etdi. Cənubi Qafqazın şərqində möhkəmlənmək üçün Nadir Şamaxı şəhərinin yerini dəyişirdi. Köhnə Şamaxıdan 4 fərsəng aralı, indiki Şamaxının yerində yeni şəhər salındı və əhali ora köçürüldü. Nadirə görə yeni Şamaxının salındığı ərazi hərbi baxımdan da əlverişli mövqedə yerləşirdi (10 səh.115).

1735-ci ilin novruz bayramını Gəncə ətrafında keçirən Nadir Gəncə qalasını ala bilməyə də Rusiya ilə müqavilə imzalanması və bununla da Bakı və Dərbəndin qaytarılması onun əhval-ruhiyyəsini yüksəltdi. Amma onun qarşısında dayanan başlıca məsələ Osmanlı dövlətinin əsas qüvvələri ilə döyüşə girmək idi. Sərəsgər Abdulla paşa bir neçə ay idi ki, Qars qalasında düşərgə salmışdı.

C.Hanveyin yazdıqlarına görə, Abdulla paşa Nadirə qarşı döyüşə girməyə ehtiyat edirdi. Osmanlı sarayında da Abdulla paşaya tapşırılmışdı ki, hazır olandan sonra Nadirlə döyüşə girsin. Abdulla paşanın döyüşə girməməsi Gəncə qalasının mühasirəsini uzadırdı. Mühasirənin uzanması nə Nadiri, nə də ki, Gəncədəki Osmanlı qarnizonunu qane edirdi. Buna görə də Gəncə qalasının Osmanlı qarnizonunun rəhbərləri öz nümayəndələrini Nadirin yanına göndərərək öz təkliflərini çatdırdılar. Osmanlı sərkərdələri bildirirdilər ki, Nadirin Azərbaycanda, Bağdad ətrafında və Topal Osman paşa üzərindəki qələbələri haqqında eşidiblər. Nadirə təklif olunurdu ki, fəthlik iddiasında olan bir şəxs kimi Qarsa və İrəvana yollansın, Abdulla paşa ilə döyüşə girsin. Həmin döyüşdə Abdulla paşa qalib gəlsə bütün İrən ələ keçirə bilər, Nadir qalib gəldiyi təqdirdə isə Gəncədəki Osmanlı qarnizonu müqavimətsiz qalanı təhvil verib İstanbula qayıdacaqdır.

Belə bir təklifin olub-olmamasından asılı olmayaraq Nadir Abdulla paşa ilə döyüşməyi labüd bilirdi. Ona görə də Nadir Gəncə qalasının mühasirəsini dayandıraraq 1735-ci il may ayının əvvəllərində Gəncədən Qarsa doğru hərəkətə başladı. Abdulla paşanın və eləcə də Nadirin qarşı-qarşıya gələn qoşununun sayı barədə müxtəlif rəqəmlər mövcuddur. “Aləm Ara-ye Naderi”də osmanlı qoşunlarının sayı 300 min nəfər, “Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi”də 120 min nəfər, tarixi ədəbiyyatda isə 80 min nəfər göstərilir. Nadirin qoşunlarının sayının 40 min və ya 55 min olması haqqında məlumatlar verilir (10, səh. 119). İstənilən halda Osmanlı qoşunları Nadirin qoşunlarından iki dəfə çox idi. Qars ətrafında əvvəlcə kəşfiyyat xarakterli döyüşlər baş verdi. Abdulla paşanın dəstələri məğlub olsa da yenə qaladan çıxmadı. Bu zaman Nadir öz qoşunlarını Qars ətrafındakı düşərgələrdən yığırdı və İrəvana doğru istiqamət götürdü. Abdulla paşa Nadirin Qars ətrafından geri çəkilməsini onun zəifliyi kimi qəbul etdi və onu təqib etməyi qərara aldı. Bununla da Nadir Abdulla paşanı açıq meydan döyüşünə çəkdi. Abdulla

paşanın qoşunu 70 min süvaridən və 50 min piyada yeniçəridən ibarət idi. 1735-ci il iyun ayının 18-də tərəflər İrəvan ətrafında iki fərsənglik məsafədə mövqə tutdular. Osmanlı qüvvələri Nadirin qoşunlarından bir neçə nəfər əsir götürdülər. Burada onların dindirilməsi zamanı məlum oldu ki, Nadirin qüvvələri 14 min nəfərdən çox deyidir. Bu xəbər Abdulla paşanı Nadir üzərində asanlıqla qələbə çalacağına əmin etdi. Osmanlı sərkərdəsi güman edirdi ki, aldığı ilk zərbədən sonra Nadir geri qaçacaq. Onun geriye yolu isə ancaq Zəngi çayından keçə bilərdi. Ona görə də Abdulla paşa göstəriş verdi ki, toplar vasitəsilə Zəngi çayı üzərindəki keçid bağlansın və Nadirin qoşunları tam mühasirəyə alınaraq məhv edilsin. Belə bir manevrdən sonra Abdulla paşa hətta Nadirin əsir götürülə biləcəyini də istisna etmirdi. Nadirin az saylı qüvvə ilə möcüzə yaratmaq istedadına malik olduğunu və onun üzərində asan qələbənin əldə ediləcəyini Abdulla paşaya xatırladanda o bunu istehza ilə qarşıladı və deyiləni ciddi qəbul etmədi. Bu azmış kimi Nadirin düşüncəsi istiqamətində qarovul dəstəsi göndərdi və özü isə Zəngi çayı sahilində istirahət üçün çadır qurdurdu. Nadir isə əksinə gecə də öz qoşunlarının hücum üçün qruplaşdırılması və yerləşdirilməsi ilə məşğul oldu.

Abdulla paşa ilə Nadir arasında döyüş əməliyyatı cəmi beş saat davam etdi. Nadirin planlaşdırdığı döyüş əməliyyatı böyük bir sürət və taktika ilə Osmanlı qoşunlarında çaşqınlıq yaratdı. Tələyə salınmış osmanlı qüvvələrinə vurulan ağır zərbələr onlarda qorxu, təlaş və çaşqınlıq yaratdı və böyük sürətlə geri çəkilməyə üz tutdular. Abdulla paşa və mühafizəçiləri Nadirin döyüşçülərinin qılıncından canlarını qurtara bilmədilər. Osmanlı qoşunlarının bütün artilleriyası, təchizatı, parkı və əmlakı Nadir qoşunlarının əlinə keçdi.

Beləliklə, 1735-ci iyunun 19-da İrəvan ətrafında keçirilən döyüş əməliyyatı Nadirin yeni bir tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. Cənubi Qafqazdakı böyük şəhər qalalar Gəncə, Tiflis və İrəvan Osmanlı qüvvələrindən təmizləndi. Bununla, Nadirin Osmanlı qüvvələri ilə apardığı müharibənin yeni bir mərhələsinə son qoyuldu. Bu mərhələni uğurla başa vuran Nadir Cənubi Qafqazı yenidən nəzarət altına aldı. Osmanlı qüvvələri ilə aparılan döyüşlərin nəticələri Nadirin Tiflisdə Osmanlı nümayəndələri ilə imzaladığı anlaşmada təsbit olundu. Həmin anlaşmaya əsasən İranın qərb sərhədləri Gürcüstandan keçməklə Qara dəniz sahilini, Ağrı dağı, Kürdüstan dağları və Zaqros xətti üzrə keçməklə Fars körfəzinə çıxırdı.

Nadir öz sərkərdəlik istedadı ilə Şərqi böyük imperiyasından olan Osmanlı dövlətinin qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etdi, iradəsi və əzmkarlığı ilə fəthlik tarixinin daha bir zirvəsini fəth etdi və Cənubi Qafqazın mütləq hakiminə çevrildi. 1735-ci ilin son aylarında və 1736-cı ilin əvvəllərində Nadir Dağıstanı yürüş etdi. Dağıstanda itaətsizlik nümayiş etdirən əsas qüvvələri məhv etdi. O, Dağıstanın və Şirvanın dövlət işlərini tənzimlədikdən sonra Muğan düzünə yola düşdü.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm". 2007.
2. Ənvər Çingizoğlu. Aydın Əfşar. Əfşarlar. Bakı. "Şuşa". 2008. 352 səh.
3. Ədalət Tahirzadə. Nadirşah Əfşar. (Tərcümeyi-hal) 2-ci nəşr. Bakı. "Çıraq". 2005. 40 səh.
4. Rəhimə Dadaşova. Səfəvilərin son dövrü. Bakı. "Nurlan". 2003. 439 səh.
5. Lourens Lokkart. Nadir şah. Ruscadan tərcümə. Bakı. "Qanun nəşriyyatı". 2013. 552 səh.
6. Mehman Süleymanov. Nadir şah. Tehran, 2010, 739 səh.
7. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, 1993.

8. Elçin Qarayev. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı. 2005, 159 səh.
9. Əmir Məsud Rezayi. Zendeğah və sərşat Nadir Şah Əfşar. Fars dilində. Tehran. Peyman nəşriyyatı, 1389, 320 səh.
10. Hanvey C. Zendeği-ye Nader şah. Fars dilində. Tehran, 1383, 329 səh.

О КАВКАЗСКОЙ ПОЛИТИКЕ НАДИР-ШАХА

Пашаева Ельза Маггеррам кызы

Резюме

На Кавказе Надир должен был встретиться не только с османскими, но и с российскими войсками. Так как прикаспийские территории, в том числе такие крупные города, как Дербент и Баку, были под контролем России. В результате сильных полководческих способностей Надира крупные города-крепости на Южном Кавказе Гянджа, Тифлис и Иреван были очищены от османских войск. Таким образом, Надир стал полномочным правителем Южного Кавказа. В статье были затронуты интересные моменты сражений и исторического похода Надира на Южный Кавказ.

ON THE CAUCASIAN POLICY OF NADIR SHAH

Pashayeva Elza Maharram

Summary

In the Caucasus, Nadir was to meet not only with the Ottoman, but also with the Russian troops. Since the Caspian territories, including such large cities as Derbent and Baku, were under the control of Russia. As a result of Nadir's strong military abilities, the large fortress cities in the South Caucasus Ganja, Tiflis and Iravan were cleared of Ottoman troops. Thus, Nadir became the sovereign ruler of the South Caucasus. The article touched upon interesting moments of the battles and the historical campaign of Nadir to the South Caucasus.

Rəyçi: t.ü.f.d. İlyasova Xatirə

Ümumi tarix kafedrasının 24 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 02 fevral 2022-ci il

UOT: 94 “19/...” UOT: 94 (479.25)

ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ AZƏRBAYCAN DÜNYADA BEYNƏLXALQ NÜFUZA İNTEQRASIYASINDA İSBATA EHTİYACI OLMAYAN TƏRƏQQİ MODELİDİR.

dissertant Qasımova Türkan İlqar qızı

Bakı Dövlət Universiteti

turkan.ilqar1990@mail.ru

“Bizim bugünkü inkişafımız, bugünkü nailiyyətlərimiz, Azərbaycanın, həqiqətən, müstəqil ölkə kimi dünya birliyinə qədəm qoyması böyük dərəcədə “Əsrin kontraktı”nın imzalanması ilə bağlıdır. Əgər 1994-cü ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Əsrin kontraktı” imzalanmasaydı, bu gün təsəvvür etmək mümkün deyil ki, Azərbaycan hansı vəziyyətdə ola bilərdi. Ölkəmizdə görülən quruculuq-abadlıq işlərinin, dayanıqlı iqtisadiyyatımızın, böyük valyuta ehtiyatlarımızın əsas mənbəyi “Əsrin kontraktı”dır”-

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev

Xülasə: "Əsrin müqaviləsi" adı ilə tarixə düşən bu beynəlxalq neft layihəsinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyəti oldu. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanda digər böyük layihələrin həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratdı. Bu layihələrin gerçəkləşdirilməsi ilə Azərbaycan dünyada özünə daha etibarlı siyasi və iqtisadi tərəfdaşlar və müttəfiqlər tapdı. Bu müqavilədən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinə də xarici investisiyaların sürətli axını başlandı.

Azərbaycanda neft gəlirlərinin insan kapitalına çevrilməsinə nail olunub. 14 sentyabr 2017-ci il tarixdə Heydər Əliyev Mərkəzində "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) yataqlar blokunun işlənməsi üzrə Hasilatın Pay Bölgüsünün düzəliş edilmiş və yenidən tərtib olunmuş sazişi (PSA) imzalandı. Başqa sözlə, "Əsrin müqaviləsi"nin müddəti 2050-ci ilədək uzadılıb.

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, atəşkəs, siyasət, Əsrin müqaviləsi, neft siyasəti, transmilli layihələr, iqtisadiyyat.

Ключевые слова: Кавказ, Азербайджан, Армения, прекращение огня, политика, договор века, нефтяная политика, транснациональные проекты, экономика.

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Armenia, cease-fire, politics, contract of the century, oil policy, transnational projects, economy.

GİRİŞ

Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatına mühüm töhfələr verən Azərbaycan Respublikası ötən illərdə özünün zəngin karbohidrogen ehtiyatlarından düzgün, səmərəli şəkildə istifadə edərək regionun ən sabit və dinamik inkişaf edən ölkəsinə çevrilmişdir. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini təmin etməklə yanaşı, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün də əlverişli imkan yaratmışdır.

¹Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biri ölkənin malik olduğu zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının əlverişli şərtlərlə və təhlükəsiz marşrutlarla dünya bazarına çıxarılmasını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafında neft sənayesinin dirçəldilməsi, müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması çox mühüm əhəmiyyətə malik idi.

"Əsrin müqaviləsi"

1994-cü ildə Azərbaycanın neft sənayesində yeni era başlandı. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının "Gülüstan" sarayında "Əsrin müqaviləsi" –Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstan və sonradan onlara qoşulan Yaponiya iri neft şirkətlərin daxil olan konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" neft yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı[9].

Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafının siyasi və iqtisadi bazasının formalaşdırılmasına başlandı. Bu gün əldə edilmiş önəmli uğurların əsasında məhz 1994-cü ilin sentyabrında ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük səyləri sayəsində gerçəkləşən "Əsrin müqaviləsi" və onun uğurlu icrası amili dayanmaqdadır [1, s.385].

^{1 1} Bakı Dövlət Universitetinin "Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının, dissertantı E-mail: turkan.ilqar1990@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8350-8330>

Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı.

Razılığa görə investisiyanın 80%-ini konsorsium qoyur, Azərbaycanın ümumi gəliri çıxarılacaq neft qiymətinin 80%-i miqdarında müəyyən olunurdu. Bundan əlavə, hasil olunacaq səmt qazı da tam Azərbaycanın ixtiyarına verilir. Bu müqavilə 150 illik tarixi olan Azərbaycan neft sənayesinin dönüş nöqtəsi və yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında neft strategiyasının həyata keçirilməsinin başlanğıcı hesab edilir. "Əsrin müqaviləsi" adı ilə tarixə düşən bu beynəlxalq neft layihəsinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyəti oldu.

1995-ci il noyabrın 10-da Xəzərin yeni aşkar olunmuş "Qarabağ" strukturunda və ona bitişik ərazidə kəşfiyyat işləri aparılması, yatağın işlədilməsi və çıxarılan neftin bölüşdürülməsi haqqında Rusiya, İtaliya, ABŞ şirkətləri ilə yeni saziş imzalandı. Müqavilədən əldə olunan daxili gəlirin 65-80%-inin Azərbaycana çatacağı müəyyən edildi. 1996-cı ilin iyunun 4-də Xəzərin "Şahdəniz" yatağının birgə işlədilməsi haqqında ABŞ ilə Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya, Fransa və İran neft şirkətləri konsorsiumu müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə görə, ümumi gəlirdə Azərbaycanın payı 80% olacağı müəyyən edilmişdi. Həmin il dekabrın 14-də Xəzərdə "Dan ulduzu" və "Əşrəfi" yataqlarının birgə işlədilməsi üzrə ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı və Yaponiya 17-ci il yanvarın 13-də "Lənkərandəniz" və "Talış-dəniz" yataqlarını birgə istismarı üzrə Fransa neft şirkətləri ilə ARDNŞ arasında sazişlər bağlandı. 1997-ci il avqustun 1-də Vaşinqtonda Ağ evdə ABŞ-ın "Şevron", "Ekson", "Mobil" və "Amoko" şirkətləri ilə ARDNŞ arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Abşeron", "Naxçıvan", "Oğuz" və "İnam" neft yataqlarında birgə iş haqqında 3 yeni müqavilə imzalandı. Ümumiyyətlə, 1994-2000-ci illərdə dünyanın 14 ölkəsinin 32 neft şirkəti ilə 21 müqavilə bağlandı. Bu şirkətlərə xidmət göstərən 400-ə qədər xarici şirkətlə işbirliyi yaradıldı. Bu müqavilələrdə Azərbaycana 60 milyard dollar sərmayə yatırılması nəzərdə tutulurdu. "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" neft yataqlarından çıxarılacaq ilkin neftin Qara dənizə Rusiya və Gürcüstanda keçən "Şimal" və "Qərb" neft kəmərləri ilə daşınacağı barədə müqavilələr bağlandı. 1997-ci ilin oktyabrında "Şimal", 1999-cu ilin aprelində isə "Qərb" kəməri istifadəyə verildi. İldə 50 milyon ton neft nəql edə biləcək 1730 km-lik Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin çəkilməsi haqqında saziş bağlandı.

ABŞ-ın "Ekson", "Amoko", "Yunokol" və "Penzoyl", Böyük Britaniyanın "British Petroleum", Yaponiyanın "İtoçi", Norveçin "Statoyl", Səudiyyə Ərəbistanının "Delta", Rusiyanın "Lukoil", Fransanın "Elf Akiten" və "Total", İtaliyanın "Acip" kimi dünyanın ən qabaqcıl neft şirkətləri Azərbaycanın neft, neft-maşınqayırma sənayesinə müasir texnologiyalar gətirdilər. Neft donanması, infrastruktur yenidən quruldu. "Bakı" elm-tədqiqat geofizika gəmisi modernləşdirilib dünyanın ən mükəmməl geofizika gəmilərindən birinə çevrildi. "Xəzərdənizneft" yarım dalma qazma qurğusu yenidən bərpa edildi, "Dədə Qorqud" adı ilə ikinci həyata başladı. "Şelf-5" qazma qurğusu əsaslı şəkildə yenidən qurulmağa, müasir avadanlıqla təchis olunmağa başlandı. 2000-ci ildə müasir, çoxfunksiyalı, özüqalxan "Qurtuluş" qazma qurğusu istifadəyə verildi. "Tofiq İsmayılov" adına dalcıq, "Azərbaycan", "İsrafil Hüseynov" adına kran gəmiləri təmir edilib yeni avadanlıqlarla təchis olundu. "Çıraq-1" platforması beynəlxalq standartlara uyğun, qərb texnologiyası əsasında yenidən quruldu. Səngəçal terminalı tikildi. Zığ zavodu sualtı boru istehsalı üzrə modernləşdirildi [12].

1996-cı ildə dənizdə ABƏŞ-in qazdığı ilk neft quyusu güclü fontan vurdu və yataqların böyük ehtiyatları bir daha təsdiq olundu. 1997-ci ilin noyabrın 12-də “Əsrin müqaviləsi” üzrə ilkin neftin hasilatına başlandı. 1998-cil ilin oktyabrın 29-da ABŞ, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Qazaxıstan rəhbərlərinin iştirakı ilə “Ankara bəyannaməsi” imzalandı ki, burada Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi və onun çəkilməsi məsələsi geniş müzakirə olunmuşdu. Bu dövrdə Rusiya, Ermənistan və İranın rəhbər dairələri BTC layihəsini kölgələmək naminə addımlar atırdılar. Lakin bununla belə, layihə ilə bağlı məsələlər yüksək səviyyədə həyata keçirilirdi və 1999-cu ilin noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul sammiti çərçivəsində BTC ƏİNK-in çəkilməsi ilə bağlı yekun sənədlər paketi imzalanmış, hətta Transxəzər qaz kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı Gürcüstan, Türkiyə, Türkmənistan və Qazaxıstan rəhbərlərinin iştirakı ilə “İstanbul” bəyannaməsini imzalamışdılar [2, s.125].

1999-cu ilin aprelin 28-də isə ABŞ Dövlət Departamentində BTC neft kəmərinin ərazisindən keçəcəyi dövlətlərin yekun sazişi ilə bağlı təntənəli mərasim keçirildi. Mərasimdə ABŞ dövlət katibi M.Olbrayt, Azərbaycanın xarici işlər naziri V.Quliyev, Gürcüstanın xarici işlər naziri İ.Mınağaraşvili, Türkiyənin xarici işlər naziri müavini M.Balkan, ABŞ vitse-prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri L.Forst, tranzit 3 ölkə və Türkmənistanın ABŞ-dakı səfirləri, habelə səfirlər S.Sestanoviç, C.Vulf, K.Kavano, ABŞ-ın Türkiyədəki səfiri D.Paris, Qazaxıstanın ABŞ-dakı səfirinin müavini və digər vəzifəli şəxslər iştirak edirdilər.

ARDNF-nun müstəsna əhəmiyyəti.

ARDNF əməli fəaliyyətə 2001-ci ilin iyun ayında – Fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsi qaydalarının Prezident fərmanı ilə təsdiq edilməsindən sonra başladı. “Əsrin müqaviləsi”ndən danışarkən, ARDNF-dən də söz açmalıyıq. Fondun təsis edilməsinin əsas məqsədi ölkəmizin neft sərvətlərinin səmərəli və məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsinə münbit ortam yaratmaqdan ibarətdir. Bu Fondun fəaliyyəti ölkə qarşısındakı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə yönəlib. Gəlin, ARDNF-nin rəsmi elan olunmuş məqsəd-vəzifələrini xatırlayaq: 1.Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması, maliyyə-vergi intizamının təmin edilməsi, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi; 2. Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə mühüm ümummilli layihələrin maliyyələşdirilməsi; 3.Neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitin toplanması vacib müddəalar idi.

2002-ci ilin sentyabrında Bakıda layihənin bünövrəsi qoyuldu və təntənəli mərasimdə prezidentlər H.Əliyev, E.Şevarnadze və Ə.N.Sezər, ABŞ-ın Energetika naziri S.Abraham iştirak etmişdi. 2003-cü ilin iyunun 9-da isə BTC ƏİNK çərçivəsində Azərbaycan ərazisində ilk borunun qaynaqlanmasına başlandı. 2003-cü ilin avqustun 25-də baş nazir İ.Əliyev Vaşinqtona səfər etmiş və burada dövlət katibinin birinci müavini R.Armitacla görüşündə enerji sahəsindəki əlaqələr və BTC ƏİNK barədə məsələlər müzakirə edilmişdi. 2005-ci il mayın 25-də BTC ƏİNK-in açılışı reallaşdı. Bu onun Azərbaycan sektorunun işə başlaması ilə əlaqədar idi. BTC ƏİNK-in Gürcüstandan keçən hissəsinin açılışı isə 2005-ci ilin oktyabrın 12-nə təsadüf etmişdir [10]. 2006-cı ilin iyulun 13-də neftin birinci axını həyata keçirildi. Bu vaxtdan etibarən hər gün Avropaya 1,2 milyon barrel neft ixrac olunur. BTC fəaliyyət göstərdiyi müddətdən bu günədək yalnız bir dəfə fəaliyyətini dayandırmışdır.

“Əsrin müqaviləsi”nin özünə, neftin nəqli məsələsinə qayıdaq. Xatırladığımız kimi, Quzey istiqamətində, uzunluğu 231 kilometr, diametri 720 millimetr olan Bakı -Novorossiysk

neft kəmərinin Azərbaycan hissəsi bərpa və inşa edildi, ilk dəfə 25 oktyabr 1997-ci ildə Azərbaycan nefti Novorossiysk limanına nəql olundu. Kəmərin istifadəyə verilən gündən 2007-ci ilin sonunadək bu marşrutla milyon tonlarla neft nəql edildi. Sonra, Qərb istiqamətində uzunluğu 837 kilometr, diametri 530 millimetr Bakı -Supsa boru kəməri inşa edilərək, 17 aprel 1999-cu ildə işə salındı, istifadəyə verilən gündən Bakı-Supsa kəməri ilə milyon tonlarla neft nəql edildi [3, s.98].

Xəzərin dərinliklərində yerləşən sahələrdə dərin kəşfiyyat quyularının qazılması məqsədi ilə “Kaspmorneft” yarım dalma üzən qazma qurğusu təmir və çağdaşlaşdırıldı və yeni – “Dədə Qorqud” adlı bu qurğu ilə 50 - 475 metr dəniz dərinliyində 7620 metr dərinliyinə qədər quyu qazmaq imkanı əldə edildi. Digər qurğu “İstiqlal” (keçmiş “Şelf-5”) yarım dalma üzən qazma qurğusu təmir və çağdaşlaşdırılaraq, 50 -700 metr dəniz dərinliyində 7620 metr dərinliyə qədər quyu qazmaq mümkün oldu. Çağdaşlaşdırılmış qazma qurğularının köməyi ilə “Azəri –Çıraq -Günəşli” yataqlarında birgə aparılan işlər sonucunda 6 kəşfiyyat quyusu qazıldı, bunların sayəsində sonradan neft ehtiyatları 30 faizdən çox artırıldı. Bu qurğular 1996-cı ildə yaradılmış “Kaspiyan Drilling Kompani” birgə müəssisənin tərkibində “Şahdəniz” və “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarında öz işlərini uğurla davam etdirməkdədir[4, s.247]. 2008-ci ilin 5 avqust tarixində Ərzincanın Refaxya qəsəbəsində kompressorlardan birində baş vermiş yanğınla əlaqədar idi. Və neft kəməri fəaliyyətini həmin ilin 25 avqustunda bərpa etmişdi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi.

Heydər Əliyevin müəllifi olduğu yeni neft strategiyasının şah əsəri sayılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri idi. 2002-ci il sentyabr ayının 18-də Səngəçal terminalında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçılarının iştirakı ilə həmin kəmərin təməli qoyulub. 2006-cı ilin yayında isə kəmərin təntənəli açılış mərasimi keçirilib.

BTC ƏİNK-in geostrateji və siyasi əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarət idi:

- Bu kəmərin MDB məkanında ABŞ və Böyük Britaniyanın birbaşa dəstəyi ilə Rusiya ərazisindən kənar keçən yeganə və birinci neft kəməri idi.
- BTC Rusiyanın regionda rolunu azaldırdı.
- ABŞ isə İran körfəzinə alternativ neft mənbəyi əldə edərək, regionda təsir gücünü artırırdı.
- Rəsmi Bakı və Tbilisi üçün isə bu kəmərin onları Qərblə möhkəm surətdə birləşdirməklə yanaşı, hər iki ölkə ərazisindəki konfliktlərin həllini sürətləndirməyə və Qərbin bu nizamlanma prosesində iştirakına ümid yaradır.

BTC ƏİNK-in rəsmi açılışı 2006-cı il, iyulun 13-də Ceyhanda-sonuncu terminalın hazır olması münasibətilə keçirilən təntənəli mərasimlə həyata keçirilmişdir. Bu mərasimdə prezidentlər Ə.N.Sezər, M.Saakaşvili və İ.Əliyev Qars-Axalkələk-Tbilisi-Bakı beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında müqavilə imzaladılar. Bu müqavilə 98 km uzunluğundakı Qars-Axalkələk dəmiryol xəttinin çəkilməsinin nəzərdə tutuldu. Dəmiryolu xəttinin 68 km-i Qarsdan, 30 km-i isə Axalkələkdən keçməli idi. Dəyəri 400-450 milyon dollar olan bu layihənin məqsədi hər gün Qazaxıstan və Türkmənistandan Azərbaycan vasitəsilə Qara dənizə və Gürcüstana daşınan 3 milyon ton yükün Avropaya çıxarılmasını təmin etməkdən ibarət idi [5, s.214].

Mərasim ərzində ABŞ, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Qazaxıstan energetika nazirləri də Bakı-Tbilisi-Qars dəhlizinin çəkilməsi və Şərqi-Qərb enerji dəhlizinin inkişafı ilə bağlı deklarasiyalar imzaladılar. Bu da artıq Qazaxıstanın rəsmən BTC-yə qoşulmasının sübutu

idi. 2007-ci il yavarin 24-də isə KazMunayQaz şirkəti qazax neftinin Kaşaqan və Tengiz neft yataqlarından Xəzər dənizi vasitəsi ilə və Eskene-Kurık-Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə Avropaya nəql edilməsi ilə bağlı memorandum imzalamışdı [7].

“Ümumi Qafqaz bazarının” yaradılması, Avropaİttifaqında olduğu kimi, Qafqaz ölkələrinin inteqrasiyasına yol açə bilər. İqtisadi əlaqələr isə öz növbəsində bütün regionda sabitlik və təhlükəsizliyə böyük təsir göstərmiş olar [6, s. 129].

Beləliklə, ümummillə lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və sonrakı dövrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən neft strategiyası uğurlu inkişafımızın – müstəqillik yollarında inamla irəliləyən çağdaş Azərbaycan dövlətinin ən yeni tarixində yeni forma və məzmununda tərəqqisinin təməlinə duran əsas amillərdən biridir.

“Əsrin müqaviləsi”nin XXI əsrdəki icraatı prosesində yaxud yeni proseslərin başlanması ilə, özəlliklə qaz ehtiyatlarının kəşf edilməsi, yeni yataqların istismara cəlb edilməsi ilə ölkə iqtisadiyyatında yeni səhifələr açılmış oldu.

2016-cı ilin doqquz ayında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun büdcə gəlirləri 6 milyard 618,6 milyon manat, büdcə xərcləri isə 3 milyard 823,1 milyon manat təşkil etmişdir. Hesabat dövründə Dövlət Neft Fondunun neft və qaz sazişlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı gəlirləri 5 milyard 883,8 milyon manat, o cümlədən mənfəət neftinin və qazın satışından 5 milyard 867 milyon manat, akrhesabı ödənişlər 3,3 milyon manat, bonus ödənişləri 0,1 milyon manat və tranzit gəlirləri 13,4 milyon manat olmuşdur. Fondun vəsaitinin idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər isə 734,8 milyon manat təşkil etmişdir. Valyuta məzənnələrinin dəyişməsindən yaranan fərqlə bağlı Dövlət Neft Fondunun büdcədən kənar gəliri isə 2 milyard 612,3 milyon manata bərabər olmuşdur. Neft Fondunun 2016-cı il büdcəsinin icrası çərçivəsində ötən doqquz ayda dövlət büdcəsinə 3 milyard 260 milyon manat vəsait transfert edilmişdir. Yeri gəlmişkən, 2016-cı il oktyabrın 1-nə Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun aktivləri yanvarın 1-i ilə müqayisədə (33 milyard 574,1 milyon ABŞ dolları) 6,7 faiz artaraq 35 milyard 822,1 milyon dollara çatmışdır [13, s.5].

Nəticə

14 sentyabr 2017-ci il tarixdə Heydər Əliyev Mərkəzində "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) yataqlar blokunun işlənməsi üzrə Hasilatın Pay Bölgüsünün düzəliş edilmiş və yenidən tərtib olunmuş sazişi (PSA) imzalanıb. SOCAR və BP-nin əməliyyatçısı olduğu ABƏŞ Azəri-Çıraq-Günəşli yatağının 2050-ci ilədək gələcək işlənməsinə dair razılaşmanın prinsiplərini təsdiqlədilər [8].

Məlumatda qeyd olunur ki, razılaşma bundan sonra da AÇG-yə iri-həcmli sərmayələrə yol açacaq. Hazırda AÇG-dən hasilat gündəlik təxminən 620 min barel neft ekvivalenti səviyyəsindədir. Müqaviləyə uyğun olaraq, gələcək illərdə çoxsaylı iş yerləri yaradacaq. AÇG tərəfdaşlığı üzrə işləri BP idarə edəcək. Bu razılaşma AÇG yatağının 2050-ci ilədək işlənməsini əhatə edəcək və əsrin ortalarında əhəmiyyətli həcmdə ehtiyatların işlənməsi potensialını əlavə edəcək. ABƏŞ səhmdarları “BP”, “Chevron”, “İNPEX”, “Statoil”, “ExxonMobil”, “TPAO”, “İTOCHU” və “ONGC Videsh” şirkətləridir [11]. Qeyd edək ki, AÇG Bakıdan şərqdə təxminən 100km məsafədə yerləşən nəhəng yataqdır. O, Xəzər dənizində istismarda olan ən böyük neft yatağıdır və 432 kvadrat kilometrə çox ərazini əhatə edir. Bu yataq 120-170 m arasında olan su dərinliklərində yerləşir. Məhsuldar layın dərinliyi 2000-3500 metr təşkil edir.

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi öz sərvətlərinə sahib çıxmaq, milli mənafeələrini, iqtisadi və strateji maraqlarını müdafiə etmək əzmində olduğunu təsdiqləyən tarixi

sənəddir. Bu gün Azərbaycanın enerji siyasəti regional müstəvidən çıxaraq qlobal müstəviyə yüksəlib. Azərbaycan neft-qaz ixrac edən ölkə kimi dünya birliyi üçün etibarlı tərəfdaşa, enerji təhlükəsizliyi məsələlərində isə fəal subyektə çevrilib. Respublikamızın həm siyasi, həm də iqtisadi reytingi gündən-günə artır. Bütün bunlar aparılan hərtərəfli islahatların, ən başlıcası isə görkəmli dövlət xadiminin müəyyənləşdirdiyi neft strategiyasının bəhrələridir.

Ədəbiyyat

1. Гусейнова И. Гейдар Алиев и мирные процессы на Кавказе. Баку 2008 г.. 672 с.
2. Гусейнова И. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005 г., 504 с.
3. Гусейнова И. Историческая энциклопедия Кавказа. Баку, 2010 г., 956 с.
4. Гусейнова И. История народов Кавказа. Баку 2018 г., 1248 с.
5. Гусейнова А.Г. Распад СССР и образование суверенных государств на Кавказе (конец XX века – начало XXI века). Баку, 2019, 304 с.
6. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri prob.A.N.Abbasbəyli, Bakı 2006, səh 129
7. Rauf Əliyev “Əsrin müqaviləsi” ölkəmizin iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirib, ona beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandıraraq https://azertag.az/xeber/Asrin_muqavilesi_olkemizin_iqtisadi_musteqilliyini_mohkemlendirib_ona_beynelxalq_alemdə_boyuk_nufuz_qazandıraraq-1196305 İstifadə olunma tarixi: 28.05.2022
8. Qafar Əliyev “Əsrin müqaviləsi” beynəlxalq əhəmiyyətli hadisədir <https://www.aqra.az/az/%C9%99srin-muqavil%C9%99si-beyn%C9%99lxalq-%C9%99h%C9%99miyy%C9%99tli-hadis%C9%99dir/> İstifadə olunma tarixi: 28.05.2022
9. Ədalət Muradov.“Yeni əsrin müqaviləsi” dayanıqlı iqtisadi inkişafın təminatıdır <https://unec.edu.az/yeni-esrin-muqavilesi-dayaniqli-iqtisadi-inkisafin-teminatidir/> İstifadə olunma tarixi: 28.05.2022
10. Əkbər Qoşalı. Bir “Əsrin müqaviləsi” kimi imzalandı, iki əsrin müqaviləsi oldu <http://xalqqazeti.com/az/news/56735> İstifadə olunma tarixi: 28.05.2022
11. "Əsrin müqaviləsi"nin müddəti 2050-ci ilədək uzadıldı <https://az.trend.az/business/economy/2702015.html>İstifadə olunma tarixi: 28.05.2022
12. Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsindən 12 il ötür. https://azertag.az/xeber/Baki_Tbilisi_Ceyhan_esas_ixrac_neft_boru_kemerinin_istifadeye_verilmesinden_12_il_otur-1179440 İstifadə olunma tarixi: 28.05.2022
13. Mirbağır Yaqubzadə. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafının təməli daşdır / “Xalq qəzeti”.s.5 İstifadə olunma tarixi: 28.05.2022

КОНТРАКТ ВЕКА-ЭТО МОДЕЛЬ ПРОГРЕССА, КОТОРАЯ НЕ НУЖДАЕТСЯ В ДОКАЗАТЕЛЬСТВАХ В ИНТЕГРАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНОЕ ВЛИЯНИЕ В МИРЕ

Гасымова Туркан Ильгар кызы
Резюме

Этот международный нефтяной проект, вошедший в историю под названием "Контракт века", имел исключительное значение в сохранении и укреплении государственной независимости Азербайджана. "Контракт века" заложил основу для реализации других крупных проектов в Азербайджане. Реализуя эти проекты, Азербайджан нашел в мире более надежных политических и экономических партнеров и

союзников. После этого соглашения начался быстрый приток иностранных инвестиций и в другие сферы экономики Азербайджана.

В Азербайджане достигнуто преобразование нефтяных доходов в человеческий капитал. 14 сентября 2017 года в Центре Гейдара Алиева было подписано скорректированное и переработанное соглашение о разделе добычи по разработке блока месторождений "Азери-Чираг-Гюнешли" (АЧГ). Другими словами, срок "контракта века" продлен до 2050 года.

THE CONTRACT OF THE CENTURY IS A MODEL OF PROGRESS IN THE INTEGRATION OF INTERNATIONAL AUTHORITY OF AZERBAIJAN IN THE WORLD

Gasimova Turkan Ilgar
Summary

This international oil project, which went down in history as the "contract of the century", had an exceptional importance in preserving and strengthening the state independence of Azerbaijan. The "contract of the century" created the basis for the implementation of other major projects in Azerbaijan. With the implementation of these projects, Azerbaijan has found more reliable political and economic partners and allies in the world. After this agreement, a rapid flow of foreign investments to other sectors of the Azerbaijani economy began.

The transformation of oil revenues into human capital has been achieved in Azerbaijan. On September 14, 2017, an amended and revised production sharing agreement (PSA) on the development of the "Azəri-Chirag-Günəşli" (ACG) field block was signed at the Heydar Aliyev Center. In other words, the term of the "contract of the century" was extended until 2050.

Rəyçi: dosent əvəzi Aynur Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti "Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının 26 may 2022-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 208 iyun 2022-ci il

UOT:902.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ GORANBOY VƏ SAMUX RAYONLARI ƏRAZİSİNDƏKİ ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRDƏ APARILAN TƏDQİQATLAR HAQQINDA

Quliyev Şəhriyar Nizami oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra tarixin müxtəlif mərhələləri üzrə olduğu kimi orta əsrlər dövrü abidələrinin tədqiqi intensiv forma almışdır. Orta əsrlər dövrünün məhsulu olan tarixi-arxeoloji abidələrin ölkənin müxtəlif bölgələri üzrə tədqiqi arxeoloji qazıntıların genişləndirilməsi sahəsində görülən işlər, yeni şəhər və kənd tipli yaşayış yerlərinin, qala və istehkamların, orta əsr qəbir abidələri və türbələrin, məbəd və məscidlərin öyrənilməsi sahəsində bir sıra yeniliklərin üzə çıxmasına imkan vermişdir. Antik dövrdə olduğu*

kimi orta əsrlərdə də yaşayış məskənləri əlverişli təbii-coğrafi mühitdə, flora və faunası zəngin olan ərazilərdə, şirin su qaynaqları bolluq təşkil edən bölgələrdə salınırdı.

Müstəqillik illərində Goranboy və Samux rayonlarındakı orta əsr arxeoloji abidələrində aparılan tədqiqatlarda kənd tipli yaşayış yerləri çoxluq təşkil edir. Qarağantəpə, Saxsılıtəpə, Hasanlıtəpə, Fərməştəpə və Tompatəpə belə məskənlərdəndi.

Açar sözlər: antik dövr, orta əsr, mədəni təbəqə, dulus, kirəmit, türbə

Ключевые слова: античный период, средневековье, культурный слой, археология, керамика, керамика, гробница

Key words: antique period, medieval, cultural layer, archaeology, pottery, ceramic, tomb

Azərbaycan arxeologiyasının əhəmiyyətli tədqiqat obyektlərindən olan orta əsr dövrü abidələrinin öyrənilməsi öz aktuallığı ilə seçilir. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra da tarixin müxtəlif mərhələləri üzrə olduğu kimi orta əsrlər dövrü abidələrinin tədqiqi də intensiv forma almışdır.

Feodalizm dövrünün məhsulu olan orta əsr tarixi-arxeoloji abidələrinin ölkənin müxtəlif bölgələri üzrə tədqiqi, arxeoloji qazıntıların genişlənməsi sahəsində görülən işlər yeni şəhər və kəndtipli yaşayış yerlərinin, qala və istehkamların, orta əsr qəbir abidələri və türbələrin, məbəd və məscidlərin öyrənilməsi sahəsində bir sıra yeniliklərin üzə çıxmasına imkan vermişdir. 1991-ci ildə Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyini əldə etməsi və 1993-cü ildə Ulu Öndər H.Əliyevin göstərişi ilə Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun yaradılması milli mədəni irsimizin tədqiqi sahəsində yeni imkanlar açdı. Azərbaycanın bütün bölgələrində müxtəlif dövrlər üzrə arxeoloji tədqiqat işləri aparılan arxeoloji ekspedisiyaların sayı və onların fəaliyyətinə Dövlət dəstəyi artırıldı. Azərbaycanın bir sıra Beynəlxalq layihələrdə iştirakı və bununla əlaqədar üzə çıxarılan arxeoloji abidələrin tədqiqinin sürətləndirilməsi bu sahədə yeni imkanlar açdı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri boyunca yerləşən, eləcə də Respublikamızın iri şəhərlərində əhalinin içməli suya olan tələbatının yaxşılaşdırılması, yeni yolların çəkilişi ilə əlaqədar onlarla orta əsr abidələri üzə çıxarıldı və onlarda arxeoloji tədqiqatlar aparıldı. İlk orta əsr qəbir abidələrinin tədqiqi, İslam dövrü türbələrinin, ziyarətqah və pirlərin elmi tədqiqata cəlb olunması orta əsr arxeologiyasının mühüm məsələlərindəndir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən, dini xüsusiyyətli tikililərdən əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlili orta əsrlərdə şəhər və kənd əhalisinin məşğuliyyətinin oxşar və fərqli cəhədlərinin tədqiqi baxımından təqdirəlayiqdir.

Antik dövrdə olduğu kimi orta əsrlərdə də yaşayış məskənləri əlverişli təbii coğrafi mühitdə-flora və faunası zəngin olan ərazilərdə şirin su qaynaqları bolluq təşkil edən bölgələrdə salınırdı. Təsadüfi deyildi ki, qədim sivilizasiyaların yarandığı ərazilər bu keyfiyyətlərin hamısına malik idi. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təsərrüfat sahələrinin-əkinçiliyin, maldarlığın və sənətkarlığın tələbləri insanları məskunlaşdığı yerlərdə daim yaşamağa məcbur edirdi.

İctimai-iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsi yaşayış məntəqələrinin keyfiyyət baxımından dəyişməsinə səbəb olurdu. Məskunlaşma formaları istehsalın inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşirdi. Cəmiyyətin tərəqqisi ilə əlaqədar yaşayış yerlərinin müxtəlif tip və formaları meydana gəlirdi. Kənd tipli yaşayış yerlərinin meydana gəlməsi bilavasitə əkinçiliyin və maldarlığın yaranıb inkişaf etməsinin nəticəsi idi. Orta əsrlərin ən geniş yayılmış yaşayış məntəqələri növlərindən olan kənd tipli yaşayış yerlərinin başlıca tipləri Azərbaycanda yol

kənarı, düzənlik, çay kənarı, şəhər ətrafı, dağlıq, yamac və yarımymamac ərazilərdə olmuşdur. Kənd tipli yaşayış yerləri mədəni təbəqənin müdafiə sisteminin, iqtisadi əlaqələrin zəifliyi və s. xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə yaşayış yerləri arasında Gəncəbasardakı Qarağantəpə abidəsi fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb etsə də, özündə həmdövr abidələrinin müəyyən xüsusiyyətlərini cəmləşdirir.

2001-2002-ci illərdə bu yaşayış yerində 5x5 metr ölçüdə kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Yaşayış yerinin uzunluğunun şərqdən qərbə doğru təxminən 150 metr, eninin isə şimal-cənub istiqamətində 110-120 metr olub, sahəsinin 4,8 hektar olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Abidə ətraf ərazilərdən 3-5 metr yüksəklikdə yerləşməsinə, sahəsinə və quruluşuna görə Samux rayonunda yerləşən digər orta əsr yaşayış yerlərindən fərqlənsə də, arxeoloji qazıntı işləri zamanı yaşayış yerindən əldə edilmiş dulus, metal, sümük, daş məmulatları və onların çıxışları abidədə yaşayışın İlk Orta əsrlər dövründən başladığını söyləməyə əsas vermişdir.

Qarağantəpə yaşayış yerinin arxeoloji tapıntıları içərisində gil məmulatı əsas yer tutmuşdur. Qazıntılar zamanı toplanılan gil məmulatı nümunələrinin əsas qisminin fraqmentlərdən ibarət olması onların formalarının müəyyənləşdirilmə-sində çətinliklər yaradır. Abidənin yerləşdiyi ərazidə uzun müddət yaşayışın davam etməsi mədəni təbəqələrin ardıcılıqla izlənməsinə şərait yaratmışdır. Mədəni təbəqələrdən əldə edilmiş gil məmulatına əsasən stratigrafiya dəlilləri də müəyyənləşdirilmişdir.

Qazıntı zamanı toplanılan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində şüşə, metal və daş əşyalara çox nadir hallarda rast gəlinmişdir. Tapıntıların böyük əksəriyyətini bütöv və fraqmentlər halında olan müxtəlif təyinatlı gil məmulatları təşkil etmişdir. Mədəni təbəqənin üst qatlarında xeyli miqdarda bişmiş kərpic və kirəmit qırıqları da aşkarlanmışdır.

Qarağantəpədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, abidə çoxtəbəqəli yaşayış yerinin qalıqlarıdır. Onun Orta əsrlər dövrünə aid olan iki üst mədəni təbəqəsinin qalınlığı 2,3 metrdir. İlk mədəni təbəqə III-VIII, ikinci mədəni təbəqə isə IX-XIII əsrləri əhatə edir. Yaşayış yerindən əldə edilən materiallar içərisində iri və orta həcmli təsərrüfat küpləri, qazan tipli qablar, kül qabı, çəki daşları və s. də vardır [2; 3; 4; 5].

2003-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Saxsılı təpə yaşayış yerinin Kürəkçay qalasının yaxınlığında, Kürəkçayın sahilində, Gəncə yaxınlığındakı Qarasuçu kəndinin ərazisində yerləşdiyi, onun şərqdən və cənub-şərqdən mövcud su anbarı ilə, qalan hissələrdən isə alçaq təpəliklərlə əhatə olunduğu qeyd edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşayış yerinin uzunluğunun şərqdən qərbə doğru təxminən 200 metr, eninin şimal-cənub istiqamətində 120-130 metr olub, sahəsi 2,6 hektar olmaqla ətraf ərazilərdən 4-8 metr yüksəklikdə yerləşdiyi qənaətinə gəlmişdir. Saxsılı təpə yaşayış yeri Gəncə və onun ətrafında yerləşən digər İlk Orta əsr yaşayış yerlərindən fərqlənsə də, arxeoloji qazıntı işləri zamanı buradan əldə edilən dulus, sümük, metal, daş məmulatları və onların çıxışları abidənin I Kürəkçay qalası ilə həmdövr olduğunu sübut edir. Yaşayış yerinin şərq divarı yaxınlığında aparılan qazıntı işləri isə onun müdafiə divarlarının I Kürəkçay qalasının istehkamlarına oxşar formada qurulduğunu təsdiqləmişdir.

Saxsılı təpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar burada ümumi qalınlığı 2,8 metr olan iki mədəni təbəqənin olduğunu göstərmişdir. Birinci mədəni təbəqə III-VIII əsrləri, ikinci mədəni təbəqə isə birinci mədəni təbəqənin xarabalıqları üzərində yerləşməklə VIII-XIII əsrləri əhatə edir [2:5].

Hasanlıtəpə yaşayış yeri quruluşuna görə Saxsılıtəpədən fərqlənir. Saxsılıtəpə, Kürəkçay, Hasanlıtəpə isə Tərtər çayından çəkilmiş arxın kənarında və strateji cəhətdən daha əlverişli mövqedə yerləşir. Hasanlıtəpə yaşayış yeri üç tərəfdən Goranboy rayonundakı Qızılhacılı kəndinin yaşayış evləri, şimaldan isə otlaq sahəsi ilə əhatə olunmuşdur. Onun sahəsinin 3,3 hektar olub, uzunluğunun şimal-cənub istiqamətində 500 metr, eninin isə şərqdən qərbə doğru 65 metr olduğu dəqiqləşdirilmişdir. Hasanlıtəpə yaşayış yerinin ətrafında müdafiə məqsədli xəndəyin çəkildiyi müşaidə edilmişdir. Hasanlıtəpədə aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış binaları qalıqları, dulus, metal məmulatları və bəzək əşyaları tapılmışdır. İri təsərrüfat küpləri, bərnə formalı qablar, bəzək əşyaları içərisində isə qolbaqlar və muncuqlar tapılan materiallar içərisində üstünlük təşkil edir. Stratiqrafiya dəlillərinin və toplanan maddi mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi ayrı-ayrı mədəni təbəqələrin və bütün yaşayış yerinin III-XIII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas vermişdir. [2:5].

Müstəqillik illərində tədqiq olunan kənd tipli yaşayış yerləri sırasında Goranboy rayonundakı **Fərməştəpə** abidəsi xüsusi yer tutur. Hər tərəfdən boz, istifadəsiz torpaq sahələri ilə əhatə olunmuş **Fərməştəpə yaşayış yeri** ətraf ərazilərdən təxminən üç-dörd metr hündürlükdədir. Yaşayış yerinin eninin 110 metr, uzunluğunun şimal-cənub istiqamətində 220 metr olub, sahəsinin 2,4 hektardan çox olduğu və onun başlanğıcının Murov yüksəkliklərindən götürən Qara çaydan çəkilən qolun kənarında yerləşdiyi qeyd edilmişdir. 1992-ci ildə Fərməştəpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı xeyli miqdarda osteoloji və ixtoloji qalıqlar və bir təsərrüfat quyusu aşkar edilmişdir. Fərməştəpə yaşayış yerinin ümumi qalınlığı 3,1 metr olan üç mədəni təbəqəsi vardır. Yaşayış yerinin ən qədim dövrə aid mədəni təbəqəsi 1,2 metr qalınlığında olub, b.e.ə. I və eramızın II əsrlərinə aiddir. İkinci mədəni təbəqə 3,4 metr qalınlığında olub, III-VIII əsrləri əhatə edir. Üst mədəni təbəqə qatının nazikliyi ərazinin müxtəlif vaxtlarda dağıntılara və təbii fəlakətlərə məruz qalması ilə əlaqələndirilməlidir. Yaşayış yerindən əldə edilən materiallar içərisində süddan biçimli qablar üstünlük təşkil edir [2:5]. Fərməştəpə yaşayış yeri ilə eyni quruluşda olan abidələrdən biri də Tompatəpə yaşayış yeridir.

Tompatəpə yaşayış yeri Goranboy rayonunun Qarqucaq kəndinin 1,5 km. şimal-şərqində, Qara çayın sol sahilində, iri təpə üzərində yerləşir. Yaşayış yeri şimal-şərqdən «Aralıq dərəsi» adlanan sahə, cənubdan Beş qardaş çinarları, qərbdən Beş hektar adlanan əkin yeri və Dağdağanlı dərə ilə sərhədlənir. Üçbucaq formasında olan və şimal-şərq, cənubi-qərb istiqamətində yerləşən bu təpənin üst hissəsinin uzunluğu 490-520 metr, eni isə 25 m-dən 150 m-dək olub, ümumi sahəsi 4 hektardan çoxdur. Quruluşuna görə Fərməştəpə yaşayış yerinə oxşamır

Təpənin dağıdılmış cənub-qərb kənarı 80° altında sıldırım qayalıqdır, cənub-şərq və şimal-şərq kənarı isə yağış suları ilə tədricən yuyulma nəticəsində 30° - 40° enmişdir. Enişlik bəzi yerlərdə 50° - 60° -yə çatır. Yaşayış yerinin hündürlüyü çayın səthindən 35-40 m, ətraf ərazilərdən isə 8-12 m-dir. Hal-hazırda Qaraçay təpənin cənub-qərb yamacının ancaq 4/1 hissəsini yumaqdadır. Təpənin cənub-qərb kənarının 4/3 hissəsinin də sıldırım qayalıq olması, vaxtilə onun Qaraçay vasitəsilə yuyulub uçurulduğunu göstərir. Yaşayış yerindəki arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən materiallar içərisində saxsı məmulatı üstünlük təşkil edir [2:5].

2000-ci ildə iyul-avqust aylarında Tompatəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Mədəni təbəqələrin stratiqrafiyasını müəyyənləşdirmək məqsədilə

təpənin kəskin uçuruma doğru olan şimal-qərb hissəsində və ətraf ərazidə Arif Məmmədov tərəfindən ilk dəfə axtarış və kəşfiyyat işləri aparılmışdır [2:5].

Tədqiqat işinin nəticələrinə və ümumi araşdırmalarımıza əsasən deyə bilərik ki, İlk orta əsrlər Albaniyasının düzən, çay və yol kənarlarında olduğu kimi, dağlıq və dağətəyi ərazilərinin də bu cür məskənlər olmuşdur.

Lakin düzən ərazilərdəki ilk orta əsr kənd tipli yaşayış yerləri mədəni təbəqənin qalınlığı və maddi mədəniyyət qalıqlarının və onların çeşidlərinin çoxluğu ilə digərlərindən fərqlənir.

Tədqiqatlarımızın nəticəsinə əsasən deyə bilərik ki, ilk orta əsrlərdə maldar əhali əsasən dağlıq və dağətəyi, əkinçi və sənətkar əhali isə düzən ərazilərdə yaşamışlar.

Düzən ərazilərdəki kənd tipli yaşayış yerləri süni müdafiə sistemləri ilə qorunsa da dağlıq ərazilərdəki yaşayış məskənləri salınarkən təbii qorunma vasitələrinə üstünlük verilmişdir.

Azərbaycanın orta əsr abidələrinin içərisində qəbir tipləri xüsusi yer tutur. İlk orta əsrlərdə Albaniyada müxtəlif tip qəbirlərdən küp, katakomba, torpaq, saxsı təknə, daş qutu və s. yayılmışdır. İlk orta əsrlərdə xristian qəbirləri torpaqda dəfn etmə adətinə əsaslanırdı [8], klassik orta əsrlərdə isə az sayda xristian, xüsusi çoxluq təşkil edən müsəlman qəbirləri mövcud olmuşdur ki, onlar da torpaq qəbir tiplərindən ibarətdir [1; s.80].

Qəbir abidələrinin arxeoloji tədqiqi tarixin bütün dövrlərinin maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən çox mötəbər mənbədir.

Bu baxımdan Goranboy ərazisinin müstəqillik illərində arxeoloji tədqiqi zamanı qəbir abidələrinin müxtəlif tiplərinin olduğu müəyyənləşdirmişdir.

Goranboy ərazisində müstəqillik illərində arxeoloji tədqiqat işləri davam etdirilmişdir. Goranboy rayonunun Hazırəhmədli, Səfikürd, Rəhimli, Gürzalılar və Gülüstan kəndlərində orta əsrlər dövrünə aid müsəlman qəbirləri qeydə alınmışdır [7, s.44].

Dördkünc formada olan qəbirlərin dərinliyi relyefdən asılı olaraq 1,2-2,1 metr, qəbir başlığının uzunluğu 1,57 metrdən 2,61 metrədək, eni 0,9 metrdən 1 metrədəkdir. Üstü ağac tirlər, kol və torpaqla örtülən qəbirlərdə skeletlərin üzü cənub-şərqə - Məkkəyə doğrudur. Ölüləri sol böyrü üstə az bükülü uzadılmış vəziyyətdə dəfn etmişlər. Bu formada dəfn etmə Hazırəhmədli, Balakürd qəbiristanlıqlarında aparılmış tədqiqat işləri zamanı müəyyənləşdirilmişdir.

Qəbirlərdəki skeletlərin istiqamətlərinin Məkkəyə doğru olması və onların yanında heç bir avadanlığın olmaması onların müsəlman qəbirləri olduğunu göstərir. Arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən bu qəbirlərin X-XI əsrlərə aid olduğu bildirilir [7, s.45].

Goranboy rayonunun Səfikürd kəndinin qəbiristanlığında qeydə alınmış torpaq qəbirlərin kənarı 24x24x4 santimetr ölçülü bişmiş kərpiclə hörülmüşdür. Bunlardan birinin uzunluğu içəridə 1,9 metr, eni 0,8 metr, dərinliyi isə 1,1 metrdir. Buradakı qəbirlərin üstü tağbənd formasında inşa edilmişdir. Qəbirlərdə skeletin üzü cənub-şərqə doğru olub, yanında heç bir əşya yoxdur. Kərpiclərin ölçüsü və uyğun yaşayış yerindən əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi qəbirlərin XII-XIII əsrlərə aid olduğunu, skeletin istiqaməti və yanında əşyanın olmaması isə müsəlman abidəsi olduğunu təsdiq edir [7, s.45].

Goranboy rayonu ərazisindəki Rəhimli qəbiristanlığından təqribən 500 metr şərqdə yerləşən Şətəl şəhər qəbiristanlığında aşkarlanmış qəbir abidəsi də çox diqqət çəkicidir.

Qəbirlərin yerləşdiyi sahənin üzəndə olan hissəsinin eni şimal-cənub istiqamətində 25 metr, uzunluğu şərqdən-qərbə 80 metrdir. Qəbiristanlığın qalan hissəsi torpaq altında olduğu üçün həmin sahəni hesablamaq mümkün olmamışdır. Qəbir kameralarının kənarı 30x30x6 sm ölçülü

bişmiş kərpiclərdən hörülmüşdür. Müqayisəli təhlillər göstərir ki, bu tip kərpiclər Mingəçevir şəhərindəki arxeoloji qazıntı işlərindən bəllidir. Uzunluğu daxildən 2,15 metr, eni 0,55 metr, bişmiş kərpiclərdən hörülmüş tağ hissəsinin hündürlüyü 0,85 metr olan qəbirdə skeletin istiqaməti qərbdən-şərqə doğrudur. Azərbaycanın uyğun yaşayış yerlərində məlum olan eyni tip abidələrlə müqayisəli təhlilinə və qəbirlərin aid olduğu Şətəl şəhər yerində aparılan tədqiqat işlərinin nəticəsinə əsasən onların V-VI əsrlərə aid olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Qəbirlərin və onların içərisindəki skeletlərin istiqamətlərinin müxtəlifliyi və qəbir kameralarından müxtəlif maddi-mədəniyyət qalıqlarının tapılması onların xristian abidələri olduğunu göstərir [7, s.46].

Azərbaycanın orta əsr abidələri içərisində memorial tikililər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan müstəqillik illərində bu tip abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntıların rolu əvəzsizdir. İlk orta əsrlərdə xristian məbədlərinin tikintisi, o cümlədən, dağlıq ərazilərdə həmin tikintilərin IX-XIII əsrlərdə də davam etməsi və ya əvvəlki məbədlərin bərpa olunması, klassik orta əsrlərdə məscid və mədrəsə tipli gümbəzli tikililərin İslam memarlığının inciləri kimi yayılması dövrün dünyagörüşünə uyğun şəkildə bir-birini əvəz etmişdir [1; s.59; 3; s.116].

Goranboy rayonunun orta əsr memorial abidələri əsasən türbələrdən ibarətdir. Bu abidələrdə başlıca olaraq alimlər, səyyahlar, şairlər və digər görkəmli şəxsiyyətlər dəfn edilmişdir. Gəncəbasarda geniş yayılmış çoxbucaqlı türbələrin ən yaxşı nümunələri Borsunlu, Mollavələdli, Səfikürd və Rəhimli kəndlərinin ərazisindəki qəbiristanlıqlarda yerləşir [6, s.47].

Goranboy rayonu ərazisindəki türbələrin tikintisində Arran memarlıq məktəbi xüsusiyyətləri özünü daha çox biruzə verir.

Gəncə şəhərindən 25-28 km şərqdə yerləşən Borsunlu kəndinin ərazisində yerləşən və yerli sakinlərin Zivan adlandırdığı qəbiristanlıqda yerləşən türbənin divarları qırmızı kərpiclə hörülmüş, içəridən kəc məhlulu ilə suvanmışdır. Səkkizgüşəli formada olan türbənin hər guşəsinin eni 1 metr, hündürlüyü 1,5 metrdir. Tağbənd formalı qapısının hündürlüyü isə 80 sm-dir. Təssüf ki, çox uçulub dağılmış türbənin kitabəsini oxumaq mümkün deyil.

Eyni adlı qəbiristanlıqda yerləşən və diametri 2 metr 10 santimetr olan ikinci türbə dairəvi formada tikilib və küpşəkillidir. Bir hissəsi uçmuş türbə içəridən və çöldən əhənglə suvanıb, qapısı nisbətən hündür olan bu türbə bişmiş kərpiclə hörülmüşdür.

Türbədəki qəbir sahibinin kasıb olduğu sezilir. Bu türbələr haqqında yazılı əbəbiyyatda məlumata rast gəlinməsə də onların divarları yanında aparılan kəşfiyyat işləri zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin qalıqları abidələri XIII-XIV əsrlərə aid etməyə imkan verir [7, s.47].

Bu ərazidə mövcud olan əksər türbələrdə olduğu kimi Rəhimli türbələri də birmərtəbəli və birxanəlidir. Bu türbələrdən dördü böyük olub, Mirzə Adıgözəl bəyin ailəsinə mənsubdur [7, s.47-48].

Mirzə Adıgözəl bəyin ailəsinə mənsub türbələr bişmiş kərpiclə hörülmüş, digər iki türbə isə çay daşından və kərpicdən hörülmüşdür. Kiçik türbələrdəki hörgü kərpiclərinin ölçüsü 23x23x4 santimetrdir.

İkinci kiçik türbə də səkkizgüşəlidir və bu guşələr arasındakı məsafə 80 sm-dir. Türbənin divarlarının qalınlığı 55 sm-dir. Daxildən çoxbucaqlıya bənzəyən türbənin qapısı uçduğundan onun hündürlüyünü müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Türbələrin yaxınlığındakı yaşayış yerindən əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri onların XIII-XIV əsrlərə aid olduğunu göstərir [7, s.48].

Goranboy rayonun Səfikürd qəbiristanlığında yerləşən daha bir abidə yerli sakinlər arasında “Xudu baba türbəsi” adı ilə tanınır. Arran memarlıq üslubunda inşa edilən bu türbə vaxtı ilə Səfikürd kəndində yaşayan Xudu pəhləvanın adı ilə bağlıdır. Türbənin divarlarının hündürlüyü 2,2 metr, bişmiş kərpiclə hörülmüş künbəzin hündürlüyü 2 metr, ümumi hündürlük isə 4,3 metrdir. Üstü ürək formalı olan guşələr 6 ədəddir. Türbənin qapısının hündürlüyü 1 metr, eni 50 santimetr, hər iki tərəfində olan pəncərələrin ölçüsü isə 50x35 sm–dir. İçərisi kəç məhlulu ilə süvanan türbənin inşasında tikinti materialı kimi 24x24x4 sm ölçülü kərpiclərdən istifadə edilmişdir.

Hörgüdə süd, yumurta və irəmə torpağının qarışığından istifadə edilmişdir. Türbənin yerləşdiyi ərazidən əldə edilən arxeoloji materiallar onun XIII əsrə aid olduğunu göstərir .

Goranboy rayonu ərazisindəki Mollavələdli türbəsi eyniadlı kəndin qəbiristanlığında yerləşir. Arran memarlıq üslubunda tikilən bu türbənin hündürlüyü 1,2 metr, giriş qapısının hündürlüyü isə 50 sm olmaqla kəsik dairə formasındadır. Türbənin xeyli hissəsi dağıldığından onun kitabəsi də uçurulmuşdur. Türbənin divarları yanında aparılan arxeoloji tədqiqat işləri və ümumi quruluşu onun XIII-XIV əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir [7, s.49].

Goranboydakı qəbr abidələrinin tədqiqinin nəticələrini ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, bu abidələr V-XIII əsrlərə aiddir. Onu da qeyd edək ki, Şərqi Gəncəbasarın bütün ilk orta və orta əsr yaşayış yerlərinin uyğun qəbiristanlıqları vardır.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev T.V. Oğuz və ətraf ərazilər orta əsrlərdə(tarixi-arxeoloji tədqiqat) Bakı. “Elm-təhsil” 2017. 350 s.
- 2.Məmmədov A.M. Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi.(ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) Gəncə 2008. 387 s.
3. Məmmədov A.M. Gəncəbasarın alban dövrü xristian abidələri. Bakı: Elm. 2000 53 s.
4. Məmmədov A.M. Gəncəbasarın Nizami dövrü abidələri.//Bakı: Azərbaycanın qədim və orta əsr problemləri. Nizami Gəncəvi-850. 1992 s.89-93.
- 5.Məmmədov A.M. Gəncəbasarın orta əsr ticarət yolları haqqında.//Bakı: Azərbaycan tarixinin problemləri. Məruzələr məcmuəsi. 1992 s.89-93.
6. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə.//TAT, Bakı: Elm. 1993 s.76-77
7. Məmmədov A.M. Qədim Gəncə. (arxeoloji tədqiqatlar əsasında)Bakı: “Təknur”2014.176 s.
- 8.Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri.(IV-X əsrlər) Bakı, Nafta-press. 2009. 180 s.

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ, ПРОВЕДЕННЫХ В ХОДЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК НА ТЕРРИТОРИИ ГЕРАНБОЙСКОГО И САМУХСКОГО РАЙОНОВ ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Гулиев Шехрияр Низами

Резюме

После обретения независимости нашей республикой, как и на разных этапах истории, изучение археологических памятников средневековья приняло интенсивную форму. Изучение исторических археологических памятников в разных регионах страны, расширение археологических раскопок, изучение новых городских и сельских поселений, замков и укреплений, средневековых гробниц, храмов и мечетей выявили ряд инноваций. Как и в древности, в средние века поселения строились в благоприятной природно-

географической среде - в районах, богатых флорой и фауной, в районах с обильными ресурсами пресной воды. За годы независимости было обследовано большинство средневековых археологических памятников в Геранбойском и Самухском районах. Такими населенными пунктами являются Каргантапа, Сахислитапа, Хасанлитапа, Фармешитапа, Томпатапа.

**ABOUT RESEARCHES CARRIED OUT IN ARCHAEOLOGICAL
EXCAVATIONS IN THE AREAS OF GORANBOY AND SAMUKH REGIONS
DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE**

Guliyev Shehriyar Nizami
Summary

After the independence of our republic, as at different stages of history, the study of archeological monuments of the Middle Ages took an intensive form. The study of historical archeological monuments in different regions of the country, the expansion of archeological excavations, the study of new urban and rural settlements, castles and fortifications, medieval tombs, temples and mosques have revealed a number of innovations. As in ancient times, in the Middle Ages, settlements were built in a favorable natural geographical environment-in areas rich in flora and form, in areas with abundant freshwater resources. During the years of independence, majority of medieval archeological monuments in Goranboy and Samukh district were surveyed. Kargantapa, Sakhislitapa, Hasanlitapa, Farmeshytapa, Tompatapa are such settlements.

Rəyçi:prof. Arif Məmmədov

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası" şöbəsinin 11 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 4 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 05 may 2022-ci il

UOT:94.

**AVROPA İTTİFAQI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNƏ
FRANSANIN MÖVQEYİ**

Qurbanova Sevinc Akif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
sevincakifqizi@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə inteqrasiyanın, xüsusən də Avropa inteqrasiyasının mənşəyi və nəzəriyyələri araşdırılır. Avropaya inteqrasiya konsepsiyası üzərində ətraflı dayanılır, məqalədə çoxsaylı inteqrasiya mərhələlərindən keçmiş müasir vahid Avropanın yaradıcısı və ataları olan siyasi, ictimai və dövlət xadimlərinin roluna xüsusi yer ayrılır. Eyni zamanda, Fransanın Avropaya inteqrasiya prosesləri ilə bağlı mövqeyi öyrənilir. Fransanın inteqrasiya proseslərini yaşaması belədir ki, üzv dövlətlərin iqtisadi və siyasi güclərini birləşdirərək,*

beynəlxalq arenada Avropanın mərkəzi, aparıcı rol oynamasına nail olmaq və dünyanın aparıcı dövlətlərini Avropa İttifaqının razılaşdırılmış siyasəti ilə hesablaşmağa məcbur etmək lazımdır.

Açar sözlər: Maastrixt sazişi, Amsterdam müqaviləsi, Vahid Avropa sənədi, Genişlənmə, inteqrasiya

Ключевые слова: Маастрихтский договор, Амстердамское соглашение, Единый европейский документ, расширение, интеграция.

Keywords: Maastricht Treaty, Amsterdam Agreement, Single European Document, Enlargement, Integration

Avropa Birliyi qitənin əksər hissəsini əhatə edən 28 Avropa ölkəsinin iqtisadi və siyasi tərəfdaşlıq etdiyi birlikdir. Avropa ölkələrinin müharibənin dağıntılarından keçərək bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmasının özü əsrlər boyu bir-birilə hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə rəqabət aparmış dövlətlərin kompromisə nail olmaq üçün apardıqları mübarizənin əyani göstəricisidir. Bu mübarizə nəticəsində yaranan birlik zaman keçdikcə inkişaf etmiş, əvvəllər iqtisadi mahiyyət daşıyan təşkilata, daha sonra isə siyasi kimliyə çevrilmək üçün addımlar atmışdır. Yaradıcılarının belə bu qədər inkişaf edəcəyini gözləmədikləri birlik hazırda bu qədər yol qət etməsinə baxmayaraq, hələ də bəzi məsələlərdə çatışmazlıqlar yaşamaqda davam edir. Aİ-nin təşkilatlanması, bir siyasi qurum kimi formalaşması məsələsi II Dünya Müharibəsindən sonra Mərkəzi Avropa ölkələrinin siyasi dairələrində ara-sıra müxtəlif kontekstlərdə müzakirə edilsə də, yalnız 1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ dağıldıqdan sonra bu proses daha da aktuallaşdı.

Bu kontekstdə diqqət çəkən bir nüansı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Avropa İttifaqının əsas məqsədi təşkilatın dünya siyasətində önəmli rol oynaması və ona təsir etmək gücünə malik olmasıdır. Fransanın bu məsələyə yanaşması belədir ki, üzv dövlətlərin iqtisadi və siyasi güclərini birləşdirərək, beynəlxalq arenada Avropanın mərkəzi, aparıcı rol oynamasına nail olmaq və dünyanın aparıcı dövlətlərini Avropa İttifaqının razılaşdırılmış siyasəti ilə hesablaşmağa məcbur etmək lazımdır. Ümumilikdə götürdükdə, Fransa həmişə Avropa İttifaqına özünün xüsusi çəkisi, aparıcı rol oynadığı və liderlik etdiyi bir güc mərkəzi kimi baxıb. Almaniyayı daim özünə rəqib sayan Fransa onun yenidən güclənməməsi və Avropaya meydan oxuyan qüdrətli dövlətə çevrilməməsi üçün səylər göstərmiş və bu səyləri sabit, eyni zamanda get-gedə inkişaf edən Fransa-Almaniya alyansının güclənməsinə xidmət edən siyasətlə möhkəmləndirmişdir. İstər ilkin mərhələdə 6 dövlətin təsis etdiyi Avropa Birliyi çərçivəsində, istərsə də genişlənərək öz sıralarında 15, indi isə 28 dövləti birləşdirən Avropa İttifaqı daxilində fransızlar aparıcı rollardan birini oynamaqla dünya siyasətinə təsir etmək niyyətindən geri çəkilməyiblər. Avropanın gələcək taleyinin müəyyənləşməsində də fransızlar öz liderliklərini əldən vermək istəmirlər. Təsadüfi deyildir ki, Avropa İttifaqının yeni Konstitusiyasını hazırlayan işçi qrupuna məhz Fransanın keçmiş prezidenti De Steytinq rəhbərlik edirdi [2.s.116]

Avropa İttifaqının genişlənməsində Fransanın mövqeyi birmənalı olmamışdır. Belə ki, bu məsələ ilə bağlı Fransanın yanaşması namizəd ölkədən asılı olmuşdur. Fransa əhalisi arasında keçirilən sorğuya görə fransızların 66%-i Avropa İttifaqının genişlənməsinin tərəfdarıdır [8].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Fransa Orta və Şərqi Avropa ölkələri ilə quru sərhəddi olmadığı və həmin ölkələrlə iqtisadi əlaqələri az olduğu üçün Aİ-nin Şərqi doğru genişlənməsinin Aİ daxilində öz nüfuzunu azaldacağını və Almaniyanın Aİ-nin güc mərkəzinə

çevriləcəyini düşünürdü. Avropa İttifaqının tarixində dörd əsas genişlənmə mərhələsi müşahidə olunmuşdur. Avropa Birliyi 6 ölkənin təsisçiliyi ilə yaranmış və yalnız 1973-cü ildə Danimarka, İrlandiya və Böyük Britaniyanın üzv qəbul edilməsi ilə genişlənərək doqquz ölkənin birliyinə çevrilmişdir. Aİ tarixində ikinci genişlənmə isə 1981-ci ildə Yunanıstanın, 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliyanın birliyə üzv olması ilə başa çatdı. 1995-ci ildə Avropa İttifaqı öz qapılarını İsveçin, Finlandiyanın və Avstriyanın üzünə açdı və bununla da Avropa İttifaqı üzvlərinin sayı artaraq 15-ə çatdı. Fransanın genişlənmə tərəfdarı, Böyük Britaniyanın isə daha da dərinləşmənin əleyhinə olmasına baxmayaraq, 2 oktyabr 1997-ci ildə imzalanan və 1 may 1999-cu ildə qüvvəyə minən Amsterdam Müqaviləsi Avropa İttifaqı barədə Müqavilənin bəzi hissələrinin yumşaldılmasına nail oldu. Birgə qərar qəbul etmə proseduru sadələşdirildi və Avropa Parlamentinin inteqrasiya proseslərində səlahiyyətləri genişləndirildi. 2004-cü il genişlənmə nəticəsində isə Polşa, Çex Respublikası, Macarıstan, Sloveniya, Slovakiya, Estoniya, Latviya, Litva, Malta və Kipr Avropa İttifaqının yeni üzvləri oldular. Rumıniya və Bolqarıstan isə İttifaq üzvlüyünə qəbulun sonuncu mərhələlərindədir. 2013-cü ildə Xorvatiya da İttifaq sıralarına qoşuldu.

XX əsrdə üzv dövlətlər Avropa İttifaqı inteqrasiyasını gücləndirmək məqsədi ilə bir sıra addımlar atdı ki, onlardan ən vacibi Avropa İttifaqı Konstitusiyasının hazırlanması idi. Avropa İttifaqı Dövlət və Hökumət Başçıları 2000-ci ilin dekabr ayında Fransanın Nis şəhərində keçirilmiş Zirvə görüşü İttifaqın genişlənməsi ilə bağlı müvafiq qərarlar qəbul etməklə bərabər, Avropa İttifaqının Konstitusiyasının işlənilməsi üçün də ilkin addımlar atdı. Bir il sonra Laaken şəhərində Avropa İttifaqının gələcəyi ilə bağlı yeni Bəyannamə qəbul edildi. Bu Bəyannamə üzv dövlətlərin qarşısına bir sıra vəzifələr qoydu. Bunlardan biri də Avropa vətəndaşları üçün vahid Konstitusiyanın yaradılması idi. Avropa İttifaqının Dövlət və Hökumət Başçıları Şurası İttifaqın Konstitusiyasının işlənilməsi üçün Fransanın keçmiş prezidenti Qistard De Steytinqin rəhbərliyi altında xüsusi Konvensiyanın çağırılması barədə qərar qəbul etdi. Bir neçə il davam edən müzakirələrdən sonra, nəhayət, Konvensiya öz işini başa çatdırıb Avropa İttifaqı Konstitusiyası Layihəsini hazırlayaraq Aİ rəhbərliyinə və üzv dövlətlərin hökumətlərinə təqdim etdi [2 s.109].

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, 29 oktyabr 2004-cü ildə Romada Kici sarayının Qoraçiyev zalında təntənəli surətdə 25 üzv dövlət tərəfindən imzalanan «Avropa Konstitusiyası» böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Konstitusiya layihəsini hazırlayan mütəxəssislərin fikrincə, Avropa Konstitusiyası «ümumavropa düşüncəsini aşılmalı və Avropa İttifaqı timsalında dünyaya yeni nümunəvi davranış qaydaları gətirməlidir». Konstitusiya Avropa İttifaqı təsisatlarının quruluşunu və funksiyalarını dəyişdirir. Lakin qeyd edilməlidir ki, Konstitusiyanın qüvvəyə minməməsi Avropa İttifaqının tənəzzülü deyil. Təsis sənədləri və digər normativ hüquqi aktlar öz qüvvəsini saxlayır. Üzv dövlətlər Konstitusiyanı ratifikasiya etmək üçün ali qanunvericiliklərinə uyğun olaraq, iki üsuldən birini seçməlidirlər. 1.Parlamentdə səsvermə ilə 2. Ümumi referendumla. Bununla əlaqədar Avropa ölkələrində referendum keçirildi. İspaniya, Lüksemburq kimi ölkələrdə konstitusiya bəyənilərək qəbul olundu. Fransada da 29 may 2005-ci il tarixində bu mövzu ilə bağlı referendum keçirildi. Ancaq referendumun nəticələrinə görə Avropa İttifaqının Konstitusiyası layihəsi xalq tərəfindən qəbul olunmadı. Yalnız Fransada deyil bir çox Avropa ölkələrində də bu hal yaşandı. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının 22-23 iyun 2007-ci ildə keçirilən konfransında Konstitusiyayı

müvəqqəti əvəz edən «İslahatlar barədə saziş» imzalanmışdır. Saziş 2007-ci ilin 13 dekabrında Lissabonda imzalandığından Lissabon sazişi adlanır.

Lissabon sazişi və ya Avropa İttifaqının islahatları haqqında saziş - tərkibində 27 dövləti birləşdirən Avropa İttifaqının dünya arenasında mövqeyinin və əhəmiyyətinin artırılması, kəskin global dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdə fəaliyyətinin və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə 19 oktyabr 2007-ci ildə Lissabonda keçirilən Hökumətlərarası konfransda yekun olaraq razılaşdırılmışdır. Sazişin üzv dövlətlər tərəfindən imzalanması onun ratifikasiya olunması prosesinə start vermiş və nəzərdə tutulmuşdur ki, 1 yanvar 2009-cu ilədək ratifikasiya prosesi başa çatdırılmalıdır. Mahiyyətinə görə saziş ratifikasiya olunmayan Konstitusiyayı əvəz etməlidir. 2008-ci ilin iyulunadək saziş 27 üzv dövlətdən 23-ü tərəfindən ratifikasiya olunub. Lissabon sazişi Fransa tərəfindən 7 fevral 2008-ci tarixində ratifikasiya olunmuşdur. Burada Aİ-nin hüquq subyekti olması bir daha təsdiqlənir. (Aİ haqqında müqavilənin 32-ci maddəsi) - bu onunla şərtlənir ki, Aİ səlahiyyətləri çərçivəsinə bir sıra hallarda beynəlxalq sazişlər bağlaya bilər. Üzv dövlətlərin Aİ tərəfindən imzalanmış sazişlərlə ziddiyyət təşkil etməyən və ya Aİ-nin səlahiyyətlərinə aid olmayan sahələr üzrə istənilən beynəlxalq sazişi imzalamaq səlahiyyətləri var. Lissabon Sazişi Avropa İttifaqı təsisatlarında bir sıra islahatların keçirilməsini nəzərdə tutur və həmçinin, “mütləq səs çoxluğu” prinsipi ilə qəbul edilən məsələlərin siyahısını müəyyənləşdirir [4, s.78].

Beləliklə, Aİ dövlətləri Lissabon sazişi ilə qəbul edilməmiş Avropa İttifaqı Konstitusiyasını əvəz etməyə çalışaraq birlik daxilində inteqrasiyanın gücləndirilməsi yönündə uğurlu addımlar atdı. Avropa İttifaqı müxtəlif sahələrdə demokratik prinsiplərə uyğun olaraq öz təsirini günü-gündən artırmaqdadır. Təşkilat hazırda iqtisadi bir birlik olmaqdan əlavə, qlobal bir aktor olmaq üçün də səy göstərməkdə davam edir. İndi Avropa İttifaqı qarşısında duran əsas mübahisəli məsələ təşkilatın bundan sonra inkişaf edərək hansı səviyyədə fəaliyyət göstərə biləcəyi ilə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi inteqrasiya strategiyası ilə bərabər, İttifaqın qarşısında siyasi məqsədlər də durur. Avropa İttifaqının, həqiqətən, birləşmiş, öz aralarında sərhədləri olmayan, sülh və firavanlığın hökm sürdüyü vahid Avropa yaratmaq kimi başlıca siyasi məqsədi vardır. Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlər arasındakı fikir ayrılıqları, mübahisələr müasir dövrdə də müşahidə edilir. Avropa İttifaqının banilərindən olan Fransanın təmsalında inteqrasiyaya güclü istəyin olduğunu görsək də, Böyük Britaniyanın təmsalında bunun daha ləng və dəyişkən olduğunu müşahidə edirik. Fransa və Almaniyanın təşəbbüsü ilə imzalanan və Avropa daxilində inteqrasiyanın daha da güclənməsinə təkan verən Maastrixt müqaviləsinin imzalanması ilə inteqrasiya artıq dövlətlərustü bir qurumun əlində cəmləşmişdi. Fransa bu qurumlardakı görüşlərdə üzv dövlətləri öz tərəfinə çəkərək və ya birliyin orqanlarındakı say üstünlüyündən istifadə etməklə öz siyasətini birliyə qəbul etdirməyə çalışır. Gələcək Avropanı “konfederasiya” şəklində görmək istəyən Fransa birlik daxilində inteqrasiyanın güclənməsinə öz tövhələrini versə də Avropa İttifaqının şərqə doğru genişlənməsinə diqqətlə yanaşır.

Ədəbiyyat

1. Avropa ittifaqının xarici siyasətdə üzləşdiyi təhdidlər və çağırışlar. Təhlil. Bakı, 2020.
2. Əliyeva R. Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər. Bakı, 2011
3. İbadov R. Avropa İttifaqının əsasları. Bakı, 2004.
4. Kərimli.İ.A. Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı2006

5. Tatoğlu E. Avropa Birliğinin Tarihsele Gelişimi. Ankara, 2006.
6. Avropa İttifaqı və Avropa Birliyi <http://kayzen.az/blog/int-huquq /519 2/ av ropaittifaq%C4%B1-v%C9%99-avropa-birliyi.html>
7. Avropa Birliğı'nin genişlemesi http://ec.europa.eu/enlargement/archives/_pdf/enlargement_process/past_enlargements/communication_strategy/report_kok tr.pdf
8. Avropa İttifaqının formalaşması <http://meqam-m.webnode.com//avropa/huququ/1-ci/hisse/avropa%20ittifaq%C4%B1n%C4%B1n%20formala%C5%9Fmas%C4%B1/>
9. Н.Иванов. Глобализация и Проблемы оптимальной стратегии развития. М.Мировая Экономика и Международные Отношения, 2000.

ПОЗИЦИЯ ФРАНЦИИ В ОТНОШЕНИИ ПРОЦЕССОВ ИНТЕГРАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Гурбанова Севиндж Акиф кызы

Резюме

В публикации рассматриваются истоки и теории интеграции вообще и, в частности, европейской. Автор подробно останавливается на понятии европейской интеграции. В статье особое место отводится роли тех политических, общественных и государственных деятелей, которые были инициаторами и отцами – основателями современной объединенной Европы, которая прошла через многочисленные этапы интеграции. В то же время изучается позиция Франции по европейским интеграционным процессам.

FRANCE'S POSITION ON INTEGRATION PROCESSES IN THE CONDITIONS OF THE EUROPEAN UNION

Gurbanova Sevinj Akif

Summary

The publication examines the origins and theories of integration in general and, in particular, European. The author dwells in detail on the concept of European integration. The article focuses on the role of those political, public and state leaders who were the initiators and founding fathers of a modern united Europe, which went through numerous stages of integration. At the same time, France's position on European integration processes is being studied.

Rəyçi:prof. Həsənbala Sadıqov

Ümumi tarix kafedrasının 17 dekabr 2021 ci il tarixli iclasın 04 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 30 iyun 2022-ci il

UOT:930.22.

TÜRKİYƏNİN ENERJİ DİPLOMATİYASINDA CƏNUBİ QAFQAZ

Safərova Çınarə Qabil qızı

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı*

<https://orcid.org/0000-0003-2480-0056>

seferova.cinare@bk.ru

Xülasə: *Sovet İttifaqının süqutundan sonra Cənubi Qafqaz Türkiyənin xarici siyasətində enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətli bölgələrdən birinə çevrilmişdir. Həm də Orta Asiya və Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqillik qazanması bölgənin enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına daşınması məsələsini gündəmə gətirdi. Ötən əsrin 90-cı illərin əvvəlindən indiyədək regionda Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan arasında çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində iqtisadi, siyasi, hərbi və başqa sahələrdə əməkdaşlıq davam edir. Əsasən də enerji əməkdaşlığı digər sahələrdəki münasibətlərə təsir göstərərək, onları yaxşılaşdırmaq və ya pisləşdirmək gücünə malikdir. Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın karbohidrogen ehtiyatlarının Türkiyə ərazisindən keçməsi Türkiyənin də enerji dəhlizinə çevrilməsinə şərait yaratdı. Ona görə də müstəqiliyinin ilk illərində Azərbaycanın enerji sektoruna cəlb olunan ilk ölkələrdən biri Türkiyə olub. Gürcüstan isə Qafqazın və Orta Asiya ölkələrinin zəngin neft və təbii qaz mənbələrini inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinə ötürmək üçün tranzit bir ölkədir. Göründüyü kimi enerji siyasəti bu ölkələr arasında əlaqələri daha da gücləndirmişdir.*

Açar sözlər: Qafqaz, enerji əlaqələri, Bakı-Supsa neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Erzurum qaz xətti, TANAP, TAP

Ключевые слова: Гафгаз, энергетическое сотрудничество, Баку-Сурца

Key words: Caucasus, energy relations, Baku-Supsa oil pipeline, Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, Baku-Tbilisi-Erzurum gas line, TANAP, TAP

Məlum olduğu kimi, 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması Qafqazda geosiyasi güc boşluğu yaratdı. Bu güc boşluğunu doldurmaq üçün regional və qlobal güclər müxtəlif üsullarla bölgə üzərində təsir qurmağa çalışdılar. Avropa və Asiyanın kəsişdiyi bölgədə yerləşən Qafqaz və Orta Asiya ölkələri dünya neft ehtiyatlarının 16% -ini özündə cəmləyir [8]. XX əsrin 90-cı illərindən etibarən enerji amili Türkiyənin xarici siyasətində vacib istiqamətə çevrilmişdir. Qafqaz ölkələri, xüsusilə Azərbaycan, Gürcüstan bu siyasətin vacib komponentlərinə çevrilmişdi. Enerji dəhlizi Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan arasında qarşılıqlı bağlılığı yaradan mühüm amildir. Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın karbohidrogen ehtiyatlarının Türkiyə ərazisindən keçməsi ölkənin enerji dəhlizinə çevrilməsi üçün imkan yaradırdı. Türkiyənin Cənubi Qafqaza yönəlmiş enerji strategiyasında ən əhəmiyyətli ölkələrdən biri Azərbaycan və Gürcüstandır. Türkiyə bu regionda mövcud olan ölkələr, xüsusilə Gürcüstan üçün siyasi baxımdan Qərbi ittifaqına açılan bir yol olduğu kimi, iqtisadi baxımdan inkişaf etmək, yeni iqtisadi sistemə inteqrasiya etmək, asılılıqdan qurtarmaq üçün də bir yol idi. Azərbaycan isə öz enerji ehtiyatlarını, Qazaxıstan neftinin və Türkmənistan qazının Türkiyəyə və Avropaya nəqlində Ankara üçün strateji bir vəziyyətdə yerləşən ölkədir. Bu səbəbə görə Türkiyə müstəqillikdən sonra Azərbaycanla enerji sahəsində əməkdaşlığa başladı. Enerji sahəsində əməkdaşlıq Ankara ilə Bakı arasında strateji tərəfdaşlığı gücləndirdi. İki ölkə arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq Bakı-Supsa neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri (BTC), Bakı-Tbilisi-Erzurum təbii qaz boru kəməri (BTE), Trans Anadolu təbii qaz boru kəməri (TANAP) və Trans Adriatik təbii qaz boru kəməri (TAP) layihələrinin ortaya çıxmasına səbəb oldu [7, s. 62]. Bu layihələrin icrasında Gürcüstan da xüsusi rol oynayan ölkələrdən biridir. Gürcüstan həm də Qafqazın və Orta Asiya ölkələrinin zəngin neft və təbii qaz mənbələrini inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinə ötürmək üçün tranzit bir ölkədir. Bakı-Supsa neft boru xətti Azərbaycan neftinin Türkiyəyə və Avropaya daşınmasına icazə verən ilk ötürmə xətti idi. 1996-cı ildə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanan müqavilədən sonra SSRİ dövründən

qalan xəttə əlavələr tikilmiş və xətt 1999-cu ildə istifadəyə verilmişdir. Bakı-Supsa neft boru xəttindən sonra Azərbaycan neftinin Türkiyə və dünya bazarlarına çıxarmaq məqsədi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsi gündəmə gəlmişdir. Bu yolda əsas istiqamətlərdən biri də Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarına hansı marşrutlarla çıxarılması sayılmalıdır. Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir. 26 aprel 1998-ci ildə Trabzon görüşündə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin bu kəmərin əsas ixrac kəməri kimi çəkiləcəyinin tam müəyyənləşməsi məlum olmuşdu [7, s.62]. Hər üç ölkənin prezidenti açıq şəkildə bildirdilər ki, əsas ixrac kəməri Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri olmalıdır və nəticədə kəmərin çəkilməsinin səmərəli olacağı qənaətinə gəlindi. 1998-ci il oktyabrın 29-da Ankarada Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə Əsas İxrac Kəmərinin çəkilməsi haqqında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-ın energetika naziri tərəfindən “Ankara bəyannaməsi” imzalanması ilə bu layihənin ilkin razılaşması əldə olunmuşdur. 1999-cu il noyabrın 18-də Türkiyənin İstanbul şəhərində ATƏT-in zirvə görüşü zamanı xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə nəql edilməsinə dair saziş imzalanmışdır [3, s.74]. Rusiya və İran müxalifətinə baxmayaraq başda ABŞ olmaqla Qərb ölkələrinin dəstəyi və Qərb şirkətlərinin iştirakı ilə tikilən xətt Türkiyəyə də enerjiddə strateji bir mövqə qazandırmışdı [7, s. 63]. Ötən əsrin ən əhəmiyyətli layihəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin çəkilişi regional tarazlıqlar və qlobal münasibətlər kontekstində reallaşdı. Həm də bu layihə üç ölkənin Qərb müttəfiqləri ilə münasibətlərinin və regional siyasətin formalaşdırılması üçün əsas olmuşdur. Sonrakı mərhələdə ABŞ-ın da dəstəklədiyi Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan regional ox balansının yaradılmasının hərəkətverici qüvvəsi məhz bu layihə olmuşdu [5, s.6]. Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanın birlikdə formalaşdırdıqları və inkişaf etdirdikləri əməkdaşlığın, ən əsas da xarici siyasətlərinin əsas elementləri ortaqdır. 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçaldə əldə edilmiş razılaşmaya əsasən Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin inşasına başlandı. 2004-cü ilin oktyabrında neft kəmərinin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi baş tutdu. 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi [6]. Təxminən 4 milyard dollara başa gələn Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsi üç ölkənin siyasi güclərinin dayanıqlılığı sayəsində tamamlanmışdı. BTC boru kəmərinin obyektlərinə 2-si Azərbaycanda (Səngəçal daxil olmaqla), 2-si Gürcüstanda və 4-ü Türkiyədə olmaqla 8 nasos stansiyası, 3 (1-i Azərbaycanda, 2-si Türkiyədə) buraxma stansiyası daxildir. Ötürmə qabiliyyəti gündə 1 milyon bareldir. Ceyhanda rezervuarların sayı 7-dir. Gəmi yükləmə qabiliyyəti 600 000 bareldən 2 milyon barelə qədərdir [10]. Türkiyə və Gürcüstan arasında enerji sahəsində əməkdaşlığa dair mühüm sənədlərdən biri 1998-ci il mayın 15-də imzalanan Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin tikintisində texniki məsələlərlə bağlı olmuşdu. Müqaviləni Türkiyə Cümhuriyyətinin Enerji və Təbii Sərvətlər naziri Cümhur Ərsümər, Azərbaycan Respublikası Baş Nazirinin müavini Abid Şərifov, Gürcüstan dövlət başçısı Eduard Şevardnadzenin xüsusi nümayəndəsi, neft konsorsiumunun sədri Geogi Çanturiya imzalamışdılar [5, s.478]. Müqavilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin inşası ilə bağlı fəaliyyətin əsas prinsiplərini müəyyən edirdi. Bu prinsiplərin müəyyən

edilməsi Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsindən çıxarılacaq karbohidrogen resurslarının enerji bazarlarına çıxarılması baxımından taleyüklü addımlardan biri olmuşdur. Müqavilə boru kəmərinin çəkilməsi prinsiplərinin hüquqi əsaslarını müəyyən etmiş, sənədi imzalayan tərəflərin bu böyük layihənin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı niyyətlərinin və qətiyyətinin göstəricisi olmuşdur. Bir çox səbəblərdən, hətta 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”ndə əsas pay sahiblərindən biri olan BP şirkəti belə kəmərin çəkilməsi məsələsinə ilk dövrlərdə qarşı çıxır və bunu dəstəkləməirdi. Lakin Azərbaycanın və Türkiyənin qətiyyəti öz nəticəsini verdi. 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın üzləşdiyi böhranlı vəziyyət ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə gərgin, mürəkkəb və çətin mübarizə nəticəsində aradan qaldırıldı. İqtisadi inkişaf strategiyası və dövlət quruculuğu proqramının həyata keçirilməsi pozitiv dəyişikliklərə səbəb oldu. Müstəqilliyin itirilməsi və respublikanın dağılması təhlükəsinə son qoyuldu. Respublikada sabitliyin bərpa edilməsi və dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi prosesi başlandı [4,s.125]. Azərbaycanın XX əsr tarixində Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1994-cü il sentyabrın 20-də siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətinə görə ən mühüm müqavilələrdən biri - Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş imzalanıb. Bu, neft strategiyasının əsasını təşkil edən, ölkənin gələcəyi üçün yeni perspektivlər açan və sonrakı illərin təcrübəsində öz layiqli tarixi qiymətini alan “Əsrin müqaviləsi”dir [9]. Bu saziş müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinin dönüş nöqtəsi idi. Həmçinin müstəqil Azərbaycanın neft strategiyasının əsasını qoydu. Beləliklə, dahi siyasətçi Heydər Əliyev dünyanın diqqətini Cənubi Qafqaz regionuna cəlb etdi, Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən dünya birliyinə inteqrasiyasının təməlini qoydu. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas arteriyalarını təşkil edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin ideya əsasları və sağlam bünövrəsi məhz o zaman atıldı [2,s.110-111]. Yeni neft strategiyası Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını təmin etdi. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın enerji sektoruna cəlb olunan ölkələrdən biri Türkiyə idi. Hələ 1993-cü ildə Türkiyənin dövlət şirkəti “BOTAS” neftin mümkün ixrac yollarını təklif edərək ən səmərəli və potensial marşrutun Bakı və Türkiyənin Aralıq dəniz limanı olan Ceyhan arasında olduğunu iddia edirdi. Eyni zamanda, Türkiyənin digər dövlət neft şirkəti “TPAO” (Türkiye Petroleri A.O.) “Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağından neft hasilatına dair danışıqlarda iştirak edən konsorsiuma daxil idi [1,s-84].

BTC layihəsindən sonra Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan arasında enerji əməkdaşlığı çərçivəsində Azərbaycanın təbii qaz qaynaqlarını Türkiyəyə daşıyacaq Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru kəməri gündəmə gətirildi. Layihə sahəsindəki işlər 2002-ci ildə başlamış və 2006-cı ildə tamamlanmışdır. 970 kilometr uzunluğundakı Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xətti 2007-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. BTƏ qaz kəməri fəaliyyətinin ilk mərhələsində iqtisadi deyil, siyasi problemi həll edirdi. Bu qaz kəməri regional layihə olmaqla yanaşı, Rusiya və İrandan yan keçməklə Mərkəzi Asiya karbohidrogen resurslarının daşınması üçün vacib bir alternativ idi. Gürcüstan tranzit üçün BTƏ ilə nəql olunan qazın ümumi həcmnin 5% -ni almaq hüququna malik oldu, bundan əlavə bu ölkəyə müəyyən həcmdə qazın alınması üçün güzəştli qiymətlər də müəyyənləşdirilmişdi. 2011-ci ildə Aİ və Azərbaycan Xəzərdən Avropaya birbaşa qaz nəql edən marşrutların yaradılmasını dəstəkləyən Birgə Bəyanat imzalanması Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi üçün əsas məsələ oldu. Birgə Bəyanat TANAP və TAP-la bağlı Hökumətlərarası Sazişlərlə birlikdə uzunmüddətli qaz satış müqavilələri üçün zəmin yaratdı.

Daha sonra 2012-ci ildə Türkiyə və Azərbaycan siyasi rəhbərliyinin fəaliyyəti nəticəsində TAP kəmərinin tikintisi ilə bağlı razılıq əldə edildi. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, məhz tarixi hadisə olan TANAP layihəsinin razılaşdırılmasından sonra artıq “Cənub Qaz Dəhlizi”nin konturları görünməyə başladı. NABUCCO layihəsinin gerçəkləşdirilməməsi digər tərəfdən Türkiyə və Azərbaycanın hazırladığı TANAP və TAP layihələrinə zəmin hazırlamış, iki ölkə bu layihələr haqqında 2012-ci il iyunun 27-də müqavilə imzaladı. Nəhayət 2014-cü il sentyabrın 20-də “Cənub Qaz Dəhlizi”nin təməli qoyuldu. “Cənub Qaz Dəhlizi”nin təməlqoyma mərasimində prezident İlham Əliyev demişdir: “Bu layihənin reallaşması nəticəsində uzuzan tərəf olmayacaq. Hər kəs mənfəət əldə edəcək. Tranzit, eyni zamanda istehlakçı sayılan ölkələr də qazın nəqlinin diversifikasiyasına nail olacaqlar. “Cənub Qaz Dəhlizi” Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək ”[8]. Gürcüstan-Türkiyə sərhədindən başlayacaq və Türkiyə-Yunanıstan sərhədinə qədər davam edəcək 1850 kilometrlik uzunluğunda Transadolou Qaz Boru Kəməri (TANAP) regional, xüsusilə də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi çox vacib layihədir. Bu layihə əlavə 6 milyard kub metr qazın verilməsi ilə Türkiyəyə, digər mənbələrdən alınan idxal qazından asılılığına son qoymağa kömək edəcək. Digər tərəfdən, TANAP-la nəql olunan qaz daha ucuz başa gələcək. TANAP layihəsi hazırda həyata keçirilən ən böyük investisiya layihəsidir. 2015 -ci ildə Türkiyənin Qars şəhərində təməli qoyulmuş bu kəmərlər, boruların diametri və xəttin uzunluğu baxımından indiyədək dünya miqyasında gerçəkləşdirilən ən böyük təbii qaz boru xətti layihələrindən biri olacaq. TANAP layihəsi ilə təbii qaz tədarükündə müvəffəqiyyətli bir addım atılmış, Avropaya təbii qaz təchizatında Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə marşrutu əhəmiyyət qazanmışdır. TAP layihəsinə TANAP layihəsinin davamı kimi baxmaq düzgün olardı. 13 fevral 2013-cü il tarixində İtaliya, Yunanıstan və Albaniya Hökumətləri arasında Transadriatik boru kəməri (TAP) layihəsinə dair Hökumətlərarası Saziş imzalanıb. 20 may 2015-ci il tarixində İtaliya Hökuməti tərəfindən TAP boru kəmərinə “Vahid İcazə Sənədi” verilib. 2016 -cı ilin may ayının 17-də Yunanıstanın Saloniki şəhərində Trans-Adriatik Boru Kəmərinin (TAP) təməli qoyulub. Türkiyə-Yunanıstan sərhədindən başlayaraq, Yunanıstan, Albaniya ərazisindən və Adriatik dənizinin dibi ilə İtaliyanın cənubunadək uzanan bu kəmərin tikilməsi ilə enerji dəhlizinin yaradılması başa çatdırılacaq. Bu kəmərlər Avropa bazarına Azərbaycan qazının daşınması üçün kifayət qədər potensiala malik olacaq və Avropada mürəkkəb qaz kəmərləri infrastrukturu yaratmağa imkan verəcək [8]. Türkiyə hər iki layihədən də qazanlıdır. Azərbaycan hazırda Türkiyənin ümumi təbii qaz ehtiyacının 20% -ni qarşılamaqdadır. Şahdəniz yatağının qaz həcmi 1 trilyon olaraq hesablanır və gələcəkdə Türkiyənin ümumi qaz ehtiyacının 30%-ni qarşılacağı təxmin edilir [6,s.67]. Mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi həm də gələcəkdə Orta Asiya ölkələri, Misir, İraq və İran təbii qazının Avropa ölkələrinə ixracına imkanlar yaradacaq, Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə olmaqla yanaşı, Azərbaycanın enerji ölkəsi kimi mövqeyini daha da gücləndirəcəkdir.

Nəticə

Bu cür layihələrin gerçəkləşdirilməsi Türkiyənin artan enerji ehtiyacının əhəmiyyətli hissəsinin təmin olunmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə Türkiyənin enerji diplomatiyası regionda yüksək gücə və nüfuza sahib olmuşdur. Enerji dəhlizi Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan arasında qarşılıqlı bağlılığı da gücləndirmişdir. Nəticə olaraq bu layihələrin reallaşması Avropa və Asiya ölkələri arasında əlaqələrin genişlənməsinə böyük imkan yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu).SAM,2011.s-158
2. Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli.Bakı 2009,s.186
3. Hacızadə E.M., Z.S.Abdullayev. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bak-Elm-2003.s.255
4. Hüseynova, İ. Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin Qurucusu. Bakı, 2004, s.205.
5. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 hissədə]/M.C.Qasımlı. –Bakı: Mütərcim, -2015. I hissə,-648 s.
6. Çelikpala M., Veliyev C. Azərbaycan-Gürcistan-Türkiyə Bölgəsel İşbirliyinə Başarı Örneği.Policy Brief.3 Mart,2015, səh 6
7. Kafkasiyadakı Gelişmələr və Türkiyə. Bilgesam.RAPOR NO:60.Nisan 2014-s.94
8. Sezgin, F., Gişi E., Pakel, M. Türkiyə'nin AB Üyeliliğinin, Kafkasya'nın Avropa'ya Eklemlenmesine Olası Etkileri //-Koceli: Uluslararası Kafkasya Kongresi, -2012, 26-27 Nisan. –ss. 420-437.
9. <http://minenergy.gov.az/index.php/az/19-energetika/neft/316-btc>
- 10.<http://minenergy.gov.az/index.php/az/29-energetika/gas/321-cqd>
- 11.<https://president.az/pages/11/printhttp://www.socar.az/socar/az/activities/transportation/baku-tbilisi-ceyhan-btc-main-export-oil-pipeline>

ЮЖНЫЙ КАВКАЗ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ ТУРЦИИ

Сафарова Чинара Габиль кызы

Резюме

После распада Советского Союза Южный Кавказ стал одним из важнейших регионов внешней политики Турции с точки зрения энергетической безопасности. Независимость республик Центральной Азии и Южного Кавказа также поставила вопрос о транспортировке энергоресурсов региона на мировые рынки. С начала 1990-х годов экономическое, политическое, военное и другое сотрудничество в регионе продолжалось в рамках многостороннего сотрудничества между Азербайджаном, Турцией и Грузией. В частности, энергетическое сотрудничество может улучшить или ухудшить отношения в других областях. Поток углеводородных ресурсов с Кавказа и Средней Азии через Турцию превратил Турцию в энергетический коридор. Поэтому в первые годы независимости Турция была одной из первых стран, вовлеченных в энергетический сектор Азербайджана. Грузия является транзитной страной для богатых запасов нефти и природного газа Кавказа и Центральной Азии в развитые страны Запада. Как видно, энергетическая политика еще больше укрепила связи между этими странами.

SOUTH CAUCASUS IN TURKEY'S ENERGY DIPLOMACY

Safarova Chinara Gabil gizi

Summary

After the collapse of the Soviet Union, the South Caucasus became one of the most important regions in Turkey's foreign policy in terms of energy security. The independence of the Central Asian and South Caucasus republics also raised the issue of transporting the region's energy resources to world markets. Since the early 1990s, cooperation in economic, political, military and other fields has continued in the region within the framework of multilateral cooperation between Azerbaijan, Turkey and Georgia. In particular, energy cooperation has the power to improve or worsen relations in other areas. The flow of hydrocarbon resources from the Caucasus and Central Asia through Turkey has made Turkey an energy corridor. Therefore, in the first years of independence, Turkey was one of the first countries involved in the energy sector of Azerbaijan. Georgia is a transit country for the rich oil and natural gas resources of the Caucasus and Central Asia to developed Western countries. As can be seen, energy policy has further strengthened ties between these countries.

*Rəyçi AMEA-nın müxbir üzvü, professor Musa Qasımlı
Umumi tarix kafedrasının 24 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 04 iyul 2022-ci il*

UOT:94(3).

ZƏHİRƏDDİN BABUR VƏ MOĞOL DÖVLƏTİNİN YARANMASINA DAİR

*t.ü.f.d. Məmmədova Yeganə Ehsan qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
yegana-mammadova@mail.ru*

Xülasə: *Mövcud məqalədə Hindistanın sonuncu fətehi adlandırılan Zəhirəddin Baburun həyat və fəaliyyətindən, onun köçəri özbəklərlə mübarizəsindən danışılır. Məqalədə, habelə, Baburun Şimali Hindistana yürüşlərindən və bu yürüşlərin nəticəsi olaraq tarixə Böyük Moğollar adı ilə düşmüş dövlətin yaradılmasından bəhs olunur.*

Açar sözlər: Babur, fəteh, şair, sərkərdə, Moğollar dövləti

Ключевые слова: Бабур, завоеватель, поэт, полководец, государство моголов

Keywords: Babur, conqueror, poet, commander, mughal state

İki böyük fətehin – ana tərəfdən Çingiz xanın, ata tərəfdən isə Əmir Teymurun nəslindən olan Zəhirəddin Məhəmməd Babur bütövlükdə dünya tarixində mühüm yer tutan şəxsiyyətlərdən biridir. O, tarixə yalnız məşhur Böyük Moğollar dövlətinin (əslində bu dövlətin rəsmi adı Hind Gürqaniləri olmuşdur. Böyük Moğollar adını sonradan ingilislər vermişlər– müəl.) yaradıcısı kimi düşməmişdir. Ensiklopedik zəkaya malik Babur həm gözəl şair və nasir, Əlişir Nəvaidən sonra cığatay poeziyasının ikinci böyük zirvəsi, həm də tarixçi, coğrafiyaçı, etnoqraf kimi tanınmışdır. Mahir bir sərkərdə olsa da, həyatı boyunca yalnız qələbələr qazanmamış, həm də məğlubiyətlərə də uğramışdır. Bununla belə, uğursuzluqlar onu ruhdan salmamışdır. Nəticədə isə Şərqi ən möhtəşəm dövlətlərindən birinin banisi olmuşdur. Bütün bu qeyd olunanlar həm Baburun həyat və fəaliyyətinin, həm də Moğol dövlətinin necə və hansı şəraitdə yaradılmasının araşdırılmasını zəruri və aktual edən cəhətlərdəndir. Lakin təəssüflə

qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərdə Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvi-Moğol münasibətləri ən müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmış olsa da, nə Baburun həyat və fəaliyyəti, nə də Moğol dövlətinin yaranması problemi ilə bağlı heç bir tədqiqat aparılmamışdır. Vətən tarixşünaslığında Babur haqda yalnız yeganə tədqiqat kimi Ramiz Əsgərin “Baburnamə”nin Azərbaycan dilində nəşrinə yazmış olduğu girişi göstərmək olar.

Zəhirəddin Məhəmməd Babur 1483-cü ilin fevralında Fərqanədə Ömər Şeyx Mirzənin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atası dövlət işlərini öyrənmək üçün on yaşı olanda onu Əndicana başçı təyin edir. Baburun on iki yaşı olanda isə Ömər Şeyx Mirzənin qəfil vəfat etməsilə Fərqanə mülkünün hakimi olur. O, Bu zaman Orta Şərqi siyasi mənzərəsi belə idi: Səmərqənddə Baburun əmisi Sultan Əhməd Mirzə, Hisarda və Bədəxşanda dayısı Sultan Mahmud Mirzə, Monqolustanda babası Yunus xan, Kabilə II Uluğ bəy Mirzə, Heratda Hüseyn Bayqara hökm sürürdü. Ağqoyunlu sülaləsi özünün son dövrünü yaşamaqda idi. Qızılbaşlar hakimiyyət uğrunda onlarla mübarizə aparırdılar və bu mübarizə 1501-ci ildə Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsilə nəticələnir. Köçəri özbəklərə isə Məhəmməd Şeybani xan başçılıq edirdi.

Ümumiyyətlə, Baburun siyasi fəaliyyətə başladığı dövr teymurilər üçün olduqca mürəkkəb idi. Belə ki, Teymuri mülklərində bu sülalənin nümayəndələri arasında aramsız şəkildə davam edən ara müharibələri nəticəsində siyasi hərə-mərclik hökm sürürdü. Ən və sə Məvarənnəhri ələ keçirməklə bağlı planlar hazırlayırdı. Hətta köçəri özbəklər tərəfindən gələn təhlükə belə onları dayandırmırdı.

Babur hakimiyyətə gələr-gəlməz taxtını həm əmisindən və həm də dayısından qorumaq məcburiyyətində qalır. Kaşan bölgəsini dayısına güzəştə getməklə təhlükəni dəf edən Babur tədricən güclənir və o da teymurilər arasında gedən mübarizəyə qoşulur. Bir neçə dəfə o, Səmərqəndi ələ keçirdə bilsə də, onu saxlamağı bacarmır. Belə ki, bu zaman köçəri özbəklərin lideri Məhəmməd Şeybani xan teymurilər arasındakı çəkişmələrdən məharətlə istifadə edərək Məvarənnəhri ələ keçirmək üçün fəaliyyətə başlayır. Teymuri nəslinin bəzi nümayəndələri isə onun niyyətini anlamayaraq, öz aralarındakı mübarizədən ondan istifadə edir, ondan kömək istəyirdilər (3, 62). Bununla da, onlar Şeybani xana öz məqsədinə çatmaqda yardım edirdilər. Ümumiyyətlə, Şeybani xan Baburun ən təhlükəli rəqibi olmuşdur. Onlar arasındakı bütün savaqlar sonuncunun məğlubiyyətilə bitmişdir. Nəticədə isə mülkünü itirən Babur müəyyən müddət qaçaq həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalır. Onun özünün xatirələrinə əsasən Şeybani xanla mübarizəni davam etdirmək niyyətində olduğunu güman etmək olar.

Lakin “Teymur bəyin yurdunda o dövəndə yaş, vilayət və əsgər baxımından daha böyük bir padşah” Sultan Hüseyn Mirzə mübarizəyə deyil, müdafiəyə üstünlük verir. Babur ondan gələn məktublar barədə məlumat verərək, onların ümitsizliyə səbəb olduğunu qeyd edir: “Mən gözləyirdim ki, onun elçiləri və qasidləri dalbadal dələrək belə əmrlər gətirəcəklər: “Termiz, Kilif və Kərki keçidlərində gəmiləri belə düzəldin, körpü materialını bu miqdarda hazırlayın, yuxarıdakı Doqquz-Ölüm keçidlərini möhkəm qoruma altına alın ki, neçə ildən bəri özbəklər üzündən cəsəətini itirmiş olan xalqın könlünə qüvvət gəlib ümidvar olsun” .

Teymur bəyin taxtında oturan Sultan Hüseyn Mirzə kimi böyük bir padşah düşmən üzərinə yürüməyi düşünmədən yalnız müdafiə olunma lüzumundan bəhs edirsə, daha xalqda necə bir ümid qala bilərdi” (3, 137).

Belə olduqda Babur Sultan Hüseyn Bayqaranın məsləhətilə Kabil mülkündə yerləşmək qərarına gəlir (3, s. 137). Belə ki, Kabil mülkü bu zaman təsadüfən vakant idi. Bu mülkün sahibi

olan II Uluqbəy 1501-ci ildə vəfat etdikdən sonra teymurilərə heç bir aidiyyəti olmayan Qəndəhar hakimi Müqim Arğun Kabilin onun azyaşlı varisinin əlindən almışdı. Baburun yaxınlaşması xəbərini aldıqda isə Müqim Arğun şəhəri tərk edərək Qəndəhara çəkilir (3, 142; 1, 261). Beləliklə, Babur qan tökmədən Kabil əldə edir. Bu mülkün üstünlüyü onda idi ki, o həm Şeybani xanın nüklərindən uzaqda yerləşmişdi, həm onlardan dağlarla ayrılmışdı. Digər tərəfdən isə Kabil mülkünün və xüsusilə də, Kabil şəhərinin iqtisadi cəhətdən əhəmiyyəti mühüm idi.

Belə ki, XVI yüzilin əvvəlində Kabil iri ticari, siyasi və inzibati mərkəz idi. Əfqanıstan ərazisindən Hindistanı İranla birləşdirən və Xəzər, Qara və Aralıq dənizi sahillərinə aparən mühüm karvan yolları keçirdi. Öz xatiratında Babur Kabilin Orta Asiya, Hindistan və İran arasındakı karvan yollarının qovşağında yerləşdirini qeyd edirdi (3, 123). Bir sözlə, Kabil mülkü əhəmiyyətli idi və Babur üçün gələcək işğallarının başlanğıc məntəqəsi oldu. O, burada ilk dəfə Hindistana diqqət yetirir və 1505 və 1507-ci illərdə Şimali Hindistana yürüş edir (3, 158). Məhz Hindistana ikinci yürüşündən sonra Babur mirzə titulundan imtina edərək, özünü padşah adlandırmağa başlayır (1, 260).

Hindistan Baburda böyük maraq doğurmuş olsa da, hadisələrin sonrakı gedişi ona bu istiqamətdə yürüşləri davam etdirməyə imkan vermir. Belə ki, Sultan Hüseyn Bayqaranın vəfatından sonra teymurilər arasındakı siyasət hərəc-mərclik daha da artır. Sultan Hüseyn Bayqaranın oğulları arasında başlayan hakimiyyət uğrunda mübarizə vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Bu zaman isə teymuri mülklərinin böyük əksəriyyətini ələ keçirmiş Şeybani xan Xorasanı da özünün təsir dairəsinə salmağa çalışırdı və yaranmış vəziyyət ona məqsədinə çatmaqda yardım edir. 1507-ci ildə Xorasan da köçəri özbəklər tərəfindən ələ keçirilir. Bununla da, faktiki olaraq teymurilərin hakimiyyətinə bütünlüklə son qoyulmuş oldu.

Lakin bununla belə Babur, heç vaxt ata-mülklərinin bütünlüklə itirilməsilə barışmaq istəmirdi və həmin mülkləri geri qaytarmaq üçün hər bir əlverişli şəraitdən istifadə etməyə çalışırdı. Belə bir imkan isə 1510-cu ilin sonlarında yarandı. Belə ki, Səfəvilərlə Şeybanilər arasında Xorasan uğrunda mübarizə gedirdi və bu mübarizə sonda Mərv döyüşü ilə nəticələnir. Bu döyüşdə özbəklər məğlub olurlar və liderlərini də itirirlər. Əlbəttə ki, teymurilər özlərinin əsas rəqiblərinin məğlubiyətinin sevinclə qarşılayırlar və yaranmış şəraitdən ata-baba mülklərinin geri qaytarılması üçün istifadə etməyə çalışırlar. Bu zaman teymurilərin əsas liderlərindən biri olan Babur məqsədinə çatmaqdan ötrü Səfəvi şahı ilə ittifaq yaradır (1, 88). Babur Səfəvi hökmdarından alacağı hərbi yardımın müqabilində Məvarənnəhrdə hakimiyyətə gələcəyi təqdirdə Şah I İsmayılın adına xütbə oxudacağına və pul kəsdirəcəyinə söz verir (7, 231). Beləliklə, səfəvilərdən hərbi qüvvə alan Zəhirəddin Babur Məvarənnəhrdə öz hakimiyyətini qurmağa müvəffəq ola bilir. İlk baxışda mövqeyinin xeyli möhkəm görünməsinə baxmayaraq, Babur olduqca çətin vəziyyətdə qalmışdı. Belə ki, qüdrətli müttəfiqinin qarşısında öz öhdəsinə götürdüyü təəhhüdləri yerinə yetirmək məcburiyyəti daha çox sünniliyə bağlı olan Məvarənnəhr əhalisinin narazılığına səbəb olurdu. Şeybanilər isə belə bir vəziyyətdən öz xeyrləri üçün istifadə edirdilər. Bütün bunlarla bağlı olaraq, Baburun burada hakimiyyəti cəmi səkkiz ay davam edir. Qul-Məlik gölü yaxınlığında baş vermiş döyüşdə (1512-ci ilin apreli) Übeydulla xana məğlub olması ilə Babur bir-birinin ardınca sürətlə Səmərqəndi, Buxaranı və digər əraziləri itirir və yenidən Səfəvilərdən yardım istəmək məcburiyyətində qalır. Lakin bu dəfə də uğur qazana bilmir. 1512-ci ilin payızında baş vermiş Qəcduvan döyüşündəki məğlubiyətdən sonra Babur daha iki il Qənduzda və ya ona yaxın olan yerlərdə qalaraq (6, 16)

yeni bir əlverişli fürsətin yaranmasını gözləyir. Lakin daha belə bir imkan yaranmır və son nəticədə ata-baba yurdunu geri qaytarmağın mümkünsüzlüyünü anlayan Zəhirəddin Babur dörd illik fasilədən sonra Kabilə geri qayıdır. Bundan sonra əsas diqqətini Hindistana tərəf çevirir. Ümumiyyətlə, Babur Hindistan haqda daha əvvəldə düşünürdü. Bunu onun xatiratında vermiş olduğu məlumat təsdiq edir: “Doqquz yüz onuncu ildə (1504/5) Kabil vilayətinin zəbt edilməsindən bəri daim Hindistana yürümək arzusunda idik. Bəzən bəylərin dargörüşlü-lüyündən, bəzən də qardaşlarımızın müxalifətindən Hindistan səfəri gerçəkləşmir və məmləkətləri də ələ keçirilə bilmirdi” (3, 286). İndi isə Hindistanı fəth etmək üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Belə ki, Şimali Hindistanda mövcud olan Dehli sultanlığı feodal çəkişmələri ucbatından xeyli zəifləmişdi. 1517-ci ildə Dehli sultanlığında hakimiyyətə gəlmiş İbrahim Lodi mərkəzləşdirmə siyasəti yürütdüyündən onunla feodal əyanları arasında gərgin mübarizə gedirdi.

Babur Şimali Hindistandakı vəziyyətdən istifadə etmək qərarına gəlir və 1519-cu ildə uzun fasilədən sonra Hindistana üçüncü yürüşünü həyata keçirir (3, s. 238). O, eyni zamanda yusifzaylara qarşı döyüşür və onları məğlub edərək bölgələrinin bir hissəsini ələ keçirir. Növbəti ildə Bicaura yürüş təşkil olunur. Bu yürüşün nəticəsində Pəncab Baburun hakimiyyəti altına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, Babur Pəncaba özünün irsi mülkü kimi yanaşırdı: “Teymur bəyin Hindistan səfərindən bəri Bxirə, Xoşab, Çanab və Cenyt kimi bir neçə vilayət Teymur bəyin övladlarının və onların soyundan gələnlərin və onlara tabe olanların hakimiyyəti altında idi” (3, 241).

1524-cü ildə Babur Hindistana növbəti dəfə yürüş edir. Bu dəfə onun üçün daha əlverişli şərait yaranmışdı. Lodi sülaləsinə mənsub iki əyan - Dövlət xan Lodi və Aləm xan Lodi Baburu Hindistana dəvət edirlər. Onlar Dehli sultanlığının hökmdarı İbrahim Lodi ilə düşmənçilik edirdilər və hesab edirdilər ki, Babur da bir vaxtlar Əmir Teymurun etdiyi kimi Hindistana yürüş edib, bol qənimət əldə etdikdən sonra geri qayıdacaqdır. Habelə, bu əyanlar yürüşün nəticəsində İbrahim Lodinin devriləcəyini, Dehli sultanlığı taxtının vakant qalacağını güman edirdilər. 1524-cü ildə Lahoru ələ keçirdən Babur növbəti il yenidən Hindistana yürüş edir. Onun əsas məqsədini başa düşən Dövlət xan müqavimət göstərsə də, məğlub olur. Əlbəttə ki, feodal çəkişmələrinin zəifləmiş olmasına baxmayaraq, Dehli sultanlığı Babura müqavimət göstərmək iqtidarında idi və İbrahim Lodi hakimiyyətini ona güzəştə getmək niyyətində deyildi. Babur öz xatirələrində onun haqda belə məlumat vermişdir: “Sultan İbrahim istəsə bir lek, hətta iki lek belə adam tuta bilirdi. Tanrı təala rast gətirdi, nə əsgərini məmnun edə bildi, nə də xəzinəsini paylaşıra bildi. İgidini necə məmnun edə bilirdi ki, özü çox xəsis idi, üstəlik, sərvət yığmağa çox həris idi. Təcrübəsiz bir gənc idi, gəlişi, duruşu, yürüşü və savaşı diqqətsiz və məqsədsizdi” (3, 282). Əlbəttə ki, Babur kimi təcrübəli sərkərdə ilə döyüşdə İbrahim Lodi qoşununun nə qədər çox olmasına baxmayaraq, qələbə çalması ehtimalı zəif idi.

Şimali Hindistanın gələcək taleyini həll edəcək həlledici döyüş 1526-cı ilin aprelində Pəncabdan Dehliyə gedən yolun üzərində, Panipat düzənliyində baş verir. Qüvvələr nisbəti İbrahim Lodinin xeyrinə olsa da, Baburun ordusu artilleriya sahəsində böyük üstünlüyə malik idi. Habelə, Babur məharətlə qayışlarla bağlanmış arabalardan öz topları üçün sipər yaratmağı bacarır. Bundan başqa, o, monqollardan atlı dəstələrlə rəqibin cinahların hücum etmək taktikasını da mənimsəmişdi. Ümumiyyətlə, Babur Panipat döyüşündə bu vaxta kimi əldə etmiş olduğu təcrübədən: həm uğurlarından, həm də uğursuzluqlarından məharətlə istifadə edir. Əbül-Fəzl Əllami bu haqda belə yazırdı: “bir halda ki, Müdafiəçi və Yaradıcı (Babur nəzərdə tutulur)

əvvəlki məğlubiyyətlərin əvəzini çıxmaq və keçmiş uğursuzluqları uğura və rifaha çevirmək istədiyindən o bunun üçün qabaqcadan tədbirlər görür və bütün işləri qaydaya salır” (1, 264). Bütün bunlar isə son nəticədə, Baburun qələbəsini təmin edir. Qazanılmış qələbədən sonra Dehliyə gedən yol açılmış oldu. Dehli və son dövrlərdə sultanlığın paytaxtı olan Aqra Babur tərəfindən asanlıqla tutulur. Lakin Panipat qələbəsi onun hakimiyyətinin Şimali Hindistanda bərqərar olması deyildi. Çünki Aqrada şərqə doğru olan bütün ərazilər müstəqil əfqan və türk sərkərdələrilə hind rəcələrinin nəzarəti altında idi. Onlar Baburun simasında azadlıqlarına qəsd edən düşməni görürdülər. Buna görə də tələsik Babura qarşı koalisiya təşkil olunur. Beləliklə, Baburun qarşısında qazandığı qələbəni möhkəmləndirmək kimi olduqca mürəkkəb məsələ dayanırdı. Ona qarşı iki qüvvə dayanırdı: əfqanlarla rəcəputlar. Onları məğlub etmədən Babur Şimali Hindistanda hakimiyyətini qura bilməzdi. İlk olaraq əfqanların üzərinə hücum edilir. Nəticədə əfqan feodallarının bir çoxu Baburun hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qalırlar. Digər rəqibi isə asanlıqla dəf etmək mümkün olmur. Babura qarşı toplaşmış rəcəputlara Çitor rəcəsi Sanqram Sinqx başçılıq edirdi. Baburun rəcəputlarla döyüşü 1527-ci ilin martında Aqrada qərbdə yerləşən Kxanva yaxınlığında baş verdi. Panipat və Kxanva qələbələri əməli olaraq Baburun Şimali Hindistanda hakimiyyətinin bərqərar olmasını təmin etdi. 1529-cu ilin mayında Bihar və Benqalın əfqan hakimlərinin darmadağın edilməsi nəticəsində onun nəzarəti altında olan ərazilərin şərqdə Qanqın aşağı axarına qədər uzandı.

Şimali Hindistanda hakimiyyətinin bərqərar olmasına baxmayaraq, Babur yenə də ata-baba yurdunu ələ keçirmək niyyətindən imtina etməmişdi. Belə ki, səfəvilərin Cam döyüşündə (1528) özbək hakimlərinin birləşmiş qüvvələri üzərində yaxınlığında qazanmış olduğu qələbədən xəbər tutanda Babur özü Hindistandan ayrılma bilmədiyi üçün Bədəxşan hakimi olan böyük oğlu Humayuna Məvarənnəhrə yürüş təşkil etməklə bağlı tapşırıq verir. Lakin əvvəla, Humayun belə mürəkkəb bir vəzifəni yerinə yetirmək iqtidarında deyildi, digər tərəfdən isə Səfəvi şahı I Təhmasib özbəkləri məğlub etdikdən sonra İraqla bağlı məsələlərlə məşğul olur. Bununla əlaqədar olaraq, Humayun Hisar Şadmanı əldə etmiş olsa da, ondan irəli gedə bilmir. Üstəlik də Hisar Şadmanda möhkəmlənə bilməyərək geri qayıtmaq məcburiyyətində qalır (4, 24). Lakin bu fakt Baburun Məvarənnəhrlə bağlı niyyətlərindən xəbər verir.

Babur həyatının sonuna doğru Şərqi Əfqanıstan, Pəncab və Benqal hüdudlarına qədər uzanan Qanq vadisi ərazilərinə sahib idi. Lakin daim fiziki və mənəvi qüvvələrinin gərginləşməsinə tələb edən təhlükəli yürüş və döyüşlərdə keçən ağır həyat Baburun səhhətində özünü göstərməyə başlayır. 1530-cu ilin sonunda isə o, Aqrada vəfat edir. Beləliklə, Baburun vəfatı mərkəzləşdirilmiş dövlət sisteminin yaradılmasına imkan vermir. Bu işlə Baburun varisləri məşğul olmağa başlayırlar.

Ədəbiyyat

1. Abul Fadl Allami ben Shaikh Mubarak. Akbarnama/ Transl. by H. Beveridge. Vol. I, Calcutta, Printed at the Baptist Mission press, 1897
2. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977
3. Zəhirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Çağatayca, türkcə və rusca nəşrlərdən çevirən, ön sözün, qeydlərin və izahların müəllifi Ramiz Əsgər. B., 2011
4. Hikmət Bayur. Hindistan tarixi, cild II, Ankara, 1987

5. Hikmət Bayur. – “Humayun və onun dövrü” – Gülbeden beyim, Humayunnname, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1944
6. Hikmət Bayur – Teymur oğulları və Babur haqqında tarixi özet – ön söz, Kazı Zahirəddin Mühəmməd Babur, Vəqayı, Ankara, 1987
7. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Перевод А. Урунбаевым, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Примечания и указатели к соответствующим листам перевода составлены Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой. Таш., 1996
8. Синха Н. К., Банерджи А.Ч. История Индии. Пер. с английского Степанова Л.В. М.: Изд-во иностранных литератур, 1954, 440 с.

О ЗАХИРАДДИНА БАБУРА И СОЗДАНИЕ МОГОЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВА

Мамедова Егана Ехсан кызы

Резюме

В настоящей статье рассказывается о жизни и деятельности Захируддина Бабура, которого называют последним завоевателем Индии, и его борьбе с кочевыми узбеками. В статье также рассказывается о походах Бабура в Северную Индию и создании в результате этих походов государства, известного как Великие Моголы.

ABOUT ZAHIRADDIN BABUR AND THE CREATION OF THE MUGHAL STATE

Mammadova Yegana Ehsan

Summary

This article tells about the life and work of Zahiruddin Babur, who is called the last conqueror of India, and his struggle against the nomadic Uzbeks. The article also tells about Babur's campaigns in Northern India and the creation of a state known as the Great Mughals as a result of these campaigns.

Rəyçi: dos. E.A. Musayev

Ümumi tarix kafedrasının 06 iyul 2022-ci il tarixli iclasının 12 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 08 iyul 2022-ci il

UOT:94(479.24).

GÜNEY QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİYİN QORUNMASINDA TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNİN ROLU

Həsənov Elvin Çingiz oğlu

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Xülasə: *Cənubi Qafqaz regionu bir çox səbəblərə görə Türkiyə üçün çox önəmlidir. Bu region Şərq-Qərb və Şimal-Cənub arasında keçid bölgəsi olması xüsusiyyətinə görə strateji əhəmiyyətə malikdir. Soyuq müharibədən sonra bölgədə baş verən hadisələr regionun mövqeyini daha da gücləndirmiş, Avrasiyada sabitliyin və rifahın bərqərar olması üçün getdikcə daha çox əhəmiyyətini artırmışdır. Regionun Avrasiya üçün strateji əhəmiyyəti ilə*

yanaşı, Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və firavanlıq Türkiyənin özünün təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Cənubi Qafqazı Türkiyənin Orta Asiyaya açılan qapısı kimi böyük önəm daşıyır.

Bütün super güclərin bölgəyə yönəlik siyasəti və istəkləri Türkiyəni narahat etməklə bərabər, böğəni Türkiyə üçün cəlbedici etməkdədir. Çünki Cənubi Qafqazın istər coğrafi, istərsə də mədəniyyət və din baxımından Türkiyə ilə tarixi bağlılığının olması və qonşuluq münasibətləri Türkiyə - Qafqaz münasibətlərini aktuallaşdıran siyasi çağırışlardır. Sözügedən fəvqəldövlətlərin tələb və gözləntiləri bölgədəki yeraltı və yerüstü sərvətlərdən maksimum yararlanmaq olduğu üçün Türkiyənin də bu paylaşımından lazımi payı alması amilini önə çıxarmaqdadır. Ümumilikdə Türkiyənin bölgəyə marağı təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və mədəniyyət baxımından dəyərləndirilməli və təhlil olunmalıdır.

Açar sözlər: Türkiyə, Güney Qafqaz, təhlükəsizlik məsələləri, siyasi əməkdaşlıq, enerji rəqabəti

Ключевые слова: Турция, Южный Кавказ, вопросы безопасности, политическое сотрудничество, энергетическая конкуренция

Key words: Turkey, South Caucasus, security issues, political cooperation, energy competition

Tarixlər boyu Güney Qafqaz bölgəsi siyasi, iqtisadi, strateji baxımdan olduqca əhəmiyyətli bölgələrdən biri olmuş, müxtəlif dövrlərdə baş verən proseslərdə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Cənubi Qafqaz Bölgəsinin coğrafi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə, “Cənubi Qafqaz Qara dənizi Xəzər dənizindən ayıran, 486.000 km²-dən çox olan torpaqları əhatə edən, cənub-qərbdə Türkiyə, cənubda İran, şimalda isə Rusiya Federasiyası ilə həmsərhəd olan bir siyasi coğrafiyada yerləşir”. (15, s.22).

Cənubi Qafqaz geosiyasi mövqeyinə görə çox həssas bir yerdə yerləşir. Bu bölgə həm çox zəngin neft hövzəsidir, həm də Fars körfəzinə nəzarət edən strateji mövqeyə malikdir. Bu bölgənin əhəmiyyətini artıran məqamlardan biri də böyük dövlətlərin maraq dairəsində olan Xəzər Hövzəsi Enerji qaynaqlarının dünya bazarlarına nəql marşrutu üzərində yerləşməsidir. Bu xüsusiyyəti ilə bölgə global miqyasda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, Cənubi Qafqaz regionu coğrafi mövqeyindən irəli gələn geosiyasi dəyərə malikdir, çünki Rusiyanın Aralıq dənizi, Yaxın Şərq və Afrika regionlarına nəzarət etmək üçün bağlantı nöqtəsi roluna malikdir.

Əsrlər boyu bir çox köç və miqrasiya hərəkətlərinin mərkəzi olan Anadolu bölgəsinin qapısının açarı olan Qafqazın digər bir xüsusiyyəti də bölgənin qitələr arasında yerləşməsidir. Qafqaz bölgəsi Yaxın Şərq, Avropa və Asiya arasında yeganə tranzit nöqtəsidir. Qara dəniz-Avropa, Xəzər dənizi-Mərkəzi Asiya, Suriya-Misir, həmçinin İranla Fars körfəzi arasında əlaqə nöqtələri üzərində coğrafi hegemonluğuna görə bu tranzit dəhlizlər üçün yeganə strateji qapıdır. Belə mühüm mövqeyə malik olan Qafqaz regionu əsrlər boyu bir çox dövlətlərin hədəf nöqtəsi olmuş və geostrateji xüsusiyyətinə görə dünyanın əsas siyasi mübarizə mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Araşdırmalarına bölgənin siyasi quruluşunu da daxil edən Davudoğlu, “Tarix boyu Avrasiyanın müxtəlif bölgələrinə yayılmış Qafqaz, qəbilə köçlərinin ən mühüm kəsişmə nöqtələrindən birini təşkil edir və bu səbəbdən son dərəcə mürəkkəb etnik və Nisbətən kiçik bir

ərəzidə olan dil quruluşu həmişə Anadolu, Aralıq dənizi və çöllərdə olmuşdur. Qara dəniz, səlahiyyətli siyasi güclər arasında ən əhəmiyyətli rəqabət sahəsi olmuşdur.

Əhməd Davudoğlu Cənubi Qafqaz bölgəsinin strateji əhəmiyyətini bu şəkildə şərh etmişdir: “Regionun beynəlxalq mövqeyini üç xüsusiyyətlə izah etmək olar. Əvvəla, regionun adətən dağlıq və keçilməz çoxlu dərələrdən ibarət olması bölgənin ictimai-siyasi quruluşunu şərtləndirən ən mühüm xüsusiyyətdir. Bu amil bölgədə yaşayan xalqların tarix boyu işğallardan qorunaraq mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa imkan yaratmışdır. Coğrafi kontekstdə daha bir xüsusiyyət regionun böyük dövlətlər arasında bufer zona rolunu oynamasıdır. Ərəblər, ruslar və türklər həmişə Zaqafqaziya ilə yaxından maraqlanmış və bu səbəbdən də bölgə zaman-zaman müxtəlif güclərin ağılığı altına düşmüşdür. Bölgənin coğrafi quruluşu ilə bağlı başqa bir xüsusiyyəti də ticarət və nəqliyyatda böyük bir körpü rolunu oynamasıdır. (9, s.124-125).

Soyuq Müharibə illərində Sovet imperiyası Cənubi Qafqaz regionunda mühüm güc və tək hökmran idi. Lakin imperiyanın süqutundan sonra regionda siyasi tarazlıq dəyişdi və Sovet İttifaqının Qafqaz regionu üzərində hökmranlığına son qoyuldu. 1991-ci ildə Sovet imperiyasının süqutu ilə Cənubi Qafqaz ölkələri (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) müstəqilliklərini elan etdilər. SSRİ-nin dağılmasından sonra bölgədə yaranan nüfuz boşluğunu doldurmaq üçün qlobal və regional güclər bu gün də davam edən böyük bir mübarizəyə başladılar. Mustafa Öztürk Qafqazın strateji əhəmiyyəti ilə bağlı tədqiqatlarında qeyd edir ki, “Bu bölgə regional və qlobal güclərin geosiyasi, geoiqtisadi və strateji maraqlarını əldə etmək üçün girdikləri çoxölçülü, çoxsaxəli və dinamik güc mübarizəsinin mərkəzinə çevrilmişdir (16, s. 9).

Müstəqilliyini elan etmiş bu üç Cənubi Qafqaz dövlətindən Azərbaycan və Gürcüstan xarici siyasətlərini daha çox ABŞ və Aİ istiqamətində formalaşdırmış, Ermənistan isə özünəməxsus xarici siyasət qura bilməyərək Rusiya hegemonluğunun təsiri altında öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq qərarına gəlmişdir. Bəzi dövrlərdə isə Ermənistan uğursuz cəhdlər edərək Rusiyanın əleyhinə ABŞ-yönlü siyasət yürütməyə təşəbbüs etmişdir.

Müstəqilliklərini elan etdikdən sonra mürəkkəb tarixi dövrlərini yaşayan Cənubi Qafqaz Respublikaları dünyada baş verən proseslərin tərkib hissəsi olmuş, bölgə uğrunda gedən rəqabətin gerçək aktorlarına çevrilmişlər.

Cənubi Qafqaz ətrafında baş verən proseslərin bölgə uğrunda gedən mübarizənin bir tərkib hissəsi olduğunu vurğulayayan Əhməd Səpmaz da öz əsərində qeyd edir ki, “Qafqaz, Balkanlar - Qara dəniz-Xəzər dənizi - Mərkəzi Asiya və Rusiya Federasiyası - Yaxın Şərqi və Türkiyə-Aralıq dənizi oxlarında baş verən proseslərdən ciddi şəkildə təsirlənir. Qara dənizin isinən, Şimali Qafqaz və Yaxın Şərqi durulmayan, Mərkəzi Asiyanın Çin və Rusiya Federasiyası Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı rəhbərliyi altında formalaşan geopolitik düzəni Qafqazın geosiyasətinə ciddi şəkildə təsir edir” (17, s. 45).

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə regionda etnik-mədəni fərqliliklər regiondaxili etnik münaqişələrə və xaosə səbəb olmuşdur. Problemin əsas səbəblərindən biri də SSRİ-nin “arxa bağçası” kimi qələmə verdiyi Qafqazda əsrlər boyu davam etdirdiyi “parçala, hökm sür” siyasətinə uyğun olaraq cızılan süni sərhədlərin bölgədə qeyri-bərabərliyə və ədalətsizliyə təkan verməsi olmuşdur. Xüsusilə də Rusiyanın bölgədəki etnik, dini, mədəni və tarixi faktlara məhəl qoymadan yaratdığı siyasi xəritəsi Qafqazda qeyri-sabitliyin ən mühüm səbəblərindən biri olmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonra Cənubi Qafqazda müstəqilliklərini elan etmiş dövlətlərin demokratikləşmə prosesində qarşıya çıxan problemlərinin bölgədə mövcud olan

etnik-siyasi problemlərə əlavə olunması, bölgənin lazımi səviyyədə inkişafına ciddi maneələr yaratmış, mövcud sosial-iqtisadi strukturlaşmanın formalaşmasına əngəl olmuş, nəticədə bölgə dünyanın ən qeyri-sabit və münaqişə mənbəyi olan bölgələrindən birinə çevrilmişdir.

Bu gün Cənubi Qafqazda və Xəzər hövzəsində ABŞ, Rusiya, Aİ kimi böyük dövlətlərin maraqları toqquşur. Dünyanın zirvəsi kimi qəbul edilən Avrasiyanı öz nəzarətinə götürməklə “Dünya hökmranlığı” fəlsəfəsini reallaşdırma biləcəyini düşünən ABŞ, Avrasiyanın ürəyi olan Qafqaz regionuna maksimum önəm verirməkdədir. Digər tərəfdən, hələ də regionu özünün “arxa bağçası” kimi gören Rusiya Cənubi Qafqazda nüfuzunu qorumaq və enerji yollarını nəzarətdə saxlamaq istəyini açıq şəkildə biruzə verməkdədir.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Aİ-nin regiona və regionun enerji resurslarına marağı günü-gündən artır. Xüsusilə ABŞ və Rusiya Federasiyası üçün rəqabət zonaları əsasən Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsidir. ABŞ regionda demokratiya, insan haqları və terrorla mübarizə adı altında qeyri-hökumət təşkilatları ilə təsirli olmağa çalışarkən, Rusiya bölgədə köhnə üsullarla (məsələn, etnik gərginlikdən istifadə etməklə) təsirli olmağa çalışır.

Bütün super güclərin bölgəyə yönəlik siyasəti və istəkləri Türkiyəni narahat etməklə bərabər, böğəni Türkiyə üçün cəlbedici etməkdədir. Çünki Cənubi Qafqazın istər coğrafi, istərsə də mədəniyyət və din baxımından Türkiyə ilə tarixi bağlılığının olması və qonşuluq münasibətləri Türkiyə-Qafqaz münasibətlərini aktuallaşdıran siyasi çağırışlardır. Sözügedən fəvqəldövlətlərin tələb və gözləntiləri bölgədəki yeraltı və yerüstü sərvətlərdən maksimum yararlanmaq olduğu üçün Türkiyənin də bu paylaşımından lazımi payı alması amilini önə çıxarmaqdadır. Ümumilikdə Türkiyənin bölgəyə marağı təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və mədəniyyət baxımından dəyərləndirilməli və təhlil olunmalıdır.

Bu strateji əhəmiyyətli coğrafiyanı ələ keçirəcək güc mərkəzləri Xəzər hövzəsi, Mərkəzi Asiya və Qara dənizə qədər uzanan enerji dəhlizinin yeganə hökmdarı olmaqla yanaşı, həm də bugünkü dünya konyukturasında hər cür platformada özünə əhəmiyyətli yer tapacaqdır. Problemə nəzəri təhlil perspektivindən yanaşan Hakan Kantarcı qeyd edir ki, “Bu kontekstdə Makkinderin “Qara Hakimiyyət” nəzəriyyəsində, Spykmanın “Kənar Kəmərlər” nəzəriyyəsində və nəhayət Bjezinskinin “Böyük Şahmat Taxtası” nəzəriyyəsində deyildiyi kimi, “Bu bölgənin sahibi olan Asiyaya, Asiyaya sahib olan isə dünyaya hakim olacaq. Qafqaz bu rolu ilə Şimal-Cənub və Şərq-Qərb arasında körpü və bir həmlə yeridir, bu, Qafqazın önəminin ən mühüm səbəblərindən biridir.” (13, s. 2).

Cənubi Qafqaz regionu bir çox səbəblərə görə Türkiyə üçün çox önəmlidir. Bu region Şərq-Qərb və Şimal-Cənub arasında keçid bölgəsi olması xüsusiyyətinə görə strateji əhəmiyyətə malikdir. Soyuq müharibədən sonra bölgədə baş verən hadisələr regionun mövqeyini daha da gücləndirmiş, Avrasiyada sabitliyin və rifahın bərqərar olması üçün getdikcə daha çox əhəmiyyətini artırmışdır. Regionun Avrasiya üçün strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və firavanlıq Türkiyənin özünün təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Cənubi Qafqazı Türkiyənin Orta Asiyaya açılan qapısı kimi böyük önəm daşıyır. (7, s.398).

2000-ci illərdə gündəmə gələn enerji təhlükəsizliyi konsepsiyası və 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra Mərkəzi Asiya-Qafqaz oxunda kəskinləşən qlobal güc rəqabəti Rusiyanın Qafqazı öz “arxa bağça”sına çevirmək siyasətinin sonunu gətirmiş, regionu beynəlxalq siyasət meydanında ön plana çıxarmışdır. Başda ABŞ, Aİ və Rusiya olmaqla qlobal güclərin regional rəqabətinə, həmçinin Türkiyə və İran kimi regional güclərin əməkdaşlıq və rəqabətinə səhnə

olan region, tarixi, etnik quruluşu. Həlli çətin olan daxili problemləri səbəbindən çox dəyişkən siyasi zəminə malikdir. (1, s. 953).

Qeyd olunduğu kimi, Soyuq müharibənin sonu və Sovet imperiyasının dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş keçmiş sovet respublikaları ilə qurulan əlaqələr Türkiyənin xarici siyasətində yeni bir dövrün başlanmasının əsasını qoymuşdur. “Yeni aktivizm” adlanan bu dövrdə Türkiyənin dəyişən dünya düzənində necə mövqe tutacağı məsələsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Soyuq müharibənin son dövründə təhlükəsizliyinə təhdid olmadığı təqdirdə regional münaqişələrdən uzaq duran, ehtiyatlı və balanslı xarici siyasət yeridən Türkiyə, ikiqütblü dünya nizamının dağılmasından sonra daha təsirli xarici siyasət həyata keçirməyə başladı. (12, s. 3-4).

Cənubi Qafqaz regionuna ciddi önəm verən Türkiyə, bölgədə etnik, mədəni və tarixi bağlılığına görə ilk olaraq Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il noyabrın 9-da tanımış, həmçinin 16 dekabr 1991-ci ildə Gürcüstan və Ermənistanın da müstəqilliyini tanıdığı elan etmişdir. Soyuq müharibədən sonra yeni bir diplomatik açılım mərhələsinə qədəm qoyan Türkiyə, Orta Asiya və Qafqazda meydana çıxan yeni konyukturada fəal rol almağa başlamış, uzun illər SSRİ-nin müstəmləkəsi kimi yaşamış Türk Cümhuriyyətləri ilə yaxşı əlaqələr yaratmağa çalışmışdır.

Türkiyənin Cənubi Qafqaz bölgəsində yürütdüyü siyasətin əsas istiqamətlərini anlamaq üçün ilk növbədə ölkənin ümumilikdə regiona necə baxdığına və hansı əsaslarla siyasət formalaşdırmağa çalışdığına diqqət yetirmək lazımdır. Əvvəla, Türkiyə ilk dövrdən bütün Qafqaz ölkələrinin müstəqilliyini, siyasi sabitliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən siyasi xətti yürütmüşdür. Bu siyasətin səbəbini, Qafqaz dövlətlərinin Türkiyə üçün strateji əhəmiyyəti, Türkiyənin bölgəyə yönəlmiş köklü xarici siyasət prinsipi, xarici güclərin regiona yönəlmiş aktiv siyasətinin doğurduğu narahatçılıq, xüsusilə də bölgədə qeyri-sabitlik yaranarsa, bunun asanlıqla Türkiyə ərazisinə keçə biləcəyindən narahatlıq duyması kimi faktorlarla izah etmək olar (3, s. 203).

Strateji baxımdan Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Türkiyə ilə onun Qafqazdakı tarixi rəqibi Rusiya arasında bufer zona təşkil edir. Tarixi prosesləri izlədikdə çar Rusiyası Türkiyənin sələfi Osmanlı İmperiyasını əsrlər boyu təhdid etmiş, onun varisi Sovet imperiyası isə 20-ci əsrin böyük bir hissəsində Türkiyəni təhdid etməyə davam etmişdi. Soyuq müharibənin sona çatması və bölgədə müstəqil dövlətlərin yaranması nəticəsində şimaldakı böyük qonşusu ilə quru sərhədi olmayan Türkiyə, bu vəziyyəti saxlamağın ən yaxşı yolunun Qafqaz ölkələrinin müstəqilliyini, sabitliyini və bütövlüyünü dəstəkləmək olduğuna inanırdı. Türkiyənin Qafqaz siyasətinin müəyyən edilməsində təsirli olan və bu gün də davam edən əsas anlayışlardan biri də ondan ibarət idi ki, həmsərhəd olduğu ölkələrin sabitliyi Türkiyənin öz təhlükəsizliyinə və sabitliyinə də təsir edəcəkdi. Digər tərəfdən əgər hər hansı bir Qafqaz ölkəsində qeyri-sabitlik baş verədisə, bunun Türkiyəyə sıçrama ehtimalı olmasa belə, Türkiyənin Orta Asiya və digər region ölkələrlə ən azı ticarət əlaqələrinə zərər verəcəyi təhlükəsi böyük idi. 1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyə regional mübahisələrə qarışmaq istəməsə də, regionda çoxlu sayda türksöylü əhəlinin yaşaması Türkiyənin bölgədəki proseslərdən tamamilə uzaq durmasına imkan vermədi. (3, s.204-205).

Türkiyənin nəzərində Qafqaz ölkələrinin ərazi bütövlüyü həm də regionun sabitliyi və regionda artan nüfuz mübarizəsinin neqativ təsirinin azaldılması demək idi. Bölgə ölkələrinin müstəqil sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması Türkiyənin xarici siyasətinin çoxillik ümumi prinsipinə əsaslanırdı. Gürcüstanda Açıya, Abxaziya və Cənubi

Osetiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişələri ilə bağlı Türkiyənin ümumi mövqeyi əsasən bu ölkələrin sərhədlərinin sabit qalması ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu münasibət qonşu dövlətlərdən hər hansı birinin sərhədləri zorla dəyişdirilərsə, bunun bütün regionu bürüyəcək zəncirvari reaksiyaya səbəb olacağı narahatlığından irəli gəlirdi. Bundan əlavə, Türkiyənin Qafqaz ölkələrinin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə verdiyi dəstək soyuq müharibədən sonra Rusiyanın bölgədəki təsirini azaltmaq cəhdindən də irəli gəlirdi. Çünki bu dövlətlər öz müstəqilliklərini və siyasi sabitliklərini qoruyub saxlaya bildikləri halda, Rusiya Federasiyasının Türkiyə ilə qonşu olan bu ölkələrə təsir göstərməsi çətin olacaqdı. Bu səbəbdən Qafqaz ölkələri öz müstəqilliklərini elan edəndə Türkiyə bu ölkələrin müstəqilliyini dərhal tanımışdır. Yalnız Ermənistan siyasi dairələrində iki ölkə sərhədi ilə bağlı yersiz torpaq iddialarına söykənən müzakirələrin getməsi və 1915-ci il hadisələri ilə bağlı Ermənistanın yersiz davranışları Türkiyəni səfir mübadiləsi etməməyə vadar etmişdir. Zaman keçdikcə iki ölkə arasında fikir ayrılığı yaradan məsələlərə Qarabağ münaqişəsi də əlavə olunmuşdu. (2, s. 406).

Tarixi, mədəni və etnik bağları olan Azərbaycanla əməkdaşlıq istəkləri Türkiyənin bölgə ilə əlaqələrinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi görünürdü. Eyni zamanda Ankaranın Cənubi Qafqaz siyasəti pragmatik iqtisadi və strateji mülahizələrə əsaslanırdı. (5, p. 4).

İlk növbədə Cənubi Qafqaz bölgəsi Türkiyə üçün əhəmiyyətli təbii qaz və neft ehtiyatlarına malik qonşu ərazidir. Təsdiqlənmiş və təxmin edilən neft və təbii qaz ehtiyatları dünya ehtiyatlarının təxminən 12%-ni təşkil edən Xəzər hövzəsi yeni bir Yaxın Şərq bölgəsi olmasa da, 1970-ci illərdə baş verən enerji böhranının təkrarlanmasının qarşısını ala biləcək mühüm alternativ enerji hövzəsinə çevrilmişdir. (8).

Təkcə Azərbaycan qazı və neftini deyil, həm də Qazaxıstan neftini və Türkmənistan qazını özündə birləşdirən Xəzər hövzəsi soyuq müharibədən sonra Türkiyənin xarici siyasətinin əsas maraq dairəsində olan bölgələrdən birinə çevrilmişdir. Digər tərəfdən, Türkiyə Xəzərin enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəqlində əsas tranzit ölkəyə çevrilmək istəyində Rusiya ilə rəqabət aparırdı. 1990-cı illərdə Türkiyə və Rusiya regionun neft və qaz məntəqələrində aparıcı rola malik olmaq üçün rəqabət aparırdılar. Nəticədə Türkiyə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəmərinə və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) təbii qaz kəmərinə, Rusiya isə Tengiz-Novorossisk neft kəmərinə inşa etmişdi. Lakin 90-cı illərdə başlayan bu rəqabət, 2000-ci illərdə Rusiyanın “Cənub axını” layihəsi və Türkiyədən keçərək Avropaya təbii qaz verəcək Nabukko layihəsi arasında davam etmişdir. (3, s. 207).

Neft və qazın tranzitindən əldə olunan gəlirlər ölkələrin boru kəmərlərinin öz ərazilərindən keçməsinə marağını artıran yeganə amil deyildi. Boru kəməri marşrutları bir çox ölkələr tərəfindən Mərkəzi Asiya və Qafqazda nüfuzu ələ keçirmək və saxlamaq üçün əsas element kimi görünürdü. Türkiyə həmçinin ümid edirdi ki, bu cür təmaslar onun bölgədəki mövqeyini gücləndirəcək əməkdaş aktorları da ortaya çıxaracaqdı. (5, s. 13).

Enerji marşrutları arasında BTC layihəsi 1990-cı illərin əvvəllərində Qərbdən, xüsusən də ABŞ-dan dəstək aldı. Vaşinqtonun dəstəyi birbaşa Avrasiya və Yaxın Şərqdəki strateji prioritetləri ilə bağlı idi. Bu dövrdə Türkiyənin maliyyə resursları və siyasi çəkisi Rusiyanın bölgədə neo-hegemonluğuna mane olmaq gücündə deyildi. Bu baxımdan Qərbin transmilli şirkətləri enerji layihələrində liderliyi ələ keçirdikcə ABŞ-ın bölgədəki mövqeyi nəzərəcarpacaq dərəcədə artırdı. Bu mərhələdə regional enerji ehtiyatlarının istehsalı ilə bağlı ABŞ Rusiyanın təsirini zəiflətmək üçün daha qətiyyətli addımlar atmışdı. Bundan əlavə, İrani Xəzər neft və

təbii qaz hasilatından kənarında saxlamaq və Xəzər regionundan İran vasitəsilə Fars körfəzinə və ya Hind okeanına açılacaq nəqliyyat və boru kəməri marşrutlarının inkişafının qarşısını almaq ABŞ-ın strateji hədəflər sırasında idi (18, s. 30.).

Azərbaycandan Aralıq dənizinə ən qısa boru kəməri marşrutu Ermənistandan keçsə də, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu marşrutu mümkünsüz etmiş, ABŞ-ın İrandan keçən boru kəmərinə qarşı çıxması isə Qərb xətti üçün mümkün marşrutlar sırasında Gürcüstan və Türkiyə istiqaməti ön plana çıxmışdı. Türkiyənin Azərbaycanla mövcud olan tarixi və mədəni əlaqələr daha sıx iqtisadi və siyasi əlaqələrin qurulmasına imkan yaratmış, həmçinin Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan boru kəməri siyasəti vasitəsilə strateji tərəfdaşlara çevrilmişlər.

Türkiyənin regionla bağlı siyasətində daim diqqətdə saxladığı digər mühüm amil də Rusiya Federasiyasının mövqeyi və siyasəti olmuşdur. Cənubi Qafqazda hegemonluq mübarizəsində Rusiya qısa müddət ərzində oyundan kənarında qalsa da, 1993-cü ilin sonunda elan etdiyi “yaxın çevrə” siyasəti Rusiyanın Mərkəzi Asiya və Qafqazdakı keçmiş sovet ərazilərində maraqlarının davam etdiyini açıq şəkildə büruzə vermişdir. Sonrakı mərhələlərdə iqtisadi və siyasi güclənməsi ilə Rusiya yenidən regional oyuna fəal şəkildə qarışmışdı. 90-cı illərdə Türkiyə ümumilikdə Qərbin, o cümlədən ABŞ-ın dəstəyinə malik olsa da, Rusiya ilə rəqabət aparmaq üçün kifayət qədər iqtisadi resurslara və siyasi gücə malik deyildi. Nəticə etibarlı ilə Türkiyə 1994-cü ildən bölgədə Rusiya ilə üz-üzə gəlməyin təhlükələrinə qarşı daha diqqətli olmağa başlamış. ticari və siyasi əlaqələrini artıraraq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə üstünlük verən siyasət yürütməyə başlamışdı. (5, s. 8 –9).

2002-ci il noyabrın 3-də Türkiyədə keçirilən ümumi seçkilərdə Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) ümumi seçici səslərinin 34,28 faizini və parlamentdəki 550 yerdən 363-nü qazandı. AKP hakimiyyətinin ilkin dövrlərində Türkiyənin Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə bağlı siyasətinin ümumi xəttlərində heç bir dəyişiklik olmasa da, dövrün milli və qlobal hadisələri AKP iqtidarının prioritetlərinə, bölgəyə münasibətinə təsir etmişdi

AKP iqtidara gələrkən müəyyən siyasi dairələr və cəmiyyət arasında Türkiyənin regionla bağlı fəal siyasət yürüdəcəyinə şübhə ilə yanaşılmış və AKP-nin universal İslamçı düşüncəsinə səbəbindən Qafqaz və Orta Asiya respublikaları ilə sıx əlaqələrə sələfləri qədər önəm verə bilməyəcəyi iddia edilmişdi. Həqiqətən də AKP iqtidarı region ölkələri ilə tarixi və mədəni əlaqələrin eyforiyasına qapılmaq əvəzinə, iqtisadi əlaqələrin inkişafına, xüsusilə də boru kəməri layihələrinə diqqət yetirməyə üstünlük vermişdi. Digər tərəfdən, AKP iqtidarının bölgədə daha ehtiyatlı siyasət yürütməsinin səbəbi olaraq, ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi, qeyri-sabit Türkiyə-Aİ münasibətləri, Kiprlə bağlı müzakirələr, PKK terroru kimi məsələlərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. (3, s. 210).

Hökumətin regionda maraqlı göründüyü əsas sahə enerji məsələsi idi ki, burada həm ölkənin ehtiyaclarını ödəmək, həm də Avropaya daşımaq üçün regionun enerji ehtiyatlarını Türkiyəyə gətirməyi hədəfləyən fəal siyasət aparılırdı. Bu kontekstdə Türkiyənin “regional enerji mərkəzinə” çevrilməsi ideyası hökumət tərəfindən əsas məqsəd olaraq gündəmə gətirildi və Türkiyənin Gürcüstan və Azərbaycan üzərindən Xəzər dənizi ehtiyatları ilə əlaqələrini gücləndirmək üçün fəal siyasət həyata keçirildi. (10).

AKP Hökumətin Qafqaz siyasətinə təsir edən başqa bir amil isə “qonşularla sıfır problem” və “region mərkəzli xarici siyasət” prinsiplərinə əsaslanan “qonşuluq siyasəti”ni həyata keçirməsi idi. Bu prinsiplər AKP iqtidarı tərəfindən inkişaf etdirildi və zaman keçdikcə hökumətin xarici siyasət xəttinə çevrildi. 2006-cı ildən etibarən AKP iqtidarının xarici

siyasətində Cənubi Qafqaz bölgəsinə yönəlik fəal siyasət yürütməsi görünməkdədir. Bu dövrdən etibarən Türkiyənin bölgədə fəallaşmasının əsas səbəbləri sırasında Türkiyə-Avropa İttifaqı danışıqları prosesində ciddi irəliləyişin olmaması, Amerikanın İraq əməliyyatı və yarıdığı ciddi regional problemlər də mövcud idi. (3, s. 210-211).

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin Yaxın Şərqlə bağlı siyasətində və münasibətlərində kifayət qədər aktivlik olsa da, 2007-ci ilin iyul seçkiləri və seçkidən sonrakı ilk dövrlərdə də Cənubi Qafqaz bölgəsi böyük ölçüdə diqqətdən kənar qalmışdı. Çünki 2007-ci il Türkiyə siyasəti üçün həm daxili, həm də beynəlxalq müstəvidə olduqca çətin bir il olmuşdu. Ölkədə keçirilən seçkilərlə yanaşı, AB ilə əlaqələr, Kipr və Yaxın Şərqdəki hadisələr siyasi dairələrin bölgəyə yönəlik siyasətinə mənfi təsir etmişdir. Xüsusilə də prezident seçkiləri ilə bağlı siyasi və konstitusiya böhranları, davamı olaraq keçirilən növbədən kənar seçkilər, 2007-ci il boyu Türkiyəni daxili məsələlərlə məşğul olmağa və nəticədə hökumətin xarici siyasət məsələlərində təşəbbüs göstərməsinə mane oldu.

2008-ci ilin avqustunda Gürcüstan və Rusiya arasında baş vermiş hərbi münaqişədən sonra Türkiyə regional proseslərdə fəallığını yenidən artırdı. Türkiyə Qafqazın gələcəyi ilə bağlı yenidən öz təşəbbüsü ilə çıxış etdi. 2008-ci ilin 8-13 avqust tarixlərində baş verən beş günlük Cənubi Osetiya Mühəribəsi və Cənub-Qərbi Qafqaz Böhranı Türkiyənin diqqətdən kənar saxladığı Qafqaz bölgəsinə aktiv müdaxilə etməsinə zəmin yaratdı.

Baş nazir Ərdoğanın 11 avqustda Ankarada, 13 avqustda Moskvada və 14 avqustda Tbilisidə “Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması” təklifini elan etməsi Türkiyənin Qafqaz bölgəsinə xarici siyasət prioritetləri sırasına daxil etməyə hazırladığına bir siqnal idi. Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya Federasiyası arasında yaradılmış QSƏP-in məqsədi regional sülhə və ümumi təhlükəsizliyə önəm verən, iqtisadi əməkdaşlığı ehtiva edən, mövcud böhranların birgə həlli və idarə mexanizmini özündə birləşdirən sabitlik və əməkdaşlıq yaratmaq idi. Lakin Rusiyanın bu platforma çərçivəsində Cənubi Qafqazda güclənəcəyini əsas gətirərək Gürcüstan bu təşəbbüsə könülsüz yanaşmış, bununla da bu prosesin gələcəyi şübhə altına alınmışdır. (14).

AKP hökumətinin Qafqazda ümumi olaraq fəaliyyətsizliyinə baxmayaraq, 2007-ci ildə mühüm bir hadisə baş verdi. Türkiyə ilə Ermənistan arasında siyasi münasibətlərin qeyri-müəyyən olması və 1993-cü ildən bağlı olan Türkiyə-Ermənistan sərhədi Türkiyənin Qafqaz və Orta Asiya ölkələri ilə münasibətlərində ciddi problem yaradırdı. Bu vəziyyət Türkiyəni Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın qalan hissəsi ilə əlaqələri inkişaf etdirmək üçün alternativ yollar axtarmağa məcbur etdi. Uzun müzakirələrdən və qarşısı alınan beynəlxalq təzyiqlərdən sonra, Cənubi Qafqazı və Mərkəzi Asiya enerji mənbələrini Avropaya birləşdirən Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəməri və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri kimi uğurlu layihələr həyata keçirildi. (11, s.1-2).

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu layihələrin reallaşması enerji sektorundan çox, bəlgənin inkişaf və təhlükəsizliyi üçün olduqca böyük təsirə malik idi.

Eyni zamanda başqa bir layihə isə Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arasında beynəlxalq dəmir yolu əlaqəsinin qurulması məqsədi ilə 2007-ci ildə Türkiyəni həm bu ölkələrlə (Ermənistan istisna olmaqla), həm də Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən müqavilənin imzalanması idi.

Layihənin məqsədi Türkiyə və Qafqaz ölkələrini İran ərazisindən keçmədən Avropa və Asiya arasında yük daşımalarını təmin etmək üçün birbaşa dəmir yolu əlaqələrini təmin etmək

idi. Layihənin Ermənistanı həm strateji, həm də iqtisadi baxımdan regionda daha da təcrid edəcəyi aydın olduğundan, Ermənistan və erməni diasporu bu layihəyə qəti şəkildə qarşı çıxdı. Rusiya Federasiyası da bu layihənin tərəfdarı deyildi. Çünki bu, Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arasında iqtisadi və strateji əlaqələrin inkişafına, eləcə də Türkiyənin regionda effektivliyinin artırılmasına töhfə verəcəkdi. (3, s. 213).

Bəzi beynəlxalq güc mərkəzlərinin və erməni ünsürlərinin ciddi müqavimət göstərdiyinə baxmayaraq 2005-ci il mayın 25-də Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri tərəfindən “Dəmir İpək Yolu” kimi tanınan Qars-Tbilisi-Bakı dəmir yolu xəttinin tikintisinə dair üçtərəfli niyyət bəyannaməsi imzalanmışdı. (14, s. 63).

Maliyyə və siyasi maneələr səbəbindən Qars-Tbilisi-Bakı dəmir yolu xətti layihəsinin icrası ləng gedirdi. Layihə üçün beynəlxalq investisiya ehtiyacı yarananda erməni diasporu beynəlxalq kreditlərin və layihədə iştirakın qarşısını almaq cəhdlərini artırdılar. Bunun nəticəsi olaraq ABŞ-dakı erməni lobbisi layihəyə Amerika sərmayəsini qadağan edən qanun layihəsinin Konqresdə müzakirə olunaraq uğur qazanmasına nail oldular. Bu vəziyyət Gürcüstan tərəfində xəttin tikintisini ləngitsə də, 2007-ci ilin fevral ayında yekun olaraq, layihənin 2010-cu ilə qədər başa çatdırılmasını nəzərdə tutan “Tbilisi Bəyannaməsi” və “Çərçivə Sazişi” Baş nazir Ərdoğan, Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən imzalanmışdır. (6).

2007-ci ilin martında Azərbaycanın Şahdəniz yatağından qazın nəqli ilə Gürcüstanın Rusiyadan qaz asılılığına son qoyan və Türkiyəni alternativ təbii qaz mənbəyi ilə təmin edən Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz kəməri istismara verildi. Qeyd edək ki, 2007-ci ilin qışında Gürcüstan ilə Rusiya arasında artan gərginlik səbəbindən, Rusiyanın Gürcüstana qaz nəqlini kəsməsi nəticəsində çətinliklərlə üzləşdiyi bir vaxtda Türkiyəyə yönəldilən təbii qaz ilk olaraq Türkiyənin razılığı ilə Gürcüstana yönəldilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində yeni səhifə açan bu layihənin strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, həmçinin Avropaya qaz nəqli üçün mühüm alternativ marşrutu ortaya çıxarmış, Türkiyəyə enerji dəhlizinə çevrilmək imkanlarını dahada artırmışdır. Hələ BTE-dən əvvəl 2006-cı ildə istismara verilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin işə düşməsi Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionunda dayaqlarını gücləndirmiş və bölgənin geosiyasi və geoiqtisadi təhlükəsizliyinin təminat altına alınmasında irəliyə atılmış ciddi bir addım olmuşdur.

Həm Rusiyanı, həm də İrani kənarında saxlayaraq əvvəldən ABŞ-ın dəstəyini alan BTC layihəsi çərçivəsində ilkin neft Türkiyəyə 17 noyabr 2005-ci ildə daxil olmuş və Ceyhandan ilk ixrac isə 2006-cı il iyunun 4-də həyata keçirilmişdir. Bununla da Türkiyənin Xəzər regionunda əsas aktarlardan biri rolu təmin edilmişdir. (4, s.70).

Türkiyənin Ermənistanla bağlı siyasətində davamlı olaraq ənənəvi münasibət saxlanılmış, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və uydurma 1915-ci il hadisələri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsilə də ABŞ Senatının 1915-ci il hadisələri ilə bağlı 2019-cu ilin dekabr ayında verdiyi haqsız qərara cavab olaraq Türkiyədə Ermənistanın yanlış xarici siyasətinə və ABŞ Senatının bu qərarına qarşı ciddi etirazlar özünü göstərmişdir. Türkiyə Böyük Millət Məclisində AKP, CHP, MHP və İYİ Partiya fraksiyaları tərəfindən ABŞ Senatının “erməni qərarı” pislənilmiş və rədd edilmişdir. Böyük Millət Məclisində qəbul edilən qətnamənin mətnində bildirilirdi ki, “ABŞ Senatının qondarma erməni soyqırımı iddiaları ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamə, tarixi faktları təhrif etməklə beynəlxalq hüquq normaları heçə sayıldığı üçün TBMM tərəfindən pislənilir və rədd edilir”. (19).

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz regionu geosiyasi və iqtisadi baxımdan Türkiyə üçün çox önəmlidir. Bu region Şərqi-Qərb və Şimal-Cənub arasında keçid bölgəsi olması xüsusiyyətinə görə strateji əhəmiyyətə malikdir. Soyuq müharibədən sonra bölgədə baş verən hadisələr regionun mövqeyini daha da gücləndirmiş, Avrasiyada sabitliyin və rifahın bərqərar olması üçün getdikcə daha çox əhəmiyyətini artırmışdır. Regionun Avrasiya üçün strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və firavanlıq Türkiyənin özünün təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Cənubi Qafqaz Türkiyənin Orta Asiyaya açılan qapısı kimi böyük önəm daşıyır.

Cənubi Qafqazın istər coğrafi, istərsə də mədəniyyət və din baxımından Türkiyə ilə tarixi bağlılığının olması və qonşuluq münasibətləri Türkiyə-Qafqaz münasibətlərini aktuallaşdıran siyasi çağırışlardır. Sözügedən fəvqəldövlətlərin tələb və gözləntiləri bölgədəki yeraltı və yuxarı sərvətlərdən maksimum yararlanmaq olduğu üçün Türkiyənin də bu paylaşımdan lazımi payı alması amilini önə çıxarmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Andican A. “Kafkasya ile İlişkiler”, Türk Dış Politikası 1919-2008, Barış Platin Yayınları, Ankara, 2008.
2. Aydın M. “1990–2001 Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2002.
3. Aydın M. Kafkasya’da türk dış ve güvenlik politikalarının değişen dinamikleri. Avrasya Üçlemesi, Ankara, Nobelyayınları, 2012 s.203-227
4. Aydın M. New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus. Ankara, Center for Strategic Research, 2000.
5. Aydın M. “Foucault’s Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus”, Turkish Studies, Vol, 5 (2), 2004.
6. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Canlanıyor. <https://www.haberler.com/baku-tiflis-kars-demiryolu-canlaniyor-haberi/>. 19.09.2007.
7. Bal İ. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, Ocak, 2004.
8. BP, Statistical Review of World Energy 2010; <http://www.bp.com/productlanding.do?categoryId=692> (21.11.2010).
9. Davutoğlu A. Stratejik Derinlik. Küre Yayınları, İstanbul 2003.
10. Dışişleri Bakanlığı. Turkey’s Energy Strategy, Ocak 2009, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/>. (21.11.2010).
11. Gaudiano M. “Can Energy Security Cooperation Help Turkey, Georgia, and Azerbaijan to Strengthen Western Oriented Links?”. NATO Defense College Academic Research Branch Research Note, No 5, June, 2007.
12. Görgülü A. “Türkiye- Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü”, TESEV yayınları, Dış Politika Analiz Serisi-8, İstanbul, Mayıs 2008.
13. Kantarcı H. “Kafkasya Jeopolitiğinde Kriz Alanları Ve Güç Mücadelelerinin Türkiye’ye Etkileri”, <http://www.2023.gen.tr/eylul05/4.htm>, Eylül 2005, erişim tarihi:29.10.2008.
14. Kanbolat H. Kafkas İstikrar ve İşbirliği Paltformu’na Ankara Ev Sahipliği Yapacak. Kasım 05, 2021. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kafkas-istikrar-ve-isbirligi-paltformu-na-ankara-ev-sahipligi-yapacak-10767661>.
15. Özey R. “Kafkasya ve Kafkas ülkeleri”, Avrasya Etütleri, TİKA yayınları, sayı 17, ilkbahar-yaz 2000.

16. Öztürk M. Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1, ATASE Yayınları, Ankara 2003.
17. Sapmaz A. Rusya Federasyonu'nun Transkafkasya'ya Yönelik Dış Politikasının Türkiye'ye Etkileri, İstanbul Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, 2006.
18. Shimizu M. IDE Spot Survey: The Caspian basin Oil and its Impact on Eurasian Power Games, Tokyo, Institute of Developing Economies, 1998.
19. "ТВММ"ден ABD Senatosunun "Ermeni kararı"na kınama", Anadolu ajansı, 13 aralık, 2019.

**РОЛЬ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА СТРАЖЕ БЕЗОПАСНОСТИ
НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ**

Гасанов Эльвин Чингиз оглы
Резюме

Регион Южного Кавказа очень важен для Турции по многим причинам. Этот регион имеет стратегическое значение в связи с тем, что он является переходным между Востоком-Западом и Севером-Югом. События, происходившие в регионе после «Холодной войны», укрепили позиции региона и повысили его значение для установления стабильности и процветания в Евразии. Помимо стратегического значения региона для Евразии, стабильность и процветание Южного Кавказа имеют особое значение для собственной безопасности и стабильности Турции. Кроме того, Южный Кавказ имеет большое значение как ворота Турции в Среднюю Азию.

Политика и устремления всех сверхдержав в отношении региона беспокоят Турцию и делают регион привлекательным. Потому что историческая связь Южного Кавказа с Турцией с точки зрения географии, культуры и религии, а также добрососедские отношения являются политическими вызовами, которые делают турецко-кавказские отношения актуальными. Поскольку требования и ожидания упомянутых сверхдержав заключаются в максимальном использовании подземных и наземных ресурсов в регионе, это выдвигает на первый план тот фактор, что Турция должна получить необходимую долю от этого раздела. В целом интерес Турции к региону следует оценивать и анализировать с точки зрения безопасности, экономики и культуры.

**ROLE OF THE REPUBLIC OF TURKEY IN GUARDING SECURITY IN
THE SOUTH CAUCASUS**

Hasanov Elvin Chingiz
Summary

The South Caucasus region is very important for Turkey for many reasons. This region is of strategic importance due to the fact that it is a transitional region between East-West and North-South. The events that took place in the region after the Cold War strengthened the position of the region and increased its importance for establishing stability and prosperity in Eurasia. In addition to the strategic importance of the region for Eurasia, stability and prosperity in the South Caucasus region are of particular importance for Turkey's own security and stability. In addition, the South Caucasus is of great importance as Turkey's gateway to Central Asia.

The policy and aspirations of all the superpowers towards the region worries Turkey and makes the region attractive. Because the historical connection of the South Caucasus with Turkey in terms of geography, culture and religion, as well as good neighborly relations are political challenges that make Turkish-Caucasian relations relevant. Since the requirements and expectations of the mentioned superpowers are to maximize the use of underground and land

resources in the region, this highlights the fact that Turkey should receive the necessary share from this division. In general, Turkey's interest in the region should be evaluated and analyzed from the point of view of security, economy and culture.

Rəyçi: dos.Vüsalə Veysəlova

Ümumi tarix kafedrasının 06 iyul 2022-ci il tarixli iclasının 12 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 08 iyun 2022-ci il

UOT:069.

İSTİQLAL MUZEYİNİN TƏŞKİLİ TARİXİ VƏ FƏALİYYƏTİ

Cabbarova Elnarə Oktay qızı

ADPU-nin Şəki filialı

el_cabbarova1980@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə - Xalq Cümhuriyyəti dövrünün yadigarı olan İstiqlal muzeyinin təşkili tarixi və fəaliyyəti haqqında ətraflı şəkildə məlumatlar verilmişdir. Qeyd edilir ki, Azərbaycanda dövlət səviyyəsində ilk rəsmi muzey Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) dövründə yaradılmış İstiqlal muzeyidir. Hansıki, bu muzey istiqlaliyyət tariximizin bütün dövrlərini işıqlandırır. Gənclərimizi Vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək, ölkəmizin müstəqilliyi uğrunda canından keçən qəhrəmanların əziz xatirəsini əbədiləşdirməkdən baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, İstiqlal muzeyi haqqında öyrənmək, araşdırmaq və əldə olunan məlumatları geniş xalq kütləsinə çatdırmaq hər birimizin Respublikamız qarşısında vətəndaşlıq borcudur.*

Açar sözlər: muzey, İstiqlal muzeyi, zal, ekspонат, azadlıq mübarizəsi

Ключевые слова: музей, музей Независимости, зал, экспонат, борьба за свободу.

Keywords: museum, Independence museum, hall, exhibit, freedom struggle

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - dövlətçilik tariximizin şanlı qürur səlnaməsidir. Məhz, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün dövlətçilik əsasları və demokratik islahatları ilə müsəlman Şərqiinin mayakı rolunu oynamağı bacardı, böyük bir coğrafiyanın siyasi həyatında mühüm rol oynayaraq, Türk dünyasında ilk dünyəvi dövlət kimi tarixə düşdü.

Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki yeri və rolu daima minnətdarlıq və qürurla xatırlanmış, bu mirasa böyük diqqət və ehtiramla yanaşılmışdır. Azərbaycan dövlətçiliyini, milli maraqlarımızı hər şeydən üstün tutan böyük, görkəmli dövlət xadimi, xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev hər zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkəmizin müstəqillik tarixində mühüm yerə malik olduğunu bildirirdi. Ulu Öndər Heydər Əliyev Müasir Azərbaycan dövlətinin məhz 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olmasını dəfələrlə bəyan edib. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasında qaldırılması Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin müasir Azərbaycan dövlətini məhz 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan etməsi ölkəmizin beynəlxalq ictimaiyyətə tanıtılması baxımından da müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki bununla dünya ictimaiyyəti görür və dərk edir ki, Azərbaycanın zəngin

dövlətçilik tarixi və ənənələri var, müasir müstəqil Azərbaycan zəngin dövlətçilik ənənələri əsasında formalaşmış.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə tariximizin və mədəniyyətimizin öyrənilməsi və təbliğ olunması məqsədilə bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Mədəniyyətimizin tarixində böyük hadisələrdən biri olan «İstiqlal» muzeyi o dövrün azadlıq simvoludur. Məhz, bu mədəniyyət müəssisəsi Azərbaycanın tarix və mədəniyyətini, milli-bədii irsini nümayiş və təbliğ edən ilk milli, dövlət muzeyidir. Belə bir muzeyin təşkili tarixi və fəaliyyəti haqqında öyrənmək, araşdırmaq həm Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin Xalq Cümhuriyyəti dövrü haqqında daha ətraflı məlumatlara nail olmaq, həm də muzey işi tariximizə bir daha nəzər salınması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun aktuallığı və işlənmə zərurətində məhz bundan irəli gəlir.

Mövzunun əsas məzmunu: XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda muzeylərin yaradılması işi geniş fəaliyyət dairəsində mövcud olmamışdır. Həmin dövrə qədər Azərbaycanda geniş xalq kütləsinin istifadə edə biləcəyi, xalqımızın tarixini, mədəniyyətini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrini özündə cəmləşdirən, mühafizə edən, elmi-tədqiqat xarakteri daşıyan muzeylərin yaradılması sahəsində əməli fəaliyyətə başlanılmamışdı. Azərbaycanın tarixini, ictimai-siyasi, mədəni həyatını əks etdirən qiymətli materiallar, maddi-mədəniyyət nümunələri ayrı-ayrı şəxslərin şəxsi kolleksiyalarında saxlanılırdı ki, buda geniş xalq kütləsi üçün əlçatmaz idi. Bəzi sənədlərə əsasən Şamaxıda, Bakıda ayrı-ayrı şəxslər topladıqları maddi-mədəniyyət nümunələrini bəzi hallarda nümayiş etdirirdilər ki, bütün bunlarda elmi xarakter daşımırdı. [1.s,23]. Həmçinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılmış qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi əcnəbi arxeoloqlar tərəfindən ayrı-ayrı ölkələrin muzeylərinə verilərək bu ölkələrin muzeylərinin fondlarını zənginləşdirmiş, şəxsi kolleksiyaların bəzəyinə çevrilmişdir. Əlbətdə bu nümunələrin ölkədən aparılmasının, itməsinin əsas səbəblərindən biri də burada onları toplayan və qoruyan mərkəzi muzeyin olmaması ilə bağlı olmuşdur. Lakin müəyyən zaman müddətində Azərbaycanda muzey quruculuğu sahəsində irəliyə doğru mühüm addımlar atılmış, müxtəlif profilli muzeylərin yaradılması prosesinə başlanılmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda ilk dəfə olaraq Rusiya Texniki Komitəsinin nəzdində çox da geniş olmayan qapalı muzey təşkil edilmişdir. 13 bölmədən ibarət olan həmin muzey tematik cəhətdən ardıcıl olmamışdır. Muzeydə “Neft sənayesi”, “Şamaxı zəlzəlesi” və.s bölmələr də fəaliyyət göstərmişdir. [2.s, 799-800] Təbii ki, dəyərinə təcrübənin olmadığı və əsasən tədris məqsədli olduğu üçün bunları müasir anlamda muzey adlandırmaq mümkün deyil. Lakin muzey quruculuğu işində atılan ilk önəmli addım hesab etmək olar.

Bu dövrdə Bakı şəhəri Xalq Məktəbi nəzdində “Pədoqoji Muzey” də fəaliyyət göstərmişdir. [3.s,37]. Bu muzey tədrisə yardım məqsədilə yaradıldığından onun eksponatlarından da əsasən tədris prosesində istifadə olunurdu. Burada dərslik və dərs vəsaitləri, tədris metodik ədəbiyyatı əyani vəsait kimi müvafiq bölmələrdə nümayiş etdirilmişdir.

Azərbaycanda muzeylərin yaradılmasının əsas təşəbbüsçüləri müəllimlər və ayrı-ayrı ziyalılar olmuşdur. Muzey quruculuğu işinə dərin maraq göstərən vətənpərvər alimlərimiz milli sərvətlərimizin dağılmasına və talanmasına yol verməmək, onların qorunması və bərpası məqsədilə təcili tədbirlər görülməsinə başladılar. Bu münasibətlə “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyətinin üzvləri Hüseyn bəy Mirzə Camalov və Məhəmməd Ağayev Bakıda milli muzey

yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. 1919-cu ilin iyulunda onlar belə bir xahişlə Azərbaycan Parlamentinin sədrinə müraciət etdilər. [4.1919, 20 noyabr]

“Azərbaycan” qəzeti müraciətlə əlaqədar yazırdı: “Bu şəxslər bir çox illərdən bəri milli muzey təşkil etməyi əsas məqsəd kimi qarşılarına qoymuşdular. Onlar muzeyin yaradılması üçün çoxlu qiymətli əşyalar toplamışdılar. Əvvəlcə onlar muzeyi sadəcə milli muzey adlandırmaq istəyirdilər. Lakin İstiqlal şüarının günün əsas şüarı olduğunu nəzərə alaraq ona İstiqlal adı verməyi qərara almışdılar. Muzeyin təsisçiləri onun Parlament binasında yerləşdirilməsini xahiş edir və ona bir otaq ayrılması haqqında arzularını bildirirdilər. [4.1919, 20 oktyabr].

Önəmli haldır ki, Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları muzey təşkili işini xalqın milli-mənəvi idealının tərkib hissəsi kimi təsəvvür edirdilər ki, bu da XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində milli şüurun oyanışından xəbər verirdi.

Azərbaycan Parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayev bu nəcib işə müsbət cavab olaraq təsis etdiyi İnter Komissiyasına muzey üçün bir otaq ayrılması haqqında sərəncam vermişdi. Həmin komissiyanın qərarında deyilirdi: **“Muzeyin saxlanma xərclərini parlament öz üzərinə götürür, bu şərtlə ki, muzey eksponatları yalnız parlamentə məxsus olmalıdır”**. [4.1919, 16 avqust].

Əşyaların təhvil verilməsi aktı formasında yazılmış bu sənəd **“Həmişəlik Azərbaycan Parlaman İmarətində təsis edilən muzey İstiqlal adına müəssisələr tərəfindən toplanmış olan şeylərin birinci parlaman Divanı-Rəyyasətinə təhvil verilməsi haqqında Şərait”** adlanır. [5.s,40] Sənədi bir tərəfdən istiqlal muzeyinin yaradıcıları Hüseyn bəy Mirzə Camalov və Məhəmməd Ağayev, digər tərəfdən Azərbaycan Parlamenti sədrinin müavinləri Həsən bəy Ağayev, S.M.Qənizadə və Parlamentin Rəyasət Heyətinin məsul əməkdaşları imzalamışdılar.

“Şərait” Azərbaycanda muzey işinin həm quruculuğu fəaliyyətini tənzimləyən ilk hüquqi sənədlərdən biri kimi, həm də bu işə peşəkarcasına yanaşmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada müasir muzey işində aparıcı sənədlər, muzey əsasnaməsi, uçot-mühafizə üzrə təlimat və fond satınalma komissiyası haqqında əsasnamədən müddəalar yığcam şəkildə öz əksini tapmışdır. [5.s,40] Belə ki, sənəddə göstərilirdi: 1. Muzeyə verilən hər bir əşya milli sərvətdir, gələcək əşya sahiblərinin ailə üzvləri onları tələb edə bilməzlər. 2. Muzeyə hədiyyə olunmuş əşyalar geri qaytarılmır. 3. Muzey İstiqlal milli bir müəssisə olduğu üçün muzeydə mövcud olan bütün əşyalar milli mal hesab olunur, heç kəs və heç bir müəssisə o şeylərə sahib ola bilməz. 4. Muzeyin bütün əşyalarının saxlanması və genişlənməsi xərclərini Azərbaycan Parlamentinin Rəyasət Heyəti öz üzərinə götürür. [6.v,2] Göründüyü kimi, gələcəkdə muzey üçün xüsusi bir binanın ayrılması, yaxud tikilməsi, muzeyin nəzdində zəngin kitabxananın yaradılması, muzeyin proqram və nizamnaməsinin hazırlanması və.s.nəzərdə tutulmuşdur. İlk müstəqil Respublikamızın mədəni həyatında mühüm hadisə olan “İstiqlal” muzeyi 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin yaradılmasının ildönümü münasibətilə onun binasında açılmış və Parlamentin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. [7. s, 83] Parlament üzvləri və hökumət nümayəndələrinin də iştirak etdiyi təntənəli mərasim Həsən bəy Ağayevin nitqi ilə açılmışdır. O, muzeyin təşkilinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq demişdir: **“Cənab əfəndilər! İclasdan sonra bu günki təntənəli və mübarək günümüzdən başqa xeyirli, əhəmiyyətli bir müəssisə gülşad etmək istəyirik, o da Azərbaycan milli muzeyidir. Möhtərəm üzvlərin və həmçinin burada olan azərbaycanlıların oraya təşrif gətirmələrini rica edirəm”**. [8.v, 90-91]. Sənəddə həmçinin muzeyə verilmiş əşyaların qiymətləndirilməsi və uçota alınması, əşya

təqdim edən şəxslərə müvafiq sənədin verilməsi, muzeyin əldə etdiyi gəlirlərdən istifadə qaydaları öz əksini tapmışdır. Bu haqda Azərbaycan qəzeti yazırdı: İstiqlal muzeyinin genişlənməsi üçün eksponatların toplanması işi gedir. Muzeyin təsisçiləri əhaliyə müraciət edərək, muzeyin kompleksləşdirilməsinə yardım göstərməyə və köhnə əşyaları muzeyə bağışlamağa çağırırdılar.

Muzeyə kömək göstərən şəxslərə bağışlanılan əşyaların adları və qiymətli göstərilməklə qəbz verilirdi. [4. 1919, 19 oktyabr]. Tarixi və etnoqrafik dəyər kəsb edən , əhali tərəfindən muzeyə verilən əşyalar- eksponatlar Respublikanın müxtəlif guşələrindən gətirilirdi. [4.1919,9 dekabr]. Lakin, muzeydə Azərbaycan xalqının xarici işğalçılara qarşı mübarizəsini, onun azadlıq və istiqlaliyyətə gedən yolunu əks etdirən əşyalar və sənədlər yox idi. Bu boşluğa kəskin münasibətini bildirən “Azərbaycan” qəzeti belə bir məsələ qaldırmışdı: **”Muzey azadlığa və demokratik ideyalara çatmaq uğrunda Azərbaycan xalqının bütün təbəqələrinin, onun qabaqcıl nümayəndələrinin qəhrəmanlıq mübarizəsi səhifələrini işıqlandırılmalıdır”**. [4.1919, 9 dekabr]

İstiqlal muzeyi cəmi dörd ay iyirmi gün, 1919- 40 cu il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun Parlamenti kimi, bu muzey də tənqid atəşinə tutulmuş, “Parlament nəzdində” yaradılması kinayə ilə qarşılanmışdır. Əlbəttə, o dövrdə başqa cür ola da bilməzdi. İstiqlal muzeyi isə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaratdığı mədəniyyət müəssisəsi kimi tariximizdə qalmışdır. [3.s,40]

1920-ci ilin aprelinde Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra "İstiqlal" muzeyinin eksponatları yeni təşkil olunmuş Azərbaycan Dövlət Muzeyinə verildi. Sonralar eksponatların bir hissəsi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı, "İstiqlal bəyannaməsi"nin əsli, Azərbaycan Parlamentinin materialları və.s.) Moskvadakı İnkilab muzeyinə aparıldı. [9]. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdi. Həmin ildə yeni İstiqlal Muzeyi yaradıldı. Birinci yaradılan muzeydən heç bir eksponat qalmasa da 1991-ci ildə yaradılmış bu muzey Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Naziri Polad Bülbüloğlunun 23 dekabr 1992-ci il sərəncamı ilə “İstiqlal” adını alaraq birinci muzeyin mənəvi varisi oldu. Muzeyin yaradılmasında məqsəd Azərbaycan xalqının istiqlalı uğrunda apardığı mübarizənin mərhələlərini ardıcıl əks etdirməkdir. O vaxt muzeyin cəmi 7000 eksponatı olub. Hazırda bu göstərici 22000 eksponatdan artıqdır.[10]. Muzeyin əsas məqsədi Azərbaycan xalqının müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini qədim dövrlərdən bu günə kimi işıqlandırmaqdır.

Muzeydə qədim nadir əşyalar, numizmatik kolleksiyalar, fotoşəkillər və digər eksponatlar saxlanılır [11.s,722]. Muzey 6 zalda ibarətdir 1-ci zalda- Azərbaycanın dövlət rəmzləri – ölkəmizin üçrəngli bayrağı, Dövlət Gerbi, Dövlət Himni və Dövlət Konstitusiyasını əks etdirən sənədlər nümayiş olunur. Bu zalda XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın xanlıqlara bölünməsinə, Vətənimizin işğalı uğrunda Rusiya ilə İran arasında gedən müharibələrə (1804–1828), Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinin bağlanmasına dair materiallar da yer alıb. Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı siyasəti nəticəsində ölkəmizin ərazisinin 20% zəbt olunub. İşğal olunmuş ərazilərdə digər mədəniyyət müəssisələri ilə yanaşı, 22 muzey də qalıb, zəngin eksponatları qarət olunub. Bu muzeylərdən yalnız Cəbrayıl və Füzuli rayonlarındakı tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin xilas olunmuş eksponatları bizim muzeydə nümayiş olunur.

2-ci zal - XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin əvvəlinədək olan dövrü əhatə edir. Bu dövr Azərbaycan üçün tarixi baxımdan qısa, lakin mahiyyətinə görə çox zəngin dövr olub. Bu,

mədəniyyət və elmin, neft sənayesinin inkişafı, H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov kimi neft milyonçuları tərəfindən yeni binaların, məktəblərin, teatrların, xəstəxanaların tikildiyi dövr idi. Həmin tarixi dövrü əks etdirən materiallar bu zalda nümayiş olunur. Burada həmçinin A.A.Bakıxanovun, M.C.Topçubaşovun, milli mətbuatımızın əsasını qoyan H.B.Zərdabının və digər ədib və ziyalıların fəaliyyətini əks etdirən materiallar toplanıb. Zalı digər bölməsində 1918-ci il 31 mart soyqırımına həsr olunmuş fotofaktlar, arxiv materialları, sənədlər nümayiş etdirilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə bu zalda geniş yer ayrılıb. Zalı eksponatlarında Cümhuriyyətin yaradıcılarından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.B.Topçubaşov və digər görkəmli şəxsiyyətlərin tarixi anlarını əks etdirən fotolar, o zamanın pul vahidləri, poçt markaları, həmin dövrün müxtəlif hadisələrini əks etdirən materiallar yer alıb.Tarixdən bəllidir ki, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə Azərbaycan 2 hissəyə bölündü: şimali Azərbaycan çar Rusiyasına, cənubi Azərbaycan isə İrana birləşdirildi. Vətənimizin cənubunda yaşayan azərbaycanlılar XX əsrin əvvəlində öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

3-cü zalda- Cənubi Azərbaycanda baş vermiş milli-azadlıq hərəkatlarından – 1905–1911-ci illər Məşrutə hərəkatı, 1917–1920-ci illər Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı, 1941–1945-ci illərdəki "21 Azər" hərəkatından (Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə) danışılır. Buradakı materialların bir çoxu "21 Azər" hərəkatının iştirakçısı olmuş tarixçi Lütfəli Ərdəbilinin köməyi ilə toplanıb. Zalda həmçinin Cənubi Azərbaycanda görkəmli şəxsiyyətlərin, şair və yazıçıların, elm xadimlərinin portretləri nümayiş etdirilir.

4-cü zal iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəsi ötən əsrin 20–30-cu illərində Azərbaycanda repressiyaya məruz qalan görkəmli şəxsiyyətlər haqqında məlumat verir. Zalı digər bölməsi isə II Dünya müharibəsində (1939–1945) ölkəmizin qəhrəman oğul və qızlarının ön və arxa cəbhədə göstərdiyi şücaəti əks etdirir. Burada nümayiş olunan silah, partladılmış mərmə, çap maşını, Morze teleqraf aparatı, səhra telefonu xüsusi maraq doğurur.

5-ci zal - Qarabağ hadisələrinə həsr olunub. 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın ölkəmizə qarşı işğalçılıq müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafındakı Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan rayonları zəbt olunub. Bu dövrdə Ermənistan ərazisindəki tarixi yurdlarımızdan, habelə Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrdən 1 milyona yaxın azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün düşüb. Bu mövzuya muzeydə böyük yer ayrılıb. Burada 20 Yanvar hadisələrini, Xocalı faciəsinin dəhşətlərini əks etdirən fotolar, müxtəlif sənədli materiallar da nümayiş etdirilir. Zalda həmçinin Qarabağ müharibəsində Vətən uğrunda canlarından keçib, şəhidlik zirvəsinə ucalan milli qəhrəmanlarımızın şəkilləri, onların bəziləri haqqında məlumat, şəxsi əşyaları, hərbi geyim formaları nümayiş etdirilir.

6-cı zalda - müstəqil Azərbaycanın dövlət və ordu quruculuğunu, xarici siyasətini, iqtisadiyyatını, Azərbaycanın tarixi üçün çox əhəmiyyətli olan "Əsrin müqaviləsi"nin (1994) bağlanması, ölkəmizin mədəniyyətini, beynəlxalq təşkilatlarda iştirakını əks etdirən fotoxronika nümayiş olunmaqla yanaşı, sabiq prezident Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı olan prezident İlham Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən materiallar diqqəti cəlb edir. Ekspozisiyada Xalq rəssamı Altay Hacıyevin "Cavad xan", rəssam-heykəltəraş Sabir Çopurovun neftdən istifadə edərək əl ilə çəkdiyi "Qarabağ", Əzim Əzimzadənin II Dünya müharibəsinə həsr olunmuş rəsm əsərləri, keramist-rəssam Məzahir Əfşarın "Dədə Qorqud" maketi və digər eksponatlar nümayiş olunur.

Nəticə: Beləliklə, mövzu üzərində işlədikdən sonra o qənaətə gəlirik ki, İstiqlal muzeyi – Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda apardığı mübarizənin simvolu olaraq yaradılmışdır. Bu muzey özündə ehtiva etdiyi qiymətli, nadir eksponatlarıyan həm Azərbaycan xalqını, həm də bütün dünya ictimaiyyətini istiqlalçılıq tariximizin bütün şanlı səhifələri haqqında ətraflı şəkildə məlumatlandırmaq baxımından müstəsna rol oynayır, ən əsası isə, xalqını, millətini dərin məhəbbətlə sevən və onu hər an qorumağa hazır olan vətənpərvər gənclərimizin formalaşmasına şərait yaradır, bununlada müstəqil quruculuq yolu seçən Respublikamızın daha da inkişaf etməsinə və hər zaman təhlükəsizliyinin qorunmasına zəmin yaradır. Buna görə də bütün muzeylərimizi, o cümlədən İstiqlal muzeyini qorunmalı, təbliğ etməli, gələcək nəsillərə çatdırılmasına çalışmalıyıq.

Ədəbiyyat

- 1.Казиев М.А. «Из истории музейного дела в Азербайджане». Изв. А.Н. Азерб.СССР Серия общественных наук.1960.№2-с.23-30
- 2.Азərbaycan tarixi:III cildə, II cild.Bakı ,1964.800s.
- 3.Bayramov Adilxan."Sənət, sənət məbədləri, sənət fədailəri".Bakı, 2015. 336 s.
- 4.Azərbaycan qəz.(azərbaycan və rus dillərində)1919,1920.
- 5.Bayramov Adilxan. «Azərbaycanda muzey işinin tarixindən».Mədəni-Maarif işi jurnalı, 2000.№.4-5, s 40-47.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. fond 895,siy 1.iş 220.
7. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası- I cild.Bakı 2004.440s.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi.fond 895, siy1.iş 777.
- 9."İstiqlal Muzeyi".<https://az.wikipedia.org/wiki>.
- 10."Azərbaycan İstiqlal Muzeyi".<https://az.wikipedia.org/wiki>.
- 11.Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007.883s.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЯ ИСТИКЛЯЛ

Джаббарова Эльнара Октай кызы

Резюме

В статье представлена подробная информация об истории и деятельности Музея Независимости, который считается реликвией Народной Республики. Отмечается, что первым официальным музеем государственного уровня в Азербайджане является Музей Независимости, созданный во времена Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920-е годы)

Этот музей освещает все периоды истории нашей независимости. Очень важно воспитывать нашу молодежь в духе любви и патриотизма, увековечивать светлую память о героях, павших за независимость нашей страны. Поэтому гражданским долгом каждого из нас перед нашей Республикой является узнать о Музее Независимости, исследовать и донести до широкой общественности полученную информацию.

THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE ISTIKLAL MUSEUM

Jabbarova Elnara Oktay

Summary

The article provides detailed information about the history and activities of the Independence Museum, which is considered a relic of the People's Republic. It is noted that the first official museum at the state level in Azerbaijan is the Independence Museum, created during the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920s). This museum illuminates all periods of our independence history. It is very important to educate our youth in the spirit of love and patriotism, and to perpetuate the dear memory of the heroes who died for the independence of our country. Therefore, it is a civic duty of each of us to our Republic to learn about the Independence Museum, research and convey the information obtained to a wide public.

Rəyçi: t.ü.f.d.Vüsal Baxışov

Daxil olduğu tarix 05 iyul 2022-ci il

UOT:94(479.24).

ARXEOLOJİ MATERİALLARDA UŞAQ OYUNCAQLARI

Məmmədzadə Tunay Ədalət qızı

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

tunayabbas@mail.ru

Xülasə: Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, oyuncaqlar tarixən uşaqların fiziki, əqli və mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında, onların şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm əhəmiyyətə malik olub. Bu baxımdan Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkarlanmış uşaq oyuncaqlarının nəzərdən keçirilərək müqayisəli şəkildə tədqiqinə ehtiyac var.

Tədqiqatlar sübut edir ki, sinifsiz cəmiyyətdə fiqurlara yalnız büt kimi sitayiş edildiyi halda, təkallahlığın meydana gəlməsi ilə onlardan əyləncə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Uşaqların yaşı artdıqca onların ətraf mühitə marağının çoxalması ilə əlaqədar oyuncaqlar da təkmilləşir, yeni növ əyləncə vasitələri meydana gəlir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış oyuncaqların çoxu gildən hazırlanmışdır və onlar 3 qrupa bölünərək tədqiq olunmuşdur. Şaxsaxalar, zoomorf fiqurlar və kiçik ölçülü qab-qacaqlar. Oyuncaqların əksəriyyəti ağac, gil, sümüük, dəri, metal, kağız və parçadan hazırlanmışdır. Onlar muzeylərdə və arxeoloji fondlarda saxlanılır.

Oğlan oyuncaqları içərisində heyvan fiqurları, araba modelləri, ilk silah növləri, qızlara məxsus əşyalarda isə gəlinciklər və məişət əşyaları çoxluq təşkil edir. Bəzi oyuncaqlar uşaqların özləri tərəfindən hazırlanmışından çox kobuddur. Digərləri isə ixtisaslı ustalar tərəfindən düzəldildiyindən onlara damğa və nişanlar vurulmuşdur.

Arxeoloji qazıntılarda aşkarlanmış uşaq oyuncaqlarının tədqiqi müxtəlif dövrlərdə uşaqların maraq dairəsini və dünyagörüşünü izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Oyuncaq, uşaq, gil, əyləncə, tərbiyə.

Ключевые слова: игрушка, ребёнок, глина, развлечение, воспитание.

Key words: toy, child, clay, entertainment, upbringing.

Oyuncaqlar uşağın fiziki, zehni və bədii cəhətdən tərbiyə edilməsində, onun boya-başa çatmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə onların hərtərəfli və uşaqların mənəvi tərbiyyəsinin formalaşmasındakı rolunun öyrənilməsinə indiyə qədər lazimi əhəmiyyət verilməmişdir. Hətta arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən və maddi-mədəniyyət abidəsi olması etibarını ilə müəyyən əhəmiyyət kəsb edən gil oyuncaqların toplanılmasına və sistemə salınmasına indiyədək lazımı diqqət yetirilməmişdir.

Qazıntılar prosesində əsasən yaşayış yerlərindən toplanılan saxsı məmulatının mühüm hissəsini uşaq oyuncaqları təşkil edir. R.M.Vahidovun fikrincə müxtəlifliyi və miqdarı cəhətdən Mingəçevirdə olduğu qədər gil uşaq oyuncağı indiyə qədər başqa yaşayış yerlərindən məlum deyildir. Lakin sonrakı tədqiqatlar sübut etdi ki, Gəncəbasarda və Qarabağda aparılan arxeoloji tədqiqatlardan da xeyli sayda uşaq oyuncağı əldə edilmişdir. Bu oyuncaqlar başlıca olaraq şaxsaxalardan, kiçik qab-qacaqlardan və heyvan fiqurlarından ibarətdir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, uşaq oyuncaqları öz mənşəyi etibarını ilə olduqca qədim tarixə malikdir. Tədqiqatçılardan A.Q.Orşanski yazır ki, oyuncaqlar dünya qədər qədimdir, ancaq nə vətənləri və nə də mənşələri vardır, onlar olmuşdur, vardır və olacaqdır (5, s.34).

Maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsasən söyləyə bilərik ki, gildən və taxta materiallarından hazırlanan insan və heyvan fiqurları qədim zamanlarda yalnız əyləncə vasitəsi olmamışdır. Dövlətin yaranmasından öncə sinifsiz cəmiyyətdə insanlar bu fiqurlara büt kimi sitayiş etmişlər (2, s.62). Xristian və islam dinin meydana gəlməsi və yayılması ilə əlaqədar olaraq, bu fiqurlar tədricən öz əhəmiyyətini itirir və əyləncə xarakterli istifadə edilməyə başlayır. Müxtəlif ayinlərlə bağlı olan fiqurlar uşağa oyuncaq kimi o zaman verilir ki, artıq insanlar tərəfindən onlara olan inam aradan qalxır və əmin olurlar ki, əvvəlki “allahlar” onları bu “nalayiq” hərəkət üstündə cəzalandırmayacaqdır. Bununla yanaşı “büt” adlanan həmin fiqurlar uşaqlara olduğu kimi verilmir. Onlardan yalnız uşağın göz zövqünə xitab edən, diqqətini cəlb edən və onun əyləncəsini təmin edən növləri uşaqların istifadəsinə verilir (3, s.128).

Tarixin ilk dövrlərində insan və heyvan fiqurlarınındini ayin və sonralar əyləncə vasitəsinə çevrilməsi faktı aydın olmasına baxmayaraq, bu dəyişikliyin nə vaxt baş verdiyini qəti söyləmək çətindir. Çünki insan cəmiyyətinin bütün inkişaf dövrlərində uşaqların müxtəlif forma və növlərdə olan oyuncaqları olmuşdur. Uşaqlar və oyuncaqlararasında sıx bağlılıq vardır . İnsanın gözü onları həmişə bir yerdə görməyə alışmışdır (4, s.7).

Müşahidələr göstərir ki, ibtidai cəmiyyətdə də dini fiqurlardan başqa, uşaqların oyuncaqları da olmuşdur. Buna görə də arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan gil fiqurlara diqqətlə nəzər yetirmək, ayin və ya əyləncə vasitəsidaşdığını fərqləndirmək lazımdır. Bu cəhətdən qazıntılar prosesi zamanı toplanılan gil materialından hazırlanmış insan və heyvan fiqurları, kiçik qablar daha xarakterikdir. Məsələn, Mingəçevirdə tunc dövrünün sonlarına aid olan torpaq qəbirlərindən aşkar edilən iki təkərli araba modellərini (4, şəkil) və ya küp qəbirlərindən tapılmış qadın heykəlcikərini (6, II tablo, 3, 5, 8-ci şəkillər) heç cürə uşaq əyləncəsi və əksinə Kür çayının sol sahilindəki 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərindən, eləcə də onlara məxsus qəbirlərdən aşkar olunmuş kiçik heyvan fiqurlarını və ya qab-qacağı müəyyən bir etiqadla bağlı dini əşya kimi qəbul etmək səhv olardı. Eyni nəticəni Naxçıvanda Kültəpədən və Bərdədə Balatəpədən tapılmış əkinçilik etiqadı ilə bağlı olan öküz fiqurları (3, s. 41, şəkil 18) haqqında da söyləmək olar.

Oyuncaqlar əsrlər boyu cəmiyyətin ibtidai inkişaf pilləsində və istərsə də sonrakı dövrlərdə xalqın yaşayış tərzini və sosial fəaliyyətini əks etdirmişdir (8, s.416).

Uşaqlar öz oyunları, oyuncaqları və oyuncaqları ilə onları əhatə edən mühitdə baş verən hadisələri güzgüdə olduğu kimi əks etdirirlər. Təsədüfi deyildir ki, belə bir el məsəli də var ki, “hər hansı evdə özünə olan münasibəti bilmək istəyirsənsə ilk olaraq uşağın sənə qarşı rəftarını izlə”. Məhz buna görə də, uşaq oyuncaqlarını hərtərəfli təhlil etmək pedaqoji, psixoloji, incəsənət və tarixi fərqlərini öyrənmək lazımdır.

Oyuncaqlar ən qədim zamanlardan etibarən müxtəlif materiallardan – ağacdan, gildən, sümükdən, dəridən, sonralar isə metaldan, kağızdan və parçadan hazırlanmışdır. Gil oyuncaqların qədim və orta əsrlər oyuncaqları içərisində əsas yer tutmasına baxmayaraq, bəzi mənfi xüsusiyyətləri (istehsalın kəskin xarakter daşması, hazırlanması üçün tələb olunan vaxtın çox olması və satış üçün nəzərdə tutulan bazarların uzaqda yerləşməsi) onların uzunömürlülyünə mane olmuşdur. Gil oyuncaqlar fabriklərin istehsal etdiyi metal, gips və başqa oyuncaqlar istehsalı qarşısında rəqabətə dözməyib, XIX əsrdə tamamı ilə sıradan çıxmış və onlar keçmişin maddi-mədəniyyət qalıqları kimi muzeylərdə arxeoloji fondlarda və qədim yaşayış yerləri, qəbristanlıqlarından ibarət abidələrdə qorunub saxlanılır.

Mingəçevir gil oyuncaqları 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərinin I və II mədəni təbəqəsində, az qismi isə qəbirlərdən aşkar edilmişdir. Gil oyuncaqların müəyyən bir hissəsi olduqca kobud və görkəmsiz şəkildə hazırlanmışdır. Ehtimal ki, belə oyuncaqların, hazırlanmasında uşaq əməyində istifadə olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış gil oyuncaqlarını saxşaxalar, zoomorf fiqurlar və kiçik qab-qacaqlardan ibarət üç başlıca qrupa bölmək olar.

Bütün dövrlərdə və bütün xalqlarda uşağın birinci oyuncağı saxşaxa olmuşdur (9, s.112). Körpənin hələ südəmərlik dövründə saxşaxa onun diqqətini cəlb etmiş onun eşitmə duyğularının inkişafını dəstəkləmişdir.

Mingəçevir saxşaxaları əsasən qrafin biçimi qablardan və zoomorf fiqurlardan ibarətdir (IX tablo, 1-3). Qrafin biçimli qabların kiçik oturacağı, bir qədər enli, içi boş gövdəsi və bütöv uzun boğazı vardır. Saxşaxanın səs verməsi üçün boş gövdəsinə kiçik daş qoyulur. Çox hallarda

qrafin biçimli şaxşaxaların boğazı ilə gövdə hissəsini birləşdirən bir vertikal qulpu olur. Belə şaxşaxalardan birisinin yuxarı hissəsi kiçik düyməciklərlə bəzənmiş və baş hissəsi zoomorf (heyvan və ya quşbaşı fiquru) formasında düzəldilmişdir (1 tablo, 2). Bir qayda olaraq belə şaxşaxalar iki hissədən hazırlanırdı. Şaxşaxanın kiçik olması bu hissələrin lazımı qədər möhkəm bitişməsinə imkan vermədiyindən onlar az təzyiq altında belə iki hissəyə ayrılır. Yaşayış yerlərindən tapılan çoxlu miqdarda şaxşaxanın oturacaq və ya üst hissəsinin tapılması da bunundoğru olduğunu sübut edir.

Nəzərə alsaq ki, (3-6 yaş) uşaq inkişafının ən mühüm dövrü hesab edilir, məhz buna görə də uşaqların maraqlı əyləncəli zaman keçirməsində xüsusi yer alan oyuncaq seçiminə diqqət yetirmək vacibdir. Bu yaş dövründə uşaq ətraf mühiti kəşf edir, ona uyğunlaşmağa çalışır, artıq təkə şaxşaxalar onu əyləndirməyə kifayət etmir. Odur ki, uşağı əhatə edən mühitlə bilavasitə əlaqəli olan yeni növ oyuncaqlar meydana çıxır. Belə oyuncaqlar isə zoomorf fiqurlardan, kuklalardan və kiçik qab-qacaqlardan ibarət idi. Eyni zamanda tədricən oğlan və qız oyuncaqları arasındakı fərqlilik özünü göstərməyə başlayır. Məsələn, oğlanları müxtəlif heyvan fiqurları, qızları isə kuklalar, ev avadanlığı və qab-qacaqlar əyləndirir.

Arxeoloji qazıntılardan tapılmış ilk orta əsr zoomorf fiqurlarının çox az qismi istisna edilməklə böyük əksəriyyəti kobud şəkildə hazırlanmışdır. Buna baxmayaraq hazırlanma prosesində heyvanın nəzərdə tutulan xüsusiyyətlərinə diqqət yönəldə bilməzlər. Zoomorf oyuncaqlar içərisində fil, at, qoyun, keçi, donuz, it, balıq, quş və naməlum heyvan fiqurları vardır (1 tablo, 4-9).

Yaşayış yerlərindən aşkar edilən gil oyuncaqların böyük qismini qab-qacaqlar təşkil edir (IX tablo, 10-19). Onların əksəriyyəti o dövrün məişətində işlənən gil qabların kobud halda hazırlanmış kiçik formasıdır. Bəziləri isə tamamilə yeni biçimli qablar kimi meydana çıxır. Bu qrup oyuncaqlar içərisində süddanbiçimli qablar, iki qulplu su qabları, tayqulplar, camlar, boşqablar, vannalar və başqa naməlum qablara rast gəlmək mümkündür.

İlk orta əsrlərdə gil oyuncaqlarla bərabər, uşaqların digər oyuncaqları da olmuşdur. Ancaq ağac, sümük və başqa materiallardan hazırlanan bu çatmadığından tədqiqi mümkün olmamışdır.

Azərbaycanın ilk orta əsr abidələrindən əldə edilən saxsı məmulatına yekun vurarkən bir cəhət nəzərə alınmalıdır.

Qazıntılar zamanı əldə edilən gil qabların müəyyən qisminin qulpları üzərində, ağızının kənarında və gövdə hissəsində həkk edilmiş və ya qazılmış müxtəlif damğa və nişanlar aşkar edilmişdir.

Damğalar nişanlara nisbətən xeyli azdır. Yaşayış yerlərində aşkar edilən qablar üzərində cəmi 20-yə qədər damğa məlumdur. Müxtəlif həndəsi xəttlərdən düzəldilmiş bu damğalar kiçik ölçüdə (1-3 sm) dördbucaqlı, dairə və ovaldan ibarətdir. (X tablo, 9, 13, 14, 16, 18, 20, 22, 25, 26). Fikrimizcə bu damğalar saxsı qabları hazırlayan dulus ustalarının şəxsi möhürləri olmuşdur (10, s.16). Belə möhürlərdən bir ədədi 2 nömrəli yaşayış yerinin II mədəni təbəqəsindən tapılmışdır. (XIV tablo, 7). Gildən düzəldilmiş bu möhürün müstəvi səthində olan şəbəkə yaşayış yerlərindən tapılan qablar üzərində də vardır.

Damğaların, əsas etibarilə, keyfiyyətli qablar üzərində həkk edilməsi, onların yüksək ixtisaslı ustalara aid olduğunu söyləməyə imkan verir.

Qablar üzərindəki nişanlara gəldikdə isə bunlar müxtəlifliyi və sayı etibarilə damğalardan xeyli artıqdır. Yaşayış yerlərinin saxsı məmulatı nümunələri üzərində 200-ə qədər müxtəlif nişanlar məlumdur (X tablo, 1,2,3,4,5, 7,8, 11,12, 15, 19, 23,24, 27). Bu nişanların əsas

hissəsi bir neçə dəfə təkrar olunur. Ancaq elə nişanlar da vardır ki, yalnız bir nüsxəsi məlumdur. Damğalar basma, nişanlar isə qazıma və yarışdırma üsulu ilə düzəldilmişdir. (X tablo, 3,6,10, 17, 21). Nişanlar içərisində böyük yeri nəbati və həndəsi işarələr tutur. Çox hallarda eyni ölçü və biçimdə hazırlanmış iki qabın üzərindəki nişanlar müxtəlif olur.

Nişanların müxtəlifliyi və çoxluğu, hazırlanma və bəşirilmə prosesində eyni mərhələləri keçən eyni tipli qablar üzərində ayrı-ayrı nişanların olması bu qabların başqa-başqa şəxslərə mənsub olduğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılarda aşkarlanmış uşaq oyuncaqlarının tədqiqi müxtəlif dövrlərdə uşaqların maraq dairəsini, ona təsir səbəblərini və dünyagörüşünü izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Vahidov R. M. Mingəcəvir III-VIII əsrlərdə, Bakı 1961, 160 səh (səh. 49-54)
2. Məmmədov A. M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə, Bakı 1994, 204 səh.
3. Абибуллаев О.А. Раскопки на холме Кюльтепе, КСИИМК, 1958, стр. 41, 18-сi şəkil.
4. С.М.Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре МКА, 1, 1949.
5. А.Г.Оршанский. Художественная и культурная промышленность СССР, Л., 1927, с.34
6. Г.И.Ионе. О гончарных обжигательных печах ...МКА, 2,1951, 2 табло, 3,5, 8-сi şəkil.

ДЕТСКИЕ ИГРУШКИ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛАХ

Мамедзаде Тунай Эдалет кызы

Резюме

Археологические исследования показывают, что игрушки исторически играли важную роль в формировании физического, умственного и духовного воспитания детей, а также в их развитии как личности. В связи с этим возникает необходимость сравнительного изучения детских игрушек, обнаруженных при археологических раскопках в разных регионах Азербайджана.

Исследования показывают, что в первобытном обществе фигурам поклонялись только как идолам, а с приходом монотеизма их стали использовать как средство развлечения.

По мере взросления детей улучшается их интерес к окружающей среде, совершенствуются игрушки, появляются новые виды развлечений.

Большинство игрушек, обнаруженных при археологических раскопках, изготовлены из глины и изучены в 3 группах: ответвления, зооморфные фигурки и посуда. Большинство игрушек были изготовлены из дерева, глины, кости, кожи, металла, бумаги и ткани. Они хранятся в музеях и археологических фондах.

Среди обнаруженных игрушек для мальчиков были фигурки животных, модели телег, первые виды оружия, а куклы и предметы быта принадлежащие девочкам составляют большинство.

Некоторые игрушки изготовленные детьми были очень грубыми. Другие, сделанные опытными мастерами были отмечены и проштампованы.

Изучение детских игрушек, найденных при археологических раскопках, важно с точки зрения отслеживания интересов и мировоззрения детей в разное время.

CHILDREN'S TOYS IN ARCHEOLOGICAL MATERIALS

Mamedzada Tunay Adalet

Summary

Research proves that, toys have historically played an important role in shaping children's physical, mental, and spiritual development and in growing them as individuals. In this regard, there is a need for a comparative study of children's toys found during archeological excavations in different regions of Azerbaijan.

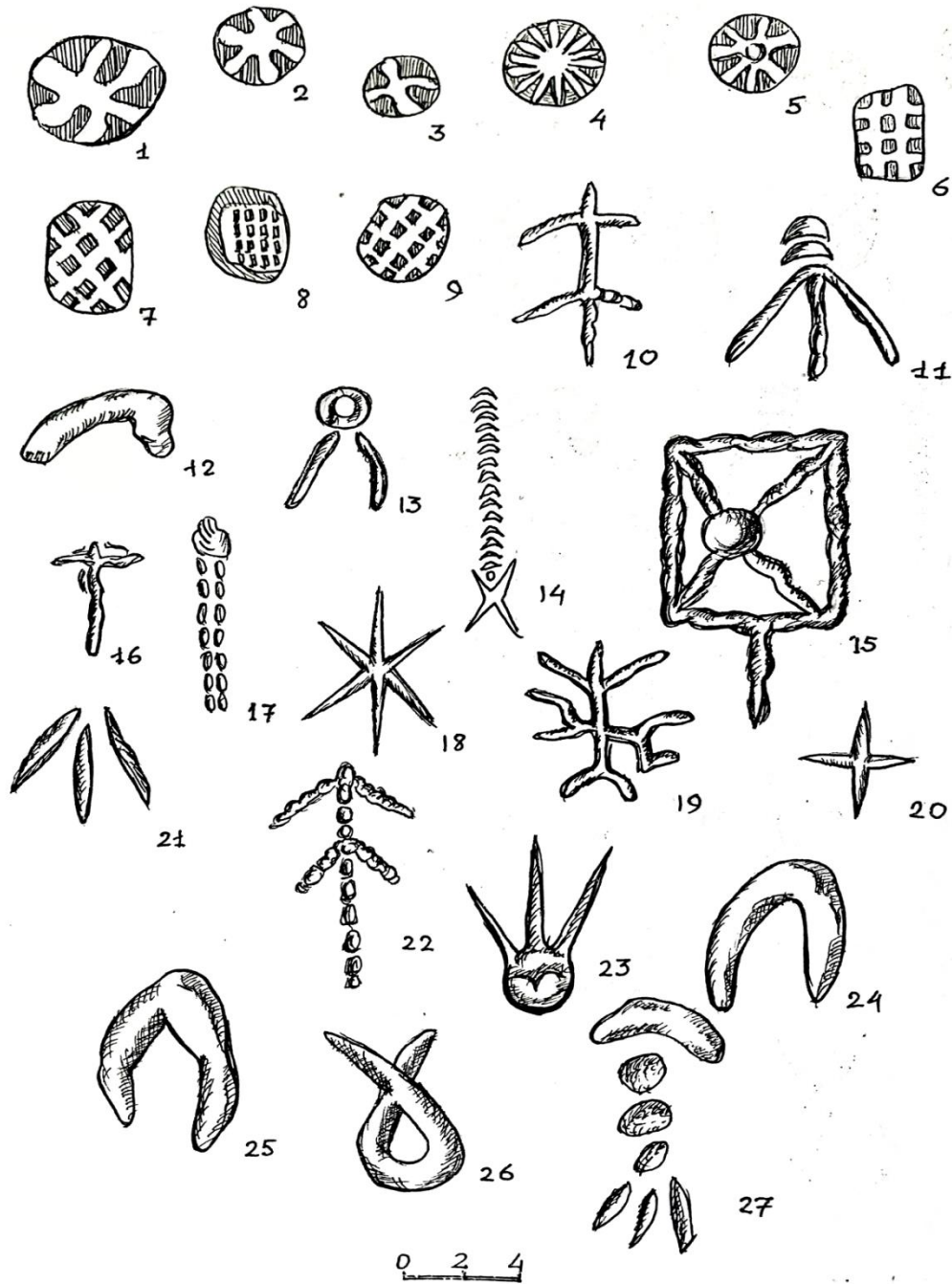
Studies show that in a classless society, figures were worshiped only as idols, but with the advent of monotheism, they were used as a means of entertainment. As children get older, as their interest in the environment grows, so toys are also improving, new types of entertainment are emerging.

Most of the toys found during archeological excavations were made of clay, and they were studied by dividing them into 3 groups. "Shakhshakha", zoomorphic figures, and small-sized dishes. Most of the toys were made of wood, clay, bone, leather, metal, paper and cloth. They are kept in museums and archeological funds.

Inside the boy's toys, animal figures, car models, and the first types of weapons predominate. And dolls and household items predominate in girls' belongings. Some toys are too rough because they are made by children themselves. Others were stamped and marked by skilled craftsmen.

The study of children's toys found in archeological excavations is important in terms of tracking children's interests and worldviews at different times.

Rəyçi: dos. Bağırzadə Cavid
AMEA Arxeologiyə, Etnoqrafiya və Antropologiya institutunun "Azərbaycanın orta əsrlər arxeologiyası"
şöbəsinin 22 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu
Daxil olduğu il 24 iyun 2022-ci il

UOT:94.

CON KENNEDİ HÖKUMƏTİNİN LATİN AMERİKASI SİYASƏTİ

*dosent Hüseyn Bəxtiyarlı**Gəncə Dövlət Universiteti**Huseyn.bextiyarli@bk.ru*

Xülasə: *Məqalədə Con Kennedi hökumətinin Latın Amerikasında yeritdiyi siyasət araşdırılır. Qeyd edilir ki, C. Kennedi ABŞ-ın Latın Amerikasına regio-nunda təsirini gücləndirmək məqsədilə “Tərəqqi naminə ittifaq” adlı proqram irəli sürdü. Bu proqram 10 illik dövrü əhatə edirdi ki, bu dövrdə ABŞ regiona böyük həcmdə maliyyə dəstəyi verməklə ciddi iqtisadi yüksəlişə nail olmağa çalışdı. Tə-bii ki, Sovet-Kuba münasibətləri ABŞ-ın regiona müdaxiləsinə maneələr törədir, digər Latın Amerikasına ölkələrinin ABŞ-a qarşı çıxmasına şərait yaradırdı. Buna baxmayaraq ABŞ öz siyasətindən geri çəkilmək istəmirdi. 60-cı illərdə Latın Amerikasındakı beynəlxalq münasibətlərə Kuba inqilabı, Qərbi dövlətlərinin regionda öz mövqelərini saxlamaq cəhdləri və Latın Amerikasına ölkələrinin ədalətli beynəlxalq əlaqələr uğrunda mübarizəsi amilləri böyük təsir göstərdi. Kuba inqilabı nəticəsində ölkənin ABŞ-la əlaqələri zəiflədi və sosialist dövlətləri ilə əməkdaşlığı genişləndi. Kubaya hərtərəfli kömək SSRİ-nin strateji məqsədi idi. Kuba hadisələrinin təsiri ilə Latın Amerikasına ölkələrinin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında qurulmasına yönəlmiş tələbləri artdı. Bu tələblərin həyata keçirilməsi uğrunda ciddi mübarizə başlandı.*

Açar sözlər: Hökumət, Siyasət, Müdaxilə, İqtisadi, İttifaq

Ключевые слово: Правительство, Политика, Интервенция, Экономика, Союз

Key words: Government, Politics, Intervention, Economic, Union

1959-cu ilin ortalarında Kuba inqilabının qarşısını almaq cəhdləri boşa çıxandan sonra ABŞ Kubaya qarşı mübarizə üçün bütün qüvvələrini cəmləşdirdi. İlk növbədə amerikalı diplomatı Amerika Dövlətləri Təşkilatından istifadə etdi. 1960-cı ilin martında ABŞ prezidenti D.Eyzenhauer Latın Amerikasının bir neçə ölkəsində səfərdə oldu. Bu ölkələrin rəhbərləri ilə söhbətdə D.Eyzenhauer onları “Kuba təhlükəsi” nə qarşı mübarizədə birgə tədbirlər həyata keçirməyə çağırdı. Vaşinqton özü də Kubaya qarşı bir sıra tədbirlər həyata keçirdi.

1960-cı il iyulun 6-da Eyzenhauer Kuba şəxərinin alınmasını və ABŞ-dan Kubaya neft göndərilməsini qadağan etdi. 1960-cı ilin noyabrında ABŞ Kuba tərəfindən ola biləcək hücumdan Nikaraqua və Qvatemalanı qorumaq adı ilə bir neçə hərbi gəmini Kuba sahillərinə göndərdi. 1961-cı il yanvarın 3-də ABŞ Kuba ilə diplomatik əlaqələri kəsdi. 1961-cı ilin aprelin 17-də ABŞ-m köməyi ilə silahlı kubalı mühacirlər tərəfindən həyata keçirilən hərbi aksiya gözlənilən nəticəni vermədi (4,1).

Kubaya Latın Amerikasında öz strateji müttəfiqi kimi baxan SSRİ 1962-ci ilin yayında orada gizli şəraitdə orta mənzilli raketlər, yerləşdirmişdi. ABŞ 1962-ci il oktyabrın 16-da bu barədə məlumat aldı. ABŞ prezidenti C.Kennedi dərhal həmin raketlərin (bu raketlərin fəaliyyət radiusu ABŞ-m bir neçə iri şəhərini əhatə edirdi) Kubadan çıxarılmasını tələb etdi. Oktyabrın 22-də ABŞ Kubanı dənizdən və havadan blokadaya aldı. Kuba sahillərinə 183 hərbi gəmi göndərdi.

1962-cı ildə Latın Amerikasındakı beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərən ən mühüm hadisə Karib böhranı oldu. Karib böhranı 1962-ci ilin payızında ABŞ-la Kuba və ABŞ-la SSRİ

arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində yarandı. Həmin gəmilərdə 85 min dəniz piyadası var idi. Bu mühasirə Kubaya başqa ölkələrdən silah və hərbi texnika göndərilməsinin qarşısını almalı idi. Kuba və SSRİ ABŞ-m hərəkətlərini beynəlxalq hüquqa zidd hesab edərək onun iradəsinə tabe olmaq niyyətində deyildilər. Nəticədə nüvə müharibəsinə çevrilə biləcək kəskin hərbi qarşıdurma yarandı. ABŞ özünün həm ölkədə, həm Avropada, həm də dənizlərdə yerləşən silahlı qüvvələrini yüksək döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirdi. Oktyabrın 23-də SSRİ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan digər ölkələr də cavab tədbirləri gördülər.

Kuba ordusu da döyüşə hazır vəziyyətə gətirildi. Oktyabrın 24-də Karib hövzəsində vəziyyət BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edildi. Burada ABŞ SSRİ-ni Karib hövzəsində vəziyyəti qəsdən mürəkkəbləşdirməkdə ittiham etdi. SSRİ Kubanı müdafiə etmək məqsədi ilə raketlərini yerləşdirdiyini bildirdi. İclasda

Rumıniya SSRİ-nin və Kubanın mövqeyini müdafiə etdi. Birləşmiş Ərəb Respublikası və Qana ABŞ-m hərəkətlərinin dəniz azadlığı prinsipinə zidd olduğunu, sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yaratdığını qeyd etdilər. Onlar eyni zamanda ABŞ, SSRİ və Kubanı böhranı birbaşa dinc yolla həll etməyə çağıraraq qətnamə layihəsi təklif etdilər.

BMT-nin baş katibi U.Tan da təəlləri problemin həlli üçün danışıqlara başlamağa çağırırdı. İngiltərə ABŞ-m Karib hövzəsindəki siyasətini müdafiə etdi. Lakin sonra həm İngiltərə, həm də Fransa və İrlandiyanın nümayəndələri SSRİ ilə ABŞ arasında danışıqlara tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər. BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclası baş katibin SSRİ və ABŞ hökumətlərinə göndərmək üçün hazırladığı müraciətin mətnini bəyəndi. Müraciətdə SSRİ, ABŞ və Kuba hökumətlərinə görüşüb böhranı həll etmək yollarını müzakirə etmək təklif olundu. Bu işdə BMT-nin onlara kömək etməyə hazır olduğu bildirildi.

Karib böhranının bütün mümkün nəticələrini real nəzərə alan ABŞ və SSRİ hökumətləri həmin müraciətə müsbət cavab verdilər. Oktyabrın 28-də SSRİ və ABŞ hökumətləri arasında məktublar mübadiləsi oldu. SSRİ Karib böhranını dinc yolla həll etmək üçün üzərinə düşən işləri görməyə hazır olduğunu bildirdi.

ABŞ hökumətinin Moskvaya göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Karib böhranının qısa vaxtda siyasi vasitələrlə həlli beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə və tərksilah məsələlərinin həllinə kömək edə bilər. 1962-ci il noyabrın 1-də SSRİ hökumətinin nümayəndəsi danışıqlar aparmaq üçün əvvəl Nyu-Yorkda, sonra isə Kubada oldu. Əldə olunmuş razılığa əsasən, ABŞ hökuməti 1962-ci il noyabrın 21-də Kubanın hərbi mühasirəsini ləğv etdi, Kubaya hücum etməməyə və ABŞ-dakı Kuba mühacirlərinə kömək göstərməməyə söz verdi (5,1).

SSRİ də öz raketlərini Kubadan çıxartdı. Beləliklə, Karib böhranı siyasi-diplomatik vasitələrlə həll olundu. Kubadakı hadisələr və Latın Amerikasındakı azadlıq mübarizəsi və SSRİ-nin bu ölkələrə təsirinin artması ABŞ bu regiondakı siyasətini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi.

Elə həmin faktorların təsiri ilə 1962-ci ildən başlayaraq qlobal qarşıdurma meyilləri “dinc yanaşı yaşamaq” və “kollektiv təhlükəsizlik haqqında birgə düşünmək” istiqamətində inkişaf edir (2,92-93).

Bu məqsədlə ABŞ diplomatiyası yeni proqram hazırladı. Bu “Tərəqqi naminə ittifaq” adlandırıldı (1,24). Proqram Latın Amerikasını ölkələrinə ABŞ iqtisadi yardımının artırılmasını nəzərdə tuturdu. Bu proqrama görə ABŞ Latın Amerikasını ölkələrinin iqtisadi və sosial inkişafına kömək məqsədilə 10 il ərzində 20 milyard dollarlıq yardım göstərməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu proqramın müəllifi ABŞ prezidenti Kennedi idi. Kennedi 1961-1963-cü illərdə ABŞ-nin 35-ci prezidenti (Demokratlar partiyasından), ABŞ tarixində ilk katolik prezidenti, XX əsrdə doğulmuş ilk prezident və Teodor Ruzveltdən sonra ölkənin ikinci ən gənc prezidenti olmuşdur.

ABŞ Con Kennedinin prezidentliyi dövründə (1960-1963-cü illər) 1960-cı ilin noyabrında keçirilən prezident seçkilərində demokratlar yenə də üstünlüyü ələ aldılar. Con Kennedi bu seçkilərdə qalib gəldi. O, ABŞ tarixində 43 yaşlı ən gənc prezident idi. O, həm də, XX əsrdə ABŞ-ın yeganə və ilk katolik prezidenti idi. Con İrland mənşəli katolik ailəsində doğulmuşdur, Rouz və Cozef Kennedinin doqquz uşağından ikincisi olmuşdur. Ailələrində siyasət ənənələri var idi. 25 yaşında Conun atası ABŞ-da ən cavan bank müdiri olmuşdur. Con uşaqlıqdan xəstəhal, fiziki cəhətdən zəif adam idi, onun qardaşı Robert deyirdi ki, Con xəstə olarkən çoxlu kitab oxuyardı. Conun Uollinqford bir məktəb yoldaşı xatırlayırdı ki, o məktəbdə “Nyu-York Taymsı” başdan-başa oxuyan yeganə şəxs idi.

1935-ci ildə orta məktəbi bitirmiş, London İqtisadiyyat Məktəbinə, sonra isə Prinston Universitetinə daxil olmuşdur. 1940-cı il iyunun 21-də Con Harvard Universitetini bitirmişdir. 1944-cü il avqustun 12-də Conun böyük qardaşı Cozef İkinci dünya müharibəsində həlak oldu

C.Kennedi Amerika futbolu oynayarkən belini zədələmişdi. Bu zədə ona həyatı boyu əziyyət vermişdir. Bu zədə səbəbindən onu hərbi xidmətdən azad etsələr də, atasının nüfuzu sayəsində o xidmətə qəbul edilmişdi. Sakit okeanda PT-109 torpəda katerində xidmət edərkən Kennedi leytenant rütbəsi, cəsarətə görə Purpur Ürək və HDQ-nin mükafatlarını qazanmışdı.

1943-cü il avqustun 2-də Kennedinin kapitanı olduğu PT-109 kateri yapon mina gəmisi tərəfindən tarana məruz qaldı. Bu hadisə zamanı göstərdiyi şücaətə görə o HDQ və Dəniz piyadaları Medalı ilə (ing. Navy and Marine Corps Medal) təltif olunmuşdur.

Kennedinin İngiltərənin Münhen razılaşmasındakı rolundan bəhs edən “Münhen sövdələşməsi” adlı diplom işi 1940-cı ilin iyulunda “İngiltərə nə üçün yatmışdı?” adı altında kitab şəklində dərc edilmiş və 80 minlik tirajla çıxmışdı. 1946-cı ilin əvvəlində Kennedi ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasına öz namizədliyini təqdim etdi.

1947-53-cü illərdə o, 11-ci Massaçusets Konqres dairəsindən Nümayəndələr Palatasının üzvü, 1953-cü il yanvarın 3-dən 1960-cı il dekabrın 22-dək isə senator olmuşdur. Bu dövrdə o, Duayt Eyzenhauerin siyasətini tənqid etmişdir. 1949 ildə Kennedi Polşada, Sovet İttifaqında, Türkiyədə, Fələstində və Balkanlarda olmuşdur.

1951-ci ildə isə o, İngiltərəyə, Fransaya, İtaliyaya, İspaniyaya, AFR-ə və Yuqoslaviyaya səfər etmişdir. Daha sonra o, Pakistanda, Hindistanda, Malayada və Cənubi Koreyada da olmuşdur. 1953-cü il sentyabrın 12-də Kennedi Jaklin Buvye (Kennedi) ilə evlənmişdir. Nigah mərasimi Nyu-Portda (Rod-Aylend ştatı) keçirilmişdir.

1956-cı ilin əvvəlində Kennedi belindəki xəstəliyinə görə çarpayıda yazılmış “Profiles in Courage” (“Şücaətin xassələri”) kitabı dərc edilmişdir. Növbəti ildə aldığı Pulitser mükafatını Kennedi zənci kollecinə verdi. Həmin ilin iyul ayında Kennedi Senatda Əlcəzair haqqında nitqlə çıxış etdi və bildirdi ki, Fransa Əlcəzairə müstəqillik verməlidir. 1960-cı il yanvarın 2-də Kennedi özünün prezidentliyi namizədliyini irəli sürməsi haqqında qərarını elan etdi. Kennedinin Demokratlar partiyasından rəqibləri Hubert Hemfri, Stüart Sayminqton, Adlay Stivenson və Lindon Conson idi.

Bütün prezidentliyə namizədlərdən Kennedi müxtəlif ştatlara daha çox səyahət etmiş və seçki mitinqlərində başqa namizədlərdən daha çox çıxış etmişdir. 1960-cı il iyulun 13-də Demokratlar Partiyasının Qurultayı prezident seçkilərində partiyanın vahid namizədi kimi Con Kennedini irəli sürdü. Kennedi isə öz seçki qəragahındakı etirazlara baxmayaraq vitse-prezident vəzifəsini Lindon Consona təklif etdi. O, seçkilərdə Consonun cənub ştatlarındakı nüfuzundan yararlanmağı düşünürdü.

1960-cı il noyabrın 8-də baş tutan seçkilərdə səsəslərin hesablanmasıdan sonra Kennedi və vitse-prezidentliyə namizəd Lindon Conson öz rəqibləri ilə təxminən eyni səs aldılar (49,7% - 49,5%), bu 1888-ci ildən sonra namizədlər arasındakı ən yaxın nəticə idi. Kennedinin Respublikaçılar partiyasından rəqibi Riçard Nikson ondan daha çox ştatta qalib gəlmişdi. Kennedi özü Yeni İngiltərədə və şərqlə ştatlarında, habelə Nyu-Yorkda, Nyu-Cersidə, Pensilvaniyada, Miçiqanda, İllinoysda və Texasda qalib gəldi. Lakin, seçki kollegiyasında səsəslərin nisbəti 303:219 Kennedinin xeyrinə oldu.

Kennedi “Kütləvi qisas” (massive retaliation) doktrinasını rədd edərək, kommunistlərin dayandırılması (containment) və “Çevik əks-tədbir” doktrinalarını qəbul etdi. 1961-ci ildə xaricə texnika və təhsil sahəsində kömək edən Sülh Korpusu (Peace Corps) yaradılmışdır. Birləşmiş Ştatların Vyetnamdakı hərbi müdaxiləsini artırması haqqında təklifi rədd etmiş Kennedi Vyetnama hərbi müşavirlər göndərdi. Həmin ildə Sayqona Ağ Ev müşaviri Uolt Rostov və general Maksvell Teylor gəldilər.

Növbəti ildə Kennedi bildirdi ki, hökumət Amerika qüvvələrini Cənubi Vyetnamdan 1965-ci ilin sonunadək çıxarmağı planlaşdırır. SSRİ Xarici İşlər naziri ilə görüşərkən Kennedi müstəqil və bitərəf Laos barədə fikir söylədi, çünki, o zaman həmin ölkədə kommunist rejim hakimiyyətə gəlmişdi.

Lakin, buna baxmayaraq o, hələ Eyzenhauer dövründə MKİ tərəfindən hazırlanmış Koçinos körfəzinə, sonradan müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnən, müdaxilə planını ləğv etmədi. 1962-ci il sentyabrın 4-də Kennedi bildirdi ki, Birləşmiş Ştatlar Kubada sovet raketlərinin yerləşdirilməsinə qətiyyətlə dözməyəcəklər.

Sovet İttifaqı tezliklə Amerikanın şərtlərini qəbul etdi və Fidel Kastronun mövqeyinə baxmayaraq, Kubadan raketləri çıxartdı. Nəticədə ABŞ Kubanın dəniz blokadasını (karantini) ləğv etdi. Karib böhranı həll olundu.

1963-cü il avqustun 5-də Kennedinin təklifi ilə Moskvada ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniyanın iştirakı ilə nüvə silahının suda, havada və quruda sınaqdan çıxarılmasının qadağan edilməsi haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə yeraltı nüvə sınaqlarına tətbiq edilmirdi. Həmin müqaviləni amerikalılar çox müsbət qarşıladılar. Lakin, eyni zamanda Kennedi amerikalıları nüvə silahından müdafiə sığınacaqlarının tikintisinə çağırırdı.

Kennedini silahlı əməliyyatlarla hədələyən Xruşşov onun Qərbin Berlindən çıxmasını tələb edirdi. 1963-cü il iyunun 26-da bölünmüş Berlində çıxış edərkən Kennedi demişdi: “İki min il bundan əvvəl deyirdilər: “Civis Romanus sum” (mən Roma vətəndaşıyam). İndi azad dünyada iftixarla deyirlər: “Ich bin ein Berliner” (mən berlinliyəm). Elə bir gün gələcək ki, bu şəhər, bu ölkə və bütün Avropa qitəsini birləşdirəcək...” Bu barədə Kennedi həmçinin bildirmişdir: “İndi bütün dünyada azad insanlar Berlin vətəndaşlarıdır və buna görə, azad insan kimi, iftixarla deyirəm: “Ich bin ein Berliner” (6,1).

Konqo, Efiopiya, Liberiya, Liviya, Mərakeş, Seneqal və Tunis Amerikadan hərbi yardım alırdı. Habelə, Tropik Afrikaya, xüsusən Nigeriyaya Amerikanın köməyi çatdırılırdı.

Kennedinin təklifi ilə prezident təyyarəsində “United States of America” sözləri və Amerika bayrağının təsviri meydana gəldi.

Özünün siyasi dünyagörüşünə görə o, F.Ruzveltə yaxın idi. Ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdəki vəziyyətə realist və pragmatik baxışı ilə fərqlənirdi. Kennedi yaxşı dərk edirdi ki, əhalinin geniş təbəqələrinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq sahəsində dövlətin siyasətini və siyasi demokratiyanı daim təkmilləşdirmək zəruridir.

O göstərir ki, əhalinin həyat təzi bazar iqtisadiyyatını üstələməlidir. Onun dövründə sahibkarlara həvəsləndirici güzəştlər təqdim edildi. İstehsal gücünü artırmaq üçün vergi kreditlərindən istifadə edildi.

Kennedi iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və sosial yardımla bağlı proqramı genişləndirmək sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Onun sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını keynsçi ideya təşkil edirdi. Bu ideya büdcə kəsirindən iqtisadi artım sürətini sabit saxlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. O, elektrotexnika və poladtökmə sənayesində qiymətlərin qaldırılmasını qadağan etdi.

Yoxsul regionlara kömək proqramı hazırlandı. Yeni sənətlər üzrə fəhlələrin ixtisaslaşması həyata keçirildi. Ölkə tarixində ilk dəfə konqress 1962-ci ildə bu barədə qanun qəbul etdi. Kennedi inzibati idarəsinin ən böyük nailiyyəti ağlarla qaralar arasındakı hər cür ayrıseçkiliyi aradan qaldırmaq üçün respublikaçıların dövründə (1957,1960) verilmiş qanunların öz reallığını tapması oldu. O, konqresə ağlarla dərisi rəngli adamların ictimai yerlərdə və işə götürülərkən bərabərliyi haqqında qanun ləyihəsinin təqdim edilməsinə nail oldu.

1961-68-ci illərdə ABŞ-da sənaye istehsalı əsaslı şəkildə artdı. Kennedi hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlət mexanizmini tənzimləməyi əsas götürdü. O, Eyzenhauerdən fərqli olaraq sosial siyasətə xüsusi üstünlük verdi. Con Kennedi üçün isə sosial sahə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə o vergiləri azaltdı, sosial xərcləri çoxaltdı. 1961-ci ilin martında işsizliyə görə verilən müavintin miqdarı daha üç ay uzadıldı. Saat hesabı minimum əmək haqqı 1 dollardan 1,25 dollara qaldırıldı. ETİ şəraitində ölkədə təhsil sistemi təkmilləşdirildi. Universitetlər bağlı mədəniyyət alaçıqları vəziyyətindən silahların və iqtisadiyyatın inkişafını yeniləşdirən nəhəng laboratoriyalara çevrildilər.

XX əsrin 50-60-cı illərində ABŞ hökuməti elmin inkişafına bütün tarixi boyu olmadığı bir miqdarda, 6 dəfə dotasiyanı artırdı. “Tələbələrin demokratik cəmiyyəti” təşkilatı yaradıldı. Qadınlara da diqqət artırıldı. 1963-cü ildə qadınlarla kişilərin bərabər əmək haqqı alması haqqında qanun verildi. Əvvəllər onlar kişilərdən 40% az əmək haqqı alırdılar. ABŞ-da raket texnikasına xüsusi diqqət yetirilməsinə nail oldu.

Büdcədən 12 milyard dollar ancaq raket texnikası üzrə işə sərf olundu. Kennedinin “Appolon” adlı doktrinasında kosmosu tədqiq etməyə xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulurdu. Onun “Appolon” proqramı ancaq ölümündən sonra 1969-cu ildə ilk dəfə ABŞ vətəndaşının Hil Armstronqun Aya uçuşunun təşkilində özünü göstərdi. Kennedinin dövründə ölkədə irticaçı təşkilatların fəaliyyəti gücləndi. Xüsusilə, “Con Barça cəmiyyəti” faşist təşkilatının fəaliyyəti canlandı.

Bu təşkilat 1958-ci ildə yaranmışdı. 1960-cı ildə irticaçı hərbiçilər “Minitmenlər” təşkilatını təşkil etdilər. “Milli partiya” və digər irticaçı təşkilatların da fəaliyyəti genişləndi. 1961-ci ilin sonunda irticaçı təşkilatların nümayəndələrinin Çikaqoda qurultayı keçirildi. Dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər, Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrində güclənən

milli-azadlıq hərəkatı ABŞ-ın xarici siyasətinə də ciddi təsir etdi. ABŞ-ın xarici siyasətində dövlətin xarici ölkələrdə iqtisadi maraqlarının etibarlı mühafizə edilməsi aktuallaşdı.

O, prezidentlər arasında yeganə Pulitser mükafatı laureatıdır (“Profiles in Courage” kitabına görə). Onun prezidentliyi dövründə (“Kennedi stili” adlanır) Apollon proqramının qəbul edilməsi, ölkədəki mülki hüquqlar uğrunda hərəkat və soyuq müharibənin kəskinləşməsi (Karib böhranı və Berlin divarının tikilməsi) baş vermişdir.

ABŞ Latın Amerikasında mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ADT-dən geniş istifadə etdi. Bununla əlaqədar olaraq Latın Amerikasının ölkələrinin ADT-yə münasibətində dəyişiklik baş verdi. Latın Amerikasının ölkələrinin əksəriyyəti ADT-nin başlıca olaraq iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olmasını tələb etdi.

1963-cü il noyabrın 22-də C.Kennedi növbəti prezident seçkiləri kampaniyası ilə əlaqədar ölkəni gəzərkən Texas ştatının Dallas şəhərində öldürüldü. Onun ölümü “Əsrin faciəsi” hesab edildi (3,20).

Beləliklə, Kennedinin müəllifliyi ilə qəbul edilmiş proqram Kuba istisna olmaqla Latın Amerikasının bütün ölkələrində kifayət qədər ciddi qarşılandı. Digər tərəfdən ADT da bu proqramı böyük maraqla qarşıladı. Bütün bunlar onu göstərdi ki, C. Kennedi özünün Latın Amerikasının regionunda siyasətini uğurla həyata keçirdi.

Ədəbiyyat

- 1.Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2003. B.2008.
- 2.Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005.
- 3.Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi.II hissə. 1945-2007-ci illər.
- 4.www.google.az.Beynəlxalq münasibətlər (XX əsrin 60-cı illəri).
- 5.www.google.az. Karib böhranı.
- 6.www.google.az. Kennedinin xarici siyasəti.

ЛАТИНОАМЕРИКАНСКАЯ ПОЛИТИКА ДЖОНА Ф. КЕННЕДИ

Бахтиярлы Гусейн

Резюме

В статье исследуется латиноамериканская политика Джона Ф. Кеннеди. Было отмечено, что Кеннеди много работал для репутации США в регионе. В итоге он реализовал свой план. В то же время в регионе наблюдается эконо-мический рост. В то же время влияние Советского Союза в регионе уменьшилось.

JOHN F. KENNEDY'S LATIN AMERICAN POLITICS

Bakhtiyarlı Huseyn

Summary

The article examines John F. Kennedy's Latin American policy. It was noted that Kennedy worked hard for the reputation of the United States in the region. As a result, he implemented his plan. At the same time, there has been economic growth in the region. At the same time, the Soviet Union's influence in the region diminished.

Rəyçi: Dos. Etibar Musayev

Ünvanı tarix kafedrasının 10 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 iyun 2022-ci il

ŞAMAXININ ORTA ƏSR TÜRBƏLƏRİ

Əyyubova Şəhla Əhəd qızı

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

ayyubovashahla@gmail.com

Xülasə: “Şamaxının orta əsrlər türbəsi” adlı məqalədə Şamaxı şəhərinin qısa etimologiyası, eləcə də bir çox antik dövr ərəb, fars, türk, rus və orta əsr Avropa müəlliflərinin mülahizələri, həmçinin orta əsrlər dövründə inşa edilmiş türbələr haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Kələxana türbəsi, Dədəgünəş, Çarhan, Pirmərdəkan kimi türbələrin memarlıq quruluşu, tarixi ətraflı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: orta əsrlər dövrü, Şamaxı, türbələr

Key words: Medieval period, Shamakhi, tombs

Ключевые слова: средневековье, Шемаха, гробницы

Eramızın III-XVIII əsrləri Azərbaycan tarixində orta əsr və ya feodalizm dövrü kimi məlumdur. Bu dövrdə təsərrüfatın əsas formaları əkinçilik, heyvandarlıq və sənətkarlıq olmuş və həmin müddət orta əsr şəhərlərinin yüksəlişi və çiçəklənməsi dövrü kimi tarixdə iz qoymuşdur. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri Bərdə, Şabran, Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd, Tiflis, Şamaxı bu dövrdə böyük şəhərlər sayılırdı. Şamaxı - IX-X əsrlərdə Azərbaycanın zəngin paytaxt şəhərlərindən biri idi və Şirvanın iqtisadi və siyasi mərkəzi rolunu oynuyurdu. Şirvanın mühüm mədəni, iqtisadi və siyasi mərkəzi sayılan Şamaxı şəhəri hərbi-strateji baxımdan da çox əlverişli mövqedə yerləşirdi.

Şamaxı haqqında bir çox antik dövr ərəb, fars, türk, rus və orta əsr Avropa müəllifləri geniş məlumatlar vermişlər. Ümumiyyətlə, orta əsr ərəb müəllifləri Əl-İstəxri, İbn Havqəl, Əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və başqaları Şamaxını “gözəl”, “evləri daşdan tikilmiş”, “axar suları, bağları və gözəməli yerləri olan şəhər” kimi təqdim edir. Şamaxı sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Belə ki, Dövrün ərəb coğrafiyaşünasları, səyyahları Şamaxı şəhərini “Şəməxiyyə” adlandırırlar. Əl-Bəlazuri Şamaxı şəhərinin əş-Şammax ibn Şucanın adını daşdıığını bildirir. Ərəb müəllifi Y.Həməvi qeyd edirdi ki, sözün kökü «yüksəklik» mənasını verən «şamax»dır. Bir sıra tədqiqatçılar isə Şamaxı sözünün “Şam” və “əxi” (Şamın qardaşı) sözündən götürülməsini güman edirlər [2]. Şamaxı sözünü ərəblər və ya ərəb dili ilə əlaqələndirən digər mülahizələrin də mövcud olduğuna rəğmən, bu şəhərin daha qədim tarixə malik olmasını nəzərə alsaq onun adının, qədim “kimak” və ya “kamak” tayfalarının adı ilə bağlı olub, qədim Alban şəhəri “Kemaxeya”dan yarandığı daha düzgün hesab edən tədqiqatçılar da var [10, s.34]. Şamaxı’nın mənə açılışı barədə A. Bakıxanov yazır: “Şamaxı şəhəri “Kamaxı” və ya “Ksemaxı” olmuşdur [1, s. 10]. Başqa bir fikrə görə isə, bəzi mənbələrdə «Kemaxeya» kimi qeyd olunan «Şamaxı» toponimi öz mənşəyini qədim Çin mənbələrində qeyd olunan türk etnonimi «kimak»dan almışdır. Akademik V.V.Bartolda görə, «kimak» etnonimi iki türk mənşəli «iki» və «oymaq» sözlərinin birləşməsindən yaranıb.

Qədim tarixi olan Şamaxı şəhəri tarixi-mədəni abidələrlə də zəngin bölgələrdən biridir. Tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələrinin xalqın, ölkənin mədəni irsinin bir hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alsaq, mövzumuzun tədqiqinə hər zaman ehtiyac olduğunu görmüş olarıq. Keçmişdə görkəmli müsəlman alimlərinin, vəliəhdlərin, hökmdar və hökmdar ailəsi üzvlərinin, dünya şöhrətli şair-mütəfəkkirlərin, əmirlərin, vəzir və hərbi rəhbərlərin qəbirlərin üstü xüsusi

qübbələrlə örtülmüş üzərində türbələr ucaldılmış, həmçinin VII əsrdən başlayaraq tanınmış islam mütəfəkkirlərinin üstü açıq olan məzarlarına da hörmət əlaməti olaraq türbə deyilmişdir. Tədqiqatımızın əsasını təşkil edən Şamaxı şəhərində yerləşən orta əsrlər dövrünə aid türbələrin də dünya memarlığının ən gözəl və möhtəşəm abidələri sırasında xüsusi yeri olduğu məlumdur. Şamaxı şəhərinin ən məşhur türbələrindən olan Kələxana türbəsi Kələxana kəndi yaxınlığında yerləşən türbələr kompleksidir. **Kələxana türbələri XIV – XVII əsrlərə aid edilir** və orta əsrlər Azərbaycan memarlıq abidələrinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Kələxana kəndi də XVII əsr türbələr kompleksi ilə məşhurdur. Kompleksə daxil olmuş doqquz türbədən biri istisna olmaqla digər səkkizi dövrümüzdə yaxşı vəziyyətdə çatmışdır [11, s.43]. Biri isə ciddi dağıntıları məruz qalmışdır. Hündürlüyü və formaları eyni olmaqla hamısı səkkiz guşəlidir. Əhəngdaşından tikilmiş Kələxana türbələrinin hamısının quruluşunun eyni olmasına baxmayaraq, giriş səthlərindəki memarlıq bölgülərinin müxtəlifliyi əlbəttə ki, onların hər birinə fərqi xüsusiyyətlər verir. Eyni memar tərəfindən tikildiyi güman edilən türbələrdən isə yalnız biri üzərində kitabə qalmışdır və həmin kitabədən də məlum olur ki, türbə hicri tarixlə 1074-cü ildə (miladi 1663/1664) sərkər rütbəli memar Əmir Əli oğlu Əbdüləziz tərəfindən inşa edilmişdir. Birincisi 1663 – cü ildə tikilib. Üzərində ərəbcə yazılar olan sənduqələr XIV əsrə aiddir. Buna istinad edərək kənddə həyatın hələ o zamanda mövcud olduğunu söyləyirlər [11, s.90]. Kompleksə daxil olan abidələrin memarlıq xüsusiyyətləri isə əsaslı tədqiq edilməmişdir. Türbələrdən üçünü əhatə edən müdafiə divarlarının qalıqları da dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Onlardan yalnız biri tikilinin ilkin görünüşünün elmi bərpasına imkan verəcək vəziyyətdədir. Ə. Salamzadə qeyd edir ki, “Çoxdan formalaşmış səkkizguşəli daş türbə tipi daxilində Kələxana türbələrinin hər birinə özünəməxsus individual sima verilməsi Şirvan memarlarının peşəkarlığı və yetkinliyini göstərir” [12, s. 43]. Buna görə də Kələxana türbələri yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri sayılır.

Şamaxı şəhərində yerləşən orta əsr memarlıq abidələrinə aid türbələrdən biri də “İmamzadə” türbəsidir. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun 1841-ci ildə yazdığı məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində adı qeyd olunan türbə haqqında qeyd olunur ki, “Bir çox cəhətcə kənd xarabaları, aran şəhərlərində yüksək dərəcəli üç imamzadənin Şamaxı, Gəncə və Bərdə şəhərlərində olan türbələri, Bülbülə kəndindəki İmamzadə göstərir ki, bu ölkə həmişə din böyüklərinin vətəni olmuşdur» [1, s.35-37]. Şamaxı şəhərinin mərkəzi hissəsindəki “İmamlı” küçəsində yerləşən bu türbə 4 imam Zeynalabdinin övladlarından biri – Əlləma Seyid Məhəmməd Saleh əl-Müdərrisin məzarı üzərində tikilmişdir. Həyatında həmçinin, uzun müddət burada axundluq etmiş, tanınmış Seyid Mirmehdi ağa Seyidəli oğlu 1911 ildə torpağa tapşırılmışdır. Əsası 1370 ildə qoyulmuş, 1910-17 illərdə Zivər bəy Əhmədbəyovun layihəsi əsasında yenidən tikilmişdir. Ümumiyyətlə isə onun beş dəfə tikildiyi ehtimal edilir. 1991 ildə Hacı Elşən Rüstəmovun təşəbbüsü ilə yenidən bərpa edilmişdir [12, s. 60].

Şamaxı rayonunun Dədəgünəş adlı kəndi elə kənd ərazisində yerləşən və yerli əhali arasında Piri-Sultan Dədəgünəş adlanan türbənin adı ilə bağlıdır. Dədəgünəş türbəsi 1602-03 illərdə tikilmişdir. Məqbərədən tapılmış kitabəyə görə məqbərə Dədəgünəş nəslindən Şeyx Dədəqulunun oğlu Şeyx Məhəmmədə məxsus olmuşdur. Dədəgünəşdə rəvayətlərə görə orta əsrlərdə məşhur elm mərkəzlərindən biri yerləşmişdir. Mənbələrə görə, Dədəgünəş məşhur Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin əmisinin ləqəbi olmuşdur [3, s.119]. Orada Dədəgünəş nəslindən olan Şeyx Dədəqulunun oğlu Şeyx Məhəmməd dəfn olunmuşdur. Rəvayətə görə,

Dədəgünəş quduzluğa tutulmuş xəstələri müalicə edirmiş. Odur ki, vəfatından sonra türbəsi müqəddəsləşdirilmişdir.

Şamaxı rayonunun Göylər kəndi ərazisində yerləşən tarixi memarlıq abidələrindən biri olan Pir Mərdəkan Türbəsinin tikilmə tarixi üslub xüsusiyyətlərinə görə XIII əsrə aid edilir. Məqbərənin içərisindəki qəbir daşında və divarda qalmış bəzi yazılar M. Nemətova tərəfindən oxunmuşdur. Bu yazılarda binanın tikildiyi tarix - hicri 583 – 600, milad 1188– 1203– cü illər göstərilir. Abidənin fasadında ərəbcə kufi elementli süls xəttilə yazılmış kitabədə deyilir: "Rəhmli və Mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu qəbir Şeyx, İmam, ən böyük alim, mömin Tair Tac Əl-Hüda Mərdəkani İbn Əlinindir. Allah onlara rəhmət eləsin..." [7, s. 21 – 23].

Şamaxı şəhərində yerləşən digər məşhur türbə isə Pirmərdəkan türbəsidir ki, kəndin ən məşhur və qədim abidəsi hesab edilir. Kompleksə türbə, xanəgah binası və kiçik yardımçı binalar daxildir. Kompleksə daxil olan türbə demək olar ki, ilkin görüşünü saxlayaraq dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Şirvanşah I İbrahim qəbrinin burada olması güman edilir. Türbə Şeyx İmam Mərdəkaninin məzarı üzərində salınıb. İki hissədən ibarət mavzoleyin hündürlüyü 9 metrdir. İçəridəki məzarı müxtəlif yerlərdən insanlar ziyarətə gəlir, nəzir – niyaz verir, müxtəlif niyyətlərlə burada dua edirlər.

Pirmərdəkan türbəsinin plan quruluşu günbəzli məqbərələrin çox təsadüf edilən variantını təkrar edir. Bu cür türbələr həcm etibarilə iki növün kombinasiyasından ibarətdir. Aşağı hissəsi günbəzli və qülləli – günbəzli sərdabəni xatırladır, yuxarı hissəsi isə günbəzlə örtülüdür. Adətən belə türbələrdə kubşəkilli və yuxarı qülləvari hissələr arasına tədrici keçid olmadığından yuxarı hissə kompozisiyasına görə xaricdən aşağı hissəsinin davamı kimi deyil, müstəqil görünür [5, s. 50 – 51].

Şamaxı rayonunun Çarhan kəndində yerləşən və 15 əsrə aid olduğu güman edilən Çarhan piri də orta əsrlər dövrünə aid tikililərdən biridir. Buradakı məqbərə rayonun Bağırli kənd sakininin şəxsi hesabına və Çarhan camaatının böyük dəstəyi ilə 2005 ildə inşa olunmuşdur [12, s. 63].

Orta əsr dövrlərinə aid türbələrdən biri də Şıx Eyyub Baba türbəsidir. Şıx Eyyub Baba Şamaxının Ərəbqədim kəndində doğulmuş övliya, böyük kəramət sahibi idi. Haşimilər nəslindən olan Şıx Eyyub Babanın əcdadları VII əsrdə sonra islam dinin gözəlliklərini çatdırmaq üçün Azərbaycana gəlmişlər (9, s. 3). Zikrçilər məktəbinin yaradıcısı olan Şıx Eyyub Babanın və Eyyubçu şeyxlər haqqında məlumatlara "Qafqaz qəza tədris idarəsinin XIX buraxılışı" kitabında da rast gəlmək olar. Şeyx Eyyubun necə şeyxlik əldə etməsi, müridlərinə öyrətdiyi zikrlər, eləcə də vəfatından sonra şeyxlik alan oğlu molla Məmməd, nəvəsi molla Əhməd haqqında məlumatlar da həmin kitabda əks olunmuşdur [4, s. 2-8].

Şamaxı şəhərinin qədim memarlıq abidələrindən biri də Cümə məscididir. İslam tarixi memarlığının qədimliyinin göstəricisi olan Cümə məscidi hicri tarixi ilə 126-ci ildə, miladi tarixi ilə 743-cü ildə inşa edilmişdir. Cümə məscidi Qafqazda 733-734-cü illərdə tikilmiş Dərbənd məscidindən sonra ikinci qədim məsciddir [8].

Şamaxı elm və təhsil mərkəzləri, dini və tarixi abidələri, eləcə də görkəmli şəxsiyyətlər ilə seçilən bölgələrimizdən biri olmuşdur. Memarlıq ənənələri ilə məşhur olan Şamaxı zonası aramsız zəlzələlərdən sonra, XIX əsrdə çətin dövr yaşamağa başlayır. Qədim və orta əsr abidələrindən demək olar heç nə sağ qalmasa da ərazidə ölkə və yerli əhəmiyyətli bəzi tarixi abidələr indiyədək durur.

Ədəbiyyat

1. A.A. Bakıxanov. Gülüstani-İrəm (Tərcümə edeni M. Əskərli) Bakı: Minarə, 2000 səh. 224
2. <http://shamakhi-encyclopedia.az/samaxinin-tarixsunasligi/>
3. K.Abdullayev “Azərbaycanda müqəddəs ziyarətgahlar”, Bakı, “Çinar-Çap”, 2007, s. 312
4. M.M.Muradov. Qafqaz qəbilələrinin və məskənlərinin şərhü üçün materiallar məcmuu. Qafqaz qəza tədris idarəsinin XIX buraxılışı. Tiflis 1898.
5. M.Nemətova. "Azərbaycan pirləri". Bakı: 1992, səh.10
6. Məmmədzadə Kamil Məmməd oğlu. *Azərbaycanda inşaat sənəti: (IV- XVI əsrlər)* /K. M. Məmmədzadə ; red. Ə. Ə. Salamzadə ; Azərb. SSR Elmlər Akad. Bakı: Elm, 1978.- 207
7. N.Bəndəliyev “Dağlıq Şirvanın toponimləri”, Bakı, “Elm”2009, s.283
8. Nailə Ciddi, Şamaxı şəh. Cümə məscidi haqqında. Azərb. Arxeologiyası, 2013, c 16, № 1
9. Paşa Yaqub “Şıx Eyyub Baba”, “ Zərdabi LT” MMC, Bakı, 2010, 96 s.
10. S. Aşurbəyli – Şirvanşahlar dövləti, Bakı, 2007, s. 712
11. А. В. Саламзаде, А. А. Садыхзаде. Некоторые памятники Шемахинского района (Архитектурные памятники Азербайджана, вып.1). Баку. 1946.
12. Саламзаде, А. В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку:Издательство Академии наук Азербайджанской ССР. 1964

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГРОБНИЦЫ ШЕМАХИ

Ейюбова Шахла Ахад кызы

Резюме

Статья «Средневековые гробницы Шемахи» содержит краткую этимологию города Шемаха, мнения многих античных арабских, персидских, турецких, русских и средневековых европейских авторов, а также в статье нашли своё отражение сведения о гробницах построенных в период средневековья. Была подробно изучена история и архитектурный стиль таких гробниц как Келехана, Дедегюнеш, Джархан и Пирмардакян.

MEDIEVAL TOMB OF SHAMAKHI

Ayyubova Shaxla Ahad

Summary

The article “Medieval Tomb of Shamakhi” contains a brief etymology of the city of Shamakhi, as well as information about many ancient Arabic, Persian, Turkish, Russian and medieval European authors, as well as tombs built during the Middle Ages. The architectural structure and history of the tombs such as Kalakhana tomb, Dedegunash, Charhan, Pirmardakan have been studied in detail.

Rəyçi: t.ü.f.d. Babayev Ə.H.

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər arxeologiyası” şöbəsinin 05 sentyabr 2022-ci il tarixli iclasının 09 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 22 iyun 2022-ci il

UOT:94(479.24).

ORTA ƏSRLƏRDƏ ABŞERONDAN KEÇƏN TİCARƏT YOLLARI HAQQINDA

t.ü.f.d. Babayev Əlibaba Hüseynqulu oğlu

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

Sabinaaliyeva1997@bk.ru

Xülasə: *Orta əsrlərdə Bakının əlverişli liman şəhəri kimi əhəmiyyəti artır və Xəzərsahili ölkələrlə ticarət mübadiləsi aparılırdı. Bakıdan digər ölkələrlə ticarət mübadiləsi həm dəniz, həm də quru yolu ilə daşınırdı. Quru yolu bəzi kəndlərdə indi də dövrümüzdə qədər gəlib çatan Məhəmmədli - Fatmayı, Ləiş bağlarından keçib son dayanacağı Maştağa olan iki arabalıq daş yol, məşhur Maştağa-Şabran yoludur. Digər yol Maştağadan başlayan karvan yoludur ki, bu yol Bakı vasitəsi ilə Şamaxıya və ya Qobustan çölü ilə Şabrana, oradan isə Xəzər dənizi ilə Həştərxana gedirdi.*

Açar sözlər: Abşeron, ticarət, karvan yolu, şəhərlər, liman

Key words: Absheron, trade caravan, route cities, port

Ключевые слова: Абшерон, торговля, караванный путь, города, порт

Orta əsrlərdə Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri də Bakı idi. Arxeoloji və nümuzimatik məlumatlar VIII-XVII əsrlərdə burada bütün orta əsr şəhərləri üçün səciyyəvi olan sənətkarlıq sahələrinin inkişaf etdiyini təsdiq edir. Sənətkarlıq sahələri içərisində dəmirçilik, dulusçuluq, toxuculuq, sikkə kəsmə və s. sahələri inkişaf etmişdir. Aşkar olunan arxeoloji materiallar və memarlıq abidələri Bakıda intensiv şəhər həyatını mövcud olduğunu, ticarət münasibətlərinin inkişaf etdiyini, şəhərin iqtisadi və mədəni yüksəlişini göstərir.

XI-XV əsrlərdə Bakının əlverişli liman şəhəri kimi əhəmiyyəti artır və Xəzərsahili ölkələrlə ticarət mübadiləsi aparılırdı. Ticarət malları içərisində, neft, duz, boyaqotu, ipək var idi. Bu mallar uzaq ölkələrə istər Bakıdan cənubda və Bilgəhdən şimalda dəniz yolu ilə, istərsə də quru yolu ilə də daşınırdı.

Şərqi ölkələri ilə Qərbi arasında Azərbaycandan uzanıb gedən qədim beynəlxalq ticarət yolları Abşeron yarımadasının yaxınlığından keçirdi. XII-XIII əsrlərdə və sonralar Azərbaycanı Hindistan və Çinlə bağlayan dünya ticarəti əhəmiyyətli cənub magistral quru yolu Orta Asiya və Azərbaycanın cənub vilayətləri vasitəsilə və şimal yolu ilə -Xəzərsahili boyunca Dərbənd keçidinin yanından ötüb keçərək həyata keçirilirdi.

Çindən və Hindistandan Orta Asiya vasitəsi ilə Xəzər dənizinə qədər karvan yolu da var idi. Mallar buradan dəniz, Kür və Rioni çayları vasitəsilə Qara dənizə çatdırılır, oradan isə Bakıya göndərilirdi. Abşeron və Bakı baş ticarət yollarına Bakıdan dəniz sahili boyunca və sonra Kürün aşağı axarına doğru gedən yerli karvan yolu ilə qovuşurdu; başqa bir yol isə Bakıdan şimal-qərbə, yarımadaanın orta hissələrinə qədər, sonra birbaşa qərbə doğru gedərək Qobustandan keçib Şamaxıya çıxırdı (4, s.21). Bu yol Şirvan deyilən yol idi.

Nəhayət üçüncü yol ikincidən şimal-qərbə, yarımadaanın şimal hissəsi səmtindən ayrılır və sonra Dərbəndə gedən baş ticarət magistralı yolu ilə birləşirdi. Bu qədim yollar sonrakı dövrlərdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu həm Bakı ərazisindən, həm də tədaviəldə iştirak edən digər şəhərlərdə müxtəlif sikkə dəfinələrinin tapılması da sübut edir (4, 101).

XIII əsrdə Rusiyadan Çinədək olan bütün torpaqlar monqolların hakimiyyəti altında birləşdirilərkən Avropadan Rusiya və Qızıl Orda vasitəsilə Çinə yol açıldı. Əl-Öməri öz

əsərində Bakıdan və Dəmir Qapıdan (yəni- Dərbənddən) Qızıl Orda ərazisindən keçərək – Çinə gedən karvan ticarət yolundan xəbər verir. Bununla belə, Çindən başlayaraq Orta Asiyadan keçib İrana və Azərbaycandan gələn qədim cənub ticarət yolu öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Çin malları həmin yolla Azərbaycana gəlməkdə davam edirdi.

Mənbələrdə XII-XV əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin Çindən az qala qızıl qiymətinə gedən ipək və ipək parçaları-“ qızılla işlənmiş Çin zərxarası” və digər mallar olduğu göstərilir. Onların arasında bahalı çini qablar mühüm yer tuturdu.

Azərbaycanla Hindistan arasındakı iqtisadi və mədəni əlaqələr nəinki orta əsrlərə, hətta qədim zamanlara gedib çıxır. Abşeronun Suraxanı kəndindəki hind məbədi – Atəşgah və Bakının İçərişəhər hissəsindəki XV-XVI əsrlərə aid Multanı karvansarası dövrümüzədək qalmışdır.

Şamaxıya və Bakıya gələn hind tacirləri ədviyyatla yanaşı, qızıl qiymətinə satılan bahalı kəşmir parçaları- “tirmə” də gətirirdilər. Bu parçanın qalıqları Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının XV əsrə aid türbəsindəki sərdabədən tapılmışdır. Oradan ehtimal ki, İrandan gətirilmə ipək və zərxara parçalarının qalıqları da aşkar edilmişdir. Hind karvansarası ilə üzbuüz XIV əsrə aid başqa bir karvansara – Buxara karvansarası vardır. Bu Bakının Orta Asiya şəhərləri ilə ticarət əlaqələrini saxladığını təsdiq edir. Şirvanşahlar sarayı ərazisində XIV əsrə aid bürünc kubaçı çıraqlarının tapılması, Dağıstanda iqtisadi və ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu göstərir (2, 13-24).

XIV əsrin axırlarınadək Azərbaycandan, Cənubi Qafqaz ölkələrindən, Ön Asiyadan ipək, ipək parçalar, xalçalar ədviyyat digər mallar Bakı və Dərbənd vasitəsilə Həştərxana, Qızıl Ordaya, Rusiyaya və Avropaya aparılmışdır. Artıq XIII əsrdə Gilan və Şamaxıdan İtaliya və Fransaya küllü miqdarda ipək parça ixrac olunurdu. Şirvan ipəyi Bakı limanı vasitəsi ilə Həştərxana daşınır, sonra Volqa və Dona keçirilir, oradan isə Venesiya tacirləri Azov dənizi vasitəsi ilə Avropaya aparırdılar. Lakin Teymur XIV əsrin sonlarında Həştərxanı alıb dağıtdıqdan sonra (1335) ticarət yolu dəyişdi. Azərbaycandan Avropaya gedən mallar İran və Suriyadan keçməyə başladı. XV əsrdən etibarən müxtəlif orta əsr müəlliflərinin əsərlərində Xəzər dənizi əvəzinə Bakı dənizi adının çəkilməsi də Bakının liman kimi mühüm əhəmiyyət daşdığını göstərir.

XVI-XVIII əsrlərdə Abşeronda bədii sənətlərin inkişafı ilə bağlı xalçaçılıq da geniş vüsət aldı. Bakı qrupuna məxsus xalçalar Quba-Şirvan xalçaları tipinə daxildir. Bu qrupa Bakı və Abşeron kəndlərinin – Xilə (Əmircan, Xiləbuta, Xiləfşan tipli xalçaları) Suraxanı, Novxanı, Qala, Fatmayı və Xızı rayonunun xalçaları daxildir (7, s. 88-90).

Bakıdan Şimali İrana, Orta Asiya və Həştərxan vasitəsilə Rusiya və Avropaya başlıca olaraq neft, ipək, duz ixrac olunurdu.

Hindistandan Avropaya mallar qədimdən quru karvan ticarət yolları ilə daşınırdı ki, bu həm baha başa gəlir və həm də vaxt itkisinə səbəb olurdu. Lakin XVI əsrdə Şərqi Avropadan Ağ dəniz, Volqa çayı və Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycandan keçərək İrana və Hindistana gedən Volqa –Xəzər yolu deyilən yol işə düşdü. Bu yolla Xəzəryanı vilayətlər, xüsusilə çoxlu ipək istehsal olunan Şirvan və Gilan Avropa ticarəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq ipək ticarətində mühüm liman kimi Bakının özünün əhəmiyyəti artırdı.

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Bakıda və İrana gedən ticarət yolunun üstündə bir sıra karvansaralar tikilmişdir ki, bu da həmin vaxtlar ticarətin inkişaf etdiyini göstərir.

İngilis səyyahı Xristofer Berreou İngiltərəyə yazdığı məktubunda öz səyahətini təsvir edərək, Azərbaycanın şəhərləri haqqında məlumat verir və 1580-ci ildə olduğu Bakı yaxınlığındakı Bildi (Bilgəh kəndi-Ə.B) gəmi dayanacağıının adını çəkir (liman- Ə.B) adını çəkir.

Alman səyyahı Uoanna Lerxin 1733-cü ildə Maştağada olaraq burada gördüklərini qeyd edir. Bakı bazarından başqa Abşeronun ən iri yaşayış məskəni olan Maştağa kəndindəki böyük bazar var idi. Burada hər bazar günü böyük yarmarkalar təkil edilirdi. Bu yarmarkalara demək olar ki, həmişə Bakıdan tacirlər gəlirdi (6, s.35-38).

Bakıdan sonra öz əhəmiyyətinə görə üçüncü böyük liman məntəqəsi olan Bilgəhə həm Xəzər dənizi ilə həm Həştərxandan, Türkmənistandan həm də İrandan mallar gətirirdilər. Bu mallar gəmilərdən arabalar boşaldılır və o dövrdə böyüklüyünə görə Bakıdan sonra ikinci böyük yaşayış məntəqəsi olan Maştağaya gəlirdi. Maştağadan həm Şabrana, həm də Şamaxıya gedən ticarət yolları var idi. Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətləri arasında və başqa ölkələrdə ticarət əlaqələri əsas etibarilə quru yollarla əlaqə saxlanılırdı. Digər yol isə Maştağaya Bakı vasitəsi ilə Şamaxıya və ya Qobustan çölü ilə Şabrana, oradan isə Xəzər dənizi ilə Həştərxana gedirdi.

Yaşlı sakinlərin bildirdiyinə görə vaxtilə Ləiş bağları içindən keçməklə son dayanacağı Maştağa olan Şabran yolu haqqında dövrümüzə qədər gəlib çatan məlumatlar vardır. Sovet dövründə Əzizbəyov (indiki Xəzər rayonu- Ə.B) rayon Partiya Komitəsi aparatında işləmiş Abasqulu Tahirovun dediyinə görə 1974-1984-cü illər arasında Məhəmmədli südçülük tərəvəçilik sovxozunda baş iqtisadçı işləyirdim. Sovxoz rəhbərliyinin tapşırığı ilə idarəyə məxsus ərazinin şimal- şərq sahəsində traktor ilə yer şumlanırdı. Tez - tez şum alətinin dişlərinin sıradan çıxması haqqında traktorçu məlumat verirdi. Səbəb isə kotanın dişlərinin torpağa təqribən 30-40sm-lik dərinlikdə olan iri daşların dəyməsi və onların çox çətinliklə çıxması idi. Maraqlı olduğu üçün daş döşənmiş sahəyə diqqətlə baxdım. Yolum enliyi iki araba yan-yana keçə bilən qədər idi. Kəndin yaşlı sakinləri ilə aparılan söhbətlərdən bəlli oldu ki, yol həqiqətən də araba yoludur. Bu söhbətə istinadən Kündəxanı və Maştağa yaşlı sakinləri ilə söhbətlər apardım. Onlar həmin yolun uzunluğunu eşitdiklərinə əsasən Maştağadan Fatmayı kəndinə qədər aparıb çıxara bildilər.

Beləliklə belə bir qənaət hasil oldu ki, artıq xatirələrdə yaşayan Məhəmmədi- Fatmayı, Ləiş bağlarından keçib son dayanacağı Maştağa olan bu iki arabalıq daş yolu, məşhur Maştağa –Şabran yoludur (5, s.12-15).

XVII-XVIII əsrlərdə Bakı Xəzər dənizində Şamaxı və digər şəhərlərdə beynəlxalq tranzit ipək ticarətində ən yaxşı liman idi. Bakı və digər Azərbaycan tacirləri əcnəbi tacirlərlə ölkənin hüdudlarından çox-uzaqlarda ticarət əməliyyatları aparırdılar. Bu ticarətin əhatə dairəsinə Hindistan, Çin, Sibir, Moskva və bir sıra Qərbi Avropa dövlətləri kimi uzaq ölkələr daxil idi.

Azərbaycanın Rusiya ilə hələ XVI əsrdə yaranmış ticarət əlaqələri XVII əsrdə və XVIII əsrin birinci yarısında xeyli genişləndi. 1667-ci ildə çar Aleksey Mixayloviçin 1710 və 1720-ci illərdə I Pyotr zamanında yerli ticarət şirkətləri ilə müqavilələri bağlanmışdır. Bu müqavilələrə görə yerli şirkətlər İran və Azərbaycandan (Şamaxı, Bakı və Dərbənddən) Həştərxan vasitəsilə dənizlə və quru yolla Həştərxandan Moskvayadək rus mühafizə dəstələrinin müşayiəti ilə Rusiyaya, oradan isə Qərbi Avropaya xam ipək və digər Şərq malları ixrac etməli idi. Gəmilərdə Bakıdan Həştərxana gəmi ilə 8-10 günə gedirdilər.

Azərbaycan tacirlərinin də iştirak etdiyi bu ticarət XVIII əsrdə də davam etmişdir. Ticarət mallarına Bakı nefti və duzu, zəfəran, ipək və pambıq parçalar, xalçalar, dəvə yunu, gön-

dəri, mal-qara, balıq, kürü, meyvələr, meyvə qurusu, taxıl, mis qab və s daxil idi. Rus və yerli tacirlərin Bakı vasitəsilə geniş ticarət aparması köhnə Bakı qaləsindəki buxtada və Abşeron kəndlərində XVIII əsrə aid çoxlu miqdarda rus sikkələrinin tapılması da təsdiq edir (1, s.224-228).

Bakı ərazisində Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz və digər şəhərlərdə kəsilmiş Səfəvi sikkələrinin tapılması onun Azərbaycan şəhərləri ilə daxili ticarətin inkişaf etdiyini göstərir.

Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi, bir sıra xanlıqların yaranması, sənətkarlığın və ticarətin yüksəlişini ləngidən ciddi maneə idi. Bir sıra xanlıqlarda sikkələrin, ölçü və çəki vahidlərinin müxtəlifliyi, rüsumların, nəqliyyatın bahalıq, yolların təhlükəli olması sənətkarlığın və ticarətin inkişafına əngəl yaradırdı. Rusiya ilə başlıca olaraq, Bakı limanı vasitəsilə ticarət əlaqələrinə baxmayaraq, Bakı xanlığında əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı vüsət tapmışdır. Vəziyyət XVIII əsrin 70-ci illərindən, Bakı xanlığı, Quba xanlığından asılığa düşdüyü vaxtdan dəyişməyə başladı, sənətkarlıq və ticarət yenidən dirçəldi. Rusiya dövləti və başqa ölkələrdə ticarət əlaqələri genişləndi.

Ədəbiyyat

1. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı: 1998 358s.
2. Bünyatova F. Əmircan (Xilə) Şəcərələri “ Tuni” -nəşriyyatı Bakı: 2012. 512s
3. İbrahimov F., Fərhadov K. Bakı İçəri Şəhər. Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyatı və Poliqrafiya Şirkəti, Bakı: 2002, 112 s
4. Qılman İlkin Bakı və Bakılılar “ Zaman” nəşriyyatı Bakı: 1998. 383s.
5. Muxtarov C. Kürdaxanı “ Qarabağ” nəşriyyatı. Bakı: 2008 432 s.
6. Salahzadə Hacı Qalib. Bilgəh “ MBM” MMC nəşriyyatı . Bakı:2014, 320s
7. Səlimov T.Q- Şağani Abşeronlular . Elm nəşriyyatı , Bakı: 1993. 312s

О ТОРГОВЫХ ПУТЯХ ПРОХОДИВШИХ ЧЕРЕЗ АБШЕРОН В СРЕДНИЕ ВЕКА

Бабайев Алибаба Гусейнгулу оглы

Резюме

В средние века возросло значение Баку как удобного города – порта и велась торговля со странами Каспийского побережья. Торговый обмен с другими странами из Баку осуществлялся как по морю, так и по суше. Сухой дорогой является дорога Маштага - Шабран, проходящая через сады Махаммедли - Фатмаи и Лаиш и заканчивающаяся в Маштаге, сохранив-шаяся до наших дней в некоторых селах. Караванный путь, начавшийся из Маштаги, проходил через Баку через Шемахинскую или Гобустанскую пустыню и Шабран, а оттуда через Каспийское море в Хестархану

ABOUT TRADE ROUTES PASSING THROUGH ABSHERON THE MIDDLE AGES

Babayev Alibaba Huseynqulu

Summary

In the middle ages, the importance of Baku as a convenient port city increased and trade was carried out with the countries of the Caspian coast. Trade exchange with other countries

from Baku was carried both by sea and by land. The dry road is the Mashtaga - Shabran road, passing through the Mahammadli-Fatmayi and Laish gardens and ending in Mashtaga, which has survived to this day in some villages/ The caravan route that started from Mashtaga went through Baku through Shamakhi or Gobustan desert and Shabran and from there across the Caspian Sea to Hestarkhana.

Rəyçilər: t.ü.f.d.E.İ.Abbasova, t.ü.f.d. D.S.Yusifova
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası" şöbəsinin 29.07.2022 tarixli iclasın 07 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 22 iyun 2022-ci il

UOT:902.

AZƏRBAYCAN QƏRB BÖLGƏSİNİN ORTA ƏSR GİL QABLARININ NAXIŞLANMASI ÜSULLARI (IX-XI ƏSRLƏR)

t.ü.f.d. Yusifova Dürdanə Səhlədar qızı
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası şöbəsinin
durdaneyusifova57 @ gmail.com

Xülasə: *Məqalə, IX-XI əsrlərdə Azərbaycanın Qərb bölgəsinin məişətində və təsərrüfat həyatında istifadə edilən gil qabların naxışlanması üsullarından və naxış motivlərində baş vermiş yeniliklərin tədqiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. Bölgədə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri, Gəncə, Şəmkir, Ağstafa ərazilərindən tapılmış istehsalat çıxarları, aşkar olunan dulus kürələri və tapılmış istehsal alətləri o dövrdə sənətkarlığın bu sahəsində yaranmış inkişaf, tənəzzül və yüksəlişin səbəblərinin aydınlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, qabların naxışlanması üsullarında varislik mütləq eyniyyət deyil ümumi oxşarlıq paralellərində öz əksini tapır. Qabların naxışlanmasında basma, qabartma, cızma, oyma, yapma, möhürləmə, və ya boya ilə naxışlanma üsulları tətbiq edilməklə yapma qurşaqlar, cınağı naxış, qazıma xətlər və kəsmələr geniş tətbiq olunurdu.*

Açaq sözlər: Gəncə-Qazax, saxsı, naxış, arxeoloji qazıntı, üsullar

Key words: Ganja-Kazakh, pottery, pattern, archaeological excavation, methods

Ключевые слова: Гянджа-Казахский, керамика, узор, археологические раскопки, метод

Azərbaycanın Qərb bölgəsində müxtəlif dövrlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar və təsadüfi tapıntılar zamanı təsərrüfatda və məişətdə istifadə edilən çoxlu sayda gil məmulatları aşkar olunmuşdu. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü yaşayış yerlərindən əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin əsasını təşkil edən gil qabların istehsalı və yayılması Azərbaycanın bütün şəhər və əyalətlərini əhatə etmişdir. Məlum məsələdir ki, dulusçuluğun yaranma tarixi istehsal təsərrüfatna keçidlə bağlı olmuş tarixin yeni bir təkamül mərhələsini təşkil edən neolitdən başlanmış, eneolit dövründən sənət sahəsinə çevrilmişdir. Elmi ədəbiyyatda dulusçuluq məmulatlarının təyinatı, ölçüsü, forması, üzərindəki naxışları, hazırlanma texnologiyası ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur.

Dulus dəzğahlarının kəşfi gil qab hazırlanmasının ilk əllə formalaşdırma üsulunu sıradan çıxarmamış əksinə hər iki forma uzun bir inkişaf yolu keçərək təkmilləşmişdir. Bir qayda olaraq təsərrüfatda və mətbəxdə istifadə edilən saxsı qabları hazırlamaq üçün cod, odadavamlı gildən, zərif qabların hazırlanması üçünə, narın gil məhsullarından istifadəyə üstünlük veildir (1).

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan materiallar sübut edir ki, son orta əsrlərdə Qarabağın Qərb bölgəsində saxsı məmulatı istehsalı üç qrup üzrə ; şirli qablar, şirsiz qablar və tikinti materialları üzrə ixtisaslaşmışdır. Şirli saxsı qabların hazırlanma texnikası və bədii işlənməsinə görə mərhələlərə, qrup və tiplərə bölünür.

Orta əsrlərdə şirsiz saxsı nümunələrindən olan küplər, qazanlar, səhənglər, bardaqlar, avtafalar, silbiçlər, su qabları, dolçalar, süd qabları, çiraqlar, qəlyanlar və s məişətdə istifadə edilən gil qablar təyinatına görə çoxluq təşkil etmişdir. Həmin qabların üzərində bədii tərtibat zamanı xətti və nöqtəvari naxışlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, duluşçuluğun istehsalı ilk orta əsrlərin sonlarından başlayaraq təkmilləşmiş IX-XIII əsrlərdə inkişaf etmiş və müstəqil sənət sahəsi olaraq formalaşmışdır. Bu sahənin yüksəlişi özünü istehsal edilən məişət keramikasının bədii işlənmə texnikasında və naxış motivlərinin tətbiqi, o cümlədən saxsı məmulatlarının hazırlanması və bəzədilməsi texnologiyasının təkmilləşməsində biruzə vermişdir.

Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, gil qablar iki mərhələdə ; birincisi, qab formalaşdırıldıqdan və qabın yalnız naxışlanacaq hissəsi hazırlandıqdan sonra; ikincisi isə basma üsulu ilə aparılır. Azərbaycanda gil qabların üzərlərinin naxışlanması üsullarına görə dörd qrupa bölünür; qazıma, yapma, basma, möhürləmə (7).

Araşdırmalar sübut edir ki, cızma, oyma üsulu ilə qabların gövdə, çiyin, boğaz ağız kənarı və qulpları naxışlanmışdır. Tək bir-birinə paralel bir neçə cərgədə dalğavari naxışlar tətbiq edilirdi. Qazıma naxış üsulundan istifadəyə ilk orta əsr şirsiz təsərrüfat qablarının gövdə, boğaz, qismən də ağız və qulplarının bəzədilməsində daha çox istifadə edilmişdir. Naxışlar müxtəlif formalarda olmuşdur (dalğavari düz xətt, nöqtələr). Usta bu üsulla qablara naxış vurarkən, ilk növbədə qabı tərkibində qalmış qatışıqlardan təmizləyir və üstünü cilalıyır sonra isə ucu iti alətlə istədiyi naxışı vurur. Naxışlar işlənməsində daraq formalı iti ucluqlu alətdən istifadə edilmişdir. Gil qabların gövdə hissəsi isə əsasən ziqzaq, bir birinə paralel qırıq xətlərlə bəzədilmişdir (7).

Gil qabların üzərini bəzəyən naxışlardan ən sadəsi yapma naxışlar hesab edilir (7). Orta əsr yaşayış yerlərindən tapılmış gil məmulatının əksəriyyətində bu üsulla vurulmuş naxışlara təsadüf edilir. Ustalar gil qabların üzərinə yapma düyməcikləri, qab qurumamış yaş ikən vururlarmış. Belə olduğu halda gildən hazırlanmış olan düyməcik bəzək, müəyyən vaxtdan sonra düşür, qabın həmin hissəsində çat əmələ gətirmədiyi qeyd edilir (1; 7).

Bölgənin orta əsr Şəmkir şəhər yerindən aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən IX-X əsrlərə aid orta həcmli küplərin əksəriyyətinin gövdəsinin yuxarı və aşağısında olmaqla iki yapma qurşaqla bəzədildiyi qeyd edilir. Qurşaqlar isə öz növbəsində cınağı naxışla naxışlanıb. Küpün çiyin hissəsinə isə cızma naxış salındığı vurğulanır. Orta və iri tutumlu küplərin ağızının kənarının yapma qurşaqla bəzədilməsi geniş yayılmışdır. Küplərin bədii tərtibatında xüsusilə onların üst hissəsinin bədii işlənməsində cızma, qazıma üsulu ilə batıqlarla salınan həndəsi naxışlarda tətbiq olunurdu (2).

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, küplərin üzərindəki yapma qurşaqlar dekorativ təyinatı ilə bərabər, həm də calaq olunan hissələrin üzərini örtmək, izini itirmək, birləşmənin mükəmməlliyini artırmaq məqsədi daşmışdır (2).

Aşkar olunan arxeoloji materiallardan aydın olur ki, Arran keramika məktəbi, o cümlədən onun Şəmkir dulusçuluq mərkəzi üçün üzəri şüyrələnmiş və qırmızı boya ilə boyanmış küplər səciyyəvi olmuşdur. Boyalı küplərin ağzının kənarlarının naxışlanması üçün yapma qurşaqlar, cınağı naxış, qazıma xətlər və kəsmələr geniş tətbiq olunurdu. Orta və iri tutumlu küplərin ağzının kənarının yapma qurşaqla bəzədilməsi geniş yayılmışdır. Küplərin bədii tərtibatında xüsusilə onların üst hissəsinin bədii işlənməsində cızma, qazıma üsulu ilə batıqlarla salınan həndəsi naxışlarda tətbiq olunurdu (3). Aşkar edilən artefaktlarda keramikanın inkişaf mərhələlərini müəyyən edən ona yeni çalarlar gətirən Arran keramikası məktəbinin üstünlüyünü aydın şəkildə biruzə verir.

Qazıma və yapma üsulundan fərqli olaraq, basma naxışla ilk orta əsr qablarının ancaq gövdəsi naxışlanırdı. Qabların üzərindəki bu naxışları içəridən və ya çöldən basma üsulu ilə vurmuşlar. Basma üsulu ilə vurulmuş naxışlar qabın gövdəsini əhatə edən qarmağabənzər xətlərdən və dairəvi nöqtələrdən ibarət olmuşdur. Qazıma, yapma naxışdan fərqli olaraq, basma naxışları qabın gövdəsi hazırlandıqdan sonra vurulmuşdur. Usta qabın mütənəsibliyini saxlamaq üçün naxışlanma zamanı bir əlini naxışlanan yerin üstünə qoyur. Əks halda hazırlanan qabın gövdəsi öz əvvəlki formasını itirə bilmiş (7). Ona görə də üzərinə basma naxış vurulacaq qabların boğazı formalaşdırılmır. Qabın üzərində basma naxışlar çatdırıldıqdan sonra boğazı yapışdırılır. İçəridən basma üsulu ilə naxışlanmış qabların gövdəsində qabırğavari, bir-birinə paralel naxışlardan istifadə edilmişdir.

Qeyd edək ki, üzəri qazıma, yapma, basma, naxışlarla bərabər möhürləmə üsulu ilə bəzədilmiş qablar da vardır. Üzəri möhürlə naxışlanmış qablar digər naxışlanma üsulundan fərqli olaraq azlıq təşkil edir. Onlara naxış dulus dəzgahlarının üstündə vurulur. İlk növbədə üsta ağacdan, sümükdən, daşdan və s. materiallardan qabın üzərinə vurulacaq naxışın möhür formasını hazırlayır. Gil qab ustaları onun yumşaq yapışmaması və naxışların aydınlığı üçün müxtəlif yağlardan istifadə etmişlər. Möhürləmə üsulu ilə vurulmuş naxışlı qablara orta əsr arxeoloji abidələrində daha çox rast gəlinmişdir. Bir qayda olaraq, batıq yapma üsullarını tətbiqi ilk orta əsrlərdə qabıqvari, bir-birinə paralel qazıma, düz və dalğalı naxışlar ayaq dulus dəzgahında formalaşdırılmış olduğu qeyd edilir (7).

Qabların naxışlanmasında istifadə olunan əmək alətləri müasir kustar dulusçuluq alətlərinə yaxın olmuşdur. Naxışlanmada istifadə olan alətlər əsasən ağacdan olduğu qeyd edilir. Qazıntılar zamanı Örenqala və köhnə Gəncədən əldə edilən şirli saxsı qab məmulatlarının öyrənilməsi məqsədi ilə Bakıda və Qəbələ şəhərindən əldə edilən materiallarla analogiyalar aparılmışdır. Qeyd olunduğu kimi Azərbaycanda şirli saxsı məmulatının istehsalı VIII əsrdən etibarən dövrüyyəyə daxil olmuşdur. Saxsı qab istehsalı texnologiyasının inkişafında sonrakı addım anqoblama texnikasının kəşfidir. Bundan sonra isə naxış üçün qırmızı kərpic rəngli bişmiş gil marqanec oksidin hazırlanmış şirlə bərabər tətbiqinə başlanılmışdır. Bundan sonra isə həkkəliq texnikası meydana çıxmışdır (8).

IX-X əsrlərin əvvəllərində mis oksidlərində hazırlanmış şəffaf yaşıl şir meydana çıxmış, lakin əvvəllər bunun tətbiqi çox məhdud olmuşdur. IX-XII əsrin əvvəllərində saxsıların texnologiyasına görə bir-birindən fərqlənən 16-dan çox məmulat növü aşkar olunur. Bu zamankı saxsı qabların naxışları ibtidai olub, tətbiq olunan rəngli şirlərin sayı olduqca

azalmışdır. Çünki şirli məmulat tipinə əsaslanaraq bu və ya digər mədəni qatın aid olduğu vaxtı müəyyən etmək mümkündür (8). Tapıntılar içərisində su qabları da (səhəng, bardaq, mehtərə, aftafa) çoxluq təşkil edir. Bu nümunələrin də xeyli hissəsi cızma və ya basma naxışlı ornamentlərlə bəzədilib. Belə qablar Şabran, Bərdə, Qəbələ, Beyləqan, Gəncə, Şəmki, Naxçıvan bölgələrindən tapılan IX-X əsrlərə aid şar – konusvari qablar forma etibarı ilə daha çox naxış sadəliyi və saxsının məsələliliyi cəhətdən fərqlənir.

V.N. Leviatov zərnaxışlı fayans qabların da bir qisminin Beyləqan və Gəncədə hazırlandığını mümkün hesab edirdi. Onun yazdığına görə orta əsr Gəncə şəhər yeri sənətkarlar məhəlləsində belə qabların nümunələri tapılmışdır. Arranda qab hazırlamaq üçün ağ gildən istifadə olunduğunu qeyd edir (8).

Arxeoloji qazıntılar zamanı istehsalat çıxarının tapılması, qabların kimyəvi analizi və aşkar olunan dulus kürələri tədqiq olunan bütün məmulatın bölgəyə aidiyyətini sübut edir. Qərb bölgəsində aşkar olunmuş kürələr və tapılmış istehsal alətləri müqayisə üçün o dövrdə sənətkarlığın bu sahəsində ümumi texnoloji üsullardan istifadədə və digər bölgələrdə dulusçuluğun inkişaf səviyyəsindəki paralelləri görmək mümkündür.

2007-2010 -ci illərdə Gəncə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş dulus məmulatları üzərindəki bəzək elementləri, rəsmlər Qarabağ bölgəsinin orta əsr materialları ilə eyniyyət təşkil edir ki, bu da təbiətin və təsərrüfat həyatının eyniliyi ilə əlaqələndirilir. Bu təsvirlər; insan, heyvan, quş rəsmlərindən, əkinçilik, ovçuluq, bağçılıq və maldarlıqla bağlı səhnələrdən, qabların üzərindəki işarə və damğalardan ibarət olmuşdur (6).

Bu cür qabların üzəri həndəsi, nəbati və epigrafik naxışlı rənglərlə canlandırılmışdır. Bu baxımdan üzəri kəsmə naxışlarla bəzədilmiş ətir qabları, üzəri yaşıl şirlə örtülmüş duz qabları maraq doğurur. Eyni tip qablar Beyləqanda aparılan qazıntılar zamanı aşkarlanmışdır (4).

XI əsr qablarının bir qismi qrafik və yaxud qazıma texnikası ilə (anqobüstü) naxış çəkilmiş əşyalardan, digərləri ancaq yaşıl şirlə örtülmüş qablardan ibarətdir. Onların naxış dekoru da müxtəlifdir. Məsələn, toxunmuş və hörülmüş lentlərdən alınan naxışlar, mərkəzdən yayılan şüavari naxışlar, şahmat taxtası formalı dama-dama naxışlar, nəbati naxışlar, heyvan təsvirləri və s.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda saxsı məmulatı istehsalı texniki cəhətdən daha da təkmilləşir, əl işi ilə işlədilən dulus çarxı hər yerdə sürətlə hərəkət edən ayaq dəzgahı ilə əvəz olunur (1). Qab hazırlama və naxışçəkəmə üsullarında bir sıra yeniliklər baş verir. Şirsiz və şirli qablara cızma xətlərlə, rəngli boya ilə, anqobla, basma və kəsmə üsulu ilə naxışlar vurulurdu. XI-XIII əsrlərdə Gəncədə kasa tipli qabların oturaacağı daha da hündürləşir, ağzının qıraqları açıq şəkil alır, bəzi iri kasalarda ayaqlar meydana çıxır. Bu cür qablarda keyfiyyət, forma mükəmməlliyi, bədii quruluşca gözəllik özünü daha qabarıq göstərir, naxışçəkəmə texnikasında dəyişikliklər baş verir. Əgər X əsrdə qrafik naxışlı qablar çoxluq təşkil edirdisə, XI-XIII əsrlərdə şabalıdı və yaşıl rəngli şirlə rəsmlənmiş qabların istehsalı artır. Eyni qabın üzərində iki texniki üsulla (qrafik və şirkəçmə) əsasən quş, üçyarpaq gül, ağac budağı formalı təsvirlər çəkilmişdir. Rəsmlər çəkilərkən xətti naxışları nəzərə çarpdırmaq üçün qabların bəzənməsində marqanes, yaşıl, sarı, firuzəyi rənglərin çalarlarından istifadə olunmuşdur. Bu cür təsvirli qablar X-XII əsr materialları arasında keçid xarakteri daşmışdır.

Gəncə şəhərindən tapılmış XI əsrə aid qablarda qab anqobla örtüldükdən sonra onun üzərində çəkilən rəsmi və ya naxışın fonu qazılmış, üstündən şəffaf şir çəkilərək müxtəlif rəngli və fərqli relyefli naxışlar alınmışdır.

Bu qabların bəzilərinin naxışları fonlarına nisbətən böyükdür ki, bu da XI əsrin əvvəllərinin məhsulu hesab edilə bilər. Onları “memarlıq naxışlı” qablar da adlandırırlar. Bu üsuldə usta naxışın astarından ona əlavə naxış toxuyurdu. Bu cür naxışvurma bəzək əşyalarında da izlənilirdi (7).

Nəzərə almaq lazımdır ki, şirli qablara nisbətən şirsiz qablardakı inkişafı görmək çətindir. Çünki bu qabların forması uzun müddət ərzində çox az dəyişir. Bu qabların mütləq tarixi verilmir (4). Dairəvi alçaq oturacaq IX-XI əsrlər kasa tipli qablar üçün səciyyəvi olmuşdur. Qeyd etdiyimiz bölgə üzrə tədqiq edilən saxsı məmulatlarının hazırlanması prosesində qabların səthinin işlənməsi və naxışlanması, səthinin möhkəmliyini həmçinin bədii gözəlliyini artırmaq məqsədi ilə hamarlanma, cilalanma və anqoblanma üsullarından istifadə edilmişdir. Ən sadə üsul hamarlanma olmaqla sonrakı mərhələlərdə qabın anqobla örtülməsi və naxışlanması üçün zəmin yaratmış olur.

X əsrdən meydana çıxan qrafik naxışlı monoxrom şirli saxsı məmulatı XI əsrdən geniş yayılmış, məmulatın bədii tərtibatında həndəsi naxışlar tətbiq olunmağa başlayır. Qab anqob qatla örtülür, nəm anqob ucu iti alətlə çizmə naxış salınır. Sonra qab şirlənir və bişirilirdi (7). Elə qablar vardır ki, daxili səthinə də cilalamaq lazım gəlir. Əsasən xörək və süd məhsulları saxlanılan qablar üçün bu əhəmiyyətlidir (1). Cila üsulu ilə əmələ gətirilmiş düz və dalğavari xətlər hələ erkən dəmir dövrü saxsı qablarının naxışlanmasında istifadə edilmişdir (5).

Saxsı məmulatlarının istehsalının erkən mərhələsi üçün VIII-X əsrlərdə saxsı üzərinə ağ anqobla örtülüb naxış çəkilən şəffaf qurğuşun şiri ilə şirləmə geniş tətbiq olunur. Bu əsrlər üçün səciyyəvi olan həm də marqansla bəzədilmə həm də şəffaf qurğuşun şiri ilə şirləmə eyni zamanda, naxış motivləri arasında dairə, spiral, çərxi-fələk, badamvarı fiqurlar, şaquli zolaqlar üstünlük təşkil edir (6).

IX-X əsrlərdə Azərbaycan dulusçuluğunda geniş istehsal olunan anqob, marqans, və mis oksidi ilə (yaşıl rənglə) naxışlanmış şirli saxsı qablarının üzərinə naxışlanmasında hədəsi fiqurlardan- dairə, romb, üçbucaq, torlar, dalğalı xətlərin tətbiqinə geniş yer verilmişdir (7).

IX əsrin sonu-X əsrin əvvəllərində şirli saxsı istehsalında yeni naxışçəkən texnologiyası meydana çıxır. IX əsrin əvvəllərindən başlayaraq saxsı məmulatının istehsalı texnologiyasında məmulatın bədii tərtibatında anqob, şir tətbiq olunur. Şir qurğuşun oksidindən hazırlanırdı. Kasa və boşqabların bütün daxili səthi ağ və ya çəhrayı anqobla örtülərək fırça ilə anqob astar üzrə iki və ya üç rənglə naxış çəkilirdi. Naxış konturları marqansla çəkilir, naxış işləmələri isə sarı və yaşıl rənglə icra olunurdu.

Bu dövrdə saxsı məmulatlarının üzəri, rəngsiz, şəffaf şirlə yanaşı, həm də açıq sarı (dəmir oksidi), yaşıl mis oksidi və bənövşəyi (marqans oksidi) rəngli şəffaf şirlə şirlənirdi. Beyləqan şəhər yerlərində bu tip qablar bədiiliyi ilə fərqlənir. Dekorunda həndəsi, nəbati və epiqrafik naxışları səciyyəvi olmuşdu (4).

IX-XI əsrlər şirli saxsı məmulatı başlıca olaraq sadə həndəsi naxışla bəzədilir. Nəbati naxışlar əsasən həndəsi naxışlarla bir arada iştirak edir. XI əsrdə qrafik ornamentə- marqans yaxma və yaygın bəzədilmiş kasa və boşqablara tətbiq olunan səciyyəvi növüdür.

Orta əsr Arran keramika məktəbi, xüsusən onun Gəncə və Şəmkir mərkəzləri üçün XI-XII əsrlərdə yastı oturacağı, uzunsov və ya armudvari gövdəsi, dar boğazı, tək qulpu olan Şirsiz saxsı nümunələrinin əksəriyyətini mətbəx və süfrə qabları təşkil etməklə onların bədii tərtibatında yapma qurşaqlar, batıqlar, nöqtələr, çərtmələr, qönçəyə bənzər yapma bəzəklərə üstünlük verilmişdir. Çizmə naxışlarla bəzədilmiş monoxrom şirli saxsı məmulatı XI-XIII

əslərdə yayılmış qrupdu. Həndəsi, nəbati, epiqrafik naxışlar və təsvir motivləri ilə bəzədilirdi. Naxış motivləri XII-XIII əslərdə mürəkkəbləşməyə başlayır (2; 3).

Qərb bölgəsinin arxeoloji abidələrində aparılan qazıntılar sübut edir ki, bölgənin təsərrüfat həyatında və məişətində istifadə edilən gil qabların naxışlanmasında cınağı naxış, yapma qurşaqlar, qazma xətlər və kəsmələrdən daha çox istifadə edilmişdir. Bu naxışların tətbiqində yapma, qazma, və kəsmə üsulları tətbiq edilmişdir. Əgər X əsrdə qrafik naxışlı qablar çoxluq təşkil edirdisə, XI-XII əslərdə şabalıdı və yaşıl rəngli şirlə naxış vurulmuş qabların istehsalı artır. Naxış motivi qabların təyinatına görə dəyişir. Təsərrüfatda istifadə edilən iri həcmli gil qabların naxış elementləri sadə olduğu halda, əl dulus dəzgahında hazırlanmış zərif qablar isə qarışıq bir necə naxış motivi ilə bəzədilmişdir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, qabların naxışlanması üsullarında varislik mütləq eyniyyət deyil ümumi oxşarlıq paralellərində öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

1. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı, «Elm və Təhsil», 2018 596s
2. Dostiyev T. M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin keramikası. I hissə. Şirsiz saxsı məmulatı. Bakı: “Aparstof – A”, 2020. 224 s
3. Dostuyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əslərin əvvəlləri) Dərs vəsaiti.- Bakı, Elm və təhsil, 2016, -200s
4. Əhmədov. Q Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı Bakı 1959 116 s.
5. Əliyev V.H. Baba Dərvişdə son tunc və ilk dəmir dövrü yaşayış yeri AMM, VIII cild, 1976, s. 104-130.
6. Məmmədov A.M. Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi(Ən qədim zamanlardan – XIX əsrə qədər) Gəncə- 2008. Mətn 273 səh, ümumi 297s.
7. Orucov A.Ş. İlk orta əslərdə Azərbaycanda dulusçuluq- Bakı: Elm, 1989. 72 s
8. Левиатов В Н Украшения на карасах из Старой Гянджи // . Баку: Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, 1945, № 8, С.51-61

СПОСОБ ОРНАМЕНТАЦИИ СРЕДНЕВОКОВЫХ ГЛИНЯНЫХ СОСУДОВ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА (IX-XI ВВ)

Юсифава Дурдана Сахладар кызы
Резюме

Статья посвящена изучению изменений узоров и мотивов глиняных горшков, использовавшихся в бытовом и хозяйственном быту западного региона Азербайджана на протяжении веков. В ходе археологических раскопок, проводимых в регионе, обнаружение производственных материалов из районов Гянджи, Шамкира, Агстафы, обнаруженные гончарные сферы и найденные орудия производства имеют важное значение с точки зрения прослеживания причин развития , упадка и подъема в этой области ремесленничества в то время. Преемственность в способах оформления посуды не обязательно идентична, но отражается в параллелях общего сходства. В методах узора использовались печать, чеканка, процарапывание, гравировка, изготовление или роспись краской. Узоры на посуде были связаны с их назначением.

PATTERNING METHODS OF MEDIEVAL CLAY VESSELS OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN (IX-XI CENTURIES)

Yusifova Durdane Saxladar

Summary

The article is dedicated to the study of changes in patterns and motifs of clay pots used in the household and economic life of the Western region of Azerbaijan over the centuries. During the archaeological excavations conducted in the region the discovery of production materials from the areas of Ganja, Shamkir, Agstafa discovered pottery spheres and found production tools are important in terms of tracing the causes of development, decline and rise in this field of craftsmanship at that time/ Succession in the patterning methods of dishes is not necessarily identical, but is reflected in parallels of general similarity. Printing, embossing, engraving, making or painting with paint were used in the patterning methods. The patterns of the dishes were related to their purpose.

Rəyçilər t.e.d, prof., A.M.Məmmədov, t.ü.f.d. dos, T.V.Əliyev
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası" şöbəsinin 25 may 2022-ci il tarixli iclasının 5 sayılı protokolu.
Daxil olma tarixi 08 iyun 2022-ci il

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:1(091).

AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İNKİŞAFI SƏCİYYƏLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Əliyev Sədrəddin Malik oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Sedreddin.elixanli@mail.ru

Xülasə: *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən regionların uğurlu sosial iqtisadi inkişafı, davamlı iqtisadi artım, iqtisadi sabitliyin qorunması, əhalinin sosial müdafiəsinə yönələn konkret sosial siyasət, pensiya islahatları, yoxsulluğun səviyyəsinin daha da azaldılması, yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün mənzil tikintisinin genişləndirilməsi, sosial sahədə islahatların aparılması ilə bağlı çoxsaylı işlər həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, dövlət başçısının davamlı insan inkişafı konsepsiyası ilə bağlı siyasəti ölkəmizdə uğurla həyata keçirilir. Son illərdə respublikamızda iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı ilə yanaşı əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılması, dövlət tərəfindən sosial öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinin sayının artırılması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması sayəsində işsizliyin minimuma endirilməsi onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə davamlı inkişaf prosesi uğurla getməkdədir [6, 530].*

Açar sözlər: davamlı inkişaf, ətraf mühit, inkişafın planlaşdırılması.

Ключевые слова: устойчивое развитие, окружающая среда, планирование развития.

Key words: sustainable development, environment, development planning.

XXI-ci əsrin əvvəllərində cəmiyyətin artan tələbləri ilə biosferin məhdud imkanları arasındakı ziddiyyətin insanın sonrakı həyatını təhlükə altına alması, daha aydın hiss edilməyə başlamışdır. Bəşəriyyətin ekoloji cəhətdən təhlükəli inkişafı elmi axtarışı birinci plana keçmişdir. Burada fikir Müasir cəmiyyətin öncül məqsədlərinin, inkişaf fəaliyyətinin istiqamət və məzmunun əsali şəkildə dəyişdirilməsi əsasında dünyanın inkişafının yeni dövrə keçməsindən gedir. İnkişaf, ədalət və ətraf mühit insanın daha yaxşı gələcək haqqında fikirlərini əks etdirir.

«Davamlı inkişaf» termininin ilk və daha çox istinad olunan məzmunu ətraf mühit və inkişaf üzrə Ümumdünya komissiyası (Brundtland Q.X. komissiyası) tərəfindən təklif olunmuşdur. Düzgün seçim və düzgün siyasət Davamlı inkişafın həyata keçirilməsini mümkün edir. Davamlı inkişafın idarə edilməsi və planlaşdırılması üçün kadr siyasətinin formalaşması sahəsində əldə edilmiş təcrübələr idarəçilik strategiyasını inkişaf etdirən Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır. Bəşəriyyətin inkişaf göstəricilərinin seçilməsi və reallaşması Azərbaycanın insan inkişafının sosial-iqtisadi, ekoloji və sosial komponentləri özündə birləşdirən, hərtərəfli yanaşmanın vacibliyinin əks etdirən elmdə problemin qoyuluşu və həlli üçün nümunə sayılacaq modeldir. Davamlı insan inkişafı ideyası XX əsrin sonlarında BMT-nin inkişaf proqramı tərəfindən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu konsepsiyaya görə global və regional səviyyədə inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı təkcə ümumiləşdirilmiş orta iqtisadi və sosial göstəricilər deyil,

insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti, onun rifahı təhlil edilib nəzərə alınmalıdır [1, 8]. Bütün tarixi mərhələlərdə olduğu kimi, keçid dövründə də cəmiyyətdə sosial-iqtisadi münasibətlər sistemi Davamlı insan inkişafının formalaşmasına güclü təsir edir. Müasir dövrdə Davamlı insan inkişafının sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində cəmiyyətdə şəxsiyyətin tutduğu mövqeyini, son dövrdə həyata keçirilən islahatların şəxsiyyətə təsir mexanizmini öyrənmədən şəxsiyyətin dolğun təhlilini vermək mümkün deyil. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan 2020 – gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası hazırlanmış və onun həyata keçirilməsinə start verilmişdir. Sərəncamdan görüldüyü kimi insan inkişafının müasir mərhələsinin əsas hədəfləri və müasir dövrdə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan sosial sferanın iqtisadiyyatının formalaşdırılmasıdır. Sərəncamda iqtisadiyyatda əldə edilmiş nailiyyətlərin sosial sahəyə yönəldilməsi nəticəsində əhalinin rifahının durmadan artırılması, qabaqcıl beynəlxalq standartlara çatdırılması nəzərdə tutulur. İnkişafın yeni mərhələsinin hədəfləri arasında təhsil, elm və mədəniyyət də vardır [2, 4]. Davamlı inkişaf iqtisadi və sosial sahədə dəyişikliklər prosesi olub, təbii ehtiyatların bu günkü və gələcək istismarı, sərmayə qoyuluşlarının istiqaməti, şəxsiyyətin inkişafı ilə uzlaşmış halda insan tələbatının və potensialının idarə edilməsini möhkəmləndirir.

Yaşadığımız müasir dövrdə istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak sferalarında formalaşan münasibətlər mürəkkəb və çoxpilləli tabeçilik xarakterli sistemi yaradır. Şəxsiyyət öz imkanlarını bir tərəfdən ayrı-ayrı qruplar arasında sosial-iqtisadi münasibətlər yaratmaq işində reallaşdırır. Bu prosesin digər tərəfi özü ilə sosial qrup, sosial təşkilat və cəmiyyət arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin yaradılmasında öz bacarıqlarını sərf edir. Həm də nəzərdə almaq lazımdır ki bu iki növ bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Belə ki, fərdin sosial qrup ilə, qarşılıqlı təsir nəminə öz imkanlarından istifadə etməsi, həmin qüvvələrin ayrı-ayrı fərdlər arasında qarşılıqlı təsirdə istifadə edildiyi hallardan keyfiyyətə ayrı nəticələrə malik olur. Belə ki, Q.Zimmelin qeyd etdiyi kimi, «fərdlər öz aralarındakı qarşılıqlı təsir hissini, onun nə qədər güclü olmasından asılı olmayaraq, daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa cəhd göstərir, qarşılıqlı təsirin ikinci forması, yəni fərdlər arasında mənafeələrin və hisslərin ümumiliyinə əsaslanan qarşılıqlı təsir onların ümumi kütləsini «son dərəcə böyük cəmiyyətə gətirib çıxardır», elə bir səviyyəyə yüksəlir ki, hətta fərdlərin özü buna təəccüb edirlər» [4,391]. İstehsal münasibətləri adlanan bu sistem əsasında bütövlükdə mülkiyyət münasibətləri və onunla bağlı məsələlər durur. İstehsal münasibətləri həm əmək bölgüsü formalarına, sosial sahədə əməkdaşlığın yaranmasına, habelə insanların daxil olduğu digər münasibətlər sistemə həll edici təsir göstərir. Müasir istehsalda şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı ilə bağlı olaraq idarəetmə sistemi, kadrların qabiliyyəti, təcrübəsi, bilik və vərdişlərini nəzərə almaqla seçilməsi və yerləşdirilməsi məsələləri əsas yer tutur. Davamlı inkişafa keçid şəraitində ölkənin müstəqilliyinə daimi xarakter verən çox mühüm amillərdən biri kimi milli iqtisadiyyatın yaradılması aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməyi nəzərdə tutur:

- 1) yetkin milli bazarın və bu bazarın tələblərinə cavab verən iqtisadi strukturun qərarlaşması;
- 2) öz iqtisadi dayaqları üzərində inkişaf etmək qabiliyyəti;
- 3) müstəqil, möhkəm valyuta, maliyyə, kredit, bank sisteminin yaradılması;
- 4) formalaşmış istehsal, bazar və sosial infrastrukturların təşkil edilməsi;
- 5) sahmanlı və çevik təsərrüfat mexanizminin formalaşması;
- 6) iqtisadiyyatda dövlət idarəçiliyinin təmin olunması [12, 14-15].

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri tələbatların aşkar olunmasını və öyrənilməsini təmin edən, istehsalçı ilə istehlakçı arasında münasibətləri öyrənən qanunları tənzimləyən mexanizm kimi çıxış edir. Bazar əsas etibarilə iqtisadiyyatda yaranırsa da, onun təsirimkanları bu sahə ilə məhdudlaşmır, o ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir .

Bazar iqtisadiyyatının sərt qanunları həm də şəxsiyyətə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə əsaslı dəyişdirici təsir göstərir. Bazar münasibətlərinin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən iqtisadi həvəsləndirmələr , əlverişli sövdələşmələr , yüksək gəlir əldə etmək məqsədləri , şəxsiyyətin mənafə və tələbatları, ilə ayrılmaz əlaqədədir. Davamlı insan inkişafı bazar münasibətləri şəraitində şəxsiyyətin malik olduğu bütün imkanlardan hərtərəfli və səmərəli istifadə edilməsini vacib problem kimi qarşıya qoyur. Deməli, müasir cəmiyyətin sosial-iqtisadi sahəsini inkişaf etdirmək üçün şəxsiyyətin zəngin potensialının reallaşdırılması yollarını və sosial texnologiyalarını araşdırmaq, onların mexanizmlərini və vasitələrini axtarıb tapmaq, eləcə də mövcud imkanları keyfiyyətcə təhlil etmək, onların tam istifadə olunmamasının səbəblərini açıb göstərmək son dərəcə zəruridir [9, 6].

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafının əsasları. Bakı, Təhsil 2007, 2. Ələkbərov 2.U.
2. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. (Dərslük), Bakı, Təhsil 2014
3. Davamlı inkişaf naminə kədr potensialının təkmilləşdirilməsi. Azər. modeli. Bakı 2018,
4. Abbasov Ə.F. Əsgərov İ. Keçid dövrü və yeni iqtisadi tərəkür. Bakı: Nurlan, 2002,
5. Müasir mərhələdə Azərb. sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyilləri. Bakı: Elm, 1999, 122s.
6. A.Şirəliyev, Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi Bakı, İqtisad Universiteti, 2011
7. Rzayev M.H., Müasir şəxsiyyət. Bakı, MBM,
8. Xəlilov R.T, Zeynalov E.C, Vəliyev S.Ş. Davamlı insan inkişafı-Gəncə 2017.
9. İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası. Bakı, “Çap APT” nəşriyatı 2017,
10. İnsan inkişafı (tədris vəsaiti) – Bakı, 2014,
11. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyilləri. Bakı: Elm ,1999,
12. L.Ə. Həmidova Davamlı insan inkişafı Bakı -2006

ФАКТОРЫ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Алиев Садраддин Малик

Резюме

Успешное социально-экономическое развитие регионов, устойчивый экономический рост, защита экономической стабильности, конкретная социальная политика, направленная на социальную защиту населения, пенсионная реформа, дальнейшее снижение уровня бедности, создание новых рабочих мест, повышение благосостояния населения. населения, проведенное под руководством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. Было проведено множество исследований по вопросам социального распространения и реформ в социальной сфере.

FACTORS CHARACTERIZING SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Aliiev Sddraddin Malik

Summary

Successful social and economic development of the regions, sustainable economic growth, protection of economic stability, concrete social policy aimed at the social protection of the population, pension reforms, further reduction of the poverty level, creation of new jobs, improvement of the welfare of the population, carried out under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev Many studies have been carried out on social dissemination and reforms in the social field.

Rəyçi: t.ü.f.d.Azər Cəlilov

Sosial fənlər kafedrasının 25 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 15 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 iyul 2022-ci il

UOT: 1(091).

ORTA ƏSR SİYASİ FİKRİNDƏ QƏRBİ AVROPA MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN ROLU

Yusibova Günel Yalçın qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Forget379@gmail.com

Xülasə: *Bu məqalədə orta əsrlər siyasi fikrində Qərbi Avropa mütəfəkkirlərinin siyasət, hakimiyyət, dövlət haqqında və digər siyasi-hüquqi fikirləri öz əksini tapmışdır. Orta əsrlərdə Avropanın fəlsəfi və sosial-siyasi fikrində sxolastikanın hökmran mövqə tutması, bu dövr mütəfəkkirlərinin siyasi ideyalarına da öz təsirini göstərmişdir. Bunun nəticəsində dövrün əsas ideyası olan –dövlət hakimiyyətinin kilsə hakimiyyətinə tabeliyi ideyası meydana gəlmişdir. Bu dövr həmçinin feodalizmə və kilsəyə qarşı müxalifətdə duran, onu tənqid edən siyasi-hüquqi ideologiyanın yeganə forması olan bidətçilər hərəkətinin yaranması ilə xarakterizə olunur.*

Açar sözlər: orta əsr, feodalizm, din, kilsə, sxolastika

Ключевне слова: средневековый, феодализм, религия, храм, схоластика

Key words: medieval, feudalism, religion, the church, scholasticism

Orta əsrlərin ilk dövründə Qərbi Avropa ölkələrində tədricən təbəqələşməyə əsaslanan silki-feodal quruluşu təşəkkül tapmağa başladı. Qərbi Avropanın feodal cəmiyyətində katolik kilsəsi xüsusi yer tuturdu, eyni zamanda feodal dağınıqlığı dövründə katolik dini Qərbi Avropa dünyasını birləşdirən yeganə qüvvə idi. İqtisadi və siyasi qüdrətə malik olan kilsə orta əsrlər cəmiyyətinin ideologiyasında hakim rol oynayırdı. Katolik kilsəsi özünün iqtisadi, siyasi qüdrətinə və ideoloji hökmranlığına əsaslanaraq feodalların aristokratik hissəsini özünə tabe etməyə cəhd göstərirdi.

Dinin və kilsənin ideoloji hökmranlığı ona gətirib çıxardı ki, Qərbi Avropa feodal cəmiyyətinin siyasi-hüquqi ideologiyasının başlıca istiqamətlərinə dini don geydirildi. Kilsə xadimləri arasında teokratik nəzəriyyə geniş şöhrət qazanmışdı. Teokratik nəzəriyyə başda

Roma papası olmaqla, dünya hökmranlığına cəhd edən katolik dini təşkilatının mənafeyini ifadə edirdi².

XI əsrdə Qərbi Avropanın ictimai həyatını səciyyələndirən cəhətlərdən biri bunnan ibarətdir ki, həmin dövrdən etibarən burada kilsənin hakimiyyəti xeyli gücləndi. Kilsə başçısı sayılan papa yalnız yüksək dini rütbəyə malik olan kardinallar tərəfindən seçilməyə başladı. Kilsə siyasi cəhətdən parçalanan Avropanı birləşdirməyə qadir olan vahid qüvvə kimi çıxış edirdi.

XII əsrdə kral hakimiyyətini nəzəri cəhətdən müdafiə edən və kilsənin dünyəvi hakimiyyətin işlərinə qarışmasına ilk qarşı çıxan legistlər oldular. Legistlərin müstəqil dünyəvi hakimiyyəti müdafiə etməsi katolik kilsəsinin qəzəbinə səbəb oldu. Çünki ruhanilər Roma hüququnun öyrənilməsini, Paris universitetində onun tədris olunmasını qadağan etmişdi. XII əsrdə legistlər məktəbinə qarşı kilsə tərəfindən kanonistlərin məktəbi yaradıldı. Bu məktəbin fəaliyyəti papanın dekretlərini və fərmanlarını, kilsə yığıncaqlarının qərarlarını, bibliyanın müddəalarını sistemləşdirməyə istiqamətlənmişdi³.

Orta əsrlərdə Avropanın fəlsəfi və sosial-siyasi fikrində sxolastika hökmran mövqə tutur. Sxolastiklər xristian dini təlimini əsaslandırmağa cəhd edirdilər. Həmin təlimin nümayəndələrindən biri ingilis alimi Roçer Bekonun (1214- 1292-ci illər) siyasi proqramında müasiri olduğu dövrdə kilsənin vəziyyəti, bu dini mərkəzin yoxsulluq və sadəlik haqqında xristianlığın ideyalarından uzaqlaşması kəskin şəkildə tənqid olunurdu. Onun fikrincə, cəmiyyətin yeniləşməsini reallaşdırmaq məqsədilə ictimai-siyasi həyat könüllü surətdə dəyişdirilməli, bununla yanaşı gələcək dövətdə bütün xalqlar birləşərək vahid həqiqi din olan xristianlığı qəbul etməlidir. Yalnız bu yolla dini çəkişmələrə, münaqişə və müharibələrə son qoymaq, cəmiyyətdə əmin-amanlığın qərarlaşmasına nail olmaq mümkündür. Bekonun təsvir etdiyi dövətdə Roma papasının simasında ruhani və dünyəvi hakimiyyət birləşir və teokratiya yaranır və beləliklə, papa xristian monarxiyasına başçılıq etməklə, eyni zamanda bütün bəşəriyyətə rəhbərlik etməlidir.⁴⁵

Orta əsr xristian siyasi konsepsiyasının əsaslandırılmasında Avreli Avqustinin və Akvina Fomanın xüsusi rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə bu dövrün əsərlərində siyasi fikir ilahiyyətin bir hissəsi kimi inkişaf edir. Onun əsas xüsusiyyətləri kilsənin dövətdən daha üstün olmasının qəbul edilməsidir. Buradan da onların əsas ideyası olan – dövət hakimiyyətinin kilsə hakimiyyətinə tabeliyi ideyası irəli gəlir. “Allah vermədiyi hakimiyyət yoxdur, mövcud olan hakimiyyətlər isə Allah tərəfindən müəyyənləşdirilir”. Bibliyadan götürülən bu tezis orta əsr siyasi fikrinin və feodalizmin siyasi quruluşunun əsasını təşkil edir⁶.

Avqustin (354-430-cu illər) hakimiyyətin dünyəvi və rühani, yəni dövət və kilsə hakimiyyətlərinə bölünməsi, onların qarşılıqlı əlaqəsi haqqındakı təlimini xüsusilə zənginləşdirir. O, “Allahın şəhəri” olan kilsəni , insanlar tərəfindən yaradılan “dünyəvi şəhər”dən qəti surətdə ayırır. “Allahın şəhəri” əmin-amanlıq, rahatlıq, birlik və ədalət, “dünyəvi şəhər” isə şeytan səltənəti, insanın günahlar aləmi kimi başa düşülür. Kilsə hakimiyyətini ali hakimiyyət hesab edən Avqustin , eyni zamanda hər iki hakimiyyətin müstəqilliyi , onların bir-

² M.Əfəndiyev “Siyasi elmin əsasları” səh 60

³ M.Əfəndiyev “Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi” səh 76

⁴ M.Əfəndiyev “Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi” səh 77

⁵ C.N.Hüseynov” Politologiya” ADAU dərslik səh 60

⁶ N.Ələkbərova “Siyasi elmin tarixi və metodologiyası” səh 43

birinin işinə qarışmamasının tərəfdarı kimi çıxış edir. Lakin bu heç də onların qarşılıqlı əlaqəsini, qarşılıqlı dəstəyini istisna etmir. Dövlət kilsəni düşmənlərdən qoruyur, kilsə də hamını dövlətə qanuna tabe olmaq ruhunda tərbiyə edir. ⁷Avqustinin fikrincə, dövlət hakimiyyətinin kamilləşməsi yalnız xristian əxlaqının təsiri altında mümkündür. Dünyəvi dövlət kilsəyə xidmət etməli, yer üzündəki dünyanı göydəki dünyaya yaxınlaşdırmalı, müvəqqəti dünyəvi qayda-qanunu dəstəkləməlidir. Avqustin üçün “dünyəvi şəhər”in ideali hamı tərəfindən sevilən ümumi nemət, ən yüksək nemət isə Allahdan olan xristian dövlətidir.^{8 9}

X-XIII əsrlərdə feodalizm quruluşu və onun ideologiyasının müxtəlif təlimlər tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalması feodalizmin ideoloji cəhətdən yeni istiqamətdə əsaslandırılmasını tələb edirdi. Bu vəzifəni katolik dini təliminin böyük ideoloqu Akvinalı Foma (1225-1274) həyata keçirməyə səy göstərdi. Katolik təliminin bəzi nümayəndələri kimi A. Foma elmə və fəlsəfəyə, məntiqi dəlillərə müraciət etməyə, antik mədəniyyətə maraq göstərməyə çağırırdı. A.Fomanın elmlə dinin birləşdirilməsi ideyasından yalnız din bəhrələndi. Sxolastik nəzəriyyəyə gətirilməsi prosesində nəticə etibarilə elmin sıxışdırılmasına, onun müstəqil inkişaf qabiliyyətinin itirilməsinə gətirib çıxardı. Orta əsr Qərbi Avropa filosoflarından ilk dəfə məhz A. Foma Aristotelin əsərlərindən geniş istifadə etmişdir. Fomaya görə cəmiyyət iyerarxiyalı prinsip üzrə təşkil olunur. Belə ki, təbəələr hökmdarlara və dünyəvi hakimiyyətə tabedirlər, qullar isə tanrıya tabe olmalıdır. Fomanın siyasi-hüquqi təlimində qanunlar, onların növləri və qanunlara tabe olmaq barədə fikirlər böyük yer tutur. Fomanın fikrincə, qanun məqsədə çatmaq üçün ümumi qayda kimi müəyyənləşdirilir. ¹⁰Aristoteldən qanunların təbii və müsbət qanunlara ayrılması ideyasını götürən Foma antik Yunan filosofunun bu sahədə təlimini bəşəri və ilahi qanunlar ideyası ilə tamamlayır. Nəticədə o, qanunların təbii, müsbət, bəşəri və ilahi olmaqla 4 növünü ayırd etmiş olur¹¹.

Orta əsr qərb dünyagörüşündə qarışıq konstitusiya və təbii hüquq nəzəriyyəsi özünün tam ifadəsini məhz Foma Akvinalının yaradıcılığında tapmışdır. Mütəfəkkir qarışıq konstitusiyanı ilahi və təbii qanunauyğunluq vasitəsilə, ədalət və sabitlik ideyaları ilə əlaqələndirmişdir. Qarışıq konstitusiyalara nümunə kimi o, mütləqiyyətdən əvvəlki İsarili və respublika vaxtındakı Romanı göstərərək, onları qarışıq hakimiyyətin ideal forması kimi qiymətləndirir¹².

Akvinalı Foma silki qeyri-bərabərliyin əsaslandırılmasına xüsusi diqqət yetirir, kəndlilərin feodallardan asılılığına haqq qazandırmaq məqsədilə nəinki qullara müraciətlə yazılmış müqəddəs yazılardan, həmçinin ilk istismarçı siniflərin ideologiyasının quldarlığı müdafiə etməsinə dair məqamlardan istifadə olunmasını məsləhət bilir. Bu mənada Foma Aristotelin “köləlik təbiət tərəfindən bəxş edilmişdir”, Roma hüquqşünaslarının “köləlik xalqların hüququ sayəsində yaradılmışdır” fikirlərinə, Avqustini Blajenin köləliyin mahiyyətinə dair bəzi mülahizələrinə haqq qazandırmğa çalışır.

Foma dövlətin formalarına dair aristotelsayağı təsnifat verməklə, monarxiya, aristokratiya, politiya, tiraniya, oliqarxiya demokratiyanı göstərirdi. Foma müxtəlifliyi ilə səciyyələnən şəhər respublika formalarına mənfi münasibət bəsləyirdi, müxtəlifliyi qəbul etmir,

⁷ X.İbrahimli “Politologiya” səh 25

⁸ N.Ələkbərova “Siyasi elmin tarixi və metodologiyası” səh 44

⁹ Y.Rüstəmov “Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi” səh 85

¹⁰ X.İbrahimli “Politologiya” səh 25

¹¹ M.Əfəndiyev “Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi” səh 78

¹² N.Ələkbərova “Siyasi elmin tarixi və metodologiyası” səh 44

birliyin tərəfdarı idi. Foma bildirirdi ki, respublika hərə-mərcliyə, partiyaların və qruplaşmaların mübarizəsinə gətirib çıxarıır.¹³

Ümumilikdə, Akvinalı Fomanın siyasi təlimi Qərbi Avropa feodalizminin əsaslarını müdafiə etməyə istiqamətlənmişdi, katolik kilsəsinin ideologiyasına xidmət edirdi.¹⁴

XIII əsrdə tədricən mürəkkəbləşən siyasi təzahürlərin rəasional təsvirinin artması xolastikanın əsasında artıq spesifik siyasi elmin yaranmasına gətirib çıxarıır. Bu elm “ars politika” – siyasi sənət (Böyük Albert), gah “scientia politika” –siyasi elm (Akvinalı Foma), gah “ doctrina politika” – siyasi təlim (L. Qvirini) və hətta “sanctissima civilis scientia” – ilahi vətəndaş elmi (S. Brent) adlandırılır. Siyasətin idealist şərhinə baxmayaraq, elə bu zaman həyatın həmin sahəsində ixtisaslaşdırılmış biliklərin formalaşması artıq ehtimal olunur. Həç də təsadüfi deyil ki, məhz həmin dövrdə dövlətin kilsə tabeçiliyindən azad olması və kral hakimiyyətinin feodallar tərəfindən məhdudlaşdırılması konsepsiyaları yaranır və tədricən güclənir. Kral hakimiyyətinə artıq Roma papasından deyil, bilavasitə Allahdan alınan hakimiyyət kimi baxılır. Nəticə olaraq 1215-ci ildə “Maqna Carta” və ya “İngilis Azadlıqlarının Böyük Toplusu” kimi tanınan sənəd imzalanır. İnsan haqları baxımından kral hakimiyyətinə qoyulmuş məhdudiyyətlərdən, hüquqi norma və prosedurların siyahısından ibarət olan bu sənəd insan hüquqları uğrunda hərəkatın ilk uğurlu addımı kimi qiymətləndirilir və həm siyasi gerçəkliyin , həm də siyasi elmin inkişafına çox böyük təsir göstərir.¹⁵

Orta əsrlər dövründə feodalizmə qarşı müxalifətdə duran, onu tənqid edən siyasi-hüquqi ideologiyanın yeganə forması bidətçilər hərəkatı idi. Bidətçilər də kilsənin istifadə etdiyi ilahiyyat anlayışlarına müraciət edirdilər. Lakin onlar müqəddəs yazılardan kilsə və feodalizm əleyhinə nəticə çıxarırdılar. Bidətçilər üçün belə bir fikir əhəmiyyət daşıyırdı: müqəddəs yazılarda olmayanların hamısı Allahın dəlil və iradəsinə uyğun gəlməyən insana xas olan mülahizələrdir. Təsadüfi deyildir ki, katolik kilsəsinin bidətçilərə qarşı ilk mübarizə vasitələrindən biri ruhani olmayan insanlara bibliyanı oxumağı qadağan etməsi idi.¹⁶

Bidətçilərin bəzi dəlilləri məntiqi-rasional zəminə əsaslanırdı. Onların hamısı özünü xristian sayır və ilk növbədə İsa-Məsihin əsl təlimini təşkil edən ruhaniliyə kilsəyə qarşı çıxış edirdilər. Onlar belə qənaətə gəlirdilər ki, ruhanilər və kilsə xristianlığın həqiqi mahiyyətini anlamır.

İlk böyük bidətçilər hərəkatı X əsrdə Bolqarıstandan başlandı. Bolqar kəndlilərinin feodal əsarətinə qarşı etirazı boqamilçilər hərəkatında öz ifadəsini tapdı. X-XI əsrlərdə bu təlimin təsiri altında Bizansda, Serbiyada, Bosniyada və Kiyev Rus dövlətində bidətçilər hərəkatı təşəkkül tapdı. Boqamilçilərin təlimi xüsusilə Qərbi Avropa ölkələrinin, ilk növbədə Cənubi Fransanın, Şimali İtaliyanın ideologiyasına güclü təsir göstərdi. Bidətçilər hərəkatının yeni dalğası XIV əsrin ikinci yarısında başlandı. Kilsə feodallarına qarşı daha çox şəhər müxalifəti çıxış edirdi. Kəndlilər və şəhər yoxsulları xeyli dərəcədə radikal tələblər irəli sürürdülər. Bununla əlaqədar olaraq bidətçilərin yeni iki qanadı - bürgerlər və kəndli plebeylər təşəkkül tapdı.

Bürger tipli bidətçilər şəhərlilərin və zadəganların aşağı hissəsinin mənafeyini ifadə etməklə başlıca olaraq katolik kilsəsinə və ruhanilərə qarşı mübarizə aparırdılar. Bu bidətçilərilik

¹³ Y.Rüstəmov “ Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi” səh 89

¹⁴ Ə.Orucov “Politologiya” səh 11-12

¹⁵ N.Ələkbərova “ Siyasi elmin tarixi və metodologiyası” səh 45

¹⁶ C.N.Hüseynov “Politologiya” ADAU dərslük səh 61

xristianlıq kilsəsinə xas olan sadə quruluşun bərqərar olmasını tələb edirdilər. Kəndli-plebey bədatçilər isə insanların ümumi bərabərliyi, feodal imtiyazlarının və silki quruluşun ləğvi uğrunda mübarizə aparırdılar.

Bürger bədatçılarının ilk nümayəndələrindən biri Oksford Universitetinin professoru Con Uiklif idi. Uiklif XIV əsrin axırlarında ingilis kilsəsinin papa hakimiyyətinin baş orqanından asılılığına və kilsənin dövlətin işlərinə qarışmamasına qarşı çıxış edirdi. O, kilsə iyerarxiyasını və kilsə sərvətini pisləyərək nəzərə çatdırırdı ki, bunlar müqəddəs yazılara ziddir.¹⁷

Katolik kilsəsinin dünyəvi hakimiyyət iddiasına qarşı etirazın aydın və spesifik ifadəsi Marsili Paduanskinin (1280-1343-cü illər) təlimi idi. M.Paduanski öz mülahizələrini 1324-cü ildə yazdığı “Dünyanın müdafiəçisi” adlı kitabında irəli sürmüşdür. Paduanski müharibələri əsaslandırır, sülh şəraitində birgəyaşayışa mane olan teokratik nəzəriyyələri kəskin şəkildə tənqid edir. Onun nəzərinə kilsə dünyəvi hakimiyyətə müdaxilə etməklə ədavət toxumu səpir, avropa dövlətlərini, xüsusilə İtaliyanı sülhdən məhrum edir. Paduanskiyə görə, bu ədavət toxumunun səbəbi, ümumiyyətlə ilahi qanunlarla müəyyən olunan ali məqsəd hətta Aristotelin özünə belə məlum deyildi. M.Paduanski A. Foma kimi qanunların şərhini vermiş, qanunları məqsədlərinə, məzmununa və təmin olunması üsullarına görə iki növə ayırır: ilahi qanunlar və bəşəri qanunlar. İlahi qanunlar daimi xoşbəxtliyə nail olmağın yollarını göstərir, Allah qarşısında günah və xidmət arasındakı fərqləri müəyyənləşdirir. Onun fikrincə, bəşəri qanunlar isə məcburetə yolu ilə təmin olunur. Kilsə bəşəri deyil ilahi qanunlarla idarə olunmalıdır, kilsə “dünya işlərinə” qarışmamalıdır. Ruhanilər yalnız xristianlıq dinini öyrətməli və təbliğ etməlidirlər, lakin məcburetə yolu ilə yox könüllü şəkildə buna nail olmalıdırlar. Paduanskinin qanunlar haqqında ideyası A.Fomanın konsepsiyası ilə demək olar ki, bənzərlik təşkil etsə də, o, başqa nəticəyə gəlir. M.Paduanski kilsə məhkəmələrinin, inkvizisiya tribunallarının qanuniliyini inkar etmişdir. Onun təliminə görə hətta bədatçilər də yalnız o dünyada Allah tərəfindən cəzalandırıla bilər. Paduanski eləcə də kilsə islahatın, keşişlərin seçkili olmasını, papaya məxsus olan bir sıra imtiyazların ləğvini əsaslandırır. Bəşəri qanunlar xalq tərəfindən qəbul olunmalıdır fikrini iddia edən Paduanski xalq dedikdə, vətəndaşların məcmusunu və ya onların əhəmiyyətli hissəsini nəzərdə tuturdu. M.Paduanski siyasi fikir tarixində həm orta əsr burjerçiliyinin ideoloqu, həm də silki-nümayəndəli monarxiyanın tərəfdarı kimi qiymətləndirilir.

Ümumilikdə orta əsr mütəfəkkirlərinin fikrincə, tarix, o cümlədən, dövlətin yaranması ilahi qüvvə tərəfindən qabaqcadan müəyyən edilib. Allah insanı elə yaradı ki, onun birləşməyə can atması ilk növbədə ailənin, sonradan isə ictimai razılıq əsasında daxili sülh və xarici təhlükəsizlik naminə dövlətin yaranmasında özünü biruzə verir. İstənilən hakimiyyət formasında əsas məsələ dinə ədalət prinsipinə sədaqətdir.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etdiyimiz kimi orta əsrlər Qərbi Avropa ölkələrində silki-feodal quruluşunun təşəkkül tapması və bu feodal cəmiyyətində katolik kilsəsinin xüsusi yer tutması, kilsə xadimləri arasında teokratik nəzəriyyənin yayılması və sxolastikanın fəlsəfi və sosisal-siyasi fikirdə hakim mövqə tutması ilə xarakterizə olunur. Bütövlükdə, dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orta əsrlərdə Qərbi Avropada siyasi fikrin belə bir şəraitdə təzahür etməsi, siyasi fikrə istər feodalizm cəmiyyətinin, istərsə də teoloji fikirlərin təsiri qaçılmaz hal

¹⁷ M.Əfəndiyev “Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi” səh 85

kimi mövcud olmuşdur. Bunu biz ayrı-ayrılıqda hər bir mütəfəkkir və ya teoloqun siyasi-hüquqi görüşlərinə nəzər saldıığımız zaman açıq şəkildə görmüş olduq.

Ədəbiyyat

- 1.Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. Bakı 2005
- 2.Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı 2005
- 3.Rüstəmov Y. Sosial- siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı 2007
- 4.Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. Bakı 2008
- 5.Orucov Ə. Politologiya . Bakı 2017
- 6.İbrahimli X. Politologiya . Bakı 2012
- 7.C.N.Hüseynov “Politologiya” Bakı 2018

РОЛЬ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Юсибова Гюнель Ялчин

Резюме

В данной статье отражены политические взгляды западноевропейских мыслителей на политику, правительство, государство и другие политико-правовые воззрения в средневековой политике. Господство схоластики в философской и общественно-политической мысли Европы Средневековья повлияло и на политические идеи мыслителей этого периода.

В результате возникла идея подчинения государственной власти церкви, которая была главной идеей того времени. Этот период также характеризуется возникновением еретического движения, которое является единственной формой политической и правовой идеологии, выступающей против феодализма и церкви и критикующей ее.

THE ROLE OF WESTERN EUROPEAN THINKERS IN MEDIEVAL POLITICAL THOUGHT

Yusibova Gunel Yalchin

Summary

This article reflects the views of Western European thinkers on politics, government, the state, and other political and legal views in medieval politics. The dominance of scholasticism in the philosophical and socio-political thought of Europe in the Middle Ages also influenced the political ideas of the thinkers of this period. As a result, the idea of the subordination of state power to the church emerged, which was the main idea of the time. This period is also characterized by the emergence of a heretical movement, which is the only form of political and legal ideology that opposes feudalism and the church and criticizes it.

Rəyçi: dos.Məmmədov Asim Şafayət oğlu

Sosial fənlər kafedrasının 02 iyun 2022-ci il tarixli 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 iyun 2022-ci il

PEDAQOQİKA

UOT:37.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ “FUNKSİYA” ANLAYIŞININ PROPEDEVTİKASI

Binnətova Şalalə Bəhlul qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
azerin2@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə riyaziyyatın ibtidai kursunda funksional asılılığın propedevtikasının əsas istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir. Kurikulum və riyaziyyat dərsliklərinin təhlili əsasında ibtidai siniflərdə “Cəbr və funksiyalar” məzmun xəttinin tətbiqi araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, kəmiyyətlər arasında funksional asılılıqlara aid məsələlərin həlli şagirdlərin funksional təsəvvürlərinin formalaşdırılmasına, uyğun biliklərin mənimsənilməsinə və gələcəkdə yuxarı siniflərdə funksiyalarla işləmək bacarıqlarının inkişafına zəmin yaradır.*

Açar sözlər: riyaziyyat təlimi, propedevtika, funksional asılılıq, məsələ həlli, kəmiyyətlər, cəbr elementləri.

Ключевые слова: обучение математике, пропедевтика, функциональная зависимость, решение задач, величины, алгебраические элементы.

Keywords: teaching mathematics, propaedeutics, functional dependence, tasks solving, quantities, algebraic elements.

Funksiya anlayışı-riyaziyyatın əsas anlayışlarından biridir. Funksiya anlayışı sabit və dəyişən kəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Bu anlayışla şagirdlər yuxarı siniflərdə tanış olurlar.

Hər bir insan gündəlik həyatda funksional asılılıqlarla rastlaşır. Belə asılılıqlar kəmiyyətlərdən birinin dəyişməsilə o biri kəmiyyətin dəyişməsi üzərində müşahidələrə əsaslanır. Məsələn, alınan malın dəyəri malın miqdarından, müəyyən vaxt ərzində gedilən yolun uzunluğu tamamilə hərəkətin sürətindən asılıdır və s. [6; s.13]

Dəyişən kəmiyyətlərlə əlaqədar olan funksiya anlayışı müxtəlif asılılıqların riyazi dildə ifadə edilməsində, həyatdakı qanunauyğunluqların şagirdlər tərəfindən dərk edilməsində mühüm rol oynayır [2; s.11].

Məlumdur ki, riyaziyyat fənni üzrə mövcud təhsil proqramının (kurikulumun) məzmun xətlərindən biri “Cəbr və funksiyalar” adlanır. İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə bu məzmun xətti ibtidai siniflərə cəbr elementlərinin daxil edilməsinə, kəmiyyətlər arasında, hesab əməllərinin komponentləri arasında funksional asılılıqların, sadə qanunauyğunluqların və s. Anlayışların öyrənilməsinə imkan verir.

İbtidai siniflərdə kəmiyyətlər arasında funksional asılılıqların öyrədilməsi propedevtik xarakterə malikdir. “Propedevtika” sözü yunan dilindən tərcümədə “qabaqcadan öyrənilən” mənasındadır. Propedevtika öyrənilən anlayış haqqında ilkin təsəvvürlərin yaradılması mərhələsidir. İbtidai siniflərdə əsas anlayışların formalaşdırılması bu mərhələdən başlanır.

Riyaziyyatın ibtidai kursunda funksiya anlayışının propedevtikası dəyişənlər arasında müxtəlif funksional asılılıqlara aid çalışmaların icra edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Aşkardır ki, bu halda uyğun terminologiya və simvolikadan istifadə edilmir. Yalnız əsas diqqət dəyişənlər arasındakı əlaqələrə və münasibətlərə yönəldilir [3; s. 399].

Kurikulumda qeyd olunur: “Riyaziyyatın öyrənilməsində əsas sahələrdən biri olan funksiyalar bölməsi şagirdlər tərəfindən qanunauyğunluqların, asılılıqların, kəmiyyət münasibətlərinin mənimsənilməsinə xidmət edir. Məzmun xəttinə daxil edilmiş bu bölmənin yuxarı siniflərdə tətbiq sahələri genişlənir və müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Cəbr və funksiyalar məzmun xətti vasitəsilə dəyişən kəmiyyətləri olan problemlərin təhlili, modelləşdirilməsi, həlli və təqdim olunması həyata keçirilir” [1; s.9].

Belə ki, kurikulum “Cəbr və funksiyalar” məzmun xəttinə aid şagirdlərin aşağıdakı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur:

- ədədlər arasında əlaqələrin ifadəsində, təsvirində, sadələşdirilməsində, məsələlərin həllində müvafiq simvollar, əməllər və xassələrdən istifadə edir;

- sadə tənlikləri həll edir;

- müxtəlif kəmiyyətlər (qiymət, miqdar, dəyər, sürət, zaman, gedilən yol, əmək məhsuldarlığı, işin müddəti, işin həcmi) arasında funksional asılılıqları ifadə edir və bu biliklərdən məsələ həllində istifadə edir [1; s.10].

Bu təhlil onu göstərir ki, kurikulumdakı mövcud məzmun xətti ibtidai

siniflərin riyaziyyat kursuna cəbr elementlərinin daxil edilməsinə, şagirdləri müasir riyaziyyat anlayışları “dəyişən”, “tənlik”, “bərabərsizlik”, “riyazi ifadə” ilə tanış etməyə geniş imkan verir və konkret şəkildə kəmiyyətlər arasındakı funksional asılılıq ideyasına yaxınlaşdırır. Təcrübə isə göstərdi ki, bu imkanların birbaşa nəzərə alınması nəticəsində ölçmək və kəmiyyətlərin qiymətini müəyyən etmək, cəbri ifadələr üzərində hesab əməllərini yerinə yetirmək kimi bacarıqlar tam formalaşa bilər.

Şagirdlərin erkən vaxtlarda cəbr elementləri ilə tanış olmaları, onları həm də gələcəkdə cəbrin propedevtik və sistematik kurslarını öyrənməyə hazırlayır. Cəbr elementləri hesab biliklərini ümumiləşdirməyə kömək etdiyi kimi, cəbrin sistematik kursunu öyrənərkən, şagirdlər bəzi cəbri anlayışların mahiyyətini başa düşmək üçün konkretləşdirmədən (hesab biliklərindən) istifadə edirlər [2; s. 260].

İbtidai siniflərdə “funksiya” anlayışına aşkar şəkildə aydınlıq gətirilməsədə, riyaziyyat dərslərlərində kifayət qədər tapşırıqlar verilmişdir ki, onların həlli prosesində funksional asılılığın mahiyyəti açılır. Buna əsasən aiddir:

- dəyişənli ifadələr və tənliklər;

- sadə qanunauyğunluqlara aid çalışmalar;

- kəmiyyətlər arasında asılılıqlara aid məsələlər;

- komponentlər arasında asılılıqlara aid çalışmalar;

- ədəd oxu, koordinat şəbəkəsi, cədvəl və barqrafların qurulması.

İlk funksional asılılıqla şagirdlər I sinifdə tanış olurlar. Təklif olunan çalışmalarda cəmin toplananlardan, fərqi isə azanlardan və çıxılardan asılılığı nəzərdən keçirilir:

$$5 + \square = 10 \quad \square + 3 = 7 \quad \square + 2 = 6$$

$$\square - 8 = 2 \quad 7 - \square = 1 \quad 8 - \square = 4$$

II sinifdə funksional uyğunluğun təyin olunmasına aid aşağıdakı çalışma növlərindən istifadə olunur.

Misalların uyğun cavablarını xətlərlə birləşdirin:

$$23 + 8 \quad 8$$

$$19 + 6 \quad 16$$

$$21 - 5 \quad 55$$

64 – 9 25

18 – 10 31

Bir məsələni nəzərdən keçirək:

Məsələ 1. Meyvə qabında 10 alma var. Qabdan 2 alma, 3 alma, 5 alma götürsək neçə alma qalar?

Bu məsələdə qeyri-aşkar şəkildə $y = 10 - x$ funksiyası verilmişdir. Şagirdlər məsələnin cavabının faktiki olaraq x dəyişəninin 2,3,5 qiymətlərindən asılılığını aşkar edirlər. Məsələni həll edərkən şagirdlər belə nəticəyə gəlirlər ki, çıxılan nə qədər böyük olarsa, fərq o qədər kiçik olar.

Başqa məsələyə baxaq:

Məsələ 2. Tərəfləri uyğun olaraq 5 sm, 7 sm və 10 sm olan kvadratın perimetrini hesablayın.

Bu məsələnin həlli zamanı şagirdlər kvadratın tərəfləri ilə perimetri arasındakı asılılığı müəyyən edirlər. Məsələni həll edərkən şagirdlər belə nəticəyə gəlirlər ki, kvadratın tərəfinin hər bir qiymətinə (5sm, 7sm, 10sm) onun perimetrinin yeganə qiyməti uyğundur.

İbtidai siniflərə hərfi simvolikanın daxil edilməsi müasir riyaziyyatın əsas anlayışları olan dəyişən, tənlik, bərabərsizlik kimi anlayışlarla tanış olmalarına şərait yaradır, şagirdlərin funksional təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. İş prosesində şagirdlər anlayırlar ki, hərfi ifadə ədədi ifadənin ümumiləşdirilmiş formasıdır və ifadəyə daxil olan hərflər müxtəlif qiymətlər ala bilər. Dəyişənin müxtəlif qiymətlərinin araşdırılması verilmiş məsələnin müxtəlif həll üsullarının müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Hərfi ifadələrin həlli zamanı misalda konkret ədədin olmaması şagirdləri düşünməyə vadar edir, bu vəziyyət onların marağına səbəb olur və onlar belə tapşırıqları həvəslə icra edirlər.

III sinif riyaziyyat dərslərindən bir məsələni nəzərdən keçirək:

Məsələ 3.[4; s.127]. “ $b = 12$ və $a = 3 \cdot b$ olduqda, $a - b$ ifadəsinin qiymətini tapın”.

Bu çalışmanın həlli prosesində a və b dəyişənlərinin qiymətləri arasında funksional asılılıq yaradılır. Şagirdlər tərəfindən $a = 3 \cdot b$ ifadəsinin b -nin qiymətindən asılılığı aşkar edilir, daha sonra hesablamalar apararaq $a - b$ ifadəsinin qiyməti müəyyən edilir.

Hərfi simvolikaya dair biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün şagirdlərə müxtəlif təklifləri riyazi şəkildə yazmağı öyrətmək məqsədəuyğundur. Məsələn,

- albom dəftərdən 3 manat bahadır ($a = d + 3$);- düzbucaqlının uzunluğu enindən 5 sm uzundur ($a = b + 5$);- a ədədini 5-ə böləndə qalıqda 1 alınır ($a = 5 \cdot b + 1$).

İbtidai sinif şagirlərinin hesablama bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müəllimlər komponentlərlə əməl nəticələri arasındakı asılılıqlara aid çalışmalardan tez – tez istifadə edirlər. Cədvəl vasitəsilə verilən bu tip tapşırıqlar funksional asılılıqlara aid olduqca qiymətli materialdır. Belə tapşırıqların əsas ideyası onunla ifadə olunur ki, komponentlərdən birinin dəyişməsi, əməl nəticəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Cədvəllə iş prosesi aşağıdakı kimi təşkil oluna bilər:

Cədvəl 1.

Azalan	0		6	5	
Çıxılan		5			6
Fərq	0	0	1	7	3

Cədvəl doldurulduqdan sonra şagirdlərə aşağıdakı sualları vermək məqsəduyğundur:

- 1) Fərqi 3 vahid artırısaq azalan necə dəyişər?
- 2) Çıxılanı necə dəyişmək lazımdır ki, fərq 4 vahid azalsın?
- 3) Azalanı bir neçə vahid artırıb, çıxılanı dəyişməsək fərq necə dəyişər?

Toplama, çıxma, vurma və bölmə əməllərinə aid bu cür tapşırıqların icrası zamanı şagirdlər cəmin, fərqin, hasilin və qismətin dəyişməsinə komponentlərdən birinin dəyişməsindən asılı olduğunu aşkar edirlər. Eyni zamanda onlar məchul komponentin tapılması qaydalarından mənimsəmiş olurlar. Metodiki fəaliyyətin bu istiqamətdə aparılması şagirdlərin idrak fəallığını artırır və onların funksional təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, riyaziyyatın ibtidai kursunda kəmiyyət anlayışının öyrənilməsinə böyük önəm verilir. Bu bölmənin öyrənilməsi funksional propedevtikanın reallaşdırılmasına geniş imkanlar açır. Kəmiyyətlər arasında funksional asılılıqlara aid mətnli məsələlərin həlli şagirdlərdə funksiya anlayışı haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılmasına münbit şərait yaradır. Bu məsələlər üç asılı kəmiyyətlərlə əlaqədardır:

- 1) Sürət, gedilən yol, zaman.
- 2) Malın miqdarı, qiyməti, dəyəri.
- 3) Əmək məhsullarlığı, işin müddəti, işin həcmi.

Əsasən, IV sinfin dərslərinə daxil olan belə məsələlər şagirdlər tərəfindən mürəkkəb mərhələlərdən keçməklə mənimsənilir. Asılı kəmiyyətlərə aid olan məsələlərin həlli prosesində şagirdlər qeyri-əşkar şəkildə funksiyanın analitik, cədvəl və qrafik üsullarla verilməsi ilə tanış olurlar.

Məsələlərin cədvəl vasitəsilə həlli şagirdlərə kəmiyyətlər arasındakı asılılığı əyani görməyə imkan verir. Xüsusilə, hərəkətə aid olan məsələləri cədvəllərdən istifadə etməklə həll edilməsi məqsəduyğundur.

IV sinif riyaziyyat dərsləyindən bir məsələni nəzərdən keçirək:

Məsələ 4. [5; s.132]. “Sürəti saatda 120 km olan qatarın: a) 1 saat 10 dəqiqədə; b) 2 saat 45 dəqiqədə; c) 3 saat 40 dəqiqədə qət etdiyi yolu tapın”.

Cədvəl 2.

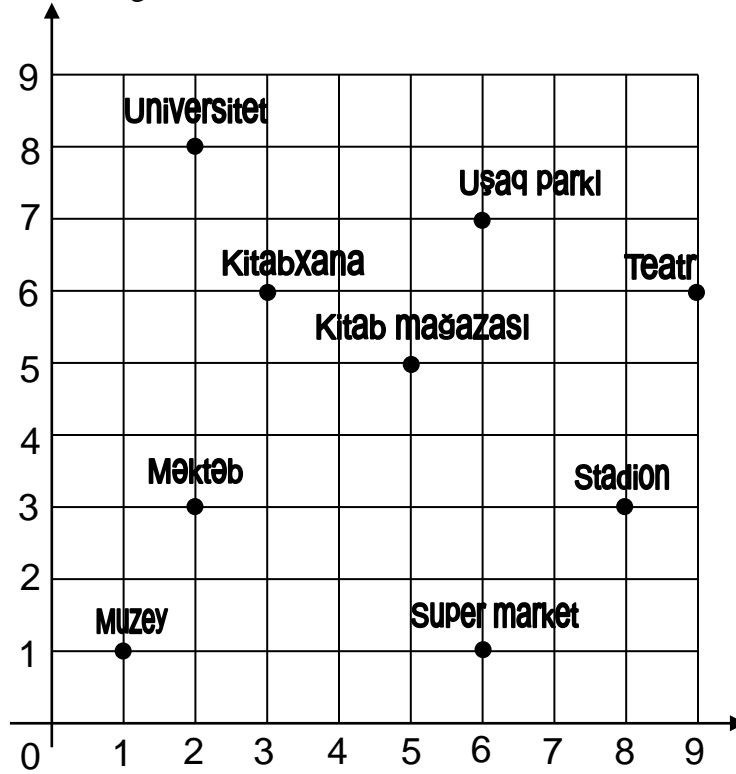
Sürət	Zaman	Gedilən yol
120 km /saat	1 saat 10 dəq.	?
120 km /saat	2 saat 45 dəq.	?
120 km /saat	3 saat 40 dəq.	?

Cədvəli təhlil edərkən şagirdlərə aydın olur ki, cismin sürəti sabit olduqda, zaman artarsa, onda yolunda uzunluğunun qiyməti artır. Belə asılılıq $S=v \cdot t$ funksiyasını verir, çünki zamanın

hər bir qiymətinə yolun uzunluğunun yeganə qiyməti uyğun qoyulur. Belə məsələlərin həlli şagirdlərdə düz və tərs mütənəşib kəmiyyətlər haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşdırır.

Məlumdur ki, yuxarı siniflərdə funksiya anlayışı əsasən koordinat sistemi ilə əlaqələndirilir. İbtidai siniflərdə bu istiqamətdə propedevtik işin aparılması qrafik interpretasiyaya əsaslanır. Belə ki, məsələlərin şərtinin qrafik modelləşdirilməsi kəmiyyətlər arasındakı funksional asılılığı əyani şəkildə görməyə imkan verir. Məsələlərin icrası zamanı şagirdlər verilmiş nöqtələrin koordinatlarını təyin etməyi, qrafik fiqurları qurmağı, uyğun terminologiyamı öyrənirlər, bu da yuxarı siniflərdə konkret funksiyaların öyrənilməsinə təkan verir.

Məsələn, 3-cü sinfin riyaziyyat dərslində verilən bir məsələyə baxaq: Məsələ 5. [4; s.136]. “Koordinat şəbəkəsinə görə suallara cavab ver”.

Şəkil 1.

- 1) “Kitəb mağazasına uyğun koordinat cütü hansıdır?
a) (6;5) b) (3;6) c) (5;5)
- 2) Ayselın supermarketdən çıxıb məktəbə getdiyi yola hansı cavab uyğundur?
a) 4 vahid sağa 3 vahid yuxarı;
b) 4 vahid sola 2 vahid yuxarı;
c) 2 vahid sola 4 vahid yuxarı” (şəkil 1).

Koordinat şəbəkəsi ilə tanışlıq şagirdlərdə Dekart koordinat sistemi və koordinat cütü haqqında ilkin təsəvvürləri formalaşdırır. İbtidai siniflərdə həmin anlayışlar propedevtik formada öyrənildikdən sonra yuxarı siniflərin riyaziyyat kursunda elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılır və öz tətbiqlərini tapır. Məsələn, ədəd oxu, koordinat cütü və s. mücərrəd

anlayışlardır. İbtidai siniflərdə onlar haqqında ilkin məlumatın verilməsi və ondan istifadə olunması gələcəkdə mücərrəd anlayışın mənimsənilməsini asanlaşdırır.

Araşdırmalardan aydın oldu ki, ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində “funksiya” anlayışının propedevtikasının reallaşdırılması üçün kifayət qədər materiallar var. İbtidai sinif müəllimləri yeri gəldikcə onlardan faydalanırlar. Riyaziyyat dərslərində belə tapşırıqların tətbiq edilməsi şagirdlərdə funksional asılılığı müxtəlif üsullarla (sözlərlə, qrafik, cədvəl) ifadə etmək bacarığı formalaşdırır və onların funksional-analitik təfəkkürlərini inkişaf etdirir. Bu tədris prosesi xüsusi terminologiyadan və simvolikadan istifadə olunmadan təşkil olunur. Kəmiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması, ətraf aləmdə baş verən hadisələrin dəyişgənliyinin müşahidəsi və s. məlumatların verilməsi kiçik yaşlı məktəblilərin biliyinin artırılmasına, dünyagörüşlərinin formalaşmasına, onların spesifik riyazi bilik və bacarıqlarının inkişafına münbit şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı – 2013, 138 s.
2. S.S.Həmidov. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi və xüsusi metodika). Bakı, “ADPU”, 2012, 335 s.
3. S.A.Feyziyev, R.Y.Şükürov. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları (Dərslük) Bakı, “ADPU”, 2010, 567 s.
4. N.M.Qəhrəmanova, C.S.Əsgərova, L.X.Qurbanova. Riyaziyyat - 3. Ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üzrə dərslük. Bakı, “Radius”, 2018, 152s
5. N.M.Qəhrəmanova, C.S.Əsgərova. Riyaziyyat - 4. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üzrə dərslük. Bakı, “Radius”, 2019, 168 s.
6. A.A.Вендина. Пропедевтика функциональной линии в начальном курсе математики. Журнал «[Мир педагогики и психологии](https://scipress.ru/pedagogy/articles/propedevtika-funktsionalnoj-linii-v-nachalnom-kurse-matematiki.html)» №7 (24) Июль, 2018, стр. 12 - 23.
<https://scipress.ru/pedagogy/articles/propedevtika-funktsionalnoj-linii-v-nachalnom-kurse-matematiki.html>

ПРОПЕДЕВТИКА ПОНЯТИЯ «ФУНКЦИИ» В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Биннатова Шалала Бахлул кызы

Резюме

В статье рассмотрены основные направления пропедевтики функциональной зависимости в начальном курсе математики. На основе анализа курикулума и учебников по математике, рассмотрены различные подходы к внедрению в практику начальной школы линии содержания «Алгебра и функции». Автор отмечает что, решение задач на функциональную зависимость между величинами способствует формированию у учащихся функциональных представлений, приобретению ими определенных навыков и знаний, а также подготовит их к работе над функциями в старших классах.

PROPAEDEUTICS OF THE CONCEPT OF "FUNCTION" IN PRIMARY CLASSES

Binnativa Shalala Bahlul

Summary

The article considers the main directions of propaedeutics of functional dependence in the initial course of mathematics. Based on the analysis of the curriculum and textbooks in mathematics, various approaches to the introduction of the content line "Algebra and functions" into the practice of primary school are considered. The author notes that solving problems on the functional relationship between quantities contributes to the formation of functional ideas among pupils, the acquisition of certain skills and knowledge by them, and also prepares them to work on functions in senior classes.

Rəyçi: dos. Tamilla Əli qızı Məmmədova

Təhsilin Pedaqogikası və metodikası kafedrasının 25 may 2022-ci il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 may 2022-ci il

UOT:37.

MÜASİR MƏKTƏBLİLƏRİN SİYASİ MƏDƏNİYYƏT TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞMASINDA NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ROLU

Nəzərova Günəl Emil qızı

Bakı Slavyan Universiteti

Gunnel.nazar@gmail.com

Xülasə: *Mədəniyyət siyasi mədəniyyətin inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mədəniyyət siyasi aspektlərdən, dövlətin mədəni əlaqələri ilə vəhdətdədir. Siyasi mədəniyyətin modellərinə millətçilik, dövlətçilik, dinçilik, liberalizm, demokratiyanı göstərmək olar. Siyasi mədəniyyətin quruluşuna, adətən, siyasi maraqlar, bilik və inam, siyasi hadisələrin oriyentasiyasının qiymətləndirilməsi, cəmiyyətdəki normaların qəbul edilməsi, siyasi fəaliyyət üsulları, vərdisləri, təcrübə və bacarıq, siyasi dəyərlər daxildir.*

Açar sözlər: *mədəniyyət, tərbiyə, siyasət, şərq, qərb, filosof.*

Key words: *culture, education, politics, East, West, philosopher.*

Ключевые слова: *культура, воспитание, политика, восток, запад, философ.*

Tərbiyə-insanın şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü professiona fəaliyyətdir. Müasir pedaqogikada tərbiyəyə şəxsiyyətin ahangdar formalaşması və inkişafı prosesi kimi baxılır. Tərbiyəçi və tərbiyə olunan ümumi məqsəd üçün birligə qüvvə ilə çalışan fael tərəflər kimi qəbul olunur. Tərbiyə şagirdə birtərəfli təsir kimi yox, pedaqoji əməkdaşlıq kimi başa düşülür. Mədəniyyət siyasi mədəniyyətin inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mədəniyyət siyasi aspektlərdən, dövlətin mədəni əlaqələri ilə vəhdətdədir. Siyasi mədəniyyətin modellərinə millətçilik, dövlətçilik, dinçilik, liberalizm, demokratiyanı göstərmək olar. Siyasi mədəniyyətin quruluşuna, adətən, siyasi maraqlar, bilik və inam, siyasi hadisələrin oriyentasiyasının (yönümünün)

qiymətləndirilməsi, cəmiyyətdəki normaların qəbul edilməsi, siyasi fəaliyyət üsulları, vərdisləri, təcrübə və bacarıq, siyasi dəyərlər daxildir.

Siyasi mədəniyyətə dair bu kimi ümumiləşdirilmiş fikrləri bildirmək olar: 1) siyasi mədəniyyət siyasi tərbiyə bazasında və yüksək siyasi şüur bazasında meydana gəlir; 2) siyasi mədəniyyət dövlətçiliyə yönəlmiş siyasi intellektuallıqdan formalaşır; 3) siyasi mədəniyyət kütləvi siyasi və sosial təfəkkürün bazasında artan və dövlətçiliyə yönələn bir dəyərdir; 4) xalqın siyasi mədəniyyəti siyasi təşkilatlanmada, siyasi bütövlükdə və həmrəylikdə yüksəkdir. Milli maraqlar naminə bir xalq birləşirsə, onda o xalqın siyasi mədəniyyəti yüksək olur; 5) xalqın siyasi mədəniyyəti özünə pozitiv xidmət edə bilən siyasi prosesləri formalaşdırmaqdan ibarət olur; 6) xalqın siyasi mədəniyyəti onun siyasət həyata keçirən subyektlərinin fəaliyyət səviyyəsindən ibarət olur; 7) xalqın siyasi mədəniyyəti onun siyasətçilərinin mənəvi keyfiyyətlərindən asılıdır; 8) dövlət rəhbəri xalqla birlik nümayiş etdirirsə, onların nümayəndəsi kimi özünü layiqincə sübut edirsə, onda siyasi şəxs kimi onun mədəni səviyyəsi yüksək olur. Dövlət rəhbərinin və dövlət hakimiyyəti aparatının fundamental qərarlar qəbul etmək məharəti və zamanla ayaqlaşmaları məhz xalqın siyasi mədəniyyətinin yüksək olmasına dəlalət edir; 9) xalqın siyasi mədəniyyəti özünə layiqli dövlət və hakimiyyət rəhbərlərinin seçməsində, müəyyən etməsində büruzə verir; çünki seçki təsnifat olaraq müqayisədə daha da ali dəyərləri üzərə çıxarmaq prosesidir.

İdarəedici nümayəndəni seçmək idarəçilik fəlsəfəsini tamamlayan, ona cavab verən şəxsləri müəyyən etməkdən ibarətdir: 1) xalqın siyasi mədəniyyəti siyasətinin möhkəmliyindən və davamlılığından asılıdır; 2) xalqın siyasi mədəniyyəti dövləti təşkil etmək və ondan yararlanmaq səviyyəsindən asılıdır; 3) siyasi prosesləri təşkil etməklə yanaşı, onu yüksək səviyyədə qavramaq da xalqın yüksək siyasi mədəniyyətindən xəbər verir; 4) siyasi mədəniyyətin yüksəkliyi siyasəti öyrənmə meylinə və qabiliyyətindən asılı olur (1, s. 45). Tərbiyədə məktəblilərə siyasi mədəniyyət tərbiyənin aşılınması şəxsiyyətin istiqamətini təşkil edən ideyalar, siyasi baxış və əqidə yaratmağa xidmət edir. Siyasi mədəniyyətin tərbiyəsi mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Siyasi mədəni tərbiyənin məzmunu hər bir şagirdə ümumbəşəri və mütərəqqi milli dəyərlərə əsaslanan əxlaq bərqərar etməyin, cəmiyyətin rifahı üçün olan əməyə dərin hörmət, doğma yurdun, xalqın səadəti və azadlığı, respublikanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü yolunda var qüvvəsini sərf etməyin, şagirdləri ədalətli ideyalar sisteminə və ona uyğun sosial, mənəvi, estetik ideyalara tərəfdar olmaq, onlarda şüurluluğu, vətəndaşlıq hissini və ictimai fəallığı artırmaq və s. əsas məsələlər hesab olunur. Mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi siyasi mədəniyyət öz təsirini mənəvi paklıq, mənəvi təmizlik, sözlə işin uyğunluğu, doğruluq, prinsipiallıq və s. kimi keyfiyyətlər üzərində qurulmalıdır. Siyasi mədəniyyət tərbiyəsi siyasi məzmunlu və siyasi xarakterli hadisələrin mədəni əsaslarla, normal davranışlı, etika və estetik məzmunlu əsaslarla siyasi mədəniyyət, ümumi ədalətlik baxımından xalqın dövlətçilik ənənələridir.

Milli mənəvi dəyərlərimiz əsrlərdən bəri formalaşaraq xalqın yaşayışına, məişətinə daxil olmuşdur. Azərbaycan xalqına məxsus milli-mənəvi dəyərlərə mərdlik, humansitlik, sözübütövlük, əliaçıqlıq, səxavətlik, ailəyə bağlılıq, dostluqda möhkəmlik, vətənə, torpağa bağlılıq və s. xüsusiyyətləri Nizaminin əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. Nizami Gəncəvi pedaqogikaya aid əsər yazmasa da, “Xəmsə”, digər qəzəl və qəsidələrində təlim, təhsil, tərbiyə məsələlərini hər zaman işıqlandırmışdır. Onun pedaqoji görüşlərinin mərkəzində “Kamil insan” problemi dayanır. Humanist, demokratik, hüquqi cəmiyyətin yaradılmasında insan amilinin vacib olduğu müasir dövrümüzdə Nizami Gəncəvinin “Kamil insan” konsepsiyasının aktuallığı daha da artmaqdadır. Nizamiyə görə insanın mənəvi kamilləşməsi cəmiyyətin mənəvi kamilləşməsinin rəhnidir. Əsil

insanların cəmiyyəti üçün dəhşətli müharibələr, zorakılıq, tamahkarlıq, qardaş həmrəyliyinin olmaması cəmiyyət üçün ictimai bərabərsizlik qəbuledilməzdir. Nizami irsinin öyrənilməsində müasir məktəblilərin siyasi mədəniyyət tərbiyəsində rolu böyükdür. Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan Nizami Gəncəvi tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə hörmət şair yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Nizami təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə din və etiqad haqqında təliminin mahiyyətini oradakı insanların düşüncələri ilə verir. Nizamiyə görə “din” bərabərlik və ədalətdir.

Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərlik bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz...
Birini qəzəbli, acıqlı görsək,
Ona məsləhətlə eylərik kömək.
Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz (3, s. 13).

Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır, fərqli fikir və mədəniyyətlərə göstərilən hörmətlə yanaşır. Nizami vahid din ideyasını irəli sürməklə xalqlar, millətlər, milli etnik qruplar, tayfalar arasında mövcud olan münaqişələrə son qoymaq istəyir. Nizami xalqların adını çəkərək də onların mənsubiyyətinə hörmətlə yanaşır.

Zəncinin zahiri qaradır, ancaq,
Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.
Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır! (3, s. 256).
Nizami dini görüşlərində müxtəlif din və etiqadlara humanist yanaşır.
Ey müsəlman, öyünmə, atəspərəst deyilsən,
Bir günəşin eşqindən zərrəcə məst deyilsən.
Kaş ki, hindli möbidtək dərk edəsən dünyanı.
Bu dünyaya uymadan tərək edəsən dünyanı (2, s. 81).

Siyasi mədəniyyətin məkanı dövlətdir. Siyasi mədəniyyətin ucalığı xalqın hüquqlarının müəyyən olunması və təmin edilməsində öz əksini tapır. Nizami özünün ədalətli quruluş haqqındakı fikirlərinin ilk bədi ifadəsi olan “Sirlər Xəzinəsi”ndə hələ şah və hakimlərə nəsihət etmək yolu ilə onların islah ediləcəyini güman edirdi. Buna görə də, tarixdən və əfsanələrdən aldığı şahları özünün ideali kimi verib, müasiri olan şahlara təsir etmək istəyirdi. Nizaminin tarixdən alıb ideallaşdırdığı şah obrazlarından biri, adı ədalətli şah kimi xalq arasında yayılmış Nuşirəvandır. “Sirlər Xəzinəsi”ndə təsvir edilən Nuşirəvan hakimiyyətinin ilk dövründə zülmkar bir şahdır. O, çox zülm etdiyi üçün ölkəsi dağılıb, raiyyəti zülm və əziyyətlə yaşayır. Lakin hökmranlığının sonrakı mərhələsində oxucu bu zülmkar şahın dəyişikliyinə şahidi olur. Şah, quşların dili ilə deyilmiş bir neçə kəlimə sözdən ibrət alıb, ədalətli bir hökmdara çevrilir. Şair göstərir ki, şah və zülmkar

hakimlər onun nəsihətlərinə qulaq asmayıb öz zülmkarlıqlarını davam etdirsələr, bu heç də onlar üçün yaxşı nəticə verməz. Xalqın hümməti şahlar və zülmkarlar üçün qorxuludur. Bir neçə adamın birlikdə hümməti şah və hakimi yerində oynada bilər. Şah şərab və başqa vasitələrlə sərməst olarsa, onda onun vəzirləri və saray adamları bundan istifadə edib, xalqın başına olmanın oyununu açar bilirlər, xalq isə günahı şahda görür. Ölkənin və şahın müdafiəsi zəifləyir. Düşmənlər bu ölkənin üzərinə baş qaldırır. Şair bu fikirlərini təsdiq etmək üçün “Sultan Səncər və qarı” hekayəsini yaradır. Sultan Səncər Səlcuqlular sülaləsindən olan, Nizamidən bir neçə il əvvəl vəfat etmiş, eys-ışrətə başı aludə olduğundan ölkənin idarəsini öz yaxın adamlarına tapşıraraq zülmkar şahdır. Ona vergi verən bir tayfaya ədalətsizlik edib, onlardan alınan vergini artırdığı üçün həmin tayfa tərəfindən əsir edilir, bunun nəticəsində şahlıq əlindən çıxır, əsirlikdən qaçdıqdan sonra isə ölkəsinin qarət və talan edildiyini görürək, çox yaşaya bilməyib ölür. Nizami bu tarixi hadisələrdən istifadə edib, Sultan Səncəri öz müasirlərinə nümunə kimi təqdim edir. Nizami poemanın II, IV, XIV məqalələrindəki “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım şahla doğrudanışan qoca” dastanlarında zalımın zülmünə dözməməyi, onun zülm və əziyyətlərini üzünə söyləməyi məsləhət görürsə, XVIII və XX məqalələrdə zalımın zülmünə qarşı susmağı, tənqid etmədən əl çəkməyi məsləhət görür. Bu iki fikir ziddiyyətli olsa da, Nizami əsas fikirlərini II, IV və XIV məqalələrdə ifadə etmişdir. XVIII və XX məqalələrdəki “Cəmşidin munisi” və “Bülbül və qızılquşun dastanı” hekayələrində şair özünün təqib edilməsindən ehtiyat etdiyi üçün öz fikirlərini pərdələyib, simvollarla istifadə edir. (<https://az.wikipedia.org>) "Sirlər xəzinəsi" poemasında "Ədalətli və insafli olmağa dair" söhbətdə şair hökmdarları nəzərdə tutaraq onlara ağıllı, tədbirli, ədalətli olmağın, xalqın gözündə ucalmağın yolunu dinlərdə ifadə olunan ilahi təlimatlara əməl etməkdə görür. İnsanlığın şərəfini biliyi sevməkdə, fərdin səadətini cəmiyyət üçün çalışmaqda görən, hissənin mənafeyini tamın salamatlığında axtaran şair dövləti ictimai ədalət qurmağa borclu bir varlıq kimi qəbul edir. “Sirlər xəzinəsi” poemasından aşağıdakı beytlərə diqqət yetirək:

Zülmkarlıq dağıdar, bərbad eylər ölkəni,
 Ədalət səadətlə abad eylər ölkəni.
 Bu dünyanın nəbzini kim tutsa İsa kimi
 İnsafi, mürvətiylə olar dünya hakimi.
 Dünyaya fəth olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
 Yer üzünün fəthi ədalətdir, ədalət!
 Ədalətin - müjdəçi, bu dünyanı şad eylər,
 Ədalətin işidir, - ölkəni abad eylər.
 Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
 Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman (2).

Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-ayrı seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyətinə, dini görüşlərinə qarşı qiymətləndirmir. Onun qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Nizami təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə din və etiqad haqqında təliminin mahiyyətini oradakı insanların düşüncələri ilə verir.

Bizdə bərabərdir hamının varı,
 Bərabər bölürük bütün malları.

Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
 Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz...
 Birini qəzəbli, acıqlı görsək,
 Ona məsləhətlə eylərik kömək.
 Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
 Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.

Onun yaradıcılığına əsasən deyə bilərik ki, şairin yaradıcılığında multikultural və tolerantlıq elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Mədəniyyətin mühüm elementi olan tolerantlıq bu gün müxtəlif inanc, mədəni ənənə, siyasi məslək daşıyıcısı olan insanların ictimai vəhdətləşməsinin zəruri şərti kimi qəbul olunur. Eyni zamanda, tolerantlıq vətəndaş cəmiyyətinin əsas əxlaq prinsipidir. Cəmiyyəti yalnız qanunlarla idarə etmək mümkün deyil. Çünki insanları qanun vasitəsilə nəyə əsövq etmək çox çətindir. Bu baxımdan tolerantlığa cəmiyyəti və dünyanı qanunun gücü olmadan qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında idarə etmək imkanı və şansı kimi də yanaşmaq olar. Başqa sözlə, cəmiyyətdə tolerantlıq gücləndikcə qanunun həm işləməsi asanlaşacaq, həm də onun sərt şəkildə tətbiqinə zərurət qalmayacaq. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin də məsnəvilərində tolerantlıq nümunələri çoxdur. Məktəblərdə Nizaminin əsərləri vasitəsilə şagirlərə tolerantlıq görüşlərinin aşılması müasir məktəblilərin siyasi mədəni tərbiyəsinin formalaşmasında rol böyükdür. Şagirdlərdə siyasi mədəni tərbiyənin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, onlar dini dözümlülük, yəni digər inanc və əqidələrə dözümlü yanaşma, insan azadlıqları və hüququnun təsdiqi, demokratik fikirlərin formalaşması, irqi dözümsüzlük, terrorun qəbul edilməməsi, pislənməsi kimi fikirləri şagirdlərə təlqin etmək, onları toletanlıq ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir. Nizaminin əsərlərində də onun xalqların adını çəkərək onlara hörmətlə yanaşıldığını, tolerant fikirlərinin şahidi oluruq.

Ey müsəlman, öyünmə, atəşpərəst deylsən,
 Bir günəşin eşqindən zərrəcə məst deylsən.
 Kaş ki, hindli möbidək dərk edəsən dünyanı.
 Bu dünyaya uymadan tərək edəsən dünyanı (2, s. 81).

Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən və birbaşa vətəndaşların vicdan azadlığı ilə bağlı olan qanunvericilik bazası formalaşdırılarkən, eləcə də mövcud qanunvericilikdə dəyişikliklərin layihəsi hazırlanarkən ölkə ərazisində yaşayan və fəaliyyət göstərən çoxmillətli və çoxdini etnik qrupların vicdan azadlığı və tolerantlıq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əsas məqsəd uzun dövrlər ərzində azərbaycanlılarla birgə harmoniya və qardaşlıq şəraitində yaşayacaq xalqların ən böyük nailiyyəti olan dini və milli dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsi və onu yad təsirlərdən qorumaq olmuşdur (4, s. 13). Müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturaloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan inkişaf edə bilməz. Bunun sübutlarından biridir Azərbaycan Respublikasının inkişafıdır ki, burada Azərbaycanın milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşayırlar. Ona görə də Prezident İlham Əliyevin 2016-cı ili Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan etməsi heç də təsadüfi deyil və bunun dərin tarixi kökləri var. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev yanvarın 10-da Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı nitqində bu barədə deyib: "Azərbaycan multikulturalizmlə bağlı çox böyük işlər görüb. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, multikulturalizm yaşayır. Baxmayaraq bəzi siyasətçilər deyirlər ki, multikulturalizm iflasa uğrayıb. Bəlkə haradasa iflasa uğrayıb. Amma Azərbaycanda yaşayır və bu meyillər, bu ideyalar güclənir,

ictimaiyyətdən də daha çox dəstək alır. Biz bu yolla gedəcəyik. Beləliklə, multikulturalizm bu gün Azərbaycanda gedən demokratik proseslərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir”.

Ədəbiyyat

1. Nəsimov E.M. Cəmiyyət, mədəniyyət və siyasət fəlsəfəsi. Bakı, 2015, 96 s.
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə. Bakı, Elm, 2019
3. Nizami Gəncəvi, İsgəndərmə, İqbalnamə. Bakı, Lider, 2004
4. İsmayılov G. Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı, 2014, 240 s.
5. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı, “Nurlan”, 2006, 748 s.
6. Панарин А.С. Политология. – М.: «Проспект», 1998, 408 с.
7. Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 6 томах. Т.4 – М., 1989, 526 с.

РОЛЬ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛЬНИКОВ

Назарова Гюнель Эмил кызы
Резюме

Культура имеет особое значение в развитии политической культуры. Культура состоит из политических аспектов в единстве с культурными связями государства. К моделям политической культуры можно отнести национализм, государственность, религиозность, либерализм, демократию. В структуру политической культуры обычно входят политические интересы, знания и убеждения, оценка ориентации политических явлений, принятие норм в обществе, способы политической деятельности, привычки, опыт и умения, политические ценности.

THE ROLE OF NIZAMI GANJAVI IN THE FORMATION OF POLITICAL CULTURE EDUCATION OF MODERN SCHOOLCHILDREN

Nazarova Gunel Emil
Summary

Culture is of particular importance in the development of political culture. Culture is in unity with political aspects, cultural relations of the state. The models of political culture include nationalism, statehood, religious, liberalism, democracy. The structure of political culture usually includes political interests, knowledge and confidence, assessment of the orientation of political events, the adoption of norms in society, methods, habits, experience and skills of political activity, political values.

Rəyçi: prof. K.A.Məmmədov

Bakı Slavyan Universitetinin İbtidai təhsil kafedrasının 22 dekabr 2021 il tarixli 4 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 27 may 2022-ci il

UOT:37.

XALQ PDAQOGHIKASI NƏSİLLƏRİN MÜDRİK XƏZİNƏSİDİR

Babayeva Nübubət İsxan qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Xalq pedaqogikası nümunələrində mütərəqqi adət-ənənələrdə, mərasim və ayinlərdə, etniqrafik materiallarda, maddi mədəniyyət abidələrində, xüsusilə şifahi xalq yaradıcılığında olanlar ən yaxşı tərbiyə nümunələridir. Bu, həm də iqtisadi tərbiyə sistemində əsas yer tutur.*

Xalq pedaqogikası nümunələrində milyon-milyon mənəvi, iqtisadi, ictimai-siyasi təfəkkürü çox yığcam, lakonik və sərrat şəkildə ifadə edilmişdir. Məsələn: “Qənaət dolanışığın yarısıdır”; “Vaxtın qiyməti puldan bahadır”; “Çörəyə xor baxan ac qalar”; “Vaxtın itirən, baxtın itirər” və s. minlərlə misal gətirmək olar. Belə kəlamlar dastan və nağıllarda, bayatı və nəğmələrdə, tapmaca və lətifələrdə, həmçinin zəhmətkeş kütlələrin tərbiyə sahəsindəki tərbiyəsini ümumbəşəri səviyyəyə daşımaqla hikmət dərslisi rolunu oynamışdır. Onların zehni, əxlaqi-mənəvi və estetik inkişafına təsir göstərmişdir. Ona görə də haqlı deyiblər ki, ağ saçlı keçmiş hər bir şəraitdə gələcək nəsillər üçün çox maraqlı bir dövr olacaqdır. Çünki, o, gələcək bütün inkişafın özülüdür, təməlidir.

Açar sözlər: xalq pedaqogikası, ictimai-siyasi təfəkkür, adət-ənənə, şifahi xalq yaradıcılığı, estetik inkişaf

Ключевые слова: народная педагогика, общественно-политическое мышление, традиции, устное народное творчество, эстетическое развитие.

Key words: folk pedagogy, socio-political thinking, traditions, oral folk art, aesthetic development.

Ümumiyyətlə, hər gələn nəsil özündən əvvəlki, nəslin tarix boyu topladıqları qiymətli irsi əxz edir, onu təkmilləşdirir, gələcək nəsillərə ötürür. Pedaqoji irs də belədir; minlərlə nəsillərin əldə etdiyi irsdir. Tərbiyə sistemində onun əsas yer tutduğunu bu irsdən özlərinin və başqalarının bəhrələndiyini, ibrət dərslisi götürdüklerini, zövq aldıqlarını görkəmli alimlərimiz dönə-dönə söyləmişlər.

Böyük rus alimi A.Yertsen yazırdı ki, tarixi keçmişimizi öyrəndikcə biz müasirliyi daha tez aydınlaşdırırıq, olanların mənə dərinliyinə vardırıqca, gələcəyin mənasını başa düşürük, geriyə baxdıqca, irəliyə doğru sürətli addımlar atırıq.

K.D.Uşiniskinin pedaqoji irsini oxuduqca, onun aşağıdakı fikrə gəldiyini öyrənirik. O, yazırdı: “Tərbiyə xalqın yarandığı gündən mövcuddur; onunla bərabər doğulmuş, boy atmışdır”. Hamı üçün ümumi olan tək bircə fitri meyl var ki, tərbiyə ona hər zaman arxalana bilər. Buna biz xəlqilik adı veririk. Tərbiyə xəlqi olmalıdır.

“Xalq tərbiyəsi, xalqın inkişafının tarixi prosesində canlı üzvdür”. “Nağıllar xalq pedaqogikasının ilk və parlaq təşəbbüsüdür”. Onun fikrincə bu məsələdə hər kəs xalqın pedaqoji dünyası ilə müsabiqəyə girə bilməz”.

Azərbaycan pedaqoqu F.Köçərli yazırdı: “O, millət ki, öz tarixini, vətəni, dilini və dinini sevir, o şəxs öz milli adət-ənənələrini ən bahalı bir sərmayə kimi saxlayar, övladlarının ilk təlim-tərbiyəsində onlardan səmərəli istifadə edirlər”.

Belə misalların sayını ta keçmiş dövrdən başlayaraq bu günə kimi yəni müasir şair və yazıçılara kimi artırmaq olar. Onların da yaradıcılıqlarında milli adət-ənənələrə, bayatı və lətifələrə rast gəlmək olur.

Xalqın təcrübə və irsi ilə tanış olan hər kəs, o dövrün tərbiyəsini düzgün qiymətləndirən təsdiq edər ki, xalqın tarixi irsi, hakimanə təfəkkürü, idrak aləmi, dildən-dilə düşən, büllurlaşan, saflaşan, aydınlaşan şifahi xalq yaradıcılığı kainat qədər genişdir.

Bütün bu dediklərimizi iqtisadi tərbiyəyə də şamil etmək olar. Deyə bilərsiniz ki, N. Gəncəvi, M. Fizuli, N. Tusi və başqaları heç biri institut, universitet üzvü görməmişlər. Amma onlar izlərinin praktiki fəaliyyəti ilə, empirik müşahidələri ilə həyat akademiyasını bitirmişlər.

Çox əsirlik real təcrübələr zəmnində iqtisadiyyatın əkinçilik, bağçılıq, üzümçülük, maldarlıq və s sahələri üzrə, həmçinin qənaətcilliyə, qazanılmış pulun ağıllı xərclənməsinə, vaxt büdcəsindən səmərəli istifadə edilməsinə və bu kimi başqa məsələlər sahəsində elə adət - ənənələr yaratmış, elə fikir və ideyalar söyləmişlər ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Diplomlu iqtisadçılar üçün örnək olurlar. Məsələn: Zəhmət adamları həmişə dolanışacaq yerini torpaqda tapmışlar. Torpağı əkib şumlayarkən, məhsulu becərərək regionun təbii şəraitini nəzərə almışlar. Harada nəyi, necə becərəcəklərinin faydalı olduğunu təcrübələrində aydın etdikdən sonra işə başlamışlar. Bəzi buna aid kəlamlar söyləmişlər. Məs: “Torpaq deyir ki, öldür məni, dirildim səni”, “Qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar gətirər”, “Torpağın qarası üz ağardar” və

Keçmişdə insanlar sözün qüdrətinə, möcüzəsinə indikindən daha çox inam bəsləyərək iqtisadiyyatın asılı olduğu qüvvələrə sözlə təsir göstərməyə çalışmışlar. Məs: Məhsul yığıcı zamanı samanı sovurub arpa-buğdadan ayırmaq istərkən külək əsməyəndə onu sözlə çağırırdılar.

A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba,
Taxılımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba!

Elm inkişaf etdikcə, indiki texniki bir zamanda yenə də bəzən uluların məsləhətinə qulaq asılır. Məs: Aqranomlar bol məhsul götürmək üçün dincə qoyulmuş torpaqları bir neçə dəfə şumlamaq, onun altını üstünə çevirmək, kəsəkləri şumlamaq, toxumu qaydasında səpmək, malalamaq, vaxtında suvarıb-becərmək, tarlanı alağ otlarından təmizləmək, kol- kosdan təmizləmək zəruridir. Bu işləri vaxtilə ata-babalarımız primitiv üsulla - əllə, zəhmətlə görmüşlər. İndi bu işlər texnika vasitəsilə aparılır, az zəhmət tələb edir. Lakin buna baxmayaraq yenə də ata-babaların məsləhətlərindən də yan keçmirlər.

Onların hikmətli sözlərindən istifadə edirlər. Nənə-babalarımızdan sual etdikdə, dünyada ən bəxtəvər insan kimdir? Onlar belə cavab vermişlər. “Dünyada ən bəxtəvər insan möhtac olmayandır”, “Yaz günündə tərləməyən, qış günündə titrəyər”, “Yazda işləməyənin qışı sərt gələr”, “Yayda kölgədə yatan, qışda qar üstə yatar”.

Atalar həmişə övladlarına nəsihət vermişlər. Bu da bir növ gənclərə misaldır. Məs: “Bağa baxarsan, bağ olar, baxmarsan dağ olar”, “Yıxılınsız torpaqdan yapışın, o, sizi qaldırar”, “Dağ başında xırman qurmayın sovurarsınız yel aparar”. Dağ döşündə dəyirman qurmayın,

üydərsiniz sel aparar”, “Əkin, biçin, çalışın, işləyin, çünki əkində, biçində əli olmayanın süfrədə üzü olmaz”.

Babaların nəsihəti həmişə müdrik olmuşdur, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Biz pedaqoqlar, müəllimlər, tərbiyəçilər qarşımızda oturan tələbələrə, şagirdlərə, kiçik yaşlı uşaqlara tövsiyə edirik ki, zəhmətə alışınlara, ona dırnaqarası baxmasınlar. Kim bəxtiyar, xoşbəxt, azad, müstəqil, ruzisinin bol, var-dövlətinin çox olmasını istəyirsə, çoxlu işləməli, qənaət etməlidir. “Üzü qara, əli boş olmaqdan müxtəlif yollar axtarmalı, zəhmət çəkməlidir. Onlar özlərinin fikirlərini bəzən şeirlərlə də ifadə edirdilər. Məs:

Dost, dost ilə bac olmaz,
Bir tikəyə ac olmaz,
Zəhmət sevən, iş görən,
Özgəyə möhtac olmaz.
Mahud nədir, biz nədir?
Çuxa nədir, xəz nədir?
Əl dəyməyən torpaqlar.
Göz görməyən xəzinədir. və s.

Bunlar da bu gün üçün xarakterikdir. Belə ki, müasir tərbiyə sistemində xalq pedaqogikasının çox vacib mövqə tutduğunu əyani faktlarla təsdiqləyir. Regionlarda yaşayan uşaqlar, şagirdlər valideynlərinə kömək edir. (Məhsulun toplanmasında, ot toplayır, heyvandarlıq işlərində iştirak edir, dirriklərdə, pambıq yığımında, baramanın yemlənməsində, çay və tütün toplanışında və s.). Bu, “Vaxtını itirsən əgər, görərsən böyük zərər” hikmətini əziz tutur, ona riayət edirlər.

Haradakı uşaq yerə düşmüş çörəyi öpüb gözünün üstünə qoyur, taxıl çuvalının üstündə oturmağa ehtiyat edir, düyünü ayaq altına atmaqdan çəkinir, orada xalq pedaqogikasının iqtisadi tərbiyə sahəsində fəaliyyət göstərir. Çünki məhz bu pedaqogika uşaqlara çatdırıb ki, “Əgər bilməyib çörəyi ayaqlasan, gərəkdir ki, onu götürüb üç dəfə öpəsən, gözün üstə qoyasan, yoxsa çörək adama qənim olar”, “Taxıl anbarının üstündə oturanın uğuru xeyir gətirməz”, “Düyünü ayaq altına atmazlar, bərəkətsiz olar” və s.

Nənə-babalarımız uşaqlarını bu ruhda böyütmüşlər. Prof. N.Kazımovda bu gün milli pedaqogikaya qayıdışı məsləhət bilir. İndiki dövrdə də yaşlı nənə-babalarımız bu keçmiş adət - ənənələri saxlayırlar. Onlar belə tərbiyə aldıkları üçün onu qoruyub saxlamağa çalışırlar. Məsələn: Çörəyi əllə kəsirlər, bıçaqla kəsməyə ehtiyat edirlər.

Həmin evdə xalq pedaqogikası qüvvədədir. Çünki bu pedaqogika insanlara aşağıdakıları aşılayırdı: “Çörəyi bıçaqla doğramaq günahdır, bu, bin-bərəkəti evdən kəsmək, qıtlıq yaratmaq deməkdir. Qədim insanlarda bu inam olmuş, bəzi ailələrdə hələ də davam edir. Nənə-babalarımız uşaqlara həyatda olan hər bir canlı və cansız əşyalara aid tapmacalar öyrədirdilər. Bax, orada xalq pedaqogikası hökm sürür. Məsələn:

Kənd təsərrüfatı alətləri üçün:

1. O nədir ki, üstü taxta, altı daş (Vəl)
2. Kişi-kişi dəmirdən dişi; yeyər buğdanı, qalar küləşi. (Oraq, vəl)
3. Bizdə bir kişi var, qırx dənə dişi var. (Çin)
4. Bir özü var, dörd gözü var. (Boyunduruq)
5. Bizdə bir kişi var, təpəsində üç dişi var. (yaba)

Ağaclar, myvələr, bostan və tərəvəz məhsulları haqqında.

1. Əyri-üyrü boy atar, ayağı yerə batar;
Salxım-salxım sallanar, altında karvan yatar.(Söyüd ağacı)
2. Ağ uzatdım, al toxudum, qara sərdim. (Böyürtkən)
3. Altı dəri, üstü dəri, içində bir ovuc darı (əncir)
4. Altı taxta, üstü taxta, içində yaşıl paxla. (Püstə)
5. Bostanda var bir arvad, paltar geyib qatbaqat. (kələm)
6. Çəpər üstə çal xoruz. (Boranı)
7. Hallanar, hullanar, yaşıllanar, sallanar. (Xiyar)

Ev və ev əşyaları haqqında:

1. Tat-tatını götürər, tat oğlunu götürər, oğlu yarpaq götürər, yarpaq torpaq götürər. (Ev)
2. Çöldə deyil, evdədi, nə yerdə, nə göydədir. (Pəncərə)
3. Hey gedər, huy gedər, bircə qarış yol gedər. (Qarı)
4. Ağ qul qapıları gəzər. (Nərdivan)
5. Ağacdən yuvası var, daşdan yumurtası var. (Tərəzi)
6. Alçaq damdan qar yağar, qırağı taxta divar. Ələk)

İqtisadiyyatla bağlı digər məsələlər üzrə də bu cür yüzlərlə tapmacalar var ki, onlar uşaqları düşünməyə təhrik edir, onların təfəkkürünü möhkəmlədir, onları iqtisadi məsələlərə, məişət və keçmiş kənd təsərrüfat alətlərinə aid müvafiq bilik və təsəvvür əldə etməyə yönəldir. Nəhayət ki, haradakı müdrik qocalarımız xalqımızın milli adətlərindən və onların yaranma tarixindən, üsullarından söhbət açır, onlara nəsihət verir, etik, estetik cəhətləri sadə xalq dilində onlara miras qoyurdular. Məs: yemək mədəniyyəti, ailəyə rəhbərlik, mal-qaraya qulluq və s.

Hansı məktəbdə ki, şagirdlər valideynlərindən öyrəndiklərini məktəbin tədris təcrübə sahəsində və ya canlı guşədə tətbiq edir, yaxud ailədə qazandığı adətə uyğun olaraq məktəbdə elektrik enerjisinə, suya qənaət edir. Bax, orada xalq pedaqogikasının iqtisadi tərbiyə sahəsində görülən işlər özünü göstərir.

El malını qorumaq, onlara sağlam münasibət göstərmək, qənaətçilik-bütün bunlar gənc nəslin iqtisadi tərbiyəsində xalq pedaqogikası materiallarının mühüm yer tutduğunu və qüdrətli vasitələrdən biri olduğunu təkzibedilməz faktlarla sübuta yetirir. Babalardan gələn iqtisadi tərbiyə məsələləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib.

Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycanımızı iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməsi üçün islahatlar aparıldı. Ən əsas da aqrar və qeyri neft sektorunda.

Ulu öndərimiz H. Əliyev bu mühüm məsələnin vacibliyini belə ifadə edirdi. “Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq, mülkiyyət formasını dəyişmək, torpaq islahatı keçirmək, sərbəst iqtisadiyyata geniş yol açmaq respublikamızın həyatında çox mühüm və əhəmiyyətli, eyni zamanda, son dərəcə məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”. Bazar iqtisadiyyatına keçid, respublikada aparılan islahatlar “Audit komitəsinin yaradılması, Dövlət Gömrük Nazirliyinin, Vergi Nazirliyinin yaradılması, Müdafiə Sənayesi Nazirliyi, Əsrin kantraktı, Şahdəniz Neft yatağının işə salınması, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılışı”, “Karvan yolunun” yenidən bərpası-bütün bunlar respublikamızın iqtisadi inkişafı üçün zəmin yaratdı. Bu işə şagirdlərimizin düzgün tərbiyə və təhsil almasından çox asılıdır.

Təhsildə aparılan islahatlar, şagirdlərin iqtisadi cəhətdən düzgün tərbiyəsi, müəllim və valideynlərin əlbir işi bunları yerinə yetirilməsinə təkan verəcəkdir.

“Açıq qapı” siyasəti, enerji resusları invertisiya qoyuluşu və s yerinə yetirmək üçün geniş intellektual səviyyəli, dünya arenasına çıxmağı bacaran şagirdlər və gənclər yetişdirmək lazımdır. Bunun üçünsə əxlaqi-etik cəhətdən düzgün tərbiyə almış əməyi sevən gənclər lazımdır.

Belə gənclər isə birinci növbədə ailədə tərbiyə alır, əməyə alışdırılır.

Müstəqil Azərbaycan əməyi insan ləyaqətinin, ailə səadətinin tənzimləyicisi və qoruyucusu hesab edir. Bu isə milli dəyərlərdən irəli gəlir.

Böyük H. Əliyev demişdir:

“Mən bu gün bir Azərbaycanlı kimi özümdə həm milli-mənəvi dəyərləri cəm edən bir insan kimi deyirəm ki, bizim xalqımızın mənəvi-əxlaqi mentaliteti onun ən böyük sərvətidir, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun milli sərvətidir”

Yuxarıda dediyimiz kimi xalqımıza məxsus milli-mənəvi keyfiyyətlər bu xalqın keçdiyi uzun tarixi dövrlər ərzində formalaşmışdır. Əsrlər ərzində xalqımız yaxşını-pisi, xeyri-şəri, düzünü-əyrini müqayisə etmiş, həyatda yaxşı nə varsa, onu əxz etmiş və özlərinin həyat amalına çevirmişlər. Amma həyat təkcə yaxşılıqlardan ibarət deyil, bu həyat pisləklərdən də xali deyil. Bütün xalqlarda olduğu kimi, bizdə də yaxşılığa meyl çoxdur. Bunlar özünü milli-mənəvi dəyərlərimizdə daha çox biruzə verir.

Bizim xalqda elə xüsusiyyətlər var ki, onları başqa xalqların adət-ənənələrində az görmək olur. Məs: Böyüyün kiçiyə qayğısı, kiçiyin böyüyə ehtiramı, ata-anaya hörmət, əliaçıqlıq, sədaqətlik, vətənə bağlılıq, torpağı sevmək, qonaqpərvərlik, qənaətçilik, səxavətlik, namus, qeyrət, abır-həya, ismət kimi keyfiyyətlər Azərbaycan xalqı tərəfindən özünün milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsinə çevirmişlər.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın sosial həyatında, məişətində, əxlaqi keyfiyyətlərində bu gün də öz əksini tapır. Bu gün şifahi xalq ədəbiyyatında, mədəniyyət abidələrində qorunub saxlanmışdır.

Qorunub saxlanan irsimizdə aforizmə çevrilmiş ifadələr bu gün də xalqımızın dilində işlənir. Hətta ulu öndərimiz H. Əliyevin nitqində çoxlu aforizmlərə rast gəlmək olur. Məs: “Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır”, “Azadlıq və istiqlaliyyət hər bir xalqın milli sərvətidir”, “Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə öz ziyalıları, öz mədəniyyəti, öz elmi ilə tanınır”, “Dövlət iki şeydən sarsıla bilər: günahkar cəzasız qalanda və günahsız cəza veriləndə”, “Gələcək bilikli, elmi insanların çiyinləri üzərində duracaqdır” və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1996.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 1992.
3. N.Kazımov, Ə.Həşimov “Pedaqogika”, “Maarif” Bakı, 1996.
4. Z.Qaralov “Azərbaycanda təhsil islahatının əsasları”, “Azərb. müəllimi”, 25-29 fevral, 2001.
5. Ə. Həşimov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” Bakı, 1993.
6. N. Kazımov “Məktəb Pedaqogikası”, Bakı, “Çaşoğlu”, 2002.
7. N.Kazımov “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi”, Bakı,
8. L.Qasıмова, R. Mahmudova, “Pedaqogika” “Çaşoğlu”, Bakı, 2012.
9. N.Xəlilov, K.Hacıyeva, S.Hacıyeva, “Azərbaycan ailə etikası”, Gəncə, 2001.

НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИКА – МУДРОЕ СОКРОВИЩЕ ПОКОЛЕНИЙ

Бабаева Нубубат Исах кызы

Резюме

На примерах народной педагогики лучшими образцами воспитания являются прогрессивные традиции, церемонии и обряды, этнографические материалы, памятники материальной культуры, особенно устный фольклор. Он также играет ключевую роль в системе экономического образования.

Миллионы духовных, экономических, общественно-политических мыслей выражаются очень сжато, лаконично и сerrat в примерах народной педагогики. Например: «Сбережения — это половина ваших средств к существованию»; «Время дороже денег»; «Кто пренебрегает хлебом, тот будет голодать»; «Тот, кто теряет время, теряет удачу» и так далее. Есть тысячи примеров. Такие изречения послужили учебником мудрости в сагах и сказках, баятах и гимнах, загадках и анекдотах, а также в поднятии просвещения трудящихся масс на общечеловеческий уровень. Это сказалось на их умственном, нравственном и эстетическом развитии. Поэтому правильно сказали, что седое прошлое будет очень интересным периодом для будущих поколений в любой ситуации. Потому что это основа всего будущего развития.

FOLK PEDAGOGY IS A WISE TREASURE OF GENERATIONS

Babayeva Nububat Isakh

Summary

On the examples of folk pedagogy, the best examples of education are progressive traditions, ceremonies and rituals, ethnographic materials, monuments of material culture, especially oral folklore. It also plays a key role in the system of economic education.

Millions of spiritual, economic, socio-political thoughts are expressed very concisely, laconic and serratically in the examples of folk pedagogy. For example: "Savings is half of your livelihood"; "Time is more valuable than money"; "He who neglects bread will go hungry"; "He who wastes time loses his luck" and so on. There are thousands of examples. Such sayings served as a textbook of wisdom in sagas and fairy tales, bayats and hymns, riddles and anecdotes, as well as in raising the enlightenment of the working masses to the universal level. This affected their mental, moral and aesthetic development. Therefore, it was correctly said that the hoary past will be a very interesting period for future generations in any situation. Because it is the basis of all future development.

Rəyçi: p.ü.f.d.Binnətova Şəlalə

Ümumi pedaqogika kafedrasının 15.12.2021-ci il tarixli iclasının çıxarışı prot № 6

Daxil olma tarixi 18 mart 2022-ci il

UOT:37.

İNKLÜZİV TƏHSİL ALAN ŞAĞIRDLƏRİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFATI, KLİNİK MƏNZƏRƏSİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xəlilova Aysel Əli qızı

Bakı Dövlət Uninversitetinin doktorantı

khalilova111@gmail.com

Xülasə: *Sosial təcrübənin mənimsənilməsində qarşılıqlı münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq insanlarla qarşılıqlı münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkilir. Bu amil onların sosillaşmasında ləngidici rol oynayır. İnkluziv təsildə qarşılıqlı münasibətlərini daha düzgün təşkil etmək üçün sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların inkişaf probleminə görə təsnifatlaşdırılması tələb olunur. Müxtəlif tədqiqatlara diqqəti cəlb edən müəllif ölkəmizdə inkluziv təhsilə cəlb olunan uşaqları üç kateqoriya üzrə təsnifatlaşdırmağı məqsəda uyğun hesab edir. Təsnif olunan qruplar üzrə - psixi inkişafın və nitqin ləngiməsi, ağıl kəməli və ağır psixi ləngimə, dayaq-hərəkət pozuntuları olan xəstəliklərin klinik mənzərəsini və xüsusiyyətlərini açıqlayır. İnkluziv təhsildə bu xəstəliklərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların qarşılıqlı münasibətlərin daha səmərəli qurulmasına şərait yaradır.*

Açar sözlər: inkluziv təhsil, psixi inkişaf, nitqin ləngiməsi, əqli imkanların məhdudluğu, daun sindromu, autizm, dayaq-hərəkət pozuntuları

Ключевые слова: инклюзивное образование, психическое развитие, задержка речевого развития, умственная отсталость, аутизм, нарушения опорно-двигательного аппарата

Key words: inclusive education, mental development, speech delay, mental retardation, autism, disorders of the musculoskeletal system.

Hər bir yaş dövründə insan psixikasında baş verən inkişaf onun sosial yetkinliyini qabaqlayır. Psixikanın imkanları sayəsində onun ünsiyyət əlaqələri genişlənir, davranış və fəaliyyəti tənzimlənir. İnsan fəaliyyətində qarşılıqlı münasibətlər inkişaf etdikcə, sosial təcrübənin mənimsənilməsi baş verir, lakin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların inkişafında bu qanunauyğunluqlar az və çox dərəcədə pozulur.

Təbii ki, onlar yaşadıkları xəstəliyin yaratdığı çətinliklərə görə ağır mənəvi-psixoloji duruma malik olur, onların ətraf aləmə, insanlara qarşı münasibəti dəyişkən, cəmiyyətə inteqrasiya və adaptasiyası çətin olur. Bunun başlıca səbəbi xəstəliklərin “uşağı bir sıra fəaliyyət sahələrindən təcrid etməsidir. Belə təcrid olunma inkişafda ikinci ləngimələrə səbəb olur - insanlarla geniş sosial-emosional əlaqələrin olmaması, bu əlaqələrdə zəiflik və ayrılıqlar” (1,386). Başqa sözlə desək, xəstəliklər nəticəsində bu uşaqlarda ləngimələr yalnız dərk etmə sahəsində deyil, həmçinin sosial-emosional sahədə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Sosial-emosional sahədə ləngimələr bumeranq effektinə malikdir, öz növbəsində bu uşaqların dərk etmə sahəsindəki ləngimələri daha da dərinləşdirir.

İnsanlarla sosial-emosional əlaqələrin zəif olmasının səbəblərindən biri kimi mütəxəssislər onlara ətrafdakı insanların münasibətini qeyd edirlər. Bir qayda olaraq ətrafdakı insanlar uşaqda hansısa problemin olduğunu bildikdə ona ya laqeydlik göstərir, ya da yazıqları gəlir. Valideynlər də çox zaman başlıca diqqəti onun müalicəsinə yönəldirlər. İstər ətrafdakı insanlar, istərsə də valideynlər əksər hallarda bu uşaqların sosial-emosional tələbatlarını ödəmək

haqqında az düşünürlər. Belə yanaşma nəticəsində uşağın sosial-emosional tələbatları ödənmir və tədricən sönür. Ona lazım olan diqqət göstərildikdə, istəkləri ilə maraqlandıqda uşağda özünüqiymətləndirmə normallaşa bilər (2).

Fiziki yaxud psixi məhdudiyyətləri olan uşaqlar cəmiyyətin daha çox qayğısına ehtiyacı olan təbəqədir. Beynəlxalq ictimaiyyət sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya edərək, onun fəal üzvü olmasının müxtəlif yollarını axtarır. Son dövrlərdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə cəlb edilməsi, onların cəmiyyətə inteqrasiyası, adaptasiyası, nəhayət, özünüreallaşdırmasına yardım etmək, belə ailələrə sosial dəstək vermək mühüm məsələ kimi irəli sürülür. İnkluziv təhsilin təşkili bu mühüm məsələnin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib.

Lakin inkluziv təhsilin təşkili zamanı da bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların müxtəlif xəstəliklərə malik olması ilə bağlıdır. Onların həm təhsilinin, həm də qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəli təşkil edilməsi üçün inkluziv təhsildə iştirak edən şagirdlərin hər birinin xəstəliyinin xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluqlarının nəzərə alınmasını tələb edir. Məsələnin belə qoyuluşu inkluziv təhsilə cəlb olunan şagirdlərin inkişaf problemlərinə görə təsnifatlaşdırılmasını tələb edir.

Pedaqoji ədəbiyyatda sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təsnifatlaşdırılmasına xüsusi önəm verilir. M.A.Karaca Türkiyənin təhsil sistemində inkluziv təhsilə cəlb edilən şagirdlərin təsnifatını aşağıdakı kimi aparır: *zehni gerilik, emosional və davranış pozğunluğu, ünsiyyət pozğunluğu, öyrənmə çətinliyi, çoxsaylı əlillik, eşitmə çətinliyi, görmə qüsuru, fiziki sağlamlıqla əlaqədar çatışmazlıqlar, xroniki xəstəliklər, autizmin spektr pozğunluğu, diqqət çatışmazlığı və hiperaktivliyi olan şəxslər* (Milli Təhsil Nazirliyi, 2012) (3, s. 25-26).

İ.A.Rudakova isə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların aşağıdakı təsnifatına üstünlük verir:

- eşitmə və görmə orqanlarında zəifliyi olan uşaqlar;
- dayaq-hərəkət aparatında qüsurları olan uşaqlar;
- müxtəlif səviyyəli intellektual çatışmazlıqları olan uşaqlar;
- müxtəlif somatik xəstəliklərə məruz qalanlar;
- o cümlədən açıq ifadə olunan davranış-emosional pozuntuları olan uşaqlar;
- autizmin spektr pozğunluqlarına məruz qalan uşaqlar (4,176-177):

Bu təsnifatların sayını artırmaq da olar, lakin inkluziv təhsilə cəlb olunan şagirdlərin problemlərinin əhatə dairəsinin aparılan təsnifatlardan daha geniş olduğu məlumdur. Güman etmək olar ki, yuxarıda müraciət etdiyimiz müəlliflər təsnifatları hazırlayarkən öz ölkələrində bu istiqamətdə olan xarakterik məqamlara əsaslanıblar. Bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilir. Belə ki, uşaqların sağlamlıq imkanlarını məhdudlaşdıran xəstəliklərin təsnifatlaşdırması mühüm məsələ olub, xəstəliklərin kliniki mənzərəsini və xüsusiyyətlərinin dəqiq mənzərəsini aşılamağa imkan verir. Bu inkluziv təhsilə cəlb olunan şagirdlərin təhsilinin daha səmərəli təşkili üçün olduqca vacibdir.

Biz Bakı şəhər məktəblərdə tədqiqat apararkən, məlum oldu ki, ölkəmizdə inkluziv təhsilə cəlb olunan uşaqları aşağıdakı üç kateqoriya üzrə təsnifatlaşdırmaq olar.

1.Dərketmənin bir və ya bir neçə sahəsində ləngiməsi (psixi inkişafın və nitqin ləngiməsi) olan şagirdlər.

2.Ağıl kəməli və ağır psixi ləngiməsi olan (oligofren və autizmli) şagirdlər.

3.Dayaq-hərəkət aparatında pozuntuları olan (travma almış və DSP-li) şagirdlər.

Müəllimlər bu uşaqların xəstəliklərinin hər birinin klinik mənzərəsi və xüsusiyyətləri haqqında məlumata malik olduqda onlarla pedaqoji işi daha səmərəli qura çilirlər. Belə ki, bu məlumatlar sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların həm əqli fəaliyyətini, həm də digər şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin uğurlu təşkili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi zamanı məlum oldu ki, inkluziv təhsildə müəllimlər çox vaxt bu xəstəliklərin özünəməxsusluqları haqqında kifayət qədər məlumata malik olmadıqları üçün onlar pedaqoji prosesdə gözlənilən səmərəni əldə edilməsində çətinlik çəkirlər. Qeyd olunan kateqoriyalara aid olan xəstəliklər inkluziv təhsilə cəlb olunan şagirdlərdə daha xarakterik olduğu üçün onların kliniki mənzərəsinə və xüsusiyyətlərinə diqqət edək.

Dərketmənin bir və ya bir neçə sahəsində ləngimə: Psixi inkişafın və nitqin ləngiməsi: Bu xəstəliyin müəyyən edilməsi nisbətən çətinliklər yaradır. Adətən bu problem gec dilaçma, gec əqli inkişaf və s. əlamətlərə görə səciyyələndirilir. Bu bəzən səhv nəticələrə gətirib çıxarır. “Uşaqlarda psixi inkişafın pozulması olduqca müxtəlifdir. Ona görə əqli ləngimənin səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir. Əqli ləngiməyə aydın izah verərək onun səbəblərini və başlıca əlamətlərini ayırd etmək olar. Kliniki müşahidələr, neyrofizioloji və neyropsixoloji tədqiqatlar göstərir ki, əsəb sistemində hər hansı sahənin zədələnməsi nəticədə şəxsiyyətin ahəngdarlığını pozur” (5,7-12). Adətən bu xəstəliyin müəyyən edilməsi üçün xüsusi eksperimental-psixoloji yollardan istifadə edilir. Yalnız bu yolla psixi inkişafın və nitqin ləngiməsini digərlərindən fəqrləndirmək, ləngimənin səbəblərini aydınlaşdırmaq və geriliyin tezliklə aradan qaldırılması mümkündür. Bu bir mənalı olaraq xüsusi mütəxəssislər - pedaqoq-defektoloq, psixoloq, həkim, patopsixoloq tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər. Diaqnozun qoyulmasında qeyd olunan mütəxəssislərin müayinəsi nəticəsində rəylərin verilməsi zəruridir.

Mütəxəssislər problemi iki istiqamətdən qiymətləndirirlər: pedaqoq-defektoloq və psixoloq uşağın dərketmə fəaliyyəti və səviyyəsi, həkim və patopsixoloq isə mərkəzi əsəb sisteminin vəziyyəti, koqnitiv sahənin ayrı-ayrı komponentlərinin ləngimələri haqqında qərar çıxarırlar. Problemin ciddiliyini və insan həyatı üçün vacib olduğunu nəzərə alaraq, hər iki istiqamətdə müəyyənləşdirilmiş qərar birgə keçirilən konsiliumlarda hərtərəfli təhlil etdikdən sonra qəbul edilməlidir.

Psixi ləngimələr çox zaman nitq ləngimələri ilə müşaiət olunur. Təbii ki, belə problemləri olan şagirdin danışıqı səlis olmur. Onlar danışıqda dolaşır, məntiqsiz, nizamsız söz yığıntısı təsiri yaranır. Bəzən çox danışır, bəzən də saatlarla dinməz oturlar. Nitqdə qrammatik qaydaların gözlənilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin yaradılması sahələrində onların təcrübəsi iki-üç yaş əvvəlki dövrün tələblərinə cavab verir. Nağlın, hekayənin, süjetli şəkillərin məzmununu ardıcıl izah etməkdə, istiqamətləndirici müraciətlərə müvafiq hərəkət planı seçməkdə xeyli problemlərlə üzləşirlər. Yaranan nitq ləngimələri onların digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərə daxil olmasına da mane olur. Təhsil prosesinə cəlb edildikdə bu məqam daim müəllimlərin diqqətində olmalı, onların digər şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin təşkili yolları araşdırılmalıdır.

Ağıl kəmliyi və ağır psixi ləngimə: Əqli imkanları məhdud olan uşaqlar xəstəliyin ağırlıq dərəcəsinə görə üç qrupa bölünür: idiotiya; imbesillik; debillik. Bu xəstəlik əsasən xromosonların genetik pozulması nəticəsində yaranır. Ümumdünya səhiyyə təşkilatının məlumatlarına görə, əqli məhdudluq dünyanın bütün ölkələrində ümumi sayın 1-3 %-ini təşkil edir. Onlardan 75 % - ə qədəri yüngül, 25%-i orta və ağır formalı məhdudluğa düçar olurlar (6).

Əqli imkanları məhdud olan uşaqların xəstəliyinin kliniki əlamətləri belə izah edilir: ətraf mühitə somatik pozuntulardan yaranan maraqsızlıq, nevroloji pozuntulardan yaranan aqressiya, neqativizm, əsəb tutmaları, isteriya və ya apatiyaya bənzər psixopatoloji hallar, psixoloji və pedaqoji təsirlərə qarşı dezadaptasiya. Buna görədir ki, S.Y.Rubinşteyn bu qrupa daxil olan uşaqların spesifik cəhətlərini səciyyələndirərək bildirdi ki, bu - ruhi xəstəlikdir. Bu xəstəlik normal psixi və fiziki proseslərin pozulması ilə özünü biruzə verir. Belə insanlarda real varlığın dəyişdirilmiş formada qavranılması, əhval-ruhiyyəsinin qeyri-adekvat dəyişməsi əlamətləri müşahidə olunur (5).

A.R.Luriya əqli imkanları məhdud olan uşaqlarla I və II siqnal sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı eksperimentlər keçirmişdi. Tədqiqat prosesində o normal və oliqofren uşaqların müqayisəsini aparmaq üçün onlara müxtəlif mürəkkəbliyə malik olan söz təlimatları və əyani tapşırıqlar vermişdi. Məlum olmuşdu ki, normal uşaqlardan fərqli olaraq, oliqofrenlərdə daha çox əyani qavrama üstünlük təşkil edir, onlar şifahi tapşırıqları çətinliklə yerinə yetirirlər. Söz onların yeni məzmunlu məsələlərin icrasına kömək edə bilmir, yaxud pis kömək edir. Beləliklə, oliqofrenlər üçün oyanma və ləngimənin zəifliyi, onun etibarlılığı, qoruyucu ləngimənin nizamlanmaması və II siqnal sisteminin inkişafdan geri qalmasının xarakterik olduğu müəyyən edilmişdir (7,67).

Əqli imkanları məhdud şəxslərdə baş beyin fəaliyyətinin pozulması I siqnal sistemində özünəməxsus qaydada baş verir. Dərketmə prosesinin hər bir mərhələsində özünü göstərən pozuntu sonrakı prosesləri də şərtləndirir. Nəticədə ətraf aləmin qavranılması, dərk edilməsi gerçəkliliklə uyuşmur.

A.N.Leontyev apardığı tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyən etmişdir ki, əqli imkanları məhdud uşaqlarda hafizənin özünəməxsus psixoloji xassələri var. Onlar öyrəndikləri materiallarda cisim və hadisələrin yalnız xarici əlamətlərini yadda saxlayırlar. Daxili məntiqi əlaqələri, səbəb və nəticə qanunlarını dərk etmədikləri üçün onların izahında təhriflərə yol verirlər. Onlar həmçinin izah edilən şifahi məlumatları da təhriflə qəbul edirlər. Buna görə də bu şagirdlərlə pedaqoji iş zamanı əyani vasitələrin tətbiqi zəruridir (8, 43).

A.N.Leontyev qeyd edir ki, əqli imkanları məhdud olan şagirdlərə vasitəli və vasitəsiz yaddasaxlama bacarıqlarının öyrədilməsi mümkündür, lakin onlarda yaddasaxlama dinamik və dəyişkən olduğu üçün bu bacarığı yeni mövzulara tətbiq edə bilmirlər. Əqli imkanları məhdud olan uşaqlar daha çox mexaniki hafizəyə malik olurlar (8,134).

Əqli imkanları məhdud olan uşaqların inklüziv təhsilə cəlb edilməsi üçün onların differensiasiyası vacibdir. Bu təhsilə yalnız əqli imkanları ağırlıq dərəcəsinə görə ən yüngül olan uşaqlar cəlb oluna bilər. Məsələn, idiotiya səviyyəsindəki uşaqlar üçün dərketmə proseslərinin inkişafdan çox geri qalması xasdır. Onlar öz yaşadlarından psixi cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalırlar. Təlimə uyğunlaşmır, hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri qura bilmirlər. Bir sözlə, idiotiyalı uşaqlarla təlim nəticəsiz qalır. Əqli imkanların məhdud olmasının ən yüngül forması debillikdir. Ağırlıq dərəcəsinə görə onun yüngül, orta və ağır formaları ayırd edilir. Yüngülləşdirilmiş proqram əsasında onları korreksiyası etmək, onların yeni bilikləri və sadə bacarıqları mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür.

Autizm xəstələri də əqli ləngimələri olan uşaqlar qrupuna daxil edilirlər. Motorikanın, nitqin, o cümlədən sosiallaşmanın pozulması və bu istiqamətdə psixi inkişafın ləngiməsi autizmlil uşaqlar üçün xarakterik haldır. Bu xəstəlik erkən yaşlarından başlayaraq həyatı boyu insanın sağlamlığının pozulmasına səbəb olur. Onlarda psixi inkişaf müxtəlif səviyyələrdə gedir.

Bəziləri konkret sahələr üzrə - musiqi, riyaziyyat və s. istedadlı olur. Bəzilərində sosial, əqli və nitq inkişafının pozulması xarakterikdir (9, 196).

Autizm kiçik yaş dövründən başlayaraq sosiallaşmada və kommunikasiya bacarıqlarının formalaşmasına mənfi təsir göstərən inkişaf pozulmasıdır. Bu əlamətlər iki-üç yaşda daha aydın nəzərə çarpır. Autizmlə uşaqlar qapalı, bəziləri isə aqressiv olurlar. Autizm hazırda geniş yayılmış sindrom olmaqla təxminən yüz uşaqdan birində təsadüf olunur. Bu xəstəliyin müalicəsi yoxdur. Onlarla psixiatrik, nevroloji müayinələr aparılmalı və müvafiq məşğələlər qurulmalıdır. Sindrom nə qədər erkən aşkar olunarsa, təlim daha yaxşı nəticələr verir.

Sindromla yanaşı digər pozuntu müəyyən edilərsə üçtərəfli məşğələlər (psixoloji, loqopedik və defektoloji) təşkil olunmalıdır. Autizm sindromunun erkən yaşda aşkarlanması, düzgün diaqnostikasi və bu uşaqların vaxtında təlimə hazırlanması onların normal yaşadılarla birgə təhsil almalarına imkan verir. Sindrom müəyyən olunduqdan dərhal sonra təlimə başlanılmalıdır. Əks halda bu xəstəliyin əlamətləri bütün ömür boyu uşaqlarda müşahidə oluna bilər. Belə uşaqlarda introvertlik və ya digər bir deyimlə desək psixopatiya əlamətlərinə rast gəlinə bilər. Bu səbəbdən autizm sindromlu uşaqların sosiallaşması, cəmiyyətə adaptasiya və inteqrasiya olduqca vacibdir.

Hansı səbəblə bağlı yaranmasından asılı olmayaraq, autizmin əsas 2 tipi də ayırd edilir. MİND İnstitutundan Professor Devid Amaral autizmlə uşaqların diaqnostikasında onları 2 şkalaya bölünür.

I şkalada təbiiq edilən bütün tədbirlərə, göstərilən təsirlərə baxmayaraq başqalarından asılı yaşayan autizmlilər yerləşdirilir.

II şkalada yaşlılıq dövründə normal yaşamaq, işləmək, ailədə və cəmiyyətdə öz yerini tuta bilmək şansı olanlar yer alır (10, 41).

Bu şkalalarda kimin harada yerləşdirilməli olduğunu psixoterapevt müəyyənləşdirir. O, eyni zamanda, terapiyanın aparılması yollarını və nələrə doğru istiqamətləndirilməsini də təyin edir. Şkalalar üzrə autizmlə uşaqların müxtəlif tipologiyası aparılır.

Autizm xəstələrində anomaliyalar özünü müxtəlif səviyyələrdə və fərqli tərzdə təzahür etdirir. Bu müxtəlifliyə və fərqliliyə görə autizmin ağırlıq dərəcəsinin 3 səviyyəsi ayırd edilir: yüngül (“yumşaq autizm”); orta (“mülayim autizm”); ağır (“şiddətli autizm”). Bu səviyyələr autizmlə şəxslərin sosiallaşmaq, təhsil almaq, peşəyə yiyələnmək imkanlarını müəyyən etmək istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, lakin ən yüngül, intellektual inkişaf imkanları olan autizm növlərində belə (Asberger sindromu, yüksək funksional autizm və b.) uşaqların sosiallaşmasında çətinliklər müşahidə olunur. Bu, autizmin spesifik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Onlar həmyaşadılarla ünsiyyətdən qaçır, tənhalığa can atır, kollektiv oyunlara maraq göstərmir, nitqləri ləng inkişaf edir, səs, söz əvəzində jestlərdən istifadə edirlər. Bu uşaqlar inkluziv təhsilə cəlb olunanda bu məqamlar müəllimlərin daima nəzarətində olmalıdır.

Hələlik dünyada autizmin diaqnozlaşdırılması üçün konkret tibbi analiz işlənilməmişdir. Bu xəstəliyi uşaqların ətrafdakı insanlarla ünsiyyətini və davranışını müşahidə etməklə diaqnozlaşdırırlar. Hazırda çoxlu sayda uşaq klinikaları, inkişaf mərkəzləri, autizm mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Onlar uşaqda autizmin olub-olmamasını, onun səviyyəsini müəyyənləşdirir, müalicə-koreksiya işləri həyata keçirirlər.

Dayaq-hərəkət pozuntuları “baş beynin üzvü zədələnməsi nəticəsində hərəkət mərkəzləri zədələnməsi. nəticədə sümük-əzələ sisteminin tam və ya natamam pozulmasının baş verməsi” [11,7] kimi izah edilir. Bu pozuntulara malik olan uşaqlar da inkluziv təhsilə cəlb

olunurlar. Təbii ki, dayaq-hərəkət pozuntuları olan xəstələrin də təhsilində müəyyən çətinliklər yaranır. V.V.Satari inklüziv təhsildə psixi inkişafında ləngimələri olan bu şagirdlərdə diqqətin və hafizənin inkişafına fikir verməyi məsləhət görür. Hər dərsin əvvəlində keçirilmiş mövzunun yada salınması ilə başlamaqla bu şagirdləri fəallaşmaq daha asan olur. Keçiriləcək yeni mövzunun izahında əyanilikdən istifadə yaxşı nəticə verir.

V.V.Satari dayaq-hərəkət pozuntuları olan şagirdlərin sosiallaşmasını təhsil zamanı həyata keçirməyin ən yaxşı yolu kimi onların “Sosial inkişaf xəritəsi”nin hazırlanmasını məsləhət bilir. Onun fikrincə, xəritədə aşağıdakı məsələlər qoyulur:

- emosional inkişafın və davranışın xüsusiyyətləri;
- uşağın nitq və dayaq-hərəkət aparatının xüsusiyyətlərinə yaşlıların münasibətinin xarakteri;
- qrupa adaptasiya dövrünün xüsusiyyətləri;
- yaşlı və yaşlılarla qarşılıqlı münasibətin öxünəməxsus inkişafı;
- kommunikativ bacarıqlara yiyələnmə;
- ətraf aləmin gerçəklikləri haqqındakı təsəvvürlər və onların müxtəlif fəaliyyət növlərində ifadəsi [12, 89- 104].

V.V.Tkaçeva hərəkət patologiyası olan uşaqların əziyyətlərinin onların analarının üzərinə düşdüyünü vurğulayaraq göstərir ki, evdə xəstə uşağın olması və onunla ünsiyyət analarda müxtəlif xarakterli zehni travmalar, emosional pozuntular yarada bilər. Nəticədə analarda psixiatrik problemlər baş qaldırır. Bu zaman onlarda həm fiziki, həm də ruhi xəstəliklər özünü göstərir (V.A.Vişnevski, 1987). Bu uşaqların valideynlərinə psixoloji yardımın istiqamətləri və üsulları müəyyənləşdirilir” (13,107).

Bu valideynlərə pedaqoji köməyin göstərilməsi də vacibdir. Belə ki, dayaq-hərəkət pozuntularına malik olan uşaqların valideynləri onların digər insanlarla münasibətlərinin təşkilinə və əqli inkişafına diqqət yetirmirlər və ya yetirə bilmirlər. Bütün bunların nəticəsində onlarda həm sosial-emosional, həm də dərkətmə sahəsində ləngimələr əmələ gəlir. Inklüziv təhsilin üstünlüyü özünü bu məqamda göstərir, bu uşaqlar həm digər şagirdlərlə ünsiyyətə daxil ola bilər, həm də onların əqli inkişafı diqqət mərkəzində olur. Sevindirici haldır ki, inklüziv təhsildə dayaq-hərəkət sistemi pozulmuş şagirdlərlə pedaqoji-psixoloji iş istiqamətində xeyli təcrübə toplanmışdı.

Məktəblərdə apardığımız tədqiqatlarda sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərdə mövcud olan xəstəliklərin öz təsirini iki istiqamətdə göstərdiyini müəyyən etdik:

1.Qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəli qurula bilməməsi nəticəsində onlarda sosial-emosional ləngimələr meydana gəlir;

2.Onların şərti refleksləri ləngiyir, baş beyin funksiyaları zəifləyir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarda mövcud olan sosial-emosional ləngimələr onların dərkətmə sahəsindəki ləngimələri daha da dərinləşdirir. Bu əqli cəhətdən ləng inkişaf edən uşaqlarda daha çox müşahidə olunur. Buna görə də sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsil aldığı inklüziv sinifdə qrup işinin təşkili öz zəruriliyini artırır. Qrup işinin təşkili onların həm dərkətmə, həm də sosial-emosional sahəsində ləngimələrin azaltmasına imkan verir. Bu iş sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin əqli təsəvvürlərinin yaradılması, praktik vərdişlərin öyrədilməsi və uşağın sosial-emosional sferası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qrup işinin təşkili prosesində müəyyən çətinliklər yarana bilər. Belə ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin psixi və fiziki imkanlarında olan məhdudluqlar

onların digər şagirdlər kimi fəaliyyətə daxil olmasında çətinliklər yaradır. Buna görə də inkluziv siniflərdə dərs deyən müəllimlər fərdi yanaşma prinsipinin tələblərini rəhbər tutaraq, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdləri inkişaf problemlərinə görə təsnifatlaşdırmalı, hər bir qrupa daxil olan uşaqların xəstəliklərinin klinik mənzərəsini və xüsusiyyətlərini öyrənməlidir.

Pedaqoji təcrübəni öyrənərkən məlum oldu ki, inkluziv təhsildə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların xəstəliklərinin xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda onların həm dərkətmə, həm də sosial-emosional sahəsində ləngimələri azaltmaq mümkündür. Bunun üçün inkluziv siniflərdə təhsil alan sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin xəstəliklərinə əsasən onlarla işin xüsusiyyətlərini və onların fəaliyyət dairəsini müəyyən edərək xüsusi proqramlar hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

- 1.Выготский Л.С. Основы дефектологии/ Л.С. Выготский. - СПб.: - Наука, - 2003. - 654 с.
- 2.Деревянкина, Н.А. Проблема межличностных отношений в инклюзивном образовании // Ярославский педагогический вестник, - 2016, № 3, с. 54-60.
3. Karaca, M.A. Kaynaştırma eğitimi programının öğretmenlerin kaynaştırma uygulamaların daki mesleki yeterliliklerine etkisi. M.A.Karaca.Konya Eğitim bilimleri enstitüsü, 2018,157 s.
- 4.Рудакова, И.А. Выбор целесообразных методов интерактивного обучения для младших школьников в рамках инклюзивного образования // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2015, Т. 37, с. 176-180
- 5.Рубинштейн, С.Я. Психология умственно отсталого школьника/ С.Я.Рубинштейн. - М.: - Просвещение, - 1986. -192 с.
6. <http://www.qadinlar.co/heyat-terzi/maraqli-melumatlar/>
- 7.Лурия, А.Р. Основные проблемы нейролингвистики / А.Р.Лурия. - СПб.: - Либрок, - 2009. - 324 с.
- 8.Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психики/ А.Н.Леонтьев. [М.:Издательство МГУ](#), 1981. - 584 с.
- 9.Эйюбова, М.Н., П.В.Кулиева. Психолого-педагогические проблемы реабилитации детей с расстройством аутистического спектра / Материалы Республиканской научно-практической конференции молодых исследователей, БГУ, - 19 апрел 2019. - с. 196-203
- 10.Əmrəhli, L.Ş., N.T.Rzayeva. Uşaq psixologiyası/ L.Ş.Əmrəhli, N.T.Rzayeva.Bakı: Nurlar , 2015. - 364 s
- 11.Hüseynova, N., İmanova L. [Diaqnostik işlərin həyata keçirilməsi](#) /N.Hüseynova, L.İmanova. Bakı: - Təhsil Nazirliyi, 2020. – 344 s.
- 12.Сатары, В.В. Рекомендации педагогам, в классе которых обучаются дети с нарушением опорно-двигательного аппарата // Инклюзивное образование. Сост. С.В. Алехина, Н.Я. Семаго, А.К. Фадина - М.: - Школьная книга, - 2010. - с. 89.

**КЛАССИФИКАЦИЯ, КЛИНИЧЕСКАЯ КАРТИНА
И ОСОБЕННОСТИ ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ
ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Халилова Айсель Али кызы

Резюме

В процессе овладения социальной практикой важна взаимность. Однако, дети с ограниченными возможностями здоровья, в зависимости от особенностей развития, испытывают трудности в общении с людьми. Этот фактор в их социализации играет тормозящую роль. Для лучшей организации социального взаимодействия детей с ограниченными возможностями в инклюзивном образовании их необходимо классифицировать и группировать по проблемам развития. Исходя из полученных результатов различными исследователями, автор считает целесообразным классифицировать проблемы детей, вовлеченных в инклюзивное образование в нашей стране, в трех направлениях. Классифицированы и описаны следующие группы: клиническая картина и особенности заболеваний с задержкой психического развития и нарушениями речи; дети с отставанием психического развития и тяжелой умственной отсталостью; дети с нарушениями опорно-двигательного аппарата. Учет особенностей этих заболеваний в инклюзивном образовании создает условия для более эффективной организации взаимодействия детей с ограниченными возможностями здоровья с социальной средой.

**CLASSIFICATION, CLINICAL PICTURE AND FEATURES
OF THE PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF STUDENTS IN THE CONTEXT
OF INCLUSIVE EDUCATION**

Xalilova Aysel Ali

Summary

In the process of mastering social practice, reciprocity is important. However, children with disabilities, depending on their developmental characteristics, experience difficulties in communicating with people. This factor plays an inhibitory role in their socialization. In order to better organize the social interaction of children with disabilities in inclusive education, they must be classified and grouped according to developmental issues. Based on the results obtained by various researchers, the author considers it appropriate to classify the problems of children involved in inclusive education in our country in three directions. The following groups are classified and described: clinical picture and features of diseases with mental retardation and speech disorders; children with mental retardation and severe mental retardation; children with disorders of the musculoskeletal system. Taking into account the characteristics of these diseases in inclusive education creates conditions for more effective organization of interaction between children with disabilities and the social environment.

Rəyçi: prof. H. Əlizadə

BDU Pedaqogika kafedrasının 24 may 2022-ci il tarixli iclasın 19 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 08 iyun 2022-ci il

MÜASİR PEDAQOJİ ELMİN ƏSAS PARADİQMALARI

Nəzərova Günay Müslüm qızı
Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı
gunaynazarova93@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə əsas təhsil paradıqmalarının və modellərinin təsnifatı təhsil kimi mürəkkəb sosial sistemin hərtərəfli təhlili prinsipinə əsaslanan integrativ yanaşma vasitəsi verilir. “Paradıqma” anlayışının mahiyyəti şərh edilir.*

Pedaqoji paradıqma və modellərin təhlilinə müraciət onun mahiyyəti, təşkili, metodologiyası və nəticələri haqqında nəzəri fikirləri ümumiləşdirilir. Müasir pedaqogikada təhsilin dörd aparıcı paradıqması: koqnitiv, şəxsiyyətyönlümlü, funksionalist, mədəni paradıqmaların son təsnifatlarını nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətyönlümlü təhsilin kulturoloji konsepsiyası əsaslandırılır. Pedaqoji paradıqmaların öyrənilməsinin pedaqoji fəaliyyətin elmi-metodiki əsaslandırılması zərurəti ilə əlaqədar aktuallığı göstərilir. Mədəni yönümlü təhsilin əsas dəyərləri müəyyən edilir.

Açar sözlər: təhsil, elm, paradıqma, təhsil paradıqması, mədəniyyət, sosial-mədəni mühit

Ключевые слова: образование, наука, парадигма, образовательная парадигма, культура, социокультурная среда

Keywords: education, science, paradigm, educational paradigm, culture, socio-cultural environmen

Sosial-mədəni sferada pedaqoji fəaliyyət təcrübəsinin dərin transformasiyası şəraitində bu fəaliyyətin qanunauyğunluqlarını dərk edən nəzəriyyə dəyişməz qala bilməz. Dəyişikliklər nəzəri və metodoloji problemlərin əsaslarına, o cümlədən alimlərin istifadə etdiyi idrak vasitələrinin bütün sisteminə təsir edir, dəyər-semantik, mənalı, texnoloji yanaşmaların sosial-mədəni fəaliyyətinə transformasiya edir və müasir elmi tədqiqatlara çevirir.

Hazırda digər ictimai və humanitar elmlər kimi pedaqogika da öz elmi aparatının yeniləşməsi və zənginləşməsi mərhələsindədir. Bunu pedaqogikanın kateqoriyalı aparatında “dünyanın mənzərəsi”, “sinergetika”, “proqnostik model”, “səriştə” kimi anlayışların meydana çıxması sübut edir. Kateqoriya aparatına “paradıqma” anlayışı da sürətlə daxil olur.

Təhsil və tərbiyə nəzəriyyəsinin metodoloji əsasını təşkil edən ümumi təhsil fəlsəfəsində “paradıqma” anlayışı pedaqoji təfəkkür və təcrübənin mədəni-tarixi növlərini təyin etmək üçün istifadə olunur.

“Paradıqma” ənənəvi olaraq elmi metodologiya anlayışı kimi qəbul edilsə də, sosial şəraitin çoxölçülülüyü, uyğunsuzluğu, daimi dəyişkənliyi bir tərəfdən sosial-pedaqoji, sosial-mədəni təcrübənin alternativ konsepsiyalarının işlənilib hazırlanmasını zəruri edir, digər tərəfdən müasir müəllimlərin gündəlik işinə onların ciddi metodoloji əsaslandırılması nöqtəyi-nəzərdən paradıqmatik yanaşmaya imkan verir.

Paradıqma anlayışı müxtəlif yollarla şərh edilə bilər. T.Kun “Elmi inqilabın quruluşu” əsərində bildirir ki, “paradıqma qəbul edilmiş model, etalon, nümunədir” [5,s.17]. Bu gün “paradıqma” anlayışı “bütün elmi nailiyyətlər tərəfindən tanınan, müəyyən müddət ərzində elmi ictimaiyyət qarşısında problemlərin qoyulması modeli və onların həlli” anlayışını müəyyən edir. Bu, dünyanın müəyyən obrazını yaradan, tədqiqatçılara nəzəri və praktiki problemləri həll et-

məyə imkan verən, elmi təfəkkürün etalonuna çevrilən müəyyən üstünlük təşkil edən və elmi ideyalar sistemidir. T.Kunun fikrincə, paradiqma yeni nəzəriyyələr yaratmış, “paradiqmanın əvvəlcədən müəyyən etdiyi nəzəriyyələri və hadisələri inkişaf etdirir” [5,s.51]. Beləliklə, paradiqma metodologiyasının ümumiləşdirilmiş modelidir.

Müasir pedaqogikada paradiqmalar bir-birini istisna etmir, paralel olaraq mövcuddur. Təhsildə eksklüziv paradiqma yoxdur və ola da bilməz, paradiqmaların aydın bölgüsü yalnız nəzəri baxımdan baş verir.

Pedaqoji paradiqma və modellərin təhlilinə müraciət onun mahiyyəti, təşkili, metodologiyası və nəticələri haqqında nəzəri fikirləri ümumiləşdirməyə nəzəriyyəçilərin və praktiklərin təcili ehtiyacını ifadə edir. Nəzəri ümumiləşdirmə bu sahənin elminin inkişafı üçün perspektivli məqsədlərin, pedaqoji fəaliyyətin model və texnologiyalarının qurulmasının şərtlərindən biridir.

Təhsil paradiqması müəyyən bir təhsil fəaliyyətində müəllimin konkret hərəkətlərini, onun fəaliyyət modeli kimi rəhbər tutduğu ilkin şərtləri müəyyən edən nəzəri və metodoloji topludur.

Müasir pedaqogikada təhsilin dörd aparıcı paradiqması var: koqnitiv, şəxsiyyətyönümlü, funksionalist, mədəni. Təhsil paradiqmalarının son təsnifatlarını nəzərdən keçirək.

Koqnitiv paradiqma. Koqnitiv paradiqmaya uyğun olaraq təhsil yalnız təfəkkürə əsaslanan idrakla əlaqələndirilir.

Koqnitiv paradiqmada əsas kateqoriyalardan biri öyrənmə fəaliyyətidir. Buna görə də tədris prosesinin bütün təşkili elmi biliklərin vəziyyətini və onun mənimsənilməsi üsullarını proqramlarda və dərsliklərdə əks etdirməyə yönəldilmişdir.

Koqnitiv paradiqma kontekstində öz mövqeyini əsaslandıran pedaqogika “bilik”, imperativ, ənənəvi, məktəb isə “yaddaş məktəbi” adlanır, çünki diqqət yaddaşın inkişafına deyil, daha çox öyrənilməsinə yönəldilmişdir.

Şəxsiyyətyönümlü paradiqma. Artıq koqnitiv paradiqma çərçivəsində təlimdə yeni yanaşmalar meydana çıxdı: yaradıcı problemlərin həlli, öyrənmələrin müstəqil fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, problemlə təlim, ixtisaslaşdırılmış siniflər və s.

Təhsilin şəxsiyyətyönümlü paradiqmasının formalaşmasında praktiki pedaqoji fəaliyyətdə müxtəlif didaktik anlayışların: problemlə təlim, proqramlaşdırılmış təlim, öyrənmənin optimallaşdırılması, inkişaf etdirici öyrənmə və s. birləşdirməsi öyrənmədə fəallığın və müstəqilliyin inkişafına imkan yaradır.

Şəxsiyyətyönümlü pedaqogikanın mahiyyəti müəllimin şagirdə bir şəxsiyyət, müstəqil və məsuliyyətli inkişafına tərbiyəvi təsir subyektini kimi ardıcıl münasibətdədir.

Göründüyü kimi, koqnitiv pedaqogikada ünsiyyət məzmunu, forma, üsul və vasitələrlə həyata keçirilir. Şagirdyönümlü təlimdə müəllimlə şagird arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə mövcuddur ki, bu da forma, üsul və vasitələrdən istifadə etməklə materialın mənimsənilməsinə yönəlib.

Şagirdyönümlü təlimdə hər bir şagirdin öz inkişaf vektoru olur ki, bu da müəllimdən tələbəyə deyil, əksinə, şagirdədən müəllimə yönələn inkişaf vektorudur.

Funksionalist paradiqma. Bu paradiqma təhsil üçün cəmiyyətin sosial sifarişində aparıcı rol oynayır. Bu da ondan irəli gəlir ki, təhsil mahiyyətcə sosial-mədəni texnologiyadır, ona görə də o, cəmiyyət üçün lazım olan kadrları hazırlamalıdır.

Funksionalist yanaşma ondan ibarətdir ki, fərd cəmiyyətin müəyyən funksiyalarını öz üzərinə götürməlidir. Bu, insanın bilik əldə etmək, ondan yaradıcı şəkildə istifadə etmək və yeni biliklər yaratmaq üçün müəyyən qabiliyyətini nəzərdə tutur.

Mədəni paradigma. Təhsilin mədəni uyğunluq prinsipi xalqın tarixi və mədəniyyəti, onun dili, xalq adət-ənənələri ilə nəsillərin davamlılığını və varisliyini təmin edən üzvi vəhdəti təmin edir. Təhsil dərslərlərə deyil, verilmiş mədəniyyətin real mətnlərinə əsaslanır. Pedaqogikada mədəni uyğunluq prinsipi F.A.Disterveq tərəfindən formalaşdırılmışdır. O hesab edirdi ki insanın doğulduğu yerin və zamanın şərtlərini, sözün geniş mənasında bütün müasir mədəniyyət, xüsusən də uşağın doğulduğu ölkənin mədəniyyətini nəzərə almaq lazımdır [6].

Hazırda mədəniyyət cəmiyyətin əldə etdiyi təhsilin, elmin, incəsənətin, dövlətçiliyin və mənəviyyətin inkişaf səviyyəsini özündə birləşdirir. Mədəniyyət və təhsil arasındakı əlaqə problemi mədəni təhsil paradigmasının inkişafına kömək edən xüsusi tədqiqatların mövzusunə çevrilir.

Beləliklə, M.M.Baxtin və V.S.Bibler mədəniyyət və təhsilin dialoq konsepsiyasını işləyib hazırlamışlar ki, ona görə müxtəlif mədəniyyətlərə malik insanların dialoqu mədəniyyətin mövcudluğunun əsas forması və təhsilin didaktik vahididir [4,s.90]. Buradan mədəni yönümlü təhsilin əsas dəyərləri müəyyən edilir:

- mədəniyyət subyektini kimi insan, öz həyatı və fərdi inkişafı;
- mədəni və inkişaf edən mühit kimi təhsil;
- yaradıcılıq və dialoq, mədəniyyət və təhsil məkanında insanın mövcudluğu və özünüinkişaf etdirmə yolları kimi.

Beləliklə şəxsiyyətyönümlü təhsilin kulturoloji konsepsiyasının əsas müddəalarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- müasir şəraitdə təhsildə islahatların əsas prinsipi ideologiyadan mədəniyyətə, o cümlədən pedaqoji istiqamətə keçiddir;

- tərbiyə mədəniyyətinin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin mənimsənilməsi prosesində formalaşan insanın mənəvi obrazıdır;

- tərbiyənin obyektini və məqsədi mədəni insandır;

- təhsilin mədəni məzmununu formalaşdırmaq və təhsil strukturlarında cəmiyyətin mövcud vəziyyətindən irəli gələn mədəni nümunələri və həyat normalarını yenidən yaratmaq lazımdır, bunun üçün zəruri şərt təhsilin mədəniyyətə inteqrasiyasıdır;

- təhsilin dünya və milli mədəniyyət kontekstində həyata keçirilməsi məzmununun humanistləşdirilməsini, təlim və tərbiyənin humanist texnologiyalarının həyata keçirilməsini, təhsil müəssisələrində yaradıcı özünü həyata keçirməyə qadir şəxsiyyət formalaşdırma mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

- yaradıcılıq mədəniyyətin inkişafının əsasıdır, ona görə də mədəniyyət kontekstində təhsilin əsas prinsipi əməkdaşlıq və birgə fəaliyyət mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutan yaradıcılıqdır;

- təhsil mədəni məzmunla sıx bağlı olmalıdır.

Kulturoloji yanaşma şəxsiyyətyönümlü təhsilin layihələndirilməsinin əsas metodudur, onun komponentləri bunlardır: mədəni özünü inkişaf etdirməyə qadir olan subyekt kimi uşağa münasibət; uşaq və mədəniyyət arasında vasitəçi kimi müəllimə münasibət, uşağın öz müqəddəratını təyin etməsində və inkişafında dəstək ola bilər; hərəkətverici qüvvələri şəxsi mənalar, onun iştirakçılarının dialoqu və əməkdaşlığı olan mədəni proses kimi təhsilə

münasibət; həyatın mədəni nümunələrinin yenidən qurulduğu, şəxsiyyətin yetişdirilməsinin həyata keçirildiyi ayrılmaz mədəni-maarif məkanı kimi məktəbə münasibət.

Kulturoloji yanaşmanın işığında təhsilin mərkəzi azad, fəal şəxsiyyət kimi digər insanlar və mədəniyyətlə ünsiyyətdə və əməkdaşlıqda öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olan şəxsdir.

Belə ki, təhsil mədəniyyətin bir hissəsi kimi bir tərəfdən ondan qidalanır, digər tərəfdən də insan vasitəsilə onun qorunub saxlanmasına və inkişafına təsir göstərir. Eyni zamanda, təhsil aşağıdakı mədəni funksiyaları yerinə yetirir:

- humanitar (insan ekologiyasının, onun fiziki və psixi sağlamlığının, şəxsi azadlığının, fərdiliyinin, mənəviyyatının, əxlaqının qorunması və bərpası);

- mədəni-yaradıcılıq (təhsil vasitəsilə mədəniyyətin qorunması, ötürülməsi, çoxaldılması və inkişafı);

- sosioloji (sosial təcrübənin mənimsənilməsi və təkrar istehsalı).

Deməli, mədəniyyət təhsilin məqsəd, vəzifələri və məzmununu müəyyən edir. Eyni zamanda, təhsil mədəniyyətin bir hissəsi kimi mədəniyyətin qorunub saxlanmasına və inkişafına öz töhfəsini verir. Mədəniyyət və təhsil arasında birləşdirici əlaqə yaradan həm mədəniyyətin subyekti, həm də müvafiq təhsilin subyekti olan şəxsdir.

Beləliklə, görürük ki, pedaqoji paradıqların öyrənilməsinin aktuallığı pedaqoji fəaliyyətin elmi-metodik əsaslandırılmasının zəruriliyi ilə bağlıdır. Gələcək elmi inkişaf üçün ən perspektivli olanlar: bilik və bacarıqların əldə edilməsindən tutmuş dünyagörüşünün bilik və fəaliyyət metodları sistemi kimi mənimsənilməsinə, dünya mənzərəsinin müstəqil qurulmasına, yaradıcılığa qədər integrativ yanaşmalardır.

Müasir təhsil ən mühüm pedaqoji modellərin mütərəqqi elementlərinin integrasiyası yolu ilə inkişaf etməlidir.

Paradıqların dəyişdirilməsi sosial tərəqqinin vacib və ilkin şərtidir ki, bu da belə təsirin yaxın və uzunmüddətli nəticələrini qabaqcadan görməklə cəmiyyətin inkişafına daha səmərəli və uğurla təsir göstərməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.F. Yeniləşən cəmiyyət. Müasir elmi paradıqma və idarəetmə. B., 1998, 56 s.
2. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosial-mədəni problemləri. Monoqrafiya. Bakı. Mütərcim, 2018, 296 s.
3. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. Bakı. Mütərcim, 2017, 101 s.
4. Бахтин М.М. Эстетика устного творчества. -М.: Искусство, 2002. -445 с.
5. Кун Т. Структура научных революций. -М.: Прогресс, 2008. - 288 с.
6. <https://studfile.net/preview/7004202/>
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Paradiqma>

ОСНОВНЫЕ ПАРАДИГМЫ СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Назарова Гунай Муслим кызы

Резюме

В статье предлагается интегративный подход к классификации парадигм и моделей базового образования, основанный на принципе комплексного анализа такой сложной социальной системы, как образование. Интерпретируется сущность понятия «парадигма».

Обращение к анализу педагогической парадигмы и моделей обобщает теоретические взгляды на ее сущность, организацию, методологию и результаты. В современной педагогике рассматриваются четыре ведущие парадигмы образования: итоговые классификации когнитивной, личностно-ориентированной, функционалистской, культурологической парадигм.

Обосновывается культурологическая концепция личностно-ориентированного образования. Показана актуальность изучения педагогических парадигм в связи с необходимостью научно-методического обоснования педагогической деятельности. Определены базовые ценности культурно ориентированного образования

BASIC PARADIGMS OF MODERN PEDAGOGICAL SCIENCE

Nazarova Gunay Muslum

Summary

The article provides an integrative approach to the classification of basic education paradigms and models based on the principle of comprehensive analysis of a complex social system such as education. The essence of the concept of "paradigm" is interpreted.

The appeal to the analysis of the pedagogical paradigm and models summarizes the theoretical views on its essence, organization, methodology and results. In modern pedagogy, the four leading paradigms of education are considered: the final classifications of cognitive, personality-oriented, functionalist, cultural paradigms.

The cultural concept of personality-oriented education is substantiated. The relevance of the study of pedagogical paradigms is shown in connection with the need for scientific and methodological substantiation of pedagogical activity. The basic values of culturally oriented education are defined.

Rəyçi: P.e.d., professor E.M.Quliyeva, P.ü.f.d. L.N.Hacımuradova

Bakı Slavyan Universitetinin "Pedaqogika və psixologiya" kafedrasının 27 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 iyul 2022-ci il

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:821.111

C.N.Q.BAYRONUN YARADICILIĞI

f.ü .f.d. Abbasov Həmid Camal oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə ingilis və dünya ədəbiyyatının korifeylərindən biri C.N.Q.Bayronun yaradıcılığı araşdırılmış, onun ingilis və dünya ədəbiyyatında mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir.*

C.N.Q.Bayron zirvəsi hesab edilən “Çayld Harolduh zəvvarlığı” poema sının, Şərq poemalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən söhbət açılmış və sübut edilmişdir ki, C.Bayron yaradıcılığı ingilis və dünya ədəbiyyatında par laq, yaddaqalan səhifədir. “Çayld Haroldun zəvvarlığı” inqilabi-romantik poema nümunəsidir. Maraqlı cəhət odur ki, C.Bayron Şərq poemalarının əksəriyyətini Şərq folkloru və əfsanələri əsasında yazmışdır.

İnqilabi ruh C.Bayron yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. Çayld Harold həm də müəllif ideyalarını özündə təcəssüm etdirir. Onun xalqların və bəşəriyyətin taleyi haqqındakı düşüncələri müəllifin dünyagörüşünə ifadəsidir. Çayld Harold öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan xalqların qalib gələcəyinə mütləq şəkildə inanır.

Açar sözlər: Şərq xalqları, mübarizə, azadlıq, əsrarəngiz gözəllik, fikirlər

Key words: Eastern peoples, struggle, freedom, miraculous beauty, thoughts

Ключевые слова: Восточные народы, борьба, свобода, изумительная красота, мысли

Corc Noel Qordon Bayron 1788-ci il yanvarın 22-də Londonda kübar ailədə anadan olmuşdur. O əsilzadə ingilis aristokrati və şotlandiyalı qadının oğlu idi. Atası oğlu və arvadını ataraq Fransaya getmiş, tezliklə orada vəfat etmişdir.

10 yaşına qədər oğlan Şotlandiyada anası ilə yaşamışdır. 10 yaşında ögey babası vəfat etdikdən sonra Bayrona lord titulu və böyük sərvət miras qalmışdı. Bundan sonra o, anası ilə Nottinhem qraflığına köçərək əcdadlarının qalasında yaşamağa başladı.

Yeniyyətlik illərində Bayron dəfələrlə zəhmətkeşlərin “İş və çörək!” “İş yoxdursa, rədd olsun maşınlar və kral!” şüarları ilə keçirilən kütləvi çıxışlarının şahidi olmuşdu.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəlləri İngiltərə ictimai həyatının burulğanları hələ məktəbdə oxuyarkən Bayronda müasiri olduğu ictimai həyat hadisələrinə maraq oyatmışdı. O, çox böyük maraqla və heyranlıqla İsveçrə xalq qəhrəmanı Vilhelm Tell haqqında və İsveçrəli zorakı hökmdar hersoq Burqundskinin öldürüldüyü döyüş haqqında olan yazıları oxuyurdu. Kembriç universitetində təhsil illərində (1805-1808) Bayron Fransa maarifçi yazıçılarının əsərlərinə xüsusi maraq göstərmişdir. Volter onun sevimli yazıçısı idi. Russonun xalq hakimiyyəti haqqındakı ideyaları tələbə Bayrona güclü təsir etmişdi, Klassik ingilis poeziyasını əla bilir, fəlsəfə, təbiətşünaslıq, müxtəlif dilləri öyrənirdi. O, XVIII əsrin 80-90-cı illərində gizli, müxbir cəmiyyətləri üzvlərinin nəşr etdirdikləri satirik ədəbiyyatı acgözlüklə oxuyurdu.

Universiteti qurtardıqdan və yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra Bayron lordlar palatasında ögey babasından miras qalmış yerini tutdu. Portuqaliyaya, İspaniyaya, Yunanıstana, Almaniyaya

ya və Türkiyəyə səyahətindən aldığı təəsüratları o, gündəliyə yazırdı. Bu gündəlik “Çayld Haroldun zəvvarlığı” poeması üçün sonralar poetik əsasa çevrildi.

Vətənə qayıtdıqdan sonra Bayron ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etməyə başladı. Lordlar palatasında Bayron iki dəfə çıxış etdi. Birinci nitqində o, Ludditlərə verilən ölüm cəzasına etiraz edir, ikincisində isə müstəmləkəçilik zülmü var-yoxdan çıxarmış irland kəndlilərini müdafiə edirdi. Bayron İrlandiyaya müstəqillik verilməsini tələb edirdi. Hər iki nitq lordlara güclü təsir göstərsə də heç bir nəticəsi olmadı. Bundan peşman olan Bayron həmişəlik lordlar palatasını tərk etdi.

Atrıq çox məşurlaşmış şair yüksək dairəli kübar qadınların sevimlisinə çevrilmişdi. Elə hey onu məşhur evlərə dəvət edirdilər. Lakin elə ki, Bayron irticaya qarşı açıqca etiraz etdi, özünün nitqlərində və satirik məqalələrində lordları xalqın qəzəbi ilə hədələdi, onu ictimai təhlükəli şəxs hesab etdilər və cəzalandırmaq üçün səbəb axtarmağa başladılar.

1815-ci ildə Bayron Annabella Milbenklə evləndi. Tezliklə aydın oldu ki, bu qadın dahi şairin məhəbbətinə layiq deyil, ana südü ilə o, nankorluq da əmmişdir. Hakim dairələrin şairin əxlaqsızlıqları haqqında yaydıqları böhtanlara inanan Milbenk bir il sonra boşanma haqqında ərizə verdi.

Hakim dairələr bu hadisədən istifadə edərək onu əxlaqsızlıqda günahlandırırdı, qəzetlər şairin adı ilə bağlı iftiralar yağdırdı, pulla tutulmuş gənclər şairin evini daşa basdılar. Bayron ögey bacısı Avqusta Linin evində yaşamağa başladı. Bu hədə-qorxu o qədər gücləndi ki, şair vətəni həmişəlik tərk etməli oldu.

1816-cı ildə İsveçrədə Bayron ingilis poeziyasının digər dahisi P. Şelli ilə görüşdü. Tezliklə o, İtaliyaya yollandı və orada dahi fransız yazıçı F.Stendalla görüşdü. İtaliyada Bayron yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü başladı.

Karobinari hərəkatının darmadağın edilməsindən sonra Bayron artıq xalq həyəcanları dalğasının başladığı İngiltərəyə can atırdı.

1823-cü ildə Bayron Yunanıstan üsyançıları mərkəzinin dəvəti ilə Missoulunqiyə gəldi və yunan xalqı tərəfindən hərərətlə qarşılandı. Hərbi rəhbər, diplomat, tribun Bayronun qaynar fəaliyyəti başladı.

Dağlara səfər zamanı soyuqlayan Bayron 1824-cü ilin aprelin 19-da vəfat etdi. Ürəyi Yunanıstanda, nəşi isə vətəndə Nyusten abbatlığında dəfn olundu. Bütün Yunanıstan onun ölümünü ümumxalq hüznü kimi qeyd etdi. Höte özünün “Faust” əsərinin II hissəsində onun alovlu şerlər həsr etdi, rus şairləri Rıleyev, Küxelbekker və Puşkin Bayronun ölümünə şerlər ithaf etdilər.

Öz səciyyəsinə görə Bayronun yaradıcılığı 3 dövrə bölünür: 1807-1809; 1809-1817; 1818-1824.

Yaradıcılığının I dövründə Bayron hələ ingilis klassik poeziyası nümunələrinin təsiri altındadır. II mərhələdə isə orijinal romantik şair kimi çıxış edir. III mərhələdə isə ingilis poetik dilinin islahatçısı və XIX əsr tənqidi realizminin təşəbbüskarı kimi çıxış edir.

Bayron dünya ədəbiyyatında ən böyük lirik şairlərdən biridir. İtaliya, Yunanıstan, İspaniya, Albaniya, İrlandiya xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsi, həmçinin ingilis fəhlələrinin ilk kütləvi çıxışları Bayronun inqilabi sənət ilhamının mənbəyidirlər.

Bayron feodal-mütləqiyyət despotizminin amansız düşməni idi. Bununla bərabər dəqiq ictimai ideallarının olmamasına baxmayaraq, insanın insan tərəfindən istismarının və xüsusi mülkiyyətin də qatı düşməni idi. Bütün bunlara baxmayaraq yaradıcılığında və dünyagörüşündə

həmişə ziddiyyətlər olmuşdur. Belinski yazırdı: “Bayronu oxuyarkən, dərin lirik şairi, poeziyasında ingilis həyat həqiqətlərinin qızgın inkarını, eyni zamanda Bayronda hər halda ingilisi və lordu, həm də demokratik görməyə bilmirsən”.

Bayron poeziyasında hakim siniflərin eyiblərinin satirik ifşası ilə yanaşı inqilaba çağırış və dünyanın taleyinə narahatlıq hiss olunur. Böyük şairin yaradıcılığında belə ziddiyyətlərin birləşməsi konkret tarixi şəraitin nəticəsidir. Onun poeziyasının güclü tərəfləri olan ehtiras, bərişmazlıq, bədii təsvirin böyük gücünə görə o öz dövrünün mütərəqqi və azadlıqsevər ab-havasına minnətdar olsa da, eyni zamanda, qeyri-yetkinlik, zəiflik və İngiltərə və Avropadakı milli-azadlıq hərəkatının dağılıqlığı və məğlubıyyəti onun yaradıcılığındakı bədbin notların yaranmasına səbəb olurdu.

Yaradıcılığının I dövrü (1807-1809) Bayronun “Asudə saatlar” (1807) şerlər məcmuəsinin nəşri ilə əlamətdardır. İlk ədəbi təcrübəsi olan bu əsərində Bayron XVIII əsr ingilis poeziyası nümunələrinin təsiri altındadır. O, burada gah Qreyin elegiyalarına, gah da Berns poeziyasına təqlid edirsə də, erkən yaradıcılığında klassik didaktik poeziyanın təsiri daha çox duyulur.

Oxucular Bayronun şerlərini yüksək qiymətləndirdilərsə də, “Edinburq xülasəsi” jurnalında bir tənqidçi bu şerlərə mənfi rəy verdi. Buna şair özünün “İngilis bardları və şotland şərhçiləri” (1809) əsəri ilə cavab verdi. İlk yetkin bədii əsəri olan bu əsərdə Bayron tanınmış ədəbi avtoritetləri amansız tənqid edərək mürtəcə romantiklər Sauti, Vodsvorti, Kolric, Lyuisi və başqalarını kəskin tənqid edirdi. Ədəbi tənqidçilərdən Bayron həyata daha da yaxınlaşmağı, dini-mistik əhval-ruhiyyəni atmağı tələb edir, yaradıcılıqlarında xalq poeziyasından cəsarətlə istifadə etməyə çağırırdı.

Yaradıcılığının II mərhələsi (1809-1817) Bayronun “Çayld Haroldun zəvvarlığı” poemasının ilk iki nəğməsinin çapdan çıxması ilə başlanır. Bu iki nəğmənin çapdan çıxması təkcə İngiltərənin yox, həm də bütün Avropanın mütərəqqi adamlarına güclü təsir etdi. Təkcə 1812-ci ildə poema 5 dəfə nəşr edildi. Belə bir uğurun səbəbi poemada şairin öz dövrünün ən ağırlı problemlərinə toxunaraq fransız inqilabının məğlubıyyətindən yaranan əhval-ruhiyyəni yüksək poetik şəkildə ifadə etməsində idi.

Böyük fransız inqilabının bayrağında yazılmış “Azadlıq! Bərabərlik və Qardaşlıq!” şüarı əslində şəxsiyyətin əzilməsi, siyasi terrorun tüğyan etməsi, sonsuz dağıdıcı müharibələr kompaniyası ilə nəticələnmişdi.

Bu dövrdə Bayron novator-yazıçı, lירו-epik inqilabi romantik poema janrının yaradıcısı kimi çıxış edirdi.

“Çayld Harold”la ingilis və Avropa cəmiyyətinin həyatında yeni dövr başlanır. Poemanın ehtiraslı monoloqlarında baş verən hadisələrə şairin konkret etirazları öz əksini tapır.

Belə əhval-ruhiyyəni əks etdirən Bayron öz poemasının bütün nəğmələrində “Maarifçilərin işıqlı ideallarının iflasının səbəbi nədir?” sualına cavab axtarır.

Maarifçilər kimi poemanın I nəğməsində Bayron təklif edir ki, yaxşı insanların iradəsi ilə köhnə ictimai idarələri şürlü əsaslarla dəyişdirmək lazımdır.

Lakin yavaş-yavaş müəllif belə nəticəyə gəlir ki, mənəvi şikəstlik Avropa millətlərinin ən kasıb siniflərinin kasıblığının və deqredasiyasının səbəbi ola bilməz. O, belə hesab edir ki, dövlətdə şəxsiyyətin şüurlu fəaliyyəti heç nəyi dəyişə bilməz, ayrı-ayrı inqilabların və bütün millətlərin taleyi hansısa obyektiv qanunauyğunluqdan asılıdır. III nəğmədə Bayron bu qanunauyğunluğun bəşəriyyətin xislətinə düşmən olduğunu göstərir və poemada bədbin,

kədərli, faciəli notlar əmələ gəlir. Lakin şairin məqsədi bununla barışmağı təklif etmək deyil. Dönə-dönə bu ümitsizliyi dəf etməyə çağıran şair ictimai zülmün və siyasi zorakılığın bütün təzahürlərinə qarşı mübarizəyə çağırır.

IV nəğmədə isə Bayron göstərir ki, tarixi qanunlar xalqların xeyrinə işləyir.

Poemanın ilk iki nəğməsinin əsas məqsədi XIX əsrin 10-cu illəri üçün səciyyəvi olan insan şəxsiyyəti və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin açılıb göstərilməsidir.

İlk sətirlərdən gözlərimiz qarşısında həyatdan və insanlıqdan küsmüş yeniyetmə surəti canlanır. Onun ürəyi boş, narahatdır və səyahətlərə can atır, vətəninə tərk edərək cənuba, Aralıq dənizi sahillərinə yola düşür. Yeniyetmə sivilizasiyadan mümkün qədər uzaq olmaq məqsədilə Şərqlə can atır. Lakin istədiyi və can atdığı sakitliyi və rahatlığı heç bir yerdə tapa bilmir.

Haroldun istismar olunan xalqlara ürəyi yanır, cəllad jandarlara, rahiblərə, hökmdarlara nifrət edir, ispan xalqına qələbə, yunanlara isə müstəqillik arzulayır. Lakin öz həyatındakı haqsızlığa üsyanı qeyri-fəaldır. O, fərdiyyətçidir və özünü cəmiyyətə qarşı qoyur, azadlıq mübarizəsində iştirak etmir, onu tənhalıq, sonsuz qəm sıxır. Harold surətinin müsbət tərəfləri isə hər hansı zülmə qarşı barışmaz etiraz, mənfi tərəfi isə fərdiyyətçilik və eqoizmdir.

Müəllif Harold surətində ümumiləşdirmə vermişdir. Harold öz dövrünün qəhrəmanı, Napoleon müharibələri və Restevrasiya dövrü mürtəce qanun-qaydalarına olan ictimai etirazın ifadəçisidir. Məhz bu surətin ictimai əhəmiyyəti onun geniş populyarlığını təmin edir, onun müsbət və mənfi tərəflərinin sonsuz tənqidinə səbəb olur. Harold – çoxsaylı XIX əsrin I yarısının romantik qəhrəmanlarının öndəridir.

Poemanın tematikası qəhrəmanın daxili dünyasının açılması ilə məhdudlaşmır. Burada XIX əsrin I yarısında Avropaya xas olan xalqların Napoleonun irticaçı hökumətinin işğalçı siyasətinə qarşı, Britaniya kapitalizminin ekspansiyasına qarşı, türk sultanının zülmünə qarşı milli-azadlıq hərəkatı əks olunur. Haroldun səyahətinin təsviri İspaniya, Yunanıstan, Albaniya xalqlarının həyatından çoxlu faktları birləşdirmək imkanı verir.

Öz kədərini unudan şair vaxtında lirik ricətlərdən istifadə edərək azadlıq mübarizəsinə çağırır, satqınları lənətləyir, mühakimə edir, məsləhətlər verir, sevinir, kədərlənir. Beləliklə, poemanın daha bir lirik qəhrəmanı – müəllifin hiss və istəklərini, bu və ya digər hadisəyə qiymətini əks etdirən lirik qəhrəman personajı görünür. Belə lirik təsvir azadlığa, müəllifə təsvir dairəsini genişləndirmək imkanı verir. Romantik poema janrı Bayrona aqrar-sənaye çevrilişinin və Avropadakı inqilabi təlatümlər dövrünün doğurduğu hadisələrin bədii formada əks etdirmək imkanı verir.

Ədəbiyyata Bayron tərəfindən gətirilmiş lירו-epik poema janrı həyatın bədii təsvir imkanlarını xeyli artırır. Bütün poema XVIII əsr yaradıcılarına yad olan tarixizmlə zəngindir. “Çayld Harold”da çoxlu xalq həyatının real təsviri var. Bu poemanın realistik güzgüsüdür.

Poemanın I nəğməsində Çayld Haroldun Portuqaliyaya və İspaniyaya səyahəti təsvir olunur. Təbiətin gözəlliyindən vəcdə gələn Harold bilir ki, bu sehrli torpaq sakitlik və rahatlıq nə olduğunu bilmir: fransızlar şimaldan İspaniyaya hücum etmişlər, müharibə gedir; İngiltərə Kadilseyə desant çıxarmışlar. Bayron İspanların müharibədəki kütləvi qəhrəmanlığını göstərir. Saraqosadan olan qız öz sevgilisinin arxasınca gedərək onun yarasını bağlayır, sevgilisinin ölümündən sonra düşməne qan udduraraq qəhrəman olur. Sadə kəndli öz üzümlük sahəsini tərk edərək orağını qılıncla əvəz edir, şəhərlilər hər b sənətini öyrənirlər ki, düşməni geri oturtsunlar və s. Şair xalqın qəhrəmanlığını vəsf edir, ona öz əcdadlarının

qəhrəmanlıqlarını xatırladır. İspaniyada kübarlar isə laqeyidlik göstərərək vətənə Napoleona satdılar.

II nəğmədə bədbinlik motivləri daha da güclənir. Harold hələ düşmən türklərə silahlı müqavimət göstərmək imkanı olmayan Yunanıstana gəlir. Bayron peyğənbərcəsinə yunan xalqına öz azadlığını ancaq silahla əldə edə biləcəyini xatırladır. Sonra Haroldun ecazkar təbiətə malik Albaniyanı gəzdirdiyi təsvir olunur. İsgəndərin qəhrəman ruhunu özündə gəzdirən vətənpərvər surəti yaradılır. Poemanı diqqətlə oxuyanda görürsən ki, Harold surəti vətənpərvərlik, azadlıqsevərlik, qəhrəmanlıq, canlı ağıl, şücaət hissələrinə malik xalqların ümumiləşdirici surətləri ilə arxa plana keçirilir. Bayron tərəfindən belə bədii surətlərin yaradılması o dövr üçün yenilik idi.

Lakin poemada Bayronun demokratizmi ziddiyyətli şəkildə özünü büruzə verir. Hər şeydən əvvəl aydın olur ki, əsərin qəhrəmanı Haroldun taleyi xalqların taleyi ilə əlaqəli deyil, onun şəxsi həyatı ictimai maraqlara qarşı qoyulur.

III nəğmə Bayron İngiltərədən qovulduqdan sonra 1817-ci ildə yazılmışdır və böyük şairin həyat uğursuzluqları bu nəğmədə öz əksini tapmışdır. Bu nəğmə Bayronun qızı Adaya müraciətlə başlanır və qurtarır.

Haroldun Belçikaya səyahətini təsvir edərək Bayron bəşəriyyətin gələcəyi haqqında ağır düşüncələrə dalır. Rəsmi nöqtəyi nəzərə görə, o, 1814-cü ildə Vaterlooda müttəfiqlərin Napoleon üzərindəki qələbəsini dünya tarixindəki ən böyük faciələrdən biri hesab edir. Onun fikrincə, Napoleonu yıxmaq üçün xalqların verdiyi qurban lazım deyildi. Vaterloo təkcə Avropa xalqlarının vəziyyətini yüngülləşdirmədi, həm də Burbanlar sülaləsini hakimiyyətə gətirdi, Volterloodan sonra Avropanın hər yerində dar ağacları quruldu, zindanlar tikildi, qan su yerinə axdı. Mürtəce romantiklərdən fərqli olaraq III nəğmədə Bayron Böyük Fransa inqilabının bayrağını yüksəklərə qaldırır, dahi azadlıqsevər J.J.Russonu tərifləyir və keçmişin qəhrəmanlarına müraciət edir.

Venetsiyada yazılmış IV nəğmə İtaliyaya həsr olunmuşdur. İtalyan tarixi kədərli olsa da həmin tarixdə həlledici anlar yetişmişlər.

Bu zaman Bayron peyğəmbər kimi zamanın azadlıqsevər ruhunu hiss edir. O, İtalyanlara öz qəhrəman əcdadları Danteni, Petrarkanı, Bakkoççonu, Tassonu xatırladır, göstərir ki, “zorakı” sözünü demək üstündə italyan şəhərlərində avstrya jandarmları insanları tuturlar. IV nəğmə demokratik inqilaba səsləyir. 1812-ci ilin martın 2-də “Morning propikl” qəzetində anonim dərc olunan “Dağıdıcı dəzgahlara qarşı Billin odası” əsərində Bayronun acı satirası İngiltərə istismarçı siniflərinə tuşlanır. Burada Bayron ingilis burjua-mütləqiyyət quruluşunun xalqa düşmən mövqeyini ifşa edir. “Oda”nın son sətirlərində hakimiyyətdə olanları cəzalandıracaq xalq qisası mövzusu səslənir. “Oda” XVIII əsrin sonu satirik şer ədəbiyyatının davamıdır. 1816-cı ildə Bayron ludditlər mövzusunda yenidən müraciət edərək “Ludditlər üçün oda” əsərini yazır, despotizmlə açıq mübarizəyə çağırır. Beləliklə, ludditlər hərəkatı Bayronun inqilabi poeziyasının mənbəyi olduğu bir daha təsdiq olundu.

1811-1812-ci illər İngiltərədə radikal demokratik hərəkatın və Avropada milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişi illəri idi. Kütlələrin böyük etirazı bu illərdə Bayronun satirasında və siyasi şerlərində öz əksini tapırdı. Lakin 1813- 1816-cı illər irticanın azğınlaşması ilə əlamətdardır. Bu dövr İngiltərə tarixinin ən kədərli parçasıdır. Beynəlxalq və daxili irticanın güclənməsi Bayrona çox üzücü təsir edirdi. Dərin mənəvi böhran keçirən Bayronun əsərlərində dərin ümitsizlik notları nəzərə çarpır. Amma siyasi və iqtisadi zülmə qarşı etiraz Bayronun

həmin dövr əsərlərində nəinki zəifləmir, əksinə, güclənir. Bayronun bu dövrdə yazdığı əsərlər "Şərq poemaları" adlanır. Bu poemalar silsiləsinə "Gavur" (1813), "Abidos gəlini" (1813), "Korsar" (1814), "Lara" (1814), "Korinfin işğalı" (1816), "Parizina" (1816) daxildir.

Bayronun "Şərq poemaları"nın qəhrəmanı əsasən xüsusi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyət qanunlarını inkar edən cəmiyyətdən təcrid olunmuş üsyankarddır. Bu tipik romantik qəhrəmandır, onu şəxsi taleynin qeyri-adiliyi, qeyri-adi istəklər, güclü iradə, faciəli məhəbbət, çox güclü nifrət səciyyələndirir. Fərdi və anarxik azadlıq onun idealıdır.

Şelli özünəməxsus nəzakətliliklə İsveçrədəki ilk görüşündə Bayrona fərdi üsyankarlığın bəhrəsizliyindən söz açmışdı. Bayron poemalarının qəhrəmanları hakim və insan ləyaqətinin təhqir olunmasına görə qisasçılar idilər, zülm zəncirlərini qırmağa çalışırlar. Onların çox ehtiraslı monoloqlarında o illərdə çox güclənmiş zülmə qarşı xalqın qəzəbi əks olunur.

Mürtəce romantiklər utanmadan qismətlə barışmaq və işğalçı müharibələri vəsf edir, insanları Allahın cəzası ilə hədələyirdilər, onların yaradıcılığında iradəsizlik, apatiya, mistik hisslər getdikcə güclənirdi. Mürtəce romantiklərin simasız, iradəsiz qəhrəmanlarına qarşı Bayron özünün möhkəm xarakterli və coşqun ehtiraslı qəhrəmanlarını qoyurdu. Onları şəre qarşı tənha etirazları perspektivsiz idilər və bu lap başlanğıcda onların solğun çöhrəsinə faciəli örtük çəkirdi.

"Şərq poemaları"nın kompozisiya xətti stili romantik sənətə çox uyğundur. Bu poemalarda hadisələrin harada baş verdiyi məlum deyil. Hədələr ekzotik təbiət qoynunda baş verir: göy dəniz ənginliklərinin, sahilə qayaların, sehirli dağ düzənliklərinin təsviri verilir. Bu poemalardan hər biri hər hansı romantik qəhrəmanın taleyindən bəhs edən mənzum povestdir. Əsas diqqət bu qəhrəmanın daxili dünyasının açılmasına, onun coşqun ehtiras və istəklərinin dərinliklərinin açılmasına yönəlmişdir. "Çayld Harold"dan fərqli olaraq 1813-1816-cı illər poemaları süjet bitkinliyinə malik olsalar da burda irihəcmli xalq səhnələri, baş verən səhnələrin siyasi qiyməti, xalq içərisindən çıxmış Səadət insanların ümumiləşdirilmiş surəti yoxdur. Bu poemalardakı etiraz romantikcəsinə mücərrəddir.

"Şərq poemaları" içərisində ən tez nəşr olunan "Gavur" poemasıdır. Gavur ölümqabağı sayıqlayır. Onun rəhbərsiz danışığı can verən insanın son dəfə özünə gəlməsini xatırladır. Onun fikirlərinin sırasını tutmaq çətindir. Gavur Leylanı ehtiraslı məhəbbətlə sevir, qız da ona sevgi ilə cavab verir. Onun əri qısqanc Hasan qızı güdür və öldürür. Leylanın cəlladı elə Gavurun qolları arasında can verir. Lakin bu qisas Gavura rahatlıq gətirmir. Onu hisslərinin boş-boşuna istifadə olunması fikri çox narahat edir. Onu belə alçaldan və təhqir və təcrid edən cəmiyyəti günahlandırır.

"Korsar" poemasının qəhrəmanı dəniz quldurlarının qorxmaz başçısıdır. Öz dəstəsi ilə kimsəsiz adada azad həyat sürür. Cəsur Korsar da Gavur kimi cəmiyyətdən təcrid olunmuş üsyankarddır. Adada hamı ondan qorxur və hörmət edir. O sərt və zəhmətlidir. Lakin bununla bərabər Korsar dəhşətli dərəcədə tənhadır, dostu yoxdur, heç kəs onun keçmişinə haqda məlumatı yoxdur. Gavur kimi məhəbbət onun da taleyində dəhşətli rol oynayır. Ömrünün sonuna qədər sevgilisi Medaraya sədaqətli olur. Medaranın ölümü həyat onun gözündə ölür və o, sirli şəkildə yox olur.

"Korsar"ın qəhrəmanı sanki hər an öz daxili dünyası ilə yaşayır. Korsar onu zindandan xilas etmiş Gülnarın məhəbbətini qiymətləndirməyə qadir deyil. Qız həyatda bir

dəfə Konadın əsil məhəbbətin nə olduğunu dadmış, güclü iradəsi ilə "Şərq poemalarının qəhrəmanları Gavur və başqaları ilə yaxındır.

"Korsar" ingilis poeziyasının incisidir. Burada romantik arzusun sehrli sirri müvzunu bədii işlənməsinin sadəliyi ilə uzlaşır.

1815-ci il ərəfəsində Bayron "Avropa təranələri" şerlər silsiləsini yaradır. "Şərq poemaları"nda olduğu kimi bu şerlərdə də hüznü ümitsizlik üstünlük təşkil edir. Belə şerlərdən biri olan "Mənim qəlbim ağlayır"ı M.Y.Lermontov rus dilinə tərcümə etmişdir.

Bayronun 1813-1817-ci illərdəki məhəbbət lirikası qeyri-adi zənginliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir: zəriflik, minnətdarlıq, qəlb gözəlliyinin və insan şəxsiyyətinin gözəlliyinin nümayişi Bu mistisizmdən, skolastikadan, dini fantaziyadan azad bir lirikadır.

Bu silsələ şerlərinin qəhrəmanı Koldric və Sautinin sönük surətləri yox, özünün gözəlliyi ilə fəxr edən qızıdır. Bayron təkcə siyasi zülmə yox, həm də feodal-burjua əxlaqının mənfi təzahürlərinə etiraz edir. Səflıq,təbiilik, hisslərin təzəliyi, azadlıq ehtirası ilə diqqəti cəlb edən bu şerlər insanların şüurunu təzələyir, kilsənin təbliğ etdiyi adət və ənənələri inkar edirdi.

Cenevrədə yaşayarkən Bayron respublikaçı ideyalar uğrunda mübariz Cenevrə sakini Bonivarın cəza çəkdiyi Şilyon həbsxanasına gedir. Bonivarın qəhrəmanlığı Bayronu "Şilyon məhbusu" poemasını yazmağa sövq edir. Poemada "azadlıq günəşi işıqlı ideallar uğrunda çarpışan insanların həyat yoluna işıq saçır" fikri təbliğ olunur. Poemada bizim gözlərimiz qarşısında romantik qəhrəman yox, siyasi mübarizə aparən alovlu vətənpərvər insan surəti canlanır. Bonivar bu cəhənnəmə öz yeddi oğlu ilə birlikdə hersoq Saviyskinin əmri ilə atılmışdı. Bayron məhbusların nəmli zirzəmilərdə çəkdiyi cəhənnəm əzabının bədii təsvirini yaradır.

Ədəbiyyat

1. Baxmutskiy V.R., Bojor Y.M., Bunyayev V.S. İstoriya zarubejnoj literaturı XVII veka, Vıçşaya şkola, Moskva, 1967.
2. Alekseyev M.P., Jirmunskiy M.V., Mokulskiy S.S. İstoriya zarubejnoj literaturı, Moskva, Vıçşaya şkola, 1967.
3. Ə.Sultanlı Xarici ölkələr ədəbiyyatı. Bakı -1959.

ТВОРЧЕСТВО ДЖ.БАЙРОНА

Аббасов Гамид Джамал оглы

Резюме

В статье исследовано творчество одного из корифеев английской и мировой литературы Джорджа Ноэля Гордона Байрона, определены роль и место этого творчества в английской и мировой литературе.

В статье рассказывается о специфических особенностях вершины творчества Дж.Байрона поэмы «Поломничество Чайльда Гарольда», Восточных поэм. Доказано, что творчество Дж.Байрона является яркой и запоминающейся страницей в истории английской и мировой литературы. Поэма «Поломничество Чайльда Гарольда» считается образцом революционно-романтической поэмы. Привлекает внимание то, что большинство Восточных поэм Дж.Байрон написал на основе образцов Восточного фольклора и легенд. Революционный дух проходит красной нитью через

все творчество Дж.Байрона. В то же время Чайльд Га рольд является носителем идей самого автора. Его мысли о судьбе чело вечества и народов выражают мировоззрение самого автора. Чайльд Га рольд твердо верит на победу над врагами народов, борющихся за свою свободу.

THE ARTIKLE EXAMINES THE WORK OF C.N.Q. BYRON

Abbasov Hamid Camal

Summary

The artikle examines the work of C.N.Q. Byron, one of the luminaries of English and world literature, and identifies the place and positions of this work in English and world literature. The features of the poem “Pilgrimage of Child Harold”, which is considered the pinnacle of Byron’s work, and the poems of the East were discussed. It has been proved that Byron’s work is a bright and memorable page in world and English literature. “Child Harold’s Pilgrimage” is an example of revolutionary romantic poetry. Interestingly, C. Byron created most of the “Eastern Poems” on the basis of Eastern folklore and legends. The revolutionary spirit crosses the line of Byron’s work. Harold also embodies the author’s ideas. His thoughts on the fate of nations and mankind are an expression of the author’s worldview. Harold firmly believes that nations struggling will succeed.

Rəyçi: dos. Qyami Qazıyev

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 25 may 2022-ci il tarixli iclasının 11 saylı iclas protokolu

Daxil olma tarixi 21 iyun 2022-ci il

UOT:811.111.

THE DIFFICULTIES OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE

F.ü.f.d.Abdullayeva Elnarə Kamandar qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

1303@mail.ru

Xülasə: *Teaching English as a foreign language is a general issue and researchers have investigated problems in all aspects of teaching process. Some researchers have disputed that one of the vital reasons to do SLA (Strategies Learning Areas) research is to facilitate second language teaching. Learning strategies is generally defined as “the special thoughts or behaviors that individuals use to help learners comprehend, learn, or retain new information . Lightbown stated although researchers assume that many studies in second language acquisition are fruitful for language teaching, but the implications of such strategies should be done judiciously. She argued that “second language research does not tell teachers what to do teach, and what it says about how to teach they had already figured out”.*

Açar sözlər: İngilis dili, çətinliklər, texnologiya.

Keywords: English language, difficulties, technology.

Ключевые слова: Английский язык, трудности, технологии.

English language is a global language. Learning English improves the individual's status and opportunities in education, technology, global trades, and business. Moreover, English plays an important role like a channel of communication. Teaching English has been an important issue in countries where English is not their first language, so learning second language is difficult for L2 learners because they cannot use English in real life situations, because they should learn sentences in textbooks not in a real environment. Therefore, teachers should always look for useful strategies to reduce the difficulties of teaching English language, and they have to deal with many challenges and often have questions about the best ways to teach. Some of these common questions are as follows:

- How can teachers teach English as a foreign or second language in different situations?
- What do teachers know about second language learners with different abilities?
- What are the benefits of learning English language?
- What can teachers perform in the classroom to facilitate the procedure of second language acquisition?
- What should teachers expect the second language learners in the classroom to be able to do?

Teaching is a multidimensional process, and teachers should pay enough attention to all skills of students such as: reading, writing, listening, and speaking. These skills are educated by teachers and learnt by students. There are various strategies that researchers have introduced based on their studies.

These strategies may involve all skills. Researchers have different opinions about various strategies in teaching. Researchers have conducted several studies to prove the interplay between research study and teaching, and they have suggested helpful strategies to facilitate teaching and learning process.

Conducting SLA Research. Teaching English as a foreign language is a general issue and researchers have investigated problems in all aspects of teaching process. Some researchers have disputed that one of the vital reasons to do SLA (Strategies Learning Areas) research is to facilitate second language teaching. Learning strategies is generally defined as “the special thoughts or behaviors that individuals use to help learners comprehend, learn, or retain new information”. Lightbown stated although researchers assume that many studies in second language acquisition are fruitful for language teaching, but the implications of such strategies should be done judiciously. She argued that “second language research does not tell teachers what to do teach, and what it says about how to teach they had already figured out”.

Wardhaugh pointed out that there are some theoretical problems when teaching English to other students from other languages. He attempted to gap the bridge between the practical orientation of teachers and the theoretical concerns that should be the basis of practice. He believed every good classroom practice is based on a well-informed theory. According to Wardhaugh, most classes are teacher-dominated, the teachers are sage on the stage and everything flows from the teacher. In other words, he stated that, this direction should be changed because students should learn their tasks and teachers can help them.

The main goal of language teaching and learning is to develop the speakers' four skills with a good command of grammar, but this is not the ultimate goal. The final objective is

to empower speakers to be able to use language communicatively . For improving these skills, teachers choose the best strategies in the classroom. Stern tried to distinguish good language learners from those of unsuccessful learners, she supposed that the good language learners may have different strategies and abilities. She classified strategies of good language learners as:

- a) planning strategy,
- b) active strategy,
- c) empathic strategy,
- d) formal strategy,
- e) experiential strategy,
- f) semantic strategy,
- g) practice strategy,
- h) communication strategy,
- i) monitoring strategy, and
- j) internalization strategy.

Stern mentioned five categories:

- 1) management and planning strategies,
- 2) managing strategies that they relate to the learners intention their own learning,
- 3) cognitive strategies including the steps or operations used in learning or problem solving which need direct analysis, transformation, or synthesis of learn materials,
- 4) communicative-experience strategies refer to gesturing paraphrasing or asking for repetition, and explanation in order to help learners to express themselves better,
- 5) interpersonal strategies including the techniques that learners use to monitor their own development and evaluate their own performance; affective strategies used to create positive affect towards the target language and its speakers.

Oxford merged learning strategies with communicative strategies and introduced her six-segmented classification of learning strategies. She suggested language strategies as:

- 1.cognitive strategies, e.g. helping the learner to manipulate the language material in direct ways,
- 2.meta-cognitive strategies , e.g. helping learners to manage the learning process overall,
- 3.memory-related strategies, e.g. helping learners link one L2 item or concept with another but do not necessarily involve deep understanding,
4. compensatory strategies, e.g. helping make up for missing knowledge,
- 5.affective strategies e.g. helping learners manage their emotions and motivation level, and
- 6.social strategies such as helping the learner to learn via interacting with others and understanding the target culture.

Made considerable progress, but it is still far from proving a solid basis for foreign language teaching, or from a general theory of SLA”. Ellis argued that there is progress in SLA, but the results of many studies are not directly related to teaching process. For example, the results of studies about Universal Grammar are not relevant to everyday teaching. There are problems in the relationship between SLA research and language teaching. One problem lies in the difference between the teachers’ and researchers’ perceptions and objectives. Ellis makes a demarcation between two kinds of knowledge, practical knowledge

and technical knowledge. While teachers' are concerned with improving practical knowledge, researchers deal with developing technical knowledge.

Technical research is explicit and researchers can find a good method by experiment, but practical knowledge is implicit, and it is not based on the experiment, and teachers can find a useful way to teach by experience. Another problem is in the form of research methods and the way of reporting plans to be used in SLA research. Crookes explained that most of the studies in SLA have viewed learning as a cognitive and internal process instead of a social process. Despite being concerned about the relationship between SLA research and language teaching, there is a growing body of research in the field relevant to language teaching, with useful resources to enrich teachers to embark upon in the classroom such as, the role of learners' consciousness in SLA process, input and interaction, and learners' needs and motivation. Larsen-Freeman asserts that the goal of SLA research is not simply to find effective teaching materials to help teachers to implement a certain lesson efficiently. If SLA is construed that way, and research is not able to cater solutions to practical problems, it is then concluded that teachers should stop taking into account research and simply depend on their own practice. SLA is a broad field which includes many items that cover both basic and applied research.

The Relevance between Language Pedagogy and SLA Research. The main goal of the research is to find and develop alternative methods in pedagogical problems. Ellis pointed out if there is an interrelationship between language pedagogy and SLA research, it should be found out how, to what extent, and in what areas. Evaluating the relevance is very important, so researchers should know how they evaluate the relevance. Ellis posited that there are two primary approaches; one approach is that an applied linguist should utilize SLA theory and research then tries to scrutinize its usefulness in the classroom. Ellis goes on to state that this approach is sometimes problematic because the researchers and teachers have different views about the relevance. Another approach starts with pedagogy and embarks on SLA to address issues proposed by learners and educators. In this approach, instead of evaluating SLA for relevance, pedagogical issues become the topics of SLA research.

This approach can be useful and teachers use the outcomes because it is practical instead of being theoretical although it has some pitfalls. First, all researchers of SLA do not embrace pedagogical issues because they have their own theoretical concerns. Second, this approach should be used by teachers because it addressed pedagogical issues, but always it may not be the case because classroom practice is contingent upon teachers' perspectives, beliefs, and views. In evaluating pedagogical findings, assessors should be familiar with the practice of classroom teaching. Interaction between researchers and teachers is very important because it helps teachers to know what researchers are saying and also "researchers can hear what teachers are saying".

The Interplay between Research and Teaching. Pica mentions that "as teachers and researchers, we cannot work in isolation each other if we are to help our students meet their needs and accomplish their goals". Researchers should pay attention to teachers' idea because it fosters the relationship between teachers and researchers and leads to the production of a useful research that can be more germane to classroom practices and hence more likely to be used by teachers. There are a few studies with regard to the relevance between SLA research and what teachers gain from their studies.

It was revealed that most of teachers in this study had used the research findings in their teaching and they had chances to conduct research in their institutions. Both of studies were in a limited condition and in second study, most of present teachers in the conference were already involved in conducting research. To explore the relationship between SLA research and L2 teaching, another study was conducted by Borg. The research was conducted among two groups of teachers teaching in two different instructional settings: an ESL context in Canada and an EFL (English as a foreign language) context in Turkey. Collecting data by a written questionnaire revealed that most of teachers (in both contexts) were familiar with SLA research through taking SLA related courses. Most teachers had an agreement with using SLA research in teaching but some of them believed that their teaching experience is more useful than using research in classroom.

Literature

1. Bell, D. M. (2007). Do teachers think that methods are dead *ELT Journal*
2. Berk, D., Hiebert, J., Jansen, A., & Morris, A. k. (2007). Preparing teachers to learn from teaching. *Journal of Teacher Education*,
3. Ellis, R. (1997). SLA and language pedagogy: An educational perspective. *Studies in Second Language Acquisition*,

İNGİLIS DILININ ÖYRƏDİLMƏSİNİN ÇƏTİNLİKLƏRİ

Abdullayeva Elnarə Kamandar qızı

Xülasə

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi ümumi problemdir. Tədqiqatçılar tədqiqat və tədris arasındakı əlaqəni sübut etmək üçün bir neçə araşdırma aparmış, tədris və öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq üçün faydalı strategiyalar təklif etmişlər. Müəllimlər oxumaq, yazmaq, dinləmək və danışmaq kimi bütün şagird bacarıqlarına kifayət qədər diqqət yetirməlidirlər. Bu bacarıqlar müəllimlər tərəfindən formalaşdırılır və tələbələr tərəfindən öyrənilir.

ТРУДНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Абдуллаева Эльнара Камандар кызы

Резюме

Преподавание английского языка как иностранного является общей проблемой. Исследователи провели несколько исследований, чтобы доказать взаимосвязь между научными исследованиями и преподаванием, предложили полезные стратегии для облегчения процесса преподавания и обучения. Преподаватели должны уделять достаточно внимания всем навыкам учащихся, таким как: чтение, письмо, аудирование и речь. Эти навыки формируются учителями и изучаются учениками.

Rəyçi fil.f.d. A.Talibova.

Qrammatika və İngilis dilinin tədrisi kafedrasının 05 iyul 2022 –ci il tarixli iclasın 22 saylı protokol Daxil olma tarixi 04 iyul 2022-ci il

UOT: 811.111

CONSTITUTING THE MEANING OF THE STATEMENT PROCESS AND OPERATORS

Aslanova Maleyka Isfandiyar, Mammadzadeh Natavan Yusif
Ganja State University
maleykaa532@gmail.com

Annotation: *One of the most amazing features of a natural language is its ability to express new contents by finite means in each new situation, i.e. in fact, by limited means to express an unlimited number of meanings. This fact explains the fundamental possibility of multiple interpretations of the same linguistic form. But it is also a fact that the speaker usually has in mind only one of these possibilities and assumes, almost never mistakenly, that the addressee is able to correctly recognize it. Consequently, a remarkable property of a language is that it is able, in combinations of its forms, to explicate not only the fixed meanings of linguistic units, but also a part of a person's mental activity hidden from direct observation - meanings conceived by the speaker, the nature of which the addressee can judge only indirectly and which he restores, based on his linguistic and pragmatic competence, often supplementing or transforming them in accordance with the momentary state of his individual consciousness. This important a priori assumption formed the basis of the task set by the author of this article to substantiate the hypothesis about the dynamic nature of the constitution of the meaning of a linguistic expression, the main provision of which is the assertion that meaning is not a condition for successful communication, it is its creative result, is generated, constituted by partners in the process of successful communication.*

Key words: meaning, proposition, intention, emotions, linguistic expression

Açar sözlər: məna, təklif, niyyət, duyğular, linqvistik ifadə

Ключевые слова: смысл, предложение, интенция, эмоции, языковое выражение

The formulated premise made it possible to put forward the position on the possibility of modeling this semantic "plasma", isolating its "volatile" components, general and particular, explicit and implied, dissolving in each other and manifesting themselves only in fusions and fusions with all other components. We represent the elements of the meaning of the statement in the form of layers overlapping each other, replacing each other under the influence of heterogeneous and diverse factors, generating an infinite number of semantic potencies. The first, least deep, "superficial" layer of meanings consists of those potencies that are directly encoded in the linguistic sign, they are actualized without any additional conditions. Other layers of meanings are those potentialities that can be actualized under additional conditions corresponding to the characteristics of subjective reality at the moment of communication.

The idea of the multidimensionality of the phenomenon of meaning is developed in the study as applied to expressive speech acts - a class of speech actions that differ in that their performer expresses internal states of a certain type in them. The motive for choosing expressives as an empirical basis for solving the task is their special social significance in the process of interpersonal communication, which urgently requires a linguistic basis for their building, a foundation that would ensure unmistakable interlingual communication.

As a result of the analysis of the semantic structure of a large number of statements that implement these speech acts, a set of components ordered in some way was revealed, each of

which has its own structure and implementation features, depending on the pragmatic situation. Let's name them in a simple and schematic sequence, abstracting from their characteristics and not taking into account the orderliness and interaction of components.

Proposition - the elementary meaning of the statement, its original foundation. A proposition formulates a certain state of affairs in a possible world. Different propositional content is realized in different syntactic structures and has features of lexical content, that is, we are talking about the trivial fact of the lexical and grammatical formulation of the statement.

The content of a proposition is regulated by certain language rules, each of the elements is associated with others, but at the same time, the semantic integrity of the statement is not only not reduced to a simple sum of words, it has a systemic novelty in relation to its constituent lexemes.

Intention: Every speech act is performed by the speaker with a certain intention to influence the listener in the desired direction. An essential part of the meaning of the statement, complementing its propositional content, is thus a more or less complex intentional complex, which includes information about all the intentional states of the speaker's consciousness, directly or indirectly, explicitly or implicitly encoded in the language structure. We have this complex in mind when we talk about the intentional component of the meaning of an utterance.

In the category of indirect statements, this intentional hierarchy is even more complex: the implied - the main - intention, deduced by some inference, is superimposed on another, literally expressed, the nuances of the hidden meaning are included in the interaction.

The unity of proposition and intention is a dyad of meanings that always act together, forming a kind of foundation for the integral meaning of the statement, its basis, on which the next mandatory component, which we call the mental state, is built on. This component is the essence of expressive speech acts, which, as already mentioned, express internal, mental states in a broad sense. It, in turn, has a complex nature and is divided into evaluative, emotive and relational components.

Emotions: The expression of appreciation, especially an individual one, tends to be emotional. The senders and receivers of expressive utterances, acting as "characters of the illocutionary game", turn out to be, first of all, carriers of emotions that arise if the assessment concerns their interests. The more these interests are affected, the more effective the assessment and the more the speech act affects the emotional state of the addressee.

Emotions are the immanent essence of a person who has will, desire. They represent the implicit in meaning - the non-manifested, hidden components of meaning, about which the listener can only make some assumptions, based on stereotypical attitudes about how people feel or behave in certain circumstances.

The analysis showed that in social, etiquette speech acts, the dominant elements of meaning are intentional and relational meanings. The first is always verbalized and extremely important, it is the explicit-performative expression of the intention that signals the speaker's readiness for contact maintenance, his belonging to the socialized members of society. The attitude of the speaker to the partner - the second dominant element - is as respectful as possible; this distinguishes sociatives from all other speech acts. In the absence of respect, apologies, gratitude, wishes, congratulations, greetings are simply not pronounced, in this case there is a violation of etiquette, which indicates either an intentional going beyond social norms (a new facet of meaning is being created), or insufficient pragmatic competence of the speaker.

In the most general form, the result of the reflections presented in this article comes down to confirming the validity of the idea of a multi-component dynamic (constituted) essence of the phenomenon of meaning, the actualization of various potentialities of which is determined by the pragmatic situation and special linguistic means at the disposal of the speaker and listener. Statements that implement expressive speech acts are a clear proof of the validity of such an interpretation, which makes it possible to reveal the possibilities of language units in the implementation of any intentions of the speaker in speech acts, to shade the nuances of human thought. A new, non-traditional view of the meaning of a linguistic expression significantly expands the scope of linguistics, which at the present stage of development is engaged not only in the study of linguistic meanings and structures, but also in the mental basis for their creation and functioning. On the other hand, consideration of meaning from such an angle makes it - meaning - an object of linguistic science, since it is the generation and restoration of meaning that is the goal of human speech and mental activity.

Reference

1. Bondarko A.V. Grammatical meaning and meaning. L.: The science, 1978. 175 p.
2. Teliya V.N. Teliya V.N. Expressiveness as a manifestation subjective factor in language and its pragmatic orientation // Human factor in language. Language expression mechanisms. M.: The science, 1991. p.14-56.
3. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. Leningrad: Prosveshchenie, 1966. 284 p.

DANIŞIĞIN MƏNASINI TƏŞKİL EDƏN PROSES VƏ OPERATORLAR

*Aslanova Məleykə İsfəndiyar qızı, Məmmədzadə Natəvan Yusif qızı
Xülasə*

Təbii dilin ən heyvətəmiz xüsusiyyətlərindən biri onun hər yeni vəziyyətdə sonlu vasitələrlə yeni məzmunu ifadə etmək qabiliyyətidir, yəni, əslində məhdud vasitələrlə qeyri-məhdud sayda mənaları ifadə etməkdir. Bu fakt eyni linqvistik formanın çoxsaylı şərtlərinin fundamental imkanlarını izah edir. Amma bu da bir həqiqətdir ki, danışan adətən bu imkanlardan yalnız birini nəzərdə tutur və demək olar ki, heç vaxt səhvən qəbul edənini onu düzgün tanıya bildiyini güman edir. Nəticə etibarilə dilin əlamətdar xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, öz formalarının birləşməsində təkcə dil vahidlərinin sabit mənalarını deyil, həm də insanın zehni fəaliyyətinin bilavasitə müşahidədən gizlədilmiş bir hissəsini - danışanın təsəvvür etdiyi mənaları izah edə bilər. Ünvan sahibinin yalnız dolaylı yolla mühakimə edə biləcəyi və linqvistik və pragmatik sərəştəsinə əsaslanaraq bərpa etdiyi, çox vaxt fərdi şüurunun anlıq vəziyyətinə uyğun olaraq onları tamamlayan və ya dəyişdirən təbiət. Bu mühüm aprior fərziyyə bu məqalənin müəllifinin linqvistik ifadənin mənə konstitusiyasının dinamik təbiəti haqqında fərziyyəni əsaslandırmaq vəzifəsinin əsasını təşkil etdi, onun əsas müddəası mənənin bir ifadə olmadığı iddiasıdır. Uğurlu ünsiyyət üçün şərt, onun yaradıcı nəticəsidir, uğurlu ünsiyyət prosesində tərəfdaşlar tərəfindən yaradılır, təşkil edilir.

КОНСТИТУИРОВАНИЕ СМЫСЛА ВЫСКАЗЫВАНИЯ ПРОЦЕСС И ОПЕРАТОРЫ

Асланова Малейка Исфандияр кызы, Мамедзаде Натаван Юсиф кызы
Резюме

Одной из удивительнейших особенностей естественного языка является его способность конечными средствами в каждой новой ситуации выражать новые содержания, т.е. по сути, ограниченными средствами выражать неограниченное количество смыслов. Этот факт объясняет принципиальную возможность множества интерпретаций одной и той же языковой формы. Но фактом является и то, что говорящий обычно имеет в виду только одну из таких возможностей и предполагает, практически никогда не ошибаясь, что адресат в состоянии ее правильно распознать. Следовательно, замечательное свойство языка состоит в том, что он способен в комбинациях своих форм эксплицитировать не только фиксированные значения языковых единиц, но и скрытую от непосредственного наблюдения часть мыслительной деятельности человека – задуманные говорящим смыслы, о природе которых адресат может судить лишь косвенно и которые он восстанавливает, основываясь на своей языковой и прагматической компетенции, часто дополняя или трансформируя их в соответствии с сиюминутным состоянием своего индивидуального сознания. Это важное априорное предположение легло в основу поставленной автором настоящей статьи задачи обосновать гипотезу о динамическом характере конституирования смысла языкового выражения, основным положением которой является утверждение, что смысл не является условием успешной коммуникации, он является ее творческим результатом, порождается, конституируется партнерами в процессе успешной коммуникации.

Rəyçi: dos. Rəhimov Mehdi Nizami oğlu

Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 15.03.2022-ci il tarixli 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 17 mart 2022-ci il

UOT:82-1.512.162.

ABDULLA ŞAİQİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA DAİR MARAQLI MƏQAMLAR

Yusibova Aygün Azadil qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aygun.yusifova.91@list.ru

Xülasə: *Bütün həqiqi sənətkarlar kimi A.Şaiqi də ilk növbədə hansı növdə və janrda yazmaq yox, necə yazmaq maraqlandırmışdır. Buna görə də A.Şaiqdən ümumi yaradıcılıq axtarışlarında özünəməxsus yeri və çəkisi olan nasir kimi danışmaq vacibdir. 1924-cü ildə A.Şaiq dünyə mədəniyyətinin çox əsrlik tarixi təcrübəsindən çıxış edərək yazırdı ki, “Ədəbiyyatın ən böyük əhəmiyyəti onun insanlarda yüksək bir qayə və ideal doğurmasından ibarətdir”. Görkəmli sənətkar ədəbiyyatın bu əhəmiyyətini istedadının imkan verdiyi bir çox ədəbi növ və janrlarda, o cümlədən, epik növdə və epik növün roman, povest, hekayə janrında həyata keçirməyə çalışırdı.*

Nasir, şair, dramaturq, tərcüməçi, pedaqoq A.Şaiq yaradıcılığı boyu ədəbiyyatımızın nəzəri məsələləri ilə də ciddi məşğul olmuş, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.Fətəli, H.Hadi, A.Səhhət, M.Ə.Sabir yaradıcılığı haqqında dəyərli mülahizələr söyləmiş, Hüseyn Cavid ilə birlikdə dərslik kimi “Ədəbiyyatın poetikası”nı yazmışdır. O, “Uşaq çeşməyi” (1907), “Uşaq gözlüyü” (1910), “Gülşəni-ədəbiyyat” (1910), “Milli qiraət” (1919), “Gülzar” (1912) kimi dərsliklər yazıb ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Ədib Azərbaycan müəllimlərinin I-II qurultaylarının hazırlanmasında komissiya üzvü kimi böyük iş görmüşdür. Sənətkarın latın qrafikasında ilk seçilmiş əsərlərinə onun əsərləri ilə yanaşı, müəyyən səbəblərdən qadağan olunmuş yeni bədii nümunələri də salınmışdır. “Arazdan Turana”, “Vətən”, “Vətənin yanıq səsi”, “İntizar qarşısında”, “Yeni ay doğarkən”, “İki mücahid”, “Ülkər” və s. bu kimi əsərlər XXI əsrin oxucularında onun irsinə güclü meyli oyadacaq.

Açar sözlər: Nasir, şair, dramaturq, tərcüməçi, pedaqoq, ədəbiyyat, sənətkar, milli, mədəniyyət, yaradıcılıq, şəxsiyyət, şeir.

Ключевые слова: Прозаик, поэт, драматург, переводчик, педагог, литература, мастер, национальный, личность, стихотворение, культура, творчество.

Key words: Proser, poet, dramatist, translator, pedagogue, literature, craftsman, national, personality, poem, culture, creativity.

Abdulla Şaiq Mustafə oğlu Talıbzadə 1881-ci il fevralın 21-də Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində anadan olub. Onun valideynləri Axund Mustafə və Mehri xanım Tiflisə köçərək orada məskunlaşmışlar. Abdulla böyük qardaşı Yusifdən sonra evin ikinci övladı olub. Onun əkiztayı olan qız övladı doğulandan az sonra ölüb.

Atası Axund Mustafə Süleyman oğlu dövrünün sayılıb seçilən ruhanisi olub. O, 1881-ci ilədək Tiflis şəhəri üzrə qazi müavini, sonra isə Qafqaz şeyxülislamının müavini işləmişdi. Abdulla və qardaşı Yusif ilk təhsillərini Tiflisdə müsəlman uşaqları üçün nəzərdə tutulan altısinifli ruhani məktəbində alıblar. Məktəbi bitirdikdən sonra Abdulla Şaiq anası və qardaşı ilə birgə Xorasana ziyarətə gedir. Şaiq burada dövrün qabaqcıl fikirli gənclərindən olan, Urmiyadan köçüb gəlmiş Yusif Ziya adlı bir müəllimlə tanış olur. Hər iki qardaşın fikri inkişafında, ədəbiyyata və yaradıcılığa olan maraqlarının qüvvətlənməsində Ziyanın xüsusi rolu və təsiri olub. Böyük qardaş Axund Yusif müəlliminə bəslədiyi ehtirama əsasən özünə “Ziya” təxəllüsü götürmüşdür. 1889-cu ilin payızında Mehri xanım oğlu Yusiflə birlikdə Tiflisə geri dönür. Abdulla isə təhsilini tamamlamaq üçün Xorasandakı tanışlarının evində qalaraq bakılı Mirzə Abdulladan və gəncəli Mirzə Bağirdan məntiq və poetika, habelə ərəb şeirlərinin tarixinə dair dərs alır. O, Xorasanda mükəmməl təhsil alıb, tarix, psixologiya elmlərini, Şərq, Azərbaycan, rus ədəbiyyatını mənimsəyir. Bir müddət sonra anası Xorasana gələrək Abdullanı da Tiflisə gətirir. Bir neçə ay burada qaldıqdan sonra əvvəlcə Yusif, sonra isə Abdulla Bakıya köçür. O, Bakıya gələn kimi ilk növbədə Tiflisdən tanıdığı Nəriman Nərimanovla görüşür. 1901-ci il aprelindən müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Şaiq yaradıcılığına tərcümə və qəzəllə başlasa da, ilk mətbu əsəri “Laylay” adlı uşaq şeri olub. O, 1906-cı ildən başlayaraq silsilə şeirləri ilə yanaşı “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir”, “Yaxşı arxa” kimi mənzum nağıllar da yazıb. Şaiq həm də 1910-cu ildə yazdığı “Gözəl bahar” pyesi ilə milli uşaq teatrının özülünü qoyub. Nəsr yaradıcılığına 1905-ci ildə romantik “İki müztərib və ya əzab və vicdan” yarımçıq romanı ilə başlayan ədib “Məktub yetişmədi”, “Köç”,

“Daşqın”, “İntiharmı, yaşamaqımı”, “Göbələk”, “İblisin huzurunda”, “Dursun”, “Əsrimizin qəhrəmanlar”ı kimi bir çox hekayə, povest və romanlar yazıb.

1908-ci ildə A.Şaiqin Tiflisdə “İkinci il” dərslisi çapdan çıxır. Fəal yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirən sənətkar “Məktub yetişmədi”, “Hürriyyət pərisinə”, “Yad et” və s. kimi klassik əsərlərini yazır. M.Fətəlinin, H.B.Zərdabının, M.Ə.Sabirin, Mirzə Cəlilin əxlaqi dərk və təlqin etmələrini A.Şaiq də ədəbi və ictimai fəaliyyətində davam etdirdi. Onun əsas məramı doğma xalqının maariflənməsi və ictimai-millî şüurun yüksəldilməsi olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Bakı fəhlələrinin acınacaqlı həyatı yeni yaranacaq bədii əsərlərinə zəngin material verirdi. Ədibin “Araz” romanı XX əsrin əvvəllərində mürəkkəb inqilabi hadisələrə, Bakı fəhlələrinin azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Yazıçı romanı 1930-cu ildə yazmağa başlamış, əsərdən “İki şam ağacı” adlı bir parçanı “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirmiş, 1937-ci ildə əsəri tamamlayıb, nəşriyyata təqdim etmişdir. “Araz” romanı 1940-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Abdulla Şaiq 1911-ci ildə mövzusu Borçalı həyatından alınmış “Dursun” povestini yazmışdır. 1912-ci ildə nəşr olunan bu əsər uzun müddət “Bədbəxt ailə” romanı kimi tanınmışdır. 1933-cü ildə isə ədibin özü əsər üzərində cüzi düzəlişlər aparmış və onu “Dursun” adlandırmışdır. A.Şaiqin hekayələri, povest və romanları da Azərbaycan bədii nəsrinin yaranması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1906-cı ildə o, “Cəfər və Bətəri” iqtibas etmiş sonra isə “Tülki həccə gedir”, “Yaxşı arxa”, “Tıq-tıq xanım” adlı mənzum hekayələrini qələmə almışdır. Fidanların psixologiyasını yaxşı bilən həssas sənətkar həm də onların Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılığı “Nüşabə”, “Danışan kukla”, “İntiqamçı xoruz”, “Çoban”, “Xəbərçi kağız”, “Aldanmış ulduzlar”, “İldırım”, “Ana”, “Xasay”, “Vətən”, “Eloğlu”, “Bir saatlıq xəlifə” kimi dram əsərləri ilə zəngindir. Digər əsərlərində olduğu kimi, o, pyeslərində də balaca tamaşaçıları vətəni sevməyə, xeyirxahlığa, düzlüyə, mərdliyə qorxmazlığa çağırır. Vətənpərvərlik, düşməyə nifrət bu pyeslərin leytmotivini təşkil edir. Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər öz təbiiliyi, psixoloji dərinliyi, dilinin axıcılığı, obrazların həyatiliyi ilə hələ yüz illər sonra da neçə-neçə nəslin sevə-sevə oxuyacaqları əsərlərdir. “Xoruz”, “Keçi”. “Uşaq və dovşan” və s. parlaq nümunələrdir.

Nasir, şair, dramaturq, tərcüməçi, pedaqoq A.Şaiq yaradıcılığı boyu ədəbiyyatımızın nəzəri məsələləri ilə də ciddi məşğul olmuş, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.Fətəli, H.Hadi, A.Səhhət, M.Ə.Sabir yaradıcılığı haqqında dəyərli mülahizələr söyləmiş, Hüseyn Cavid ilə birlikdə dərslük kimi “Ədəbiyyatın poetikası”nı yazmışdır. O, “Uşaq çeşməyi” (1907), “Uşaq gözlüyü” (1910), “Gülşəni-ədəbiyyat” (1910), “Milli qıraət” (1919), “Gülzar” (1912) kimi dərslüklər yazıb ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Ədib Azərbaycan müəllimlərinin I-II qurultaylarının hazırlanmasında komissiya üzvü kimi böyük iş görmüşdür. Sənətkarın latın qrafikasında ilk seçilmiş əsərlərinə onun əsərləri ilə yanaşı, müəyyən səbəblərdən qadağan olunmuş yeni bədii nümunələri də salınmışdır. “Arazdan Turana”, “Vətən”, “Vətənin yanıq səsi”, “İntizar qarşısında”, “Yeni ay doğarkən”, “İki mücahid”, “Ülkər” və s. bu kimi əsərlər XXI əsrin oxucularında onun irsinə güclü meyli oyadacaq. Abdulla Şaiqin oğlu akademik Kamal Talıbzadə “Arazdan Turana” (2003) kitabında yazır: “...məlum səbəblər üzündən Azərbaycan oxucusunun diqqətindən kənar qalan bu kimi əsərlərində türkün ümumiləşmiş, mübariz, mifik surəti, vətən sevgisi, döyüşgənliyi, qüdrəti, türk qadınının paklığı, ucalığı tərənnüm olunur, türkün hələ indiyə qədər (yəni 1920-ci illərə qədər) poeziyamızda açılmayan sifətləri, mübarizliyi, fədakarlığı canlandırılır”.

A.Şaiqin hekayələrini sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirən tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar povest və romanlarında hadisəçiliyi, sərgüzəştçiliyi, patetikliyi bədii

üstələyən cəhət kimi qeyd etmişlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox halda tənqidçi və ədəbiyyatşünasların özləri bir-birinə zidd fikirlər söyləmişlər. Məsələn, yazıçının hekayələrinin sənətkarlığından danışılan bir məqalədə deyilir: “A.Şaiq nəsrinin canını təşkilədən güclü vətənpərvərlik istər-istəməz onun sənətkarlıq inkişafına təsir göstərdiyindən, onun nəsr əsərlərində forma ilə məzmun arasında möhkəm vəhdət yaratmışdır. Şaiqin nəsrində dil də, hadisə də, təbiət də, insan arzusu və düşüncələrintəsiri də məzmunu tamamlanmasına, fikrin tez çatmasına kömək edir”. [1-səh 24]

Doğrudur, bu qeyd hekayələr aiddir, amma söhbət janrdan yox, məhz sənətkar istedadının özünəməxsusluğundan getdiyi üçün bunlara A.Şaiq irsindən çıxış etməklə cavab vermək lazım gəlir. A.Şaiq nəsrinin canını vətənpərvərlik təşkil edir, amma bu ali hiss əsərin sənətkarlığından daha çox, ideyaməzmununa təsir göstərir. Digər tərəfdən, forma və məzmun vəhdəti sənətkarın ideyasından, idealından, əqidəsindən, daha çox, bədii istedadının qüdrətindən asılıdır. Ən nəhayəti, dilsiz, hadisəsiz bədii əsərdə hansı məzmunu danışımaq olar? Belə yanlış, dolaşlıq, səhv fikirlərə A.Şaiq irsinin sənətkarlığı haqqında təsəvvür oyatmaq qeyri-mümkündür. Vaxtilə yazıçı Ə.Vəliyev yazırdı: “A.Şaiq yoldaşın “Araz” romanındakı dil bədiiyatdan çox, publisistika və ictimai terminlərlə doludur”. [2-səh 25] “Şaiq dilinin bir gözəlliyi də onun bədii olmasıdır” – deyən M.Cəfər bir sıra əsərlərdə müəllif dili ilə personajların dilinin eyniləşməsini, kitab dilinə maraq göstərilməsini tənqid edir və bir qüsuru xüsusi nəzərə çatdırırdı. “...avtor bir çox yerdə ədəbiyyatın əsas spesifik xüsusiyyəti olan bədii təsvir üsulundan, obrazlılıqdan tamamilə uzaqlaşaraq, səhifələr dolusu quru təbliğati mübahisələrə yol verilir, bu da əsəri sünüləşdirir və ağırlaşdırır”. [3, 30]

Onun bir çox dəyərli, ədəbi xadimlərlə yaxın münasibəti və əməkdaşlığı olub. Abdulla Şaiqlə Səməd Vurğun həm yaxın dost, həm də bacanaq olublar. Abdulla Şaiq övladlığa götürdüyü Himmət Əlizadənin toy gününə Səməd Vurğunu da dəvət edir. Səməd Vurğun gələcək həyat yoldaşı on dörd yaşlı Xavəri həmin məclisdə görüb Abdulla Şaiqdən qızın kimliyini xəbər alır. Şaiq isə “baldızımdır, amma övladımız kimidir” cavabını verir. Ertəsi gün isə Səməd Vurğun Xavərlə evlənmək arzusunu Şaiqə bildirir. Ailə qəti sürətdə etiraz edir. Lakin, Abdulla Şaiq öz evində Səməd Vurğunla Xavəri görüşdürür. Səməd Vurğun özündən on iki yaş balaca olan Xavərə bildirir ki, əgər ona ərə gəlməsə, özünü öldürəcək. Bir müddət sonra Abdulla Şaiqin köməkliyi ilə Xavərin anasından razılıq alan Səməd Vurğun 1934-cü il Xavərlə ailə qurur.

Abdulla Şaiqin rəssamlıq bacarığı da olub. Şair Füzulinin təsiri ilə bir sıra qəzəllər də yazıb. İlk qəzəl yaradıcılığına Xorasanda olarkən başlayıb. Deyilənə görə Abdulla Şaiq kifayət qədər dindar adam olsa da, sovet rejiminə görə dini baxışlarını gizləməli olub. Ondan fərqli olaraq, qardaşı Yusif Ziya dini təhsilini davam etdirib və axund rütbəsi alıb. Qardaşı Yusif Ziyanın acı taleyi olub. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Nəriman Nərimanov onu Naxçıvana hərbi komissar təyin edir. Amma Yusif Ziya orada çox işləyə bilmir, hiss edir ki, şura hökuməti ilə ulduzu barışmayacaq. Yenə Nərimanova müraciət edərək ölkədən getmək üçün icazə istəyir. Beləliklə, Yusif Ziya əvvəl Türkiyəyə, sonra Orta Asiyaya yollanıb basmaçıların sırasında Qırmızı Orduya qarşı vuruşur və döyüşlərin birində həlak olur.

Qardaşına görə Abdulla Şaiqə çox böyük təzyiqlər olub. Müəyyən dövrə qədər ev dustaqlığı yaşayıb. Ona heç yerdə iş verməyiblər. Ailəni ac qalmaqdan Şaiqin xanımının qızilları xilas edib. Əri işsiz qalan illərdə onun xanımı hər dəfə bir qızılını sataraq ailəni xilas edib. Ancaq qəribə olan odur ki, repressiya illərində bütün dostları həbs edildiyi halda, Abdulla

Şaiqə toxunan olmur. Hətta ən yaxın dostu Hüseyn Cavid də repressiya olunur. Abdulla Şaiqin nəvəsi müsahibələrinin birində deyir: “Atam danışırdı ki, bir gün səhər qapı döyüldü, anam qapını açdı. Bir nəfər dedi ki, Hüseyn Cavid Sibirə aparırlar, vağzaldadı, mənə tapşırı, Şaiqin evinə get, isti pal-paltar göndərsin. Atam deyir ki, bundan sonra babam məni Müşkinaz xalagilə göndərdi. Mən hər şeyi ona danışdım. Müşkünaz xala da bizim evə gəldi, birlikdə azuqə düzəltdilər. Şaiq sovqatı götürüb özü tək gedir vağzala. Neçə saat gözləyir. Heç kəs gəlmir. Sən demə bu təxribat imiş. Abdulla Şaiqi Hüseyn Cavid bəhanəsi ilə ora aparmaq istəyirmişlər. Bir neçə gündən sonra Yazıçılar İttifaqında iclas keçirilir, bu məsələ də müzakirə olunur”.

Deyilənə görə repressiya olunmamasında müəllimliyi onun dadına çatıb... Tələbələri Şaiqi 37-ci ilin qanlı günlərindən xilas ediblər. Tələbəsi Ruhulla Axundov hələ repressiya olunmazdan əvvəl Xalq komissarı işləyirdi. O, Abdulla Şaiqi Şuşaya dərs deməyə göndərir ki, gözdən iraq olsun. Mirzə İbrahimov isə özünün ön sözü ilə Abdulla Şaiqin əsərlərini nəşr edir və onu sırf sovet yazıçısı kimi təqdim edir. Abdulla Şaiq 37-ci ilin repressiyasından bu cür xilas olur.

Qırxıncı illərin sonlarında Abdulla Şaiq xəstə yatağında olanda onu oğlu ilə birgə KQB-ə çağırırlar. Şaiq xəstə olduğu üçün gedə bilmir. Ona xəbər göndərirlər ki, qardaşı ölməyib sağdır, Almaniyada Sovet Azərbaycanına qarşı təxribat işləri aparır. Lakin Abdulla Şaiq bildirir ki, qardaşı ilə heç bir əlaqəsi olmayıb. Onun qanlı köynəyini və üstündə qanı olan Quranı o, dünyasını dəyişən il ona göndərirlər. Abdulla Şaiq həmin Quranı öləncə qədər özündə saxlayıb, sonra isə bacısına vəsiyyəət edir.

Onun yaradıcılığında maraqlı uşaq şeirləri olub ki, bunlara da uşaq psixologiyasına müsbət mənada təsir edən əsərlər olublar, aşağıda göstərilmiş şeir nümunəsi də öz orijinallığı ilə seçilir

Bir qayaya çıxmış idi bir çocuq,
Gördü qayanın içi oyuq-oyuq.
Baxdı yenə qarşdakı dağlara,
Dərələrə, tərələrə, bağlara.
Şövdən oldu o çocuq biqərar,
Başladı qışqırmağa biixtiyar.
Gəldi qayadan ona əksi-səda,
Eylə bildi başqa çocuqdur o da.
“Arı” şeirində isə şair əməyin vacibliyini vurğulayıb
Arıyam, zəhmətkeşəm,
Bal, mum çəkməkdir peşəm.
Səhər güllər açınca,
Gözəl qoxu saçınca
Uçaram göy yamaca,
Çiçək açmış ağaca,
Ya çəməyə, meşəyə,
Qonaram hər çiçəyə;
Şirəsinə çəkərəm,
Pətəyimə tökərəm,
Çalışıram doqquz ay,
Hamı məndən alır pay.
Balımdan qoy yesinlər,

Mənə: “Sağ ol!” desinlər.

Bütün həqiqi sənətkarlar kimi A.Şaiqi də ilk növbədə hansı növdə və janrda yazmaq yox, necə yazmaq maraqlandırmışdır. Buna görə də A.Şaiqdən ümumi yaradıcılıq axtarışlarında özünəməxsus yeri və çəkisi olan nasir kimi danışmaq vacibdir. 1924-cü ildə A.Şaiq dünya mədəniyyətinin çox əsrlik tarixi təcrübəsindən çıxış edərək yazırdı ki, “Ədəbiyyatın ən böyük əhəmiyyəti onun insanlarda yüksək bir qayə və ideal doğurmasından ibarətdir”. Görkəmli sənətkar ədəbiyyatın bu əhəmiyyətini istedadının imkan verdiyi bir çox ədəbi növ və janrlarda, o cümlədən, epik növdə və epik növün roman, povest, hekayə janrında həyata keçirməyə çalışırdı. A.Şaiqin epik yaradıcılığının nümunəsində Azərbaycan nəsrinin XX əsrin əvvəllərindən tutmuş 60-cı illərə qədər keçdiyi inkişaf yolunu izləmək mümkündür. Yalnız ona görə yox ki, o, bu illərdə uzun və səmərəli yaradıcılıq yolu keçmişdir. Daha çox ona görə ki, A.Şaiqin hər bir nəsr əsəri janrından və həcmindən asılı olmayaraq, bədii yaradıcılıq axtarışlarının səciyyəvi meyllərini, istiqamətlərini bu və ya digər dərəcədə özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. S.Şərifov. A.Şaiqin kiçik hekayələrində sənətkarlıq məəslələri. – “Elm və həyat”, 1968, № 6, səh.24.
2. Ə.Vəliyev. Bədii nəsrimiz haqqında. - “Ədəbiyyat qəzeti”, 1940, 18 oktyabr.
3. M.Cəfərov. A.Şaiqin “Araz”ı. - “Ədəbiyyat qəzeti”, 1940, 8 dekabr.

ИНТЕРЕСНЫЕ ФАКТЫ О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ АБДУЛЛЫ ШАЙГА

Юсубова Айгюн Азадил кызы

Резюме

Как и всех настоящих художников, А. Шайга прежде всего интересовало, как писать, а не в каком стиле и жанре писать. Поэтому важно говорить об А. Шайге как о прозаике, занимающем особое место и вес в общих творческих поисках. В 1924 г. А. Шайга, основываясь на многовековом историческом опыте мировой культуры, писал, что «Величайшее значение литературы состоит в том, что она рождает в людях высокий стандарт и идеал». Это значение литературы выдающийся художник пытался реализовать во многих литературных видах и жанрах, которые позволял его талант, в том числе в эпическом типе и в романном, повествовательном, рассказном жанре эпического типа.

Прозаик, поэт, драматург, переводчик, педагог А. Шайга на протяжении всей своей творческой деятельности серьезно занимался теоретическими вопросами нашей литературы, дал ценные отзывы о творчестве И. Насими, М. Физули, М. П. Вагиф, М. Фатали, Х. Хади, А. Саххат, М.А. Сабира и вместе с Гусейном Джавидом написал учебник «Поэтика литературы». Им написаны и представлены на суд общественности такие учебники, как «Детский фонтан» (1907 г.), «Детские очки» (1910 г.), «Гюльшани-едебият» (1910 г.), «Милли кыраат» (1919 г.), «Гюльзар» (1912 г.). Он проделал большую работу в качестве члена комиссии по подготовке I-II съездов азербайджанских учителей. Помимо его работ, в число первых избранных произведений художника в латинской графике вошли новые художественные образцы, которые по определенным причинам были запрещены. «От Араза до Турана», «Родина», «Жгучий звук Родины», «В преддверии ожидания», «При восходе новолуния», «Два моджахеда», «Улкар» и другие. Подобные произведения вызовут сильное влечение к его наследию у читателей 21 века.

INTERESTING FACTS ABOUT ABDULLA SHAIG'S LIFE AND CREATIVITY

Yusibova Aygun Azadil

Summary

Like all true artists, A. Shaig was primarily interested in how to write, not what type and genre to write. Therefore, it is important to talk about A. Shaik as a prose writer who has a special place and weight in general creative searches. In 1924, A. Shaig, based on the centuries-old historical experience of world culture, wrote that "The greatest importance of literature is that it gives rise to a high standard and ideal in people." The outstanding artist tried to realize this importance of literature in many literary types and genres that his talent allowed, including the epic type and the novel, narrative, story genre of the epic type.

Proser, poet, dramatist, translator, pedagogue A. Shaik was seriously engaged in the theoretical issues of our literature throughout his career, gave valuable opinions about creativity I. Nasimi, M. Fuzuli, M.P. Vagif, M. Fatali, H. Hadi, A. Sahhat, M.A. Sabir and wrote "Poetics of Literature" as a textbook together with Huseyn Javid. He wrote and presented to the public such textbooks as "Children's fountain" (1907), "Children's glasses" (1910), "Gulshani-literature" (1910), "Milli qiraat" (1919), "Gulzar" (1912). He did a great job as a commission member in the preparation of the I-II congresses of Azerbaijani teachers. In addition to his works, the first selected works of the artist in Latin graphics include new artistic examples that were banned for certain reasons. "From Araz to Turan", "Motherland", "Burning sound of the motherland", "In front of anticipation", "When the new moon is rising", "Two mujahids", "Ulkar" and others. works like this will arouse a strong inclination to his legacy in the readers of the 21st century.

Rəyçi: Dos. N.M.Axundova

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 25 may 2022-ci il tarixli iclasının 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 07 iyul 2022-ci il

UOT:811.111.

İNGİLIS DİLİNDƏ “IF CLAUSE”

Babayeva Aytən Müsahib qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aytenbabayeva91@gmail.com

Xülasə: *İngilis dilini öyrənməyə yeni başlamısınızsa və ya biliklərinizi yeniləmək məqsədi ilə İngilis dilindəki qrammatik mövzulara göz atırsınızsa, İngilis dilinin Azərbaycan dili ilə bir çox ortaqlıq mövzularının olduğunu fərqi varmışınız. Şərt budaq cümlələri də bu oxşarlıqlardan sadəcə biridir. İngilis dilində If Clause olaraq adlandırılan bu qrammatik mövzu Azərbaycan dilindəki kimi şərtli cümlə qurmaq üçün istifadə edilir.*

Açar sözlər: Qrammatika, növlər, baş cümlə

Ключевые слова: Грамматика, типы, главные слова

Key words: Grammar, types, main clause

Şərt budaq cümlələrinin quruluşu və istifadəsi ‘If Clause’ öyrənmək istəyənlər bu mövzumuzda İngilis dilində şərtl budaq cümləsinin əsası olan “if clause type 0”, “if clause type 1”, “if clause type 2”, “if clause type 3” başlıqları ilə yanaşı aşağıdakı başlıqlar ilə tanış olacaqlar.

‘If’ sözü İngilis dilində “əgər” mənasına gəlir və istifadə edildiyi cümləyə “əgər... etsən ... olar” mənasını verir. Sözü mənəsindən yola çıxsaq, bir hərəkətin meydana gələ bilməsi üçün lazım olan şərtin olması üçün qurulan cümlələri if clause, yəni şərt cümlələri olaraq izah edə bilərik.

If clause-da iki növ cümlə olur. Bunlarda biri ‘if’ ilə başlayan və şərti bildirən yan cümlə, digəri isə şərt reallaşarsa, yarana biləcək vəziyyəti və nəticəni bildirən əsas cümlədir. Yan cümləyə if clause, əsas cümləyə isə main clause adı verilir.

İngilis dilində If Clause strukturları və istifadə yerləri

Şərtli cümlələrin quruluşları və seçilən zaman formaları, hansı məqsədlə istifadə edildiklərinə görə fərqlilik göstərə bilər. Əgər if ilə başlayan yan cümlə əsas cümlədən, yəni main clause-dan əvvəl gəlsə, bu iki cümlə vergüllə ayrılır. Əks halda isə vergülə ehtiyac qalmır.

Şərtli cümlələri 4 fərqli quruluşda incələmək mümkündür.

İngilis dilində If Clause Type 0

Tip 0 deyilən ilk quruluş, hər kəsin doğru qəbul etdiyi vəziyyətlər və real hadisələri izah etmək üçün istifadə edilən strukturdur. Adətən indiki zaman (Present Simple) üçün istifadə edilir.

IF CLAUSE MAIN CLAUSE

If + Present Simple Present Simple

EX: If it snows, the roads get slippery –Qar yağsa, yollar sürüşkən olar.

If you don’t eat your meal, your mother gets angry –Yeməyini yeməsən, anan əsəbiləşər.

If you drink cold water, you get sick –Soyuq su içsən xəstələnərsən.

İngilis dilində If Clause Type 1

Tip 1 quruluşu real və reala uyğun olan hadisələrdə istifadə edilən quruluşdur. Yəni dəqiqliyi müəyyən olmayan, ancaq reallaşma ehtimalı olan situasiyalarda istifadə edilir. Bu növ cümlələrdə dəqiqlik yox, ehtimal daxilində olma halı mövcuddur. Gələcək zamanı ifadə edir.

IF CLAUSE MAIN CLAUSE

If + Present Simple/ Present Continuous/ Present Perfect/ Present Perfect Continuous/ Future Simple Can/ May/ Might/ Could/ Must/ Should + Present Bare Infinitive

Ex: If you don’t get off the tree, you will fall -Ağacdən düşməsən yıxılacaqsan.

If we have worked hard, we can finish the Project -Çox işləsək proyektə bitirə bilərik.

You must study the exam, if you see him -Onu görsən, imtahana hazırlaşmalısınız.

If she has money, she will travel -Pulu olsa səyahət edər.

If you listen to me, you will understand what I mean -əgər sən məni dinləsən, nə demək istədiyimi başa düşəcəksən.

If you lend him some money, He may not give it back to you -Ona biraz borc versəniz, O sizə qaytarmayacaq.

If she doesn’t leave the house, everything will be bad -Evdən çıxmasa, hər şey pis olacaq.

If you don't go to the school, You will stay at home all day -əgər sən məktəbə getməsən, bütün günü evdə qalacaqsan.

If you do not win scholarship, your father will be very sad -Təqəüd qazanmasan, atan çox kədərlənəcək.

If I have enough strawberries, I will bake a strawberry cake for you -Əgər kifayət qədər çiyələk varsa, sənin üçün bir çiyələk tort bişirəcəyəm.

If it doesn't rain tomorrow, We will go on a picnic -Sabah yağış yağmasa, piknikə gedəcəyik.

If the teachers have time, they should repeat the subjects -Əgər müəllimlərin vaxtı varsa, mövzuları təkrar etməlidirlər.

If My mother helps me, I may finish my homework on time -Anam mənə kömək etsə, ev tapşırıqlarını vaxtında bitirə bilərəm.

If I write a lot, I will be able to write quickly -Əgər mən çox yazsam tez yaza biləcəyəm.

Sual cümlələrində istifadəsi

EX: What will you do if you lose the match? -əgər sən qarşılaşmanı itirsən nə edərsən?

Can you call me if you see Susan? -Susanı görsən mənə zəng edə bilərsən?

Will you leave school if you don't have enough money? -əgər sən pulun yoxdursa, məktəbi tərk edəcəksən?

Can you tell her to see me if she call you? -əgər o sənə zəng etsə, mənə görməsini söyləyə bilərsənmi?

Qeydlər:

1. Cümlə if clause və ya əsas cümlə ilə başlaya bilər. Əgər cümlə 'if clause' ilə başlasa, o zaman hər iki cümlənin arasında vergüldən istifadə etmək lazımdır.

(If) + (Present tense, or etc.) + (,) + (Future tense or etc.)

(Future tense or etc.)+ (if) + (Present tense, or etc.)

Ex: If he is late again, I'll be very angry = I'll be very angry if she is late -Əgər o yenidən geciksə, çox qəzəblənərəm.

If you write me, I will write you = I will write you if you write me -Əgər sən mənə yazsan, səni yazacam.

If I get up early, I will call you = I will call you if I get up early -Əgər mən erkən qalxsam sənə zəng edəcəm.

2. Tip 1-də if clause cümləsində əmr formasından istifadə edirik.

Ex: If you see Mr Steven, give him my regards -Əgər cənab Steveni görsən, ona salamımı çatdır.

If the machine doesn't work, push this button twice -Maşın işləmirsə, bu düyməni iki dəfə vurun.

If you go to the market, buy me an ice cream -əgər marketə gedirsənsə, mənə dondurma al.

3. Əgər istəsəniz, 'if clause' və 'main clause' cümlələrinin birində və ya hər ikisində modallardan istifadə edə bilərsiniz.

Ex: If I can sleep early, I can get up early -Erkən yata bilsəm, erkən qalxa bilərəm.

If you can speak English, you will find jobs easily -İngilis dilində danışa bilsəniz, asanlıqla iş tapacaqsınız.

If there should be a chaos in the country, it may affect the country economically -Əgər ölkədə bir xaos varsa, ölkəyə iqtisadi cəhətdən təsir göstərə bilər.

If anyone should ask for me, I'll be at the meeting -Kimsə məni soruşsa, iclasda olacağam.

If I must do that, I will do -Əgər mən bunu etməliyəmsə, edəcəm.

4. Əksər hallarda 'If Clause'-da present continuous tense, present perfect tense və present perfect continuous tense istifadə edilir.

Ex: If he is still talking on the phone, tell him to hang up the phone -Əgər o hələ də telefonda danışır, deyin ki, telefonu asın.

If my mother has cooked the meal, I'll eat my food -Əgər anam yeməyi bişirib, mən yeməyimi yeyəcəm.

If she has been studying since 9 o'clock, she will need to take a break -əgər o saat 9-dan bəri oxuyursa, ara verməlidir.

5. Tip 1-də clause-dan biri və ya hər ikisi inkar ola bilər.

Ex: If you do not come, I will not go to the party -Əgər sən gəlməsən, mən ziyafətə getməyəcəm.

If it doesn't snow, the roads will be open -Əgər qar yağmasa, yollar açıq olacaq.

If you love me, I won't upset you -Əgər sən məni sevsən, mən səni incitməyəcəyəm.

İngilis dilində If Clause Type 2

Tip 2, reallaşma ehtimalı çox az və ya mümkünsüz olan vəziyyətlər üçün istifadə edilir. Daha çox xəyali situasiyaları bildirmək məqsədi ilə istifadə edilir.

IF CLAUSE MAIN CLAUSE

If + Past Simple/ Past Continuous Would/ Could/ Might + Present Bare Infinitive

If we bought two tickets, we would watch the film -İki bilet alsaydıq, filmi izləyərdik.

If she won a lot of money, she might go to France -Əgər o çox pul qazansa, Fransaya gedərdi.

If he were listening to you, he couldn't make a mistake -Əgər o səni dinləməkdə olsa, səhv etməyə bilər.

I would sleep until noon if I didn't go to school -Məktəbə getməsəydim günortaya qədər yatardım.

Qeyd: Tip 2 formalarında past simple və past continuous zamanlarına aid olan was/were köməkçi feillərinin yerinə sadəcə 'were' işlənir. Gündəlik danışmada 'were' daha sıx istifadə edilməkdədir. Bu səbəblə də 'was' istifadə edilməli olan he, she it subyektlərində də 'was' əvəzinə 'were' istifadə edilir.

Ex: If he were taller, he could be a basketball player -Əgər o uzun olsaydı, basketbolçu ola bilərdi.

If I had money (if clause), I would give you (main clause) -Əgər pulum olsaydı, sənə verərdim.

If she knew the answer, she would win the prize -əgər o cavabı bilsəydi, mükafatı qazanardı.

If I didn't smoke, I would be healthy -əgər mən siqaret çəkməsəydim, sağlam olardım.

If I had your phone number, I would call you -Telefon nömrəniz olsaydı sizə zəng edərdim.

If you came to the party, we would have a lot of fun -Əgər ziyafətə gəlsəydiniz, çox əylənərdik.

If you participated in the election, people would choose you -Seçkidə iştirak etsəydiniz, insanlar sizi seçərdilər.

İngilis dilində If Clause Type 3

Tip 3 quruluşu, artıq reallaşması mümkün olmayan peşmanlıqları izah etmək üçün istifadə edilir. Tamamlanmış və keçmişdə qalmış vəziyyətləri bildirdiyi üçün keçmiş zaman formalarına üstünlük verilir. Bu halda əsas cümlə **Would/ Could/ Might + Perfect Bare Infinitive (have + V3), If clause isə If + Past Perfect/ Past Perfect Continuous** formasında olur.

IF CLAUSE MAIN CLAUSE

If + Past Perfect/ Past Perfect Continuous Would/ Could/ Might + Perfect Bare Infinitive (have + V3)

Ex: If you had locked the door, the thief wouldn't have got in -Qapını açarla bağlamış olsaydın, içəri oğru girməzdi – tənqid.

If you had studied hard enough, you could have passed the exam -Kifayət qədər oxumuş olsaydın, imtahanı keçə bilərdin – tənqid.

If I had been more careful, I would have won the race -Daha diqqətli olsaydım yarış qazana bilərdim –peşmanlıq

Ədəbiyyat

1. Hewings, Martin 2013. Advanced Grammar in Use. Third edition. Cambridge University Press.
2. Murphy, Raymond 1994. English Grammar in Use. Second edition. Cambridge University Press.
3. Musayev Oruj 2014. A practical grammar of Contemporary English. Baku
4. Swan, Michael 2002. Practical English Usage. Second edition. International student's edition. Oxford University Press Dictionaries : English-Azerbaijani, Azerbaijani-English.

“IF CLAUSE” В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Бабаева Айтэн Мусахиб

Резюме

В английской и азербайджанской грамматике много общего. «If Clause» является одним из этих сходств. В английском языке «If Clause» используется для формирования условных предложений, как в азербайджанском «şərt budaq cümlələri». Есть четыре типа условных предложений, и каждый из них имеет свое правило и порядок слов.

“IF CLAUSE” IN ENGLISH

Babayeva Ayten Musahi

Summary

There are many similarities in English and Azerbaijan grammar. “If clause” is one of these similarities. In English “If Clause” is used to form conditional sentences as in Azerbaijan “şərt budaq cümlələri”. There are four types of conditionals and each of them has its own rule and word order.

Rəyçi: dos. Mehdi Rəhimov

Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 14 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 21 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 iyun 2022-ci il

KOQNİTİV DİLÇİLİYİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ ONUN ƏSAS ANLAYIŞLARI

Cəfərova Aytən Rafail qızı
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə: *Məqalə koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinin müqəddim şərtlərindən və onun əsas anlayışlarından bəhs edir. Problemin təhlili zamanı Amerikada koqnitiv elmlərin inkişafı, psixolinqvistika, neyrolinqvistika və gibertnetikanın, eləcə də psixologiya, sosiologiya, fəlsəfənin inkişafının koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinin elmi bazası olduğu izah olunmuşdur. C.Millerin elmi axtarışlarının koqnitiv dilçiliyin psixoloji, N.Xomskinin psixolinqvistik nailiyyətləri isə linqvistik təməli olduğu diqqətə çatdırılır. Məqalədə belə bir nəticə diqqətə çatdırılır ki, koqnitiv dilçilik bir neçə elmlərin elmi bazası əsasında formalaşmışdır.*

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, psixologiya, konsept, bilik, universali.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, психология, концепт, знание, универсалии.

Keywords: cognitive linguistics, psychology, concept, knowledge, universals

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilikdə yeni elmi istiqamət formalaşmağa başlayır. Onun elm səhnəsinə gəlməsinin əsas səbəbi dilçilərin dünya haqqındakı biliyinin artması və aktivləşməsi ilə bağlıdır. Bu sırada koqnitiv elmlərin inkişafı dilçilikdə ünsiyyətin optimal qurulması və informasiyanın ötürülməsi kimi məsələləri aktuallaşdırdı. Psixologiya, fəlsəfə və dilçiliyin bu istiqamətdəki tədqiqatlarda yaxın əlaqəsi kommunikasiya nəzəriyyəsində qarşıya çıxan bir sıra problemlərin həllində böyük rol oynadı. Beləliklə, dilçilikdə və bir sıra digər elmlərdə müxtəlif elmlərin qovuşuqunda yerləşən problemlərin həlli üçün böyük imkanlar açıldı. İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropanın, xüsusilə Almanıyanın çox nüfuzlu elm xadimləri Amerikaya köçür. Əgər belə demək mümkündürsə, Avropadan Amerikaya beyin axını başlayır. Bu vaxt kommunikasiya, informasiya nəzəriyyəsi və praktikası sahəsində uğurlu tədqiqatlar meydana çıxdı. Həmin tədqiqatların məntiqi davamı kimi Amerikada koqnitiv elmlər yeni müvəffəqiyyətlər əldə etdi. Ona görə də XX əsrin ikinci yarısından koqnitiv paradigma müstəqil tədqiqat sahəsi kimi formalaşmağa başladı. Beləliklə, elmi dövriyyəyə “koqnitiv elmlər” termini daxil oldu. Koqnitiv elmlər deyəndə insan düşüncəsi və şüuru haqqında elm nəzərdə tutulur. Müasir anlama görə, koqnitiv dilçilik dil kateqoriyası və anlayışların konseptual və empirik bazasını öyrənir (2,21). **Koqnitiv dilçiliyin yaranmasında C.Miller, N.Xomskinin mühüm xidmətləri vardır. C.Miller bir psixoloq olaraq dilçiliyin bu yeni sahəsinin meydana çıxmasında “dil və idrak” konsepsiyasını irəli sürməklə koqnitiv dilçiliyin təməlini qoyan psixoloqdur. N.Xomski isə insanların dil qabiliyyəti və mental qabiliyyət kimi onun beyində təmsil olunması konsepsiyasını irəli sürməklə koqnitiv dilçiliyin linqvistik əsasını qoymuşdur.**

Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi dilçilikdə elmi zərurətin nəticəsi idi. Bu zərurəti aşağıdakı problemlər daha da ciddiləşdirir və gündəmə gətirirdi. Dil universalilərinin öyrənilməyə başlanması. Eyni və ya müxtəlif sistemli dillərin tədqiqində ortaya çıxan əlamətlərin ümumiləşdirilməsi və dil universalisinin müəyyənləşdirilməsi dillərin inkişaf qanunauyğunluğu baxımından dəyərləndirilməsi zərurəti mövcud idi. Linqvistik tipologıyanın nailiyyətləri əsasında dil universalisinin öyrənilməsi insan şüuruna, onun düşüncə tərzinə müraciət etməyi tələb edirdi; bunsuz qeyd olunan problemin dərinədən öyrənilməsi mümkün deyildi. Bu amil koqnitiv dilçiliyin

meydana gəlməsinin çox mühüm amili idid. İkinci şərt neyrolinqvistikanın bir elm kimi formalaşması ilə bağlı idi. Neyrolinqvistika təbabətlə dilçiliyin qovuşuğunda yerləşir. Müxtəlif hadisələrin nəticəsi kimi nitqini və ümumən səhhətini itirən insanların müalicəsi zamanı təbabətlə dilçiliyin əməkdaşlığı çox vacib məsələ kimi üzə çıxdı və onların birgə tədqiqatı nəticəsində həm təbabət, həm də dilçilik üçün çox dəyərli elmi nəticələr əldə olundu. Nəticə olaraq neyrolinqvistika xüsusi elm sahəsi kimi formalaşdı. Və bundan sonra insanın koqnitiv sisteminə müraciət və onun dərindən öyrənilməsi ehtiyacı koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinin digər şərtlərini də reallaşdırdı. O sıradan 1953-cü ildən psixolinqvistikanın meydana gəlməsi və elmi itimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılınması xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Psixolinqvistika nitqin törəməsi, nitqin qavranılması və formalaşması problemlərini tədqiq etməklə əsas N.Xomski tərəfindən qoyulan bu yeni elm sahəsi insanın koqnesiya sisteminin dilçiliklə bağlı çox mühüm faktorlarını üzə çıxartdı və bununla da dilçiliyi yeni istiqamətə yönəltdi. Sonra kulturologiyanın konsept çərçivəsində öyrənilməsi həm dilçilik, həm də kulturologiyada çox vacib məsələləri müəyyənləşdirdi. Konseptin müəyyənləşməsinin bir istiqaməti də linqvokulturoloji səciyyə daşması da bununla bağlıdır. Ən nəhayət, sözün mənasının tarixi-müqayisəli öyrənilməsi, təhlil olunması bu barədə yeni baxışları formalaşdırdı. Nəticədə sözün mənası ilə bağlı yeni konsepsiyaları meydana gətirdi. Beləliklə, qeyd olunan amillər koqnitiv dilçiliyin dillər sisteminə yerini müəyyənləşdirdi və onu müasir elm sahəsinə çevirdi (3). Koqnitivistikanın meydana gəlməsi “stimul-reaksiya” mexanizmini gündəmə gətirdi, “düşünən maşın” a giriş-çixışı öyrənməyi bir tələb kimi ortaya qoydu., insanın daxili mental təbiətinin tədqiqi, insan fəaliyyətinin mənbəyi və digər koqnitiv proseslərin öyrənilməsi və onun affektlə müqayisəsi gündəmə gəldi. Qeyd olunan problemlərə qədər dilçilikdə ənənəvi tədqiqat metodları tətbiq olunurdu ; o, bu problemləri izah etməkdə gücsüz idi. Ona görə də cəmiyyət yeni tədqiqat metoduna ehtiyac hiss edirdi. Bu mənada koqnitiv dilçilik cəmiyyətin ehtiyacı olaraq meydana gəlmişdi. D.Z.Demyankov bu məsələlərdən bəhs edərək koqnitiv dilçilik adı altında öyrənilən problemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: **İnsanın düşünmə mexanizminin proqramının tədqiqi: 1) İnsanın müxtəlif kanallarla aldığı informasiyanın öyrənilməsi; 2) Dünyanın mental modelinin qurulması; 3) Müxtəlif koqnitiv aktların təmin edən quruluş sisteminin öyrənilməsi; 4) Kompüter düşünmə modelinin insan tərəfindən formalaşması və anlanması; 5) Nitq aktını həyata keçirən geniş psixi proseslərin öyrənilməsi (1,28).** Yuxarıda qeyd olunan problemlər dilin anlama prosesini, dilin analma strukturunun öyrənilməsini, dilin semantik-koqnitiv strukturunun öyrənilməsi, insan şüurunun və dilinin maddi bazasının tədqiqi dil kateqoriallaşmasının tədqiqi ümumən təbii dilin fəaliyyəti problemlərinin öyrənilməsi məsələlərini əhatə edir. Qeyd olunan problemlər dilin koqnesiya sistemi ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsindən ənənəvi dilçilikdən fərqli olaraq yeni nəticələr əldə olunurdu. Eləcə də həmin problemlərin öyrənilməsi yeni metodlarla həyata keçirilir. Heç şübhəsiz ki, yeni tədqiqat metodu da yeni nəticələr verməlidir. Bu sahədə ilk monoqrafik tədqiqatlar L.Talmi, Ç.Filmir, F.Unqerer, X.Şmidt və digərləri tərəfindən yazıldı və koqnitiv dilçiliyin inkişafında mühüm rol oynadı.

Koqnitivizm insan düşüncəsini, təfəkkürü və mental prosesləri öyrənir; o, koqnitivizm və idrak haqqında elmdir. Müasir dilçiliyin əsas nailiyyəti dil faktlarını insanın idraki prosesləri nöqtəy-nəzərindən öyrənilməsi ilə bağlıdır; koqnitivizm nöqtəy-nəzərindən insan informasiyanın işlənilməsi sistemini öyrənir. Onun əsas prinsipləri insanı fəaliyyətdə olan, informasiyanı dərk edən, özünün müəyyən sxemləri, proqramları, planları, strategiyaları ilə rəhbərlik edən mövcudluq kimi öyrənir. Müasir dövrdə koqnitivizm qarşısına konkret elmi tələblər qoyur. V.A.Maslova onları belə

ümumiləşdirir: 1) Müasir dövrdə insanın düşünmə mexanizmini proqramını tədqiq etmək; 2) İnsana müxtəlif kanallarla gələn informasiyanın işlənməsi; 3) Koqnitiv aktı həyata keçirən müxtəlif sistemlərin həyata keçirilməsi; 4) Dünyanın mental modelinin qurulması; 5) mətni başa düşən kompüter proqramının hazırlanması; 6) Geniş fikri akta xidmət edən psixi proseslərin öyrənilməsi (3). Koqnitiv dilçilik ümumi koqnitivizm bazasında müasir antroposentrik paradigma çərçivəsində yaranmışdır. Bu paradigma dilə insanın idraki prosesləri çərçivəsində baxır. Koqnitiv dilçilik struktur dilçiliklə mübahisələrdən doğmuşdur, ancaq onların dilə baxışlarında böyük ziddiyyət yoxdur. Dilə struktur baxımından yanaşma immanent səciyyəlidir, yəni dil faktlarını dilin özü ilə izah edir. Lakin koqnitiv dilçiliyin yaranması ilə dil faktları immanentlik çərçivəsindən kənara çıxaraq insanın koqnesiya sisteminə arxalanır; onun elmi bazasından istifadə edir və aşağıdakı problemlərin təhlilini verir. Koqnitiv dilçilik ənənəvi dilçilikdən bu xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: 1 Koqnitiv dilçilik hansı problemlərin nəzəri təhlilini verir; 2. Koqnitiv dilçilik insanın biliklər sistemində hansı yeri tutur və o hansı elmlərdən törəmişdir; 3. Koqnitiv dilçilik nəzərdə tutduğu problemləri necə həll edir (3). Müasir dövrdə dilçilik çox mürəkkəb problemləri öyrənir; Amerika koqnitiv dilçiliyi koqnitivizmin kompüter müxtəlifliyini, süni intellektin modelləşdirilməsi ilə, alman dilçiliyi nitqin törəməsi və dərk olunması kontekstində informasiyanı öyrənir, Rusiyada isə insanın idraki proseslərində dünyanın dil mənzərəsinin yaradılması problemi öyrənilir. Bəzən koqnitiv dilçiliyi “fənlərin federasiyası” da adlandırırlar.

Koqnitiv psixologiyaya görə, insan zəkasının əsas xüsusiyyəti predmet və hadisələri təsnif və kateqoriallaşdırmaqdan ibarətdir. Kateqoriallaşmanın əsas məhsulu bizim koqnitiv aparatımızın bir hissəsini təşkil edir; onu uzunmüddətli yaddaşımızda qorunub saxlanılan mental konsept kimi də qəbul etmək olar. Keçən əsrin 70-ci illərində artıq məlum idi ki, insanın şüuru təfəkkürün universal qanunları haqqında məlumat verə bilməz; mühüm intellektual məsələlər insan tərəfindən yerinə yetirilir. Bu vaxt o, onun şüurunda olan ümumi biliyinə əsaslanır. İntellektual vəzifələr deyəndə işarələrin və mətnlərin tanınmasında insan biliyinin rolu nəzərdə tutulur. Koqnitiv dilçilik konseptual və koqnitiv modeli koqnitiv psixologiyadan alır. Dil psixoloji mexanizmə əsaslanır, ondan kənarda mövcud deyil. Dilçilik üç dəfə psixologizmlə üzləşib. Birinci dəfə bu, “gənc qrammatiklər”lə bağlı olmuş, XX əsrin 50-ci illərində psixolinqvistikla ilə, 80-ci illərin sonunda da koqnitiv dilçiliyin yaranması ilə nəticələnmişdir. Hər dəfə dilçiliklə psixologiyanın yeni təmasları dilçiliyin təsir dairəsini genişləndirmişdir. XIX əsrin sonlarından psixologiyada hadisə kimi qəbul olunan geştalt psixologiyaya koqnitiv dilçiliyə də təsirsiz qalmamışdır. Dilçiliklə psixologiyanın belə təması “dərininə semantika”nın öyrənilməsi sahəsində yeni perspektivlər açdı. Bu ondan ibarət idi ki, dil semantikasını kateqoriyasının arxasında daha ümumi kateqoriyalar dayanır. Koqnitiv dilçilik tərəfindən alınan nəticələrin bəziləri təkcə semantika ilə məhdudlaşmırdı; leksik sistem struktur daxili əlaqələnmə ilə məhdudlaşmır. Bu, münasibətlər insan tərəfindən dünyanın dərk olunması xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Sonra maraq sintaksisə qədər genişlənir. **Koqnitiv dilçilik dilçilik sahəsi olaraq insanın təcrübəsinə əsasən dünyanın konsetuallaşması və kateqoriallaşması, informasiyanın dil formasında ifadə olunması, biliyin uzunmüddətli yaddaşda qorunub saxlanması və istifadə olunması məsələlərini öyrənir. Koqnitiv dilçiliyin mühüm nailiyyətlərindən biri çoxmənalılığın anlanılmasından ibarətdir, onu biliyin strukturu və ya konseptuallaşması ilə bərabərləşdirirdilər. Və nəticədə belə bir zəncirvari struktur alınır: “Bilik-məna-ışarə”. Bu konsepsiyada müxtəlif sahələrə aid biliklərin inteqrasiyası baş verir. Məsələn: metafora və metonimiyalardakı kimi. Məsələyə belə yanaşma bəzi dillərdə leksik vahidlərin qrammatikləşməsinin tarixi və mahiyyəti üzə çıxır. Beləliklə də dildə nitqin**

törəməsi və qavranılması koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsinə daxil oldu. Koqnitiv elmlərlə məşğul olan mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, “idrak”, “informasiya” və “bilik” koqnitiv elmlərin əsas anlayışlarıdır. İdrak reallığın insan təfəkküründə əksi və yaradılması prosesini əhatə edir ki, bunun da əsasında insanın biliyinin zənginləşməsi baş verir. İnsan idraki bəşəriyyətin min illərlə topladığı biliyin və həyatı təcrübənin məntiqi inkişafı nəticəsində formalaşmış və inkişaf etmişdir. İdrak bütün canlılar içərisində yalnız insanlara aid xüsusiyyətdir və insan-insan; insan - təbiət, insan və digər canlılar kontekstində insanın şüurlu fəaliyyətini təmin etmiş olur. Bu xüsusiyyəti insanları digər varlıqlardan fərqləndirir. Informasiya isə insanın dil vasitəsi ilə reallıq haqqında hansısa proses, hadisə haqqındakı biliyin linqvistik strukturlaşmasıdır. İnsanları əhatə edən varlığın və ya hadisələrin linqvistik strukturlaşması dildəyiçicilərinin dünyanın dil mənzərəsinə müvafiq olaraq öz həllini tapır. O, idraki fəaliyyət nəticəsində möhkəmlənir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi, idraki proseslərin necə baş verdiyini öyrənməkdən, dünyanı kateqoriallaşdırmaq və dərk etməkdən biliyin yığılmasının necə həyata keçdiyini, informasiyanın verilməsində hansı sistemin aktuallaşması kimi məsələlərə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. E.Q.Knyazyeva müasir koqnitiv dilçilikdən danışarkən onun müasir problemlərini aşağıdakı cür ümumiləşdirir: 1. İşarədə ifadə olunan biliklərin növləri və işarədən biliyin götürülməsi; 2. İşarələrin meydana gəlməsi və inkişafı şəraiti və onları təmin edən qanunlar; 3. Dil işarələri və mədəni reallığın əlaqəsi və onların işarədə əks olunması (2:28). Dövr zaman inkişaf etdikcə koqnitiv dilçilik qarşısına qoyduğu problemlər öyrəndikcə daha yeni problemləri öyrənməyə can atır, dilçiliyin müasir problemləri ilə ayaqlaşır.

Koqnitiv dilçilik koqnitivizmin bir istiqamətidir. Elə bir istiqaməti ki, dil onda ümumi koqnitiv mexanizm kimi qəbul olunur. Məsələnin belə qoyuluşunda təsdiq olunur ki, dil avtonomluğa malikdir, ayrıca dil mexanizmi mövcud deyil, lakin dil əməliyyatı vardır, nitq fəaliyyəti ümumi koqnitiv struktur və mexanizmlərlə həyata keçir. Bir çox koqnitivistlər tərəfindən təsdiq olunur ki, dilin semantik vahidləri dil daşıyıcısının mental xüsusiyyətləri ilə əlaqəli izah oluna bilər. Bu istiqamətli tədqiqatlar göstərir ki, metaforalar, prototiplər nəzəriyyəsi, mental leksikonun strukturlaşması sübut edir ki, metaforalar təkcə bədii ədəbiyyatla məhdudlaşmır, o, bütövlükdə dilin lüğət tərkibinə nüfuz edir. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları bunlardır: koqnesiya, kateqorizasiya, dünyanın linqvistik mənzərəsi, konsept, freym, ssenari, skript, mədəniyyət konstantları, konseptosfera, və s. Koqnesiya biliyin əldə olunması prosesidir. Bu da dünyanın kateqoriallaşması, müşahidə, kateqoriallaşma, təfəkkür, nitq, təxəyyül və s. prosesləri öyrənir. Kateqoriallaşma insan təcrübəsindən asılı olaraq hadisələrin müəyyən rubrikaya, kateqoriyaya daxil edilməsidir. daha geniş mənada desək, insanın kateqoriallaşma sahəsində daxili və xarici aləmin kateqorial sahələrə bölünməsidir. Kateqoriallaşma prosesində qeyd olunan aləmin xüsusiyyətləri və əlamətləri nəzərə alınır, yəni kateqoriallaşma kriteriyası fəallaşır. Konsepti isə çox qısa olaraq belə düsturlaşdırırlar: konsept mədəniyyətin hansısa daimi prinsipidir. Konseptosfera isə konseptlərin cəmidir; informasiyanın təqdimi xüsusiyyətidir, dildəyiçicilərinin dünyanı dərk etmə üsuludur. Skript operativ informasiyanın təqdimidir; stereotip situasiyalarda necə davranmağın bilik toplusudur. Freym və ssenari operativ informasiyanın verilmə üsuludur, dinamik fikri obrazdır. Dünyanın dil mənzərəsi dünya haqqında biliklərin kompleksinin linqvistik mənzərəsidir; burada dilin leksik, o cümlədən frazeoloji vasitələri daha spesifik xüsusiyyətləri ilə canlanır.

Konsept mürəkkəb mental kompleksdir, oraya fikri məzmunəyərəndirmə, universal və milli-mədəni, sosial fərdi-individual təhsil, tərbiyə, fərdi təcrübə, psixofizioloji komponentlər daxildir. Konsept geniş mənada yadro (özək) dairədə mərkəzdə olanlardır. Periferiyada isə mədəniyyət, ənənə

və şəxsi təcrübə ilə bağlı olanlar daxildir. Konseptlərin formalaşması dünya haqqında biliklərin formalaşması ilə bağlıdır. Konsept xalqın mədəni yaddaşını təmsil edir və dünyanın milli mənzərəsini ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33.
2. Князева Е.Г. Когнитивная наука и основы лингвистического знания Вестник ТвГУ. Серия "Филология". 2018. № 2. - 34 - УДК 81.28.
3. Маслова В.А. «Введение в когнитивную лингвистику»: <https://spkurdyumov.ru> > networks > vvedenie-v-kogni...

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ И ЕЕ ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ

Джафарова Айтэн Рафаел кызы
Резюме

В статье рассказывается о предпосылках возникновения когнитивной лингвистики и ее основных понятиях. В ходе анализа проблемы было объяснено, что развитие когнитивных наук в Америке, психолингвистики, нейролингвистики и гиббернетики, а также развитие психологии, социологии, философии являются научной базой формирования когнитивной лингвистики. К научным поискам С.Миллера относятся психологические основы когнитивной лингвистики, а психолингвистические достижения Н.Хомского имеют лингвистическую основу. В статье делается вывод о том, что когнитивная лингвистика сформировалась на основе научной базы нескольких наук.

THE FORMATION OF COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS BASIC CONCEPTS

Jafarova Aytan Rafail
Summary

The article deals with the preconditions for the formation of cognitive linguistics and its basic concepts. During the analysis of the problem, it was explained that the development of Cognitive Sciences, Psycholinguistics, neurolinguistics and gibernetics in America, as well as the development of psychology, sociology, philosophy is the scientific base of the formation of cognitive linguistics. C.Psychological of cognitive linguistics of Miller's scientific searches, N.It is noted that khomski's psycholinguistic achievements are a linguistic Foundation. The article draws attention to such a conclusion that cognitive linguistics was formed on the basis of the scientific base of several Sciences.

Рәүчи: dos. Xalidə Əlabbas qızı Babaşova
Bakı Slavyan Universitetinin Slavyan filologiyası kafedrasının 22 fevral 2022-ci il tarixli 6 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 13 aprel 2022-ci il

UOT:811.111.

STYLISTIC DIFFERENTIATION OF THE VOCABULARY OF THE ENGLISH LANGUAGE

Rahimov Mehdi Nizami, Jalilova Turkan Muzadil

Ganja State University

mehdi_rahimov@yahoo.com

Annotation: *The vocabulary of any language can be represented as a system, the elements of which are interconnected and interdependent. Thus, the vocabulary of the English language is divided into three groups: literary words, neutral words and colloquial words. Groups of literary and colloquial words, in turn, are divided into subgroups, each of which has a common feature with the rest of the subgroups of this group. This common feature that unites different subgroups is called an aspect.*

An aspect of the literary vocabulary is its bookish nature, which allows this group to be quite stable.

An aspect of colloquial vocabulary is its oral, colloquial nature, which is the reason for the instability of this subgroup.

An aspect of neutral vocabulary is its universal character. It can be used in all styles and fields of activity, which allows this group to be the most stable.

Key words: aspect, colloquial vocabulary, literary vocabulary, neutral vocabulary

Açar sözlər: aspekt, danışiq lüğəti, ədəbi lüğət, neytral lüğət

Ключевые слова: аспект, разговорная лексика, литературная лексика, нейтральная лексика

In the classification of I.R. Galperin largely reflects the mobility of the lexical system inherent in the English language at the present stage.

I.R. Galperin divided the vocabulary into two main groups: standard and non-standard vocabulary. Diagram 15 shows the above groups and subgroups.

Neutral words form the core of the English vocabulary and can be used both in written and colloquial speech. Neutral words are the main source of synonymy and polysemy. Unlike other groups of words, neutral words do not have stylistic coloring and are devoid of emotiveness.

In book vocabulary, the following subgroups of words are distinguished:

1. general literary words;
2. terms and book words;
3. poeticisms;
4. archaisms;
5. barbarisms and foreign words;
6. occasionalisms

Colloquial vocabulary is divided into the following groups of words:

1. literary and colloquial words;
2. slang;
3. jargon;
4. professionalism;

5. dialectisms;
6. vulgarisms;
7. colloquial neologisms.

Book vocabulary

1. General literary words are used mainly in written and edited speech in formal situations of communication. Unlike colloquial words that are used in informal situations of everyday communication, literary words are used in business style, scientific communication and poetry.

Literary words stand in opposition to colloquial words and form synonymous pairs with the latter.

Spoken word, Neutral word, Literary word

Kid, child, infant

Daddy, father, parent

Get out, go away, retire

Go on, continue, proceed

Start, begin, commence

2. Terms - words denoting objects, processes and phenomena related to science and technology. Terms are introduced to denote new concepts that appear in the course of technological progress and the evolution of scientific thought. "All scientists are linguists to some extent. They are responsible for developing a coherent terminology and meta-language to talk about their subject matter". (Ullmann S.1951). This quote emphasizes one of the main characteristics of the "term" - its conditional character. Another main characteristic of the term is its direct correlation with other members of the terminological system of a particular branch of knowledge, science or art, that is, with the terminological nomenclature. Terms are usually unambiguous and easily recall the required concept. Examples of linguistic terms: *onomastics, argot, toponym, phonology, etc.*

3. Poeticisms are included in the group of special literary vocabulary. For the most part, these are archaisms used to give loftiness and identity to the style of a poetic work. The following archaisms are preserved in poetry:

poetic	<i>woe</i>	<i>quouth</i>	<i>hearken</i>	<i>speaketh</i>	<i>cometh</i>	<i>brethren</i>
neutral	<i>sorrow</i>	<i>speak</i>	<i>hear</i>	<i>speaks</i>	<i>comes</i>	<i>brothers</i>

When surrounded by everyday words, poetisms can create a humorous or satirical effect.

4. Archaisms (obsolete words).

The vocabulary of the language is dynamic. Words change their meanings, and sometimes completely drop out of the language. There are three stages of word obsolescence.

At the first stage, the word gradually goes out of common use and is called obsolete. These words include residual morphological forms, partially preserved in the modern language. Such forms are easily understood by native speakers, for example, thou (you), thee (you, you, you), thy (your), -est - thou makest, - (e) th - he maketh, speaketh, wilt - will.

Obsolete words are widely used in poetry, as, for example, in the following poem by J.G. Byron "And wilt thou weep when I am low?":

And wilt thou weep when I am low?

Sweet lady! Speak those words again:

Yet if they grieve thee, say not so –

*I would not give that bosom pain.
My heart is sad, my hopes are gone,
My blood runs coldly through my breast;
And when I perish, thou alone
Wilt sigh above my place of rest.*

At the second stage, the word has already completely fallen out of use, but is still recognized by native speakers. Such words are called obsolete, e.g. methinks (= it seems to me), nay (= no), whereof (= of which), betwixt (= between), damsel (= noble girl), steed (= horse).

At the third stage, words are no longer recognized by modern native speakers and are called archaisms, for example, losel (a lazy fellow), befall (happen), cove (chap), imp (shoot, bud). Archaisms are words that name existing realities, but for some reason forced out of active use by synonyms.

It should be noted that archaisms are often found in the style of official documents in a terminological function, for example, aforesaid (aforenamed), hereby, hereinafter, henceforth. The use of archaisms contributes to the precision of expression, which is so necessary in this style.

It is necessary to distinguish archaisms from historicisms, words that denote disappeared phenomena and realities. Historicisms never disappear from the language and have no synonyms in the modern language, for example, camisole, dog-whipper, berlin, gig [gig], manbote. Historicisms are predominantly used in fiction to create a realistic backdrop for historical novels.

5. Barbarisms and xenisms are completely non-assimilated foreign words in the English language. Such borrowings preserve the phonetic shell of the donor language and feel foreign to the recipient language. Most of these words have corresponding English synonyms, such as chic (stylish), bon mot (a clever witty saying), tête-a tête (face to face). Barbarisms are already a fact of the English language, they are recorded in dictionaries: taiga, blitzkrieg, perestroika, Duma.

Xenisms are not part of the vocabulary of the English language and are not registered in dictionaries. They are usually italicized to indicate their belonging to another language or to indicate their stylistic significance. There are no synonyms for such words, for example, kandidat, siloviki, byt, poshlost, meschanstvo.

Both barbarisms and xenisms are used to create local color, describe customs, living conditions, facts of another culture. Barbarisms and xenisms are often involved in the creation of a speech portrait of a character in a work of art and may indicate his educational and cultural level.

6. Occasionalisms - words formed only for a given case. Once used, such words are no longer used, for example, "Don't slow down, snickers!" One of the main reasons why occasionalisms are created is because the speaker cannot find the right word for what they want to say. Occasionalisms are created in order to attract the attention of the reader or listener or to make speech more expressive, for example, the word Kwyjibo was used in the animated series The Simpsons in the series "Bart the Genius" in the Scrabble game with the meaning "a bald, overweight, North American ape of below average intelligence".

Most great writers were prolific in coining occasional words, for example, V. Nabokov is responsible for originating such words as truthlet, motherlessness, lilitian, pre-humbertian, rosedarling, libidream.

Literature

1. Amosova, N.N. Fundamentals of English phraseology, N.N. Amosov. L.: Nauka, 1963. 329 p
2. Popova, Z.D., Sternin I.A. Essays on cognitive linguistics / Z.D. Popova, I.A. Sternin. - Voronezh: Origins, 2002. - 191 p.
3. Saussure, F. de. Course of General Linguistics // Proceedings in Linguistics / F. de Saussure. - M. : Progress, 1977. - 695 p.
4. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / D. Crystal. – Cambridge University Press, 1995. – 489 p.
5. Ullmann, S. The Principles of Semantics / S. Ullmann. – Glasgow, 1951. – 348 p

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏTİNİN STİLİSTİK FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Dos. Rəhimov Mehdi Nizami oğlu, Cəlilova Türkan Müzadil qızı
Xülasə

İstənilən dilin lüğət tərkibini elementləri bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan bir sistem kimi təqdim etmək olar. Beləliklə, ingilis dilinin lüğət tərkibi üç qrupa bölünür: ədəbi sözlər, neytral sözlər və danışıq sözləri. Bədii və danışıq söz qrupları öz növbəsində yarımqruplara bölünür ki, onların hər biri bu qrupun qalan yarımqrupları ilə ümumi xüsusiyyətə malikdir. Müxtəlif yarımqrupları birləşdirən bu ümumi xüsusiyyət aspekt adlanır.

Ədəbi lüğətin bir cəhəti onun kitab xarakterli olmasıdır ki, bu da bu qrupun kifayət qədər sabit olmasına imkan verir.

Danışıq lüğətinin bir cəhəti onun şifahi, danışıq xarakteridir ki, bu da bu alt qrupun qeyri-sabitliyinin səbəbidir.

Neytral lüğətin bir cəhəti onun universal xarakteridir. Bütün üslub və fəaliyyət sahələrində istifadə edilə bilər ki, bu da bu qrupun ən sabit olmasına imkan verir.

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ СЛОВАРНОГО СОСТАВА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Доцент Рагимов Мехти Низами, Джалилова Тюркан Музадил
Резюме

Словарный состав любого языка может быть представлен в качестве системы, элементы которой взаимосвязаны и взаимозависимы. Таким образом, словарный состав английского языка делится на три группы: *литературные слова, нейтральные слова и разговорные слова*. Группы литературных и разговорных слов в свою очередь подразделяются на подгруппы, каждая из которых имеет общий признак с остальными подгруппами данной группы. Этот общий признак, объединяющий разные подгруппы, называется аспектом.

Аспектом *литературной лексики* является её книжный характер, что позволяет этой группе быть достаточно стабильной.

Аспектом *разговорной лексики* является её устный, разговорный характер, что является причиной нестабильности этой подгруппы.

Аспектом *нейтральной лексики* является её универсальный характер. Она может быть использована во всех стилях и сферах деятельности, что позволяет этой группе быть самой стабильной.

Рәйси: f.f.d. Qasımova Samirə Firuddin qızı
“Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi” kafedrasının 28.06.2022-ci il tarixli 21 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 30 iyun 2022-ci il

UOT: 82-09.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ SƏRBƏST ŞEİRİNDƏ MODERNİZM VƏ POSTMODERNİZMİN TƏZAHÜRLƏRİ

f.ü.f.d. Əliyeva Gültəkin Ağacan qızı

Bakı Slavyan Universiteti

Gultekin392@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə müstəqillik dövründə sərbəst şeirin yeni mərhələyə qədəm qoyması və bu yeniliyi şərtləndirən modernizm və postmodernizm amilləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, bu dövrdə sərbəst şeirə gələn çoxluğu və fərdi üslublarını formalaşdırması onun mənzərəsini dəyişir. Kamal Abdulla, Vaqif Bayatlı Odər, Adil Mirseyid, Həmid Herisçi, Rəşad Məcid, Səlim Babullaoglu, Qulu Ağsəs, Etimad Başkeçid, Murad Köhnəqala, Dəyanət Osmanlı, Zahir Əzəmət, Əjdər Ol, Azad Yaşar, Qəşəm Nəcəfzadə, Şaiq Vəli, Rasim Qaraca, İbrahim İbrahimli, Xanəmir, Aqşin Yenisey, Könül Həsənqulu və b. onlarla şairin sərbəst şeirləri bu poetik formanın yeni yolunu müəyyənləşdirir. Yeni nəslin sərbəst şeirləri yeni poetik yol xəritəsini müəyyənləşdirmiş və bununla da bir mərhələ təşkil edir. Onların yaradıcılığında ən çox nəzərə çarpan modernizm və postmodernizm xüsusiyyətləridir. Belə demək mümkünsə, sərbəst şeirin ən böyük uğurlarından biri modernizmin və postmodernizm çağdaş Azərbaycan sərbəst şeirinin ən böyük hadisəsidir. Sərbəst şeir poetik təfəkkürdə daha da möhkəmlənib və strukturlaşib.*

Açar sözlər: müstəqillik dövrü, sərbəst şeir, modernizm, postmodernizm, formalaşma

Key words: period of independence, free verse, modernism, postmodernism, formation

Ключевые слова: период независимости, свободный стих, модернизм, постмодернизм, формирование

Müstəqillik dövründə Azərbaycan poeziyası, eləcə də sərbəst şeir özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Bu yeniliyi şərtləndirən müəyyən amillər var idi. Bu dövrdə sərbəst şeirə gələn çoxluğu və fərdi üslublarını formalaşdırması onun mənzərəsini dəyişir. Onlar dünya təcrübəsini yaxşı öyrənmiş, onların şeirlərindən tərcümələr etmiş və yeni sərbəst şeirin formalaşmasında müəyyən işlər görmüşlər. Kamal Abdulla, Vaqif Bayatlı Odər, Adil Mirseyid, Həmid Herisçi, Rəşad Məcid, Səlim Babullaoglu, Qulu Ağsəs, Etimad Başkeçid, Murad Köhnəqala, Dəyanət Osmanlı, Zahir Əzəmət, Əjdər Ol, Azad Yaşar, Qəşəm Nəcəfzadə, Şaiq Vəli, Rasim Qaraca, İbrahim İbrahimli, Xanəmir, Aqşin Yenisey, Könül Həsənqulu və b. onlarla şairin sərbəst şeirləri bu poetik formanın yeni yolunu müəyyənləşdirmişdir. Yeni nəslin sərbəst şeirləri yeni poetik yol xəritəsini müəyyənləşdirmiş və bununla da bir mərhələ təşkil etmişdir. Onların yaradıcılığında ən çox nəzərə çarpan modernizm və postmodernizm xüsusiyyətləridir. Bunlara bəzən modernist şairlər də deyirlər. Lakin modernizmin yalnız 90-cı illər ədəbi hadisəsi olduğunu söyləmək də çətindir, öz başlanğıcını 80-ci illərdən götürmüşdür. Tənqidçi V.Yusiflinin fikrincə, yeni modernist şairlər əvvəlkilərdən fərqlənir: "Keçən əsrin 90-cı illərinin sonu yeni əsrin ilk illərindən başlayaraq modernist şeir təməyüülü yenidən poeziyamızda güclənməyə başladı. Bunu hansısa bir ədəbi qruğun güclənməsi ilə bağlamaq doğru olmazdı, sadəcə olaraq bu meyillərin yenidən güclənməsi tarixi bir zərurət idi. 60-cı illərin modernistlərindən fərqli olaraq "yeni" modernistlər poeziyada tək-tük yox, dəstə halında peyda oldular" (1, s. 356). Tənqidçi haqlıdır, bu mərhələdə poeziyaya gələn gənclər daha çox sərbəst şeirə meyil etdilər. Lakin dövrün sərbəst şeiri yalnız bu xüsusiyyəti ilə fərqlənmir, həm də sərbəst şeirin poetikasının inkişafı ilə nəzərə çarpır. Həm də bu dövrün sərbəst şeirçiləri Qərb

modernizmi ilə birbaşa irs-varis münasibətlərində oldular. Yəni bu dövrün sərbəst şeirçiləri, belə demək mümkünsə, milli sərbəst şeirin "şinelindən" çıxıb Qərb modernizmini mənimsədilər. Bu şairlərin heç birini Azərbaycan sərbəst şeirinin görkəmli nümayəndələri R.Rza, Ə.Kərim, F.Qoca, F.Sadiq, A.Abdullazadə, İ.İsmayılzadə, Ə.Salahzadənin davamçıları hesab edə bilmirik. Bu da təbiidir; yeni nəsil sərbəst şeirçilər poetik formanın üzərində çox böyük dəyişikliklər etdilər. Sərbəst şeirdə poetik forma dəyişiklikləri V.Bayatlı Odər, A.Mirseyid, Dəyanət Osmanlı, M.Köhnəqala, H.Herisçi, S.Babullaoğlu və b. yaradıcılığında daha aydın görünür. Məsələn, Adil Mirseyidin şeirləri son dərəcə orijinal struktura və poetik ideyaya malikdir. Hiss və duyğuların rəssam kimi rəngini verməyi bacarır. Səlim Babullaoğlunun şeirləri də poetik ənənəvi sərbəst şeir standartlarına cavab vermir. M.Köhnəqala və H.Herisçinin şeirlərində postmodernizm elementləri üstünlük təşkil edir. Bu müqayisələri daha da artırmaq olar. Ancaq yeniliklər bununla da məhdudlaşmır; yeni sərbəst şeir mənə və səs baxımından da dəyişmişdir. Yeni sərbəst şeirçilər şeirdə azadlığa daha çox meyil edir, şeirin daxili poetik imkanlarını zənginləşdirir, qrammatik quruluşlara üstünlük verir, alliterasiya, assonans, intonasiya, ahəng, vurğu kimi komponentlərə meyil edirlər.

Modernizm 90-cı illər ədəbiyyatında yalnız A.Mirseyid poeziyası ilə təmsil olunmur, həm də Dəyanət Osmanlı, Həmid Herisçi, Murad Köhnəqala, Səlim Babullaoğlu və b. yaradıcılığı ilə davam edir. Onların poeziyasında ənənəvini modern üsullarla davam etdirmək, predmeti əksətdirmənin yeni formalarını tapmaq, yeni poetik ifadə çalarları, obrazları və vasitələri yaratmaq tendensiyası üstünlük təşkil edir. Dəyanət Osmanlı ədəbiyyata yenilikçi mistik poeziyanın "2+M" ədəbi cərəyanının yaradıcılarından biri kimi gəldi. Elə ilk şeirlərində mistik gerçək dünyanın vəhdəti, hissləri, duyğularının yaşantılarından doğmuş orijinal poetik düşüncələrini pətaya qoydu. Şair özü bu poetik yaşantılarını "Ağ şeirlər" adlandırır. Maraqlıdır ki, şairin ilk şeirlər kitabı da "Ağ kitab" adlanırdı. Lakin buradakı şeirlər şairin yalnız poetik improvizələri ilə fərqlənirdi. İmprovizə ilə heç bir hiss və duyğuya can verə bilməyəcəyini yaxşı anlayan gənc şair dünya poeziyasında yenilikçilik ruhu ilə fərqlənin hər hansı bir "izm"ə söykənməyi üstün tutur. Ədəbiyyatda improvizəni zəiflik hesab edən şair "Ağ kitab"dakı poetik məramını belə ifadə edirdi: "Poeziya mənim üçün tanrıya borcumun nədən ibarət olduğunu anlamaq və şəklini çəkmək istəyidi. Sevincin və kədərin hamıya təsiri eyni olmadığı kimi, araya gətirdiyi rahatlıq və can əzabı da eyni deyil...Görünən və görünməyən, yalnız duyula bilən gerçəkliyin üz qabığını soymaq, mistik mövcudluğun, yaşamının səbəblərini bilmək və bilmək-mənim poeziyadan umacağım budur" (2, s. 3).

Dəyanət Osmanlının assosiativ təfəkkürdən doğan şeirlərinə çox zaman ad qoymur, sözlər, misralar arasında da durğu işarələrindən istifadə olunmur. Şairin poetik düşüncəsində, qavrayışındakı mənalar və obrazlar mistik aurada təqdim olunur. D.Osmanlı modernist şeiri milli şeirə çevirməyi bacardı. Millilik yalnız şairin müraciət və təsvir etdiyi mövzuların, hadisələrin milliliyində deyil, həm də milli poetik düşüncənin formalaşdırılmasındadır. D.Osmanlı modernizminin vətəni türk dünyasıdır. Başqalarından fərqli olaraq üzünü Avropaya tutmur, xalqın, millətin keçmişi və bugününü vəhdətdə götürür. Əgər A.Mirseyidin şeirlərində qərb düşüncəsi aparıcı xətt olursa, D.Osmanlının şeirlərində milli düşüncəyə üstünlük verilir. Şairin bu şeirlərində "can əzabında əriyən" vətənin keçmişinə gedir, "analarla bir düşərgədə" "topa-topa tüstüyə" büründürən o uzaq yurd yerində vətənin taleyindən xəbər tutmağa, kimin ölüb kimin qaldığını bilməyə çalışır. Keçmişini xatırlayan lirik mən üzünü xalqa tutaraq şəhid olsalar da bir yürüş başlayıb "Kürün mübarək sularında qoşun-qoşun" boğulmalarını,

“Yeniseyin buğdayı üzündən//silkinib çıxsın yanar gözlü atlarımız”,-deyə türkün intəhasız vətəninə konturlarını cızır:

Siz gedərkən
tozlandı vətən qoşun-qoşun
yovşanlar titrəmədi
körpələrimiz diksinmədi arabalarda
amma vahiməli bir gündü
səsiniz hələ də tük ürpədir
orda at dırnaqları çığnar
məzarını düşmənlər məmləkətin (2, s. 7).

D.Osmanlının poeziyası modernist təmayülün milli qolunu təşkil etsə də, forma, estetik prinsiplər baxımından avanqard mövqeyini qoruyub saxlayır. Milli modernizmin bir ədəbi cərəyan kimi formalaşmasında onun şeirlərinin böyük köməyi olmuşdur. Məhz onun şeirləri ilə modernizm bir nəzəri konsepsiya olmaqdan çıxaraq yeni nümunələri yaranmışdır. D.Osmanlının şeirlərində modernizm və sürrealizmin estetik prinsipləri yeni gerçəkliklərin mahiyyətini üzə çıxarır. V.Yusifli bunu nəzərdə tutaraq yazır: “...cavan modernistlərin şeirlərində də sürrealizm elementlərinə təsadüf olunur və burada heç bir qəribəlik yoxdur. Rasim Qaracanın və eləcə də Dəyanət Osmanlının şeirlərində məhz bir-birilə əlaqəsi olmayan əşyalar, anlayışlar, məfhumlar “kommunikasiyaya” girir, müəyyən bir obrazın yaradılışı üçün açar rolunu oynayır” (3, s. 359). Bu mənada, D.Osmanlının şeirləri modernizmin yeni poetik nümunələri kimi diqqət çəkir. Şeirlərində obraz görümlü olur və onun duyğu və düşüncələri bütün çılpəqlığı ilə verilir. Obrazın düşüncələri azad və sərbəstdir; mənəvi buxovdan azaddır. “Mən ağaclardan daha tez böyüdüm”, “çılpaq heyvanlardan utanmadım//geyimli adamlardan//utandığım qədər”, “kəcavə kəcavə şairlər köçər//sözlər karvan-karvan yorğun qayıdar”, “üzümə baxa-baxa can verir sözlər”, “ağlaşma yerlərində önlər//toy məclisində ruhlar oxuyardı”, “yarpaqların dalınca//ağacları cavan öldü”, “hava canımtək sızıldayır//xoşca günlərim can verməkdə”, “biz cavan olmazdıq bu qədər// qocalıq görməsəydik” və s. poetik düşüncə və təsvirlər mistika ilə yoğrulmuşdur. Eyni mistik aura şairin şərti olaraq adlandırdığımız “Gün ötdü” şeirində də özünü göstərir. “Gün ötdü// mən hələ də evdəyəm//divardan ölü quşlara dönüb//tökülür xatirələr//qaralmış ruhları görünüb itir//arabir” poetik passajı ilə başlayan şeirin sonrakı sətirlərində xatirələrin sonrakı şəkilləri ilə tanış oluruq:

Mən hələ də evdəyəm
və bir yığın qar masamda
soyuqdan göyərmiş şeirlərimdə
biçarə ürəyim
masada bir yığın üz
axıtdım qızıl qırmızı qanımı
dünya gözəli sözlərim ölü gözlər kimi
düşdü varağa
günəşə istiyə dikələn üzlər
bulaşdı söykəndi hər şeyə (2, s. 26).

D.Osmanlının şeirləri formaca da modern üslubdadır; burada şeir əvvəldən axıra eyni intonasiya ilə davam etmir, hətta sətirdən sətirə dəyişir. Sətirlərərsası və misralərərsası durğu işarələri olmadığından ritm və intonasiya o işi görür. Hər söz, hər poetik passaj və fikir hissini,

düşüncənin poetik imkanlarını üzə çıxarır. Bir çox hallarda sətirlərəarası intonasiya və ritm də dəyişir və yeniləşir. Məsələn, şərti “Nə tez...” adlandırdığımız bir şeirin başlanğıcındakı “Nə tez, nə tez//iyun günortasında//qaranlığın sonunadək//yol getməkdən rahat sükuta döndüm” intonasiyası sonrakı bölümlərdə dəyişir. İkinci passajda misraların hər birinin özünün ritmi boy göstərir və yalnız intonasiyanın gücü ilə poetik düşüncənin axarını tutmaq olur:

Mən burda kimsəsiz bir vadiyəm
yaşamaq istəmişəm uçunaraq
aydınlıq və şər yan keçir buralardan
səni gizli saxlaram Tanrıdan
qorxma qorxma (2, s. 35).

Bəzən şair fikrin ifadəsində poetik ritmlə nəsrə birləşdirməyə çalışır; fikir necə gəlicə, elə də ifadə olunur. Lakin bu poetik praporsiyanın pozulması anlamına gəlmir. Dədə Qorqud şeirlərində də bu cür passajlara rast gəlmək mümkündür. Şair burada sətir sonrasındakı təkrirlər vasitəsilə poetik ritm formalaşdırır:

Qocalığını düşündüm tək-tənha
günlər qocalıqdan və yuxusuzluqdan sonra
çiçəklər qanlı aylardan və tufandan sonra
əzablar xoşbəxtlikdən və uzun ömürdən sonra
necə rahat necə rahat necə rahat (2, s. 45).

Burada hər bir poetik sətirin özünün daxili dinamikası vardır; bu dinamikada poetik mətndə “sonra” sözünün təkrarı, poetik passajlararası “və” bağlayıcısının işlənməsi yeni bir intonasiya yaradır. Sonuncu misrada isə “necə rahat” ifadəsinin üç dəfə işlənməsi müstəqil ritm yaratmaq məqsədi güdür.

Murad Köhnəqala, Həmid Hərişçi, Rasim Qaraca, Səlim Babullaoğlunun şeirlərində də avanqardçılıq, modernizm əlamətləri bu və ya digər şəkildə təzahür edir. M.Köhnəqalanın “Alma əhvalatı” kitabında modernist ədəbiyyatın ilkin əlamətlərini görmək olar. Şair ilk kitabına qədim şərqi üslubunda işlədiyi “Gümüş kuzə” povesti və müxtəlif illərdə yazdığı şeirləri toplanmışdır. “Gümüş kuzə” povesti struktur baxımından klassik ədəbiyyatımızın nəsrə davamıdır. “Minacat”, “Tanrının güldəki sifəti”, “Yazılma səbəbi”, “Saqınamə”, “Yaşadığım dövr”, “Məhəmməd peyğəmbərə dua” girişindən sonra verilən bədii mətndə nəsrə nəzm bir-birini əvəz edir. Əsərdə nəsrin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, şairin poetik düşüncələri burada özünü göstərir. Lakin şairin əsas məqsədi köhnə formada yeni bədii mətnlərin yaradılmasıdır. Bu mənada klassik formadan istifadə edən şair dastan elementlərindən də istifadə edir.

90-cı illərin sonlarına doğru Azərbaycan poeziyası, eləcə də sərbəst şeirində postmodernizmin təzahürləri görünməyə başlayır. Maraqlıdır ki, bu təzahürlər, demək olar ki, nəsrə paralel şəkildə poeziyada da üzə çıxır. Avropada postmodernizm modernizmdən sonra ortaya çıxırsa, milli poeziyada eyni vaxtda özünü göstərir və o zamandan hər iki izmin özü tam olmasa da, təzahür formaları bu və ya digər şəkildə davam edir. Əgər modernizmin əsas xüsusiyyəti dünyanı insan təfəkkürünün tam və yeganə sistem kimi dərk etmək, qavramaq, dünyanı yenidən qurmaq, cəmiyyətlə təbiətin əsas qanunlarının öyrənilməsi vasitəsilə tarixi inkişafa təsir etmək idisə, postmodernizmdə strukturu özündən əvvəl mövcud olanın üzərində onu inkar edərək yeni bir konstruksiya ortaya çıxarmaqdır.

M.Köhnəqalanın yaradıcılığında “mətnin dekonstruksiyası” (Jak Derrida) uğradılması və tamnamilə fərqli poetik qənaətlərə gəlinməsi tendensiyası vardır. Onun “Alma əhvalatı” kitabında toplanan şeirlərin bir çoxu 80-ci illərdə ənənəvi poetik formalarda yazılsa da, 90-cı illərdə yazdığı şeirlər həm forma, həm də poetik məzmun baxımından postmodern şeir nümunələrini özündə ehtiva edir. Bu şeirləri müəllif “Şeir sərgisi” başlığı altında təqdim edir. Şeirlər “Ağır şeirlər” sərgisi”, “Gəraylılar” sərgisi”, “Qoşmalar” sərgisi”, “Sərbəst qəzəllər” sərgisi”, “Şəkil dəftəri” sərgisi”, “Laylalar” sərgisi”, “Divanilər” sərgisi”, “Dekabr şeirləri” sərgisi” abşlıqları altında təqdim olunur. Bu şeirlərin əksəriyyəti sərbəst şeir formasında yazılmışdır. İnsan, dünya, həyat hadisələrinə fərqli yöndən baxır, orta əsr dini mistik cərəyanlarından təsirlənən şair müasir dünyanı yenidən dərk etməyə cəhd edir. Nəticədə oxucu bu şeirlərdə sirlili, mistik bir aura ilə qarşılaşır. Klassik obrazlardan istifadə müasir düşüncəni ifadə etməyə mane olmur. Onun “Aşiq oldur ki, // heyran olduğun bilməz, // özünə heyran olan // içində şeytan olduğun bilməz. // Bir ügün qəzəblənib də // asdırar padşah öz şairini, // əyanlar təzim edib // saqqal əyər bu əmrinə. // Yazıq padşah, // qəzəbində nöqsan olduğun bilməz” (3, s. 79) şeirində klassik forma ilə sərbəst şeir üzvü şəkildə bir-birinə qovuşmuşdur. Şairin burada istifadə etdiyi bədii obrazlar da klassik ədəbiyyatdan gəlir:

Doğulmamış neçə oğul var

Ana bətnində-

Yusif kimi zülmətdə

Dərviş, neçün, heç kimsənə

Haçansa qul kimi

Bazara çəkiləcəyini,

Ya haçansa

Misirdə sultan olduğun bilməz?! (3, s. 80).

M.Köhnəqalanın bir çox şeirləri bugünkü real hadisələri əks etdirsə də, içərisində mistik bir düşüncə də vardır. Şeirlərinin əksəriyyəti adsız olsa da, bir çox şeirlərinə ad vermişdir. Bu cəhətdən “Təkamül nəzəriyyəsi”, “Otağın küncündə”, “Ömrün tərkibi”, “Azad adam”, “Şeir”, “Təklif” və s. şeirlərindəki hiss və düşüncələrini modern şəkildə ifadə edir. “Şeir” adlı poetik parçada şairin estetik platformasını ifadə edir. Bu platformaya görə şair şeir yazmaqla çörək qazanmağın təzadlarını üzə çıxarmağa çalışır. “Dostum, təzə şeir varmı, // evində çörək varmı?” poetik dilemması lirik qəhrəmanın “Qana bulama çörəklərini // Qana yazma şeirlərini”, yaxud “Çörəkdən yazma // Çörəyə yazma şeirlərini” poetik xəbərdarlığı ilə davam edir. Şairin çıxardığı poetik qənaət isə belədir: “Dostum, çörəkdən yaz şeirlərini // Dostum, şeirdən yaz çörəklərini...” (3, s. 100).

“Təkamül nəzəriyyəsi” şeirində isə Çarlz Darvinin məlum nəzəriyyəsinə şübhə ilə yanaşaraq “Yoldaş Darvin, // doğrudan da dəqiq, dəqiq // əla, əla!..” // Özüm ölüm, səndəki kəllə...”, -deyə ironik münasibət bildirilir. Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə öz şəxsi təcrübəsində poetik şəkildə belə ifadə edir:

Bir də gördün,

Vaxtı keçmiş sosiska satdım

Bir də gördün, çörəklərin

Kündəsini kəsib gödəltdim

Bir də gördün

Mərifəti qarmaladım

Bir də gördün
 Kəmiyyəti qarmaladım
 Bir də gördün
 Nəzakəti qarmaladım (3, s. 104).

Lakin M.Köhnəqalanın postmodernist şeirlərinin hamısını yaxşı nümunə kimi təqdim etmək olmur. Belə ki, ya hər hansı bir forma, ya da məzmunun dekonstruksiya edilməsi heç də hər zaman uğurlu alınmır. Əlbəttə, dekonstruksiya postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biridir, ancaq M.Köhnəqalanın Rəsul Rzanın “Lenin” poemasından bir parçanı dekonstruksiya edərək “Mən hansı bir insana/bənzədim ki, Lenini” misralarından çıxış edərək yeni bir “Mən hansı bir meymuna/bənzədim ki insanı/meymun onun yanında toya getməli olsun/mən hansı bir anaya/bənzədim ki tumsatan qadını/doğrudan da onun gələcəyi/perspektivli və parlaq olsun” (3, s. 112) yazması ilə yeni poetik mətn yarada bilməmişdir. Aydın məsələdir ki, şair burada postmodern ironiyadan istifadə etməyə çalışmışdır. Bununla belə, hər bir dekonstruksiya belə orijinal bədii mətnlə tamamlanmalıdır. Yalnız bundan sonra həmin əsər orijinal mənə daşıya və ədəbiyyatımıza daxil ola bilər. Həm forma, həm də məzmunun azacıq dəyişikliklə dekonstruksiya edilməsi və yeni bir poetik qənaətin ortaya çıxması prosesi burada baş verməmişdir. Bu cür hallara R.Qaracanın, H.Herisçinin, A.Yeniseyin şeirlərində də rast gəlirik.

Ənənəvi formalardan çağdaş üsullarla müdaxilə M.Köhnəqala ilə yanaşı, Qəşəm Nəcəfzadənin də yaradıcılığında istifadə edilir. Onun “Qoşma”, “Gəraylı”, “Bayatı”, “Çöl müxəmməsi” şeirləri bir silsilə təşkil edir. Şair bu şeirlərində köhnə (ənənəvi) formanı dekonstruksiya edir. “Qoşma” şeirində predmet qoşmasayağı təsvir olunur; yəni verilən hər bir passajda bir fikir ifadə olunur. Sadəcə burada qoşmanın forma məhdudiyyəti gözlənilir. Gəraylı, bayatı, çöl müxəmməsi şeirlərində də eyni mənzərə ilə qarşılaşırıq. “Gəraylı” və “Bayatı” şeirləri ənənəvi formada olan “Könül...”, “Əzizinəm...” müraciətləri ilə başlasa da, bu axıra qədər davam etmir. Şair ənənəvi formadan məzmun baxımından yaxınlaşır, forma isə yeni effektiv detallarla zənginləşir. “Gəraylı” şeirində gəraylılardakı deyişmə aspekti saxlanılır. Şeir birinci “Könül, bu bulağın başında əylən/Gör sular nədən oynar./Sular qırmızı köynəkdi/İçində bədən oynar” hissəsindən sonra ritm dəyişir və poetik çalarlar əyaniləşir. Bu çalarlarda gəraylı formasına məxsus diskurs sərbəst şəkildə verilir:

Könül dedi: qoy bulaqdan soruşum
 Bulaq, içində oynayan nədi?
 -Nəfəsimdi
 -Bəs niyə dartınır?
 -Əsirimdi (4, s. 54).

“Bayatı” şeirinin hər bir hissəsinin ilk sözü “əzizinəm” xitabı ilə başlasa da, bölümlər daxilində sərbəst şeirin daxili qanunları işə düşür. Ancaq bayatı ruhu öz varlığını hansı şəkildə qoruyub saxlaya bilər. Şeirdən bir passaja nəzər salaq:

Əzizinəm ağacın koğuşunda
 balalayan quş,
 balan sarı dimdiyini
 Bir dən bilib dimdikləyər.
 Əzizinəm ağaclarda
 bulud-bulud yuvalar,
 Barmaqlarım dən-dən

yuvalara tökülər (4, s. 56).

Bunları müasir, yaxud qəşəmsayağı bayatılar da adlandırmaq olar. Hər halda Q.Nəcəfzadə bu formadan bir qədər geniş istifadə etməsə də ənənəvi formanın dekonstruksiyası kimi poeziyamızda yeni bir təmayüldür. Həm M.Köhnəqala, həm də Q.Nəcəfzadənin ənənəvi formadan bu cür istifadə postmodernizmin ilkin təzahürləri hesab etmək olar.

Adil Mirseyidin poeziyası modernizmin cərəyanının ən yaxşı nümunələrini özündə ehtiva edir. Şairin yaradıcılığında modernist təmayülün yeni dalğasını aydın şəkildə görmək olar. Onun “İN MEMORİAM”, “Kətan, yağlı boyalar”, “Kompozisiyalar”, “Sonatlar”, “Kapriççolar, “Güzgüdəki adam” , “Paris motivləri”, “Vağzal eskizləri” və “Quma çəkilmiş rəsmlər” silsilə şeirlərində Avropa modernizminin yeni mərhələdə davamını görmək olur. Onun poeziyasında Qərb modernizmi Şərq təsviri sənət elementləri, eləcə də caz havası ilə zənginləşir. “Caz”, “Payız hannibalizmi, “Cariqulum vitae” (tərcümeyi-hal və yaxud ömür salnaməsi), “Klassikal müzik for meditation” (klassik musiqi ilə meditasiya) və “Metropol rüyaları” poemalarında yeni poetik variasiyalardan istifadə olunur. Lirik qəhrəmanın “göydə ay yerdə ölüm//hara gedim mən gülüm” sualına “bir gün ölüm mələyim çıxacaq bir güzgüdən//eyni musiqini dinləyəcəyik həmə”, -deyə cavab verir. Şairin gəldiyi poetik qənaət orijinal poetik variasiyadır:

tenor saksafon
molbertdə yarımçıq bir kompozisyon
hansı rüyada gizlənim ay çəkib aparmasın məni
söylə harda yuva qurum
yağmur yağmasın pəncərəmə
mən pikassonun minotavrı kimiyəm bu gecə
bu son sevda son umud
qəhr oldum məni unut (6, s. 76).

Postmodernizm əlamətlərinə Rasim Qaraca, Zahir Əzəmət, Xanəmir, Həmid Herişçi, Aqşin Yenisey, İbrahim və başqa bu kimi şairlərin yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Onların şeirlərində həyata, dünyaya, ölümə münasibətdə fərqli bir yanaşma vardır, lakin diqqət etdikdə bu deformasiyanın realist şairlərin münasibətinin tərs üzü olduğunu görmək o qədər də çətin deyil. Onların müraciət etdiyi formalar da çox zaman ənənəvi olsa da, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yeniliyi, poetik bölgülərin, situasiyaların fərqliliyi və sonluğun gözlənilməz nəticə ilə bitməsi baş verir. Xanəmirin “Qarğa beyni yeyən Əli” şeirində hürufizmə xas olan mistik təfəkkürün izlərini görürük. Şair burada müasirlərinin düşüncəsini göstərmək üçün Qarağabeyin Əli obrazından istifadə edir. Qarağabeyin Əli indiki zamanda manqurtlaşmış müasirimizin obrazını ifadə edir. Lakin şair bu obrazın üzünün cizgilərini hürufizm rəmzləri ilə simvollaşdırır və ərəb əlifbasının hərfləri ilə mənalandırır. Beləliklə, hürufizmə xas olan mistik təfəkkür burada obrazın dekonstruksiyasına nail olur.

Əlbəttə, müstəqillik dövründə sərbəst formada modern şeir adı altında yazılan bütün şeirləri modernist, yaxud postmodernist təmayülə aid etmək düzgün olmazdı. Modernizm və postmodernizm, hər şeydən əvvəl, bir ədəbi-estetik cərəyandır. Bu ad altında yaranan bir çox şeirlərdə dünyaya yeni baxış heç də modernist estetik düşüncə kontekstindən verilmir. Burada avanqard şeirlə modernist, yaxud postmodernist şeiri də qarışdırmaq meylə nəzərə çarpır ki, fikrimizcə, bu məsələləri qarışdırmaq olmaz. Bəzən də şeirdə rəmzlərdən, yeni bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə modernist şeir kimi qələmə verilir. Demək lazımdır ki, poeziya zaman-zaman ifadə vasitələri baxımından yeniləşir və dəyişir. Bu yeniləşmə və dəyişmə isə modernizm ədəbi cərəyanının təzahür formalarından yalnız biridir. Əsas

məsələ modernizmin müasir poeziyamızın üslubi istiqamətlərindən birinə çevrilməsi, poetik estetik düşüncəni bütünlüklə ifadə etməsidir.

Beləliklə, Azərbaycan sərbəst şeiri son illərdə xeyli inkişaf etmiş, forma və məzmun baxımından yenilənmiş və zənginləşmişdir. 90-cı illərdə çağdaş poeziyanın bir neçə istiqamətdə inkişaf etdiyinin şahidi oluruq. Bu istiqamətlərdən biri modernizmin və postmodernizmin təzahürüdür. Belə demək mümkünsə, sərbəst şeirin ən böyük uğurlarından biri modernizmin və postmodernizm çağdaş Azərbaycan sərbəst şeirinin ən böyük hadisəsidir. Sərbəst şeir poetik təfəkkürdə daha da möhkəmlənib və strukturlaşıb. Bu istiqamətdə yazılan sərbəst şeirlər çağdaş poeziyamızın mənzərəsini və xəritəsini xeyli dərəcədə zənginləşdirmiş və yenilənmişdir. Onun nümayəndələri öz şeirləri ilə yalnız milli ədəbi mühitdə deyil, ondan kənarlarda da tanınmışlar.

Ədəbiyyat

1. Yusifli, V. Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər) Bakı: Mütərcim, 2009. 404 s.
2. Osmanlı, D. Ağ kitab Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997. 67 s.
3. Yusifli, V. Poeziya və zaman Bakı: Mütərcim, 2012. 380 s.
4. Köhnəqala, M. Alma əhvalatı Bakı: Adiloğlu, 2002. 112 s.
5. Nəcəfzadə, Q. Oğlum, qapını aç, qapıda bir külək ölü -Bakı: -Şirvanəşr, -2009, -132 s.
6. Mirseyid A. Ay süvarisi Bakı: Vektor, 2008. 162 s.

ПРОЯВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗМА И ПОСТМОДЕРНИЗМА В СВОБОДНОЙ ПОЭЗИИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Алиева Гюльтекин Агаджан кызы

Резюме

В статье рассматривается вхождение свободной поэзии в новую фазу в период независимости и факторы модернизма и постмодернизма, которые привели к этому нововведению. Отмечается, что большое количество людей, пришедших в этот период в свободную поэзию, и формирование их индивидуальных стилей изменили ее ландшафт. Камал Абдулла, Вагиф Баятлы Одер, Адиль Мирсеид, Гамид Херисчи, Рашад Меджид, Селим Бабуллаоглу, Гулу Агсес, Этимад Башкечид, Мурад Кёхнегала, Дайанет Османлы, Захир Азамат, Аждар Ол, Азад Йашар, Гашам Наджефзаде, Шаиг Вали, Расим Гараджа, Ибрагим Ибрагимли, Ханамир, Акшин Йенисеи, Кёнуль Гасаноглу и другие свободные стихи десятков поэтов определяют новый образ этой поэтической формы. Свободные стихи нового поколения определили новую поэтическую дорожную карту и, таким образом, сформировали сцену. Наиболее заметными чертами их творчества являются модернизм и постмодернизм. Если можно так сказать, одно из величайших достижений свободного стиха является величайшим явлением модернизма и постмодернизма в современной азербайджанской свободной поэзии. Свободная поэзия еще больше укрепляется и структурируется в поэтическом мышлении.

MANIFESTATIONS OF MODERNISM AND POSTMODERNISM IN THE FREE POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Aliyeva Gultakin Agacan

Summary

The article examines the entry of free verse into a new phase during independence and the factors of modernism and postmodernism that conditioned this innovation. It is noted that a

large number of newcomers to free verse during this period and the formation of their individual styles changed its view. Kamal Abdulla, Vagif Bayatli Oder, Adil Mirseyid, Hamid Herischi, Rashad Majid, Salim Babullaoglu, Gulu Agses, Etimad Bashkechid, Murad Kohnagala, Dayanat Osmanli, Zahir Azamat, Ajdar Ol, Azad Yashar, Gasham Najafzade, Shaig Veli, Rasim Garaca, İbrahim İbrahimli, Xanamir, Agshin Yenisei, Konul Hasangulu and others define a new way of this poetic form. The free verse of the new generation has defined a new poetic road map and thus formed a new stage. The most noticeable point of their works is modernism and postmodernism features. If it is possible to say so, one of the greatest successes of free verse is the greatest event of modernism and postmodernism in modern Azerbaijani free verse. Free verse is further strengthened and structured in poetic thinking.

Rəyçi: prof. Vədirxan Əhmədov

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının 05 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 aprel 2022-ci il

УОТ:80.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Исаева Айгюн Ханоглан гызы
Бакинский Славянский Университет
aygun.isayeva@hotmail.com

Резюме: *В статье рассматриваются лексические выражения модальных глаголов в английском и русском языках. Модальность могут выражать различные грамматические и лексические средства и особые формы наклонений. Модальные глаголы используются для обозначения различных значений или действий, таких как просьба, обязанность, приказ, разрешение и т. д. При всех различных оттенках значения использование модальных глаголов представляет собой огромную проблему. В английском языке модальность возможности выражается лексическими средствами, но не так широко, как грамматическими.*

Ключевые слова: язык, лингвистика, модальность, глагол, грамматический, лексический

Key words: language, linguistics, modality, verb, grammatical, lexical

Açar sözlər: dil, dilçilik, modallıq, fel, qrammatik, leksik

Языкознание прошло большой путь в изучении модальности, опираясь на достижения логики, семиотики и психологии. Однако в силу многообразия модальности, специфики языкового выражения и его функциональных особенностей оно еще не получило полного объяснения. В середине XX века были собраны и систематизированы все лингвистические измышления, относящиеся ко всем выражениям, вводным словам и дополнительным конструкциям в грамматике русского языка, но определения модальности еще не существовало. Впервые в лингвистическом словаре [1] дается определение модальности, которая понимается как понятийная категория в смысле отношения говорящего к содержанию выражения и его отношения к содержанию выражения посредством различных

лексических и грамматических средств, таких как форма и наклонение, модальные глаголы, интонация и т.д.

Модальные глаголы используются для обозначения различных значений или действий, таких как запрос, обязательство, приказ, разрешение и т. д. Со всеми различными оттенками значения, использование модальных глаголов представляет собой огромную проблему для студентов. Если учащиеся неправильно используют модальный язык, это изменит предполагаемое намерение или тон их высказывания, заставив их казаться грубыми или неуверенными. Важно помнить, что многие варианты использования модальных глаголов зависят так же и от культуры речи. Использование модальных глаголов - одна из самых проблемных областей в английской грамматике. Модальные глаголы имеют несколько значений, и существует множество способов их использования. Различают следующие суждения модальности: аподиктические, ассерторические и проблематические. В русском языкознании категорию модальности исследовали А.Х.Востоков, А.А.Потебня, В.А.Богородицкий, Е.М.Пешковский, И.И.Мешанинов и др. Особо надлежит обозначить также заслуги В.В. Виноградова по изучению модальности. По мнению В.В.Виноградова, модальность отражается в первую очередь в предложениях и во всех косвенных формах глагола, выраженных в синтетических и аналитических формах. По мнению В.В. Виноградова «модальность — это многоаспектное явление: «состояний, переживаний, отношений, волевых устремлений, качественных оценок, которые связаны или могут быть по своей семантической природе связаны с категорией модальности...» [3. с. 66]. В современном русском языке В.В. Виноградов выделил следующие средства и способы выражений модальности – «интонация, формы времен и наклонений глагола, глаголы, лексически выражающие значения возможности, необходимости, желания, намерения, стремления; вводные синтагмы; союзную связь предложений; особый класс слов — модальные слова; модальные частицы» [3. с. 66]. По мнению Г.В. Колшанского модальными следует считать значения действительности, возможности, необходимости, поскольку «по своей природе модальное содержание предложения есть мысль как отражение действительности, взятая со стороны „модуса“ существования действительного явления (возможность, действительность, необходимость)» [8. с. 97]. Следует отметить, что модальность проявляется либо на грамматическом, либо на лексическом, либо на интонационном уровне, либо на разделах высказывания в целом и имеет разные способы проявления. Модальность может быть выражена различными грамматическими и лексическими средствами: особыми формами наклонений; модальные глаголы (например, русские: can, must; английские: can, must); другие модальные слова (например, русское: кажется, возможно; английское: возможно, вероятно); интонационное средство.

Имея в виду мнения различных авторов, можно сделать вывод, что модальные слова – это часть речи, содержащая неизменяемые слова, показывающие о личном отношении говорящего к высказываемой идее. Что касается формы, то модальные слова не создавали никаких внешних признаков. Однако два других признака - семантическая и синтаксическая - вполне ясны, что заставляет многих лингвистов говорить о модальных словах как о самостоятельной части речи. После грамматической изоляции в предложении модальные слова проходят процесс лексикализации. Благодаря этому процессу модальные слова играют роль целостной лексической единицы, теряя не только свою вариативность, но и морфологическую артикуляцию. Модальные слова могут выступать в качестве слов-

предложений, подобных утвердительным и отрицательным предложениям. В современном английском языке модальность реализуется либо на грамматическом, либо лексическом, либо на интонационном уровне, либо в разделах выражения в целом, и имеет разные способы выражения. Оно выражается различными грамматическими и лексическими средствами: особыми формами наклонения; модальными глаголами, а также модальными словами. Лексические средства, выражающие модальность в английском языке, включают следующие единицы: *certainly, indeed, perhaps, happily, unhappily, of course evidently, maybe, luckily, unluckily*.

В зависимости от субъективного отношения модальных слов к фактам действительности их можно разделить на следующие аспекты по своему значению: 1) слова, выражающие утверждение; 2) слова, выражающие предположения; 3) слова, выражающие субъективную оценку содержания выражения с точки зрения желательности или нежелательности.

Хотя лексические средства выражения модальности внутри каждой группы близки по значению, в то же время каждое из них выражает свои оттенки или отличается от других лексических средств той же семантической группы своим употреблением в речи. В английском языке большинство лексических единиц образовались из наречий и совпадают с наречиями образа действия с суффиксом *-ly*, поэтому модальные слова часто близки к наречиям и частицам, поэтому иногда трудно отличить первое от второго, например: *Мы действительно* (частица) *потеряли все деньги. — Я понял: действительно* (модальное слово), *это был он.* (*We really lost all the money. - I understood: indeed, it was him.*) Несомненно, что лексические средства, выражающие модальность в английском языке, выражают авторское отношение к своему выражению, а значит, обозначает сомнение, предположение, положительную или отрицательную оценку сказанному в предложении. Модальные слова могут быть простыми, производными и сложными. Наиболее часто применяемые лексические единицы это: 1) модальные слова, выражающие сомнение и предположение, неуверенность в достоверности сказанного: *maybe, perhaps, possibly, probably*; эти модальные слова действуют как синонимы, образуя группы синонимов. Так, например, слова могут выражать понятие неуверенности (сомнения), но часто могут выражать оттенки надежды, вероятности, например: *Perhaps she were there at two o'clock yesterday.* Может быть, она была там вчера в два часа; *Maybe Adam is ill.* — Может быть, Адам заболел. 2) модальные слова, выражающие одобрение или неодобрение: *fortunately, unfortunately, luckily, unluckily, happily, unhappily* ‘к счастью, к несчастью, к сожалению’; *Unfortunately, the weather was bad;* ‘К сожалению, погода была плохая’; 3) модальные слова, выражающие усиление: *really* (*действительно*) *I really don't know what's to be done;* ‘Я действительно не знаю, что предстоит сделать’; 4) модальные слова, выражающие уверенность, достоверность сообщаемого: *course, sure, surely, to be sure, sure enough, evidently, obviously, no doubt, naturally, really* ‘конечно, уверено, очевидно, без сомнения, естественно, разумеется’. *No doubt he will come later;* ‘Он, без сомнения, придет позже’ [6]. Основными лексическими средствами, выражающими модальности возможности в русском языке, являются лексические единицы, представленные модальными глаголами, выражающими грамматическое отношение возможности в синтаксическом комплексе сказуемого. «Это следующие модальные глаголы – *мочь, не мочь, уметь*, модальными предикативами *можно, нельзя*, глагольно-именными словосочетаниями с краткими

прилагательными *быть способным* и существительными *иметь возможность/право, быть в силах*» [9. с 126-127].

Инвариантная форма глагола также может выражать модальность возможности в русском языке с помощью ММ. Лексическое выражение модальности возможности в русском языке часто осложняется различными дополнительными семантическими или аспектуальными признаками. Следовательно, наибольшим количеством модальных модификаторов обладает поле возможности в русском языке. В английском языке модальность возможности выражается лексическими средствами, но не так широко, как грамматическими.

Литература

1. Ахманова О.С. Лингвистический словарь. М., 1966.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1972.
3. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975.
4. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды Института русского языка АН СССР. М.; Л., 1950.
5. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Учпедгиз, 1947.
6. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка для институтов и факультетов иностранных языков. М.: Высшая школа, 1974.
7. Ефимова Н. Модальные слова в современном английском языке. М., 1954.
8. Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопросы языкознания. 1961. № 1.
9. Ушаков Д.Н. Толковый словарь. М.: Советская энциклопедия, 1934-1940.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MODALLIĞIN LEKSİK İFADƏ YOLLARI

*İsayeva Aygün Xanoğlan qızı
Xülasə*

Məqalə ingilis və rus dillərində modal fellərin leksik ifadələrindən bəhs edir. Modallıq müxtəlif grammatik və leksik vasitələri və əhval-ruhiyyənin xüsusi formalarını ifadə edə bilər. Modal fellər tələb, öhdəlik, sifariş, icazə və s. kimi müxtəlif mənaları və ya hərəkətləri göstərmək üçün istifadə olunur. Bütün müxtəlif məna çalarları ilə modal fellərin istifadəsi böyük problemdir. İngilis dilində imkan modallığı leksik vasitələrlə ifadə olunur, lakin grammatik vasitələr qədər geniş deyil.

LEXICAL WAYS OF EXPRESSING MODALITY IN ENGLISH AND RUSSIAN

*İsayeva Aygun Xanoğlan
Summary*

The article deals with the lexical expressions of modal verbs in English and Russian. Various grammatical and lexical means and special forms of moods can express modality. Modal verbs are used to denote different meanings or actions, such as request, obligation, order, permission, etc. With all the different shades of meaning, the use of modal verbs is a huge problem. In English, the modality of possibility is expressed by lexical means, but not as widely as by grammatical ones.

Rəyçi: dos. G.H.Babayeva

Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dillər kafedrasının 22 fevral 2022 il tarixli 6 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 13 aprel 2022-ci il

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ "İSİM + İSİM" STRUKTURLU MÜRƏKKƏB LEKSİK VAHİDLƏRİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayilova Aida Vahid qızı
Azərbaycan Dövlət Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
aida-profit@yandex.com

Xülasə: *Mürəkkəb sözlərin genezis problemi struktur –semantik yanaşma çərçivəsində bir çox dillərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Ənənəvi olaraq, mürəkkəb sözlər iki yolla yaranır: ifadələr və modellər. İfadələrdən oluşan mürəkkəb sözlərin xüsusiyyətləri, nə vaxt mürəkkəb söz söz birləşmələrindən düzəlir, o halda məna təcrid olunur. Nəticə olaraq, mürəkkəb sözün mənası orijinal ifadənin mənasından fərqlənir. Mənbələr mürəkkəb sözün inkişafı prosesinin məna dəyişikliyi ilə başlamasının hansı ifadələrdən olduğunu təsdiq edir. Mürəkkəb sözlərin inkişafı müxtəlif yollarla yaranı bilər. Beləliklə, bəzi ifadələr və mürəkkəb sözlər orijinal olaraq eyni və ya demək olar ki, oxşar konseptlər ifadə edir. Mürəkkəb sözlərin düzəlməsindən sonra ifadələrin meydana gəlməsi dayanır. (breakfast, wardrobe, vest) Başqa mürəkkəb sözlər, müstəqil ifadələrə, hər hansı bir xüsusi obyektin işarələnməsinə, müəyyən xüsusiyyətləri ilə müxtəlif təsadüfi obyektlərin təyin edilməsinə əsaslanır. Bu ifadələrin mənasının təcrid olunması nəticəsi olaraq müstəqil ifadələr paralel fəaliyyət göstərməyə davam etdiyi halda mürəkkəb sözlər meydana çıxır.*

Açar sözlər: Söz, mürəkkəb, struktur, dil, komponent

Key words: Word, compound, structure, language, component

Ключевые слова: слово, сложный, язык, компонент

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin başqa bir yolunun mövcudluğu onunla müəyyən edilir ki, bəzən mürəkkəb sözlərin fraza şəklində öz prototipi olmur, çünki bu sözlərin quruluşu sintaksis normalarına ziddir. Bir çox tədqiqatçılar [Stepanov 1953; Hidekel 1953; Arutyunova 1961; Stepanova, Çernışeva 1962; Tsarev 1976; Karaşçuk 1977; Xaritonçik 1983; Meşkov 1976, 1986] qeyd edir ki, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, əksər hallarda dildə tarixən inkişaf etmiş törəmə modellərə əsasən həyata keçirilir. Bununla bağlı Z.A. Xaritonçik, bu tədqiqatda sözyaradıcı model və ya sözyaratma növü dedikdə “sxem, nümunə, analoq, törəmə sözlərin qurulması qaydasını müəyyən edən hər şey, əsas yarıdan və söz yaradıcı vasitələrin tipini, onların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan eyni tipli sözlərin ümumiləşdirmiş semantikasını” başa düşürük (8,19). O.D. Meşkova görə, söz əmələ gətirmə modelləri bir çox cəhətdən bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Nitq hissələrinin matrisini tərtib edib onların mümkün uyğunluğunu müəyyən edərək, o, mürəkkəb sözlərin 196 modelini təyin etmişdir (5, 76). O.D. Meşkov üç növ sözyaradıcı modeli təklif etdi: yüzlərlə və minlərlə mürəkkəb sözlərin yaradıldığı məhsuldar modellər; yalnız bir neçə, hətta bir mürəkkəb sözün yaradıldığı modellər; və qapalı modellər, ona görə yeni mürəkkəb sözlər artıq yaradılmır və yaradıla bilməz. O.D. Meşkov bu modelin məhsuldarlığını müəyyən edən bir sıra səbəbləri müəyyən etdi: N + N modeli gerçək obyektlərin və hadisələrin nominasiyası üçün böyük imkanlar verir; ingilis dilində iki ismin qarşı-qarşıya qoyulması istənilən semantik əlaqədə mümkündür; N + N modelinin mürəkkəb sözlərinin yayılması ingilis sözünün sadə morfoloji quruluşu ilə stimullaşdırılır; N + N tipli konstruksiya “isim + ön söz + isim” ifadəsi ilə müqayisədə daha çox sintaktik cəhətdən asanlıqla ilə xarakterizə olunur (5, 19). N+N modeli üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər qrupunda psixolinqvistik yanaşma çərçivəsində işləyən L.Boer Gerund+N altqrupunu fərqləndirir (2,56). O, bu fikri sübut etmək üçün iki arqument irəli sürür. Birincisi, tərkibində feili komponent olan digər mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq, bu mürəkkəb isimlərin feili komponenti *-ing* sonluğuna malikdir. İkincisi, mürəkkəb sözün komponentləri arasındakı semantik münasibətlər Verb+N modelindən daha çox N+N modeli ilə düzələn mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı münasibətlərə bənzəyir. Odur ki, L.Boerin ardınca bu araşdırmada hesab edirik ki, Gerund+N

modelinə görə əmələ gələn mürəkkəb isimlər N+N modelinə görə əmələ gələn mürəkkəb sözlərin xüsusi altqrupunu təşkil edir və çox məhsuldardır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin yuxarıdakı üsullarına əlavə olaraq, O.D. Meşkov mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsinin üçüncü yolunu müəyyən edir (5,23-24). Onun fikrincə, mürəkkəb sözlər komponentlərdən birini əvəz etməklə mövcud mürəkkəb sözlərlə analogiya yolu ilə əmələ gələ bilər. Bu metodun köməyi ilə neytral, obrazlı və fərdi müəllif xarakteri daşıya bilən çoxlu sayda mürəkkəb sözlər əmələ gəlir. Məsələn, *starquake* mürəkkəb sözü *earthquake* mürəkkəb sözü ilə analogiya yolu ilə düzəldilmişdir; *comedywright* — kompozit analogiya yolu ilə *playwright*; *peace-monger* – mürəkkəb sözlə analogiya yolu ilə *war-monger*. Beləliklə, mürəkkəb sözlərin genezisinin tədqiqi söz tərkibi sahəsində elmi fikrin gələcək inkişafı üçün əsas təşkil etmişdir. Bunun nəticəsində mürəkkəb sözlərin identifikasiyası probleminin öyrənilməsinə, onların leksik dolğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə, semantik xüsusiyyətlərinin açılmasına, təsnifatının inkişafına səbəb olmuşdur.

“İsim + isim” birləşməli mürəkkəb sözün komponentləri arasında əlaqələr

Mürəkkəb sözün komponentləri arasında əlaqə problemi də bir çox dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Mürəkkəb sözlərə struktur-semantik yanaşma çərçivəsində mürəkkəb isimlərin komponentləri arasındakı əlaqəni bildirmək üçün müxtəlif adlardan istifadə edilmişdir. Bəzi dilçilər hesab edirdilər ki, mürəkkəb sözün komponentləri arasında sintaktik əlaqələr mövcud olmalıdır. Sintaktik əlaqələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözləri ümumiyyətlə müəyyən bir ifadə növü ilə əlaqələndirmək olar. Digər tədqiqatçılar mürəkkəb sözün komponentləri arasında məntiqi əlaqələri müəyyən etmişlər. Məsələn, İ.V. Arnold hesab edir ki, mürəkkəb sözün elementləri arasındakı əlaqə cümlə qurmağın sintaktik normalarından daha çox birbaşa olaraq müvafiq gerçəkliklər arasında məntiqi əlaqələri ifadə edir [1,96]. O.Jespersen isə mürəkkəb isimləri təhlil edərək, birinci komponentin ikinciyə münasibətini məntiqlə başa düşüldüyünü qeyd edir: subyekt, obyekt, yer, alət və s. N.A. Azarx, O.D. Meşkov və başqaları O.Espersenin ideyasını inkişaf etdirərək, mürəkkəb sözün birinci və ikinci komponentləri arasındakı əlaqələri araşdıraraq, onlar arasında semantik əlaqələrin mövcudluğundan danışırlar (5,65). Mürəkkəb sözün komponentləri müxtəlif mənə əlaqəsində ola bilər. Deməli, *ant-hill* - mürəkkəb isimində - birinci komponent ikincinin əlamətini, *peace-loving* (sülhsevər) mürəkkəb sözünün komponentləri isə hərəkətlə predmet arasındakı semantik əlaqəni ifadə edir. Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında ən çox yayılmış semantik əlaqə növlərindən biri birinci komponent ikinci komponentin hansısa keyfiyyətini və ya xüsusiyyətini bildirməsidir. Üçüncü qrup tədqiqatçılar mürəkkəb sözün komponentləri arasında semantik əlaqələrin mövcudluğunu bəyan etdilər. Beləliklə, mürəkkəb sözün komponentləri arasında mütləq müəyyən semantik əlaqə olmalıdır. Çox vaxt birinci komponent ikincinin mənasını aydınlaşdırır, məsələn, *grofistadt*, *vaterland* . N.G. Quterman, M.D Stepanovanın ideyasını dəstəkləyərək deyir ki, mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqə sintaktik deyil semantik, mənə əlaqəsi xarakteri daşıyır, çünki cümlənin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı sintaktik münasibətlərə deyil, bir sözün mühüm hissələri, morfemlər arasındakı əlaqələr nəzərə alınır. İnsanı əhatə edən reallığın təyini ilə linqvistik hadisələrin əlaqələrini müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoyan onomasioloji yanaşma, ümumən törəmə sözün, xüsusən də mürəkkəb sözün quruluşunun öyrənilməsinə fərqli yanaşmaya imkan verdi. Törəmə sözün yaranma prosesini nəzərə alan tədqiqatçılar belə fikir irəli sürürlər ki, törəmə sözün onomasioloji quruluşu iki hissəli xarakter daşıyır və ona onomasioloji əlamət verilmiş onomasioloji əsasdan ibarətdir. Deməli, M.Dokulila terminologiyasına görə “*каменищик*” sözü sözün əlamət daşıyıcısının hərəkəti ilə bağlıdır; Onomasioloji əlamət isə insanın aktiv təsirinin predmeti olan daşdır. Onomasioloji bazis ifadəçisi –*щик* şəkilçisi hesab olunur, onomasioloji əlamətin göstəricisi *камен-* əsasıdır . M. Dokulila konsepsiyasını dəqiqləşdirən E.S. Kubryakova belə nəticəyə gəldi ki, təkcə şəkilçilər deyil, digər morfoloji əlamətlər də alınma sözlərin onomasioloji əsaslarını təşkil edən vahidlər kimi çıxış edə bilər: *руль - рулить; зло — злой — злить, а также целье лексические единицы: лететь — перелететь; звук — ультра-звук* (3,205). Üstəlik, bu anlayışı düzəltmə və mürəkkəb sözlərin törəmə mənasını xarakterizə etmək üçün tətbiq etməklə,

həmçinin sintaksis semantikasının nailiyyətlərindən və propozisional analiz metodundan istifadə etməklə E.S. Kubryakova nominasiya vahidinin onomasioloji strukturuna daha bir konsepsiyamı - onomasioloji əlaqə və ya onomasioloji predikat konsepsiyasının daxil edilməsini təklif etdi. Beləliklə, derivasiyalı onomasiologiya baxımından mürəkkəb söz üçlü nominativ quruluşa malikdir. E.S.Kubryakovanın nəzəriyyəsinə görə, kompozitin onomasioloji quruluşu onomasioloji bazis vasitəsilə formalaşır ki, bu da insanın fikrində hansı obyektə - substansiya, əşya və ya proses, hərəkət, hal və ya əlamət, əmlak, atributla məşğul olması barədə qərar qəbul edilir (3, 15-18). Təyin olunanın əsas məzmununu bu və ya digər şəkildə aydınlaşdıran, onu məhdudlaşdıran və ya dəyişdirən anlayışı ifadə edən onomasioloji əlamət; və onomasioloji əsası və onomasioloji xüsusiyyəti müəyyən bir əlaqə növü ilə birləşdirən həm gizli, həm də real bir onomasioloji predikat: aidyyət, qonşuluq, əhatəlilik və s. və onu konkretləşdirir. Beləliklə, silk-dress - ipək paltar ipəkdən tikilmiş paltardır, a silk-grass - ipək otu isə ipəyi xatırladan bir otdur.

“İsim + isim” Struktur əsaslı mürəkkəb sözlərin məna xüsusiyyətlərinin formalaşması

N + N mürəkkəb sözlərin semantikasının formalaşması isim düzəldən sözləri bildirir. Çox vaxt isim əmələ gətirən sözlər məntiqi-predmet məna potensialını göstərir. Müəyyən məhsuldar ismin oynadığı rol onun semantikasından asılıdır. E.S.Kubryakovanın fikrinə görə, isim əmələ gətirən sözləri səciyyələndirən mühüm anlayışlar sırasında predmet, şəxs, yer və başqa konseptlər durur (3,207). Yaşayış mühitini bildirən isimlər yer, xüsusi təyinatlı obyektlər isə vasitələr kimi konseptuallaşdırılır. Bu ifadə təkcə oxşar mənaları olan sadə, törəmə olmayan adların kütləsi ilə təsdiqlənmir, həm də *nomina loci*, *nomina agentis* və s. kateqoriyalarını yaradan xüsusi söz düzəldici formativlərin mövcudluğu təsdiqlənir. E.V. Raxilina qeyd edir ki, bütün isimlər isimlərin rol təsnifatına görə təsnif edilə bilər (7, 114-115). Onun fərqləndirdiyi birinci sinif adlar fəaldır. O, ilk növbədə alətlər və mexanizmlərdən ibarətdir, məsələn, iynə - sancan bir şey, çəkiç - mismarları vuran bir şey, bıçaq - kəsən bir şey və s. “Pasiyent” adlarını təsvir edən obyektlərin standart istifadə vəziyyətində vasitə olmayan rolları var. Məsələn, *qapı - açılıb bağlanmış şeydir, döşəmə üzərində gəzdiiyin şeydir, ev - yaşadığın yerdir* və s. Mürəkkəb sözün mənasını formalaşdırarkən məhsuldar isimlərlə ötürülən anlayışlar vahid konseptual strukturda birləşir. Konseptin əlaqələndirilməsi səviyyəsində feillə ifadə olunan prosessual əlaməti ifadə edən konseptin köməyi ilə predmet sahəsinin isimlərlə ifadə olunan iki anlayışı arasında əlaqə qurulur. E.V. Raxilina nöqtəyi-nəzərindən məntiqin bir hissəsi olan mereologiya bütöv və onun hissələri, çoxluq və onun elementləri arasındakı əlaqəni təsvir edir. İsimlərlə üst-üstə düşən anlayışlar arasında, hissə - bütöv münasibətlərini ortaya qoyur. Məsələn, daban - ayaq, qulaq - baş; müşayiət olunan və ya müşayiət olunan (Y ilə X bir-birini müşayiət edir), məsələn, çobanyastığı ilə qarğıdalı çiçəkləri, silahlı bir adam; lokativ əlaqələr (X-dən Y-ə), məsələn, divardakı afişa, stolun üstündəki fincan və s. (7, 36-52). E.S. Kubryakova hesab edir ki, isimlərlə təmsil olunan anlayışlar konseptlərdə prosessual xüsusiyyəti ifadə edən konseptdən istifadə edərək, konkatenasiya, konyunksiya və ya ayırma, dizyunksiya həmçinin müqayisə kimi məntiqi əlaqə növü qurmaq olar (3, 18-20). Bu məntiqi əməliyyatların hər biri öz “öz” predikatını həyata keçirir: konyunksiya - predikat “və - və”, disyunksiya - “deyil” “deyil”, identifikasiya - predikat “olmaq, kimsə olmaq / bir şey olmaq”, müqayisə - predikat “bənzər, bənzəmək”, “oxşamaq”. X bir növ Y olduqda, məntiqi təsnifat və ya dəqiqləşdirmə əməliyyatları, və müəyyən bir sinif altında cəmlənən işarənin növü kimi müəyyən bir xüsusiyyətə görə ondan fərqləndiyi təsvirlər tək bir predikatla əlaqələndirilmir. Onlar münasibətlərin müxtəlifliyini bildirməsinə baxmayaraq insanın şüurunda müxtəlif assosiasiyalar yaradır. Onların kompozisiya modellərində müxtəlif Bu tip propozisiyalar çox sayda daha konkret predikatlarla qurulur, baxmayaraq ki, onların söz tərkibi modelləri kifayət qədər ümumiləşdirilmişdir, məsələn, «служить для» (“kiməsə xidmət edir”), «состоять из» (“nədənsə ibarət olmaq”), «принадлежать кому/чему» (“kimə / nəyə aiddir”) və s. İsim düzəldən konseptlər arasında əlaqə növünün müəyyən edilməsi struktura bağlı mürəkkəb sözləri əlaqələndirən propozisional formaların müəyyənləşdirməsinə kömək edir. Mürəkkəb sözün tərkibində feili komponent olduğu hallarda, predikat əvvəlki derivasiya aktından istifadə edir və onu bərpa etmək lazım olmur. Struktur

cəhətdən əsaslandırılmış mürəkkəb ismin quruluşunda hər hansı bir feili komponent olmadıqda, sözün düzəldilməsi zamanı iki anlayış arasındakı əlaqəni təyin edən implisit atomar predikat bərpa olunur. Bu isimlərin düzəldilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu halda, E.S. Kubryakovanın fikrincə, mürəkkəb bir sözün (identifikasiya, təsnifat və s.) yaradılması üçün hansı məntiqi əməliyyatın əsas olduğuna qərar vermək lazımdır. Buna uyğun olaraq, bu əməliyyatlar üçün mümkün olan predikatlardan hansı isimləri düzəldən isimlərlə təmsil olunan konseptlər arasındakı əlaqəni ən sadə şəkildə təsvir edir (3, 21). Hazırkı araşdırmada E.M. Pozdnyakova, qeyd edir ki, əgər mürəkkəb sözün yaradılmasının mərkəzində eyniləşdirmə və ya birləşmənin məntiqi konyunksiyası dayanırsa, onda rekonstruksiya edilmiş atomar predikatı **BE** bağlama predikatı olur (6,106). Mürəkkəb ismin yaradılması məntiqi əməliyyat təsnifatına əsaslanırsa, bərpa edilmiş predikatlar BE TYPE OF və ya BE PART OF atomar predikatlarıdır. Mürəkkəb sözün yaradılmasının əməliyyat təsvirinə əsaslandığı hallarda ya *OPER*, *BE OPER* əməliyyat konseptləri bərpa olunur, ya da əməliyyat konseptləri ilə müqayisədə daha konkret, lakin buna baxmayaraq, çox abstrakt atomar predikatları BE MADE, BE USED, BE USED FOR və s. istifadə edilir.

Endosentrik struktur-motivsiz mürəkkəb sözlərin mənalarının “isim + isim” şəklində formalaşması

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, endosentrik mürəkkəb sözlərdə mürəkkəb sözün ikinci komponenti semantik və qrammatik dominant rolunu oynayır ki, bu da konseptual səviyyədə özünü göstərir. Beləliklə, ikinci törədici isim vasitəsilə ifadə olunan konsept ilk törədici isim ilə əlaqələndirilən konseptlə uyğunlaşaraq mühüm dəyişikliyə uğrayır. Bu onunla izah olunur ki, iki anlayışın xüsusiyyətlərinin uzlaşdırılması mərkəzi və sabit deyil, dəyişkən xüsusiyyətlərin perspektivləşdirilməsini tələb edir. Endosentrik struktur motivsiz mürəkkəb sözlərin konseptual təhlili ilkin olaraq isimləri məntiqi-obyektiv mənə potensialını göstərməyən struktur motivli kompozitlərin konseptual təhlili kimi aparılır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “tamamlama”nın koqnitiv mexanizminin hərəkəti sayəsində müəyyən koqnitiv sahələrindən dəyişkən xüsusiyyətlər bərpa olunur ki, bunlar məhsuldar isimlərlə ötürülən hər iki konseptin perspektiv mərkəzi xüsusiyyətlərinə daha da uyğundur. Dəyişən konsepsiyaların perspektiv mərkəzi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilməsi prosesində konsepsiya uyğunlaşdırılır, ikinci törədici isim, birinci törədici işimin konsepsiyası əlaqələndirilir. Yerləşdirmə nəticəsində ikinci törədici ismin çatdırdığı konsepsiyada mühüm dəyişiklik baş verir. Bundan əlavə, törədici isimlərlə əlaqələndirilən hər iki konsepsiyanın ardıcıl mərkəzi və dəyişkən xüsusiyyətləri əsasında, “inkişaf” koqnitiv mexanizminin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq, müəyyən xüsusiyyətlər və / və ya yeni xüsusiyyətlərin birləşmələri yaranır ki, bu da struktur cəhətdən motivsiz mürəkkəb söz N + N ilə əlaqəli bir konsepsiyanın yaranmasına səbəb olur ... Məlumdur ki, eyni törədici isim mürəkkəb sözün həm birinci, həm də ikinci komponenti kimi çıxış edə bilər. Buna misal olaraq aşağıdakı kontekstlərdə mürəkkəb ismin əvvəl birinci, sonra ikinci elementi olan **flu** ismini göstərmək olar. (5) “People talk about flu-days like snow days,” he said, “and if it was just days or a week, that would be simple. But if it s weeks or months, that becomes another matter”. [The New York Times, February 2006]. Endosentrik struktur olaraq motivasiya olunmayan **flu-days** mürəkkəb sözünün mənasının formalaşması prosesini daha ətraflı nəzərdən keçirək. İkinci törəmə isim **day** sözünün lüğətdəki izahı belədir: *one of the seven twenty-four hour periods of time in a week*. Mürəkkəb sözlə bağlı anlayışın formalaşması prosesində mərkəzi və sabit xüsusiyyəti həftədə bir müddətdir, xüsusiyyət – törədici isim gün ilə çatdırılan yeddi konseptdən biri vurğulanır və törədici isim **flu** ilə əlaqəli konsepsiyanın xüsusiyyətlərinə uyğundur. Bu törədici isim aşağıdakı lüğət izahına malikdir: *an infectious illness like a bad cold, causing a high temperature, pains and weakness; an infectious disease which is like a bad cold but more serious*. Həftənin bir zaman dövrünün xüsusiyyətlərindən təsirlənərək, xassə, hasil edən isim **day** ilə ötürülən yeddi konseptdən biridir. Xəstəliyin mərkəzi və sabit xüsusiyyətləri olan yoluxuculuq, soyuqdəyməyə bənzər xassələri vurğulanır, lakin **flu** işimi bu konsepsiyadan daha vacib məqamları göstərir. Sonra hər iki anlayışın perspektiv xüsusiyyətlərinin uzlaşdırılması baş verir. Mürəkkəb ismin mənasının sonrakı

formalaşması kontekstual məlumat nəzərə alınmaqla baş verir. Belə linqvistik vahidlər tərəfindən kontekstdə ötürülən məlumat *like snow days, and if it was just days or a week, but if it s weeks or months* kimi və həmçinin konseptlərin ardıcıl xarakteristikası ikinci isim törədici isimlə əlaqəli olan konseptin arxasındakı ZAMAN koqnitiv sahəsinə aiddir. Bu koqnitiv sahədən müddətin dəyişən xarakteristikası tamamlanır. Hər iki konseptin ardıcıl xarakteristikası və müddətin dəyişən xarakteristikaları isim törədən flu ilə təmsil olunan konsepsiyanın arxasındakı XƏSTƏLİYİN koqnitiv sahəsinə aiddir. Bu koqnitiv sahədə dəyişən xüsusiyyətlər tamamlanır, xəstəlik geniş yayılır, epidemiyalara səbəb olur, epidemiyanın inkişafının qarşısını almaq yolları, epidemiyanın yayılmasının qarşısını almaq yolları tamamlanır. Dəyişən konseptlərin mərkəzi xüsusiyyətləri ilə daha da əlaqələndirilməsi prosesində yerləşmə nəticəsində məfhum törədici isim **day** sözünə uyğun olaraq dəyişir. Xüsusilə, həftənin mərkəzi xüsusiyyətləri və yeddi gündən biri öz perspektivini itirir, yalnız zaman dövrünün mərkəzi xüsusiyyəti perspektiv olaraq qalır. Ardıcıl xüsusiyyətlər əsasında mənfi konnotasiya xarakteristikası yaranır. Nəticədə, *flu-days* mürəkkəb sözü ilə əlaqəli konsepsiyaya belə xüsusiyyətlər daxildir: vaxt müddəti, davamlılığı, qrip epidemiyasının inkişafının qarşısını almaq yolları, qrip epidemiyasının yayılmasının qarşısını almaq yolları, mənfi konnotasiya. Bu konsepsiya nəzərdən keçirilən kontekstdə **flu-days** mürəkkəb sözünün mənasını müəyyən edir: (negative connotation) *a rather long period of time when different methods are used to prevent or reduce the epidemic spread of the flu.*

Ədəbiyyat

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка Министерством высшего образования СССР в качестве учебного пособия для педагогических институтов и факультетов иностранных языков изд. иностранных языках, Москва: 1959
2. Bauer L. English Word-Formation. Cambridge Cambridge University Press.1983.
3. Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. М., 1965
4. Пауль.Г. Принципы истории языка. М., 1960.
5. Мешков, О. Д. Словообразование современного английского языка / О. Д. Мешков ; АН СССР, Кафедра иностр. яз. - Москва : Наука, 1976. - 245
6. Позднякова Е.М. Парадигмы научного знания в лингвистике и современное лингвистическое образование. <https://cyberleninka.ru/article/n/paradigmy-nauchnogo-znaniya-v-lingvistike-sovremennoe-lingvisticheskoe-obrazovanie>
7. Raxilina E. & J. Testelec, eds., Typology and the Theory of Language:From Description to Explantation. Moscow, 1999. <file:///C:/Users/User/Downloads/In E Raxilina and J Testelec eds Typolog.pdf>
8. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. Министерством образования Республики Беларусь в качестве учебного пособия для студентов институтов и факультетов иностранных языков Минск, “Вышэйшая школа” 1992

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ СЛОЖНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО СТРУКТУРОЙ «СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ + СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ» В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Исмаилова Аида Вахид кызы

Резюме

Проблема генезиса сложных слов в рамках структурно-семантического подхода была предметом исследования во многих языках. Традиционно сложные слова образуются двумя способами: из выражений и моделей. Особенности сложных слов, состоящих из выражений, заключается в том, что когда сложные слова образуются из словосочетаний, то они теряют смысл. В результате значение сложного слова отличается от значения исходного выражения.

Источники подтверждают, что процесс развития сложного слова начинается с изменения значения. Развитие сложных слов может происходить по-разному. Таким образом, некоторые выражения и сложные слова первоначально выражают одни и те же или почти одинаковые понятия. После образования сложных слов, прекращается образование выражений (breakfast, wardrobe, vest). В основе других сложных слов лежат самостоятельные выражения, маркировка какого-либо специального предмета, обозначение различных случайных предметов с определенными характеристиками. В результате обособления значения этих выражений появляются сложные слова, когда самостоятельные выражения продолжают функционировать параллельно.

STRUCTURAL FEATURES OF COMPLEX LEXICAL UNITS WITH "NAME + NAME" STRUCTURE IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Ismailova Aida Vahid

Summary

The problem of the genesis of complex words within the structural-semantic approach has attracted the attention of many linguists. Traditionally, there are two ways in which complex words are formed: expressions and models. A feature of the formation of complex words from expressions when a complex word is formed from a word combination, the meaning is isolated. As a result, the meaning of a compound word differs from the meaning of the original expression. The sources state from which expression the process of developing a compound word begins with a change in meaning. The development of complex words can occur in different ways. Thus, some expressions and compound words originally expressed the same or almost similar concepts. After the formation of complex words, expressions ceased to exist (breakfast, cupboard, waistcoat - breakfast, wardrobe, vest). Other compound words are based on free expressions, marking any special object, identifying various random objects with certain characteristics. As a result of isolating the meaning of these expressions, complex words have emerged, while free expressions continue to function in parallel

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Daxil olduğu tarix 04 iyul 2022-ci il

UOT:80.

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN YARANMASINDA NAĞILLARIN ROLU

Məmmədova Nəzrin Muxtar qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Nağıllar - frazeoloji vahidlərin ən dəyərli və zəngin mənbələrindəndir. Fransız və Azərbaycan nağıllarında rast gəldiyimiz obrazlar bir çox frazeoloji vahidin yaranmasında iştirak edib.*

Məqalədə fransız və Azərbaycan nağıllarında işlənən ənənəvi giriş və sonluq formulları haqqında ətraflı məlumat vermişdik. Apardığımız tədqiqat nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, bəzi formullar dildə nağıl kontekstindən kənar, tam müstəqil şəkildə işlənməyə başlamış, və bununla da frazeoloji vahid statusunu qazanmışdır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, nağıl, fransız, məzmun, produktiv

Keywords: phraseological units, fairy tale, French, content, productive

Ключевые слова: фразеологизмы, сказка, французский язык, содержание, продуктивный

Hər bir dil mürəkkəb frazeoloji sistemə malikdir. Dildə frazeologizmləri tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir.

Frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti xalq yaradıcılığının məhsuludur. Onlar qədim mətnlərdə, folklor nümunələrində mövcuddur və buna görə də frazeologiyani dərinlən öyrənmək üçün dilçilərdən başqa, folklorşünasların, ədəbiyyatşünasların, tarixçilərin köməyinə ehtiyac duyulur. B.Vahabzadənin tədbirincə desək: *“Biz dilçilərimizdən, tarixçilərimizdən umuruq ki, frazeologizmləri geniş şəkildə şərh etsinlər. Hər ifadə tarixin bir səhifəsidir. Bir böyük kitabın, yaxud arxeoloji qazıntının verə bilmədiyini, axtardığı tarixi həqiqəti, bir kəlmə söz, bir ifadə öz bağrında qoruyub saxlayır”*. [1;5]

Nağıllar - frazeoloji vahidlərin ən dəyərli və zəngin mənbələrindəndir. Fransız və Azərbaycan nağıllarında rast gəldiyimiz obrazlar bir çox frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edib. Misallara müraciət edək: *“Tülkü həccə gedir”* nağılının adı frazeoloji vahid statusunu çoxdan qazanmışdır. Bu ifadəni hiyləgər, yalançı, ikiüzlü insan haqqında işlədirlər. Məsələn,

“Tehrannın Bakıya “canıyananlığı” və ya “Tülkü həccə gedir”; [4]

“Erməni yazıçı Vahe Avetyan Bakıda – Tülkü Həccə gedir”. [5]

“Ovçu Pirim” nağılı da frazeoloji vahidin yaranmasına səbəb olub. Bu ifadə çox bacarıqlı ovçu haqqında söylenilir. Nağılın əsasında *“Hər quşatan, ovçu Pirim olmaz”* atalar sözü yaranıb. A.Cəlilova bu haqda yazır: *“Qarabağın ovçuluq təsəvvürlərinin bir hissəsi Azərbaycan nağıllarından yaxşı tanıdığımız Ovçu Pirim obrazı ilə bağlıdır. Bu bölgənin zəngin folkloru Ovçu Pirim obrazına aydınlıq gətirir. Toplanmış mətnlərdən aydın olur ki, Ovçu Pirim həm nağıl, mifoloji mətn personajıdır, həm də real şəxsdir. Hər ikisində onun heyvanların dilini bilən, xeyirxah, ədalətli olması göstərilir. Ovçu Pirim “Oğuznamə”də rast gəldiyimiz Tuman xan obrazının variantıdır. Tuman xan heyvanların dilini bilən və bunu sirr kimi qoruyan oğuz hökmdarıdır. Qarabağdan toplanmış nümunələrdə Ovçu Pirimin kimliyinə aydınlıq gətirilir: onun əvvəlcə ayrı adı varmış, bir dəfə ov zamanı heyvan dərisinə bürünmüş oğlunu səhvən vurduğuna görə ovçuluqdan tövbə edib Ovçu Pirim kimi tanınmışdır. Bu adın pir sözü ilə bağlanması təsadüfi deyil. Ovçu Pirim ovçuluğun müqəddəs ocağı, piri olaraq mətnlərə daxil olmuşdur. Sonradan bu şəxs Dərviş Pirim, Qara Pirim adları ilə tanınmışdır. Bu şəxs Qarabağda müqəddəs şəxslərdən – övliyələrdən sayılmış, qarabağlıların inanc yeri, şafa ocağı hesab olmuşdur”*.

Aparığımız tədqiqat nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, bəzi formullar dildə nağıl kontekstindən kənar, tam müstəqil şəkildə işlənməyə başlanmış, və bununla da frazeoloji vahid statusunu qazanmışdır. Məsələn, Azərbaycan nağıllarında rast gəldiyimiz

“Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl deyən, biri də dinləyənin” müxtəlif mətnlərdə aşağıdakı şəkildə işlənir:

«Qəbəl» indi təmsildə hərənin bir tərəfə dartdığı araba kimidir. Bir qaydadır, belə olanda, araba məhvərindən çıxıb, dağılır. Hərənin əlində də dartdığı qalır. Bəs arabadan nə qalır – futbolumuza lazım olan biləcəkdir heç nə. Lənkərandakı, Biləcəridəki, Yevlaxdakı, İmişlidəki kimi üzünə qalmış arenalar...Nəsə...Göydən üç alma düşdü...Biri azarkeşə düşməyəcək, biri idmanımıza qalmaqacaq, o birini də Allah bilir, kim aparacaq...”

“Göydən üç alma deyil...nənə düşdü...”.

“Biri vardı, biri yox” ifadəsi də bir çox mətnlərdə işlənir:

“Budur fani aləmə gələn yolçuların hekayəsi... Hər kəs və hər şey haqqında söylənən yeganə müştərək cümlə: Biri vardı, biri yox...”

Nüsret Kəsəmənlinin məşhur *“Biri vardı, biri yox...”* şeri məhz bu ifadənin üzərində qurulub.

Fransız nağıllarında əsas giriş formulu olan *“Il était une fois”* müxtəlif mətnlərdə aşağıdakı şəkildə işlənir:

“ Il était une fois une forêt enchantée, où vivaient tout les personnages de contes. Nous les connaissons bien... Ou du moins nous le croyons. Un jour ils se retrouvèrent piégés dans un monde où les fins heureuses n'existaient plus. Notre monde “;

“Il était une fois un homme fidèle, c’est une belle histoire. Il était une fois une femme fidèle, c’est un conte de fées”;

“Il était une fois un grand frère qui habitait avec sa p’tite soeur dans un refuge...”;

“Il était une fois le temps qui passe, mais jamais les souvenirs”.

Bir çox fransız nağıllarında işlənən *“Au temps où les poules avaient des dents et où les chiens n’en avaient pas”* - “Toyuqların dişləri olan, itlərin dişləri olmayan zamanlarda” giriş formulu müəyyən qrammatik transformasiyaya məruz qalmış, daha dəqiq desək, “imparfait” - bitməmiş keçmiş zaman formasından “futur simple” gələcək zaman formasında atalar sözüne çevrilmişdir : avaient – auront : *Quand les poules auront des dents* – “toyuqların dişləri çıxanda”, yəni “heç zaman”.

Fransız nağıllarında rast gəldiyimiz “fée” – “pəri” sözü çoxmənalı sözdür. Müasir fransız dilində bu söz müxtəlif kontekstlərdə işlənir, onun 10 mənası var:

- 1.pəri;
- 2.ev işlərini yaxşı görən hər bir kəs;
3. kirvə;
4. qoca, çirkin, qəddar cadugər;
5. cəld, əldən becid;
6. sehrbaz;
7. səlahiyyəti çox olan qadın;
8. nağıl qəhrəmanı;
9. evin sevimlisi;
10. gözəl qız.

“La fée” sözü frazeoloji produktivliyi ilə də fərqlənir və fransız dilində bir çox frazeoloji vahidin formalaşmasında istifadə olunub. Misallara müraciət edək:

-la fée verte, la fée verte des boulevards – “yaşıl pəri”, “bulvarların yaşıl pərisi”, - absent, - spirtli içki növü, qədim Misirdən bəri bir çox ölkələrin mətbəxində istifadə olunur. Fransada bu içkidən iştahı artırmaq üçün və həzm prosesini yaxşılaşdırmaq üçün yeməkdən əvvəl istifadə edirlər. İçki sağlamlıq üçün faydalı olan yaşıl cirə və şüyüddən hazırladığına görə yaşıl rəngdədir, buna görə də frazeoloji vahidin tərkibində *verte* – “yaşıl” sözü var. Bu frazeoloji vahid Fransada XIX-ci əsrdə geniş yayılmışdı, hal-hazırda o qədər də istifadə olunmur. Məsələn: *Le "pénil vert"ou encore la "fée verte": ce spiritueux aux plantes d'absinthe vient nous rappeler les heures les plus bohèmes du Montmartre du début du XXe Siècle.*

- la fée électricité – “elektrik pərisi” – elektrik: *«La fée Électricité, alternative et triphasée, court sur son réseau, se redresse et ondule en continu, et éclaire la ville qui deviendra lumière de toute son énergie» ;*

- la Fée Mimi ya FMI - Fonds monétaire international – beynəlxalq valyuta fondu;

- une bonne fée s'est penchée sur son berceau – “o qundaqda olanda, qundağına pəri söykənib” – bu ifadə hər işdə bəxti gətirən şəxs haqqında danışanda işlədilir. İfadənin mənşəyi “La Belle au bois dormant” nağılı ilə bağlıdır. Bu nağılda şahzadə qız anadan olanda pərilər onun beşiyinə yaxınlaşıb, ona müxtəlif keyfiyyətlər: gözəllik, zəriflik, zənginlik, incəlik, abır-həyə və s. arzu etmişlər.

- fée du logis – “evinin pərisi” – öz evinə yaxşı baxan bir kəs haqqında deyilir. Bu ifadə XX əsrin əvvəllərindən işlənməyə başlayıb və ilk vaxtlar yalnız qadınlara aid olunurdu. Hal hazırda hər iki cinsə aid olunur. Bir çox ev işləri ilə məşğul olan şirkətlər bu ifadəni reklam kimi istifadə edir: *« La Fée du Logis Service d'aide à domicile dans le canton de Neuchâtel. Dans un climat de confiance et professionnel, nous nous tenons à votre disposition pour vous venir en aide et répondre à vos besoins »;*

-avoir des doigts de fée - əldən zirək olmaq: *“ La fille qui l'avait entrepris avait des doigts de fée et le don de lui faire oublier tous ses soucis » ;*

-un travail de fée – mükəmməl iş;

- *la fée Carabosse* – çirkin, qoca və qəddar cadugar qadın : « *Il y avait une réunion de famille. La grand-mère, comme une vieille fée Carabosse, la regardait avec ses yeux pointus* » ;[2]

- *pays des fées* – sehrli, möcüzəli ölkə : « *Le pays des fées existe, je vais souvent m'y balader* » ;

- *Pierre aux fées* – megalitik abidələr: “*La Pierre-aux-Fées, aussi appelée Pierre des morts, est un dolmen situé à Reignier, dans le département français de la Haute-Savoie, en France* » ; [3 ; 2]

- *conte de fées* – möcüzəli əhvalat : “*Les témoignages apportés par les chefs d'entreprise invités ont fait ressortir la nécessité d'encourager les progrès de chacun pour permettre à tout individu de réaliser son propre "conte de fées", comme l'a dit un participant*”;

- *vivre un conte de fées* – unudulmaz anlar yaşamaq;

- *les dieux et les fées se trompent aussi* – hamı səhv edə bilər, hərfi « İlahi qüvvələr və pərilər də səhv edir » ;

- *être fada* (provansal dilində fada – « fée » - « pəri » deməkdir) – dəli olmaq ;

- *croire aux fées* – möcüzəyə inanmaq : « *Chaque fois qu'un enfant dit « Je ne crois pas aux fées », il y a quelque part une petite fée qui meurt* » ;

- *monde des fées* - möcüzəli dünya « *Seule la faiblesse de nos organes et de notre contact avec nous-mêmes nous empêche de nous apercevoir dans un monde de fées* » ; (l'Encyclopédie de Novalis)

- *cheminée des fées* – qayalıqlardan ucaldılan sütun. Bu təbii abidə türk əfsanəsi ilə bağlıdır. Deyilənlərə görə, bu cür sütunlar tarixi Anadolu regionuna aid olan Kapadokiyada tapılıb və burada pərilər yaşayıb. Bu sütunlar Fransa ərazisində də mövcuddur : “*La cheminée des fées est une curiosité naturelle telle que l'Auvergne en présente beaucoup*”.

Frazeoloji produktivliyi ilə seçilən digər söz «ogre» - div sözüdür. Bir çox fransız nağıllarının əsas qəhrəmanlarından biri olan *ogre* fransız dilində işlənən bir çox frazeoloji vahidlərin komponentidir. Biz çox maraqlı bir misalla rastlaşdıq. Şahmat aləmində əslən Bakı dan olan Harri Kasparova « *ogre de Bakou* » - « Bakılı div » deyirlər. Bu ifadə bir çox fransız mətbu orqanlarında işlənir :

- *l'ogre de Bakou* – Harri Kasparov: “*La satisfaction des 40 participants, heureux de se retrouver, soit face à Kasparov, "l'ogre de Bakou", ou face au jeune prodige, l'un des plus jeunes GM de toute l'histoire du jeu, champion du monde du Monde de Blitz 2009 et actuel n°1 mondial avec 2810 points élo, a été le sommet du succès de cette double simultanée*”.

Digər ifadələr divin çox yeməyinə işarə edir:

- *avoir un appétit d'ogre* - böyük iştaha malik olmaq, çox yemək: “*Les aliments à privilégier pour les appétits d'ogre*».

- *manger comme un ogre* – həddindən artıq çox yemək.

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Dərin qatlara işıq// Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1988

2. Charles-Louis Philippe, Bubu de Montparnasse, 1901, réédition Garnier-Flammarion.

3. Nouveaux regards sur la Pierre-aux-Fées de Reignier. Nature et Patrimoine en pays de Savoie, n° 55, 2018, p. 2-7.

4. Həmidova X. <https://diqqetinfo.wixsite.com/diqqet/post/tehran>

5. <http://xeberpress.info/xeberler/3153-erməni-yazıçı-vahe-avetyan-bakıda-tulku-hecce-gedir.html>.

РОЛЬ СКАЗОК В СОЗДАНИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Мамедова Назрин Мухтар кызы

Резюме

Сказки являются одним из самых ценных и богатых источников фразеологизмов. Образы, встречающиеся во французских и азербайджанских сказках, принимали участие в создании многих фразеологизмов.

В статье мы дали подробную информацию о традиционных формулах вступления и окончания, используемых во французских и азербайджанских сказках. В результате нашего исследования было установлено, что некоторые формулы стали вырабатываться в языке совершенно самостоятельно, вне контекста сказки, и таким образом приобрели статус фразеологизма.

THE ROLE OF FAIRY TALES IN THE CREATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Mammadova Nazrin Muxtar

Summary

Tales are one of the most valuable and rich sources of phraseological units. The images we meet in French and Azerbaijani fairy tales took part in the creation of many phraseological units.

In the article, we gave detailed information about the traditional introduction and ending formulas used in French and Azerbaijani fairy tales. As a result of our research, it was found that some formulas began to be developed in the language completely independently, outside the context of the fairy tale, and thus gained the status of a phraseological unit.

Rəyçi: prof. Gülnaə Sadıqova

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 06 iyul 2022-ci il

UOT:80.

MODERN TECHNIQUES IN LANGUAGE TEACHING

f.ü.f.d. Talibova Aygün Nofər

Gəncə Dövlət Universiteti

managersat777@yahoo.com

Summary: *The aim of this thesis is to present main streams in language teaching approaches and their influence on students' acquisition. By confrontation grammar translation method vs. communicative approach I summarized their principles, both advantages and disadvantages, and tried to show how to make profit out of both to get the best possible result. The measurable result in this case is acquired knowledge which was tested in a real classroom*

Teachers are the torch bearers of a civilized society. For ages, teachers have used different methods, approaches, and styles to suit the child's requirements. Teaching English as a second language is a challenge as we can see that for non-native speakers, various methods need to be devised. In India, English teaching is an exciting task, as we are multi-lingual and have a diverse socio-economic background. Still, general thinking identifies the English language as a mark of being literate. So teachers of this century put together all the methods to find the best one for our country. Although too much use of visual aids and gamification of education are still not widespread in our country.

Key words: method, individual, teaching, approach;

Açar sözlər: metod, fərdi, tədris, yanaşma;

Ключевые слова: метод, индивидуальный, преподавание, подход;

Language teaching, like any other topic, has undergone a lot of changes. It has shifted to role-plays, interactive games, short visuals, etc. from the traditional ways, such as lectures by facilitators with only a blackboard to support and spell repetition and grammar worksheets, have shifted to role-plays.

In general, everything you teach needs to be relevant to the students' environment, as students are the focal point of the teaching and learning process. In line with the words of W.B Yeats, 'Education is not the filling of a pail, but the lighting of a fire,' the teachers of the 21st century have improvised specific methods to make learning more fun and easily understandable.

Language teaching has its challenges. Most of the time, it is a foreign language that the learner can't pick up from his/her surroundings, and you should teach patiently and systematically so that the students become confident and can read, write and speak the language effortlessly.

The English language is the language of the world, and English teachers have changed their methods of delivery over the years to suit the present scenario. In this article, I will be discussing specific popular and efficient ways of teaching the English language, which fulfill the demand of modern learners.

In modern methodology two main tendencies set apart: methods in which the teacher has the most important role and chooses the items students will learn opposing the one where focus shifts away from the teacher to the students. This makes students more responsible for their own learning and allows to meet individual needs of each student [4. 86].

Grammar-translation vs. communicative approach

In recent years, there has been a major shift in perspective within the language teaching profession concerning the nature of what is to be taught. In simple terms, there has been a change of emphasis from presenting language as a set of forms (grammatical, phonological, lexical) which have to be learned and practised, to presenting language as a functional system which is used to fulfil a range of communicative purposes, which is described as communicative competence. The aim of this thesis is to present both attitudes, which are still widely used in foreign language education area. Each method is introduced concerning its principles and the advantageous place for practical application is elicited.

Grammar-translation method

The grammar-translation method of foreign language teaching is one of the most traditional methods, dating back to the late nineteenth and early twentieth centuries. It was originally used to teach 'dead' languages (and literatures) such as Latin and Greek. However, conscious learning of grammar is no longer the leading strategy in language educating area. The principal characteristic of the grammar-translation method is a focus on learning the grammar rules and their application in translating texts from one language into the other. Most of the teaching is provided in students' first language. Vocabulary is presented mainly through direct translation from the native language and memorization, using bilingual word list: e.g.

the house – ev

the mouse - siçan

The basic unit of a teaching process is a sentence. Students spend most of the lesson time completing grammar exercises, where the main emphasis is laid on accuracy and following given structure. The grammar is presented systematically, in students native language and practiced through translation from one language to the other, e.g.

Do you have my book? = Mənim kitabım səndədir?

Sənin kitabının kimdə olduğunu bilmirəm. = I don't know where your book is.

In regard to language skills reading and writing are distinctively preferred to speaking and listening. Little time is spent on oral practice and students have not enough opportunities to produce sentences on their own. (based on www.nthuleen.com/papers/720report.html) Krashen, 1987 analysed linguistic output of students from grammar translation class. He noticed the fact that many students make errors in rules that are easy to describe, which means that this technique can not lead to acquisition. He also emphasizes the importance in balance between grammatical accuracy and communication. Though utilizing grammar rules raise students correctness, when speaking they incline to have a hesitant style that is often difficult to listen to. They plan their utterance while their conversational partner is talking. Their output may be accurate, but they all too often do not pay enough attention to what the other person is saying. Students often have difficulties "relating" to the language, because the classroom experience keeps them from personalizing it or developing their own style. Grammar-translation method should be tempered with other approaches to create a more flexible and conducive methodology. Nancy Thuleen, in his website article criticises the harmful effect on students' interest: "The worst effect of this method is on students' motivation. Because (s)he cannot succeed - leads to frustration and lack of confidence in language usage. On the other hand, for students who respond well to rules, structure and correction, the grammar-translation method can provide a challenging and even appealing classroom environment [1.208].

The list of linguistics attitudes to grammar translation method could be finished by Barnhouse, 1981: "In English teaching dominated by the grammar-translation method, accuracy is emphasized more than fluency. Students in such classrooms are extremely particular about linguistic details. They never feel satisfied with their language productions until the correct answers are provided. They are keenly interested in the exact words, have a low tolerance of ambiguity, and tend to focus on discrete grammar points and specific syntactic constructions." (www.exchanges.state.gov/forum/vols/vol37/no3/p27.html) Considering the aim of this thesis we must admit a great deal of grammar translation method for generations of people educated in such a way. It would not be fair to condemn it for being old-fashioned and worthless. On the other side, it would be of no value to insist on outdated methods. As shown in the experiment later, the progress in language teaching method can significantly influence students' motivation as well as their linguistic and communicative competence.

The role of grammar

Despite all of the drawbacks mentioned above, there are several positive aspects to be found in this approach. The supporter of grammar translation method, Rao Zhenhui, emphasizes the importance of the language structure as a fundamental element which allows us to generate sentences. Only correct grammar structure can assure comprehensible communication. Appropriate grammar analysis helps students acquire linguistic competence better. (based on www.exchanges.state.gov/forum/vols/vol37/no3/p27.html) Conscious utilizing of grammar rules improve students' grammatical accuracy, nevertheless this should not interfere with communication. For that it is essential to take into account the time necessary for new structure acquisition. In classroom conditions it is advantageous to apply this approach for activities such as writing and prepared speech, when students must be thinking about correctness or focus on form. Within these terms, given a reasonable time students are able to use obtained skills to

great benefit. The role of translation “Translation seems to be a useful tool if used sparingly, but it should be used with caution.” [3.78].

If teachers rely on the use of translation to excess, students are losing some of the essential spirit of being in a language learning classroom. This often causes listening skills to decline. Furthermore, Harmer points to the difficulties of translation, which requires an efficient speaker of both languages to translate well. “Sometimes it is worth giving the mother tongue equivalent rather than spending valuable time trying to define or show the meaning. It is of great value when no easy alternative suggests itself or highlights the danger of false cognates.” [5.115].

Communicative approach

The process of English communication learning will be more student-centered but less time-consuming. Therefore, it promises that the teaching quality will be improved and students' applied English communication can be effectively cultivated, meaning that students' communicative competence will be further developed. Language in education would ideally and ordinarily build on such naturally acquired language ability, enriching it through the development of literacy into an instrument for abstract thought and the acquisition of academic knowledge. Teachers use a range of local texts or English translations of literature in the classroom. The use of language as well as the use of a variety of accents in listening activities or tests is encouraged in the English language classroom. With the proliferation of tablets and smart phones, it is believed that textbooks will disappear in a few years. Furthermore, the access to knowledge in terms of flexibility and mobility has changed drastically. Teaching in English language classes focuses on fostering the students' thinking as well as language content, outcomes and learning activities. There are significant and complex student-teacher interactions inside and outside the classroom. In a knowledge-based society and to remain competitive and employable, teachers are expected to engage in a continuous professional development or the professional learning activities from the beginning to the end of their careers. As with any other profession, teachers are also expected to assume a greater responsibility for their own professional learning, continually developing their knowledge and skills.

The communicative approach is an umbrella term to describe the methodology which teaches students how to communicate efficiently. It also lays emphasis on students' responsibility for their own learning. It involves cooperation within group, self-activity, dictionary work. The first concern of the communicative approach is language acquisition rather than conscious learning. According to Krashen, “acquisition is a natural process, similar to the way children develop ability in their first language. It is a subconscious process when students are not aware of the fact they are acquiring language but are using the language for communication.” [2. 217]

The principles of the communicative approach: (based on www.aber.ac.uk website, from 11 April, 2006) - classroom environment provides opportunities for rehearsal of real-life situations and provides opportunity for real communication. Emphasis on creative role-plays/ simulations/ surveys/ projects/ - all produce spontaneity and improvisation - within lessons students have to cope with a variety of everyday situations - more emphasis on active modes of learning, including pair work and group-work - it offers communicative activity to students from early stage - errors are a natural part of the learning process - communicative approach is student-orientated, as it follows students' needs and interests - communicative approach is not just

limited to oral skills. Reading and writing skills need to be developed to promote students' confidence in all language skills - teaching grammar is set in context, students are awarded of connection between communication and grammar - use of idiomatic/ everyday language (even slang words) - use of topical items with which students are already familiar in their own language - arouses students' interest and leads to more active participation - usage of authentic resources, such as newspaper and magazine articles, poems, manuals, recipes, telephone directories, videos, news...etc. To sum up, communicative approach refers to classroom activities in which students use language as a vehicle of communication, and the main purpose is to complete some kind of task. Students are required to use any and/or all the language that they know, and they gradually develop their strategies in communication. There is a place for both controlled presentation and semi-controlled language practice, which brings optimal development of students' language skills.

Literature

1. Allen, V. F. 1965. On Teaching English to Speakers of Other Languages. Champaign, Ill. : National Council of Teachers of English.
2. Bloch, S., and C. Trager. 1942. Outline of Linguistic Analysis.
3. Coleman, A. 1929. The Teaching of Modern Foreign Languages in the United States. New York: Macmillan.
4. Howatt, A.P. R. 1984. A History of English Language Teaching. Oxford: Oxford University
5. Kelly, L. G. 1969 . 25 Centuries of Language Teaching. Rowley, Newbury House.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА

Талыбова Айгюн Нофер кызы

Резюме

Цель этой статьи - представить основные подходы к обучению языку и их влияние на приобретение студентами. В современной методологии выделяются две основные тенденции: методы, в которых учитель играет важнейшую роль и выбирает предметы, которые ученики узнают противоположно тому, где фокус смещается от учителя к ученикам. Это делает студентов более ответственными за собственное обучение и позволяет удовлетворить индивидуальные потребности каждого студента.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN MÜASİR METODLARI

Talıbova Aygün Nofər qızı

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi dilin öredilməsinə olan yanaşmalardan və onların tələbələr tərəfindən mənimsənilməsindən bəhs edir. Müasir tədrisdə iki əsas təzadlı faktorları mövcuddur: müəllimlər əsas rol oynadığı metodlar və onların seçdikləri fənlər. Bu işdə şagirdlərin müasirliyi buna əksdir və fokuslanma müəllimdən tələbəyə doğru qarışır. Bu da tələbələrin şəxsi dil öyrənməsində məsuliyyətli olmalarını daha artırır və hər bir tələbənin fərdi tələbini təmin etməyə imkan verir.

Rəyçi; Elnarə Abdullayeva

Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 28 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 21 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 30 iyun 2022-ci il

FƏLSƏFİ ZAMANIN TƏDQIQI

f.f.d. Vəliyeva Vəsilə Fəxrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
valiyeva.vasila@gmail.com

Xülasə: *Məqalə fəlsəfi zamanın tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, müxtəlif elm sahələrinə aid elmi anlayışlar məhz fəlsəfinin bünövrəsində meydana gəlir. Fəlsəfi kateqoriyalar əvvəlcə həmin konkret elm sahəsinin müvafiq anlayışı statusunu qazanır, daha sonra bu anlayışlar tədricən həmin elmin əsas kateqoriyasına çevrilir. Antik dövrdə yaşayan filosofların ümumi zamanı necə təhlil etmələri və fəlsəfi zamanı lingvistik zamandan necə fərqləndirdiyi təhlil olunmuşdur. Ümumilikdə, qrammatik və leksik zamanın geniş təhlili aparılmışdır. Bəzi məqamlarda isə fiziki və fəlsəfi zaman qarışdırılmışdır. Digər elm sahələrində olduğu kimi, qrammatika elmində də fəlsəfi kateqoriyalar əsasında yaranmış qrammatik anlayışlar bu yolla formalaşmışdır. Fəlsəfə də artıq müstəqil kateqoriya kimi formalaşmış “idrak pillələri” qrammatika üçün anlayış bazası rolunu oynamış, sonralar, öz növbəsində, əlamət sinifləri kimi qrammatik kateqoriyaların yaranmasına zəmin yaratmışdır.*

Açar sözlər: fəlsəfi zaman, obyektiv zaman, substansional konsepsiya, relyasion konsepsiya, statik, dinamik

Key words: philosophical time, objective time, substantive concept, relational concept, static, dynamic

Ключавые слова: философское время, объективное время, субстанциональное понятие, реляционное понятие, статическое, динамическое

Zamanın konkret təzahür formalarının dərin təhlili aparılmadan real gerçək-liyin ümumi zaman strukturu dərk edilə bilməz. Zaman fiziki reallığın təməl prinsiplərindən biridir və həyat prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Gerçəkliyin zaman qədər insanın ehtiyac və tələbləri ilə həm tarixən, həm də səbəbiyyətlə şərtlənən əlaqəsi olan ikinci bir mövcudluq formasını tapmaq mümkün deyildir. İ.Tahirov zaman probleminə qədər mürəkkəb, çoxaspektli, ziddiyyətli olsa da, onun tədqiqində diqqəti üç cəhətin cəlb etdiyini yazır: “Bu üç cəhət özünü zamanın bütün subyektiv-obyektiv formalarının rəngarəngliyini əks etdirən ümumi modelində, insanın şüurunda zaman haqqındakı əsas anlayış və təsəvvürləri əks etdirən konseptual modeldə və zamanın dil modelində özünü göstərir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir” [1, s. 16].

Zaman kateqoriyasının nəzərdən keçirilməsi onun fəlsəfi və qrammatik aspektlərdən anlaşılmasını, daha dəqiqi, bu iki anlayışın necə əlaqələndirilməsini tələb edir. Fəlsəfi baxımdan zaman məkanla birlikdə materiyanın əsas varlıq formasıdır. Bundan əlavə, fəlsəfə zaman anlayışını-zaman realdır və ya o, müstəsna şəkildə yalnız şüurda mövcuddur kimi iki fərqli səpkidə nəzərdən keçirməkdə israrlıdır. Fəlsəfi kateqoriya kimi zaman sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcılığında təzahür edən ümumi obyektiv varlıq formalarından biridir. Zamanın fəlsəfi zəmində dərk edilməsi onun nisbiliyini və müəyyən çərçivəyə salınmasının qeyri-mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Məsələn, ümumi zaman anlayışından

fərqləndirilən və dərk edilən məntiqi-fəlsəfi zaman kateqoriyasına hərəkət, nizamlılıq, xəttilik, irəliyə hərəkət, hüduzsuzluq, nisbilik və s. əlamətləri xasdır.

Zamanın elmi və fəlsəfi təhlili, onun insan tərəfindən qavranılması problemi ilk dəfə Aristotel tərəfindən aparılmışdır [4,s.145-160]. Platonun fikirlərindən sona qədər uzaqlaşmaqda tərəddüd edən Aristotel öz “Fizika”sında zaman anlayışının geniş şərhini verir. Aristotel zamanı say və kosmosun həyatı, ümü-milikdə isə fiziki hərəkətlə, zamanın ölçüsünü isə səmanın hərəkəti ilə əlaqələndirir. Aristotelə görə, “zaman daima hər hansı bir hərəkət və dəyişmələrlə təmsil olunur. Zaman əvvəl və sonraya münasibətdə hərəkətlərin sayıdır” [4, s. 10-14].

Zaman hərəkətlə vəhdətdədir. O, gələcəyə doğru cərəyan edirsə, hadisələr keçmişə qarışıq. Aristoteldə zamanla bütün hərəkətlər deyil, yalnız çevrəvari hərəkət, məhz səma sferasının hərəkəti əlaqələndirilir. Onun zaman konsepsiyası sələfləri ilə müqayisədə nisbətən dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Aristotel keçmiş, indiki və gələcək zaman triadasını təklif etmiş ilk filosofdur desək, yəqin ki, səhv etmərik. Bundan başqa, Aristotel zaman və hərəkət anlayışlarının əlaqələndirərək zaman nəzəriyyəsini dolğunlaşdırma bilmişdir. Onun fikrincə, zamanın mövcudluq məsələsi paradoksaldır: keçmiş artıq yoxdur, gələcək hələ gəlməmişdir, “indi” isə zamanın hissəsi deyil, daha çox, bir tərəfdən, keçmiş və gələcəyi birləşdirən, digər tərəfdən isə onları ayıran sərhəddir. Zaman kateqoriyasını təhlil edən Aristotel daha çox təbiət, hərəkət və dəyişmələr haqqında elm olan fizikaya istinad edir. Zaman onun üçün hərəkət ölçüsüdür, zamanın vahidi isə hər hansı bir konkret hərəkətin ölçüsü ola bilər. Aristotel belə vahid keyfiyyətində dairəvi bərabərdərəcəli mükəmməl hərəkət ölçüsünü işlətməyi təklif edir. O, həm də zamanın xüsusiyyətlərini təsvir edirdi: o, bütövdür, fasiləsizdir, sonsuza qədər bölünəndir, eynicinslidir, növləri yoxdur və müxtəlif sürətdə hərəkət edə bilməz. Sözün əsl mənasında, zaman insan varlığında mövcuddur, məhz insan zamanı hesablayan yeganə varlıqdır. Aristotelin zaman konsepsiyasında zamanın fiziki şərh, zamanın “hərəkətin kəmiyyəti və ölçüsü” kimi izahı əsas yer tutur. Aristotelə görə, “zaman əvvəlki və sonrakılara münasibətdə hərəkətin sayından başqa bir şey deyildir” [4, s. 149]. Onun anlamında zaman bütövlükdə həm subyektiv, həm də obyektivdir: zaman dərk olunma formasına görə subyektiv, fiziki məzmununa görə isə obyektivdir. Aristotelə görə, bu, o deməkdir ki, zaman ətraf dünyada və şeylərin fiziki təbiətində zamanı qavrayan və dərk edən yeganə subyekt olan insan vasitəsilə obyektivləşir, yəni “subyekt yoxdursa, nə obyekt, nə də zaman vardır” [4, s. 157].

Göründüyü kimi, Aristotel zamanı qavrayan və dərk edən subyektə, yəni insana münasibətdə nəzərdən keçirir. Mahiyyət etibarilə bu ona dəlalət edir ki, Aristotel zamanı yalnız ontoloji və fiziki planda deyil, həm də psixoloji planda nəzərdən keçirir. Aristotelə məsələni belə qoyur: “Şübhə yarana bilər ki, insan olmadıqda zaman mövcud ola bilər, ya yox?” Və özü cavab verir: “Sayan yoxdursa, sayılan, deməli, say da yoxdur, çünki say sayıla bilər” [4, s. 157].

Aristotel “Poetika”sında həm də feilin zaman ifadə edən söz olmasından, onun keçmiş və indiki zaman bildirməsindən bəhs edir. Aristotel feilə xas əsas xüsusiyət keyfiyyətində indiki zamanı qəbul edir. Onun fikrincə, “o sağlam idi” və “o sağlam olacaq” feil deyildir, onlar yalnız feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlə-nirlər ki, feil indiki zamanı, hallar isə indiki zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir” [3, s. 61].

Məhz Aristoteldən başlayaraq fəlsəfədə zamanın “dualistik”, yəni ikili mənada şərh edilməsinə başlanılmışdır: 1) təbiətdə mövcud olan obyektiv fiziki zaman (Aristotel bunu öz

tədqiqatlarında “hərəkətlərin sayı” [4, s. 149] adlandırır (və 2) subyektiv-psixoloji zaman (insan tərəfindən qavranılan əşyaların obyektiv xüsusiyyəti) [4, s. 157].

Aristotelin fiziki zaman konsepsiyasını fəlsəfi müstəvidə ilk dəfə tənqid edən orta əsr dini filosofu və kilsə teoloqu A.Avqustin olmuşdur. A.Avqustin Aristotelin təbii fiziki zaman ideyasının əvəzinə subyektiv bəşəri (insani) zaman və obyektiv İlahi zaman konsepsiyasını irəli sürmüş və onu əsaslandırmağa çalışmışdır. A.Avqustin öz araşdırmalarında zamanın qısa və uzunluğu, keçmişin uzunluğu, zamanın ölçülə bilməsi, zamanın qavranılmasına psixoloji yanaşma məsələlərinə toxunmuşdur. Qeyd edək ki, zaman triadası A.Avqustinin də yaradıcılığında yer alır. Zamanı keçmişə, indiyə və gələcəyə bölən müəllifin fikrincə, birinci (keçmiş) artıq yoxdur, üçüncü (gələcək zaman) hələlik yoxdur, indiki zaman saxlanılmazdır, aramsız olaraq ötüb keçir” [2, s. 294-295].

Zaman hərəkətlə bağlıdır, lakin onunla üst-üstə düşmür. Zaman yalnız sonu olan şeylər üçündür. Zamanın mahiyyətini açmağa çalışan A.Avqustin yazır ki, “nə qədər ki, məndən heç kəs onun haqqında (zaman –V.V.) soruşmur, mən başa düşü-rəm, zərrə qədər də çətinlik çəkmirəm, lakin onun haqqında cavab vermək istədikdə isə mən dalana dirənirəm [3, s. 183]. Aristotelin “gələcək hələ mövcud deyil, keçmiş isə artıq yoxdur, heç bir uzunluğa malik olmayan indi isə keçmiş və gələcək arasında sonsuz qısa anlardan ibarətdir” paradoksunu nəzərdən keçirən A.Avqustin sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, “hər halda keçmiş və gələcək mövcuddur, lakin onlar yalnız insan şüurunda mövcuddur. Belə olan halda üç zamandan - indiyə nəzərən keçmiş, indiyə nəzərən indi, indiyə nəzərən keçmiş zamanlardan bəhs etmək lazımdır. Zamanın üç mövcudluq formasına şüurun üç modeli - gözləmə, yəni indiyə nəzərən gələcək, müşahidə və ya intuisiya, yəni indiyə nəzərən indi, xatırlama, yəni indiyə nəzərən keçmiş uyğun gəlir” [3, s. 306].

Sitatdan da görüldüyü kimi, A.Avqustin psixoloji zaman konsepsiyasının nümayəndəsi hesab etmək olar. Çünki onun yanaşmasında zamanın keçmiş, indi və gələcəyə bölünməsi subyektiv qanunlar üzrə aparılır və tam nisbi xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, A.Avqustin hesab edirdi ki, biz hər hansı bir xülyanı (illüziyanın) zamanını ölçə bilmərik. Deməli, onun qənaətinə görə, zaman müəyyən reallıqdır. A.Avqustinin fikrincə, zamanla ölçülə bilən reallığı nə vaxtsa indi olmuş keçmiş və indi olacaq gələcək adlandırma bilərik. Buna görə də bizim hər birimiz keçmişin surətini öz qəlbimizdə daşıyır, onu xatırlayırıq. Deməli, zamanın hər üç forması bizim ruhumuzda yaşayır. A.Avqustin subyektiv (insan) zaman anlayışını bu cür irəli sürür [3, s. 306]. Beləliklə, A.Avqustinə görə, insan ruhunda zaman adlandırdığımız “uzunluq guşəsi” yerləşir. Üstəlik o, hesab edir ki, öz-özlüyündə nə keçmiş, nə gələcək var, yalnız bir zamanın üç cəhəti var: “indiyə nəzərən keçmiş, indiyə nəzərən indi və indiyə nəzərən gələcək” [3, s. 295].

Göründüyü kimi, zaman kateqoriyasının qavranılması məsələsi fəlsəfi mənbələrdə fərqli şəkildə həll edilir. Bəzi filosoflar zaman və məkan kateqoriyalarını varlığın obyektiv xassəsi, digərləri bizim dünyanı dərk etmək qabiliyyətimizi xarakterizə edən xalis subyektiv anlayışlar hesab edirlər. Biz Y.S.Stepanovun məhz məkan zamanın konseptuallaşmasına təsir edir fikrinə tərəfdarıq, çünki zaman, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, “daha çox abstrakt və ümumilik anlayışdır”.

Tədqiqatçılar zamanın öyrənilməsi istiqamətində substansional və relyasion kimi iki əsas konsepsiyayı fərqləndirirlər. Antik atomistlər fəlsəfəsindən qaynaqlanan substansional zaman konsepsiyasının yayılmasında əsas rol İ.Nyutona məxsusdur. Substansional konsepsiyada

zaman məkan və şeylər yanaşı, substansiyanın xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilir. Fəlsəfədə substansional konsepsiyasının bünövrəsi Demokrit və Platon tərəfindən qoyulmuşdur. Substansionalizmə görə, kainatda yalnız atomlar və boşluqlar mövcuddur, üstəlik atomlar özləri sonsuza qədər müxtəlif ola bilərlər. Demokrit hesab edirdi ki, atomlar ruh və şüurdan yuxarıda qərarlaşır, çünki ruh atomların birləşməsidir. Demokritə görə, zaman məkanda atomların hərəkətilə bağlıdır [7, s. 143]. Müraciət olunan filosoflar məkan və zamanı nə materiyadan, nə də bir-birindən asılı olmayan müstəqil varlıqlar kimi şərh etmişlər. Zaman keçmişdən gələcəyə bərabər dərəcədə cərəyan edən uzunluqdur. Onlar hadisələrin tutumu kimi boşluğun real varlığından bəhs etmişdir. Boşluqsuz, onların fikrincə, atomlar belə imkandan məhrumdurlar. Başlanğıcını Platon və Aristotelin yaradıcılığından götürən relyasion zaman konsepsiyasında zaman müstəqil deyil, daha fundamental mahiyyətdən törəmə kimi şərh edilir. Başqa sözlə desək, relyasion konsepsiya zamanı müxtəlif hadisələr arasında nisbi (və ya münasibətlər sistemi) hesab edir. Göründüyü kimi, substansionalizmdə zaman ilkin olanın xüsusiyyəti, relyasionalizmdə isə münasibət kimi nəzərdən keçirilir.

Relyasion konsepsiyanın mahiyyətini Aristotelin baxışları təşkil edir. Aris-totel boşluğun mövcudluğunu, ümumiyyətlə, rədd edir. Aristotələ görə, məkan müxtəlifcinslidir və əlbəttə, maddi cisimlərin tutduğu təbii yerlərin sistemidir. O hesab edir ki, hərəkətdə olduğu kimi, zamanda da həmişə müəyyən “əvvəlki” və “sonra”lar vardır. Məhz hərəkət sayəsində biz müxtəlif və üst-üstə düşməyən “indiləri” başa düşürük. Zaman bu “indilərin” ardıcılığı, onların bir-birini əvəz etməsi, sadalanması, hesabı və s.dir.

Zaman konsepsiyasının işlənilməsi və hazırlanmasında A.Berqsonun da xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Zamanın insan tərəfindən intuitiv qavranılması ideyasının müəllifi A.Berqson yazırdı ki, “zaman həyatın axını, onun “uzunluğudur”. Zaman həyatın yerinə yetirilmiş “yaradıcılıq həvəsini açıb göstərir”. Zaman bizim şüurumuzda və dünyanın varlığında cərəyan edən hər şeydir [6, s. 42]. Onun fikrincə, fəlsəfənin ümdə vəzifəsi zamanın həyat prosesində necə cərəyan etməsini öyrənməkdən ibarətdir. O yazırdı ki, “uzunluq intervalı yalnız bizim üçün mövcuddur və şüurumuzun vəziyyətlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində bizdən xaric məkandan savayı, habelə onların obyektiv şəkildə bir-birini izlədiyini hətta deməyin qeyri-mümkün olduğu eynizamanlılıqdan savayı heç bir şey tapmaq mümkün deyildir [6, s. 42]. Müəllif həm də məkan ifadəsinə malik “fiziki zaman” və uzunluq “şüur zamanı”nı fərqləndirirdi. Sonuncu özündə inkişafı da əks etdirir. Onu yaradan hadisələr təkrarsız olduqları üçün fasiləsizdir, gələcəyə istiqamətliyərlər.

“Yaradıcı təkamül” əsərində məkan və zaman kateqoriyalarını araşdıran A.Berqsona görə, məkanı materiyanın xarakteristikasıdır, gerçəklikdə o xülyadır, praktikada müəyyən dərəcədə əhəmiyyətlidir, lakin nəzəriyyədə yanlışlığa yönəldir. Zaman, əksinə, həyat və ya ağılın vacib xassəsidir [5, s. 24]. Elə bu səbəbdən də, A.Berqsona görə, yalnız keçmiş zaman mövcuddur. Onun nöqtəyi nəzərinə, “zaman yaşadığımız həyatda nəyisə xatırladıqda və ya diqqətimizi şəxsi həyatımıza, yaşantılarımıza yönəltəndə şüurumuzun faktına çevrilir [5, s. 24-25]. Deməli, A.Berqsona görə, “zaman həmişə subyektiv”dir [5, s. 25].

Göründüyü kimi, A.Berqsonun keyfiyyətə yeni və dolğun konsepsiyası, bir tərəfdən, Qusserlin fenomenologiyası, digər tərəfdən, M.Haydergerin fundamental ontologiyası kimi fəlsəfi meyillərlə əlaqəlidir. A.Berqson saatlarla ölçülən “elmi zaman” və hadisələrin dinamik və aktiv axını - həyatın öz axını kimi “xalis zamanı” fərqləndirirdi. Onun fikrincə, canlı orqanizmin qəbul etdiyi zaman dinamik, dəyişkən və keyfiyyətlidir. A.Berqson şüur, yaddaş və

materiyanı konseptual səviyyədə birləşdirməyə cəhd edir. Onun fikrincə, uzunluq, hər şeydən əvvəl, özünü yaddaşda büruzə verir, çünki məhz yaddaşda keçmiş indidə mövcud olmaqda davam edir. Onun şərhində şüur faktiki olaraq eyniyyət təşkil edir: “Keçmiş iki müxtəlif formada yaşayır: birincisi, hərəkətverici mexanizmlər, ikincisi, sərbəst xatirələr kimi özünü büruzə verir [5, s. 25].

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, zaman kateqoriyasının iki növü var: obyektiv zaman və qrammatik (lingvistik) zaman. Obyektiv zaman, əsasən, fəlsəfənin tədqiqat obyektinə olub, özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətlərə malikdir. Obyektiv zamanı səciyyələndirən ilk və ən bəsit xüsusiyyət onun nizamlayıcı funksiyasıdır. Obyektiv zamanın nizamlayıcılıq funksiyası göstərir ki, obyektiv reallıqda baş verən hər bir hadisənin əvvəli və sonu var. Əgər bu belə olmasaydı, gerçəklikdə bir xaos yaranardı və hər şey anlaşılmaz olardı.

Obyektiv zamanın digər bir xüsusiyyəti onun ardıcılıq və bağlılıq funksiyasıdır. Belə ki, obyektiv reallıqda zaman keçmiş, indiki və gələcək kimi hadisələrin bir-biri ilə bağlılığını və ardıcılığını əks etdirir. Obyektiv zamanı səciyyələndirən digər xüsusiyyət onun ümumiliyi, universallığıdır. Zamanın ümumiliyi deyərəkən, onun axını nəzərdə tutulur. İ.Tahirova görə, “zamanın axını hadisələrin uzaq gələcəkdən yaxın gələcəyə, yaxın gələcəkdən indiyə, indikidən yaxın keçmişə, yaxın keçmişdən uzaq keçmişə keçməsi kimi başa düşülməlidir. Bu keçid prosesində maksimal vəziyyət indiki zamana uyğun gəlir” [1, s. 20].

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, fəlsəfədə zaman kateqoriyasının probleminin öyrənilməsinin əsas məqamların belə fərqləndirə bilərik:

1) zaman subyektiv fenomendir. Zamanda keçmiş zamanı yaddaşda, indiki zamanın müşahidədə, gələcək zamanın təxəyyüldə təmsil olunduğu psixoloji zaman perspektivi ayırd edilir; subyektiv zaman qeyri-müəyyən, qeyri-xətti, fasiləli, sıçrayışvaridir. Zamanın tempi, intensivliyi və istiqaməti qeyri-daimidir; subyektiv zaman antroposentrikdir, çünki insan zamanı özünə nisbətə təyin edir;

2) zaman obyektiv fenomendir. Burada zaman varlığın ayrılmaz xassəsi kimi izah edilir. Zaman insanın iradəsi və şüurundan asılı olmadan obyektiv mövcuddur. Bu formada hadisələrin baş verən ardıcılığı, müxtəlif mərhələlərin bir-birindən uzaqlığı, onların sürəkliliyi və inkişafı ifadə olunur. Zaman birmeyarlıdır, yəni zaman aralıklarının ölçüsünü ifadə edən bir sayla müəyyən edilir, zaman biristiqamətlidir - bütün hadisələr keçmişdən indiyə, ondan da gələcəyə doğru cərəyan edir və bu prosesi dərk edən insanların şüurundan asılı deyildir.

Sadalanan bütün nəzəriyyələr subyektiv və obyektiv zaman arasında izomorfizmin olmamasını sübut edir ki, bu da dərk edən subyektin ətraf gerçəkliyi konsept-tullaşma xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir.

Göründüyü kimi, zaman probleminin araşdırılması zəngin fəlsəfi ənənəyə malikdir. İlk olaraq fəlsəfi və təbiət elmlərinin mövzusu olan zaman problemi əsrlər keçdikcə həm də humanitar elmlərin əsas mövzusu kimi çevrilmişdir. Məsələn, koqnitiv elmin inkişafı ilə bağlı olaraq reallığın kateqoriyalaşmasının ümumi prinsiplərinin və insan şüurunda zaman sürətinin qeydə alınması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. İ.İ.Meşaninova görə, zaman o kateqoriyalara aiddir ki, onlar “təkcə dil vasitəsilə təsvir deyil, həm də onun özündə, leksikasında və qrammatik quruluşunda aşkar olunurlar”

Ədəbiyyat

1. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 321 s.

- 2.Августин А. Исповедь. Пер. М.Е.Сергеенко. -С.-Петербург: Наука, 2013, 379 с.
- 3.Антология мировой философии. В 4-х томах. -М.: Мысль, 1969, 576 с.
- 4.Аристотель. Физика: книга //Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика //пер. В.П.Карпова, -М.: ЭКСМО-Пресс, 1999, 1056 с.
- 5.Бергсон А. Творческая эволюция. -Минск.:Харвест,1999, 1408 с.
6. Бергсон А. Длительность и одновременность. -М.: Добросвет,2006, 160 с..
7. Лосев А.Ф. Античная философия истории /А.Ф.Лосев. -М.: Наука, 1977, 208 с.

ИЗУЧЕНИЕ ФИЛОСОФСКОГО ВРЕМЕНИ

Велиева Василя Фахраддин

Резюме

Статья посвящена изучению философского времени. Древние философы анализировали, как анализировалось общее время и чем философское время отличалось от времени лингвистического. Одни указывали, что время в уме одно и то же, а другие различали момент речи. В некоторых моментах физическое и философское время смешиваются. Одни философы считают категории времени и пространства объективными свойствами бытия, другие-чисто субъективными понятиями, характеризующими нашу способность познавать мир. Объективное время в основном является объектом изучения философии и имеет свои особенности и особенности. В целом проведен обширный анализ лексико-грамматического времени.

THE STUDY OF PHILOSOPHICAL TIME

Valiyeva Vasila Fakhraddin

Summary

The article is devoted to the study of philosophical time. The ancient philosophers analyzed how the general time was analyzed and how philosophical time differed from linguistic time. Some pointed out that the time in the mind is the same, while others distinguished the moment of speech. At some points, physical and philosophical time are mixed. Some philosophers consider the categories of time and space to be objective properties of being, while others consider them to be purely subjective concepts that characterize our ability to know the world. Objective time is mainly the object of study of philosophy and has its own characteristics and characteristics. In general, an extensive analysis of lexical and grammatical time has been carried out.

Rəyçi: prof Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasının 09 mart 2022-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 aprel 2022-ci il

UOT:811.512.162.

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “ET”, “OL”, “QIL” KOMPONENTLİ
ANALİTİK FEİLLƏR**

Vəliyev Məhəmməd Qərib oğlu
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
muhammedveliyev@mail. Ru

Xülasə: *Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda feil, o cümlədən analitik feillər xüsusi yer tutur. Tarixən addan təcrid olunmuş feil adətən tam predikasiyanı - subyektin hərəkət və durumunu ifadə edir.*

Məqalədə Azərbaycan dilində et, ol, qıl köməkçi feilləri ilə düzələn analitik feillərin yaranması və inkişaf tarixi barədə müfəssəl məlumat verilir. Məlum olur ki, ayrı-ayrı əsərlərdə analitik feillər mürəkkəb və tərkibi feillər adı altında nəzərdən keçirilmişdir.

Üzərində dayanılan ol, et, elə, qıl köməkçi feilləri vasitəsi ilə yaranan feillər quruluş etibarilə mürəkkəbdir. Bunlar bir sıra əsərlərdə həm də tərkibi, tərkibi-mürəkkəb feil kimi səciyyələndirilmişdir. Məqalə həmin qrup analitik feillərin struktur-semantik cəhətləri aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: *analitik feillər, köməkçi feillər, mürəkkəb quruluşlu feillər, leksik-semantik mənə, “ol”, “et” (“eylə”), “qıl” feilləri.*

Key words: *analytical verbs, auxiliary verbs, complex structure verbs, lexical-semantic meaning, the vers of “ol”, “et” (“eylə”) “qıl”*

Ключевие слова: *аналитические глаголы, сложно-структурное глаголы, лексико-семантическое значение, глаголы “ol”, “et” (“eylə”) “qıl”*

«Dilin daxili imkanlarının inkişafı nəticəsində feillər başqa nitq hissələri ilə, əsasən də isimlə birlikdə işlənərək, analitik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda aparıcı faktor kimi iltisafilik birinci plan təşkil etsə də, bir çox morfoloji kateqoriyaların tərkibində analitik üsulla sözyaratma prosesi özünü göstərirdi. Bu proses feil kimi zəngin nitq hissəsini də əhatə etirdi» [1, s.3]

Araşdırmalar göstərir ki, türk sistemli dillərdə analitiklik özünü daha çox tarixən qabarıq şəkildə göstərir. Başqa sözlə, bu gün türk dillərində hegemon olan sintetiklik tədricən adi söz birləşmələrinin qrammatikləşməsi yolu ilə baş vermişdir. Əksər türk dillərinə aid yazılmış əsərlərdə analitik yola yaranan feil formalarını qeyd-şərtsiz mürəkkəb feil hesab edirlər. Bu, əlbəttə, ənənəyə görə edilir. Ənənəyə görə bütün analitik feil formaları mürəkkəb feil kimi şərh olunmuşdur. Türk dillərində işlənən həmin formaların hamısı şərti olaraq analitik feil formaları adlanır (bəzən bu formalar içərisində analitik formantları olan qrupları müstəqil analitik feil formaları adlandırırlar). Zahirən feil formalarına oxşayan tərkibi feilləri, feili birləşmələri, frazeoloji feili birləşmələri, perifrastik birləşmələri və «mürəkkəb feilləri» də analitik feillər kimi xarakterizə etmək türk dillərində yayqındır [2, s.128; 3; 4, s.3-4]

Analitik feillərin tipləri müxtəlifdir. Həmin tiplərdən biri də *ol, et, qıl* tərkibli analitik feillərdir.

Analitik feillər elmi-tədris ədəbiyyatında tərkibi, tərkibi-mürəkkəb feillər də (*ada bol, yaxşı oldu, kömək et (eylə)*) adlandırılmışdır. Bu quruluş həm də mürəkkəb feil sayılmışdır. Həmin feillərin ikinci hissəsində *olmaq, etmək, qılmaq* yardımçı feillərinin dəyişməsi prosesi də

izlənilməmişdir (*yaxşı oldu, yaxşı olar, yaxşı olacaq; etiraz etdi, etiraz edər, etiraz edəcək, şübhə içində olmaq, şübhə içində olar, şübhə içində olanda* və s.)

Analitik feillərdən türkologiyada mürəkkəb və tərkibi feil adı altında çox danışılmışdır. Görünür, mürəkkəb feil analitik ənənənin əsasını təşkil etmidir. Bu ənənəyə görə kompozit belə olmuşdur: *yardım - yardım etmək, zarafat- zarafat etmək, namaz- namaz qılmaq, peşiman-peşiman olmaq, məcbur- məcbur olmaq, məcbur etmək* və s. İkinci sırada gələn *etmək, qılmaq, olmaq* köməkçi feil funksiyasını yerinə yetirmişdir. Beləliklə, «bir ad (isim) bir yardımçı feillə birləşmiş, analitik quruluş əmələ gəlmişdir» [4, s.156, s.596]

Görkəmli tarixi qrammatika mütəxəssisi Hadi Mirzəzadə yazır ki, «Azərbaycan dili özünün mürəkkəb quruluşlu feilləri ilə də xeyli zəngindir. Mürəkkəb feillərin kəmiyyətə artımı, əsasən, bu dilin öz sözləri hesabına olmuşdur. Bununla bərabər Azərbaycanın ərəb işğalçıları tərəfindən istilası dövrlərində ərəb və ya, az da olsa, fars dili sözlərinin məişətə və ya dövrün ədəbi dilinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq mürəkkəb feillərin əmələ gətirilməsində alınma sözlər də bir ünsür kimi yaxından iştirak etmişdir» [5, s.218]

Azərbaycan dilində tarixən analitik-mürəkkəb feillər iki yolla düzəlmişdir:

- 1) köməkçi feillər vasitəsilə;
- 2) müstəqil feillər vasitəsilə.

Analitik feillərin formalaşması prosesində sözün ilkin funksiyası dəyişmiş, leksik mənalı söz köməkçi feilə çevrilmişdir. Qəzənfər Kazımov «Müasir Azərbaycan dili» (2010) kitabında adların (isim, sifət, say və əvəzliliklərin), məsdərlərin, zərflərin, ədatların, nidaların feillərlə birləşməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb feillərin bir növünün də *ol, et, elə* feilləri olduğunu göstərir və onların yarım-müstəqil, köməkçi feil kimi işlənərək, adlarla birlikdə mürəkkəb feil yaratdığı prosesi aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Ol feilinin iştirakı ilə: *sirdaş olmaq, qohum olmaq, parça-parça olmaq, sahib olmaq, amansız olmaq, alt-üst olmaq* və s.

Et, elə feillərinin iştirakı ilə: *sakit eləmək, zəng eləmək, heyrat eləmək, abır eləmək, qırıq-qırıq eləmək, təaccüb eləmək, alt-üst eləmək, yaxşılıq eləmək, ağ eləmək, ah eləmək, yox eləmək, başçılıq etmək, söhbət etmək, güman etmək* və s. [6, s.200, s.448]

Bizim tədqiqat obyektimiz Azərbaycan dilində əsas etibarilə köməkçi feillər vasitəsilə düzələn analitik feillərdir. Yarı müstəqil olan köməkçi feillər əsasən isim və isim kimi dərk edilən sözlərə qoşularaq, onu feilə çevrir, quruluş etibarilə mürəkkəb feil yaranır. Mənşə cəhətdən bu feillər həm Azərbaycan dilinin öz sözlərinin, həm də alınmaların tərkibində iştirak edir. Bunlardan ayrı-ayrılıqda bəhs edək:

I. Ol köməkçi feili. Sözügedən köməkçi feilin tarixi inkişafını izləsək, görərik ki, onun praforması **-ər «olmaq»** biçimində olmuşdur. Məşhur türkoloqlardan olan B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva yazırlar ki, «Türk dilləri tarixinin öyrənilməsində ən çətin problem ulu türk dilində **-ər «olmaq»** köməkçi feilinin indiki zaman formasında olub-olmaması sualıdır. Məlumdur ki, müasir türk dillərində bu forma yoxdur. Bununla yanaşı, ulu türk dilində onun olmaması paradoks təşkil edir; çünki istər köhnə, istərsə də yeni bütün türk dillərində **ər-«olmaq»** köməkçi feilinin keçmiş zaman forması var. Demək, ulu türk dilində ilk vaxtlarda keçmiş zaman forması heç vaxt olmamışdır. Bu, həqiqətə uyğun deyil, çünki türk dillərində indiki zamanda **-ər «olmaq»** köməkçi feilinin izləri mövcuddur.

Qıpçaq dillərində **-ə (ər)** «**olmaq**» kökündən yaranıb, aorist (indiki-keçmiş) zamanın inkar forması olan **eməs** geniş yayılmışdır: eməs (olmaz), «deyil») müqayisə üçün. Altay

dilində *Bu tu: biyik emes* «Bu dağ yüksək deyil», Qırğız dilində *Karabek anday adam emes* «Qarabəy elə adam deyil».

Bu fakt vaxtilə ulu türk dillərində -ər «olmaq» köməkçi feilinin indiki zamanın tam paradiqması olmasına müəyyən mənada əsas verir. Doğrudan da, qədim türk dili abidələrində o müşahidə olunmuşdur: *ərümen, ərürəm, ərürsen, ərür, ərürbiz, ərürsiz, ərürler* [7, s.240]

Belə fərz etmək olar ki, -ər «olmaq» köməkçi feilinin əsasında olan -r elementi heç vaxt kökün əsasına aid olmamış və bu feil əvvəldən ə- şəklində bir saitli əsasda işlənib. *Ər (ərdim - mən oldum, ərdin - sən oldun, ərdi - o oldu* və s.) şəklinin keçmiş zamanın qədim formasında aşkar edilməsi, görünür, törəmədir, sonrakı hadisədir.

Burada -r aorist (indiki-keçmiş) zamanın 3-cü şəxsinin təki olan *ər (o var)* formasının yenidən parçalanmasının nəticəsidir. Bu, bizim **alır, gəlir** və s. formalarında rast gəldiyimiz həmin -r elementidir. Sual olunur, bəs nə üçün ə- köməkçi feilinin indiki zaman forması bütün türk dillərində sabit olmamışdır?

Bunun əsas səbəbi odur ki, ə- köməkçi feilinin indiki zaman dairəsində semantik rəqibləri olmuşdur. Türk dillərində indiki zaman dairəsində köməkçi feilin funksiyasını xəbərlik affixləri uğurla həyata keçirə bilir, məsələn, qazax dilində *Balkşımın (mən balıqçıyam), balşsın (sən balıqçısan), balkşımız (biz balıqçıyıq)* və s.

Linqvistik baxımdan **ərürbiz, ərürsiz** kimi böyük həcmli formalara nisbətən göstərilən affixlər daha mükəmməldir. Təəccüblü deyil ki, **ər-** «olmaq» feilinin indiki zamanının qədim forması bu rəqabətə tap gətirməmişdir.

Türk dillərinin çoxunda indiki zamanın 3-cü şəxs tək və cəminin şəkilçilərinin **tur- «durmaq»** feilinin indiki zamanının 3-cü şəxs tək və cəmindən istifadə olunmuşdur: *tur* və *ya turur*.

«Durmaq» sözünün əsasında çox asanlıqla «yerləşmək», «mövcud olmaq», «olmaq» və s. kimi mənalar yarana bilər.

Bar «var» tipində sözlər də ə- «olmaq» köməkçi feili ilə güclü rəqabət yaratmışdır. Ə- köməkçi feilinin əvəzediciləri nəticə etibarilə onu indiki zaman sferasından tamamilə çıxarmışdır».

Türk dilində də həmin köməkçi feilləri izlədik və bizim dilimizdən fərqli imlalarla rastlaşdıq: *kayıp-kaybolmak/kaybetmek, kayıt-kaydetmek, ret-reddetmek* və s. Bu qəliblərdə bəzi fonetik keçidlər, orfoqrafik fərqliliklər baş vermişdir: *p-b, t-d*.

Əgər sxemləşdirməli olsaq, analitik forma aşağıdakı görünüşdə təsvir edilər: Bol=ol/pol=olmaq; isim+ol=bol/pol; nümunələr: muza ool=muza pol (faydalı ol (altay dilində)), avariya bol, ada bol (son), təmam bul, həlak bul (tatatar dilində).

Azərbaycan dilində analitik feil əmələ gətirən *olmaq* köməkçi feilinin məzmunu müxtəlif olur. Həmin məzmunlardan birini də **temporal məzmunlu analitik feillər** təşkil edir. Temporal feillər zaman semantikasını ətrafında birləşir. Temporal mənə daşıyan analitik feillər isə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində uzun inkişaf prosesində formalaşmış, reallığın vaxt səviyyəsini və münasibətlərini təmsil etməyə başlamışdır. Məsələn, *səhər olar, səhər olacaq, axşam olar, axşam olacaq, dünən oldu, srağagün oldu; var olmaq, mövcud olmaq* və s. analitik feillər Azərbaycan dilində temporal münasibətlərin gerçəkləşməsində aparıcı rol oynamaqdadır.

II Et köməkçi feili. Bu feilin türk dillərində bir çox variantları mövcuddur: *at-\\it-\\-et-* Qədim türk lüğətində həmin variantların «qurmaq», «yaratmaq», «həll etmək» semantikasını göstərilir.

«Et» variantından savayı, digər variantlar (it-at) artıq çoxdan asemantikləşmiş durumdadır. Məsələn, *yuk idti (yox etdi, məhv etdi)*

Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud»da *et-* müstəqilliyini itirərək desemantikləşmişdir, yəni mənasını itirmişdir: İç oğuz Taş oğuz bəklərin üstünə *yığınaq etdi*. Qılın oğuzun üstünə *yürüş etdi*.

B.Xəlilov bu xüsusda yazır ki, bizə elə gəlir ki, **et-** feilinin desemantikləşməsi tarixi Kitabi-Dədə Qorqud və Orxon-Yenisey yazılı abidələrindən önə doğru gedir. Bunu hər iki yazılı abidədən gətirilən nümunələr də təsdiq edir. Çox ehtimal ki, desemantikləşməyə qədər *et-* feili müəyyən inkişaf mərhələsini keçmişdir. Belə olmasa, onda *et-* feili birdən–birə yazılı abidələrdə desemantikləşmiş şəkildə işləmə bilməzdi. *Et-* feilinin leksik-semantik mənasını itirib, əsasən, köməkçi sözə çevrilməsi uzun tarixi inkişafın nəticəsidir. Hal-hazırda türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində **et-** sözü köməkçi feil kimi işlənir. Köməkçi feil kimi isimlərlə yanaşı işlənilib mürəkkəb feil əmələ gətirdiyi zaman qoşulduğu ismin mənası ilə bağlı olan hərəkəti bildirir. Məs.: *şəhadət etmək, dad etmək, düçar etmək, etina etmək* [9, s.216]

Et- köməkçi feili alınma sözlərə (ərəb, fars və rus dilləri sözlərinə) qoşularaq analitik feillərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Bu hal isə ədəbi dilimizdə sabitləşmiş mövqedədir. B.Xəlilov bu fikirlərindən sonra belə düşünür ki, **et-** feilinin analitik yolla mürəkkəb feil əmələ gətirməsi əksər türk dillərində dərin kök salmışdır. Bunun əsas səbəbi isə onunla bağlıdır ki, **et-** feili türk dillərində desemantikləşmiş- müstəqilliyini itirmiş bir vəziyyətdədir. Ona görə də bu feil öz semantik yükünü reallaşdırmaq üçün özündən əvvəl müstəqil mənalı sözlərin işlənməsini tələb etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **et-** feilinin desemantikləşməsi tarixi nə qədər dərin olsa da, onun müstəqil mənasının izləri indi də qorunur. Az da olsa bunu Azərbaycan dilində müşahidə edirik: *Gücü çatanı etdi. Nə qədər ona dedim ki, etmə, eləmə, sözümə baxmadı.*

Et feilində –t elementinin daşdığı fonematik yük güclü mövqedədir. Bunu *et-* feilinin mənalı da təsdiq edir: «Bir işi yerinə yetirmək, əmələ gətirmək, görmək, eləmək»

Misal üçün: *Danimarka fiziki Hans Ersted aqrəbə maqnit yaxınlaşdırmış və sübut etmişdir ki, aqrəb öz istiqamətini dəyişir.*

Oxşar və standart forma birinci tərəfin ərəb, fars sözlərindən, o biri hissənin isə «etmək» köməkçi sözündən ibarət olmasını göstərir. Məsələn, *səbr - səbr etmək, əmr-əmr etmək, kəşf - kəşf etmək, seyr - seyr etmək, hiss - hiss etmək, əf - əf etmək, zənn - zənn etmək* və s.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dili ilə qohum olan Türkiyə türkcəsində bu forma imla baxımından fərqlənir. Müqayisə et: *sabır - sabretmek, emir - emiretmek, keşif - keşfetmek, seyir - seyretmek, azil - azletmek, his - hissetmek, af - affetmek, zan - zannetmek, hal - halletmek* və s.

«**Etmək**» sözü analitik feillərdə köməkçi komponent kimi çıxış edir. Bir sıra konstruksiyalarda onun semantik inkişafını izləyək:

1. **Kauzativ (səbəb-nəticə bildirən analitik tərkiblərdə) konstruksiyalarda qrammatik göstəricinin yaratdığı məna:** *xoşbəxt etmək (insanı xoşbəxt etməyin səbəbləri), bədbəxt etmək (insanı bədbəxt etməyin səbəbləri) və s.*

Bu kimi analitik göstəricilər dildə kauzativ situasiyaları təmin edir. Analitik göstəricilərin semantik motivləşməsi bu prosesə təkan verir. Kauzativ konstruksiyaların sintaktik strukturunu diaxronik aspektdə təhlil etsək, görürük ki, semantik motivləşmə inkişaf prosesində formalaşır. «Etmək» (eləmək) yardımçı feili motivləşmə nəticəsində funksiyasını dəyişir.

Kauzativ tərkiblər tərz-hərəkət budaq cümləsinin baş və budaq cümlələrinin arasında işlənir. Q.Kazımov yazır ki, tərz budaq cümləsinin *necə ki* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan elə bir növü də var ki, baş cümlədə qarşılıq bildirən sözə ehtiyac olmur, qarşılıq bildirən söz təsəvvürü zəif olur: *Necə ki, məruzənin əvvəlində qeyd eləmişdim, bizim məqsədimiz yarış şərtlərinə vaxtında əməl etməkdir*. Bu cür cümlələrdə tərz budaq cümləsi mahiyyətcə xüsusiləşmiş tərz zərfliyinə oxşayır (*Məruzənin əvvəlində qeyd etdiyim kimi, bizim məqsədimiz yarış şərtlərinə vaxtında əməl etməkdir*). Buna görə də komponentlərin yeri sərbəstdir və budaq cümlə asanlıqla inversiyaya uğraya bilər. Məsələn, *Mənə onun söhbəti həmişə xoş gəlirdi, necə ki qabaqca ərz etdim qulluğunuza*. (C.Məmmədquluzadə) [18,s. 802]

2. Etmək köməkçi feilinin aspektual-temroral mənə yaratması. Etmək feili qrammatikləşərək aspektual sahədə mənə əmələ gətirir. Konstruksiya bu zaman durativ mənəni təzahür etdirir: *Nə qədər ki gözlərim görür, ayaqlarım hərəkət edir, sənətimdə çalışacağam* (Ə.Vəliyev)

3. Etmək köməkçi feilinin modal mənə yaratması. Modal mənə irreal semantik sahəyə aiddir. İlkin mənə deziderativ mənədir. Subyektin arzu, istəyini, təklif və tələbini bildirir: *arzu etmək, təklif etmək, tələb etmək, təmmənnə etmək* və s. İntensiv-gücləndirici formalar bu mənədə verilir. Məsələn, *tikə-tikə etmək* və s.

4. Etmək köməkçi feilinin emfaza yaratması. Etmək köməkçi feili Azərbaycan dilində emfatik funksiyanı da yerinə yetirir. Bu funksiya nəinki cümlə səviyyəsində, həmçinin də diskurs səviyyəsində yerinə yetirilir. Bu zaman perifraz formalar əmələ gəlir. Onlar emfatik mənə ifadə edir. Bu mənəni ifadə etmək üçün təsdiq və inkar cümlələrdən istifadə edilir: *Siz rus dilində danışırsınız?/danışa bilərsiniz? Mən rus dilində danışıram/danışa bilmirəm*. «Danışa bilmirəm» emfatik konstruksiyadır, eyni zamanda analitik feildir.

Et feilinin ekvalenti kimi analitik feillərin formalaşmasında *eylə* feili də iştirak edir. *Et* feilində olduğu kimi, *eylə* ilə düzələn analitik feillərin birinci tərəfi ərəb-fars sözlərindən ibarət olur. Bu cür analitik feillərin yaradılmasında iştirak edən tərəflərdən biri öz leksik semantikasını qoruyub saxlaya bildiyi halda, ikinci tərəf söz yaradan bir elementə transformasiya olunaraq, ikisi də birlikdə qrammatik bir vahidə çevrilir, yəni tam bir feil məzmunu qazanır. Bu baxımdan köməkçi feillərin söz yaradıcılığı prosesindəki rolunu nəzərə alaraq, onları feil düzəldən morfoloji göstəricilərlə bərabər tutmaq lazım gəlir. Klassik ədəbiyyatda bu tip analitik feillər işləkliyi intensivdir:

Didi kim, bəxtin qəradur mana böhtan eyləmə, Çünki təqdirindir iş əxtərdin əfğan eyləmə (K., 132), *Bu cəhan mülkini hicran ilinə təng eyləyəlim* (K., 52), *Yadin olsun kim, mən biçarəni yad etmədün* (K., 42), *Sınsa oxun rısteyi-can birlə peyvənd eyləym* (K., 58)

Türk dillərindən qazax, qaraqalpak, tatar, türk və s. dillərdə analitik konstruksiyalar *gt=* həmçinin kıl (qıl)= etmək çox işləkdir. Məs.: əmir et; qomer it (qomer-həyat), səüdə it (alver et), xezmət it (xidmət et), karar kıl (qərar qıl)

Qıl köməkçi feili. Qıl-//kıl daha qədim formadır, Orxon-Yenisey mətnlərində də işlənmişdir:

Cığan budınığ bay kılıtım, az budınığ üküt kılıtım= Yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim.

«Kıl» etmək anlamında tarixi qaynaqlarda intensiv işlənmişdir: *baz kıl (tabe et), yazı kıl (cəzalandır), kişi kıl (adam et), bay kıl (zəngin, dövlətli et), yəg kıl (yaxşılıq et), yağsız kıl (düşmənsiz et), bun, ısız kıl (dərdsiz et) və s.*

Göründüyü kimi, **kılmaq** etmək mənasını tarixən V-X yüzilliklərdə ehtiva etmişdir.

Et-, qıl köməkçi feilləri paralel olaraq abidələrdə istifadə olunmuşdur. B.Xəlilovun fikrincə, *qıl-* köməkçi feili Azərbaycan dilində arxakikləşmiş, *et-* feili isə *qıl-* feilinə nisbətən daha erkən dövrlərdə desemantikləşmişdir və eyni mənanı (*qılmaq\etmək*) ehtiva etmişdir. *Eylə\et* köməkçi feillərinin sinonimi olan **qıl** feili orta əsr yazılı abidələrində işlək olmuş, zaman keçdikcə arxaikləşmişdir.

Tarixən *qıl* köməkçi feili, əsas etibarilə, alınma leksik vahidlərə artırılaraq analitik feil yaratmışdır: Orta əsr yazılı abidələrimizdə işlək olmuş *qılmaq* feilinə XX əsrin sovet dövrünə qədərki mərhələsində də təsadüf olunur: *Bivəfalıq qıl kim, yarü vəfadərəm sana;*, *Çu düşdüm yarıdın ayrı kərəm qıl, ey əcəl, bari Mübtəla qıldı ani bu fitnəlü rəftarınız;* *Əcəl ver kim, səni ey Kişvəri, qurban qılam yarə, Zehi dövlət əgər qılsə peşiman bulmasun, yərəb, Gəl, ey badi səba qıl bir nəzər ol bivəfa sari;* **Gələt qıldım** pitik irməz bu təvidi məhəbbətdür, *Toö qıldı başımı, qəddimi çovkan ruzigar, Qıldım hüsnün pərtövi xaki-tənimni çak-çak (Kişvəri)*

H.Mirzəzadənin fikrincə, XVIII əsrdən sonra **qıl** köməkçi feilinin istifadə dairəsi get-gedə məhdudlaşmışdır. [5]

Onun din, etiqad və s. məzmunlu sözlərlə daha çox bağlılığı aydın olur. Bu vəziyyət türk dilində də eynidir. Müasir dilimizdə *səcdə qılmaq, namaz qılmaq, rəm qılmaq, vəfa qılmaq* kimi sözlərin tərkibində işlənir.

Qıl feili Bakı dialektində, İsmayılı rayon şivələrində, Cəbrayıl keçid şivəsində və sadə, mürəkkəb feillər daxilində işlənir: *çarə qılmaq, hörmət qılmaq* və s.

Dildə «analitik feil formaları alınma sözlərin maksimum artımı ilə əlaqədar olaraq çoxalır, fəallaşır: Hicabi-vəhdəti *rəf etmədi* yeganə hənuz, Mühibbi-eşqdə vəfa qılmadı zəmanə hənuz (M.S.Həqiqi); Mən xəstəyə *nəsisə ola* həbbi-nəbatunuz (Kişvəri); Puç etmə yüzini, aç gözüni. Vəs *ərzə qıl* anda hər sözüni (Xətai); *Tabe olsun* cümleyi-ələm sənin formanına, Cümleyi-ələmdə səndən geyri sultan olmasın (M.Füzuli); Qaş ilə *eylər işarət*, əmma Gəfil olma ki, gözi yaşdır (M.Əmani) və s.

«Bəzən mürəkkəb feil hesab etdiyimiz vahidlərin tərəflərindən biri qeyri-müstəqil, semantik cəhətdən zəif, tərz və modallıq bildirən sözlərdən ibarət olur, lakin forma və məzmun vəhdəti onları mürəkkəb feil kimi izah etməyə imkan verir» [11, s. 203]

Müasir Azərbaycan dilində də bəhs etdiyimiz köməkçi feillər analitik formaların əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Məsələn, bir qəzet mətnindən, publisistik qeydlərdən (Kredo əbədi təleyim - «Kredo»-ədəbi təleyim») seçdiyimiz nümunələri veririk:

*Azərbaycan mədəniyyətinə yol tapan yabançı meyillər, yalanlar, hətta şərlər, böhtanlar, qadın ləyaqətinə ucuz münasibət hamımızı **dilgirdir** («Kredo» qəzeti, 13 iyun 2019, № 25); «Çağdaş günümüzə müqayisədə gələcəyə hansı yolla gedəcəyik?»- sualı ətrafında düşünməyə **məcbur olursan** (yenə orada); ...ədəbi publisistikanın nümunələrini məmnuniyyətlə çap edəcək (yenə orada); İlk sayımızdakı «100 dahidən birincisi - Məhəmməd» oçerkinin bəxş etdiyi mədəni-estetik zövqü özümüz üçün ən böyük xeyir-dua **hesab edirik** (yenə orada);*

Müasir nitqdə «qılmaq» köməkçi feili ilə bir çox analitik quruluşlu feillər yaradılmış və işlənməkdədir: *Ana, buna təhər qıl. Baba, mənə çarə qıl. Xəstəyə əlac qıl* və s.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, analitik feil problemi tarixi dilçilikdə olduğu kimi müasir dilçilikdə mühüm yerlərdən birini tutur. Sözlün morfoloji strukturunun da ümumən bir hissəsini belə konstruksiyalar təşkil edir. Analitik konstruksiyaların forması müstəqil sözlə köməkçi

feilin bir-birinə uyğunlaşması (sözün analitik forması) təşkil edir. Yəni analitik feillərin əmələ gəlməsində bilavasitə köməkçi feillər (*olmaq, etmək, qılmaq*) mühüm rol oynayır.

Tədqiqat göstərir ki, *etmək, olmaq, qılmaq* feillərinin leksik-semantik mənasını itirib, əsasən, köməkçi sözə çevrilməsi uzun tarixi inkişafın nəticəsidir.

Hər üç köməkçi feilin və onun türk dillərindəki variantların paradiqması analitik və perifrastik feil yaradıcılığında mühüm rol oynayır.

Tədqiqat göstərir ki, *etmək, olmaq, qılmaq* feilləri tarixi inkişaf prosesində qrammatikləşmişdir. Bu prosesdə həmin köməkçi feillər mürəkkəb, tərkibi və analitik feillərin formalaşmasında fəal iştirak etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Zeynalov F. Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları. _ Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat, № 4, Bakı, BDU, 1977
2. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., Наука, 1965
3. Zeynalov F.R. Türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları (Oğuz-səlcuq abidələri üzrə). _ Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1984
4. Türk Dili ve Kompozisiyon / Genişletilmiş 3. Baskı, Bursa: EKİN Basım Yayın Dağıtım, 2009
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Elm və təhsil», 2010
7. Дренкова Н.Р. Грамматика оеротского языка. М., Л., 1940
8. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, Наука, 1981.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, Elm, Bakı, 1980
10. Xəlilov Buludxan. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1998
11. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2017
12. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanları dili. «Şəhriyar» dastanının materialları əsasında. Bakı, Elm, 1991

АНАЛИТИЧЕСКОЕ ГЛАГОЛЫ С КОМПОНЕНТАМИ ET, OL, QIL В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

*Велиев Магамед Гарибович
Резюме*

В грамматической структуре Азербайджанского языка глаголы, в том числе аналитические глаголы занимают особое место. Исторически изолированный от именам глагол обычно выражает полную предикации – действие и положении субъекта.

Об истории образования и развития аналитических глаголов образующихся с помощью вспомогательных глаголов **et, ol, qil** дается подробное знание. Выясняется что в разных трудах аналитические глаголы изучались под названиям сложных и составных глаголов.

Глаголы образованные с помощью вспомогательных глаголов **et, elə, ol, qil** по структуре сложные. Они в некоторых трудах характеризуется также как составные и составные-сложные.

Статья посвящается анализу структурно-семантических особенностей таких групп глаголов.

ANALYTIC VERBS WITH COMPONENTS “ET”, “OL”, “QIL” IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Valiyev Mahammad Garib

Summary

Verbs, including analytical verbs, occupy a special place in the grammatical structure of the Azerbaijani language. Historically, the verb separated from the noun usually expresses the complete predication - the action and state of the subject. The article provides detailed information about the history of the emergence and development of analytic verbs formed with auxiliary verbs “et”, “ol”, “qıl” in the Azerbaijani language. It turns out that in separate works, analytical verbs were considered under the name of complex and compositional verbs.

The verbs formed by means of auxiliary verbs “ol”, “et” (“elə”), “qıl” are complex in structure. These are also characterized as composition, composition-complex verb in a number of works. The article clarifies the structural-semantic features of that group of analytical verbs.

Rəyçi: f.e.d., professor Kazımov Qəzənfər Şirin oğlu

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 iyul 2022-ci il

UOT:811

AQLÜTİNATİV SİSTEMDƏ SONŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmməd zadə Qənirə Şahin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ganira.mammadzadeh@gmail.com

Xülasə: *Sonşəkilçilər aqlütinativ dillərin səciyyəvi əlaməti kimi fəaldır, intensivdir, mütəhərrikdir. Ancaq demək olmaz ki, sonşəkilçilər yalnız aqlütinativ dil mühitində mövcuddur. Bu tipli şəkilçilər eyni zamanda analitik-flektiv dillərdə də işlənir və kəmiyyət etibarlı ilə heç də aqlütinativ dillərdəkindən geridə qalmır. Məsələn burasındadır ki, aqlütinativ dillərdə sonşəkilçi elementləri silsiləvi xarakter daşıyır. Analitik-flektiv dillərdə isə şəkilçilərin silsiləvi sıralanması mövcud deyildir. Sonşəkilçilər ənənəvi olaraq özlərinin funksiyasına görə iki əsas qrup üzrə təsnif edilir. Birinci qrupa sözdüzəldici, ikinci qrupa isə sözdəyişdirici şəkilçilər aid edilir. Son vaxtlar bu şəkilçi qrupları tərkibində formadüzəldici şəkilçilərdən də bəhs edilir. Ancaq Azərbaycan dilinin şəkilçi sistemində formadüzəldicilərin funksional təbiəti demək olar ki, tam şəkildə təsbit edilə bilməmişdir. Odur ki, bir çox hallarda formadüzəldici şəkilçilərin həddləri barəsində də yekdil fikir yoxdur. Əslində Azərbaycan dili üçün formadüzəldici şəkilçilər elə bir prinsiplial mövqe daşımır. Odur ki, həmin şəkilçilər funksiyasına görə daha çox sözdüzəldicilərə aid edilir. Şəkilçilərin formalaşmasına gəlincə istisna edilmir ki, sözdəyişdiricilər birinci, sözdüzəldicilər ikinci mərhələyə aiddir. Azərbaycan dilində sözdüzəldicilik potensialı güclü olduğundan hətta bir qrup sözdəyişdirici şəkilçilərdə sözdüzəldiciliyə meyillilik də baş verir.*

Açar sözlər: aqlütinasiya, tipologiya, sonşəkilçilər, sonşəkilçilər, funksionallıq

Ключевые слова: агглютинация, типология, префиксы, постфиксы, функциональность

Key words: agglutination, typology, prefix, suffix, functional

Aqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir qayda olaraq sözlün sonunda işlənir və silsilə yaradır. Azərbaycan dili özünün tipologiyasına görə aqlütinativ mexanizmə malik olduğu üçün bu dildə də sonşəkilçilər həm qrammatik və həm də derivativ funksiya daşıyır.

Azərbaycan dilində sonşəkilçi elementləri zaman-zaman inkişaf edərək silsilə yaratdığı üçün önşəkilçi elementləri inkişaf etməmiş, yalnız müəyyən məhdud sözlərin tərkibində öz izlərini saxlamışdır.

Azərbaycan dilində sonşəkilçilərin üç başlıca növündən bəhs olunur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilər; 2) sözdəyişdirici və ya qrammatik şəkilçilər; 3) formadüzəldici şəkilçilər.

Sözdüzəldici şəkilçilər

Sözdüzəldici şəkilçilərin vəzifəsi söz sonuna qoşulmaqla yeni sözlər əmələ gətirməsindən ibarətdir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün söz sonuna bir silsilə sözdüzəldici şəkilçi qoşulmaq imkanları vardır. Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin olduqca zəngin ənənələri vardır. Sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsi ilə adlardan ad, adlardan feil, feillərdən feil, feillərdən ad düzəldilir. Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdüzəltmə prosesi sadəcə olaraq bu kombinasiya ilə məhdudlaşmışdır. Azərbaycan dilinin morfoloji sözyaratma prosesində silsiləvi şəkilçilər iştirak etdiyi üçün burada qəliz olmayan, bir-birini tamamlayan geniş bir şəbəkə mənzərəsi yaranır.

Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri barədə ilkin tədqiqatçılardan biri kimi tanınan Səlim Cəfərov ümumiyyətlə bütün şəkilçiləri funksionallığa görə dörd qrupa bölür. Həmin bölgü aşağıdakı kimi adlandırılır: “1) leksik şəkilçilər; 2)leksik-qrammatik şəkilçilər; 3) qrammatik-leksik şəkilçilər; 4) qrammatik şəkilçilər” [2, s.139].

Birinci qrupa aid edilən şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn sözlərə dair gətirilən nümunələr substantiv xarakter daşıyır. Yəni həmin sözlər müstəqil işlənir, başqa sözlərlə qrammatik əlaqə münasibətində olmur. Belə sözlərə dair “*şamdan, yaxşılıq, əkin, yaşıl-yaşullaş(maq), dil-dillən(mək), tap-tappılı, yağ(maq) – yağış*” [2, s.139] sözləri nümunə gətirilir. İkinci qrupa, yəni leksik-qrammatik bölgüyə daxil edilən şəkilçilər atributiv mənalı sözlər əmələ gətirməsinə görə fərqləndirilir. Bunlara dair “*neft-neftçi (qadm), yağ-yağlı (çörək), dağ-dağlıq (yer)* kimi nümunələr gətirilir [2, s.139].

Üçüncü qrupa aid edilən şəkilçilər qrammatik-leksik şəkilçilər adlandırılır ki, bunlar da əsas etibarlı ilə məsdər, feili-sifət və feilin növ şəkilçiləri hesab edilir. Bunlara dair göstərilən nümunələr isə aşağıdakılardır: *oxu(maq), oxu(yan), yazdır(maq), sürül(mək), satıl(maq), görüş(mək)* [2, s.139].

Dördüncü qrupa qrammatik şəkilçilər daxil edilir ki, bu şəkilçilər də dilçilik ədəbiyyatında həm qrammatik və həm də sadəcə olaraq sözdəyişdirici şəkilçilər kimi adlandırılır. Dördüncü qrupa aid olan şəkilçilər sözlər arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaradılmasına xidmət edən ad və feilə məxsus qrammatik kateqoriya elementləri kimi səciyyələndirilir. Belə bir təsnifatı şəkilçilərin funksional təbiəti baxımından əlbəttə ki, heç də məntiqdənəknar saymaq olmaz. Azərbaycan dili morfolojiyasının klassik tədqiqatçısı və metodoloji bazasının yaradıcısı hesab edilən Muxtar Hüseynzadə şəkilçilər barədə belə bir təsnifat aparmır və əslində həmin bölgü barədə tənqidi fikir də söyləmir. Muxtar Hüseynzadə şəkilçiləri çox sadə bir üsulla əsas və aparıcı funksiyasına görə iki qrupa bölür. Bu münasibətlə Muxtar Hüseynzadə yazır: “*Dilimizdə işlənən şəkilçilər köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkil dəyişikliyinə görə iki qismə ayrılırlar: 1) sözdüzəldici; 2) sözdəyişdirici*” [6, s.11]. Sözə qoşulub yeni mənalı söz əmələ gətirən şəkilçilər sözdüzəldici, yalnız sözlün şəklini dəyişdiyinə, məzmununa təsir göstərməyən, sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradan şəkilçilər isə sözdəyişdirici şəkilçi adlandırılır. Muxtar Hüseynzadənin təsnifatı sadə olduğu qədər də inandırıcıdır, yaddaqalandır. Artıq burada şəkilçi zənginliyi onların funksional təyinatı baxımından ciddi çətinlik yaratmır. Şəkilçilərin funksiya baxımından təsnifində sözdüzəldicilik adı populyar termin kimi bir çox tədqiqat əsərlərində işlədilir.

Bəzi mənbələrdə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi əvəzinə leksik və qrammatik şəkilçi sözləri də işlədilir. Kamran Əliyevin abiturientlər üçün hazırladığı “Azərbaycan dili” adlı köməkçi vəsaitinin

“Sözün tərkibi. Söz yaradıcılığı” adlı hissəsində də şəkilçilər iki qrupa bölünür və onlara belə bir qısa şərh verilir: “*Şəkilçilər iki cür olur: leksik və qrammatik şəkilçilər. Leksik şəkilçilər qoşulduqları söz köklərindən yeni sözlər düzəldir: dəmir-dəmir-çi*” [20].

İsmayıl Kazımovun “Azərbaycan dili dərsi” adlı bir yazısında da şəkilçilər funksionallığa görə iki qrupa bölünür. Onlar müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi mənalandırılır: “Dilimizdə söz köklərinə əvvəl leksik (sözdüzəldici), sonra isə qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər artırılır: Məs: *yaz-t-çı-lar, iş-lə-miş-ik, sağ-ı-ı-lar-t*” [22]. “Azərbaycan dili” fənni üzrə elektron dərslər vəsaitində də şəkilçilər funksionallığa görə iki qismə bölünür: “*Leksik şəkilçilər (gör-görüm, bulud-buludlu, cild-cildçi, yaxşı-yaxşılıq); qrammatik şəkilçilər: kitab-kitablar, dəftər-dəftərlərin; oxu-oxudu, gəl-gəlir*” [18].

Leksik şəkilçi termini rus dilçiliyində də işlədilir. Lakin bəzi hallarda rus dilində işlədilən *лексические аффиксы* termini Azərbaycan dilindəki adla tamamilə bir-birinin üzərinə düşür. Leksik affikslə bağlı məlumatlarda göstərilir ki, həmin şəkilçilər məhdud səviyyədədir. Bunlar bütün dillərdə adi sözyaratma vasitəsi kimi işlənmir. Leksik şəkilçilər daha çox Şimali Amerikanın Şimal-Qərb sahillərində məskun olan vakaş, salış və çimakuanların dilləri üçün səciyyəvidir. Məlumatda göstərilir ki, “*Leksik affikslər (və ya semantik affikslər) zahirən affiks səciyyəli görünsə də onlar feil formaları daxilində inkorporlaşan isim kimi funksional xarakter daşıyır, həmçinin, mürəkkəb isimlərin bir elementi hesab edilir. Leksik suffikslər isimlərdən fərqli olaraq daha çox ümumiləşdirici xarakter daşıyır*” [19].

Bəziləri leksik suffiksləri *liminal* element kimi xarakterizə edir. Mənaca *astana, kandar, eşik* anlayışı bildirən *liminal* termini mənşəyinə görə latın dilinə məxsus *limen* sözündəndir. Bu söz ingilis dilində daha çox fizioloji, nervoloji və metafizik mənəli bir termin kimi işlədilir. Leksik suffikslərin ümumiyyətlə inkorporativ xüsusiyyət daşması barədə müvafiq şərhlər verilir [28].

Azərbaycan dilində leksik şəkilçi ifadəsi söz yaradıcılığı barədə ilkin mütəxəssislərdən biri sayılan Səlim Cəfərova məxsusdur ki, həmin ifadə ənənə üzrə ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində işlənməkdə davam edir. Ancaq Azərbaycan dilinin aqlütinativ xarakterinin nəzərə alınması ilə sözdüzəldici şəkilçi işlədilməsi daha münasib görünür.

Sözdüzəldici şəkilçilərin formalaşmasına gəlincə bu barədə ən çox təqdir edilən fikir bundan ibarətdir ki, həmin tipli şəkilçilərin mühüm bir qismi müstəqil sözlər şəkilçi kimi formalaşması sayəsində yaranmışdır. Səlim Cəfərov yazır ki, “*Müstəqil sözlərdən düzələn sözdüzəldici şəkilçilər mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn, qoca olmaq-qocalmaq, kök olmaq- kökəlmək və s. İltisqi (aqlütinativ) dillərdə bütün şəkilçilər sözün sonuna əlavə edilir. Belə bir vəziyyət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin mürəkkəb sözlərin ikinci komponentlərindən meydana gəldiyi hökmünü çıxarmağa əsas verir*” [2, s.143].

Muxtar Hüseynzadə şəkilçilərin müstəqil sözlərdən yaranması barədəki fikrini olduqca müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi izah edir:

“... dilimizdə elə söz kökləri vardır ki, onlar şəkli əlamət, hətta fonetik tərkib etibarlı ilə belə, şəkilçilərdən fərqlənir. Sən, san, siz, süz, inci, qan, dən, dap, daş, iş, aş kimi vahidlər eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə söz kökü olduqları kimi müxtəlif köklərlə birləşib işləndikləri zaman şəkilçi də ola bilər” [6, s.6]. Rus dilçiliyinə aid tədqiqatlarda da şəkilçinin formalaşmasının başlıca səbəblərindən biri kimi sözün öz müstəqilliyini itirməsi hesab olunur [16, s.14].

Şəkilçilərin müstəqil sözlərdən yaranması tamamilə təbii bir prosesdir. Bu, dilin yeni sözyaratmaya olan ehtiyacının tələbindən ibarətdir. Aqlütinativ dillərdə bir qayda olaraq ikinci tərəfdə şəkilçiləşmə meyilliliyi üstün mövqeyə malik olur və ya bu prosesin intensivliyi şəkilçilərdə silsilə yaradır. Analitik-flektiv dillərdə isə həm birinci, həm də ikinci komponent şəkilçiliyə meyillənir. Eyni zamanda sözdaxili elementlərin özündə də affiksallıq baş verə bilər. Odur ki, aqlütinativ dillərlə müqayisədə analitik-flektiv dillərdə silsilə şəkilçilər yaranmır. Son şəkilçilər analitik-flektiv dillərdə sintetikliyə çevrildiyi kimi aqlütinativ dillərdə sözyaratma yükü sonuncu elementin üzərinə düşdüyü üçün bu dillərdə şəkilçilərin silsiləvi ardıcılığı baş verir.

Formadüzəldici şəkilçilər

Azərbaycan dilçiliyində sözdüzəldici şəkilçilərlə yanaşı formadüzəldici şəkilçilərin də mövcudluğu barədə müəyyən fikir və mülahizələr vardır. Formadüzəldici şəkilçilər adı altında o şəkilçilərdən bəhs olunur ki, onlar sözdüzəldici və sözdəyişdirici elementlərlə müqayisədə aralıq bir mövqe tutmuş sayılır. Formadüzəldici şəkilçilər ideyası Səlim Cəfərovun təsnifatındakı üçüncü qrup adlandırılan qrammatik-leksik şəkilçilərin funksiyasına uyğun gəlir. Səlim Cəfərov bu qrupa o şəkilçiləri daxil edir ki, onlar qrammatik əlaqəyaratma funksiyası daşdığı kimi həm də sözdüzəltmə prosesində də iştirak edə bilər. Bunlar feillərin növ şəkilçilərindən, feili sifət və feil şəkillərinin (vacib, lazım, arzu, şərt) formalaşmasında iştirak edən şəkilçilərdən hesab olunur [2, s.138-139]. Ancaq demək olmaz ki, Azərbaycan dilçiliyində işlədilən formadüzəldici şəkilçi anlayışı birbaşa Səlim Cəfərovun təsnifatına əsaslanır. Bizcə formadüzəldicilik ideyası Azərbaycan dilçiliyində rus dilində işlənən “*формаобразный*” termininin təsiri nəticəsidir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, formadüzəldici şəkilçilər barəsində bəhs olunan tədqiqatlarda bu adın rus dili təsiri ilə işlədildiyi xatırlanmır. Formadüzəldici şəkilçilər barədə xüsusi monoqrafik tədqiqat aparmış Elbrus Əli oğlu Vəliyev hətta Səlim Cəfərovun leksik-qrammatik növə aid etdiyi *-lı* (-li, -lu, -lü) şəkilçisini də formadüzəldici qrupuna aid edir. Eyni zamanda Elbrus Vəliyev belə bir fikir də irəli sürür ki, “*Sözdüzəldici şəkilçilərdən formadüzəldici şəkilçiləri ayrıca qrup kimi ayırmaq onların sözdüzəldici şəkilçi olmaq funksiyasını əlindən almır*”.

Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” adlı kitabında da formadüzəldici şəkilçilərdən bəhs olunur və buna həm də geniş bir şərh verilir. Buludxan Xəlilovun fikrincə formadüzəldici şəkilçilər nə tam qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçidir, nə də tam sözdüzəldici. Bu şəkilçilər sözdəyişdirici və sözdüzəldicilik arasında orta mövqe tutur. Bunlara feilin növ şəkilçiləri, əzizləmə, kiçiltmə şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçiləri, feili sifət, feili bağlama və məsdər şəkilçiləri aid edilir [7, s.99-106]. Pərvin Rəhimov “Azərbaycan dilçiliyində morfem problemi” adlı məqaləsində formadüzəldici şəkilçilər barədəki fikirləri ümumiləşdirərək onları leksik-qrammatik formadüzəldici və funksional-qrammatik formadüzəldici şəkilçilər kimi xarakterizə edir [10, s.621].

Məhəbbət Mirzəliyeva formadüzəldici şəkilçilərə münasibət baxımından tamamilə başqa mövqedə durur. O A.N.Kononovun, B.O.Oruzbayevanın, Z.Tağızadənin formadüzəldici şəkilçilərlə bağlı mülahizələrinə münasibət bildirərək bu qərara gəlir ki, formadüzəldicilik anlayışının özü ona aid edilən şəkilçilərin funksional təbiəti ilə uyğun gəlmir. Konkret olaraq burada göstərilir ki, “... *həmin termin mənaca növ şəkilçilərinin mahiyyətini açmır, onların dildəki funksiyasını müəyyənləşdirməkdə bizə heç nə vermir*” [8, s.167]. Bu xülasələrdən görüldüyü kimi formadüzəldici şəkilçi ənənəsi Səlim Cəfərovun qrammatik-leksik şəkilçi ideyası ilə səsleşmiş olsa da konkret olaraq formadüzəldici anlayışı rus dilçiliyində həmin tipli şəkilçilərlə bağlı fikir və mülahizələri daha çox özündə ifadə edir. Terminin özü ona isnad verilən şəkilçilərin funksionallığı və tərkibi ilə demək olar ki, uzlaşmır. Belə ki, bütün şəkilçilər və ümumiyyətlə bütün dil elementləri struktur tərkibcə hər hansı formaya malikdir. Formadüzəldici şəkilçi anlayışında isə konkret olaraq hansı tərkibdəki formanın nəzərdə tutulduğu aydın olmur. Beləliklə, müqayisə yolu ilə bu nəticəyə gəlmək olur ki, formadüzəldici adı ilə təqdim olunan növ şəkilçiləri, o cümlədən, feili sifət, feili bağlama, məsdər və feil şəkilləri əsla qrammatik funksiya daşmır. Çünki həmin şəkilçilər xalis qrammatik kateqoriya şəkilçiləri kimi adlar və feillər arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaradılmasına xidmət edir. Onların başlıca funksiyası qoşulduğu sözlərdə hər hansı semantik münasibət yaradılmasından ibarətdir. Odur ki, formadüzəldici adı ilə təqdim olunan şəkilçilər dildə sözyaratma funksiyasına meyilli olması ilə səciyyələnir. Bu da həmin şəkilçilərin sözdüzəldicilik imkanlarının mövcudluğunu istisna etmir. Əgər həmin şəkilçilər sözdüzəltməyə meyilliliklə qrammatik şəkilçilərdən fərqlənsə bu o deməkdir ki, formadüzəldici adı ilə təqdim olunan şəkilçilərdə sözdüzəldicilik keyfiyyəti artmaqda davam etmək üzrədir.

Rus dilçiliyinə aid bir mənbədə formadüzəldici şəkilçilər sözdəyişdirici şəkilçilərə sinonim kimi təqdim edilir və onlara aşağıdakılar aid olunur: 1) sifətin müqayisə dərəcəsi elementləri; 2) feilin keçmiş

zaman şəkilçiləri; 3) feilin məsdər forması; 4) əmr forması; 5) feilin sifət; 6) feilin məchul növü; 7) feili bağlama; 8) ismin cəm forması [21].

Göründüyü kimi, rus dilçiliyində feili sifət, feili bağlama, məsdər, feil formaları ilə yanaşı hətta sifət dərəcələri və eyni zamanda imimləərə aid qrammatik şəkilçilər də formadüzəldici hesab olunur. Bu cəhətdən də formadüzəldicilərlə qrammatik şəkilçilər arasında ciddi bir sərhəd qoyulmur. Azərbaycan dilində isə qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərlə sözdüzəldici şəkilçilər arasında sərhədlər şəffafdır, aydındır. Odur ki, formadüzəldici adı altında sözdüzəldici meyilli növ, məsdər, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini ayrı bir qrup kimi şərh etməyə ciddi bir lüzum görülmür.

Sözdəyişdirici şəkilçilər

Sözdəyişdirici şəkilçilər özlərinin funksional xüsusiyyətlərinə görə xalis qrammatik vəzifə daşıyır. Yəni sözdəyişdirici şəkilçilərin funksionallığı onların söz birləşmələri, cümlə üzvləri və cümlələr arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaratmağa xidmət edir. Sözdəyişdirici şəkilçilər adlarda kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik, feillərdə isə inkarlıq, zaman və şəxs bildirən elementlərdən ibarətdir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər birbaşa qrammatik vəzifə daşıdıqları üçün onlara aid ayrı-ayrı mənbələrdə verilən məlumatlarda da ciddi fərqlər müşahidə edilmir. Məsələn, “Sözün tərkib hissələri” adı altındakı bir məlumatda da sözdüzəldici şəkilçilərin qrammatik xüsusiyyətləri yaratdığı bağlılıqla səciyyələndirilir [24].

Sözdüzəldici şəkilçilərə dair digər bir mənbə də sözdəyişdirici şəkilçilərin mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus olduğu, sözlərə qoşulduğu zaman əlavə məna yaratmayıb ancaq onun formasını dəyişdirdiyi və sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət etməsi barədə bəhs olunur. Həmçinin burada qeyd olunur ki, sözdəyişdirici şəkilçilər bütövlükdə qrammatik kateqoriyalara aid olur. Qrammatik kateqoriyalar isə başlıca olaraq isim və feillər tərkibində formalaşır [1, s.14]. Digər mənbələrdə də qrammatik şəkilçi adı altında sözdəyişdirici şəkilçilərin kateqoriya üzrə növlərindən və onların funksional xarakterindən müfəssəl qaydada bəhs edilir. Burada da ənənə üzrə qeyd olunur ki, “Sözün kökünə qoşularaq onu başqa sözlərlə bağlamağa xidmət edən şəkilçilərə qrammatik şəkilçilər deyilir. Qrammatik şəkilçilər sözün mənasını yox, təkcə formasını dəyişir. Qrammatik şəkilçilər yalnız iki və dörd cür yazılır və milli mənşəli olurlar” [25].

Morfologiyada sözdəyişdirici şəkilçilərin funksionallığı ilə əlaqədar bu cür ənənəvi və stereotip izahlardan özgə əlavə məlumat verilmir. Odur ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin funksionallığı barədə əlavə bir şərhə, artıq yer verilməsinə də lüzum qalmır. Ancaq əlbəttə ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin formalaşması, təkamülü, onların funksional dəyişməsi barədə bu kimi stereotip izahlar elə də ciddi bir məlumat vermir. Şəkilçilərin törəmə üsulundan bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onlar heçdən yaranmayıb, məhz dildə mövcud olan müstəqil sözlərin öz içərisindən törəmişdir. Dil heç zaman öz ənənələrini itirmir, daimi olaraq yaşadır. Məhz müasir dövrün özündə şəkilçi omonimliyinin bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində mövcudluğu, həmçinin sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçidinin mövcudluğu dil ənənələrinin qədimlərdən müasirliyə kimi yaşadılmasının bariz sübutudur. Təsədüfi deyildir ki, dilçilikdə bu proseslərin mövcudluğu barədə bu və ya digər dərəcədə pozitiv fikirlərin irəli sürülməsinə də rast gəlmək olur. Bunlardan ən maraqlı olanları məhz sözdəyişdiricilərin ilkinliyi, daha sonra isə *sözdəyişdiricilikdən sözdüzəldiciliyə* keçidin mövcudluğu prosesinin təqdir olunması və sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilərin söz tərkibindəki ardıcılığı məsələsidir. Məsələn, mükəmməl dərslük müəlliflərindən sayılan Buludxan Xəlilova görə sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik sintaktik əlaqəyaradıcılıq funksiyasına görə fəallıq nümayiş etdirir. Bu səbəbdən də hətta sözdəyişdirici şəkilçilər sözdüzəldici yerinə keçə bilməmişdir. Buludxan Xəlilov, eyni zamanda, sözdəyişdirici şəkilçilərin yaranma və formalaşma etibarı ilə sözdüzəldicilərdən qədim olması mülahizəsini irəli sürür. Motivi onda görür ki, *sözdəyişdirici şəkilçilər dilin qrammatik quruluşunda fəaldır* [7, s.99]. Aydın Nağdəliyevin “Müasir Azərbaycan dili (morfologiya)” adlı dərsliyində də eyni fikir təkrarlanır. Burada göstərilir ki, “*Qrammatik şəkilçilər dilin qrammatik quruluşu ilə sıx surətdə*

bağlı olan morfoloji vahiddir. Qrammatik şəkilçilər leksik şəkilçilərə nisbətən tarixən qədimdir, çünki qrammatik şəkilçilər dilin qrammatik quruluşunun mühüm göstəricilərindən sayılır” [9, s.35].

Sözdəyişdirici şəkilçilərin yaranma və formalaşma problemləri demək olar ki, dilçilikdə geniş müzakirə obyektinə çevrilməmişdir. Lakin onların sözdəyişdiriciliyə keçidi ilə əlaqədar fraqmental olsa da müəyyən fikirlərin irəli sürülməsi faktları mövcuddur. Hər halda, sözdəyişdirici şəkilçilərin formalaşmasının sözdüzəldicilərdən əvvəlki dövrə aid edilməsi dilçilikdə yeni bir fikir kimi qəbul edilməlidir. Sözdəyişdiricilikdən sözdüzəldiciliyə keçid prosesi ilə əlaqədar isə istər Azərbaycan dilçiliyində və istərsə də rus dilçiliyində bir-birini tamamlayan fikirlər vardır. Onu da demək lazımdır ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin formalaşması bütün şəkilçili dillər üçün universal olduğundan ayrı-ayrı dillərdə də oxşar keçid prosesini əks etdirən nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilçiliyində morfolojiyanın dayağı hesab edilən Muxtar Hüseynzadə sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçidi ilə əlaqədar yazır ki, “... *dilimizdə eyni şəkildə işlənən bəzi şəkilçilər həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi ola bilər*” [6, s.15]. Bunlara dair feilin inkar, üçüncü şəxs xəbərlilik, nəqli keçmiş, qəti, qeyri-qəti, indiki zaman, əmr, növ şəkilçiləri, feil şəkillərinin elementləri və yerlik hal şəkilçiləri misal göstərilir [6, s.15]. Ə.Dəmirəzadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında xüsusi olaraq sözdəyişdiricilərdən sözdüzəldiciyə keçid haqqında bəhs etmir, ancaq *-lar (-lər) kəmiyyət şəkilçisinin sözdüzəldici mövqeyində işlədilməsi ilə əlaqədar Oğuzlar, Səfəvilər, Nizamilər, Füzulilər, qorxurlar; dəhşətlər, sevgililər, qırqlar, ağlar, qaralar, sonralar, qabaqlar, bəziləri, sizlər, bizlər* kimi sözləri nümunə göstərir” [3 s.191-192]. Əbdüləzəl Dəmirçizadənin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dili” kitabında da sözdəyişdiricilikdən sözdüzəldiciliyə keçidi nümayiş etdirən oxşar nümunələr verilməsi müşahidə edilir [4, s.54-79].

Azərbaycan dilçiliyində sözdəyişdirici şəkilçilərdən sözdüzəldiciliyə keçidin ən geniş mənzərəsinin təqdimatı Səlim Cəfərova məxsusdur. Onun “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” adlı kitabında bu məsələ ilə əlaqədar qeyd olunur ki, “*Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici funksiyasını yerinə yetirməsində sözün cümlədəki vəziyyəti başlıca rol oynayır. Bu prinsipi əsaslı hesab edən müəllif yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərinin, feilin növ şəkilçilərinin, sifətdüzəldən şəkilçilərin, zaman şəkilçilərinin, inkarlıq elementlərinin cəm şəkilçilərinin derivativ keyfiyyətlərini konkret nümunələrlə işıqlandırır*” [2, s.144-158].

Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici yerinə keçməsi ilə əlaqədar Həsərət Həsənovun da fikir və mülahizələri təqdirəlayiqdir. Həsərət Həsənov bu barədə fikirlərini şərh edərək göstərir ki, qrammatik şəkilçilərin hamısı yox, onların müəyyən qismi sözdüzəldici şəkilçilərlə aralıq mövqe tutur, *yəni sözdüzəldici morfemlər kimi fəaliyyət göstərir*. Buraya feilin nəqli keçmiş zaman, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri aid edilir [5, s.419]. Rus dilində də sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçidi barədə ayrı-ayrı tədqiqatlarda müvafiq məlumatlar verilir. Qeyd edildiyi kimi, dilin informasiya intensivliyinə uyğun olaraq sözdəyişdirici şəkilçilərin zaman-zaman sözdüzəldici yerinə keçməsi hər hansı ayrıca və ya qrup dillərə xas olan keyfiyyət deyildir. Bu proses universaldır və ona görə də bütün şəkilçili dillərdə oxşar hadisələrin baş verməsi təsadüfi deyildir. Buna görədir ki, ayrı-ayrı dillərin tipoloji müqayisəsinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində də sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçid məsələsinin araşdırılması mühüm mövzulardan birinə çevrilmişdir [14].

Morfologiya aid ayrı-ayrı mənbələrdə şəkilçilərin ardıcılığı məsələsi barədə də bəhs olunur. Müasir dilçilik baxımından hesab edilir ki, sözün tərkibində sözdüzəldici şəkilçilər birinci, sözdəyişdirici şəkilçilər isə ikinci yəni sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra işlənir. Bu söz tərkibinin qanunauyğunluğudur. Çünki sözdüzəldici şəkilçilər sözlə birlikdə bir leksik-semantik vahid kimi formalaşır. Bununla yanaşı bəzi dərslilik, dərş vəsaiti və digər yazılarda bir qrup sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldicidən əvvəl işlənməsi barədəki izahlara da rast gəlmək olur. Demək olar ki, bu barədəki bütün məlumatlarda birmənəhəl qəbul edilmişdir. Belə ki, bir qayda olaraq *-kı, -dakı, -gil* (mənimki, evdəki, əmimgil və s.) şəkilçilər nümunə gətirilir. Hesab edilir ki, şəkilçilərin belə bir sırası dildə iltisafiliyi pozur. Biri digərindən məzmunca fərqlənməyən həmin məlumatlarda iddia bundan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində

bir qayda olaraq söz kökündən sonra birinci sözdüzəldici, sonra isə sözdəyişdirici şəkilçilər işlənir. Həmin şəkilçilərdən əvvəl isə sözdəyişdirici şəkilçilər gəlir ki, bu da bəzi hallarda iltisafiliyin pozulması kimi izah edilir [23]. Əslində isə sözdəyişdirici tipli elementlər sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəl işlənirsə onlar artıq sözdəyişdiricilik keyfiyyətini sözdüzəldiciliklə əvəz etməyə meyilliliyin nəticəsi kimi qəbul oluna bilər. Belə şəkilçilər yalnız məlumatlarda deyilənlərdən ibarət olmayıb demək olar ki, bütövlükdə qrammatik sistemdə şəbəkədaxili bir proses təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. 2 hissədə, II h., Morfologiya, sintaksis, 2013, 308 s.; s. 14.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. 4 hissədə, II h., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.; s. 139.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271s; s. 191-192.
4. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarını dili. Bakı, Elm, 1999, 140s.; s. 54-79.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s.
6. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, 4 hissədə, III h., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, 2 hissədə, I h. Bakı, Elm, 2007, 280 s.
8. Mirzəliyeva M.M. Seçilmiş əsərləri. 2 hissədə, I c., türk dillərində ismin mənə növ kateqoriyası. “Zəngəzurda” Çap Evi, Bakı, 2020, 204 s.; s. 167.
9. Nağdəliyev A. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Gəncə, Əsgəroğlu nəşriyyat və poliqrafiya MMC, 2016, 450 s.
10. Rəhimov P. Azərbaycan dilçiliyində morfem problemi. Bakı Mühəndislik Universiteti, Materiallar. Kitab-2; “Filologiya elmləri, tarix və hüquq elmləri” 05-06 may 2017. 1157 s.
11. Vəliyev E.Ə. Azərbaycan dilində formadüzəldici şəkilçilər. Filologiya üzrə fəlsəfə dokt.diss.avtoreferatı, Naxçıvan, 2012, 25 s.
12. Абдуллина Г.Р. О разграничение формаобразующих и словоизменительных категорий в башкирском языке // Вестник Челябинского гос. Ун-та, 2008, с. 5-11.
13. Ишкильдина Зульфия Каримовна. Види аффиксальных морфем в русском и башкирском языках. // Журн: Проблемы востоковедения. 2010/a/ (48), с. 98-102, с. 102.
14. Лопатин В.В., Улукханов И.С. Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка. Москва, Издательский центр “Аз буковник”, 2016, 812 с.
15. Пайюкова О.А. Переразложения и закономерности развития протяженных аффиксов в русском языке. Автореф.дис.докт.филол.наук, Нижний Новгород, 2014, 43 с.
16. Шанский Н.М. (ред) Словообразование// Современный русский литературный язык. Уч. Пособие для педагогических институтов. Москва, с.178-198.
17. Azərb. dili fənni üzrə elektron dərs vəsaiti. Unec.edu.az/application /uploads/2015/soz-n-r kibi-pdf; 2015/07.
18. Аффикс: ru.wikipedia.org/wiki/Аффикс. 19 марта 2022 г.
19. Əliyev K. Azərbaycan dili. Düzəltmə isimlər. 16 may, 2011; Kayzen.az/tag//Leksika/20 şəkilçi/.
20. Формообразующие морфемы. От Алветина Сафьянова, grammatika-rus.ru (formoobrazuyush-ie-morfemy- 2/ 10.06.2018.
21. Kazımov İ. Azərb. dili dərsi. Morfologiya: ahiska-az-narod ru/ v 14. html Copyright 2003, wubstar.
22. Məmmədov T. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə hazırlıq. Söz yaradıcılığı. www.facebook.com/1679469375628397/posbs/1680285795-546755; 23 yanvar, 2016.
23. Sözüün tərkib hissələri: kayzen.az/blog/ Azərbaycan dili /467/ Sözüün-tərkib-hissələri.html 20 mart 2010.
24. Sözüün tərkib və söz yaradıcılığı-1: qadin.netbizimdir/ virtual-dersler/azerbaycan-dili/-szn-trkibi-v-sz-yaradcl-1.html: 18.08.2016.
25. Suffixes in English: суффиксы в английском языке: puzzle-english.com/directory/suffiks 22 fevral, 2020 г.
26. Şəkilçi.az.wikipedia.org/wiki/Şəkilçi: 28 mart, 2022.

27. Виняр Леша. Лексические аффиксы как лиминольная категория. с. 1-16; Ling.hse.ru/data/2017/11/12/1158218225/handout % 2010. 10. pdf 10 октября 2017.
28. yazyk/slovoizmenitelnye-i-slovoobrazovatelnye-affiks. Фоксфорд, 2009-2022.

СУФФИКСЫ В СИСТЕМЕ АГГЛЮНАТИВНОЙ СИСТЕМЫ И ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Маммедзаде Ганира Шахин кызы

Резюме

Концевые фигуры активны, интенсивны, динамичны, что характерно для агглютинативных языков. Однако нельзя сказать, что конечные образы существуют только в агглютинативной языковой среде. Суффиксы этого типа употребляются и в аналитико-флективных языках и по количеству не уступают таковым в агглютинативных языках. Дело в том, что в агглютинативных языках конечные формообразующие элементы носят серийный характер. В аналитико-флективных языках последовательное расположение суффиксов отсутствует. Эндоскопы традиционно делятся на две основные группы в зависимости от их функции. В первую группу входят суффиксы, исправляющие слово, а во вторую группу — суффиксы, изменяющие слово. В последнее время к этим группам суффиксов относятся формообразующие суффиксы. Однако функциональная природа модификаторов в суффиксной системе азербайджанского языка до конца не определена. Поэтому во многих случаях нет единого мнения о пределах формообразующих суффиксов. На самом деле формообразующие суффиксы не имеют такого принципиального положения для азербайджанского языка. Следовательно, эти суффиксы в основном связаны с модификаторами слов в соответствии с их функцией. Что касается формирования имиджеров, то не исключено, что к первому этапу относятся слова-модификаторы, ко второму - словокорректоры. Поскольку в азербайджанском языке силен словокоррекционный потенциал, тенденция к словокоррекции проявляется даже в группе словоизменяющих суффиксов.

SUFFIXES IN THE AGGLUTINATIVE SYSTEM AND THEIR FUNCTIONAL CHARACTERISTICS

Mammadzada Ganira Shahin

Summary

Suffixes are active, intensive, dynamic as a characteristic feature of agglutinative languages. However, it cannot be said that suffixes exist only in the agglutinative language environment. Suffixes of this type are also used in analytic-inflectional languages and are not inferior in quantity to those in agglutinative languages. The point is that in agglutinative languages, the suffix elements have a serial character. There is no serial arrangement of suffixes in analytic-inflectional languages. According to their functions suffixes are traditionally classified into two main groups. The first group includes word-correcting suffixes, and the second group includes word-modifying suffixes. Lately, in the groups of these suffixes are also discussed formative suffixes. However, the functional nature of modifiers in the suffix system of the Azerbaijani language has not been fully determined. Therefore, in many cases, there is no unanimous opinion about the limits of formative suffixes. In fact, formative suffixes do not have such a principled position for the Azerbaijani language. Therefore, those suffixes are mostly related to word-modifiers according to their function. Regarding the formation of suffixes, it is not excluded stage. Since the potential of word-correction is strong in the Azerbaijani language, a tendency to word-correction occurs even in a group of word-modifying suffixes.that word-modifiers belong to the first stage, and word-correctors to the second

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 saylı protokolu

UOT:811.

RƏSMİ MÜRACİƏT ETİKETLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏSNİFİ

Hüseynova Aytən Arif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aytan.huseynova01@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2817-7559>

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan və rus dillərindəki rəsmi müraciət etiketlərinin struktur-semantik təsnifi aparılmışdır. Təhlil göstərir ki, rəsmi müraciət etiketlərini struktur-semantik prinsipə görə modellərə ayırmaq olar:*

Birinci model: təyin + rəsmi status + şəxs və ya şəxslər.

İkinci model: təyin + rəsmi status.

Üçüncü model: rəsmi status + şəxs və ya şəxslər.

Dördüncü model: təyin + şəxs və ya şəxslər.

Beşinci model: şəxs və ya şəxslər.

Bu modellərin hər biri təşkil olunduqları komponentlər baxımından bir sıra variantlar nümayiş etdirməklə yanaşı öz aralarında birləşərək mürəkkəb tərkibli müraciət etiketləri də yaradır.

Azərbaycan və rus dillərinə məxsus müraciət etiketləri əsasən, bir-birlərinə ekvivalent modellərdən ibarətdir. Mövcud olan müəyyən fərqlər isə Azərbaycan dilinin aqlütinativ, rus dilinin isə flektiv quruluşundan irəli gəlir.

Açar sözlər: rəsmi müraciətlər, struktur-semantik prinsip, model, etiket, universallıq

Keywords: official addresses, structural-semantic principle, model, etiquette, universality

Ключевые слова: официальные обращения, структурно-семантический принцип, модель, этикет, универсальность

Rəsmi müraciət etiketləri hər bir inkişaf etmiş dilin sadəcə keyfiyyət göstəricisi deyil, həm də bu inkişafın müxtəlif sahələr (siyasi, sosioloji, inzibati, mədəni- intellektual və s.) üzrə elə bir diferensial funksional-üslubi hadisədir ki, burada həmin diferensiasiyanın sosial tərəflərilə yanaşı, struktur-semantik aspektləri də özünü göstərir. Yalnız bir dilin deyil, ümumən dil mədəniyyətinin ən ənənəvi məhsulu olan (və bütün müasir dillərə eyni mədəniləşdirici mövqedən təklif olunan) müraciət etiketləri, əslində, universal quruluşa malikdir. Həmin universallığın sintaktik modeli, prinsip etibarilə, üç komponentdən ibarətdir: 1) hörmət-ehtram bildirən təyin+ 2) rəsmi status + 3) şəxs və ya şəxslər.

Lakin bu sintaktik modelə nitq praktikasında heç də həmişə riayət etməyə ehtiyac olmadığına görə ümumi prinsiptən kənara çıxmada aşağıdakı modulyasiyalar tətbiq olunur:

1) təyin+ rəsmi status + şəxs və ya şəxslər;

2) təyin + rəsmi status;

3) rəsmi status + şəxs və ya şəxslər;

4) təyin + şəxs və ya şəxslər;

5) şəxs və ya şəxslər;

Nitq- ünsiyyət texnologiyaları baxımından diqqəti çəkən məsələlərdən biri budur ki, konkret şəxsə müraciətlə, bütövlükdə topluma müraciət arasında kəskin fərq vardır. Belə ki, iki və ya daha çox şəxs arasında eyni vaxtda informasiya mübadiləsi gedirsə, bu aktiv ünsiyyətdir.

Passiz ünsiyyət zamanı “informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərdən birinin yalnız informasiya vermək, digər tərəfin isə yalnız informasiya almaq imkanı” vardır (3, s. 33).

Qurultaya, mitinqə, Milli Məclisə, yaxud Dumaya, eləcə də auditoriyaya xitab edən natiq, mühazirəçi öz müraciətlərində nə qədər təsirli etiketlər işlədirsə- işlətsin bunun əvəzində bilavasitə reaksiya almaq imkanından ona görə məhrumdur ki, birincisi, həmin toplumun belə bir ünsiyyətə girmək imkanı yoxdur, ikincisi isə, formalaşmış vərdişə, yaxud davranış etikasına görə cəmiyyət bu cür reaksiyaya adət etməmişdir.

Rəsmi müraciət etiketlərinin struktur-semantik modellərinin rus dilindən Azərbaycan dilinə, eləcə də əksinə tərcüməsi nitq praktikasında ciddi problem yaratmır. Doğrudur, ümumiyyətlə belə bir mülahizə mövcuddur ki, leksik- semantik vahidlərin bir dildən digərinə tərcüməsi zamanı üç vəziyyət yarana bilər: “hər iki dildə vahidlərin 1) tam uyğunluğu; 2) natamam uyğunluğu; 3) uyurluğun tamamilə olmaması” (4, s. 19). Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan və rus dillərində rəsmi müraciət etiketlərinin ekvivalentliyi bu üç variantdan daha çox birincisinə uyğun gəlir, lakin aşağıdakı hallar müstəsnaadır:

a) rus dilindəki müraciətlərdə işlənən “многоруважаемый” təyini Azərbaycan dilinə bəzən “çox hörmətli” kimi hərfi tərcümə olunaraq istifadə edilir ki, bu, yanlışdır;

b) rus dilindəki müraciətlərdə işlənən “глубокоуважаемый” təyini hərfi tərcümədə “dərindən hörmətli”dir, bu forma da Azərbaycan dilində olmadığına görə sadəcə “hörmətli”, yaxud “möhtərəm” təyinlərilə kifayətlənmək lazım gəlir;

c) şəxs adı və atasının adı ilə müraciət (Иван Иванович!) modeli də Azərbaycan dilində olmadığından onun qarşılığı kimi “Əhməd müəllim!”/ “Alsu xanım!” modelləri istifadə olunur.

Rəsmi müraciət etiketlərinin mütləq əksəriyyətinin dəqiq ekvivalentliyi heç bir şübhə doğurmasa da, bəzi nəşrlərdə yanlışlıqlara da yol verilməkdədir. Məsələn, “Əziz həmvətənlər!” müraciət etiketi rus dilinə səhvən “Дорогие граждане!”, “Hörmətli soydaşlar!” isə “Уважаемые соотечественники!” kimi tərcümə olunmuşdur (2, s. 71).

Azərbaycan və rus dillərində rəsmi müraciət etiketlərinin birinci struktur- semantik modeli [1) təyin + 2) rəsmi status+ 3) şəxs və ya şəxslər]dən ibarətdir. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Prezidenti cənab İlham Əliyev! - Глубокоуважаемый Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев!; Rusiya Federasiyasının möhtərəm Prezidenti cənab Vladimir Vladimiroviç Putin! - Глубокоуважаемый Президент Российской Федерации господин Владимир Владимирович Путин!; Bakı Dövlət Universitetinin hörmətli rektoru Əhməd Əhmədov! - Уважаемый ректор Московского Государственного Университета Иван Иванович!; Gəncə şəhər mədəniyyət evinin hörmətli direktoru Əhməd Əhmədov! - Уважаемый директор дома культуры города Саратова Иван Иванович!; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hörmətli deputatları! - Уважаемые депутаты Государственной Думы Российской Федерации! və s.

Bu model rəsmi müraciət modelləri içərisində ən təfsilatlısı, müraciət olunan ünvanı ən təfərrüatlı bir şəkildə, eyni zamanda tam dəqiqliyi ilə əks edən formadır. Üç komponentdən ibarət həmin forma- modelin birinci komponenti təyin olub əsasən aşağıdakı standart sözlərlə ifadə edilir: möhtərəm/ глубокоуважаемый ; hörmətli/ уважаемый; əziz/ дорогой; cənab/ говподин; xanım/ госпажа və s.

Birinci modelin ikinci komponenti rəsmi status və ya rəsmi məqamdır ki, dövlət müəssisələrini, ictimai strukturu, beynəlxalq təşkilatları və s. bildirir. Burada müəyyən iyerarxiya da mövcuddur. Üçüncü komponent olan şəxs və ya şəxslərə gəldikdə isə, hər şeydən

əvvəl, a) ayrıca bir şəxs, b) cəm şəkilçisi ilə göstərilən şəxslər çoxluğu və c) toplum, kütlədən ibarət olur. Məsələn, ayrıca bir şəxs: Əhməd Əhmədov, Иван Иванович və s.; cəm şəkilçisi ilə göstərilən şəxslər çoxluğu: tədbir iştirakçıları – участники мероприятия, qurultay nümayəndələri – делегаты съезда, müəllimlər - преподаватели və s.; toplum, kütlə: mənim xalqım – мой народ, məclis – собрание və s.

Birinci modeldə komponentlərin yeri, adətən, sabit olmaqla yuxarıda göstərilən şəkildədir, lakin müəyyən təəddüdlər də özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti müraciətinə hörmətli təyini əlavə edərək həmin təyin prezident sözünün əvvəlinə artırılacaqdır. Halbuki ifadə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası prezidenti şəkildə işləndikdə, yəni üçüncü (müəyyən) yox, ikinci (qeyri- müəyyən) təyini söz birləşməsi formasına salındıqda hörmətli təyini bütövlükdə ifadənin əvvəlində işlənmişdir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ikinci varianta nisbətən birinci variant Azərbaycan dili nitq praktikası üçün daha səciyyəvidir.

Rus dilində bu tipli söz birləşmələrində təyinin yeri ona görə sabitdir (ifadənin əvvəlindədir) ki, təyin olunacaq sözün – verilən nümunədə prezident sözünün özü əvvəldə gəlir: Уважаемый президент Национальной Академии Наук Азербайджана!

Bəzən Azərbaycan nitq praktikasında aşağıdakı müraciət formalarına rast gəlinir ki, tamamilə yanlışdır: Hörmətli Milli Məclisin üzvləri! Hörmətli Bakı Dövlət Universitetinin müəllimləri, tələbələri! Hörmətli Mədəniyyət nazirinin müavini! və s.

Rus dilinin sintaktik quruluşu elədir ki, bu cür yanlışlığa yol vermək imkanı yoxdur.

Azərbaycan və rus dillərində rəsmi müraciət etiketlərinin ikinci struktur- semantik modeli [təyin + rəsmi status]dan ibarətdir. Məsələn: Möhtərəm cənab Prezident! – Глубокоуважаемый господин Президент !; Hörmətli cənab sədr! – Уважаемый господин председатель!; Hörmətli cənab nazir! - Уважаемый господин министр!; Hörmətli direktor! – Уважаемый директор!; Əziz həmkarlar! – Дорогие коллеги! və s.

İki komponentdən ibarət olan bu model birinci modelin, bir növ, “şəxssiz” formasıdır, lakin burada rəsmi status və ya məqam dolayısı ilə şəxsi bildirir.

N.İ. Formanovskaya yazır ki, “господин” sözünün lüğəvi mənalardan biri inqilabaqədərki Rusiyada hakimiyyət. hökm etmək imkanlarına malik insan demək idi. Bu cür insan cəmiyyətin yüksək təbəqəsinə aid edilirdi. Odur ki, tanış olmayan adam “господин” deyə müraciət etmək xarici görünüşə istinadən hər hansı aşağı, yaxud asılı təbəqəyə aid ola bilərdi. Bu gün kiməsə “Господин!” deyə müraciət olunması təsadüfi sayıla bilər, çünki artıq rəsmilik və ya yadallıq ifadə edir. “Господин + звание, должность, положение, профессия” birləşməsi də rəsmi müraciət formasıdır. Ona görə də həmin birləşmə hazırda xeyli məhdudlaşmışdır: Господин президент, Господин депутат (5, s. 144-145).

“Ünsiyyət mədəniyyəti və nitq etiketi» müəllifi sözünə davam edərək M. Bulqakovdan belə bir müraciət nümunəsi verir:

“– Господин доктор! – прокричал Студзинский из тьмы, - будьте любезны принять команду фельдшером и дат ей инструкции”.

Və belə edir: “Heç cür mümkün deyil ki, biz bu gün həkimin kabinetinə daxil olub ona “господин доктор” deyə müraciət edək” (5, s. 145).

Məlumdur ki, dildə bu cür hadisələrin mahiyyətinin müəyyən edilməsi üçün nə müqayisəli- tarixi. Nə də struktur- semantik tədqiqatlar kifayət edir, bunun üçün elmdə yeni paradigmalazım gəlmişdir ki, o da antroposentrizmdir. Əvvəl filosofların, sonra psixoloqların,

daha sonra isə həmçinin dilçilərin maraq dairəsinə daxil olmuş antroposentrizmin dil barəsindəki araşdırmalarda tətbiqinin ən uğurlu təzahürü, heç şübhəsiz, praqmalinqvistika, yaxud linqvistik praqmatizmdir. “Praqmalinqvistik araşdırmalarda deskriptiv (öz-özlüyündə müəyyən mənası olan) sözlətlə qeyri- deskriptiv (mənanı yalnız kontekstdə qazanan) sözlərin kontekstdaxili münasibət və ya ideya-məzmunca səsləşmələrinə ayrıca diqqət yetirilir. Və belə bir qənaətə gəlinir ki, deskriptiv sözlərin mənalının təhlili semantikaya, qeyri- deskriptiv mənalının təyini isə praqmatikaya çəkir” (1, s. 99- 100).

Rəsmi müraciət formasının birinci modelində əgər bütün komponentlər yerində olub sözün geniş mənasında kontekstdən asılı deyilsə, ikinci modeldə belə bir asılılıq xeyli dərəcədə güclüdür. Belə ki, məsələn, Əziz həmkarımız Əhməd Əhmədov! / Дорогой наш коллега Иван Иванович !müraciətində kimə xitab olunduğu öz-özlüyündə aydınsa, Əzizi həmkarımız! /Дорогой наш коллега! müraciətində kimə xitab olunduğunu məkan və zaman konteksti müəyyən edir. “M.M. Baxın vaxtilə nitqdə aydın seçilən “xronotop” effekti olduğunu göstərmişdi. Yəni nitq həmişə “indi və burada” gerçəkliyinə istinad edir ki, onun “nə zaman”a, “hara”ya aid olduğunu məhz nitq situasiyası müəyyən edir” (1, s. 100).

Nitq situasiyası və ya kommunikativ situasiya praqmatik linqvistikanın həmişə diqqət mərkəzində olub onun əsas problemlərini aydınlaşdırmaq, nəzəri müddəalarını sübuta yetirmək, praktik məsələlərini həll etmək üçün istinad olunan çox mühüm anlayışlarındandır. Təsadüfi deyil ki, müraciət modellərinin öz informativ (kommunikativ) məqsədlərinə çatma texnologiyaları da praqmatik linqvistikanın məhz kommunikativ situasiya anlayışı əsasında izah olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, “kommunikativ situasiyanın strukturuna, əsasən, aşağıdakılar daxil edilir: kommunikantlar, kommunikativ məqsəd, yer,zaman, real vəziyyət.

Bu isə o deməkdir ki, kommunikativ situasiya həm obyektiv, həm də subyektiv tərəfləri olan elə bir mürəkkəb sistemdir ki, özündə kommunikantların daxili maraqları, sosial xüsusiyyətləri, psixoloji durumları, nitq peşəkarlıqları və s. ilə yanaşı, obyektiv gerçəklikdən, hətta, məsələn, mental dəyərlərdən, əxlaqi- mənəvi normalardan, davranış qaydalarından irəli gələn prinsipləri də ehtiva edir” (1, s. 111- 112).

Rəsmi müraciət texnologiyaları və onların birbaşa ifadəsi olan rəsmi müraciət etiketləri kommunikativ situasiyanın, prinsip etibarilə, obyektiv tərəfinə aiddir. Çünki burada cəmiyyətin ümumi ünsiyyət- vərdiş stereotiplərindən bəhs olunur ki, həmin stereotiplər hər hansı subyektiv marağı elə də rahat qəbul etmir. Bununla belə subyektiv maraqların da stereotiplərə bu və ya digər dərəcədə təsirdən bütünlüklə məhrum olduğunu demək doğru olmazdı. Görünür, burada həm obyektiv, həm də subyektiv amillərin, əlbəttə, birincisi üstün olmaqla, qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq lazım gəlir.

Azərbaycan və rus dillərində rəsmi müraciət etiketlərinin üçüncü struktur- semantik modeli [rəsmi status +şəxs və ya şəxslər]dən ibarətdir. Məsələn: General Əhmədov! – Генерал Иванов!; Müstəntiq Əhmədov! – Следователь Иванов!; Şahid Əhmədov – Свидетель Иванов!; Universitetin professor- müəllim heyəti, tələbələri və texniki işçiləri! – Профессорско- преподавательский состав, студенты и технические работники Университета!; “Ədəbiyyat qəzeti”nin əməkdaşları! – Сотрудники «Литературной газеты»!; Qəsəbə sakinləri! – Жители поселки ! və s.

Bu model rəsmi- işgüzar üslubun işgüzar qolu üçün o baxımdan daha səciyyəvidir ki, burada hər hansı kütləvi- təntənəli ünsiyyət, yaxud münasibətdən söhbət getmir. Kommunikativ situasiyanın tərəfləri – kommunikantlar birbaşa üz- üzə dayanırlar. Doğrudur, həmin üz- üzəlİK

topluma (məsələn, Universitetin professor- müəllim heyətinə, tələbələrinə, texniki işçilərinə və s. müraciət edərkən müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır, lakin yenə də təsəvvür etmək çətin deyil ki, birinci və ikinci modellərlə müqayisədə üçüncü model kommunikantların birbaşa əlaqəsini tələb edir.

Təyin müraciət etiketlərində, bir növ, təntənənin, hətta rituallığın göstəricisidir. Müraciət model- etiketində təyin komponenti yoxdursa, deməli, xitab işgüzar məqsədlə edilir. Və bu zaman özünü göstərən semantik əlamətlərdən biri informasiyanı verənlə onu qəbul edən, yaxud edənlərin arasında sosial- informativ asılılıq aktının olmasıdır: ya birbaşa, ya da dolayısı ilə görünür ki, informasiyanı qəbul edən və ya edənlər həmin informasiyanı verəndən asılıdır.

Əlbəttə, müraciət edən, əslində, hələ ki, heç bir aktiv informasiya ifadə etmir, ancaq hətta müraciətin özünün bu cür işgüzarlığı, hər cür təntənədən uzaqlığı göstərir ki, kommunikativ situasiya həmin şəxsə (müraciət edənə) artıq aktiv informativ səlahiyyət tanımışdır. Odur ki, bu cür müraciətlərin arxasınca gələn dialoq mətni də müraciət edənin həmin səlahiyyətini özünün bütün potensial variantlarında nümayiş etdirir; məsələn, üç nitq aktı nümunəsini müqayisə edək:

I nümunə -

- Müstəntiq Əhmədov!

- Bəli, cənab general!

- Siz istintaqını apardığınız işin nə qədər böyük dövlət əhəmiyyəti kəsb etdiyini yaxşımı təsəvvür edirsiniz?

- Bəli, cənab general!

II nümunə -

- Şahid Əhmədov!

- Bəli, möhtərəm hakim!

- Sən baş verən hadisəni öz gözlərinləmi gördün?

- Bəli, möhtərəm hakim!

- Əminsənmi?

- Bəli!

III nümunə -

- Qəsəbə sakinləri! bu ayın 15- də mədəniyyət evinin təntənəli açılışı olacaqdır. Maraqlananlar dəvət olunurlar.

Azərbaycan və rus dillərində rəsmi müraciət etiketlərinin dördüncü modeli [təyin + şəxs və ya şəxslər]dən ibarətdir. Məsələn: Hörmətli Əhməd müəlim! – Уважаемый Иван Иванович !; Əziz Aysu xanım! – Дорогая Анна Ивановна !; Əziz bakılılar! – Дорогие москвичи ! və s.

Bu müraciət formasında [təyin + şəxs] modeli [təyin + şəxslər] modelindən yalnız struktur- semantik deyil, həm də funksional təbiətinə görə fərqlənir.

[Təyin + şəxs] modeli müstəqil işlənərkən məzmunca üçüncü modelə yaxınlaşır, lakin bu zaman əmr, asılılıq yox, xahiş, xəfif narazılıq, bir sıra hallarda isə hətta ironiya ifadə edilir. Məsələn:

1) xahiş -

- Hörmətli Əhməd müəllim, xahiş edirəm, bir az bərkdən danışasınız .

2) xəfif narazılıq -

- Hörmətli Əhməd müəllim, reqlamentə riayət etmək məcburiyyətindəyik.

3) ironiya -

- Hörmətli Əhməd müəllim, sizin çıxışınızda qaldırdığımız məsələlər öz ideoloji əhəmiyyətini keçən əsrin sonlarında itirmişdir.

Həmin modelin birinci müraciət modelinə əlavə olaraq işlənməsi də nitq praktikasında geniş yayılmışdır. Belə ki, əvvəlcə müraciətin tam modeli işlənir; məsələn: Bakı şəhərinin hörmətli meri cənab Əhməd Əhmədov!.. Hörmətli Əhməd müəllim!; Bakı şəhəri merinin hörmətli birinci müavini xanım Alsu Əhmədova!.. Hörmətli Alsu xanım! və s.

[Təyin + şəxslər] modeli sərbəst şəkildə işlənir və prinsip etibarilə, tam rəsmi münasibət ifadə edir; məsələn:

Hörmətli qurultay! – Уважаемый съезд!; Hörmətli dənizçilər! – Дорогие моряки!; Əziz dostlar – Дорогие друзья və s.

Azərbaycan və rus dillərində rəsmi müraciət etiketlərinin beşinci modeli [şəxs və ya şəxslər]dən ibarətdir. Məsələn: Əhməd müəllim! – Иван Иванович!; Aysu xanım! – Анна Ивановна!; Xanımlar və cənablar! – Дамы и господа!; Dostlar! - Друзья! və s.

Bu modelin dördüncü modelə həm uyğun, həm də fərqli cəhətləri vardır.

Azərbaycanca Əhməd müəllim müraciət etiketinin bir sıra təzahür variantları (etiket-sinonimlər) vardır ki, onların içərisində geniş yayılmaq iddiasında olan Əhməd bəydir. Kifayət qədər zəngin ənənəyə malik bu forma “müəllim” formatı ilə hələ sıxışdırılmaqda olsa da, “bəy” formatlı müraciətin (xatırladaq ki, bunun Türkiyə ənənəsi də türkdilli mədəni mühitə davamlı təsirini göstərməkdədir) bu və ya digər dərəcədə perspektivliliyi şübhə doğurmur.

Rus dilində Иван Иванович (Анна Ивановна)! Müraciət forması o qədər geniş yayılmış, dərindən kök salmışdır ki, artıq müraciət texnologiyasında mental əlamətə çevrilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rusdilli təcrübədə şəxsə bu cür müraciət edilməsi müxtəlif sosial və ya zümrə təbəqələşməsinin fəvqündədir. Yəni Rusiyanın ən böyük ictimai, siyasi, mədəni nüfuzə malik insanlarından tutmuş ən aşağı təbəqəyə qədər hamıya həmin müraciət forması ilə xitab edilməsi çox ciddi birləşdirici mədəni amil sayıla bilər.

Qeyd edək ki, sovet dövründə müxtəlif türk xalqlarında bu cür müraciətin yayılmasının müəyyən faktları mövcud olmuş, bu hadisənin bəzi qalıqları indiyə qədər müşahidə olunmaqdadır.

Toplu müraciət formalarına gəldikdə isə burada “rəsmi neytrallıq”la “rəsmi simpatiya”-nı bir- birindən fərqləndirmək lazım gəlir:

1) “rəsmi neytrallıq” bildirən müraciətlər – Xanımlar və cənablar!/ Дамы и господа!; Əskərlər!/ Солдаты!; Alay!/ Полк! və s.

2) “rəsmi simpatiya” bildirən müraciətlər: Dostlar!/ Друзья!; Qardaşlar!/ Братья!; Uşaqlar!/ Дети! və s.

Mürəkkəb tərkibli rəsmi müraciət etiketlərində yuxarıda barəsində bəhs etdiyimiz müraciət modellərindən bir neçəsi eyni zamanda işlənir. Məsələn:

Hörmətli cənab nazir! Hörmətli yazıçılar! Əziz oxucular!/ Уважаемый господин министр! Уважаемые писатели! Дорогие читатели!; Hörmətli rektor, hörmətli müəllimlər, əziz tələbələr!/ Уважаемый ректор, уважаемые преподаватели, дорогие студенты! və s.

Müşahidələr göstərir ki, bu cür mürəkkəb tərkibli rəsmi müraciət etiketləri, bir qayda olaraq, nitqin – məruzə və ya çıxışın əvvəlində işlənir. Sonra isə sadə müraciət etiketlərindən – Xanımlar və cənablar!/ Дамы и господа!; Əziz dostlar!/ Дорогие друзья! və s. – istifadə olunur.

Rəsmi müraciət etiketlərinin struktur- semantik modellərinin Azərbaycan və rus dillərində müqayisəli öyrənilməsi göstərir ki, burada tipoloji oxşarlıq (universallıq) üstünlük təşkil edir,

müəyyən fərqlərə gəldikdə isə bu rus dilinin flektiv, Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşa malik olması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. Multidissiplinar dilçilik. – Bakı: Elm və təhsil, - 2021. - 180 s.
2. Dirçəliş – XXI əsr, - 2013. № 180. - 428 s.
3. Əsgərov, M. B. Dillərin leksik- qrammatik səviyyədə tədqiqinin linqvo-psixoloji problemləri: / Filologiya elmləri doktoru ... dis. avtoreferatı /. - Bakı, 2014. - 58 s.
4. Mahmudova, T.Ə. Rus dilindən azərbaycancaya tərcümənin nəzəri problemləri (ictimai-siyasi mətnlərin tərcüməsi əsasında): / Filologiya elmləri namizədi ... dis. avtoreferatı /. - Bakı, 1999. - 28 s.
5. Формановская, Н.И. Культура общения и речевой этикет. Москва: ИКАР, 2005. 250 с.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОФИЦИАЛЬНЫХ ОБРАЩЕНИЙ

Гусейнова Айтэн Ариф гызы
Резюме

В статье проведена структурно-семантическая классификация официальных обращений на материале азербайджанского и русского языков. Анализ показывает, что официальные обращения по структурно-семантическому принципу можно разделить на модели:

Первая модель: обращение + официальный статус + лицо или лица.

Вторая модель: обращение + официальный статус.

Третья модель: официальный статус + лицо или лица.

Четвертая модель: обозначение + лицо или лица.

Пятая модель: лицо или лица.

Каждая из этих моделей, помимо отображения ряда параметров с точки зрения компонентов, из которых они организованы, комбинируется друг с другом для создания сложных официальных обращений.

Официальные обращения в азербайджанском и русском языках, в основном, состоят из эквивалентных друг другу моделей. Определенные существующие различия возникают из-за агглютинативной структуры азербайджанского языка и флективной структуры русского языка.

STRUCTURAL-SEMANTIC CLASSIFICATION OF OFFICIAL APPEALS

Huseynova Aytan Arif
Summary

The article carried out a structural-semantic classification of official appeals based on the material of the Azerbaijani and Russian languages. The analysis shows that official appeals according to the structural and semantic principle can be divided into models:

The first model: address + official status + person or persons.

The second model: appeal + official status.

Third model: official status + person or persons.

Fourth model: designation + person or persons.

Fifth model: person or persons.

Each of these models, in addition to displaying a number of parameters in terms of the components from which they are organized, are combined with each other to create complex formal messages.

Official addresses in the Azerbaijani and Russian languages mainly consist of models equivalent to each other. Certain existing differences arise due to the agglutinative structure of the Azerbaijani language and the inflectional structure of the Russian language.

*Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
Daxil olduğu tarix 08 iyun 2022-ci il*

UOT:81.

BİR SÖZÜN İKİLİ XÜSUSİYYƏTƏ MALİK OLA BİLİB-BİLMƏMƏSİ HAQQINDA

*Dos. Mehrəliyeva Gülcöhrə
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Dilçiliyə dair əsərlərdə möhkəm kök salmış və qrammatika kitablarında dil materiallarının təsvir və izahında praktik şəkildə öz tətbiqini tapmış məsələlərdən biri bir sözün ikili xüsusiyyətə malik ola bilib-bilməməsi məsələsidir.*

Bu məsələyə münasibət həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində birmənalı olmamışdır. Belə ki, bir qrup dilçilər semantik, digər qrup dilçilər isə sintaktik prinsipə əsasən fikirlərini izah etmişlər.

Burada həmin fikirlər nəzərdən keçirilir və yeri gəldikcə münasibət bildirilir.

Açar sözlər: ikili xüsusiyyət, yaxşı, pis, gözəl, sifət, zərf

Ключевые слова: двойной признак, хороший, плохой, красивый, прилагательное, наречие.

Key words: double sign, good, bad, beautiful, adjective, adverb.

Dilçilik əsərlərində möhkəm kök salmış və qrammatika kitablarında dil materiallarının təsvir və izahında praktik şəkildə öz tətbiqini tapmış məsələlərdən biri bir sözün ikili xüsusiyyətə malik ola bilib-bilməməsi məsələsidir.

Bu məsələyə münasibət həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində birmənalı olmamışdır. Belə ki, tədqiqatçıların bir qismi bir sözün ikili xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edirlər. Bu baxımdan N.K.Dmitriyev bu məsələdə dilçiləri iki qrupa ayırır və daha çox sifət və zərf qarşılaşdırılmasında özünü göstərən fikirləri nəzərə alaraq, öz fikrini konkret bir fakt əsasında təqdim edir: “fəna çocuq fəna okuyur (pis uşaq pis oxuyur). Müəllif qeyd edir ki, birinci qrup tədqiqatçıların fikrinə görə fəna sözü hər iki halda sifətdir. Digər qrup tədqiqatçıların fikrinə görə fəna sözü birinci halda sifət, ikinci halda zərfdir” (8. 28). N.K.Dmitriyev birinci qrup tədqiqatçıların tərəfində durur, yəni o, fəna sözünün hər iki halda sifət olduğunu qəbul edir.

N.K.Dmitriyev bu fikri ilə bərabər, türk dillərində bir sıra sözlərin nitq hissələri baxımından ikili, hətta üçlü xüsusiyyətini də qəbul edir. O, qeyd edir ki, Türk dilində xeyli söz qrupları vardır ki, öz mahiyyətinə görə, bir nitq hissəsinin çərçivəsinə sığmır, iki, yaxud hətta üç kateqoriya arasında keçid qütblərində dayanır.

N.A.Baskakov vaxtilə eyni sözü yerinə görə həm sifət, həm də zərf, hətta dəmir, daş, altun isimlərini də sifət kimi təqdim edir. Lakin sonralar bu mövqeyini dəyişmişdir. O, qrammatik söz qruplarını qeyd edərək yazır ki, bu ad və feil bölgülərində hər biri müəyyən funksional normaya malikdir ki, müasir qrammatikalarda tez-tez qarışıq salınır və əsassız olaraq müxtəlif ad və feil bölgülərinə aid edilir (9. 112-113).

Y.Seyidov qeyd edir ki, bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilməsi imkanı haqqında məsələ morfoloji normalaşması zəif olan dillərlə əlaqədar meydana çıxmışdır. (9. 114).

İ.İ.Meşşaninov yazır: “Bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaları mühafizə edən söz özünə məxsus olmayan mövqedə çıxış edəndə də həmin kateqoriyanı qoruyub saxlayır. İsim yalnız özünün daimi vəzifələri olan mübtədə və tamamlıq deyil, təyin, zərflik və xəbər də ola bilər. Bununla həmin nitq hissəsi öz xüsusiyyətini dəyişmir. Bax bu, çox vaxt nəzərə alınmır” (4. 247).

Y.Seyidov qeyd edir ki, eyni sözün ancaq bir nitq hissəsinə daxil ola bilməsi fikrinin əleyhinə olan dilçilər nəzəri cəhətdən ciddi sübutlara malik olmasalar da, onların müəyyən təsir dairəsi var: ən əsası odur ki, praktik qrammatikalarda nitq hissələri üzrə söz paylaşmaları daha çox bir sözün bir neçə nitq hissəsinə daxil ola bilməsi istiqamətində olmuşdur. Bu mövqe daha çox o vaxt özünə yer tapır ki, ya nəzəri cəhətdən düzgün mövqe seçilmir, ya da heç bir nəzəri mülahizə yada salınmadan, bu və ya digər sözün nitq hissəsi kimi müəyyənləşməsində onun cümlədə yeri ən mühüm göstərici hesab edilir. Dilçilik tarixi, xüsusən nitq hissələrinin tədqiqi tarixi göstərir ki, belə münasibət özünü doğrultmur (. 115-116).

Eyni sözün ikili xüsusiyyətə malik olması Azərbaycan dilçiliyində də olubdur və indi də var.

H.Mirzəzadə özünün 1990-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” dərsliyində zərf nitq hissəsindən danışarkən yazır: “Müasir Azərbaycan dilindəki zərf-sifət uyğunluğu orta əsrlərin yazılı nümunələrində də özünü göstərir, deməli, bu, qədimdən gələn prosesdir. Bu cümlədə eyni söz-həp (hamı, hamısı, bütün) yerinə görə əvəzlik və zərf kimi çıxış edir: Həp bəklər həp binsünlər, dedi (Dədə Qorqud). Bu uyğunluq söz yaradıcılığı səviyyəsində daha əyanidir. Məsələn: Ləbünü qanlı gözəli can oldu fəda (Q.Bürhanəddin); Bəbək-siz qalsın ol göz ki, bu xalın qədrin bilməz (Nəsimi)-məlumdur ki, eyni morfoloji şəkildə (qan-lı, bəbək-siz) həmin sözlər sifət məzmunu da bildirir. Bunlar ancaq sintaktik mövqeləri ilə fərqlənir. Həmin fakt bu mətnə əyaniləşir: Eyib-siz yar istəyən yarsız qalır (“Oğuznamə”)-birinci sifət, ikinci zərfdir (3. 179-180).

Ə.Dəmirçizadə bu məsələyə öz mövqeyini dəmir, daş kimi isimlər əsasında bildirir. O, həmin sözləri isim mövqeyindən çıxarıb sifət mövqeyinə salır və bu mövqedə onları məcazlaşdıraraq sifətlərə yaxınlaşdırır: dəmir qızdırıldı, dəmir qaşığı-dəmir bilək; Daş parçalandı və s. Bununla yanaşı, Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, dəmir və daş sözləri bütün hallarda isim olaraq qalır, sifətə çevrilmir (7. 48-49).

M.Ş.Şirəliyev qeyd edir ki, Azərbaycan dilində bir sıra sözlər var ki, cümlədə öz əsas funksiyaları ilə yanaşı, başqa nitq hissəsinin də funksiyasını yerinə yetirir. O, taxta, dəmir, polad, gümüş, qızıl isimlərini, keyfiyyət bildirən yaxşı, pis sifətlərini, çox, xeyli, qeyri-müəyyən

saylarını nümunə kimi verir və fikrini bir isim- taxta ismi üzərində cəmləşdirərək yazır: Taxta sözü leksik-qrammatik cəhətdən isimdir. Bu söz sintaksis sahəsinə daxil olan kimi, yəni başqa sözlərlə əlaqədə (taxta qaşığı) sifətin sintaktik funksiyasını yerinə yetirir, ancaq isimliyini itirmir. Yaxud yaxşı sözünü götürək: leksik qrammatik mənada o, ancaq cümlədə feillə əlaqədə zərf funksiyasında çıxış edir (9. 119).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir nitq hissəsi cümlədə işlənərkən bir neçə sintaktik vəzifə daşıyır, ancaq bu o demək deyildir ki, onlar başqa nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, isim ilk növbədə mübtədə, tamamlıq, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək xəbər olduğu kimi, atributivləşdikdən sonra cümlənin təyini olur, ancaq bir nitq hissəsi kimi isim olaraq qalır. Digər nitq hissələri haqqında da bunları qeyd etmək olar ki, cümlədə hansı sözə aid olursa olsun, hansı cümlə üzvü vəzifəsi daşıyarsa daşısın, həmin nitq hissələri öz funksiyasını dəyişmişdir. Burada nitq hissələrinin sintaktik vəzifəsi nəzərə alınmadığından, təbii ki, ciddi dolaşılığa, paralelliyə gətirib çıxardığı göstərilir.

Y.Seyidov “Zərf-feil” tipli feli birləşmələrdən danışarkən qeyd edir ki, “Eyni leksik-qrammatik mənalar zərflə aid olduğu kimi, ismə, sifətə, saya, əvəzliyə də aiddir,...biz də o fikirdəyik ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində yaxşı sözü, qrammatik-sintaktik mövqeyindən asılı olmayaraq, hər yerdə sifətdir. Lakin bir həqiqəti də inkar etmək olmaz ki, yaxşı oxumaq birləşməsindəki yaxşı sözü yaxşı kitab birləşməsindəki yaxşı sözünün həm eynidir, həm də eyni deyil. Bu mənada eynidir ki, burada yaxşı sözünün ümumi leksik əsası dəyişmişdir, sözü müstəqil leksik vahid kimi şərtləndirən əsas mənə qalır. Varlığın əlamətini bildirmək üçün dünyaya gələn yaxşı sözü yaxşı oxumaq birləşməsində elə mühüm keyfiyyət qazanmış ki, o, yeni leksik vahid hesab oluna bilsin. Lakin yaxşı sözünün yaxşı oxumaq birləşməsində heç bir mənə dəyişikliyinə uğramadığını da demək olmaz. Burada bir qədər mücərrədləşmə, əşyadan uzaqlaşma prosesi var. Elə bu tipli sözlərin ikinci mövqedə zərf olub-olmaması haqqında fikir ayrılığı da buradan gəlir. ...Eyni fikri çox, az, xeyli sözləri haqqında da demək olar” (10. 374).

“Müasir Azərbaycan dili” adlı üç cildlik əsərin ikinci cildinin “Giriş”ində bu məsələyə toxunulur, lakin burada məsələ başqa şəkildə qoyulur. Qeyd edilir ki, “Eyni leksik mənəli, hətta tamamilə eyni formalı söz (yaxşı, pis, duzlu) isimləri təyin etdikdə sifət, feilləri (hərəkəti) təyin etdikdə zərf olur” (6. 10). Demək, burada konkret olaraq zərf və sifəti ayırmaq üçün həmin sözlərin sintaktik mövqeyi əsas götürülür.

Y.Seyidovun əvvəldə qeyd etdiyimiz fikrindən fərqli olaraq, bir fikri də diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır: “Əslində bu sözlərin hər biri bir nitq hissəsinə aiddir: yaxşı, pis-sifət; səhər, aşağı-isim; az, çox, xeyli-say; ora, burə-əvəzlik; əvvəl, sonra-zərf; demək, deməli-feildir” (9.120).

A.Aslanov “yaxşı, pis, gözəl, şirin” sözlərinin həm sifət, həm də zərf vəzifəsində işləndiyini qeyd edir. O, yazır ki, “Bu sifətlər isimlərin əvvəlində gəldikdə onların keyfiyyətini müəyyən edir; məs.: yaxşı ev, pis adam, gözəl şəkil, şirin meyvə. Bu sözlərin, həqiqətən sifət olduğunu izah etmək üçün onları cümlədə işlətmək lazım gəlmir və buna ehtiyac da yoxdur. Lakin həmin sözlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini müəyyənləşdirməkdən başqa, bir çox hallarda hərəkətin də keyfiyyətini bildirir. Həmin sözlərin həm də zərf olduğunu, yəni bunların hərəkətin keyfiyyətini bildirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onları feil ilə yanaşı işlətmək lazımdır. Məsələn, yaxşı, gözəl, şirin, pis sözlərinin həm də zərf olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onları cümlədə işlətmək lazımdır” (2. 228).

A.Aslanov gecə, gündüz, səhər, axşam, sabah kimi sözlərə də ikili mövqedən (isim-zərf) yanaşır.

M.Hüseynzadə “Zərf” nitq hissəsindən danışarkən qeyd edir ki, bütün nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin də başqa nitq hissələri ilə şəkilcə eyniliyi vardır. Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkilcə sifətlərlə (sifət-zərf), kəmiyyət zərflərinin bir qismi saylarla (say-zərf) ortaqdır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəsini, əşyaya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Sifət əşyaya, zərf isə hərəkətə (feil), əlamətə (sifətə və ya zərfa) aid olur. Məsələn: Çox keçmişəm bu dağlardan; Durna gözlü bulaqlardan (S.Vurğun) cümləsində çox sözü nə dağın, nə də bulağın çoxluğunu bildirir. Çox sözü keçmək işinin kəmiyyətini bildirdiyi üçün qeyri-müəyyən say deyil, kəmiyyət zərfdir. Yaxud: Çoxdan çox pay düşər, azdan az cümləsində çox, az sözləri qeyri-müəyyən miqdar sayı hesab edildiyi halda, Burda şahlar, dərəbəylər, xanlar; Şəni-şövkət keçirən xaqanlar; Çoxdan öz vaxtını tərək etmişdir. Göyün altında sönüb getmişdir (S.Vurğun) şərinde çoxdan sözü heç bir əşyanın kəmiyyətini bildirmir, yalnız tərək etmişdir, sönüb getmişdir feillərinin (hərəkətlərin) zamanını bildirən zaman zərfdir (5. 200).

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci cümlədə işlədilən çox sözü hansı sözə aid olmasından asılı olmayaraq, qeyri-müəyyən miqdar sayıdır və sintaktik vəzifəsinə görə kəmiyyət zərfi deyil, kəmiyyət zərfliyidir, ikinci cümlədəki çox sözü sintaktik vəzifəsinə görə təyindir. Çoxdan sözü isə lüğəti mənasına görə düzəltmə zaman zərfi, sintaktik vəzifəsinə görə zaman zərfliyidir. Yəni burada həmin sözlərin semantik mənası əsas alınmış, sintaktik vəzifəsi nəzərdən qaçırılmışdır.

A.Nağdəliyev qeyd edir ki, başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq, zərfin müəyyənlişməsində bəzi çətinliklər üzə çıxır.

Müəllif həmin çətinlikləri belə əsaslandırır: Bu çətinliklərin biri odur ki, zərfin müəyyənlişdirilməsində sintaktik prinsip əsas götürülür. Bu prinsipə görə bəzi ad bildirən nitq hissələri-isim, sifət və say feildən əvvəl gəldikdə zərf sayılır. Məsələn: xeyli adam-xeyli danışmaq; bərk kəndir-bərk tutmaq və s.

A.Nağdəliyev fikrini davam etdirərək yazır: “Bəzi dilçilər isə zərfin müəyyənlişdirilməsində semantik prinsipi əsas götürürlər. Bu prinsipə görə işlənmə yerindən asılı olmayaraq, iş, hal və hərəkətin yerini, kəmiyyətini, zamanını bildirən bütün sadə sözlər zərfdir: indi, irəli, ertə, aşağı, yuxarı, birgə, xeyli, yaxşı, pis və s. (1. 369).

Buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirərək, qeyd etməliyik ki, bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaları mühafizə edən hər bir söz özünə məxsus olmayan mövqedə çıxış edəndə də öz xüsusiyyətini dəyişmir. Belə ki, bir sözün müxtəlif nitq hissələri kimi izah olunması düzgün sayıla bilməz. Çünki nitq hissələri mahiyyətə müxtəlif söz sinifləri olduğuna görə eyni bir söz yalnız bir nitq hissəsi ola bilər, cümlə daxilində isə müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyır.

Ədəbiyyat

- 1.A.Nağdəliyev. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Gəncə, 2016.
- 2.Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, 1960.
- 3.H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990.
- 4.İ.İ.Meşşaninov. Çleni predlojeniya i çasti reçi, L., 1978.
- 5.M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 2007.
- 6.Müasir Azərbaycan dili, II cild, Bakı, 1980.

7. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (dərs vəsaiti), Bakı, 1961.

8. N.K. Dmitriyev. Stroy tyurkskix yazıkov, M., 1962.

О ВОЗМОЖНОСТИ ИЗЛОЖЕНИЯ ДВОЙНЫХ ПРИЗНАКОВ СЛОВА

Мехралиева Гюльчохра

Резюме

Одним из вопросов, прочно укоренившихся в работах по языкознанию и практически применяемых при описании и объяснении языковых материалов в учебниках по грамматике, является вопрос о том, может ли слово иметь двойственный признак.

Отношение к этому вопросу было неоднозначным как в тюркологии, так и в азербайджанском языкознании. Так, одна группа лингвистов объясняла свои идеи на основе семантического принципа, а другая группа лингвистов объясняла свои идеи на основе синтаксического принципа. Здесь эти взгляды анализируются, и отношение выражается соответствующим образом.

ABOUT ABILITY OF DOUBLE SIGNS OF A SINGLE WORD

Mexralieva Gulcoxra

Summary

One of the questions firmly rooted in works on linguistics and practically used in the description and explanation of language materials in grammar books is the question of whether a word can have a dual feature.

The attitude to this issue was ambiguous both in Turkic studies and in Azerbaijani linguistics. Thus, one group of linguists explained their ideas on the basis of a semantic principle, and another group of linguists explained their ideas on the basis of a syntactic principle. Here these views are analyzed and the attitude is expressed accordingly.

Rəyçi: dos. Yadigar Əliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 iyul 2022-ci il

UOT 811.512.162.

ƏVƏZLİYİN MÖRFOSİNTAKSİSİ

Əliyeva Kəmalə

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

kamalaaliyeva@bsu.edu.az

ORCID: ID/0000-0002-7377-1047

Xülasə: Əvəzlik barədə, onun təyinatı barədə müxtəlif fikirlərin olmasına baxmayaraq, sintaktik zəmində onun rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Əvəzlik, hər şeydən əvvəl, leksik vahid kimi cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir; bu zaman əvəzlik aydın, konkret məna deyil, ümumi məzmun ifadə edir. Əvəzliyin hər bir növü cümlədə müəyyən semantik yük daşımaqla yanaşı, əlaqələndirici rol da oynayır. Əvəzliklər bu və ya digər əsas nitq hissələrini əvəz etdiyində uyğun nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Şəxs əvəzliyi ənənəvi isim xüsusiyyəti

daşıyaraq, mübtədə və tamamlıq funksiyalarında çıxış edirsə, onların cəm də olanları ikili funksiyaya malikdir. Əvəzliyin ən mühüm sintaktik funksiyalarından biri əlaqələndirmə, komponentləri bağlama vasitəsi olmaqdır. Bütün bunlar əvəzliyin Azərbaycan dilində zəngin funksiyaya malik olduğunu göstərir.

Açar sözlər: əvəzlik, nitq hissəsi, semantik yük, sintaktik rol, şəxs əvəzliyi

Ключевые слова: местоимение, часть речи, смысловая нагрузка, синтаксическая роль, личное местоимение

Keywords: pronoun, part of speech, semantic load, syntactic role, person pronoun

Dildə hər bir vahid funksiyaya malikdir; səsdən tutmuş cümləyə, mətnə qədər hər bir vahid ünsiyyətin qurulmasında, fikrin ifadəsində bu və ya digər dərəcədə iştirak edir. Nitq hissələri isə söz səviyyəsində fikrin ifadəsinin əsas komponentləridir. Sözlər nitqin qurulmasında məna-məzmun cəhətinin formalaşmasının əsas vahidi olaraq iştirak edir; müstəqil lüğəvi mənalı sözlər bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnərək, müəyyən fikir ifadə edən cümləni formalaşdırır. Lakin əsas nitq hissələrindən olan əvəzlik bu xüsusiyyəti ilə yanaşı, sintaktik konstruksiyaların, o cümlədən cümlənin struktur cəhətdən qurulmasında da əhəmiyyətli rol oynayır.

Dilçilikdə funksiya və vəzifə haqqında müxtəlif fikirlər vardır; bəziləri onları eyniləşdirsələr də, digərləri fərqli anlayışlar kimi təqdim edirlər. Sözlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin əlaqəsində özünü göstərən özəllikləri nəzərə almadan funksiya və vəzifə anlayışlarının mahiyyətini də izah etmək mümkün deyil. Belə ki, elə nitq hissələri var ki, onların morfoloji xüsusiyyətləri sintaktik vəzifələrinə nisbətən zəngindi, yaxud, əksinə. Bu zaman nitq hissələrinin kateqorial cəhətləri, sözlərlə əlaqəsindəki dinamika və s. cəhətlər əsas alınır. Məlumdur ki, nitq hissələri içərisində qrammatik kateqoriya və ya anlayış baxımından isim və feil zəngin olub, rəngarəng funksional mövqələrdə çıxış edə bilir. Bu fikri digər nitq hissələri barədə demək mümkün deyil. Lakin bu heç də həmin nitq hissələrinin nitqdə zəif mövqeyə malik olduğu fikrinə gəlmir. Bu cəhətdən əvəzliyin mövqeyi daha çox diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, əvəzliyə bir nitq hissəsi kimi münasibət heç də birmənalı olmamışdır; vəziləri onları köməkçi adlar, digərləri köməkçi nitq hissələri hesab etmişlər. Hətta bəzi dilçilər əvəzliyi əsas nitq hissəsi kimi ayırsalar da, onları adlara adekvat öyrənməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişlər. Bütün bunların hamısı əvəzliyin konkret lüğəvi mənaya malik olmaması, ümumilik bildirməsi olmuşdur. Lakin əvəzliyə heç də sadə bir nitq hissəsi kimi baxmaq olmaz. Əvəzlik digər əsas nitq hissələrindən fərqli bəzi qrammatik: morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Azərbaycan dilində əvəzliyi sistemli şəkildə araşdıran, bu barədə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Z.Şahbazova əvəzliyin sintaktik səviyyədəki rolu, funksiyasından da ətraflı bəhs etmişdir.(15; 16)

Hər şeydən əvvəl, əvəzlik digər əsas nitq hissələri kimi sadə cümlənin komponentlərindən olub, əvvəlki cümlədəki hər hansı anlayışı konkretləşdirməyə xidmət edir. Bu zaman əvəzlik təkrarçılıqdan qaçmaq kimi funksiyanı yerinə yetirdiyi kimi, müvafiq anlayışı da konkretləşdirir. Q.N.Kondratyeva əvəzliyin bu cəhətini xüsusi diqqətə çatdıraraq qeyd edir ki, əvəzliklərin hər bir dildə konkretləşdirici vasitələri vardır. Müəllif əvəzliklə ifadə olunmuş ikitərkibli feili tərkibli cümlələrdə bunun olduğunu xüsusi nəzərə çatdırır.(7 : 50-57)

Qeyd edək ki, hər bir əvəzliyin cümlədə yeri və funksiyası vardır. Bununla yanaşı, özünəməxsus xüsusi kateqoriyası olmayan əvəzlik ismə aid müəyyən kateqoriya əlamətlərini qəbul edərək sintaktik-semantik mövqeyində də dəqiqləşdirmələrə malik olur. Xüsusən şəxs və qeyri-müəyyən əvəzlilərisim kimi bəzi substantiv əlamətlərlə xarakterizə oluna bilər. Lakin onu da demək lazımdır ki, şəxs əvəzliyi, bir qayda olaraq, ismi əvəz etsə də, onun bütün morfoloji əlamətlərinə yiyələnə bilmir; şənsübiyyət, cəmlilik şəkilçisi qəbul etmir, cümlənin təyini ola bilmir və s. Bunlar isə əvəzliyin özünün xüsusi semantik-qrammatik səciyyəsi ilə bağlıdır.

Şəxs əvəzliyin yiyəlik hal və mənsüblub anlayışı yaradan –k1, -ki şəkilçisindən sonra yenidən hal şəkilçisi qəbul edib, müvafiq sintaktik funksiya yerinə yetirə bilər: mənimkinin, səninkinin və s. Bu sözlərin ikinci dəfə hal şəkilçisini qəbul etməsi –k1, -ki şəkilçisi vasitəsilə başqa leksik vahidə çevrilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, həmin sözlər isim kimi, digər kateqoriyalara aid şəkilçiləri də qəbul edərək müxtəlif funksiyalarda çıxış edə bilər: mənimkilərindir və s. Eyni vəziyyət “bu” işarə əvəzliyi, “öz” təyin əvəzliyi və bəzi qeyri-müəyyən əvəzlilərdə müşahidə edilə bilər.

“Öz” təyin əvəzliyinin müxtəlif morfoloji formalara düşə bilməsi, habelə təkrar şəklində müxtəlif vahidlər kimi formalaşması onun sintaktik zəmində rəngarəng funksiyaları yerinə yetirməyə şərait yaradır. Bu barədə dilçiliyimizdə müəyyən araşdırmalar vardır. Bu söz istər təklidə, istərsə də müxtəlif qrammatik formalarda təkrarı halında müxtəlif sintaktik vəzifələri yerinə yetirə bilər. Lakin bu sözün müxtəlif formalarda təkrarı müstəqil leksik vahid kimi formalaşma bilmir: *öz-özünə, öz-özünü, öz-özündən* və s.

“Öz” təyin əvəzliyinin sintaktik zəmində istifadə formalarından biri şəxs əvəzliyi ilə birlikdə işlədilməsidir: *mən özüm, sən özün, o özü, biz özümüz, siz özünüz, onların özü* və s. Bu ifadələr, bir qayda olaraq, cümlənin mübtədası funksiyasında çıxış edir: *Mən özüm beşinci briqadada çalışıram*. Bu cümlənin mübtədasının nə olduğu barədə bəzən mübahisə özünü göstərir. Bu tip cümlələrinin mübtədası “*mən*” və ya “*özüm*” sözü də düşünülə bilər. Hər iki halda xəbər mübtədə ilə uzlaşır. Əslində dilimizdə birinci şəxsə iki söz (*mən, biz*), ikinci şəxsə də iki söz (*sən, siz*) vardır və xəbərin məhz bu sözlərlə müvafiq uzlaşma faktı vardır. “*Özüm*” və “*özün*” sözlərinin müvafiq olaraq bir və ikinci şəxs üzrə xəbəri uzlaşma ilə özünə tabe etməsi düşündürücüdür. Bəzi dilçilər həmin sözləri müvafiq şəxs əvəzlilərinin, yəni mübtədaların əlavəsi kimi təqdim edirlər. Lakin demək lazımdır ki, əlavələr istənilən halda üçüncü şəxsə olur və xəbər birinci və ikinci şəxsə aid mübtədə ilə uzlaşmır. Deməli, “*mən özüm*” ifadəsi bir vahiddə çıxış edir və birinci komponent ellipsisə uğradıqda belə, şəxs məzmunu yerində qalır. Z.Şahbazova bu formadan, daha dəqiqi, “*mənim özüm*” formasından bəhs edərkən onun üçüncü növ təyini söz birləşməsi olması fikrini irəli sürür. (15 :20)

Əvəzlilər bu və ya digər əsas nitq hissələrini əvəz etdiyində uyğun nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Digər tərəfdən, müvafiq nitq hissələri kimi, fərqli funksiyalar da yerinə yetirə bilər. Bu baxımdan şəxs əvəzlilərinin cəmi olan sözlərin sintaktik vəzifəsində maraqlı hal müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, şəxs əvəzliləri, xüsusən birinci və ikinci şəxs əvəzliləri əsas etibarilə insan anlayışı ifadə edir və elə buna görə də işin subyekt, bəzən isə obyekt olmaq etibarilə qrammatik mübtədə və ya tamamlıq olur. Lakin şəxs əvəzlilərinin cəmi şəxs--əşya anlayışı ilə yanaşı, məkan məzmunu da bildirə bilər. Bu şəxs əvəzliləri yönük, yerlik, çıxışlıq hallarda iki məzmun bildirə bilər: obyekt və məkan. İkinci halda “*bizə (bizdə, bizdən), sizə (sizdə, sizdən), onlara (onlarda, onlardan)*” sözləri yer zərfliyinin sualını tələb

edir. Məsələn: “*Bu kitabı bizə ver*” cümləsində “*bizə*” sözünü iki cür təhlil etmək olar: *kimə? və haraya?* suallarını tələb edən vasitəli tamamlıq və ya yer zərfliyi. İkinci halda bu söz –gil şəkilçisinin ifadə etdiyi anlayışla müəyyən olunur: *bizə--kimə?, haraya?; xalamgilə--kimə?, haraya?* Bu isə həmin şəxs əvəzlilərin qrammatik və semantik özəlliyinin vəhdətində meydana çıxır.

Əvəzlildən bəhs edərkən qeyri-müəyyən əvəzliyə aid olan “*kimsə*” sözü də maraq kəsb edir. Bu söz yerinə görə iki məzmununda işlədilir: qeyri-müəyyən və inkar. Məlumdur ki, dilimizdə bu sözlə paralel “*kim isə*” qeyri-müəyyən əvəzliyi də fəaliyyət göstərir. Bəzi tədqiqatçılar bu sözlərin başqa-başqa vahidlər olduğu fikrindədir. Y.Seyidov ümumiyyətlə düzəltmə və mürəkkəb əvəzliyin olması fikri ilə bəzişmır. Müəllif “*biri, kimi, hərə, kimsə, nəyə*” əvəzlilərinin tərkib komponentlərinə ayrıldığı qeyd etsə də, ikinci komponenti qrammatik şəkilçi kimi təqdim edir. “*Kimsə, nəyə*” əvəzlilərinin sual əvəzliyi və ədatın birləşməsindən yarandığı fikrindədir.(14 : 99) Maraqlıdır ki, müəllif “*kim isə*” və “*kimsə*” sözlərinin bir məqamda ekvivalent olduğunu söyləyirsə, digər məqamda ekvivalent olmadığını göstərir.

Burada bizi daha çox maraqlandıran məsələ “*kimsə*” sözünün iki anlayışı ifadə etməsidir; bu sözlər ayrı-ayrı leksik vahidlər kimi öyrənilə bilərmə?! Bu məsələdə də ikili fikirlə qarşılaşırıq: bir fikrə görə bəli, digər fikrə görə yox! Türk dillərinin müqayisəli morfoloqiyasından bəhs edən A.M.Şerbak qeyd edir ki, əslində türk dillərinin xüsusi inkar əvəzliləri yoxdur.(17 :137) B.A.Serebrennikov da bu fikirdədir ki, ilkin türk dilində xüsusi inkar əvəzliyi olmamışdır. (13 :148) Qeyd edək ki, ilk dəfə əvəzliyin ayrıca bir növü kimi inkar əvəzliyinin ayrılması Azərb.SSR EA-nın 1960-cı ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında rast gəlirik.(3 : 91) Sonralar bu bölgü başqa əsərlərdə təkrarlansa da, “*kimsə*” sözünün inkar əvəzliyi kimi bu bölgüyə daxil edilməsi birmənalı olmamışdır. M.Hüseynzadə, ümumiyyətlə bu söz haqqında xüsusi bir fikir söyləmir. (5 : 111-116)

Əvvəla, “*kimsə*” sözünün qeyri-müəyyən və inkar məzmununda işləndikdə vurğuları fərqlidir; qeyri-müəyyən olduqda vurğu birinci komponentin, inkar olduqda ikinci komponentin üzərinə düşür. Qeyd edək ki, vurğunun dəyişməsinin sözün həm leksik-semantik, həm də qrammatik təyinatının müəyyənlişməsində müəyyən rolu vardır. “*Qaçaraq, çaparaq*” feili bağlamalarının vurğunun sona keçməsi nəticəsində zərfə, “*görməmiş*” feili sifəti isə sifətə çevrilmişdir. “*Kimsə*” sözü haqqında da uyğun fikri söyləmək olar. İkincisi də odur ki, bu söz qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlədiləndə xəbər həm təsdiqdə, həm inkarda ola bilir, inkar əvəzliyi olduqda isə xəbər ancaq inkarda olur. Məsələn: *Həmı iştirak edirdi, amma kimsə iştirak etmirdi.*(qeyri-müəyyən); *Heç kim iştirak etmirdi, amma kimsə iştirak edirdi.*(qeyri-müəyyən); *Kimsə* (inkar) *yerindən tərpanməsin.*

Maraq doğuran əvəzlilərdən biri də “*bəzi*” sözüdür. Bu sözün də konkret təyinatında mübahisəli məqamlar vardır. Bu söz əksər hallarda təyini əvəzlilərin içərisində verilir.(9 : 175; 6 : 156 və b.), bəzən isə qeyri-müəyyən əvəzlik kimi təqdim edilir. Hətta bəzi dilçilər bu sözdən bəhs etmək istəməmişlər.(5 : 95—118; 4 : 136—163 və b.) Bu söz əslində təyin əvəzliyidir və cümlənin təyini funksiyasını yerinə yetirir. Lakin bu söz cəm və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edəndən sonra “*bəzisi, bəziləri*” şəklində qeyri-müəyyənlik ifadə edir və artıq təyin deyil, mübtədə vəzifəsində çıxış edir: Bəziləri təsərrüfatdan başı çıxmadığı halda, rəhbərlik iddiasına düşür. İlk baxışda elə görünə bilər ki, ismin qarşısında işlənən “*bəzi*” sözü substantivləşmə prosesini keçirərək, müvafiq cümlə üzvü olur. Lakin belə olan halda digər adlar

kimi, cəm şəkilçisini qəbul etdikdə substantiv vəziyyət almış olardı, halbuki bu sözün həmin vəziyyəti dilimizdə işlək deyil, daha doğrusu, “*bəzilər*” formasından istifadə edilmir.

Əvəzliyin mürəkkəb cümlədə də mühüm funksiyası vardır; burada həm tabesiz, həm tabeli mürəkkəb cümləni də qeyd etmək olar. Qaraçay-balkar dilinin qrammatikasından bəhs edən Ə.Abdullayev yazır ki, sonrakı komponentdə işlənən əvəzlik əvvəlki cümlənin tək bir üzvünə işarə etmir, bu əvəzlik həmin komponentin bütün məzmununa işarə edir”.(2 : 531) Bu halda əvəzlik ikinci komponentin müstəqil bir üzvü olmasına baxmayaraq, bu komponentləri həm də əlaqələndirmə vasitəsi kimi çıxış edir, daha dəqiqi, burada semantik bağı yaradır. Məsələn: *Süsən anasının ona verdiyi üzüyü hərdən sandıqdan çıxarıb baxırdı, bu da həmin zamanda ona sakitlik gətirirdi.*(Ə.Səməd) Bu konstruksiyanın birinci komponenti konstruksiyadakı əsas fikri ifadə edir, ikinci komponent isə əlavə informativ yük daşıyır, bir növ, səbəb-nəticə münasibətində səbəb məzmunu aparıcı xarakterlidir. İkinci komponentdə iki əvəzlik işlənmişdir, lakin bunların ikisi haqqında da eyni fikri söyləmək olmaz. Belə ki, ikinci əvəzlik bu komponentin obyekt funksiyasındadır. Daha doğrusu, ikinci komponentdə olan “ona” əvəzliyi vasitəli tamamlıq rolundadır və onun birinci komponentlə əlaqəsi zəifdir, sadəcə, birinci komponentdəki bir üzvü-mübtədanı təkrarlamamaq məqsədindən qaynaqlanır, deməli, birinci komponentin yalnız bir üzvü ilə əlaqələnir. Digər əvəzliyin işlədilməsi isə daha böyük funksiya ilə bağlıdır; buradakı “bu da” ifadəsi bütün birinci komponentdə olan fikrə işarə edir.

Tabeli mürəkkəb cümlədə isə əvəzliyin rolu daha geniş olub, həm baş, həm budaq cümlə ilə əlaqələnir. Bu funksiyalardan birincisi baş cümlədə “qəlib söz” olmasıdır. Qəlib söz həm prepozitiv, həm də postpozitiv baş cümlədə işlənilib budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, məzmunu açılır. Qeyd edək ki, qəlib söz postpozitiv baş cümlədə işləndikdə o həm də qarşılıq söz (korrelyat) adlandırılır.(1: 134) Budaq cümlə növü də məhz bu qəlib sözün sintaktik vəzifəsi ilə müəyyənləşir ki, bu mənada əvəzliyin tabeli mürəkkəb cümlədəki rolu, əhəmiyyəti aşkar olur. Məsələn: *Eləsi (kim?-mübtədə) var, işin nəticəsini düşünmədən addım atır.*(mübtədə budaq cümləsi); *O(hansı?-təyin) adam xoşbəxtidir ki, vətən mənafeyini hər şeydən üstün tutur.*(xəbər budaq cümləsi); *Məqsədim budur(nədir?-xəbər) budur ki, gənclərimizə elmin sirlərini öyrədim.*(xəbər budaq cümləsi) və s. Əksər budaq cümlə növlərində qəlib sözün işlədilməsi ixtiyaridir: işlənilə də bilər, işlədilməyə də. Lakin bəzi budaq cümlə növlərində, xüsusən də tərzi-hərəkət, zaman budaq cümlələrinin müəyyən qismində qəlib sözün işlədilməsi bir tələbdir. Məsələn: *Sədr elə qışqırdı ki, oturanlar bir an nə olduğunu kəsdirə bilmədilər.*(tərzi-hərəkət budaq cümləsi); *Həyat o zaman mənalı olur ki, sevdiyini işlə məşğul olasan.*(zaman budaq cümləsi).

Əvəzlik qəlib postpozitiv baş cümlədə işləndikdə prepozitiv budaq cümlədə əvəzliyin başqa bir növü də işlənir; bu sözlər bağlayıcı söz adlanan sözlərdir ki, onların dəqiq morfoloji təyinatı haqqında da fikirlər birmənalı deyil. Bəzi dilçilər onu sual əvəzliyi, digərləri isə nisbi əvəzlik adlandırırlar. Qeyd edək ki, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri zəngin bağlanma vasitələrinə malikdir ki, onlardan birinin leksik vahid olduğu göstərilir. Bu leksik vahid məhz sual əvəzliyidir. S.E.Malov bu formanın Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlək olduğunu göstərsə də (8: 134-136), göytürk dilinin morfoloqiyası və sintaksisində monoqrafik şəkildə tədqiqat aparan Ə.Rəcəblinin əsərlərində belə qeydə rast gələ bilmədik. (10: 197-227; 11: 484-526) `Maraqlıdır ki, bəzi dilçilər həmin əvəzlilərin sual əvəzlilərləndən əvvəl formalaşdığı fikrini irəli sürürlər. Ə.Ş.Sadiqov bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “...müasir dildə sual

əvəzliyi olanlar əvvəllər nisbi əvəzlik mənasında olmuş, dildə potensial şəkildə nisbi əvəzlik kimi fəaliyyət göstərmiş, sonralar suallıq məzmunukəsb etmişdir.”(12 : 83)

Bizim fikrimizcə, bu münasibətlə razılaşımaq olmaz; belə ki, nisbi əvəzlik kimi ayrıca bir növ kimi təqdim edilən sözlər sual əvəzliyindən başqa bir şey deyildir. Prepozitiv budaq cümləli və məhz bağlayıcı sözlə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlə haqqında türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində olan əsas fikir ondan ibarətdir ki, onlar sual-cavab formasına malikdir; birinci komponent sual, ikinci komponent cavab xarakterlidir. Belə olan halda bağlayıcı söz deyilənin sual əvəzliyi olduğu aşkar olur. Məsələn: *Kim bol məhsul istəyirsə, çox zəhmət çəkməlidir; Nə zaman lazım olsam, qapımı döyə bilərsən; Necə tapşırırdınız, elə də düzmişük* və s.

Bağlayıcı söz, yəni sual əvəzliyi budaq cümlədə işlənməklə baş cümlədə, adətən, müvafiq, uyğun əvəzlik qəlib tələb edir; yuxarıdakı nümunələrin birincisində baş cümlədə əvəzlik qəlib mübtədə, ikinci cümlədə əvəzlik qəlib zaman zərfliyi, üçüncü cümlədə isə əvəzlik qəlib tərz-i-hərəkət zərfliyi buraxılmışdır. Əvəzlik qəlibin işlənilib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq, həmin nümunələrin birincisi müvafiq şəkildə mübtədə, ikincisi zaman və nəhayət. üçüncüsü tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Onu da demək lazımdır ki, bağlayıcı sözün budaq cümlədə hansı funksiyada olmasından asılı olmayaraq, budaq cümlə növü əvəzlik qəlibə görədir, yəni bağlayıcı söz müxtəlif qrammatik formalarda ola bilər, lakin qəlib sözün hansı funksiyada olması budaq cümlə növünü müəyyənləşdirir. Bu isə o deməkdir ki, bağlayıcı söz, adından da göründüyü kimi, baş və budaq cümləni bağlamağa xidmət edir.

Əvəzliyin funksiyalarından biri də qoşulma konstruksiyaları formalaşdırmaqdır. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar bu tip konstruksiyaların son dövrlərdə daha işlək olduğunu göstərsələr də (1 : 345), qədim abidələrə aid tədqiqatlarda hələ ən qədim dövrlərdə bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin olması fikri verilir.(11 : 516-517) Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, struktur xüsusiyyətlərində hansı orijinal cəhətlərin olmasından asılı olmayaraq, onların ikinci komponentinin əvvəlində “o, bu” əvəzliliklərinin müxtəlif hallarda işlədilməsi zəruridir. Məsələn: *Yataqxanada işgüzar bir şərait yaradılmışdı ki, bu da qızların təhsili üçün çox əhəmiyyətli idi; Sevinc geri qayıdanda anasını yerdə başı aşağı tərpanməz oturduğunu gördü ki, bunun da qızın gələcək planlarına ciddi təsiri oldu.* Nümunələrdən göründüyü kimi, qoşulma konstruksiyaların formalaşmasında məhz qeyd edilən əvəzliliklər mühüm rol oynayır. Göründüyü kimi, bu tip konstruksiyalarda komponentlərin əlaqələnməsində bağlayıcı vasitə və semantik bağlılığa görə onlar tabesizlik və tabelilik xarakterlidir. Bunlarda ikinci komponentdə iştirak edən əvəzliyin birinci komponentlə semantik əlaqələnməsində də fərqlilik açıq şəkildə özünü göstərir.

Əvəzlik daha böyük morfoloji formalaşması və buna müvafiq sintaktik zəmində yerinə yetirdiyi funksiyalar daha geniş olub, detallarına qədər izah oluna bilər. Lakin verilən bu izahlar da əvəzliyin cümlədəki rolunun zənginliyini göstərə bilər faktıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərb. dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. “Maarif”, Bakı: 1974, 420
2. Абдуллаев А.З. Сложноподчиненного предложения. Грамматика карачаево-балкарского языка. “Элбрус» Нальчик: 1976, 571 с.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960, 335 s.

- 4.Xəlilov B.Müasir Azərb. dilinin morfolojiyası. II hissə. “Adiloğlu”, Bakı. 2003, 354 s.
- 5.Hüseynzadə M.Müasir Azərb. dili. III hissə. Morfolojiya. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, 280 s.
- 6.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. “Elm və təhsil”, 2010, 400 s.
- 7.Кондратьева Г.Н. Особенности семантики двусоставных глагольных предложений с неопределенным и обобщающим местоименным подлежащим/--Явление переходности в грамматическом строе современного русского языка. Межвузовский сборник научных трудов. Москва, 1988, : 50-57
- 8.Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. Изд. АН СССР, Ленинград: 1951, 452 с.
- 9.Müasir Azərbaycan dili. II cild. “Elm”, Bakı: 1980, 510 s.
- 10.Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. BU nəşriyyatı, Bakı 2002, 475 s.
- 11.Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin sintaksisi. IV. “Nurlan”, Bakı: 2003, 634 s.
- 12.Sadıqov Ə.Ş. Nisbi əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsi məsələsi.--Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), № 3, 1983, s.83-89
- 13.Серебренников Б.А., Гаджиева И.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку: 1979, 304 с.
- 14.Seyidov Y. Azərb. dilinin qrammatikası. Morfolojiya. BU nəşriyyatı, Bakı, 2000, 403 s.
- 15.Şahbazova Z. Müasir Az.dilində əvəzliliklərin morfolojiyası. I hissə, “ULU”, Bakı, 2007, 172
- 16.Şahbazova Z. Müasir Azərb. dilində əvəzliliklərin sintaksisi. II hissə, “ULU”, Bakı, 2007, 180
- 17.Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). «Наука», Ленинград: 1977, 190 с.

МОРФОСИНТАКСИС МЕСТОИМЕНИЯ

Алиева Кямаля

Резюме

Хотя существуют разные мнения о местоимении и его функциях, его роль и значение в синтаксисе велики. Местоимения, прежде всего, функционируют в составе предложения как лексическая единица; в этом случае местоимение имеет не конкретное значение, а общее содержание. Каждый вид местоимения не только несет в предложении определенную смысловую нагрузку, но и играет координирующую роль. Местоимения выполняют заместительную функцию соответствующей части речи, когда замещают ту или иную основную часть речи. Значение местоимений зависит от значения слов, которые они замещают. Если личные местоимения имеют характер традиционного существительного и выступают в функциях подлежащего и дополнения, то их число имеет двойственную функцию. Одна из важнейших синтаксических функций местоимений-быть средством связи компонентов. Все это показывает, что местоимения имеют разные функции в азербайджанском языке.

PRONOUN MORPHOSYNTAX

Aliyeva Kamala

Summary

Although there are different opinions about the pronoun and its functions, its role and importance in syntax are great. Pronouns, first of all, function as a lexical unit in a sentence; in this case, the pronoun does not have a specific meaning, but a general content. Each type of

pronoun not only carries a certain semantic load in the sentence, but also plays a coordinating role. Pronouns perform the substitutive function of the corresponding part of speech when they replace one or another main part of speech. The meaning of pronouns depends on the meaning of the words they replace. If personal pronouns have the character of a traditional noun and act as subject and object, then their number has a dual function. One of the most important syntactic functions of pronouns is to be a means of connecting components. All this shows that pronouns have different functions in the Azerbaijani language.

*Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
Daxil olduğu tarix 28 iyun 2022-ci il*

UOT:80.

MƏTNLƏRİN TƏSNİFİ PROBLEMİ HAQQINDA

*F.ü.f.d., dosent Əzizova Pərvinə Əyyub qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti*

Xülasə: *Mətnlərin təsnifi məsələsinə həsr olunmuş məqalədə müxtəlif mətnləri bir-birindən fərqləndirmək imkanı yaradan parametrlər müəyyənləşdirilir və bu parametrlər üzrə təsnifatın xüsusiyyətləri öyrənilir. Mətnini təyini məsələsində olan fikir müxtəliflikləri məqalədə diqqət mərkəzinə çəkilir, mətnə verilmiş bəzi təriflərə münasibət bildirilir. Mətni təyin edən parametrlər arasında həcm, təmlik, mətn vahidləri arasında əlaqə kimi amillərin rolu araşdırılır. Mətn üçün başlığın vacib şərt olmadığı aydınlaşdırılır. Təcrübədə başlıqlı və başlıqsız mətnlərin istifadə olunmasına dair nümunələr verilir. Bədii mətnlərin janrlar üzrə təsnifi mətnin ümumi təsnif prinsiplərindən fərqlənir. Bədii mətnin təsnifi müvafiq ədəbi janrın təyininə asılı olur.*

Açar sözlər: cümlə, sintaksis, suprasintaksis, mətn, başlıq, bədii mətn, təsnifat, parametr, tipologiya

Ключевые слова: предложение, синтаксис, супрасинтаксис, текст, заглавие, художественный текст, классификация, параметр, типология

Key words: sentence, syntaxis, suprasyntaxis, text, title, literary text (art text, prose), classification, parameter, typology

Ənənəvi dilçilik öyrənmək və tədqiq etmək üçün dili fonetika, leksika, qrammatika (morfolojiya və sintaksis) kimi yaruslara ayırmışdır. Əsas üçyaruslu (fonetika - leksika - qrammatika) quruluşdan başqa, dilçiliyin inkişafının əvvəlki dövrlərində linqvistik tədqiqatlarda fəal yer tutan istiqamətlər leksikoqrafiya, dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat olmuşdur. Məhz üslubiyyat sintaksisin ən böyük tərtib vahidi olan cümlə hüdudlarını aşmağa meyil göstərmiş, tədqiqat işlərində mətnin hissə və fraqmentlərindən istifadə olunmasına diqqəti artırmışdır. Ənənəvi qrammatikanın tədris və akademik nəşrlərinin tam toplusu, həmişə, bir qayda olaraq, sintaksis kitabı ilə tamamlanır. Tədris məqsədilə qələmə alınmış və dilçilik sahəsində Azərbaycan Dövlət Mükafatını almış «Müasir Azərbaycan dili» kitabının dördüncü cildi sintaksisə həsr olunmuş, «Sintaktik əlaqələr» paraqrafından başlanır və «Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr» paraqrafı ilə tamamlanır [1]. AMEA Dilçilik İnstitutunun hazırladığı

«Müasir Azərbaycan dili üçcildliyinin birinci cildi «fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya»nı, II cildi morfologiyanı, nəhayət, üçüncü cildi sintaksisi əhatə edir. Sintaksis kitabı «Cümlə nitqin əsas vahidi kimi» paraqrafından başlanır, tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrə görə təsnifi bölməsindən sonra «Vasitəsiz və vasitəli nitq» paraqrafı ilə tamamlanır [2; 3; 4].

Vasitəli nitqin bilavasitə sintaksisə daxil edilməsi ənənəvi dilçilik kanonlarına tam uyğun gəlmir. Elə buna görə, də universitetin hazırladığı «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinin dördüncü cildində vasitəsiz və vasitəli nitqə yer ayrılmamışdır.

Q.Kazımovun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» kitabında ənənəvi sintaksis «Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr» paraqrafı ilə tamamlanır. Bundan sonra müəllif «Mətn sintaksisi» bölməsini ayırmış və bu bölməyə «Özgə nitqi və onun verilmə üsulları» yarım bölməsini də daxil etmişdir [5].

K.Abdullayev «Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri» kitabının girişində yazmışdır: «Ortaya çıxan və təhlil edilən problemlər üç böyük sintaktik quruluşun fonunda götürülür. Təbii olaraq kitab üç hissədən ibarətdir. Sadə cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər birinci hissədə, mürəkkəb cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər ikinci hissədə və mürəkkəb sintaktik bütövlə bağlı sintaktik problemlər üçüncü hissədə öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, mürəkkəb sintaktik bütöv mətn dilçiliyi vahidi kimi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Azərbaycan dilçiliyində sintaktik tədqiqata cəlb edilir» [6, s.5-6].

A.Qurbanovun «Bədii mətnin linqvistik təhlili» dərsliyi 1986-cı ildə çapdan çıxmışdır. Bu, K.Abdullayevin yuxarıda istinad elədiyimiz kitabından düz on iki il əvvəl təsadüf etmişdir [7]. Aydın olur ki, 1986-cı ildə bədii mətnin linqvistik təhlil məsələsi qaldırılsa da, bu təhlil K.Abdullayevin nəzərdə tutduğu üçüncü və ən yüksək sintaktik quruluş səviyyəsini nəzərdə tutmamışdır.

A.Qurbanov bədii mətnin təhlili məsələsini sırf ənənəvi dilçilik müstəvisində götürmüş, burada sintaksisin əsas və yüksək tərtib vahidi yenə də cümlə (sadə və mürəkkəb cümlə) olaraq qalmışdır.

Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Ünsiyyət vahidi olmaq cümləyə xas olan predikativliklə bağlıdır. Cümlədə müəyyən məlumat formalaşdırılır və ötürülür. Bu isə ünsiyyətdə iştirak edənlərin bir-birinə çatdırmaq istədiyi məlumatdır. Onun qavranması ünsiyyət prosesinin başlanması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, ünsiyyət zamanı formalaşan mövzu daha əvvəllərə aid ola bilər.

Cümlə nisbi bitmiş fikri -informasiyanı tamamlayır və ötürür. Real gerçəklikdəki hadisələr impulsive və ani məqamlı deyildir. Hər bir hadisənin başlanğıcı, sonu, davam etmə müddəti var. Bir hadisənin digərinə keçidi, dəyişmələri fasiləsiz prosesdir. Bir cümlə ilə ötürülən informasiya cümlənin təyin etdiyi zaman və məkan sərhədlərini çox zaman aşma bilər. Bir cümlə real gerçəklikdəki hadisələrin kəsilməzliyini verə bilmir. Ona görə də cümlə nisbi bitmiş fikri ifadə edir. «Ayə, əvvəla, hırıldama! İkincisi, məni adam balası kimi başa sal görüm, bütünü-sabah institutda oxuyacaq bir qız hara, sənin kimi tır-tırçı hara?!» [8, s. 94]. Bu nümunədə iki cümlədən istifadə olunmuşdur və onlardan ikincisi mürəkkəb cümlədir. Əgər yalnız birinci cümləni (Ayə, əvvəla, hırıldama!) götürsək, ötürülən nisbi bitmiş fikri doğuran səbəb, onu ötürən subyekt, fikrin ünvanlandığı şəxs «adresat» və s. bəlli olmur. İkinci mürəkkəb

cümlə birincidə ötürülən fikirlə müəyyən bağlılığa malikdir. Hər iki cümlə eyni sübyektə ünvanlanmışdır. Cümlədə üçüncü bir subyekt də müəyyənleşir (büyün-sabah institutda oxuyacaq bir qız). Bununla belə, kommunikasiyanın əsas məqsədi aydın olmur. Məzmun tamamlanmış, iki cümlədən ibarət kontekst də nisbi bitmiş fikir olaraq qalır. Hadisələrin kəsilməz davam etməsi nümunə verilmiş kontekstin yeni cümlələr hesabına genişlənməsinin tələb edir. Beləliklə, cümlə sintaktik quruluşu təhlilin semantik və məzmun səviyyəsini tam əhatə edə bilmir, sanki əvvələ və irəliyə doğru semantik planda açıq qalır. Cümlələrin müəyyən ardıcılığının mətnə çevrilməsi şərtinin yerinə yetməsi tələb olunur. Dilçilikdə istifadə olunan mətn anlayışı mürəkkəb anlayışdır və onun bir çox keyfiyyət və xüsusiyyətləri hələ də təyin olunmamışdır. Mətn kifayət qədər dəqiq tərifini tapmamışdır. Digər tərəfdən, mətnin linqvistik obyekt olduğu artıq heç bir şübhə doğurmur.

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir. Avropa dillərində, həmçinin rus, eləcə də Azərbaycan dilçilik terminləri lüğətində «mətn» termini izah olunur. «Mətn - yazıya alınmış nitq parçası, sözlər» [9, s. 162]. Təbii ki, bu son dərəcə bəsit tərifdir. Mətn terminin dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə «Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir» [10, s. 471]. Belə təyinetmə də ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində qeydə alınır. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğuudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır» [11, s.11]. Bu baxımdan mətn bütöv linqvistik obyektidir.

K.Abdullayev göstərir ki, «tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır» [6, s. 179]. Ə.Cavadovun fikrinə görə, mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir [12, s.55].

K.Abdullayev mətnə bir qədər fərqli aspektdən yanaşır. O, belə bir qənatə gəlir ki, dil faktı kimi mətndən danışanda ona bir bütöv vahid, həm dil, həm də nitq əlamətlərini özündə saxlayan tam kimi baxmaq lazımdır [6, s. 211].

Q.Kazımov yazır: «Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum - birləşmə sözlünə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənalarda başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır» [5, s. 424].

Mətnə aid tərif, izah və şərhlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Belə çoxluq son nəticə etibarlı ilə hələ ki, bir ümumi tərifə yığılmır. Mətnlərin sayı çox, forma və quruluşları müxtəlifdir, Onlar ayrı-ayrı parametrlərə görə bir-birinə yaxınlaşdıqları kimi uzaqlaşa da bilirlər.

Yazısı olan hər bir dildə mövcud olan mətnlərin sayı kifayət qədər çoxdur və bu mətnlər müəyyən parametrlərə görə qruplaşdırıla bilər. Mətn müxtəlif parametrlər əsasında təşkil olunur. Suprasintaksisin mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini olan mətnlərin təsnifi zamanı onların təşkilində iştirak edən parametrlər nəzərə alınır.

Mətnlərin təsnifində aşağıdakı parametrlər əsas götürülür: 1) quruluş parametrləri; 2) funksional üslub parametrləri; 3) hazırlanma parametrləri; 4) tamlıq parametrləri; 5) əlaqəlilik parametrləri; 6) alqoritmləşdirmə (şablonlaşdırma) parametrləri; 7) niyyətin açılma parametrləri; 8) funksional-praqmatik parametrlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan parametrlər də mətnlərin bütün mümkün növlərini ayırmaq üçün kifayət etmir və bir parametrlər qrupuna görə təsnif edilən mətnin başqa parametrlər üzrə fərqləndirilən mətnlə kəsişməsi, yaxınlaşması mümkün haldır. Ayrı-ayrı parametr üzrə təsnifatın ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Quruluş parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) sadə mətnlər; 2) mürəkkəb mətnlər; 3) kompleks mətnlər. Şüarlar, çağırışlar, başlıqlar məlumatverici yazılar, reklam mətnləri və s. sadə mətnlər qrupunu təşkil edir. Müəkkəb mətnlərə bədii ədəbiyyat nümunələri (pyes, roman, povest, poema və s.) aid edilir, onlar təşkil olunma, qurulma mürəkkəbliyi ilə səciyyələndirilir. Kompleks mətnlərin fərqləndirici əlaməti mətn daxilində mətnin yerləşdirilməsidir. Mətn daxilindəki mətn intramətn adlandırılır. Kompleks mətnlər ən mürəkkəb mətn növü hesab olunur. Verilmiş bölgü vahidlərinin və ya siniflərinin fərqləndirici əlamətini müəyyənləşdirərkən sadə mətnlər sinfində mətnin həcmi məsələsinin qoyuluşu diqqəti cəlb edir. Lakin bu sinfə aid edilən mətnlərdən birinin-reklam mətnlərinin həcm ölçülərinin dəqiq sərhədini müəyyənləşdirmək çətindir. Reklam mətnində məzmunca şüara, çağırışa yaxın olan vahidlər, habelə məlumatlandırıcı yazılar yer ala bilər. Bu halda reklam mətninin daxilində başqa mətnin mövcudluğu aşkara çıxır ki, bu da «mətn daxilində mətn» şərtinə görə kompleks mətnin tələblərinə cavab verir.

Sadə mətnlərə aid edilən «başlıq» ayrıca mətn deyildir. Başlıq mətnin tərkib elementidir. A.Qurbanov mətni təyin edən amillərdən biri sayılan başlığın mətnin zəruri elementi olmadığını qeyd etmiş, bədii mətnlərdə başlıqsız mətn janrlarının bədii mətnlərdə başlıqsız mətn janrlarının az olmadığını göstərmişdir. O yazır: «başlığı mətnə vacib şərt hesab etmək düzgün olmaz. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatında saysız-hesabsız əsərlər göstərmək mümkündür ki, onların xüsusi başlığı yoxdur. Şifahi xalq ədəbiyyatında bayatların xüsusi başlığı olmadığı kimi, klassik şer üslubunda yazılmış əsərlərin – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, mürəbbe və sairin də xüsusi başlığı yoxdur və olmur. Adətən, qəzəldən bəhs ediləndə onun birinci misrasını və ya misranın bir hissəsini ad-başlıq kimi işlətmək ənənəsi vardır» [7, s. 6].

Mətn dilçiliyində başlıq müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilmiş, onun tərfi və izahını verməyə çalışmışlar. Z.Y.Turayeva başlığı belə izah edir: «Başlıq linqvistik planda mətnin adı, semiotik planda mətnin birinci işarəsidir. Müəllif başlıq anlayışının izahında linqvistik plan, semiotik plan, mətnin adı, mətnin birinci işarəsi kimi terminlərdən istifadə etmişdir [11, 53]. Başlıq bütün əsərin və onun oxunma üsulunun miniatur təsviri, bəzən isə oxucunun mənəvi mövcudluq üsulu hesab olunur. Əsərin miniatur, onun oxunma üsulunun təsviri, oxucunun mənəvi mövcudluq üsulu tərifin struktur komponentləridir. Başlığın funksiyaları və başlığın dil sistemi ilə əlaqələri onun anlayış sahəsinin komponentləridir. «Başlıq oxucunun diqqətini söylənilən informasiyaya cəlb etmək vasitəsidir. Başlığın bu cür şərhini onun iki funksiyasını qeyd etməyə əsas verir: 1) informativlik funksiyası; 2) attraktivlik funksiyası» [13, s.13].

M.Y.Bloxun fikrinə görə, «Başlıq mətni açan dil strukturudur. O, mətndən üstə, mətndən əvvəldə qalır. Ona görə də başlıq nitq elementi kimi qəbul olunur» [14, s.57]. Nəzərdən keçirilmiş dörd izahdan heç birində başlığa mətn statusu verilməmişdir. Aydın olur ki, başlıq

mətn deyil, mətnin təşkilədicilərindən biridir. Bədii mətn başlıqsız ola bilər. Başlıqsız mətnlər daha çox poeziyada qeydə alınır.

Funksional üslub parametrinə görə mətnlərin təsnifində ünsiyyət məqsədi və sahəsi nəzərə alınır. Bu təsnifat funksional üslublara əsaslanır. Bədii üslub, rəsmi-işgüzar üslub, elmi üslub, publisistik üslub, epistoluar üslub, məişət üslubunun hər birinin janrlar sistemi vardır və bu janrlara görə müxtəlif mətn növlərini ayırmaq mümkündür. Məsələn, reportaj, müsahibə, məqalə, xəbər, söhbət, açıq məktub publisistik üsluba aid mətn növləri, şeir, poema, hekayə, novella, pyes və s. bədii mətn növləridir. Məişət üslubu və ya danışmaq dili mətnləri də özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bu cür mətnlər üçün əsas səciyyəvi cəhət şifahi nitq, danışmaq dilidir. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, danışmaq dilinin nitq məhsulu o zaman mətn formatını alır ki, o, yazıya köçürülsün. Təbii ki, şifahi nitqin yazıya alınması ona xas olan bir sıra xüsusiyyətlərin, fonetika ilə bağlı xüsusiyyətlərin itməsinə aparıb çıxarır. Şifahi nitqlə bağlı başqa bir cəhət bədii əsər personajlarının nitqinin müəllif tərəfindən yaradılmasıdır. Bədii əsərdəki danışmaq dili, şübhəsiz ki, məişət danışmaq dilindən müəyyən qədər fərqlənəcəkdir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitqin qabaqcadan hazırlanması və ya spontan baş verməsi də mətnin təşkilinə, onun qurulmasına təsir göstərir. Bu baxımdan mətnlərin təsnifi ilə bağlı təyin edilən «hazırlanma parametrləri» meyarı funksional üslub parametrləri ilə kəşiməyə malikdir.

Hazırlanma parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) hazırlanan mətnlər; 2) spontan mətnlər; 3) situativ mətnlər. Spontan mətnlər ünsiyyət prosesində yaranır. Bununla belə, bu cür mətn situativ mətnə yaxınlaşa bilər. Məsələn, müzakirə prosesindəki dialoq, çıxış, replika spontan mətn ola bilər. Mövzu bəlli olduqda və dialoq iştirakçısı bu mövzuda danışmalı olduğunu bildikdə mətnin müəyyən səviyyədə hazırlanması faktı danılmazdır. Məsələn, televiziya verilişinə dəvət olunan şəxsə hansı sualların veriləcəyi barədə məlumat çatdıqda o, danışığa hazırlaşır, nədən başlayacağını, hansı məsələlərə toxunacağını planlaşdırır. Küçədə respondentə qəfil verilmiş sual isə spontan cavab reaksiyası ilə müşaiyyət olunur. Təbii ki, verilən cavab suala hazırlanmış şəxsin nitqindən fərqlənəcəkdir. Dilçilikdə mətnlərin bu xüsusiyyətlər əsasında təhlili və tədqiqi demək olar ki, aparılmamışdır. Qeyd edilən istiqamətdə tədqiqatların yoxluğu dil materialının yoxluğu ilə bağlıdır. Bu cür tədqiqatlar eksperimental mətnlərin toplanıb təhlilə cəlb edilməsi ilə aparıla bilər. Situativ mətnlərin öyrənilməsi nitq situasiyası haqqında məlumat tələb edir. Bu məsələ bilavasitə nitq situasiyası ilə bağlıdır. Nitq situasiyası səlissə və qeyri-səlissə, yaxud dəqiq və qeyri-dəqiq nitq aktları məsələsini ortaya atır.

Tamlıq parametri üzrə linqvistik təsnifdə normativ mətnlər, qüsurlu mətnlər. Bağlılığı olmayan deqrammatikləşmiş mətnlərə də poeziyada çox rast gəlinir. Afaziya xəstəliyi olanların yaratdıqları nitq məhsullarında sözlər arasında bağlılıq ya olmur, ya da çətin anlaşılındır. Uşaq nitqində, dili yaxşı bilməyən əcnəbilərin nitqində başlıq parametri zəifliyi ilə seçilir. Bağlılıq və tamlıq parametrləri bir-birinə yazındır. Onlardan biri olduqda digərinin də üzə çıxması mümkündür. Deqrammatikləşmiş bağlılığı olan, lakin tam olmayan mətnlər nitq patologiyası olanların, şizofreniya xəstələrinin nitq məhsullarında aşkara çıxır.

A.N.Baranov alqoritmləşdirmə parametrləri üç sinfə bölmür: 1) qeyd olunan; 2) yarımqeyd olunan; 3) qeyd olunmayan mətnlər (Baranov 1993). Bu cür mətnlər sənəd səciyyəli mətnlərdir. Alqoritmləşdirilmiş qeyd olunan mətnlərin əsas mətni mövcud olur. Mətnə buraxılan boşluqlar sonradan doldurulur. Yarımqeyd olunan mətnlər ünsiyyətin formalaşmış etiket sferasına aiddir. Salamlama, ayrılma, təbrik, minnətdarlıq, üzrxahlıq mövzusunda

söhbətlərin mətnləri bu qəbildəndir. Qeyd olunmamış mətnlər verbal ifadə olunmanın geniş variativlik imkanlarından bəhrələnir. Hər şeydən əvvəl bədii mətnlər bu sinfə aiddir.

Məzmunun eksplikasiyası parametrinə görə “məsuliyyətli”, yaxud “ciddi” və şərti olaraq “məsuliyyət tələb etməyən” mətnlər fərqləndirilir. Ciddi mətnlərə dövlətlərarası müqavilələr, fərmanlar, hərəkət cədvəlləri və s. aid edilir. Bədii mətnlər bilavasitə məsuliyyət tələb etmir. Qeyd edək ki, “məsuliyyət tələb etməyən” mətn növünə ayırma şərti səciyyə daşıyır. Bədii ədəbiyyatı bu növə aid edirlər. Təbii ki, bədii əsəri yaradan müəyyən dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Nə gəldi yazmaq, necə gəldi yazmaq cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaları pozmağa aparıb çıxara bilər.

Funksional-praqmatik parametərə əsasən mətnlərin təsnifi mətni yaradan (adresant) və onu qəbul edən (adresat) amilləri nəzərə alınmaqla aparılır. Bu təsnifdə üç əsas parametərə diqqət yetirilir: 1) mətnin təyinatı; 2) mətnin təsviri; 3) mətnin qiymətləndirilməsi. Bu üç parametərə mətn tipini müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur. Təyinat səciyyəli mətnlər hansısa hərəkəti, hadisəni norma və qaydalara əsaslanaraq tənzimləmə üçün yaradılır. Bura rəsmi-işgüzar mətnlər (akt, müqavilə, təlimat, əmr və s. mətnləri aiddir. Təsvir mətnləri də müxtəlif mahiyyətli olur. Belə mətn obyektin, hadisə və ya prosesin təsviri, iş formasının təsviri ola bilər. Qiymət aksioloji mətnlərin əsasında durur. Belə mətn resipientin emosional vəziyyətinə təsir məqsədilə yaradılır.

Verilmiş təsnifat parametrləri prizmasından bədii mətnə yanaşsaq, onu aşağıdakı kimi təyin edə bilərik. Bədii mətn mürəkkəb və ya kompleks mətn (struktur parametresi), ədəbi üslub əsəri (funksional üslub parametresi), hazırlanmış (hazırlanma parametresi), qeyd olunmayan (alqoritmləşdirmə parametresi), deskriptiv, tam və rəhbərlik mətnidir.

Mətn, ilk növbədə, mətn dilçiliyinin obyektidir və sintaktik hadisədir. Mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları dairəsi genişdir. Mətnin linqvistik təhlilində sintaktika, semantika və pragmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Koheziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasını tədqiqatları mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin tamlığını, onun məzmunu kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-praqmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Beləliklə, mətnin təsnifinə yanaşma yolları müxtəlif olduğu kimi, mətn formaları da kifayət qədər çox və oxşar deyildir. Mətnin təsnifi və tipologiyası həm ümumi mətn çərçivəsində, həm də konkret mətn növü (məsələn, bədii mətn, publisistik mətn və s.) üzrə aparıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Maarif, 1972, 476 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. I h. Bakı, Elm, 1978, 324 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. II h. Bakı, Elm, 1980, 510 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. III h. Bakı, Elm, 1981, 444 s.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili . Sintaksis. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496 s.].
6. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1998, 282 s.
7. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, Maarif, 1986, 480 s.
8. Abbasov T. Ətirli bir gün. Bakı, Yazıçı, 1987, 148 s.

9. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
10. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. 8. М.: Прогресс, 1978.-С. 5-39
11. Тураева З. Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986. 127 с.
12. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, Elm, 1977
13. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002, 122 с.
14. Блох М. Я. Диктема в уровневой структуре языка// Вопросы языкознания. Москва, 2000, № 4, с. 56–67.
15. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. 182 с.

О ПРОБЛЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕКСТОВ

Азизова Парвина Айюб кызы
Резюме

В статье, посвященной классификации текстов, определяются параметры, позволяющие различать разные тексты и изучаются характеристики классификации по этим параметрам. Различные взгляды на проблему определения текста ставятся в центр внимания. Среди параметров, определяющих текст, изучается роль факторов как целостность, объем и связь между единицами текста. Понятно, что название для текста не является обязательным условием. В практике представляются примеры использования текстов с заголовками и без заголовков. Жанровая классификация художественных текстов отличается от общих принципов их классификации. Классификация художественного текста зависит от определения, соответствующего литературному жанру.

ON PROBLEMS OF TEXTS CLASSIFICATION

Azizova Parvina Ayyub
Summary

The article on the classification of texts defines the parameters that allow to distinguish different texts and studies the classification characteristics by these parameters. Different views on the problem of defining text are in the spotlight. Among the parameters defining the text, the role of factors is studied as integrity, volume and relationship between units of text. It is clear that the name of the text is not a prerequisite. In practice, examples of using text with titles and without titles are present. Genre classification of literary texts differs from the general principles of their classification. The classification of an art text depends on the definition corresponding to the literary genre.

Rəyçi: akad. Nizami Cəfərov
Daxil olduğu tarix 17 iyun 2022-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT: 73.76

1946-1960-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN DƏZGAH RƏNGKARLIĞI

Məmmədov Faiq Şaiq oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

7289708@gmail.com

Xülasə: *Müharibədən sonrakı quruculuq illəri ümumilikdə Azərbaycan rəngkarlıq sənəti üçün çox uğurlu illər olmuşdur. Bu dövrdə dəzqah rəngkarlığımız çox böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bir çox görkəmli rəssamlarımızın fəaliyyətləri nəticəsində dəzqah rəngkarlığımızın şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdır. Məqalədə məhz bu məsələlər araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: sənət, incəsənət, janr, rəssam, portret.

Key words: art, fineart, genre, artist, portrait

Ключевые слова: профессия, искусство, жанр, художник, портрет

Müharibədən sonrakı dövr XX əsr Azərbaycan incəsənətinin növbəti yüksəliş mərhələsidir. Əgər 1920-30-cu illər Azərbaycanda peşəkar rəngkarlıq sənətinin formalaşma dövrü kimi əlamətdardırsa, 1946-1960-cı illərdə rəngkarlığın yeni sənət üfüqlərinə, orijinal ifadə tərzinə, janr rəngarəngliyinə yüksəlməsi dövrüdür. Bu dövr ciddi yaradıcılıq axtarışları aparan, sənətdə öz dəsti-xətti ilə seçilən yeni rəssamlar nəslinin yetişməsi dövrüdür. M. Abdullayev, X. Mustafayev, A. Əbdülxaliq, E. Rzaquliyev, T. Salahov, A. Mehdiyev, N. Əbdürrəhmanov, V. Səmədova və s. kimi rəssamlar məhz bu dövrdə sənətdə öz sözlərini deməyə müvəffəq olmuşlar.

Bu dövr Azərbaycan incəsənətinin həm janr, həm də mövzu rəngarəngliyi mərhələsidir. Bu dövrdə xüsusilə gənc rəssamlar tərəfindən fərdi təfəkkür tərzinə meyl artmış, mövzunun və kompozisiyanın mənəvi psixoloji, dramatik xüsusiyyətlərlə zənginləşdirilməsi ənənəsi formlaşmışdı. Bu hal Azərbaycan incəsənətinin kifayət qədər zəngin bədii təcrübəyə, irsə malik olduğunu, onun növbəti inkişaf dövrü üçün püxtələşdiyini sübut edir.

Müharibə qələbə ilə başa çatdıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi Azərbaycan dəzqah rəngkarlığı sənətində də yeni, mühüm mərhələ başladı. Rəssamlarımızın müharibədən sonrakı dövrlərdə respublika, Zaqafqaziya, Ümumittifaq və səyyar sərgilərdə nümayiş etdirilən əsərləri tamaşaçılar arasında müvəffəqiyyət qazanmış və realizmin sənət xəzinəsinə daxil olmuşdur. 1946-60-cı illərdə rəngkarlarımız respublikamızda və Moskvada keçirilən sərgilərdə müvəffəqiyyətlər qazanmışlar.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan rəssamlığında bütün janrlar–tematik şəkil, portret, mənzərə, natürmort və s. müvəffəqiyyətlə inkişaf etmişdir. Bununla belə, ideya-bədii imkanları daha geniş olan tematik şəkil janrı sahəsində qazanılan nailiyyətlər xüsusilə diqqətəlayiqdir. Lirik, romantik, qəhrəmanlıq ruhunda yaradılmış tematik şəkillərdə müasir həyatın müxtəlif

sahələri ilə əlaqədar olan əmək və məişət mövzuları, tarixi keçmişin şanlı səhifələri əks olunmuşdur. Bir sıra rəssamlarımız öz yaradıcılıq axtarışlarını məhdudlaşdırmadan müxtəlif janrlarda müvəffəqiyyətlə çıxış edirlər. Mövzu və janr müxtəlifliyi, bədii təsvir vasitələrinin rəngarəngliyi rəssamlıq sənətimizi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətlərdəndir.

Böyük ictimai-tərbiyəvi məzmunu, emosional təsir qüvvəsinə, ifadə gözəlliyinə, milli koloritə malik olan, müasirlik ruhu ilə aşılana əsərlər yaratmaq Azərbaycan rəssamlarını daim düşündürmüşdür. Bu sahədə görkəmli fırça ustası M. Abdullayevin yaradıcılıq nailiyyətləri xüsusilə böyükdür. M. Abdullayev Azərbaycanın zəngin və rəngarəng həyatından götürülmüş qiymətli tematik şəkillər, portret və mənzərələr yaratmışdır. Əmək cəbhəsində fədakarlıq, vətən eşqi, ana məhəbbəti, Azərbaycan qadınının səadəti, xalqlar dostluğu, Azərbaycan adamının mənəvi gözəlliyi və s. mövzuları əks etdirən bu əsərlərin leytmotivini müasirlik təşkil edir.

M. Abdullayev lirik və şairanə məişət lövhələri ustasıdır. O, sadə və anlaşılıq sūjet əsasında həyat hadisələrinin mahiyyətini dolğun və canlı insan xarakterləri vasitəsilə aşkara çıxarmaq, ümumiləşdirmək istedadına malik idi. Gəzintiyə çıxmış Şuşa qadınlarının gözəlliyini əks etdirən “Axşam” (1947) tablosu buna parlaq misaldır. Rəssam öz qəhrəmanının mənəvi keyfiyyətlərini ifadə etmək üçün xoş və ürəkaçan boyalar işlətməmişdir. Ön plandakı ağ geyimli iki qızın surəti xüsusilə cazibədarlıq. Onların xoş sifətlərində gəncliyin tərəvəti oxunur. Tablonun açıq - gümüşü və tünd yaşıl boyalarında bəxtəvər insanların həyat eşqindən doğan nikbin əhvali - ruhiyyə üstündür.

M. Abdullayev ilhamını sadə adamların həyatından və əməyindən alır. “Axşam” tablosunun qəhrəmanları - Şuşanın bəxtəvər qadınlarıdır. Sadə adamların məişətindəki şəriyyəti qavrayan rəssam qarşımızda real məişət səhnəsini canlandırır. Əsərdə ağ libaslı, gülər üzülü qızlar - gəlinlər qoca anaları, uşaqları, körpələri ilə birlikdə axşam gəzintisində çıxmışlar. Rəssamın hələ tələbə ikən Şuşada müşahidə etdiyi bu adi səhnədə Azərbaycan qadınının mənəvi gözəlliyi tərənnüm olunur.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə M. Abdullayevin yaratdığı digər “Qəhrəmanın qayıtması” (1948), “Bakıda dekabr tətili” (1949) kimi müvəffəqiyyətli əsərləri də Azərbaycan rəngkarlığının mühüm nailiyyətlər əldə etdiyini göstərir.

İncəsənətin həyatla əlaqəsinin getdikcə möhkəmlənməsi, yüksək bədiilik, sənətkarlıq, novatorluq, ifaçılıq mədəniyyətinin kamilliyi naminə aparılan axtarışlar, yaradıcılıq kadrlarının ildən-ilə çoxalması bu dövrdə Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafını müəyyənləşdirən mühüm amillərdəndir.

Bu illərdə Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı portret janrında da irəliyə doğru getmişdir, 1946-50-ci illərdə Azərbaycan rəssamlarının portret əsərlərində təsvir olunan şəxsin məhz ona xas olan xüsusiyyətlərinin verilməsini görürük.

Bu vaxta qədər əsasən tarixi surətlər işləyən T. Tağıyevin çəkdiyi Q. Qarayevin portretində - bəstəkarın eynəyinin arxasından tamaşaçıya doğru dikilmiş baxışları, üzünün ümumi ifadəsi yumşaq cizgilərə malikdir. Rəssam Qarayevin oturduğu kreslonu ağ, onun geyimini qara tonda, fonu isə yaşıl qəhvəyi rəngdə verib, başı və əlləri daha həcmli və plastik tərzdə işləmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrlərdə Azərbaycan rəngkarlığında mənzərə əsərləri müstəqil bir janr olmaq etibarını ilə meydana gəlmişdir. Rəngkarlarımız öz mənzərələrində uydurma və zahiri qəşəngliyə uymadan vətənimizin gözəlliyini və əzəmətini əks etdirməyə çalışmışlar.

M. Abdullayevin yaratdığı “Mingəçevir işıqları” (1948) və “Bızım cənubda” (1949) mənzərələri bu mənada maraqlı əsərlərdir. Rəssam bu əsərlərində adamların əllərilə vətənimizin dəyişən simasını tamaşaçılar qarşısında açıb göstərir. “Mingəçevir işıqları” gənc M. Abdullayev fırçasının orijinallığını bütün aydınlığı və rəngarəngliyi ilə ifadə və təsdiq etdi. Bu əsər Azərbaycan boyakarlığının mənzərə janrlarında yeni bir söz oldu. Yeni sənaye mənzərəsində rəssam təbiət mərizələrində “İşıq lampalarını” yandırdı.

M. Abdullayevdən başqa bu illərdə T. Tağıyevinyaratdığı “Bakı” (1948) əsəri, B. Mirzəzadənin “Mədənlərdə” (1949) və S. Bəhlulzadənin “Səhər” (1947) əsərləri də orijinal əsərlərdir. Tağıyevin Bakıya həsr etdiyi bu əsərdə paytaxtın dənizdən açılan panoraması sonsuz vüsətlə canlanır. Dənizkənarı park və sayısız-hesabsız imarətlər, qocaman Qız qalası açıq sərhə fonunda yüksəlir. Ön planda verilən idman qayığının yelkəni mənzərəyə xüsusi dinamika və canlılıq verir.

S. Bəhlulzadənin mənzərə sahəsindəki fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Rəssam özünə məxsus və təkraredilməz rəng qavrayışına və fərdi üsluba malikdir. Buna görə də onun tablolarını ilk baxışdan tanımaq olur. “Səhər” əsərinə baxdıqda S. Bəhlulzadənin təbiəti qavramaq və fırçaya almaq məharətini aydın surətdə görürük. Rəssamın oyanan baharı incə boyalarlatəsvir etdiyini şahidi oluruq.

1951-53-cü illərdə Azərbaycan rəssamları yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri əldə etmişlər. Bu illərdə L. Feyzullayev, A. Əbdülxalıq, Q. Seyfullayev və başqa gənc rəssamlarımız Moskva və Sankt-Peterburq ali rəssamlıq məktəblərini bitirmişlər və qiymətli əsərlər yaratmağa başlamışlar.

1952-1955-ci illərdə Azərbaycan rəssamlarından M. Abdullayevin yaratdığı “Rəfiqələr” (1953), L. Feyzullayevin “Növbənin dəyişilməsi” (1953), N. Əbdülrəhmanovun “Kirpinin təzə nömrəsi” (1953) əsərləri zəhmətkeşlərin həyat və məişətini, onların böyük əmək fəaliyyətini əks etdirən qiymətli əsərlərdir.

Xalqlar dostluğu ideyasından ilham alan M. Abdullayev “Rəfiqələr” tablosunda bu dostluğu təmsil edən canlı insan xarakterləri yaratmışdır. Bu əsərin kompöziyası monumental səpgidədir. Mingəçevir stansiyasının əzəmətini göstərmək məqsədi ilə rəssam tabloda inşaat mənzərəsinə geniş yer vermişdir. Əsərin məzmununu iki rəfiqənin surəti təşkil edir. Gənc rəfiqələrin surətləri, onların sevinc dolu nəzərləri, günəşin istisindən qaralmış qolları, sadə iş paltarları tamaşaçını gərgin inşaat işlərinin şahidi edir.

Bu illərdə Moskva və Leninqrad (Sankt-Peterburq) ali rəssamlıq məktəblərini bitirən istedadlı rəssamların Azərbaycan rəssamları kollektivinə daxil olmasını da qeyd etmək lazımdır. Bu rəssamlar içərisində A. Kərimovu, N. Qasımovu, H. Məmmədovu, H. Kərimovu, V. Səmədovanı, Ə. Məmmədovu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Öz əsərləri ilə çıxış edən bu gənc rəssamlar Azərbaycanda realist incəsənəti irəliyə aparmağı bacaran yetişmiş gənc yaradıcı kollektivin olduğunu göstərir.

1954-55-ci illərdə yaradılan əsərlərdə yeni bir cəhət hiss olunurdu. Bu cəhət ondan ibarət idi ki, respublikamızın rəssamlarının ustalığının artması,

mövzunun tamamlanmış halda verilməsi parlaq hiss olunurdu. Bunu M. Abdullayevin “Xalqlara sülh” (1955), H. Məmmədovun “Gözləməzdim” (1955), A. Abdullayevin “Ananın yanında” (1954) tablolarından aydın görmək olur.

1955-ci ildə M. Abdullayevin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmiş və ona Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi adı verilmişdir.

Bu dövrdə yəni 1954-1955-ci illərdə bir sıra gözəl mənzərələr də yaradılmışdır. Bunların içərisində B. Mirzəzadənin “Neft daşları” (1954), Ə. Kazımovun “Taxıl yetişmişdir” (1955), T. Salahovun “Estakada” (1955), S. Bəhlulzadənin “Quba mənzərələri” seriyası (1954) və N. Əbdürrəhmanovun “Bakının mənzərəsi” (1955) əsərləri qiymətli əsərlərdir.

T. Salahovun yaratdığı “Estakada” əsəri Xəzəf neftçilərinə həsr olunmuşdur. Rəssam bu əsərini hələ tələbə ikən işləmişdir. Rəssamın yaratdığı tablolar sənaye mənzərəsinin ən gözəl və kamil nümunələri sırasına daxildir. Onun bu əsəri şairanə hissiyyatla aşılanaşdır. “Estakada” bir növ rəssamın “Əmək növbəsinə” tablosu üçün hazırlıq idi. Əsərin qəhrəmanları olan gənc fəhlələri dalğalar qoynunda, estetikadada görürük.

Artıq bu illərdə S. Bəhlulzadə özünün şairanə və lirik mənzərələri ilə şöhrət qazanmışdır. “Qudyalçayın sahilı” və “Qız Bənövşəyə gedən yol” kimi mənzərələrdə ən adi təbiət guşələri – dərələr və qayalar arasından axıb gedən dağ çayı və onun sahilləri, uzaqdan görünən başı qarlı Şahdağı; yaşıl ağacların arasına uzanan yol, rəngarəng çəmənlik və s. təsvir olunur. “Qudyalçayın sahilı” əsərində gümüşü çayın, yol kənarındakı yaşıl ağacların və çəhrayı boz səmanın rəng münasibətləri olduqca təbii təsir bağışlayır.

1956-58-ci illərdə Azərbaycan təsviri incəsənəti bir sıra yeni müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Bir çox fərdi sərgilərin təşkili, ayrı-ayrı rəssamların nəinki respublikada, hətta xaricdə də tanınmasını sübut edir. Rəssamlarımızdan M. Abdullayevin İtaliyaya, Hindistan və Macarıstana yaradıcılıq səfərləri rəngkarlığımızda yeni bir hadisə olmuşdur.

1957-ci il sərgilərində ən maraqlı əsərlər M. Abdullayevin “Sevinc”, “İsdən qayıdanlar” əsərləri, T. Salahovun “Novbəyə gedənlər”, A. Cəfərovun “Qolbaq seçilməsi”, S. Bəhlulzadənin “Dumanlı dağlar”, B. Mirzəzadənin “Çimərlik”, Ə. Məmmədovun “Kolxoz bazarı”, V. Səmədovanın “Kolxozçu qadın” əsərləri idi.

M. Abdullayevin “Sevinc” tablosunda ana məhəbbəti sonsuz, şəriyyətlə ifadə olunmuşdur. Ana iş gününü başa vürəraq körpəsini əzizləyir, onun bütün hissləri, düşüncələri körpəsinə bağlıdır. Bu tablo tamaşaçıların rəğbətini qazanmış və 1958-ci ildə Brüsseldə Umumdünya sərgisində nümayiş etdirilmişdir. Hindistan etüdləri ilə birlikdə bu əsərə görə rəssama SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının gümüş medalı verilmişdir.

B. Mirzəzadə bu illərdə həssas rəng qavrayışına malik olan bir rəssam kimi artıq yetişmişdir. Parlaq rəngləri xoşlayan rəssam onları qarşılaşdırmaq yolu ilə bədii obrazın emosional təsirini gücləndirməyə nail olurdu. Bu keyfiyyət uşaqların yay istirahətinə həsr olunmuş “Çimərlik” tablosunda qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Tablonun koloriti batan günəşin narıncı boyları ilə dəniz səthinin tünd göy rənglərinin qarşılaşdırılması əsasında qurulmuşdur.

1959 - cu ildə B. Mirzəzadə eyni zamanda “İnşaat meydançasında” adlı məşhur tematik əsərini də yaratmışdır. Tablo boylarına görə cazibədarlıqdır. Qızmar günəşin parlaq şüalarından

hava sanki rəng verib, rəng alır. Qaldırıcı kranlar, yükdaşıyan maşınlar müasir texnikanın qüdrətindən xəbər verir.

1958-59-cu illərdə yaradılmış əsərlər içərisində L. Feyzillayevin “Fırtına başlanır”, H. Məmmədovun “Azadlıq”, B. Əliyevin “Növbədən əvvəl”, T. Tağıyevin “Qaynaqçı”, S. Şərifzadənin “Q. Abbasovun portreti” və s. əsərlər xüsusilə diqqətə cəlb edir. Həmin əsərlər 1959-cu illərdə Azərbaycan rəngkarlığında ləyaqətli rəssamların fəaliyyət göstərdiyini təsdiq edir. Bu əsərlərin hər biri ayrılıqda həm kompozisiya cəhətdən, həm də rənglərinə görə məzmunlu və kamil əsərlərdir.

1950-ci ilin axırları, 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan rəssamlığı tarixində “üçüncü nəsil” rəngkarlarından T. Salahov, T. Nərimanbəyov, A. Cəfərov, T. Şıxəliyev, V. Nərimanbəyov və başqaları fəaliyyət göstərirlər. Onların yaradıcılıq hesabatı 60-cı illərin Azərbaycan dəzgah rəngkarlığının xarakterik cəhətlərini özündə birləşdirirdi. Bununla belə bu cəhətlər başqa milli təsviri incəsənət məktəblərindən fərqlənirdi. Bu vaxtlar bir çox bədii yaradıcılıq axtarışları tematik tablolarla özünü əks etdirirdi. Bütün respublikaların rəssamları öz əsərlərində iti və dinamik ifadə vasitələri ilə əmək adamının surətlərini yaratmağa çalışırdılar. Rəngkarların silh işinə olan marağı quvvətlənir, surətlərin poetik canlılığı, qəhrəmanın ideyalarının fəlsəfi dərinliyi ilə birləşirdi. Bir çox rəssamlar milli ənənələrə müraciət edirdilər.

T. Salahovun yaratdığı bəstəkar “Qara Qarayevin portreti” sovet rəngkarlığının “Qızıl fonduna” daxil olan əsərlərdəndir. Portretdə rəssam görkəmli sənətkarın canlı və düşünüb yaradan fərdi xarakterini məharətlə üzə çıxarmışdır. Bu portret nəinki Azərbaycan rəssamlarının, hətta bütün Sovet portret sənətinin böyük nailiyyətidir. Bəstəkarın oturuş tərzi, pozası, əllərinin yəziyyəti bizə çox sadə və adi görünür. Burada sünilikdən, xarici dabdəbə və təmtəraqdan əsər-əlamət yoxdur. Lakin bu sadəlikdə düşünülmüş məntiq və daxili məna duyulur. Bu gözəl sənət əsəri 1962-ci ildə keçmiş SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının gümüş medalına layiq görülmüşdür.

T. Salahovun tablolarında yüksək vətəndaşlıq pafosu, adamların gözəlliyə olan güclü marağı öz əksini tapmışdır. 1967-ci ildə rəssam tərəfindən yaradılmış “Abşeron qadınları” adlı əsəri ölkənin bir çox şəhərlərində və xarici ölkə sərgilərində böyük müvəffəqiyyət qazandı. Şahidə dayanıb balıqçıları və neftçiləri gözləyən qadın obrazlarında biz dərin vəgizli bir həyəcan görürük. Hərəkətlərin gərginliyi, itiliyi və kompozisiyanın mürəkkəbliyi tamaşaçıda dərin təsir buraxır.

İnsan gözəlliyinin təsviri öz gözəlliyini və əksini M. Abdullayevin əsərlərində tapmışdır. “Racəstan qadınları” əsərində Hind qadınları əlvan geyimlərdə necə də gözəl verilmişdir. Rəssamın “Hindistan silsiləsi” əsərləri yüksək dekorativliyi ilə fərqlənir.

1960-cı illərdə gənc rəssam T. Nərimanbəyov da bir çox portret, mənzərə, natürlər və başqa əsərlər yaratmışdır. Onun 1965-ci ildə işlədiyi “Mugam” tablosu öz məzmununa və rənglərinə görə tamaşaçını heyran edir. “Xoşbəxtlik”, “Buzovnada bayram”, “Yaylaqda”, “Qoca çinar” əsərləri də qiymətli əsərlərdir.

1960-cı illərdə T. Nərimanbəyov həm də portretçi rəssam kimi tanınmışdır. Bir - birinin ardınca sərgi salonlarında rəssam S. Bəhlulzadənin, yazıçı Anarın, şair İ. Axundovun və s. portretləri nümayiş etdirildi. Rəssamın həmçinin mənzərələri də Azərbaycan xalq incəsənətinə

məxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onun “Bakı”, “Nuxada bazar”, “Zaqatalaya gedən yol”, “Göyçay bağlarında” əsərləri belə boyakarlıq əsərlərindəndir.

O dövrdə qızgın yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayan Nadir Əddürrəhmanov öz əsərlərində hədsiz sevinclə respublikanın həyatını tərənnüm edir. Onun əsərlərindəki qadın surətləri, sağıcılar, çay yığanlar nə qədər ürəyə yatımlıdır. Bu obrazlarda daxili təmizliklə, zahiri gözəllik vəhdət təşkil edir. Onlar Azərbaycanın cənub rayonlarındanır. Rəssamın “Çəltik tarlasında” əsəri, istər məzmununa və istərsə də boyalarına görə səmimi təsir bağışlayır. O, bu əsərlərdə səlis və axıcı cizgilərə, təmiz rənglərə müraciət etmiş, koloriti dekorativ səpgidə qurmuşdur.

1960-cı illərdə Azərbaycan rəngkarlarının yaradıcılığında kənd həyatına həsr edilmiş əsərlərə də tez-tez təsadüf edilir. Kəndlə əlaqəni möhkəmləndirmək və kənd zəhmətkeşlərinə estetik cəhətdən kömək etmək rəssamlar arasında kənd zəhmətkeşlərinə qarşı dərin maraq oyadı. Yeni kənd adamı haqqında tablolar meydana gəldi, kolxoz və sovxoz tarlası qəhrəmanlarının portret qalereyası yarandı. Kolxoz həyatına həsr olunmuş əsərlərdən respublika və Ümumittifaq sərgilərində O. Sadıqzadənin, Ə. Məmmədovun, Q. Seyfullayevin, H. Haqverdiyevin, C. Rüstəmovun, Ə. Hüseynovun və başqalarının əsərləri nümayiş etdirilirdi.

1960-cı illərdə Azərbaycan mənzərə rəssamları arasında S. Bəhlulzadənin əsərləri diqqəti daha çox cəlb edir. Onu Azərbaycan təbiətinin nəغمəkəri adlandıırırlar. Həqiqətən rəssam öz əsərlərində qarlı dağların və çiçəkli bağların gözəlliyini özünəməxsus ustalıqla, təkrarolunmaz tərzdə ifadə etmişdir. S. Bəhlulzadənin əsərləri ürək çırpıntısının hərarəti ilə, dogma torpağa və zəhmətkeş insanlara sonsuz məhəbbət ilə doludur. Bu cəhətləri rəssamın “Kəpəzin göz yaşları”, “Xəzərin işıqları”, “Yerin arzusu”, “Naxçıvanda payız”, “Qoca ağaclar” və s. əsərlərindən aydın görmək olur. Bəhlulzadənin bu əsərləri Azərbaycan təbiətində baş verən dəyişiklikləri düzgün və yüksək bədii dildə əks etdirdiyinə görə, sənətdə novatorluğun ifadəsi hesab olunur. Rəssamın “Kəpəzin göz yaşları” və “Xəzərin işıqları” mənzərələrində dogma təbiətə bəslədiyi məhəbbət hissi öz əksini tapmışdır.

1960 - cı illərdə kompozisiya cəhətdən öz əsərlərinin orijinallığı ilə fərqlənən gənc boyakar R. Babayev də özünəməxsus müxtəlif formalarda mənzərələr yaratmışdır.

1963-65-ci illərdə yaradılmış əsərlərdən ən maraqlıları M. Abdullayevin “Qoca çoban”, B. Mirzəzadənin “Q. Qulamovanın portreti”, T. Tağıyevin “Afrikalı qız”, H. Haqverdiyevin “Bahar”, K. Xanlarovun “Kolxozçu qadınlar tarlada” və “Ailədə”, S. Şərifzadənin “M. Füzulinin porterti” və s. kimi tablolarıdır.

M. Abdullayevin “Qoca çoban”ı zəngin boya kontrastları və insanla təbiətin vəhdətini gözəl şərh etməsi ilə fərqlənir. Burada nurani qocanın müdrikliyi tərənnüm olunmuşdur. M. Abdullayevin bu əsərindən fərqli olaraq H. Haqverdiyevin “Bahar” tablosunda isə yaşıl taxıl zəmisində fonunda xəyala dalmış açıq libaslı qızın surəti lirizmlə doludur. Bu illərdə yaranmış digər əsərlərə də nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan rəssamlığının mövzu dairəsi geniş və rəngarəngdir. Məsələn, K. Xanlarovun “Kolxozçu qadınlar tarlada” adlı tablosunda kənd zəhmətkeşlərinin əməyinə maraq duyulur. Lakin təəssüf ki, görkəmli fırça ustası yaradıcılıq nailiyyətini lazımi qədər əyaniləşdirə bilməmişdir. Bu qüsur obrazların dərinəndən

işlənmeməsində özünü göstərmişdir. Bu cəhət rəssamın bir çox digər tablolarında da özünü biruzə vermişdir.

S. Şərifzadənin əsərləri arasındakı Füzulinin obrazı xüsusi yer tutur. Başını vüqarla qaldıraraq düşünən şairin üzü ciddi verilmişdir. Bu ciddilik, təmkinlilik feodal dünyasının haqsızlığına qarşı etiraz səsinə ucaldan şairin dünyabaxışından, kədərindən doğur.

1960-cı illərdə Azərbaycan rəngkarları tərəfindən xarici ölkələrə həsr olunmuş müxtəlif mənzərə əsərləri, portretlər və tematik tablolar da yaradılmışdır. Bunlardan M. Abdullayevin “Hindistan lövhələri”ni (C. Nehru adına beynəlxalq mükafata layiq görülmüşdür), T. Tağıyevin Afrika ölkələrinə həsr edilən əsərləri seriyasını, V. Səmədovanın Bolqariyanın şəhərləri üzrə etüdlərini, N. Əbdürrəhmanovun Bolqariya və Yuqoslaviya silsiləsini, E. Rzaquliyevin Meksika və Yəmən respublikalarına həsr olunmuş əsərlərini, Əbdülxalığın İtaliya və Türkiyə şəhərlərinə həsr edilmiş əsərlərini göstərmək olar.

Azərbaycan rəngkarlarının xarici ölkə mövzularına həsr olunmuş əsərləri hər şeydən əvvəl ölkəmizlə xarici ölkələrin, o cümlədən Avropa, Asiya, Afrika və Amerika ölkələri xalqlarının dostluğu və mədəni əməkdaşlığı kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, 1960-cı illərdən etibarən Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sənəti özünün növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mərhələ dövrün yeniliklərini öz yaradıcılığında əks etdirən, yeni düşüncə tərzinə malik olan və ənənəvi sənət ideologiyasından əsaslı surətdə fərqlənən gənc rəssamlar nəslinin sənətə gəlişi ilə səciyyələnir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, I cild, Bakı, 2010, 81 s.
2. “Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, II-III cildlər, Bakı, 2011, 144 səh.
3. Əli Verdiyev – “Dəzgah rəngkarlığı”, Bakı, 1988, 72 səh.
4. Həbibov N. – “Azərbaycan Sovet rəssamlığı”, Bakı, 1961.
5. Kərimov R. – “Azərbaycan Sovet portret boyakarlığı”, Bakı, 1964.
6. Nəcəfov M. – “Azərbaycan SSR-nin incəsənəti”, Leningrad, 1972.

СТАНКОВАЯ ЖИВОПИСЬ В 1946-1960 ГОДАХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Маммадов Фаиз Шаиз оглы
Резюме

Послевоенные восстановительные и строительные работы сыграли огромную роль в области азербайджанской живописи. В эти годы станковая живопись в Азербайджане завоевала популярность. Благодаря выдающимся азербайджанским художником станковая живопись завоевала популярность не только в Азербайджане, но и за рубежом. В статье были обсуждены именно такие вопросы.

1946-1960 AZERBAIJAN BENCH PAINTING

Mammadov Faiq Shaiq oğlu

Summary

Generally, the post-war creative years were very successful for Azerbaijani painting. During this period our bench painting has undergone a great development. As a result of the activities of many of our prominent artists, the fame of our bench painting has spread all over the world. These issues are investigated in the article.

Rəyçi: Prof. Mərdan Məmmədov

İncəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 14 aprel 2022-ci il

UOT:75.

RƏNGKARLIQDA KAMERTON (TONLAR) VƏ KOLORİT ANLAYIŞI

dos. Hüseynov Akif Əlirza oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Rəssam bütün rəngləri naturadakından açıq və ya tutqun götür-sədə əgər o öz tonal nisbətlərinə uyğun mütənasibliyi saxlayırsa rəngkarlıqda obyekt düzgün ifadə etmək təsəvvürü saxlanılır.*

İşıq gücü ilə təyin olunan tonal nisbətlərindən əlavə rəngkarlıq həm də mütənasib rəng nisbətlərini onların zənginliyinə və intensivliyinə görə fərqi də verməlidir. Təsvirin inandırıcı olması zənginliyə və rəng çalarlarına görə nisbətdən asılıdır.

Rəng perspektiv və işıq – kölgə ilə birlikdə rəngkarlığın, rəssamlığın əsasını təşkil edir. Tabloların açıq havada (plener - deyilir), naturadan çəkilməsi rəssamlara olduqca çox rəng ifadə etmə üsulları aşkar etməyə imkan verdi. Əlbətdə, Mane, Renuar, Deqa, Mone kimi böyük rəssamlar yalnız bununla kifayətlənməyib öz dövrlərinin müxtəlif cəhətlərini ifadə etmişlər.

Rənglərin dəyişməsi həmçinin insanın görmə qabiliyyətindən, gözün xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn burasındadır ki, insan gözüdə işıqlanmadan asılı olaraq rənglərə qarşı həssazlığı müxtəlif olur.

Təbiət sonsuzdur, bu deyilənlər qayda kimi deyil, məsləhət kimi qəbul olunmalıdır.

Açar sözlər: kamerton-tonlar anlayışı, kolorit-rənglərin uyğunluğu, plener-açıq havada naturadan çəkmək.

Ключевые слова: Камертон - концепция тонов, цвет - подбор цветов, пленер-рисовать на открытом воздухе.

Key words: Tuning fork - the concept of tones, color - selection of colors, plein air - to paint outdoors.

Əşyanın ton və rənginin verilməsinin çox mühüm olduğuna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Həcmi, forma, material və əşyaların fəzada yeri işıq və rəng çalarları vasitəsilə çatdırılır. İşıq –

kölgənin tonuna və rənginə görə mütləq gücünü vermək mümkün deyil, çünki bizim boyaqların işıqlığı və parlaqlığı əşyaların naturadakı rənglərində olduğundan azdır (üstəlik onlar həm də günəş işığı ilə işıqlanıbsa). Lakin vasitələrin məhdudluğuna baxmayaraq rəssam rənginin işıqlığının gücünü ən incə dəyişmələrini inandırıcı verə bilər. Bu, bizim görmə vasitəsilə qavramamızın xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Burada ən əsası odur ki, biz əşyaların işıqlığını və rəngini onların bir – birindən fərqiə əsasən görürük. Gün ərzində bizi əhatə edən əşyaların işıqlığı çox güclü dəyişir. Lakin işıqlığın bütün dəyişmələrində müəyyən əşyanın işıqlığını bizim gözümüzün qavraması praktiki olaraq dəyişməz qalır. Günün istənilən vaxtında kağız vərəq ağ, kömür parçası qara görünür.

Mütənasibliyi qavradıqda da müəyyən hadisə baş verir. İnsanların və əşyaların ölçüləri kino ekranında naturada olduğundan bir neçə dəfə böyük, televizorun ekranında isə kiçik olur. Lakin adamın birinci halda nəhəng, ikinci halda kiçik kimi qavranılır. Tamaşaçı ekranda adi həyatı mənzərəni görür. Çünki, bütün obyektlərin böyüməsi və kiçilməsi mütənasib olur.

Nisbətlərin bu cür qavranma xassəsinə, oxşarlıq prinsipinə əsasən rəngkarlıq inandırıcılıqla nail olur. Hər bir başqa adam kimi, rəssam da öz şüurundan ayrılıqda hər əşyanın obyektiv işıq qüvvəsini və rəngini deyil, onların nisbətini qeyd edir. Ona görə də rəssam hərfi dəqiq işığın gücü və rəngi ilə deyil, mütənasib nisbətləri ilə işləyir.

Rəngkarlıqda əşyaların işıqlığa görə mütləq fərqlərini vermək mümkün deyil və buna ehtiyac da yoxdur. Naturadan çəkilməmiş rəsmdə və ya etüddə istənilən işıqlıq (günəş, ay, elektrik işığı) təsəvvürü ifadə etmək olar. Təki boyalar naturaya mütənasib tonal nisbətlər saxlaya bilsin. Buna insan gözünün daha bir xüsusiyyəti kömək edir. İşıqlan-mənin güclənməsi və zəifləməsi zamanı gözümüzün həssaslığı artır və azalır. Belə ki, otaq şəraitinin yaratdığı görmə hissiyatı otağın işıqlığı dəyişdikcə çox da güclü dəyişmir, çünki işıqlığın azalması gözümüzün həssaslığının artması ilə tam əvəz olunur.

Rəssam bütün rəngləri naturadakından açıq və ya tutqun götür-sədə əgər o öz tonal nisbətlərinə uyğun mütənasibliyi saxlayırsa rəngkarlıqda obyekt düzgün ifadə etmək təsəvvürü saxlanılır.

İşıq gücü ilə təyin olunan tonal nisbətlərdən əlavə rəngkarlıq həm də mütənasib rəng nisbətlərini onların zənginliyinə və intensivliyinə görə fərqiini də verməlidir. Təsvirin inandırıcı olması zənginliyə və rəng çalarlarına görə nisbətdən asılıdır. Məsələn, naturanı çəkən rəssamlar təsviri soyuq isti qammalarda verə bilər. Birində kalorit, digərində qaranlıq olacaqdır. Buna baxmayaraq müxtəlif rəssamların işi eyni dərəcədə inandırıcı naturaya oxşar olacaqdır, bir şərtlə ki, onların hər bir işıqlığın gücünə və rəngə görə əşyaların nisbətini düzgün versin.

İstənilən parlaq qamması seçmək olar. Lakin işığın üç xassəsinə işıqlıq, çalar və məxsus olan zənginliyinə görə əşyaların qarşılıqlı fərqlənmələri mütləq gözlənilməlidir. Əks halda təsvir saxta alınar, realist sənətə məxsus olan inandırıcılığını itirir. Rəngkarlıqda tonallığa və işığa görə miqyaslar ölçülərin mütənasib nisbətlərində olduğu prinsiplə qurulur.

Rənglə işin lap başlanğısında – təsvirin işıq kölgə və işıq nisbətlərinin gözləniləcəyi miqyas təyin olunmalı o dəqiqə başlanğıc – tonlar - ən işıq, ən tutqun və zəngin tonlar kətan üzərinə köçürülməlidir. Onlar naturada görünənlə eyni olmayacaqlar. Lakin bütün başqa çalarlar bu başlanğıc tonlar ilə müqayisəli veriləcək və əsərin ümumi kaloritini qurulacaqdır.

İşıq kölgə və rəng nisbətlərinin verilməsi üçün bütün hallarda palitrənin bütün gücündən və imkanlarından istifadə etmək lazım deyil. Naturadakı ən parlaq ləkə kətan üzərində heç də həmişə ən işıqlı boya ilə ən parlaq rəng isə zəngin boya ilə təsvir edilmir.

Rəsmdəki əşyalar naturada edildiyi andakından çox işıq və rəngi əks etdirməməlidir. Əks halda ton və rəng nisbətləri naturadakına münasib verilsədə təsvir inandırıcı olmayacaqdır. Onları ümumidən xüsusiyyətdə doğru getməklə tapmaq lazımdır. Əvvəlcə əsas obyektlər, məsələn, natürmortda fon, stolun səthi və əşyalar arasında rəng fərqlərini tapmaq və çəkmək lazımdır. Mənzərə çəkərkən ilk növbədə göylə yerin, həmçinin böyük əşyaların rəng nisbətlərini tapmaq lazımdır.

Əgər bunlar düz yerinə yetirilməyibsə detalların sonrakı işlənməsi fəzanın, materialların və işığın təsvirində səhvləri yalnız gücləndirə bilər.

İşin sonunda təsvirin ümumiləşməsinə, onun ton bütövlüyünə və rənglərin uyğunluğuna diqqət yetirilməlidir.

Ümumiləşdirmə qavramasının bütövlüyünü qavramaqla təsviri ümumi görmə təəssüratı ilə uyğunlaşdırmaq deməkdir.

Rəngkarlıqda kolorit anlayışı.

Rəng perspektiv və işıq – kölgə ilə birlikdə rəngkarlığın, rəssamlığın əsasını təşkil edir.

Musiqidə - səs, poeziyada – söz olduğu kimi, rəngkarlıqda – rəng anlayışı olduqca vacibdir və səssiz, sözsüz, rəngsiz bu incəsənət növlərini təsəvvür etmək mümkün deyil. Əlbətdə, bu bir həqiqətdir ki, uzun əsrlər rəssamlar rəng və şəkil anlayışlarının hansı vacib olması barədə mübahisə edir, fikir irəli sürürdülər. Rəssamların mübahisəsi isə, bildiyiniz kimi sözlə deyil, fırça ilə tablolarla, lövhələrdə əks olunur.

Dahi italyan Renesane dövrü rəssamları Leonardo da Vinçi, Mikelandçelo, Rafael rəngkarlığın ilk qanunlarını kəşf edərək, insan şəxsiyyətinin, onun bədənini və varlığını şəkildə, heykəldə istedadla nümayiş etdirmişlər.

Rəngkarlıqda rəngin bədii əhəmiyyətini Venetsia məktəbi məktəbi nümayəndələri Titsian, Veroneze, Tintoretto məharətlə göstərmişlər. Təbiətin, su üzərində salınan şəhərin – Venetsiyanın təkrar olunmaz lövhələri olduqca loğun, parlaq və ən incə rəng çalarları ilə zəngin mühit həmin rəssamları daim ruhlandırılmışdır.

Daha bir addımı sonrakı nəsli nümayəndələri – XVII əsrin dahi realistləri – Velaskes və Rembrandt atmışlar. Onların əsərlərində bütün təsviri incəsənət vasitələrinin vəhdətini, forma, rəng, şəkil, kolorit, təbiətin mahiyyətini və göz ilə dərk edilən mövcudluğunu tabloları ifadə edə bilməmişlər.

Şəkil və rəng haqqında mübahisəni biz XIX əsrin əvvəlində romantizmi və klassitizmi istiqamətlərinin mübarizəsində görürük. Bu dövrün dahi nümayəndəsi Delakrua idi. Delakrua həm rəngin süjetsiz, şəkilsiz mümkün olmamasını, həm də rəngin bizim hissələrimizə, hətta şüurun nəzarət edə bilmədiyini hissələrimizə, təsir etməsini söyləmişdir. Delakrua romantizmi istiqamətinin yaradıcısı hesab edilir.

O rəng ilə şəkili qarşı–qarşıya qoymurdu. XIX əsrin ikinci yarısında rəngkarlığın bütün istiqamətlərində, hətta bəzən digər ifadə vasitələrinin ziyanına olaraq, rəngin işıqlanmadan, sutkanın hansı vaxtından, atmosferin istiqamətindən asılı olaraq dəyişmələrini üstün tuturdular. Bu məsələlərə XVII əsrdə də fikir verirdilər, ancaq XIX əsrin axırlarında İmpressionistlər rəngin dəyişməsini özlərinin estetik programının əsasını hesab etmişlər.

Tabloların açıq havada (plener - deyilir), naturadan çəkilməsi rəssamlara olduqca çox rəng ifadə etmə üsulları aşkar etməyə imkan verdi. Əlbətdə, Mone, Renuar, Deqa, Mane kimi böyük rəssamlar yalnız bununla kifayətlənməyib öz dövrlərinin müxtəlif cəhətlərini ifadə etmişlər. Demək olar ki, impressionistlər tabloları qara rəngi qovmuşlar, şəklin parlaqlığını, işıqlı olmasını təmin etmişlər. Ancaq hər şey rəng naminə qurban verildikdə təbiətin ifadə olunması öz materiallığını itirirdi.

Azərbaycan rəssamları da, milli məktəblərin çox olmasına baxmayaraq, rəngkarlığın tam, dolğun, real rəngli olmasına çalışırlar.

Rəngin ifadə vasitələrinə nəzər salaıq.

Məlumdur ki, rəng öz – özlüyündə elementar ifadə vasitəsidir. Canlı aləmin rəng və çalarları bizim hissələrimizə daim təsir edir. Rənglərin insanlarda müxtəlif hissələri sevinc, kədər, əsəbilik, sakitlik, laqeydlik və s. yaratması məlumdur. O, da məlumdur ki, hər hansı rəng ayrı – ayrılıqda deyil, rənh münasibətində, ahəngində, uyğunluğunda dərk edilir. Bütün rəngkarlıq məhz bu xırda müxtəlifliklərin cəmindən, birliyindən ibarətdir. Buna rənglərin uyğunluğu, ahəngliyi deyilir. Rus dilində bu rənglər uyğunluğuna əsərin koloriti deyilir.

Müasir ədəbiyyatda hələki kolorit sözü azərbaycan dilində də istifadə olunur. “Zəngin kolorit” dedikdə, əsərdə çoxlu rənglər və rəng çalarları olması nəzərdə turulur. “İncə kolorit”

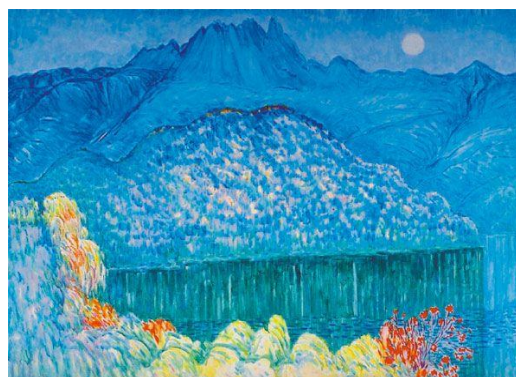
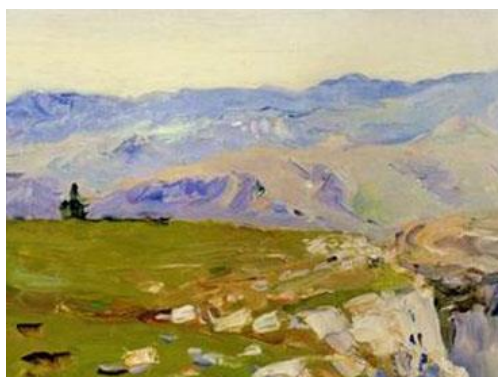
dedikdə rənglərin kontrast (yəni əksiliyini) olmasını yumşaldıb, yaxınlaşdırıb, intensivliyi azaltmaqla incəlik, nazilik əldə edilməsi, effektiv alınması nəzərdə tutulur. Bu əksinə rənglər kəskin fərqləndikdə, “kəbud kolorit” sözləri işlədilir. Əlbətdə bu terminlər rəngin qüvvəsini, işığını əsas tutur. Kolorit (uyğunluq) dedikdə rənglərin əlaqələndirilməsi, qarşılıqlı münasibəti, bir sözlə rənglərin harmoniyası nəzərdə tutulmalıdır.

Əsərdə uyğunluq, harmoniya pozulubsa, nəzərdə tutulmayıbsa, orada kolorit də yoxdur. Əgər əsərin rəngi necə deyərlər, “adamın üzünə gülürsə”, hər hansı bir aydın, sadə nəğməni, melodiyanı “oxuyursa” orada ahəngdarlıq var, kolorit var. Belə əsərdə kolorit əsərin məzmununu, ideyasını ifadə etməyə xidmət edir.

Rəngi hiss etmə, kolorit duyma qabiliyyəti, gördüyümüz kimi tarix boyu inkişaf edirdi, genişləndirdi. Orta əsrlərdə (əlbətdə əvvəlki təcrübədən istifadə edərək) rəssamlar öz nailiyyətlərini ümumi sənət daxilina əlavə edirdilər. Bu zaman rənglərin münasibəti sanki havasız, səthi varlıqda, fəzasız, şərti işıqlanmada verilirdi. Yəni rəng səlisliyi işıq – kölgə, ümum işıqlanma ilə əlaqəli deyildi. Belə kolorit lokal adlandırılırdı. Lokal – yəni müəyyən hüduddan kənara çıxmayan. Müasir rəngkarlıqda P.D.Korinin əsərləri “lokal koloriti” əsərlərə misal ola bilər.

Digər forma “rəngkarlıq kolorit” adlanır. Burada əşya və insan şəkli ətraf işıqlanma ilə əlaqəli, hərəkət edici və dəyişkənli göstərilir. Rəssam rəsmi sanki nazik, incə, xırda yaxmalar vasitəsilə naxışlı yek bir parçadan (gövədən) ibarət olduğunu, rəng və çalarların harmonik birlikdə olduğunu nəzərə çarpdırır. T.Salahov., S.Bəhlulzadə, M.Abdullayev “Rəngkarlıq koloriti” bizim müasir realist incəsənətimizə olduqca yaxındır. Ayrı – ayrı sənətkarların yaradıcılığında fərdi fərqlər koloriti ifadə etmək üçün bir vasitədir. Rəssamın baxmaq, yadda saxlamaq, ümumiləşdirmək, simvollaşdırmaq, səciyyələndirmək qabiliyyəti, onun istedadının ifadə vasitəsidir, rənglər qammasını, rənglər ahəngini, keçidini gözə çarpmayan dərəcədə incə verə bilməsi sənət sirrlərinə yiyələnmək, koloriti duymaq qabiliyyətinin ifadəsidir.

Bir qədər rənglərin ifadəsi üzərində dayanacaq. Işıqlanmanın təsirindən rənglər dəyişir. Əvvəllər biz qeyd etdik ki, rəngin üç keyfiyyəti vardır.

- 1) Əsas xüsusiyyəti – rəngin birini digərindən fərqləndirən amilə fərq incəliyi,
- 2) Rəngin təmizliyi
- 3) Rəng aydınlığı

Axşam üstü, günəşli günortadan fərqli olaraq rənglər dəyişir. Demək olar ki, rəng qamması tündləşir. Bütün soyuq rənglər (göy, mavi, yaşıl, bənövşəyi) tündləşir. Yəni daha doğrusu mavi rənglər yaşıllaşır, göy rəng dolğunluğunu itirir, tünd – göy rəng isə qara – ahəng alır, bənövşəyi rəng qızarır. Qırmızı rəng daha da dolğunlaşır, çəhrayı rəng qızarır, açıq – sarı rəng ağarır. Ağ rəng isə öz növbəsində sarılır.

Günəş qürub etdikdə bütün təbiət qırmızı – çəhrayıya çalır, hətta ağacın yaşıl yarpaqları belə aylı gecədə isə soyuq rənglər, göy – yaşıl üstünlük təşkil edir. Süni işıqlanma o qədər mürəkkəb çalarlar verir ki, rəssamlara rəngi düzgün duymaq məqsədi ilə gündüz, adi, yəni günəş işığında işləməyi məsləhət görürlər.

Rənglərin dəyişməsi həmçinin insanın görmə qabiliyyətindən, gözün xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn burasındadır ki, insan gözdə işıqlanmadan asılı olaraq rənglərə qarşı həssazlığı müxtəlif olur.

Gündüz – sarı rəngləri ən açıq rəng görürük. Lalənin qırmızı rəngi açıqlığı, aydınlığı yaxın görünür. Axşam üstü rənglərin seçilməsi məhdudlaşır, ilk növbədə qırmızı rəngi və ən axırda göy rəngi itiririk. Əksinə axşam üstü peyğəmbər çiçəyinin göy rəngi lalənin rəngindən açıq görünür. Nəhayət bir məsələni də qeyd edək. Rəng öz rəngində işıqlandırdıqda, yəni məsələn, qırmızı lalə üzərinə qırmızı işıq yağdırdıqda, onun parlaqlığı artır, ancaq yaşıl rəng üzərinə yaşıl işıq ilə təsir etdikdə o yaşıl şüaları udur və özü tünd hətta qara görünür. Əşyaları uzaqdan müşahidə etdikdə, onlar (məs. Gəncənin ətrafında qarlı dağlar) göy rəngə çalır. Kəpəzi biz həmişə gümüşü – göy görürük. Tünd rəngli qayalar – açıq rəngli görünür. Əksinə ağ rəngli qar isə tünd görünür.

Təbiət sonsuzdur, bu deyilənlər qayda kimi deyil, məsləhət kimi qəbul olunmalıdır. Bunlar adi, sadə müşahidələrdi. Mürəkkəbləri isə həyatdadır, təbiətdədir. Baxın görün, seçin, yaddaşımda həkk edin və rəsm əsərlərində canlandırın.

Ədəbiyyat

1. Бесчатсов Николай Петрович «Светная графика» Учебн. Пособие для студентов вузов. Москва. Гуманитар изд. Центр ВЛАДОС 2014. 176 стр.

- 2.Билл Мартин «Правила рисования» Минск. Попурин. 2014. 144 стр.
3.И.Головенко. «Техника рисунка» Москва.Эксмо. 2014. 40 стр

CAMERTON (TONS) AND COLOR RECOGNITION

Huseynov Akif Alirza

Резюме

Если натура является ярким или матовым во всех цветах, то сохраняет впечатление правильного выражения объекта в цвете, и его пропорции.

В дополнение к легким тональным соотношениям окраска также должна дифференцировать пропорциональные соотношения цветов в соответствии с их насыщенностью и интенсивностью. Надежность изображения зависит от насыщенности и цвета.

Цвет - перспектива, и свет тень - это основа живописи. Табло нарисованные на улице (называется пленер) позволило художникам открыть для себя множество способов выразить цвета. Конечно, великие художники, такие как Мане, Ренуар, Дега и Моне, не только смогли это сделать, но и выразили различные аспекты своего времени.

Изменения цвета также зависят от способности зрения человека и свойств глаз. Дело в том, что люди имеют разную чувствительность к цветам в зависимости от освещения.

Природа бесконечна - это надо принимать как совет, а не как правило.

CAMERTON (TONS) AND COLOR RECOGNITION

Huseynov Akif Alirza

Summary

If nature is bright or dull in all colors, it retains the impression of the correct expression of the object in color, and its proportion.

In addition to light tonal relationships, color should also differentiate proportional color ratios according to their saturation and intensity. Image reliability depends on saturation and color.

Color is perspective, and light shadow is the basis of painting. Signs painted on the street (called an open air) allowed artists to discover many ways to express colors. Of course, great artists such as Manet, Renoir, Degas and Monet, not only were able to do this, but also expressed various aspects of their time.

Color changes also depend on the ability of a person to see and the properties of the eyes. The fact is that people have different sensitivity to colors depending on the lighting.

Nature is infinite - this should be taken as advice, and not as a rule.

Rəyçi: dos. Əbülfət Əliyev

İncəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 14 aprel 2022-ci il

1941-1945 – CI İLLƏR AZƏRBAYCAN DƏZGAH RƏNGKARLIĞI

Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu, Məmmədov Faiq Şaiq oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

7289708@gmail.com

Xülasə: *Tarixə Böyük Vətən Müharibəsi adı ilə düşmüş 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi rəssamlarımız da bütün qüvvələrini faşizm üzərində qələbəyə səfərbər etmişlər. Məqalədə müharibə illərində dəzğah rəngkarlığı sahəsində gərgin çalışan rəssamlarımızın yaradıcılığından söhbət açılır, əsərləri təhlil olunur.*

Açar sözlər: dəzğah, rəngkarlıq, sərgi, portret, maharibə

Key words: art bench, painting, exhibition, portrait, war

Ключевые слова: станок, живопись, вставка, портрет, война

Azərbaycan təsviri incəsənəti 1941-45-ci illər müharibəsi başlanan gündən hitlərçi işğalçıları tezliklə darmadağın etmək məqsədilə adamları səfərbərliyə almaq işinə xidmət etməyə başladı. Bütün yaradıcı ziyalılarla birlikdə incəsənət xadimləri də vətənpərvərlik hərəkatına qoşuldu. Respublikamızın elm və mədəniyyət xadimləri ilə birlikdə Azərbaycan rəssamları da bütün qüvvələrini xalqımızı müqəddəs mübarizəyə ruhlandıran, ön və arxa cəbhə qəhrəmanlarını şöhrətləndirən sənət əsərləri yaratmaq işinə sərf etdilər. *Döyüş qəhrəmanlığı*, əmək fədakarlığı, vətənə məhəbbət, yadelli qəskarlara nifrət – Azərbaycan təsviri sənətini istiqamətləndirən əsas leytmotiv oldu. Azərbaycan rəssamlarının müharibə illərində yaratdıqları rəsmlər, tablolar, alovlu vətənpərvərlik ideyaları ilə aşılannmışdır. Ən yaxşı əsərlərdə müharibə dövrünün irəli sürdüyü ciddi mövzular, tarixi və müasir qəhrəmanların surətləri öz əksini tapmışdı.

Müharibə dövründə Azərbaycan rəssamlarının fəaliyyəti gərgin və çoxşaxəli olmuşdur. Bu zaman rəssamların bir hissəsi silah götürərək cəbhəyə getmiş, müharibə səhnələrinin canlı şahidi olmuşlar. Arxada çalışan rəssamlar isə ideoloji cəhətdən ön mövqələrdə yaradıcılıq fəaliyyətlərini genişləndirirdilər. Rəssamlar İttifaqı siyasi-təşviqat plakatlarının, “satira pəncərələri”nin buraxılması, sərgilərin təşkili, ordu, donanma, aviasiya evlərinin, təşviqat məntəqələrinin bədii tərtibi sahəsində böyük iş aparmışlar. Rəssamların təşəbbüsü ilə hərbi hissələrdə, qospitallarda “döyüş vərəqələri” buraxılır, rəsm sərgiləri nümayiş etdirilirdi. Müharibə dövründə Moskvada, Tbilisidə və respublikamızın müxtəlif şəhərlərində 15-dən artıq səyyar rəsm sərgisi təşkil olunur. “Vətən uğrunda”, “Azərbaycan xalqının qəhrəman oğulları” mövzularında təşkil olunan həmin sərgilər tamaşaçılar tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı.

Fərəhləndirici haldır ki, müəyyən təzyiqlərə baxmayaraq rəssamlar bilavasitə *alman faşizminin iflasına yönəldilmiş kompozisiyalarla yanaşı, Azərbaycan xalqının keçmişini əks etdirən, xalqın mübarizə əhvali - ruhiyyəsini yüksəldən, tarixi qəhrəmanlıq nümunələrinə yeni nəfəs verərək xalqı daha da qüdrətli, qətiyyətli edən əsərlər də yaratmışlar. Belə ki, X. Məmmədovun “Əlbəyaxa döyüş” (1943), S. Bəhlulzadənin “Bəzz qalalasının müdafiəsi” (1941), M. Abdullayevin “Böyük Babəkin yürüşü” (1941), A. Kazımovun “Qədim azərilərin Roma qoşunları ilə döyüşü”, “Midiya qoşunları Makedoniyalı İsgəndərin ordusuna qarşı*

döyüşə girərkən” (hər ikisi 1941), K. Xanlarovun “Cavanşirin dəstəsinin ərəblərlə döyüşü” (1941), T. Tağıyevin “Koroğlu əsri” (1943) tabloları da müharibə dövrünün ən qiymətli rəsmləri sırasındadır.

Müharibə illəri ərzində Azərbaycan rəssamları öz fəal yaradıcılıq işlərini dayandırmadan Bakıda hər il sərgilər keçirir və burada çoxlu əsərlər nümayiş etdirirdilər. Yadelli qəsbkarlara nifrət müharibə dövründə rəssamlıq tablolarının başlıca mövzunu təşkil edirdi. Həmin mövzunu əhatə edən çoxfıqurlu tarixi kompozisiyalar, məişət və hərbi səhnələri, qəhrəmanların portretləri rəssamların günün ən aktual və vacib tələblərinə cavab vermək əzmində olduqlarını sübut edir.

1942- ci ildə Bakıda “Vətən uğrunda” sərgisi təşkil olundu. 1943-cü ildə isə həm Bakıda həm də Moskvada “Azərbaycan xalqının qəhrəman oğulları Böyük Vətən müharibəsində” sərgisi keçirildi. Bu sərgilər göstərdi ki, Azərbaycan təsviri incəsənətinin bütün sahələrində olduğu kimi dəzgah rəngkarlığı sahəsində də müharibə mövzusu əsas yer tutur. Bu illərdə yaradılan əsərlərin əksəriyyətində müəyyən dərəcədə eskizlik hiss olunursa da, lakin bunlar böyük tərbiyəvi rol oynayaraq rəssamlarımızın müharibə illərində gərgin yaradıcılıq işlə məşğul olduqlarını göstərir.

Hər bir rəssam bu illərdə bütün yaradıcılıq qüvvəsi ilə gərgin işləyərək Vətənimizin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda ümumxalq mübarizəsinə mümkün qədər daha çox kömək etməyə çalışırdı. Rəssamlar yaratdıqları əsərləri ilə adamlarda alman - faşist işğalçılarına qarşı nifrət oyadır, onları cəbhə arxasında və cəbhədə igidlik və qəhrəmanlıq nümunələri göstərməyə ruhlandırirdilər. Müharibə illərində Azərbaycan rəssamları arasında birinci yeri tamamilə haqlı olaraq xalq rəssamı Əzim Əzimzadə tutur.

Əzim Əzimzadə müharibə illərində əsasən qrafika əsərləri yaratmışdır. Bu illərdə Əzimzadə ilə yanaşı gənc rəssamlarımız da öz yaradıcılıq fəaliyyətini qəddar düşməne qarşı mübarizə məqsədinə tabe etmiş, xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrini canlandıran mürəkkəb məzmunlu tematik şəkillər, cəbhə qəhrəmanlarının portretlərini yaratmışlar. Belə əsərlərdən biri M. Abdullayev, S. Şərifzadə və B. Mirzəzadə tərəfindən 1941 -ci ildə yaradılan “Böyük Babəkin yürüşü” adlı çoxfıqurlu tablodur.

Kompozisiyanın mərkəzində ağ at belində Babəkin məğrur surəti yüksəlir. Onu nizəli - qalxanlı piyada və süvari əsgərlər müşayiət edir. Əsərdə düşməne qarşı mübarizədə əlbir olan xalq qüvvələrinin qüdrəti və yenilməzliyi tərənnüm olunur. Bununla belə bu əsəri tam mənada [kamil](#) bir tarixi tablo kimi qiymətləndirmək olmaz. Çünki əsgərlərin surəti, xarici görkəmi, libaslar bir qədər təxmini işlənmişdir.

Müharibə illərində yaradılmış bir sıra tabloların mövzusu xalqın məişəti və adamların cəbhəyə yardımı ilə əlaqədar idi. Ə. Məmmədovun “Müdafiə fonduna meyvə tədarükü” (1943), A. Abdullayevin “Qəhrəmanın həyat yolu” (1944) kimi əsərlərdə rəssamlar cəbhədəki əsgərlərin taleyini düşünən, onların arzu və əməlləri ilə yaşayan arxa cəbhə adamlarının fədakar əməyini və nəcib mənəvi keyfiyyətlərini ümumiləşdirməyə çalışmışlar.

“Qəhrəmanın həyat yolu” adlı üç hissədən ibarət əsərində gənc rəssam A. Abdullayev yaralı əsgərin tərcümeyi halını nəql edir.

Mövzusu müasirlikdən götürülmüş bəzi tablolar da xalqın doğma ordusuna məhəbbəti göstərirdi. B. Mirzəzadənin “Əsgərlər kolxozçular arasında” (1943) tablosu maraqlı süjeti, canlı xarakterləri ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə nikbin əhval - ruhiyyə üstündür. Burada şənlik məclisi göstərilir. Kolxozçular onlara qonaq gəlmiş əsgərləri sevinc və məhəbbətlə qarşılayırlar. Ortada rəqs edən əsgərin və gənc qızın, onları əhatə edən kolxozçuların təsvirində, habelə səfalı kənd mənzərələrinin boyalarında canlı naturanın xassələri, işıq – kölgə keçidlərinin real ahəngi

olduqca təbii təsir bağışlayır. Hiss olunur ki, müəllif açıq havada, yəni plenerdə işləyərək, rəng münasibətlərini qavraya bilmişdir.

Tarixi tablolar arasında S. Şərifzadə və B. Mirzəzadənin birgə çəkdiqləri “Nizami Qızıl Arslanın yanında” (1945) adlı kompozisiya daha müvəffəqiyyətlidir. Tarixi hadisə dəbdəbəli saray daxilində cərəyan edir. Al - əlvən xalılarla döşənmiş geniş qərargahın mərkəzində zərli - bəzəkli taxtda Şah Qızıl Arslan saray məmurlarının, sərkərdələrin, üləmələrin əhatəsində əyləşmişdir. Məclisdə iştirak edən zadəganların nəzəri böyük Nizamiyə dikilmişdir. Şairin məğrur surəti əsərin fikir mərkəzini təşkil edir. Bu mürəkkəb kompozisiyada ayrı - ayrı surətlərin münasibəti təbii boyalarla ahəngdardır. Lakin əsərdə bir qədər zahiri təmtəraq və süni effektdə yol verilmişdir.

S. Bəhlulzadənin, K. Xanlarovun, Ə. Kazımovun tablolarında uzaq keçmişin hərbi səhnələri, qəsbkarlara qarşı mübarizədə xalqın kütləvi qəhrəmanlığı öz əksini tapmışdır. S. Bəhlulzadənin Babək hərəkətinə həsr etdiyi “Bəzz qalasının alınması”, K. Xanlarovun “Cavanşirin ərəblərlə döyüşü”, Ə. Kazımovun “Qədim midiyalıların Makedoniyalı İsgəndərlə döyüşü” lövhələri boyaların ahəngi, koloritin dürüstlüyü ilə fərqlənir. Bununla yanaşı həmin əsərlərdə rəsm xətalrı, kompozisiya pərakəndəliyi də nəzərə çarpır. Bu kimi professional xətalara baxmayaraq vətən torpağına məhəbbət hissi ilə aşılınmış belə əsərlər müharibə dövrünün tələbləri ilə səsləşirdi.

Mübaribə illərində portret janrı da geniş unkişaf etmişdi. Rəssamlarımızın bu zaman yaratdıqları portretlərdə qəhrəmanlıq pafosu hökm şürür. Portretlərin bir hissəsi tarixi şəxsiyyətlərə, sərkərdələrə həsr olunmuşdur. Bunlardan S. Şərifzadənin yaratdığı “Babək” portreti (1944) xüsusilə müvəffəqiyyətlidir. Monumental səpgidə çəkilən bu surətdə yenilməzlik, mübarizlik, əzm və qəhrəmanlıq kimi xüsusiyyətlər ümumiləşdirilmişdir. Babək əllərini qılınca dirəyərək iti nəzərlərini irəli dikmişdir. Onun ciddi sifətindən, gözlərindən mərdanəlik və şücaət yağı. Zirehli libasda, başında dəbilqə, müzəffər duruşda verilən qəhrəmanın portreti yenilməz sərkərdə timsalı kimi qiymətlidir.

Təbiidir ki, bu kimi surətlərin yaradılması müəyyən çətinliklərlə əlaqədardır. Rəssam öz şəxsi təxəyyülünə əsaslanaraq tarixi qəhrəman haqqında xalqın təsəvvürünü xarici oxşayış mənasında konkretləşdirmişdir. S. Şərifzadə bu mənada məqsədinə nail ola bilmişdir. Kompozisiya yığcamlığı, ifadəliliyi və obrazın psixoloji ifadəsinə görə seçilən bu portretə, dəbdəbəli hərbi geyim etnoqrafik cəhətdən düzgün işlənmişdir. Ümumiyyətlə əsərdə kompozisiya, kolorit, dekorativ ünsürlər obrazlı vəhdət təşkil edir.

T. Tağıyevin 1942-ci ildə yaratdığı xalq qəhrəmanı Koroğlunun surəti də bədii ümumiləşdirmə qüvvəsinə görə diqqəti cəlb edir. Burada Koroğlu şücaətli, mərd və iradəlidir. Onun kəskin profilində, oturuşunda, libasında, həmçinin cizgilərinin ritmində dinamika və həyacan duyulur. Əfsanəvi xalq qəhrəmanı dizinə söykənərək oturub, iti nəzərlərlə irəliyə baxır. Çatılmış qaşları və sifətinin ümumi ifadəsi çox zəhməlidir. Sol əli ilə qalxanı sinəsinə sıxan qəhrəman narahətdir, sanki hücum hazırlayır.

Bu illərdə, yəni 1941-1945-ci illər müharibə dövründə Koroğlu obrazını Q. Xalıqov da işləmişdir. Lakin Tağıyev Koroğlunu igid, ağıllı bir sərkərdə kimi göstərsə, Q. Xalıqovun Koroğlusunu vətənin azadlığı uğrunda mübarizə aparan cəngavər kimi vermişdir. Əsərdə rəssam obrazın psixoloji xüsusiyyətini açmağa çalışır. Geyim, döyüş sursatı və s. tarixən dürüst işlənilib, obrazın açılmasında ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır.

Bir sıra rəngkarlıq əsərlərində cəbhədə mərdlik və igidlik göstərərək xalqın məhəbbətini qazanmış cəsur döyüşçülərin surətləri öz əksini tapmışdır. Rəşadətli snayper İ. Süleymanovun, B. Mirzəzadə, cəsur təyyarəçilərdən M. Abbasovun S. Şərifzadə, Suprunun, B. Əliyev, G. Maniyevin və H. Aslanovun T. Tağıyev tərəfindən çəkilmiş portretləri bu qəbildəndir. Həmin əsərlərdə rəssamlarımız realist incəsənət ənənələrinə arxalanaraq döyüşçülərin obrazlarını, müharibədə onların vətənpərvərliklərini və fədakarlıqlarını təcəssüm etdirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, *bu portretlərdə hər bir rəssamın öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərini aydın bir şəkildə izləmək olur*. B. Mirzəzadənin Sovet İttifaqı qəhrəmanı İdris Süleymanovu təsvir edən portretində zahiri sakitliklə yanaşı, daxili gərginlik də daha qabarıq şəkildə verilmişdir. Rəssam öz qəhrəmanını müharibə meydanını xatırladan mənzərə fonunda, hərbi geyimdə, döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən təsvir etmişdir. Qəlbi hiddətlə döyünən zabitin vətənpərvərlik hissi ilə ruhlanmış siması, onun irəliyə doğru dikilmiş iti nəzərləri ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Rənglərin bir qədər qara olmasına baxmayaraq kompozisiya dinamik, rəssamın fırçası isə sərrast və ehtiraslıdır.

B. Əliyev Sovet İttifaqı qəhrəmanı Suprunu yaşıl ağaclar arasında təsvir etmişdir. Portretdə qəhrəmanın gələcəyə inamla dolu sakit simasında və tamaşaçıya doğru dikilmiş mavi gözlərində daxili qüvvə və əzm duyulur. Suprun yalnız igid komandir deyil, eyni zamanda sadə və qəhrəman yoldaş, qayğıkeş insan kimi canlanır. Surətin işlənməsində bəzi nöqsanlar da nəzərə çarpır. Məsələn, bədən hissəsinin rəsmi bir qədər kobud çəkilmişdir. Lakin buna baxmayaraq rəssam portretin üzündə, fonda rəngləri çox sərrast işləmişdir.

T. Tağıyev yaratdığı Ə. Maniyevin portretinə tamaşa edərkən qarşımızda alovlu, vuruşmalardan çıxmış təcrübəli komandir surəti canlanır. Onun mənalı üzü, ifadəli baxışları və sərbəst hərəkətlərində təmkinlik hiss edilir. Özünün və doğma xalqının qüvvəsinə möhkəm inam onu sakitləşdirir və hərəkətlərinə sərbəstlik verir. Ə. Maniyevin portreti rəssamın müharibə qəhrəmanlarına həsr etdiyi digər portretlərdən rənglərin tərəvəti ilə fərqlənir. Rəssam bu əsərində palitrasını zənginləşdirməyə, yeni boyalarla işləməyə və yeni rənglər əldə etməyə çalışmışdır.

Müharibə dövründə yaranmış portretlərin hansı birinə nəzər salırsansa bunlarda İNSANPƏRVƏRLİK VƏ vətənpərvərlik hissələrinin üstünlüyü NƏZƏRƏ çarpır.

T. Tağıyev 1943-cü ildə çəkdiyi MÜHARİBƏ qəhrəmanı Həzi Aslanovun PORTRETİNDƏ xalqımızın qəhrəman oğlunun xatirəsini ustalıqla əbədləşdirmişdir. O, BUNUN ÜÇÜN sərkərdənin mərdliyini, yenilməzliyini ifadə edən sadə VƏ LAKONİK TƏSVİR VASİTƏLƏRİ tapmışdır. Hər cür xarici təmtəraqdan UZAQ olan bu surətdə insanın daxili MƏNƏVİYYATI əsas yer tutur.

PORTRET JANRI sahəsində aparılan ciddi axtarışlar haqqında, eyni zamanda, MƏDƏNİYYƏT xadimlərinin portretləri də aydın təsəvvür verir. Rəssamlardan S. SALAMZADƏ VƏ M. Abdullayev bu sahədə xeyli fƏALİYYƏT göstərərək xalqımızın fəxri olan görkəmli sənətkarların surətlərini YARATMIŞLAR. S. Salamzadə təsvir etdiyi adamların mənəvi aləmini və fəaliyyətini canlandırmaq məqsədilə portreti tematik şəkil kimi mürəkkəb planda qurmağa meyl göstərir. Məşhur səhnə ustası Sidqi Ruhullanın (1941) portreti buna misal ola bilər. Kompozisiya cəhətdən bütöv baxılan bu əsərdə artist öz otağında pəncərə önündə oturub, sanki sevimli dram surətlərini düşünür. Onun sifəti ciddi, baxışı ifadəli və mənalıdır. Əsərdə artistin zəngin - mənəvi aləmini üzə çıxaran cizgilər qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Əsərin kompozisiyası yaxşı düşünülmüşdür: fiqur ön planda dioqonal üzrə kompozisiya mərkəzində yerləşdirilmişdir. Tablodakı təsvir olunan digər predmetlər isə obrazın xarakterini açmaq üçün yardımçı rol oynayır. Tablonun əsas nöqsanı rənglərin qaralığı və rəsmə nisbətən quruluşudur. Qeyd etdiyimiz bu nöqsanlar təkcə S. Salamzadə yaradıcılığına aid olmayıb, müharibə dövründə yaradılmış rəngkarlıq əsərlərinin əksəriyyətində nəzərə carpan nöqsan idi.

MÜHARİBƏ illərində o zaman hələ *gənc* olan M. Abdullayev *özünü* portret janrında qabiliyyətli rəssam kimi göstərmişdir. Onun həmin dövrdə yaratdığı portretlər sistemə dramaturq C. Cabbarlının, şair S. Vurğunun, bəstəkar Ü. Hacıbəyovun, yazıçı M. İbrahimovun, artist M. Davudovun surətləri daxildir. Rəssam həmin əsərlərdə insanın mənəvi aləmini açmağa, hər bir şəxsin fərdi cizgilərini üzə çıxartmağa nail olmuşdur. Sadiqliyi, səmimiyyəti, mənəvi zənginliyi ilə tamaşaçının qəlbinə yol tapmaqda dahi bəstəkarımız Ü. Hacıbəyovun

portreti (1944) müəllifin nailiyyətidir. Naturadan çəkilmiş bu tabloda bəstəkarın üzünün sadə və xoş ifadəsi tamaşaçının qəlbinə yol tapır, onu düşündürür. Rəssam bəstəkarın üzünü və əllərini diqqət mərkəzində verib. Qüvvətli işıqda verilmiş üz və əllər bəstəkarın qara kostyumunun fonunda və eləcə də tünd qırmızı yerlikdə daha aydın görünür. Ü. Hacıbəyovun canlı üzü, tamaşaçıya doğru zillənmiş diqqətli baxışları, bir-birinə möhkəm sıxılmış əlləri yaradıcı əməklə məşğul olan sənətkar insanın mənəvi zəhnginliyini tərənnüm etdirir.

Rəssamın müharibə illərində yaratdığı *S. Vurgunun*, *C. Cabbarlının*, *M. İbrahimovun*, *M. Davudovanın* portretlərində görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə bəslədiyi dərin məhəbbət duyulur. *M. Abdullayev* öz portretlərində müasirlərinin yalnız yaradıcılıq qüvvəsini göstərmir. Ahəngdar rənglərlə işlənmiş həmin portretlərdə gənc rəssamın lirik duyğularının ifadəsi özünü göstərir.

Müharibə **İLLƏRİNDƏ NATURADAN** yaradılmış müvəffəqiyyətli işlərə nümunə olaraq eyni zamanda *T. Tağıyevin* “Avtoportret xalça ilə” (1944) əsərini qeyd edə bilərik. Bu əsər rəssamın rəngkarlıq sahəsində daim axtarışını, öz palitrasını zənginləşdirməyə çalışdığını sübut edir. Bu portretin rəngləri tamaşaçıya olduqca xoş təsir oyadır. Rəssam özünü qara və oxra rəngli zolaq - zolaq fonda, döşdən yuxarı qara kostyumda, çiyində qırmızı xalça, başında sarı çalma sarımsı şəkildə təsvir etmişdir. Başın və əlin hərəkəti, rəssamın xoş cizgilərə malik mülayim siması olduqca təbii **İŞLƏNMİŞDİR**.

1944 - 45-ci illərdə Azərbaycanın qadın rəssamlarının əsərlərindən ibarət olan sərgilərin keçirilməsi də xüsusi qeyd edilməlidir. Müharibə illərində Azərbaycan təsviri incəsənətinin inkişafı üçün çalışan rəssamlarımızdan *G. Mustafayeva*, *S. Aşurbəyli*, *M. Rəhmanzadə*, *İ. Seyidova*, *R. Topçubaşova*, *X. Səfərova*, *K. Salamova* və başqalarının əsərləri həmin sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir. *K. Salamovanın* 1943-cü ildə işlədiyi “Cəbhədən məktub”, 1942-ci ildə işləndiyi “Muştuluq” əsərləri bu dövrdə yaradılmış əsərlər içərisində xüsusilə maraqlıdır. Bu əsərlərdə sadə adamlarda səmimiyyət duyulur.

Əlbəttə ayrı-ayrı əsərləri sənətkarlıq cəhətdən tam kamil hesab etmək düzgün olmaz. Müharibə dövrünün çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq olduqca qısa müddət ərzində tələsik ifadə olunan tablolar natamamlıq, eskizlik nəzərə çarpır. Lakin bu nöqsanlar müharibə dövründə Azərbaycan rəssamlığının ideya-bədii məziyyətlərini və təbliğedici əhəmiyyətini azaltmır. Müharibə illərində Azərbaycan rəngkarları Vətən qarşısında öz borclarını şərəflə yerinə yetirdilər. Xalqımızın tarixi keçmişini qiymətləndirən və şöhrətləndirən müasirlərimizi əmək fədakarlığına ruhlandırان tablolar və portretlər rəssamlarımızın öz peşəkarlıq məharətini getdikcə genişləndirməyə çalışdıklarını sübut edir.

Bəzi hallarda rəssamların bədii imkanları ilə öhdələrinə götürükləri mürəkkəb yaradıcılıq vəzifələri arasında vəhdət alınmırdı. Buna baxmayaraq mövzunun aktuallığı və müharibə dövrünün çətinlikləri onlara müəyyən dərəcədə bəraət qazandırır. Çünki bu əsərlər xalqı qələbə işinə səfərbər edirdi.

Ədəbiyyat

7. Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, I cild, Bakı, 2010, 81 s.
8. “Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, II-III cildlər, Bakı, 2011, 144
9. Əli Verdiyev – “Dəzgah rəngkarlığı”, Bakı, 1988, 72 səhifə.
10. Həbibov N. – “Azərbaycan Sovet rəssamlığı”, Bakı, 1961.
11. Kərimov R. – “Azərbaycan Sovet portret boyakarlığı”, Bakı, 1964.
12. Nəcəfov M. – “Azərbaycan SSR-nin incəsənəti”, Leningrad, 1972.
13. N. Həbibov – “Təsviri incəsənət haqqında”, Bakı, 1976, 76 səhifə.

СТАНКОВАЯ ЖИВОПИСЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1941-1945 ГОДАХ

Маммадов Шаиг Муртузали оглы, Маммадов Фаиг Шаиг оглы

Резюме

1941-1945 годы вошли в истории СССР как Великая Отечественная война. В эти годы наши художники своим творчеством помогали победы нашей армии над фашизмом.

В статье рассказывается творчестве художников, которые сделали в области станковой живописи в годы Великой Отечественной войны.

1941-1945 AZERBAIJAN BENCH PAINTING

Mammadov Shaiq Murtuzeli oqlu, Mammadov Faiq Shaiq oqlu

Summary

During the war of 1941-1945, which became known as the Great Patriotic War in the history of the USSR, our artists, as in all spheres, mobilized all their forces for the victory over fascism. The article discusses the works of our artists who worked hard in the field of bench painting during the war years and analyzes their works.

Rəyçi: Prof. Mərdan Məmmədov

İncəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 14 aprel 2022-ci il

UOT -37.01

ŞRIFT QRAFİK KOMPOZISIYASININ ELEMENTİ KİMİ

Məmmədova Aybəniz Əli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

sebine-sabina-memmedova@mail.ru

Xülasə: *Ekspozisiyada şrift kompozisiyanın həyata keçirilməsinin mühüm şərtlərindən biri də onun tamaşaçının görmə qabiliyyətinə müvafiq yerləşdirilməsidir. Xüsusilə müxtəlif növlü mətnlərin yerləşdirilməsinin optimal variantı yazıların gözün görmə səviyyəsindən 155sm və ondan az ölçüdə olması təşkil edir. Daha əlverişli isə göz səviyyəsi zonasıdır. Bu zonadan kənarında yerləşdirilən eksponatların yazıları çətin oxunaraq dərk edilir. Ona görə də şrift kompozisiyanın tərtib edən rəssam-dizayner belə bir vəziyyətdən çıxış yolu düzgün yazı qaydası tətbiq etməsi təşkil edir. Hər bir şriftin oxunmasında başlıca şərt onun hansı hündürlük və ya enlilik uyğunluğunda yerləşməsindən asılıdır. Bu məqalədə şriflərdən, şriflərin üslublarından, ölçülərindən, onların dizaynından bəhs edilir. Həmçinin ekspozisiya işində nəzərə çarpan əyani elementlərdən biri başlıqsərlövhələr, başlıq altlıqları, arayışlar, köməkçi vasitələr olan göstəricilər, sxem və başqaları təşkil edir. Bütün bunların əyani obrazlı nümayişi şriflərdə öz təcəssümünü tapır. Şrift yazının qrafik formasıdır. Məqalədə həmçinin hərflərdən, onların rəng seçimi, hərfin şəkili, dekorativliyi dəqiq yeri ölçüsü haqqında da geniş məlumat verilir.*

Açar sözlər: qrafika, ölçü, şrift, hərf ştrix, rəqəm.

Ключевые слова: графика, размер, шрифт, буквенные строки, цифра.

Keywords: Size, font, letter lines, number

Şrift - verilmiş dizayna malik müəyyən ölçülü, üslublu və qalınlıqlı bütün simvolların çoxluğudur: şriftin üslubu isə dizaynın özüdür. Ekran görüntüsünü formalaşdırarkən və sənədləri çap edərkən şriftlər ya rastr görüntülər vasitəsilə, ya da konturlara görə formalaşdırılır. Müxtəlif şriftlərin tətbiqinə imkan verən proqramlar, onları ekranda yarada bilməsələr belə, şriftin şəkli və ölçüsü haqqında informasiyanı printerə verir. Printerin lazım olan şrifti əks etdirməsi üçün, ya şrift haqqında tam informasiya proqram tərəfindən printerə yüklənməli, ya da printerin özünə və ya printerin şrift karticinə yerləşdirilməlidir.

Ekspozisiya işində nəzərə çarpan əyani elementlərdən biri başlıqsərlövhlər, başlıq altlıqları, arayışlar, köməkçi vasitələr olan göstəricilər, sxem və başqaları təşkil edir. Şrift yazının qrafik formasıdır.

Tarixən yazının bir neçə qrafik təsviri formalaşmışdır. Yazının ilkin ifadəsi özünü müxtəlif məzmunlu təsvirlərdə tapmışdır ki, bu təsvirlərin hər biri ilə böyük bir hadisə haqqında məlumat ötürmək mümkün olmuşdur. Yazının bu sistemi pitoqrafiya adlandırılmışdır. Bir qədər sonralar qrafiki formalar kəsb edən və sözü

ifadə edən ideoqrafik yazı meydana gəlir ki, bu da heroqriflər kimi adlandırılır. Lakin yazı sisteminin daha kamil forması müasir səs-hərfi yazıdır ki, bu da hər bir səs üçün bir hərfin uyğunluğu mövcuddur. Bu dilin hərflər toplusu əlifba, hərfin qrafik təsvir üslubu isə, şrift adlandırılır. Şriftin forma təsnifatı iki qrupla adlandırılır: qroteks və kontrastlı şriftlər.

Qroteks şriftlər qrupu üfüqi və şaquli xətt ölçülərinin maksimal şəkildə bir-birinə yaxınlığı ilə səciyyələndirilir. Kontrast qrupundan olan şriftlərə isə xətlərin bir-birinə təzadlı uyğunluğu səciyyəvidir. Ştrixlərin uyğunluğunun dəyişkənliyi sonsuz ola bilər ki, bu da sonsuz sayda şrift yaratmaq imkanını verir. Bu sonsuzluq, həm də şriftlərin eni və uzunluqlarına görə incə və zərifliyi, şaquli, üfüqi cizgilərin təzadlı forması ilə də şərtləndirilə bilər. Şriftlərin bütün bu xüsusiyyətləri onların bu və ya digər tipinin formalaşmasına imkan yaradır. Ekspozisiyada mətnin qavranılması təkcə, həcm və məzmununa görə deyil, həm də zahiri görkəminə görə təsiredici amildir. Şriftin görkəmi və forması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, çətin oxunulan şriftə etinasız yanaşan tamaşaçı onun üzərində dayanmadan mətnə heç bir diqqət yetirmir. Şriftin oxunaqlığı, ilk növbədə, onun bədiiliyindən, estetik örkəmindən asılıdır. Ekspozisiyada ikidən artıq şrift tipinin tətbiqi nümayişin səliqəsiz, pinti görünməsinə başlıca səbəbdır.

Ekspozisiyada şrift kompozisiyanın həyata keçirilməsinin mühüm şərtlərindən biri də onun tamaşaçının görmə qabiliyyətinə müvafiq yerləşdirilməsidir. Xüsusilə müxtəlif növlü mətnlərin yerləşdirilməsinin optimal variantı yazıların gözün görmə səviyyəsindən 155sm və ondan az ölçüdə olması təşkil edir. Daha əlverişli isə göz səviyyəsi zonasıdır. Bu zonadan kənarda yerləşdirilən eksponatların yazıları çətin oxunaraq dərk edilir. Ona görə də şrift kompozisiyanın tərtib edən rəssam-dizayner belə bir vəziyyətdən çıxış yolu düzgün yazı qaydası tətbiq etməsi təşkil edir. Hər bir şriftin oxunmasında başlıca şərt onun hansı hündürlük və ya enlilik uyğunluğunda yerləşməsindən asılıdır.

Fonetik əlifbanı təşkil edən səsləri yazıda istifadə etmək üçün hərflərdən başqa sözlə qrafik işarələrdən istifadə olunur. Bu insan mədəniyyətinin yaratdığı ən böyük amillərdən

birdir. Hərflərin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün onların quruluşu, təkamülü və tarixi ilə tanış olmaq lazımdır.

Qədim insanlar məlumat ötürmək üçün xüsusi şəkillər çəkir, fərqli işarələrlə informasiya ötürməyə çalışırdılar. Bu yazı növü piktogramma adlanır. Zaman keçdikcə insanlar informasiyanı ötürmək üçün daha yaxşı başa düşülən işarələrdən istifadə etməyə başladılar. Bu yolla da sxmləşdirmə baş verdi. Beləliklə, ilroqlif-yəni şərti işarələr yarandı və bu işarələr artıq bütün insanlar tərəfindən anlaşılırdı. Bu yazı forması isə ilroqlifoqrafiya adlanır. Yazılar, işarələr təkmilləşdikcə artıq sözləri, cümlələri ifadə etməyə bu yazı forması kifayət etmirdi.

Beləliklə, fonetika anlayışı əmələ gəldi ki, onu da digər işarələrdən fərqləndirən xüsusiyyət bu idi ki, burada hər bir işarə bir sözü ifadə edirdi. Yəni, hər işarənin ayrılıqda mənası var idi. Sırf bu səbəbdən hər dilin əlifbasında hərflər sayı fərqlidir. Əgər rus dilində 33 hərflər varsa, italyanlarda cəmi 21 hərflər mövcuddur.

Beləliklə, bütün bunlara baxmayaraq fonetik norma qəbul etməyən bir sıra millətlər də var. Uzaq Qərbdə hələ də ilroqlifdən istifadə edirlər və savadlı insan başqalarını başa düşmək üçün 1000-ə yaxın işarə əzbər bilməli imiş.

İlk fonetik əlifba Avropada eramızdan əvvəl IX-VIII əsrdə əmələ gəlib. Eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə latın əlifbası formalaşmışdır. Bu əlifbanın hərfləri bizim eramızın əvvəllərində artıq bədii cəhətdən tamamlanmamış hərflər hesab edilirdi. Bütün Avropa dillərinin əsaslarından biri olan 107-113-cü illərdə yaranmış rim hərflərindən yazı yazılmışdır. Bu hərflər mayusku(majusculus) adlanır.

Mayusku-təntənəli yazıların hərfləridir. O, hərflər çox diqqətlə incələmiş və hazırlamışdır. Mayusku hərflərinin fərqli xüsusiyyəti həm də onda idi ki, yazı zamanı hərflərdən heç biri sətrdən yuxarı ya da aşağı çıxmırdı.

Əlbətdə ki, bu hərflərdən tək cə təntənəli yazı yazmaq üçün istifadə olunmurdu. Onlardan həm də kitab, sənəd, yazı yazmaq üçün istifadə olunurdu. Yazı üçün istifadə olunanda bu hərflərin əlyazma forması tələb olunurdu.

Bunun üçün bu hərflərin əlyazma növü yarandı və mayusku rustika adlandırıldı. Sənəd yazmaq üçün isə kursiv(cursiva) yaradıldı. Lakin yazılarda bu hərflər öz gözəlliyini itirirdi. Ona görə də həm tez, həm də gözəl yazı üçün unçal anlayışı yarandı. Bu hərflər mayusku hərflərinə aid edilirdi(yəni hərflər yazı zamanı sətrdən yuxarı və ya aşağı çıxmamalıdır). Lakin vaxt keçdikcə yazılar tez yazıldıqca mayusku qaydalarından kənara çıxmalar baş verirdi. Buna görə də artıq yeni yazı yazı növü miniskul(minisculus) yarandı. Məhz bu yazı növü geniş şöhrət qazandı və hər yerdə istifadə edilməyə başlandı.

Ən çox diqqəti çəkən antik (qədim) hərflər idi. Onların yaranması, tarixi, quruluşu haqqında yazılıb, danışılırdı. Daha dəqiq məlumatlar isə italyan Luka Paçiolidən (1509), alman Albert Dürerdən (1525), fransız Jofrua Toriddən (1529) öyrənilmişdir.

XVIII əsr hərflərə yenilik gətirdi: aydınlıq, dəqiqlik, şaquli şəkillərdə oxun qoyulması, əsas xətlənmə və s. Bu yeniliklərə Uyilyam Keslonun (1693-1766) və John Baskervilin (1706-1775), amma ən əsası da Janbatist Bodoninin (1740-1814) və Firmen Didonun (1764-1836) yazılarında rast gəlik. Bu adlar indi həm də çap yazılarında dəfələrlə təkrar olunur. Məhz XVIII əsrdə bu hərflərin oxşarları yaradılmışdır.

XVIII əsrin sonlarında yeni hərflər və yeni yazı növləri yaranmağa başladı. Beləki, çap yazıları, qazet, sənəd yazıları ilə yanaşı yayılmağa başladı.

Hərflərin təkmilləşməsi iki yolla baş verirdi:

1) Bəzi sənətkarlar antik(qədim) hərflərin yazı növlərini qorumağa, yaumağa çalışırdı.

2) Digərləri isə pıxarsız yazı hərfləri yaratmağa çalışırdı.

İlk növbədə yaranmış hərflərə inglis hərflərini də aid etmək olar. Onlar XIX əsrin əvvəlində yaranmış və qəzetlərdə istifadə olunmuşdur. Elə XIX əsrin ortalarında dekorativ hərflərdə də yaranmışdır.

İkinci növbədə yaranmış hərflərə isə XIX əsrdə əmələ gələn misir hərfləri, italyan hərfləri aid olunur. Bura aid edilən ən əsas hərflər isə antik(qədim) hərflərdir. Onlar sanki qədim dövrün bütün xüsusiyyətlərini daşıyırdı.

XX əsrin əvvəlində çox səliqəsiz, uydurulmuş hərflər yarandı və onlar çox uzun müddət “yaşamadılar”.

Lakin hələ də bu hərflər bədii əsərlər yaratmaqda, ən əsası da poliqrafiyada geniş istifadə olunur. Rus əlifbasının latın əlifbası ilə eyni qrafik əsasında yaranmasına baxmayaraq öz-özlüyündə ondan çox fərqlənir.

Əvvəllər vizantiyalılar Bolqarların üzərində güc nümayiş etdirərək onları yunan hərflərindən istifadə etməyə vadar etmişlər.

Lakin IX əsrin ikinci yarısından Bolqarların(slavanların) öz əlifbası yarandı və bu əlifba kiril əlifbası adlanırdı. Bu əlifba kiril (konstantin) Filosof (827-869) adına idi. Kiril əlifbasında bir çox hərflər yunan əlifbasından götürülmüşdür.

XVII əsrin sonlarında XVIII əsrin əvvəllərində rus ordusunda parçalanma baş verdi. Bu parçalanma nəticəsində kitab buraxılışı gücləndi. Bu slavan əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz olunmasını tələb edirdi.

Rəssamın diqqət etməli olduğu xüsusiyyətlər çoxdur. Məsələn: rəng seçimi, hərfin şəkli, dekorativliyi, onun dəqiq yeri, ölçüsü və s. Yaxşı, müasir hərflər aydınlığı və asanlıığı isə dərhal seçilməlidir.

Qədim rus əlifbasında olan hərflər müəyyən dəsti-xətt ilə qurulur və bu qrafema adlanır. Rəssam bu hərflərin istədiyi kimi şəklini, qrafitini dəyişə bilər, ancaq qrafeması çox aydın şəkildə ifadə olunmalıdır. Təcrübəsiz rəssamlar bəzən hərflərin yazılışına fikir vermirlər və bu onların səhvi sayılır. Məsələn “n” hərfini yazanda o qədər aydın yazılmalıdır ki, o nə “m” nə də “k” hərflərinə oxşamasın.

Bəzi şəkillərdə hərfin elementləri birləşir. Hərflərin əsas elementləri ştrix adlanır. Ştrixlər əsas və əlavə olur. Əsas ştrix hərflərin sətri dolduraraq yazılmasıdır. Əlavə ştrix isə əsas ştrixləri birləşdirir.

Əsas və əlavə ştrixlərdən başqa köməkçi elementlər də olur. Bu növdə hərflər sətrdən yuxarı və ya aşağı çıxır. Məsələn: p,q... hərfləri kimi.

Demək olar kiç bütün hərflər öz əsas xüsusiyyətlərini itirmədən:

1)Düz və kursiv 2) Geniş və orta 3) Qalın və yarıqalın yazıla bilər.

Bir çox hərflərdə elementlər əsas və əlavə ştrixlərindən fərqli qalınlıqda ola bilərlər. Belə yazı növü çox əvvəllərdən əmələ gəlib. Hərfləri yazarkən yazan adam birinci əsas ştrixləri zəiflədir: ikinci əsas ştrixdə isə gücləndirir. Bu həm düz həm kursiv hərflərə aiddir. Bəzən rəssam hərflərin ştrixləri gah qalınlaşdırır, gah da nazikləşdirir və bu da onun ardıcılığını, qaydasını pozduğu üçün səhv hesab olunur. Hərflərdəki ştrixlər fərqli ola bilər. Onlar ya olmaz kimi parlaq, ya kəskin uclarıyla seçilirlər. Bu onun hansı alətlə və ya hansı materialla hazırlandığından asılıdır.

Fırça, vərəq, metal, parça və daş bunlar hamısı hərfin xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Bizim üçün əsas olan vərəq üzərində yazılan hərflərdir və bunun əsasında onu qurmaq üçün istifadə olunan alətlərdir. Bəzən rəssam hərfi nazik fırçayla yazıb, ancaq onu qalın olan fırçayla tamamlamaya bilər. Bu artıq rəssamın işidir.

Hərfin düzbucağa tam yazılması üçün tor çəkilir və bu tor modul toru adlanır. Bu tor sayəsində tənəsüb hərfləri, şəkillər və detallar daha asan yazılır.

Hərflərin yazıda həcmli görünməməsi üçün onların şaquli elementlərini minimuma gətirməyə çalışırlar. Fərqli hərflərə eyni səviyyə vermək düzgün deyil, bu zaman o, hərflər səliqəsiz görünür. Orta xəttin uzunluğa bərabərləşməsi hərflərin görünüşünü pozur.

Hərflərin gözəl, səliqəli görünməsi üçün onlar yazıda asan oxunulmalıdır: ortaq cəhəti çox olmalıdır. Məsələn: ölçüləri, nisbəti, yazısı, şəkilləri. Bütün anoloji elementlər başqa hərflərdə də aid oluna bilər və sistemlə bərabərləşərək qurulur. Bu hərflərin arasında harmoniya hərflərin sadəcə uyğunluğunu yox, həm də rəngini də nəzərə alır.

Ədəbiyyat

1. Evqeniya Batorina “İskustvo şrifta” Moskva 1977, 187 səhifə.
2. Smirnov S.N. “Şrift i şriftivoy plakat”. Moskva – 1977.
3. Yu. Moqilevskiy. “Knika i şrift” Moskva – 1979.

ШРИФТ КАК ЭЛЕМЕНТ ГРАФИЧЕСКОЙ КОМПОЗИЦИИ

Мамедова Айбаниз Али кызы

Резюме

В этой статье обдаются шрифты, стили шрифтов, размеры и их дизайн. Также одним из заметных визуальных элементов в экспозиционной работе являются заголовки, заголовки, ссылки, указатели со вспомога-тельными средствами, диаграммы и другие. Наглядное представление всего этого воплощено в шрифтах. Шрифт – это графическая форма письма. Также в статье дана подробная информация о буквах, выборе их цвета, изображении буквы, точном расположении орнамента.

FONT AS AN ELEMENT OF GRAPHIC COMPOSITION

Mammadova Aybaniz Ali

Summary

This article discusses fonts, font styles, sizes, and their design. Also, one of the noticeable visual elements in the exposition work is headings, headlines, references, indicators with aids, diagrams and others. A visual representation of all this is embodied in the fonts. Font is a graphic form of writing.

Rəyçi: Rəsulova Elnarə

İncəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 14 iyun 2022-ci il

UOT:73.76.

1960-1980 – Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN RƏNGKARLIĞININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Professor Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Sahiqm978@gmail.com

Xülasə: 1960-1980-ci illər Azərbaycan rəngkarlıq sənətinin çiçəklənmə dövrüdür. Məqalədə bu illərdə rəngkarlıq sənətimizin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş rəngkar rəssamlarımızın əldə etdikləri nailiyyətlərdən və yaratdıqları sənət incilərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: çalar, palitra, üslub, monumental, kompozisiya

Key words: palette, style, color, monumental, composition

Ключевые слова: оттенок, палитра, стиль, монументал, композиция

1960-80-ci illərdə respublikanın coşğun və zəngin həyatı ilə incəsənətin əlaqəsi genişlənir, rəssamlar müasirliyin aparıcı mövzularına, əsl novatorluğa, bədii forma zənginliyinə və təzəliyinə maraq göstərir, milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənən dolğun və təsirli obrazlar yaratmağa çalışırlar.

Həmin dövrdə incəsənətə novatorluq, orijinal axtarışlar ruhu gətirmiş olan orta və gənc nəsillərə mənsub rəssamların yaradıcılıq fəaliyyəti həlledici rol oynayır.

Durğunluq illərində sənətdə nəzərə çarpan həyatı passiv-seyrçi, illüstrativ səpgidə köçürmək kimi mənfi cəhətlər aşkarlıq dövründə təcridən aradan qaldırılır, rəssamlar arasında varlığın fəlsəfi idrakına, müasirlərin mənəvi aləminin, zəkasının, hiss və həyəcanlarının təhlilinə meyl artır. Əsərləri üslub, kompozisiya və plastik cəhətdən həll etmək prinsipləri gözə çarpacaq dərəcədə dəyişir, təzələnir, onların plastik-bədii quruluşunda yeni əlamətlər, dramatik, epik, lirik, romantik intonasiyalar duyulur, ümumiləşdirici, lakonik, monumental formalara, koloritin dekorativliyinə, ifadəliliyinə, forma və rəng çalarlarının ekspressiyasına meyl güclənir. Bütün bunlar istedadlı fırça ustalarının və gənc rəssamların bədii ifadə vasitələri ehtiyatının və rəng palitrasının zənginləşməsinə təkan verir. Onların axtarışları və tapıntıları bütün kollektivin fəaliyyətini istiqamətləndirir.

Azərbaycan rəssamlığında «sərt üslubun», «qəhrəmanlıq-dramatikmeylin» parlaq nümayəndəsi, özünəməxsus ehtiraslı, daxilən həyəcanlı, qənaətcil bədii dəsti-xəttə malik istedadlı fırça ustası Tahir Salahovdur. Kompozisiyanın, koloritin lakonikliyi və monumentallığı ilə fərqlənən dinamik tablolarının obrazları ciddidir və əzəmətlidir. Salahov - sənaye Bakısının, dərinliklərindən “qara qızıl” çıxarılan Xəzərin əzəmətli mənzərəsinin ilhamlı nəğməkarıdır. Sevimli mövzusunə sadıq qalan sənətkarın 60-80-ci illərdə sənaye mənzərələrinin gözəlliyini və qüdrətini canlandıran tabloları qəhrəmanlıq vüsəti və romantik ruhla aşılənmişdir. Salahov həyatın dinamikasında, ritmində əsl zəhmət romantikasını duya bilən müasir mövzu rəssamıdır. Yaradıcı insanın təbiət üzərində təntənəsini əks etdirən «Yeni dəniz» (1970), «Xəzərdə səhər» (1987) tabloları obrazların ciddi sadəliyi, əzəməti, siluetlərin aydın ahəngi ilə fərqlənir. «Yeni dəniz» əsərinə görə rəssam respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Dəniz fəhlələrinin qəhrəmanlığını tərənnüm edən «Xəzərdə səhər» (1985) tablosunda müasirlərimizin ümumiləşdirici obrazı verilmişdir. Salahovun portretləri intellektuallığı, psixoloji xarakteristikanın dərinliyi, kompozisiya və koloritin kamilliyi ilə insanı valeh edir. Zəmanəmizin görkəmli bəstəkarı D. Şostakoviçin (1976) portreti haqlı olaraq müasirportretçilik

sənətinin zirvələrindən biri sayılır. Əsər klassik rus ziyalı portretləri ruhunda fırçaya alınmışdır. Salahov yaradıcılığının mövzu diapazonu genişdir, xalq şairi Rəsul Rzanın (1971), məhrəbanlıq, gözəllik duyğusu ilə dolu «Anamın portreti»ni (1980), «Qadın portreti»ni (1984) məharətlə yaratmışdır. «Nardaran kəndi» (1974), «Köhnə Ramana», «Sakit Xəzər» (1974), «Mərdəkan qalası» (1978) mənzərələri, «Günəşli səhər» (1978), «Çiçəkləyən nar» (1978), «Abşeron səhərçağı» (1984) natürmortları, xarici ölkələrin - İtaliya, Fransa, Amerika, İspaniya həyatına həsr olunmuş çoxlu əsərləri ilə bədii mədəniyyətimizi xeyli zənginləşdirmişdir.

Realist sənətin ən yaxşı ənənələri əsasında yetişib boya-başa çatmış Salahov yaradıcılığı milli mədəniyyətimizin inkişafına gözəl hədiyyədir.

Əsərləri məzmun genişliyi, kolorit zənginliyi, yüksək ahəngdarlıqla fərqlənən görkəmli fırça ustası Mikayıl Abdullayev 1960-80-ci illərdə olduqca məhsuldar çalışır. Onun yaradıcılığı obrazların poetik ümumiləşdirilməsi, daxili ehtiraslılığı, psixoloji dərinliyi ilə səciyyəlidir. Hələ «Hindistan silsiləsində» aydın şəkildə özünü göstərən bu xüsusiyyətlər, onun proqram əhəmiyyətli «Çəltik beçərən qızlar» (1970) diptixində böyük ideya-emosional vüsətilə səsləşir. Abdullayevin sənətkar dünyaduyumuna milli ənənələrin müasirliklə üzvi şəkildə qovuşduğu kənd həyatı, kənd sakinlərinin mənəvi aləmi, məişəti, fəaliyyəti üçün səciyyəvi poetik intonasiyalar yaxındır. Monumental səciyyəvi «Çəltik beçərən qızlar» tablosu müasir qadınlarımıza xas olan nəci xüsusiyyətləri naplaq və əlvan boyalarla canlandırır. Əsər Respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Rəssamın bu sevimli mövzusu həmçinin «Anaların gəncliyi» (1972) və bir sıra ümumiləşdirici surətlərdə də şairanə ifadəsini tapmışdır.

Daim insan və zaman probleminin estetik təcəssümü haqqında düşünən rəssam «Pambıq»(1977),«Üzümçülər»(1982), «Xaçmaz qızları»(1978), «Qələbə bayramı»(1985),«Qış qayğıları»(1984) tablolarında işıqlı, nikbin boyalar, intim-psixoloji çalarlar, nüanslar dilində qadın gözəlliyini tərənnüm edir. Bu əlvan, rəngarəng əsərlərdə doğma Azərbaycan diyarının gözəlliyi, bol məhsullu tarlaların bərəkəti, günəşli təbiətin şəriyyəti əsl səadət simfoniyası kimi səslənir. Abdullayevin obrazlar diapazonunun genişliyi haqqında yaratdığı zəngin portret qalereyası canlı təsəvvür verir. Pianoçu Fərhad Bədəlbəylinin (1975), pambıqçı Şamama Həsənovanın (1976), mütəfəkkir şair Nəsiminin (1972), mexanizator Tərhan Musayevanın (1980) portretləri bu qalereyada şərəfli yer tutur. Abdullayev xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik ideyalarının tərənnümçüsüdür. O, Zaqafqaziya xalqlarının tarixi dostluğuna, rus xalqının mədəniyyət xadimlərinə maraqlı əsərlər həsr etmişdir. Hindistana, Əfqanıstana, Polşaya, İtaliyaya həsr olunan tabloları dərin ictimai vüsətə malikdir. Hindistan silsiləsinə daxil olan bir çox etüd və tablolar, o cümlədən «Benqal qızları»,«Ana», «Balaca Çandra», «Rəcəstan qadınları» və s. dünya şöhrəti qazanmış, Nehru adına Beynəlxalq mükafata layiq görülmüşdür.

Doğma təbiətin ehtiraslı və nikbin boyalarla tərənnümü xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadə yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Respublikamızın müxtəlif guşələrini - bağlar diyarı Qubanı, günəşli Abşeronu, yaylaqlar, yaşıllıqlar məskəni Qarabağı, qızmar Muğanı canlandıran mənzərələri nəğmə kimi lirik və şairanədir, boyaları şəffaf və havalıdır. Rəssamı daim cənub təbiətinin saf bahar nəfəsli əsrarəngiz obrazları cəzb edirdi. O, baharın xoş nəfəsinə, doğma çöllərin, çiçəkləyən meyvə bağlarının yeni görkəm alan gözəlliyinə, dağların, şlalələrin əzəmətinə məftun olmaqdan yorulmazdı, təbiətdə yenilik əlamətlərini və müasir ritmləri həssaslıqla duya bilirdi. Həyatının son illərində yaratdığı «Əsrarəngiz torpaq», «Dağ gölü», «Göyçay», «Xəzərin sahili», «Xəzər gözəli», «Azərbaycan nağılı», «Suraxanın alovları» (1970-74) kimi məşhur mənzərələri məhz bu səpgidədir. Həmin mənzərələrdə incə lirik

duygular ilə pərvaz edən romantik xəyal və arzular bir-birinə qovuşur. Mənzərələrin mövzusu, təsvir motivləri ilə həmahəng olaraq rəssamın dəsti-xətti də dəyişir, ehtiraslı, həyəcanlı palitrasında postimpressionistlərin üslubunu xatırladan rəng yaxıların intitrəyişi və narahat ritmi aşkara çıxır. «Vətənimin baharı», «Naxçıvanda payız», «Şamaxı üzüm bağları», «Şahnabad şələlələri», «Zəfəran natürmortu», «Gəlin otağı», «Abşeron narı» (1970-74) kimi tablolarında onun dəsti-xətti koloritinə, zərif, yumşaq rəng çalarlarına görə, sərbəst «improvizasiya» sayağı yazı üslubuna görə ilk baxışdan tanınır, insanı valeh edir. Mənzərələrində, intim-lirik ruhlu natürmortlarında xalq sənəti, miniatür ənənələri ilə üzvi əlaqə duyulur, həmin əsərlərin dekorativ quruluşu Azərbaycan xalça və tikmələrinin cazibədar naxışlarını xatırladır. Lirik mənzərələr silsiləsinə görə Səttar Bəhlulzadə respublika Dövlət mükafatı ilə təltif olunmuşdur.

Toğrul Nərimanbəyovun romantik fırçası üçün koloritin ifadə qüvvəsi, ekspressiyası və cəsarətli ritmi, obrazların miqyaslılığı, emosional vüsəti səciyyəvidir, onu güclü xarakterlər, coşğun *ehtiraslar*, qızgın həyəcanlar düşündürür. «Torpağın bərəkəti» (1977), «Məhsul bayramı» (1980), «Bakıda yay» (1984), «Moskva», «Günəşli gün» (1986) kimi silsilə əsərlərdə işıqlı, nikbin intonasiyalar çoxluq təşkil edir. Rəssam müasirliyin gərgin romantikasını parlaq və ehtiraslı boyaların dili ilə ifadə etməyə çalışır. Dolğun və ifadəli üslub axtarışlarında Nərimanbəyov müasirənənələrə arxalanır. Boyaların uyarlılığı, dekorativliyi, «Azərbaycan çöllərində», «Tarla düşərgəsində», «Çiçəklər», «Nar» (1985-86) kimi natürmort və mənzərələrini səciyyələndirir. Bunlar sanki torpağın həyat dolu şirəsindən, qızmar Abşeron günəşindən, Göyçayın, Zaqatalanın cövlan edən gur boyalarından yoğrulmuşdur. Bu əsərlərinə görə rəssam SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Nadir Əbdürrəhmanovun «Bizim dağların adamları» (1971), «Zəngilanın üzüm bağları» (1983), «Azərbaycan dağlarında bahar» (1985) tabloları əhvali-ruhiyyə baxımından lirikedir, emosionaldır. Səfalı dağ rayonlarında yaşayan insanların obrazları mülayim, seyrkar səpgidədir, gərgin hərəkət, kəskin emosiyalar sanki onlara yabançıdır. Rəssamı adi hadisələrin milli özünəməxsusluğu, poeziyası maraqlandırır. Kənd sakinlərini əsrarəngiz təbiət qoynunda təsvir edərək, onların qarayanız sifətlərində, əlvan libaslarında xüsusi gözəllik, cazibədarlıq tapır. «Qara köldə səhər», «Səhər» (1986) lirik mənzərələrindən, həmcinin xarici ölkələrin Əfqanıstan, İraq xalqlarının həyatına həsr olunan şəkil silsilələrindən göründüyü kimi, rəssam milli məişətin ən səciyyəvi səhnələrini müasir dünyaduyumu süzgəcindən keçirir, yumşaq, axıcı, şərti-dekorativ rəng səthlərinin, poetik ahəngini mənalandırmağa nail olur. «Azərbaycan dağlarında bahar» triptixinə, «İsmayılı motivi», «Zəngilan üzüm bağları» mənzərələrinə görə rəssam Respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Asəf Cəfərovun yaradıcılıq simasının fərqləndirici xüsusiyyətləri obrazların dürüstlüyündə və ifadəliyində, koloritin dolğun və uyarlı rəng ahəngdarlığındadır. Təkcə Hindistan həyatına həsr olunan «Qolbağ seçən qızlar» tablosuna istinad edib məhz belə qənaətə gəlməkmümkündür. Kənd məişətinə maraq göstərən rəssam ən yaxşı tablolarında incə rəng çalarları işlədir, koloritin ifadəli çıxmasına meyl göstərir. «Abşeron» mənzərələr silsiləsi, «Oyanma» (1971), «Oğullar» (1975), «Üzümçülər» (1984), «Kitabxanaçı Babayeva», «Çəhrayı paltarlı tələbə» (1986) və digər tablolarından göründüyü kim onun dolğun palitrasında rəng incəlikləri yaxıların kəskin ritmi ilə qovuşur.

Müasir sənayenin poeziyası, qədim memarlıq abidələrinin ciddi gözəlliyi, təbiətin əzəli və əbədi əzəməti Rəsim Babayevin mənzərələrinin əsas təsvir motivləridir. Mazut nəfəsli torpağı, iri çənləri, butan kürələrini, küləkdən, qızmar günəşdən cadar-cadar olmuş çölləri, qayaları,

daşlı-kəsəkli yerlərdə bitən ağacları təsvir edən «Torpaq», «Dağlar», «Püstə ağacı» (1970), «Bahar haqqında xatirə» lövhələri geniş təsəvvürlər, həyat haqqında, xeyirlə şərin mübarizəsi haqqında fəlsəfi düşüncələr doğurur. «Təcavüz» (1970), «Hərbi psixoz», «Qaçaq Nəbi» (1969), «Ailə» (1971) kimi tablolarında təsirli poetik formalar vasitəsilə alınan simvolika, alleqoriya, assosiativ sözlü elementlər üstündür. «Müharibə veteranı», «Çayçı Məmməd» (1971), «Mənim bağım» (1986) və digər tabloları insan və həyat problemindən bəhs edir. Dünyada sülh naminə, təcavüzə, zülmə, müharibəyə qarşı nifrət motivləri Rasim Babayevin rəmzi-alleqorik silsilə «Dünyanı qorumaq lazımdır» (1987) tablolarında mərkəzi mövqe tutur. O, milli ənənələri, folklorla məxsus sadələşməni, fərdi özünü ifadə prinsipini vacib sayan novatorçu rəssamlarımızdandır.

Mövzu dairəsinə və milli həyatın qabaqcıl təmayüllərinin əhatəsinə görə Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı çoxcəhətlidir. Burada mövzuvə *janr* zənginliyi ilə yaradıcılıq fərdiyyətlərinin rəngarəngliyi üzvü olaraq birləşir. Yaşlı, orta və gənc nəsillərə mənsub olan rəssamlar müxtəlif janrlarda müvəffəqiyyətlə çalışaraq müasirlərimizin parlaq, xatirədə qalan obrazlar qalereyasını yaratmışlar.

Böyükəğa Mirzəzadə «Xəzər neftçiləri» (1971), «Kəndimizin qızları» (1972) kimi tablolar, əlvan, günəşdən bərq vuran mənzərə və natürmortlarla yanaşı bir sıra portretlər də yaratmışdır. Canlı insan xarakterlərinə nüfuz etmək baxımından rejissor Şəmsi Bədəlbəylinin (1977), rəssam Rasim Babayevin, müğənni Zeynəb Xanlarovanın (1981) portretləri maraqlıdır.

Müxtəlif nəsilləri təmsil edən rəngkarlar əsərlərinin janr və üslub cəhətdən rəngarəngliyinə xüsusi fikir verir, tematik şəkillər, portret, mənzərə və natürmortlar yaradırlar. Zəngin rəng duyumuna malik Qafar Seyfullayevin «Toy» (1977), «Mürəbbi qız» (1980), «Naibənin portreti» (1987) və digər əsərlərində koloritin dolğunluğu, boyaların ahəngi gözə çarpır.

Ən adi məişət səhnələrində poetik mənə tapan Tələt Şixəliyevin rəng palitrası incə tonlar, nüanslar dilində insanın yaşadığı psixoloji həyəcanları, ehtirasları aşkarlayır. «Həkimin yanında» (1972), «Çayxana» (1973), «Kos-kosa», «Analıq», «Uşaq xatirələri» (1975-79) silsiləsinə daxil olan digər tablolar, təmkinli, düşüncəli qadın portretləri, rəssamın avtoportretləri, eləcə də lirik mənzərə və natürmortları canlı rəngyaxıları, qızılı-narıncı tonların nisbəti, ahəngi baxımından olduqca emosional təsir bağışlayır.

Əli Verdiyevin dəst-xəttində dəqiq və aydın rəsm mühüm yer tutur. «Savadsızlığın ləğvi» (1970), «Əmək qələbəsi» (1975), «Lenin və Nərimanov» (1980) kimi tabloları kompozisiya bütövlüyü, lakonikliyi, boyaların ciddiliyi, qənaətcilliyi, obrazların monumentallığı ilə fərqlənir. Məşhur neftçi-geoloq - alim F. Salmanovun (1973), əmək adamlarının, qızların, uşaqların portretləri real və ahəngdar boyalarla rəsm olunmuşdur. Böyük Vətən müharibəsinə «Təslim», «Qələbə», «41-ci ilin 22 iyunu» (1985) tablolarını həsr etmiş, «Babək» (1987) tablosunda xalqımızın qəhrəmanlıq keçmişini canlandırmışdır.

Müxtəlif janrlarda bir sıra maraqlı əsərlər yaratmış olan tanınmış rəssamlardan Baba Əliyevin, Əyyub Məmmədovun, Elbəy Rzaquliyevin, Nadir Qasimovun, Vidadi Nərimanbəyovun, Lətif Feyzullayevin, Həsən Haqverdiyevin, Əbdülxalığın, Hafiz Məmmədovun, Kamil Xanlarovun, Xalidə Səfərovanın, Kamil Nəcəfzadənin, Ağa Mehdiyevin, Cahangir Rüstəmovun ən uğurlu tabloları nikbin hissiyatla, həyat eşqi ilə aşılanmışdır.

Azərbaycan rəssamları müasirlərimizi realist ümumiləşdirmə mövqelərindən təsvir edir, adi gündəlik hadisələrdə kerçəkliyin estetikasını, qurub-yaradan insanın mənəvi aləminin

gözəlliyini, ona xas olanləyaqəti, daxili inamı, yaradıcı fəallığı və həyatsevərliyi dərk etməyə çalışırlar. Müasir insanın, fəhlənin, yaxud tarla əməkçilərinin, ziyalıların, mədəniyyət xadimlərinin mənəvi zənginliyi rəssamlar üçün tükənməz mövzu təşkil edir. Tematik tablolar süjetin və obrazların mürəkkəbliyi ilə fərqlənərsələr də, tamaşaçıları düşündürür, onların nəzərlərini oxşayır. İnsanın gündəlik məişətini göstərəkən rəssamlar müasirlərimizin mənəvi keyfiyyətlərini, düşüncə və hisslərini, əxlaqi görüşlərini və ictimai ideyalarını təhlil etməyə nail olurlar.

Tarixi janrda, uğurla çalışsan M. Abdullayev, N. Əbdürrəhmanov, T. Nərimanbəyov, E. Rzaquliyev, Ə. Verdiyev, O. Sadıqzadə, Ə. Hüseynov xalqımızın qəhrəmanlıq keçmişinə, inqilabi mövzulara, Nəriman Nərrimanova bir sıra tablolar həsr etmişlər.

Elbəy Rzaquliyevin «İnqilabi Bakı» (1970), «Qələbə bayramı» (1975), Toğrul Sadıqzadənin «Bakı-1917-ci il», Nadir Əbdürrəhmanovun «Oktyabrın əks-sədası» (1977), Əbdülxalığın «Nərimanov kəndlilər arasında» (1986), Ə. Əsgərovun «Smolnı. 1917-ci il» (1987) kimi tarixi lövhələri, Vidadi Nərimanbəyovun Böyük Vətən müharibəsi mövzularında çəkdiyi «41-ci il», «And» və digər tabloları mübarizə pafosu ilə, azadlıq ideyalarının təntənəsinə inamla doludur. Kəskin ictimai ziddiyyətlər, gərgin dramatak ehtiraslar, sınaqlı müharibə illərinin məhrumiyyətləri - bütün bu motivlər rəssamlar tərəfindən qəhrəmanların psixologiyasına, mənəvi aləminə nüfuz etmək yolu ilə təcəssüm olunur.

Müasirlərimizin obrazları portret janrının aparıcı mövzusunı təşkil edir. Rəssamlardan Tahir Salahovun, Mikayıl Abdullayevin, Böyükağa Mirzəzadənin, Salam Salamzadənin, Tağı Tağıyevin, Oqtay Sadıqzadənin, Güllü Mustafayevanın, Həsən Haqverdiyevin, Əli Verdiyevin, Nəcəfqlunun, Hafiz Zeynalovun yaradıcılığında portret janrını *mühüm* yer tutur. Azərbaycan portret rəngkarlığı milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Şəxsiyyətin ruhi aləminin dərinədən açılmasına onunla tam, qırılmaz vəhdət təşkil edən tipajın, əlbəsinə, əşyanın dəqiqliyi yardım göstərir. Ən uğurlu portretlər müasirlərin surətlərində qəlb aləminin zənginliyinin və mürəkkəbliyinin ifadəsi *və təhlili* ilə səciyyələnir. Neftçilərin, pambıqçıların, balıqçıların, psixoloji çalarların müxtəlifliyi ilə, qəhrəmanlıq, poetik, intim - lirik intonasiyalarla fərqlənən bir çox portret obrazlarının başlıca qayəsini həyata, əməyə məhəbbət ideyası təşkil edir. Yazıçıların, artistlərin, bəstəkarların, rəssamların portretlərində də fərdi xarakteristikanın dəqiqliyi ilə təsvir olunan şəxslərin peşəsinin, yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin təhlili bir-birinə qovuşur. Lakin portret janrının inkişafında müəyyən qüsurlar *dağözə çarpır*. Sərgilərdə, o cümlədən «10-cu beşilliyin əmək qəhrəmanlarının portretləri» sərgisində (1982) dərin obrazlılıqdan məhrum, səthi, natamam əsərlər göstərilmişdir.

Mənzərə və natürmort janrları Azərbaycan rəssamlarının sevimli janrlarındandır. Doğma təbiətlə yaxın ünsiyyətdə olan *rəssamlar* onu tükənməz ilham və poetik obrazlar mənbəyi hesab edirlər. Səttar Bəhlulzadənin, Tahir Salahovun, Mikayıl Abdullayevin, Toğrul Nərimanbəyovun, Rasim Babayevin, Asəf Cəfərovun, Nadir Qasimovun, Elbəy Rzaquliyevin, Baba Əliyevin, Fərhad Xəlilovun, Kamil Xamlarovun, Mahmud Tağıyevin, Fikrət Bağirovun, Tofiq Cavadovun, Əyyub Hüseynovun, Ağa Mehdiyevin, Səməd Haqverdiyevin ən yaxşı sənaye, şəhər mənzərələri, eləcə də «təmiz təbiət» mənzərələri lirik, *poetik intonasiyalarla* aşlanmışdır. Sənaye və şəhər mənzərələrinin sərt cizgi ritmində, səthlərin dəqiqliyində, yığcam koloritində realist mənzərəçilik sənətinin novatorluq ənənələri aydın nəzərə çarpır. Milli ənənələr ruhunda işlənmiş intim-lirik kənd mənzərələri üçün də belə müasirlik duyğusu səciyyəvidir. Abşeronun neftdən yağrılmış qızılı qumları, Xəzərin mavi tənhalıqları qoynunda

yüksələn estakadanın, buruqların yaraşıqlı siluətləri, Bakı və Sumqayıtın neft çənləri və kimya kombinatlarının möhtəşəm qurğuları, süni deryaçaların və kanalların ayna suları, Qubanın güllü-çiçəkli bağları, Lənkəranın çay plantasiyaları, Muğanın ucsuz-bucaqsız pambıq çölləri, Şirvan düzünün məhsuldar taxıl tarlaları, Kəpəzin və Şahdağın zirvələri, bir sözlə günəşli Azərbaycanın bərəkətli təbiəti, insan əli ilə siması dəyişdirilən ətraf mühitin gözəlliyi və rəngarəngliyi - rəssamları ilhama gətirən mənzərə motivləri məhz bunlardır. Tahir Salahovun, Toğrul Nərimanbəyovun, Tələt Şıxəliyevin, Asəf Cəfərovun, Xalidə Səfərovanın, Fikrət Bağirovun natürmortlarında doğma torpağın bərəkəti, cənub günəşinin əlvan boyaları, meyvələrin, çiçəklərin, müxtəlif əşyanın heyranediciliyi gözəlliyi vəsf olunur.

Müasir Azərbaycan dəzgah rəngkarlığında bədii üslub və *forma cəhətdən* əsl yeniləşmə prosesi gedir. Bu baxımdan 80-ci illərdə Azərbaycan təsviri sənətinin müxtəlif növ və janrlarında, o cümlədən rəngkarlıq sahəsində yeni bir mərhələnin başladığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şəxsiyyətin mənəvi və *estetik* tərbiyəsinin mühüm vasitəsi olan incəsənət sahəsində yaradıcılıq azadlığının hərtərəfli çiçəklənməsi üçün geniş və parlaq *perspektivlər* açılır. Realizmin mahiyyəti, bədii imkanları haqqında yeni nəzəri müddəalar irəli sürülür, bədii ənənələrin və cərəyanların, o cümlədən modernizmin əhəmiyyətini birtərəfli və məhdud çərçivəsində şərh etmək təmayülləri aradan qaldırılır. Məhz bunun nəticəsində Azərbaycan təsviri sənətində və rəngkarlığında yeni meyillər meydana çıxır.

1980-ci illərdə təşkil olunan rəssamlıq sərgilərində yeni və novator ruhlu bədii konsepsiyalar aşkara çıxır. Əvvəllər təkcə zahiri, vizual bənzərlik meyarı ilə qiymətləndirilən realist üslub artıq yeni məzmun və ifadə prinsipləri kəsb edir, sənətdə fərdi üslub rəngarəngliyi, müxtəlifliyi müstəsna əhəmiyyət qazanır, təsvirdə şərtlilik, stilizasiya, deformasiya təzahürlərinə təsadüf olunur. Bütün bu dəyişikliklər 1986-cı ildə Tbilisidə keçirilən Zaqafqaziya rəssamlarının Biyennale sərgisində və Moskvada nümayiş etdirilən «Azərbaycan CCP-nin təsviri sənəti» sərgisində öz ifadəsini tapmışdır.

Yeni bədii təfəkkür, plastik formanın, rənglərin emosional təsir gücünü artırmaq naminə aparılan axtarışlar əsasən rəssamların yeni nəslini təmsil edən Fərhad Xəlilov, İsmayıl Məmmədov, Faiq Ağayev, Fikrət Haşimov, Siruz Mirzəzadə, Qəyyur Yunusov, Fərman Qulamov, Ağəli İbrahimov, Mirnadir Zeynalov, Cingiz Fərzəliyev, Kamal Əhmədov, Sara Manafova, Marqarita Kərimova, Tahir Məmmədov və s. kimi orijinal fərdi simaya malik rəngkarların əsərlərində daha qabarıq gözə çarpır. Buraya yalnız son illərdə bədii ictimaiyyətin rəğbətini qazanmış yaşlı rəssamlardan Əşrəf Muradoğlunun və Cavad Mircavadovun da adlarını əlavə edə bilərik. Həmin rəssamlar sənətdə təkrarsız, özünüifadə prinsiplərsənə, fərdi dəsti xəttlərinə görə seçilir. Məsələn, Fərhad Xəlilov son illər ərzində doğma Abşeron təbiətini tərənnüm edən şairənə mənzərələri, tabloları ilə çıxış edir. Mavi Xəzəri, nar, əncir, zeytun ağaclarını, kənd evlərini, təbiətin dəyişən, əlvan, rəngarəng lövhələrini dekorativ və yığcam tərzdə əks etdirən rəssam milli ənənələrdən, eləcə də bəzi modernistsənət cərəyanlarının üslub xüsusiyyətlərindən faydalanır. Abşeron qadınlarını, əmək adamlarını təsvir edən «Fırtına ərəfəsində», «Səhər»adlı tablolarında, «Qala kəndində bahar», «Payız», «Bahar» mənzərələrində müəyyən ekspressiya, daxili ehtiras duyulur.

Ümumiyyətlə, rəngkarlıqda yeni forma axtarışlarına meyl göstərən gənc rəssamlar bədii folklor, miniatür, xalça sənətinin motivlərinə müraciət edir, rəməzə, yəni simvolikaya, stilizasiya və improvizasiyaya, assosiativ-şerti formalara aludə olur, bəzən şüurlu olaraq təsvirdə zahiri mübaliğəyə, deformasiyaya yol verirlər. Cavad Mircavadov şərq miniatürü üslubunu primitiv

səpgidə təqlid edir. Lakin bütün bu axtarışları sənətdə mövzu, janr, bədii obrazların həlli baxımından tamamilə uğurlu hesab etmək qeyri mümkündür.

Azərbaycan rəngkarlığının gələcək çiçəklənməsi prosesi fırça ustalarının müasir incəsənətin novator nailiyyətlərinə, dünyanın mütərəqqi sənət cərəyanlarının ənənələrinə əsil yaradıcı münasibətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, I cild, Bakı, 2010, 81s
2. “Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, II-III cildlər, Bakı, 2011, 144 səh.
3. Əli Verdiyev – “Dəzgah rəngkarlığı”, Bakı, 1988, 72 səh.
4. Həbibov N. – “Azərbaycan Sovet Rəssamlığı”, Bakı, 1961
5. Kərimov R. – “Azərbaycan Sovet portret boyakarlığı”, Bakı, 1964
6. Nəcəfov M. – “Azərbaycan SSR-nin incəsənəti”, Leningrad, 1972
7. N. Həbibov– “Təsviri incəsənət haqqında”, Bakı, 1976, 76 səh.
8. “Очерки искусство Советского Азербайджана ”, Баку, 1960
9. Rafiq Quliyev – “Təsviri sənətdə insan dünyası”, Bakı, 2009, 130 səh.
10. R. Əfəndi, M. Nəcəfov, M. Tərhanov. – “Təsviri incəsənət”, Bakı, 1962

ВЫДАЮЩИЕСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЖИВОПИСИ В 1960-1980 ГОДАХ

Маммадов Шаиг Муртузали оглы
Резюме

1960-1980 годы – это процветание азербайджанской живописи. В статье рассматриваются работы азербайджанских художников в области живописи и повествуется о шедеврах азербайджанских художников в изобразительном искусстве.

PROMINENT REPRESENTATIVES OF AZERBAIJANI PAINTING IN 1960-1980

Mammadov Shaiq Murtuzeli oqlu
Summary

1960-1980 was the flowering period of Azerbaijani painting. The article talks about the achievements of our painters who have made a special contribution to the development of our painting art and the paintings they have created during these years.

Rəyçi: Prof. Mərdan Məmmədov
İncəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 14 aprel 2022-ci il

TƏLİM-TƏRBİYYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

UOT:811.

TEXNİKİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Abdullayeva Vüsalə Çingiz qızı, Abbasəlizadə Aysən Nizami qızı,
Əlizadə Tamella Yusif qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
abbasalizadea@gmail.com
yusale.nebiyeva1983@mail.ru*

Xülasə: *Məqalədə texniki mətnlərin tərcümə xüsusiyyətləri müzakirə edilir. Məqalənin əsas zəruriyyəti mədəni və etnolinqvistik aminlər haqqında məlumat toplamaq, tərcümə olunmuş mətnlərin keyfiyyətini yüksəltmək və buraxılmış səhvələr aradan qaldırılmaqdır. Bu yolla texniki mətnlərin keyfiyyətli tərcüməsini təmək mümkündür. Məqalədə peşəkar tərcüməçi üçün vacib bacarıqlar və terminologiyanın tərcüməsi zamanı rast gəlinən çoxmənalılıq prinsipi ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd etmək olar ki, tərcümə prosesinə və tərcümə strategiyasına təsir göstərən başlıca xüsusiyyətlər texniki mətnlərin tərcüməsi üzrə təhlil edilib.*

Açar sözlər: texniki tərcümə, elmi üslub, terminlərin tərcüməsi, mürəkkəblilik

Ключевые слова: технический перевод, научный стиль, перевод терминов

Key words: technical transportation, scientific style, translation of terms, complexity

Bu məsələnin tam öyrənilməsi üçün görülməli olan ilk şey “texniki tərcümə” anlayışına baxmaqdır. Termin müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında xüsusi texniki məlumat mübadiləsi üçün istifadə olunur.

Texniki və elmi mətnlərin tərcüməsi “texniki tərcümə” anlayışı altında nəzərdən keçirilir. Texniki mətnlərin tərcüməsi - elmi-texniki terminologiyayı da özündə ehtiva edən elmi və texnoloji yönümlü materialların təfsiridir. Texniki spesifikasiyalara əsaslanan materialların nümunələri aşağıdakılardır: texniki məsələlərə dair elmi məqalələr, maşınqayırma avadanlığı haqqında texniki sənədlər, mühəndislik məhsulları üçün istifadəçi təlimatları və s.

Bir çox tədqiqatçılar texniki tərcüməni texniki və elmi mətnlərin tərcüməsi ilə müqayisə edərək həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri aşkar edirlər.

Mətnin texniki tərcüməsi orijinal mətnə yaxın mənasını əks etdirir. Orijinaldan hər cür kənarlaşma yalnız Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə və ya tərcümə üslubunun tələblərinə görə əsaslandırılı bilər.

Texniki tərcümənin əsasında formal-məntiqi üslub dayanır. Bu üslub dəqiqlik, qüsursuzluq və qeyri-emosionallıq ilə xarakterizə olunur. Lakin bütün bu xüsusiyyətlər texniki mətnlərin tərcüməsi baxımından riayət edilməli olan elmi üsluba olan tələbləri tam əks etdirə bilmədi.

Elmi üslubu aşağıdakı amillərlə xarakterizə etmək olar:

- 1) linqvistik vasitələrin seçimi;
- 2) monoloji ifadə;
- 3) ərizəyə ilkin baxılması;
- 4) nizamlanmış nitq.

Bu anlayışları təyin etmək üçün "texniki və elmi" sözlərinin etimologiyasına müraciət etməlisiniz. "Elmi" işarəsinə elmlə assosiasiya daxildir. Bu assosiasiya Chambers lüğətində təsvir edilir və "təcrübələr və müşahidələr nəticəsində əldə edilən, tənqidi şəkildə təhlil edilən, sistemləşdirilən və ümumi prinsiplərə tabe olan biliklər" kimi təyin olunur. Texnologiya ilə əlaqəli və müəyyən edilmiş "texniki" işarəsi tərəfindən Qısa Oksford İngilis dili lüğəti "elmi biliklərin praktiki baxımdan tətbiqini" nəzərdə tutur .

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, elmi mətnlərin tərcüməsi onun bütün nəzəri təzahürləri ilə birlikdə elmlə, texniki mətnlərin tərcüməsi isə elmi biliklərin praktiki məqsədlər üçün necə istifadə olunması ilə bağlıdır.

Yazılı formada texniki tərcümələr daha çox tələb olunur, çünki məlumatı davamlı olaraq müəyyən edən formadır; ona görə də dünyanın sabitliyini əks etdirən elm tələb edir.

Yazılı forma sosial qarşılıqlı əlaqədə əhəmiyyət kəsb etməyən ən kiçik informativ qeyri-dəqiqliklərin və məntiqi pozuntuların aşkar edilməsi üçün daha rahat və etibarlıdır; üstəlik, elmi qarşılıqlı əlaqədə həqiqətin ciddi təhriflərinə səbəb ola bilər. Texniki mətnləri və sənədləri tərcümə edərkən, tərcümə edilmiş mətndəki heç bir konnotasiyanı qaçırmamalısınız, necə ki, bu, orijinalda mənanın təhrif edilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da xüsusilə elmi mətnlər üçün fəlakətli ola bilər.

Texniki mətnlərlə məşğul olan tərcümənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür məlumat tərcüməsi tərcüməçini konkret terminologiyaya bilməyə yönəldir. Tərcümə üçün hansı dildən istifadə edilməsinin fərqi yoxdur, çünki, ingilis, ispan, fransız və ya alman, lakin texniki mətnlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi öz bilik çatışmazlığı ilə qarşılaşa bilər. xüsusi terminologiya olmadan.

Tərcüməçi texniki və elmi mətnlərini tərcümə edəcəyi elm sahəsinin terminologiyası haqqında mükəmməl məlumatlı olmalıdır. Termin düzgün tərcüməsi çox çətin işdir, lakin buna baxmayaraq, terminlər danışmaq dilinin sözlərindən daha çox əhəmiyyətli semantik müəyyənliyə və muxtariyyətə malikdir.

Terminologiyanın tərcüməsi çox vəsait tələb edən bir işdir. Tərcüməçi texniki mətnlərin tərcüməsi zamanı hər hansı xarici sözlərin istifadəsini istisna etməlidir. Azərbaycan mənşəli şərtlərə üstünlük verilməlidir. Məsələn, "sənaye" əvəzinə "sanaye" və ya "aqrar tasarrüfat", "tam sərt" "impedans" əvəzinə "kand tasarrüfatı" sözünü işlətmək lazımdır.

Tərcümə zamanı terminlərin özəlliyi xüsusi dil xüsusiyyətlərinin aydınlığıdır. Terminlər mətndəki ümumi sözlərdən daha çox kontekstdən müstəqildir. Ümumi lüğətə aid sözlər çox vaxt qeyri-emosional olur, həmçinin istifadə sferasında terminlər birmənalı və ifadədən məhrum olur. Terminlər xüsusi lüğətə aiddir. Xüsusi lüğət - insanın əmək həyatının müxtəlif sahələrinə aid anlayışları və ya obyektləri adlandıran söz və ya ifadələrdir çərçivəsində alınma sözləri fərqləndirən bir neçə alt qruplar var.

- Hərfi borc alma;
- Qısaltma;
- Semantik borclanma;
- Qarışıq borclanma;
- Cevrikə bilən borc.

Hərfi alınma halında sözün semantik, fonetik və qrammatik quruluşu kopyalanır, məsələn: bolt (bolt), konvektor (convector).

Çox vaxt ingilis dilindən sözün qısaldılmış sözləri alınır: PVS (PVC-abbr. polivinilxloriddən).

Semantik borclanma baxımından sözün sadəcə mənası götürülür, beləliklə sözün sadəcə tərcüməsi olur. Bu arada sözün ikinci dərəcəli mənası adətən götürülür: “kalkulyasiya”, “hesab” (numeration), “obyekt” (object), “inşaat qipsi” (plaster), “bal mumu” (wax). Qeyd etmək lazımdır ki, bu yarımqrupun alınmalarında ayrı-ayrı sözlər deyil, söz birləşmələri üstünlük təşkil edir: “yağış suları” (rainwater), “halqavari kərpic” (ringstone).

Hərfi borc almanın semantiklə müqayisədə populyarlığı onunla bağlıdır ki, ingiliscə terminlərin azərbaycanca qarşılıqlarını tapmaq çətin və bəzən qeyri-mümkündür. Beləliklə, hərfi borclar daha tez-tez tanınmalıdır: "eduktor" - təhsil verən; buldozer - buldozer.

Hərfi borc almanın semantiklə müqayisədə populyarlığı onunla bağlıdır ki, ingiliscə terminlərin azərbaycanca qarşılıqlarını tapmaq çətin və bəzən qeyri-mümkündür. Beləliklə, hərfi borclar daha tez-tez tanınmalıdır: "eduktor" - educator; buldozer - buldozer.

Qarışıq borclanma ilə calques və transliterasiya və ya transkripsiya elementləri görünür, məsələn: "kabel kranı" (Cable way).

Konvertasiya olunan borclanmada alınma sözə Azərbaycan dilinin tipik sözləri əlavə edilir. Belə bir fenomen texniki alt dildə geniş yayılmışdır. Əksər hallarda fəllər belə çevrilməyə məruz qalır, məsələn: “ventilasiya etmək” (to ventilate). İsimlər daha az çevrilir, məsələn: "injektor" - (injector).

Xarici dilin ən çox yayılmış terminlərinin mətni tərcümə etmək istədiyimiz dildə müvafiq ekvivalentləri var. Nümunələr verək:

equipment- avadanlıq, təchizat;

- Frequency-tezlik;
- Transceiver- transiver;
- Satellite- peyk;
- Subscriber- abunəçi;
- modulator-modulyator;
- Network- şəbəkə;

Terminlərin bir neçə mənası ola bilər, o cümlədən söhbətdə gündəlik sözlər. Belə terminlər omonimdir. Onların mənası elm və ya texnologiyanın hansı sahəsində görünməsindən asılıdır. Məsələn üçün:

1) mübadilə - maddələr mübadiləsi (med.), Xarici valyutanın məzənnəsi (iş), telefon mübadilə (ünsiyyət);

2) kommutasiya- bəzi köçürmə qiymətli kağızlarının ləğvi və eyni vaxtda (birja.), quyruq fırçası (biol.), keçid (rabitə) üzrə digər əqdlərin bağlanması;

3) tarif kommunal vergisi (hüquqşünaslıq), sərtilik əmsalı (avtomatlaşdırma), sürət (rabitə).

Təkcə texniki tərcümənin deyil, istiqamətin özünün başqa bir xüsusiyyəti daim inkişaf, yeni texnologiyaların yaranması və çoxlu sayda yeni termin və abreviaturadır. Tərcüməçi öz işində bu cəhəti nəzərə almalı və tərcümə edilmiş dildə müvafiq ekvivalent seçməyi bacarmalıdır.

Texniki mətnlərdə çoxlu rəqəmlər var; tərcüməçi onları ölçmələrin vahidliyini təmin edən dövlət sistemə uyğun olaraq təyin edir. Milli və beynəlxalq standartlar orijinal dilə istinad edilir. Bütün ifadələr şəxssiz formada qurulur. Şevronlar dırnaq işarələrini əvəz edir.

Texniki mətnlərdə çoxlu sayda terminlər var. Texniki mətnlər daha konkret və daha az məlumatlıdır. Bu mətnlər təbiət dünyası haqqında əsas biliklərə və biliklərə əsaslanır.

Sintaktik quruluşa gəldikdə, texniki məzmunlu ingilis mətnləri konstruktiv mürəkkəbliyi ilə seçilir. Onlar iştirakçılar, məsdər və gerundlarla, eləcə də bəzi başqa sırf kitab konstruksiyaları ilə zəngindir ki, bu da bəzən mətnin başa düşülməsini çətinləşdirir və tərcüməçi qarşısında əlavə vəzifələr qoyur.

Texniki mətn həm elmi-texniki üslub xüsusiyyətlərinə malik, həm də texniki terminlərlə dolu mətndir. Texniki mətnləri tərcümə edərkən tərcüməçilər bu xüsusiyyətdən xəbərdar olmalıdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, texniki mətnlər müxtəlif əlavə işarə sistemlərinə malikdir. Məsələn, bunlara əsas yerli danışanlara tanış olmayan qrafiklər və təsvirlər, diaqramlar və düsturlar daxildir.

Texniki mətnləri tərcümə edərkən bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, tərcüməçi müəllifin fikrini düzgün çatdırmalıdır. Tərcümə edilmiş mətn Azərbaycan dilinin texniki üslubuna xas olan üslubda köçürülməlidir .

Texniki mətnləri tərcümə edərkən aşağıdakı nəticəyə gələk; Tərcüməçinin danışq üslubuna, müxtəlif ixtisarlara və ya şərhlərə yer verməsi yolverilməzdir.

Aydın ki, texniki mətn müəyyən bir elm və ya bilik sahəsindəki mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulub, burada həmin mütəxəssislər alıcı kimi çıxış edirlər.

Texniki mətnləri tərcümə edərkən peşəkar tərcüməçi aşağıdakıları etməlidir:

-ən azı iki xarici dil bilmək;

-hər iki dildə terminlər və anlayışlar baxımından bilikli olmaq;

- müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etmək.

Texniki ədəbiyyatın tərcüməsi kifayət qədər mürəkkəb və zəhmətli bir məşğuliyyət hesab olunur ki, bu da əhəmiyyətli iş həcminə əlavə olaraq müəyyən bir sənayedə peşəkar bilik tələb edir. Mətnin dəqiq mənası təhrif edilməməlidir, üstəlik, orijinal mətnin üslubunu qorumaq vacibdir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, tərcüməçidən tərcümə olunan mətnin mövzusunu və mənasını adekvat başa düşməsi tələb olunur. Tərcüməçi terminlərin ən dəqiq mənasını çatdırmalıdır. Tərcümə edilmiş materialların dili və semantik uyğunlaşması da iddia oluna bilər.

Elmi üslub ətraf reallığın müxtəlif aspektlərini tədqiq edərkən insanın psixi fəaliyyətini əks etdirir və onun bütün janrlarından obyektin öyrənilməsini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu üsluba uyğun olan əsas tələblərə (ardıcılıq, dəqiqlik, obyektivlik) uyğun olaraq, elmi üslub müqayisə edilən dillər arasında universal üslub xüsusiyyətlərini göstərir, lakin lüğət seçimi, fonetik vizuallaşdırma, morfoloji formalar, söz uyğunluğu, sintaktik quruluş spesifikdir. hər dil üçün.

Elmi-texniki ədəbiyyatda funksional dilin tədqiqi ilə bağlı alimlərin tədqiq etdikləri bütün problemlər toplusundan haqlı olaraq elmi-texniki dilin ən spesifik səviyyəsi kimi lüğətin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir . Bu maraq təsadüfi deyil. Elmi və texniki mətnlərin leksik tərkibi hazırda ən intensiv təkamül mərhələsindədir. Bu, elmi-texniki mətnlərdə lüğətin həm terminoloji, həm də ümumi elmi təbəqələrinə aiddir. Bu baxımdan leksik vahidlərin elmi-texniki kontekstdə real fəaliyyətinin tədqiqinə yönəlmiş tədqiqat yəqin ki, kifayət qədər əhəmiyyətlidir.

Tərcümə və dillərarası terminlərin uyğunlaşdırılması ənənəvi olaraq tərcümə vahidləri kimi qəbul edilmiş, elmi ədəbiyyatda onlara xüsusi diqqət yetirilmişdir. Termin tərcümə məsələlərini başa düşmək üçün terminin xüsusiyyətlərinə müraciət etmək lazımdır. Termin ənənəvi olaraq xüsusi bilik və ya fəaliyyət sahəsi anlayışını ifadə edən söz (ibarə) kimi qəbul edilir. Şərtlər fərqli bir quruluşa malik ola bilər. Komponentlərin sayına görə terminlər terminlər-sözlər və ya bir sözdən ibarət terminlər kimi fərqlənir, daha az ümumi olaraq tək işarə kimi tanınan, aid edilə bilən və əsasların əlavə edilməsi ilə formalaşan və ardıcıl və ya defislə işarələnmiş yazılışı olan mürəkkəb terminlər; kolleksiyalar termini və ya mürəkkəb, çoxkomponentli terminlər.

Məsələn: obyekt - 1) bir şeyi yaxşı və asanlıqla etmək və ya öyrənmək bacarığı; təbii qabiliyyət; 2) bir şey etmək üçün lazım olan yer və ya avadanlıq.

Cümlədə təsərrüfat subyektlərinə uyğun gələn seçilmiş söz (termin): sabit dövrə malik fasiləsiz dövriyyə obyekt... əməliyyat (hərəkət).

Termin spesifikasiyası və onların tərcüməsi problemi müqayisəli dilçilikdə həmişə xüsusi məsələ olmuşdur. Tərcümənin əsas vəzifəsi orijinal və tərcümə olunmuş mətnlərdə ümumi məzmun kimi ekvivalentliyi təmin etməkdirsə, xüsusi mətnləri tərcümə edərkən terminologiyaya xüsusi diqqət yetirilməlidir: daha doğrusu, onlar xüsusi mətnin informasiya məzmununu müəyyən edirlər. mətn, xüsusi məlumatları təşkil edən, strukturlaşdıran və kodlaşdıran özünəməxsus açarlardır.

Beləliklə, ekvivalentliyə nail olmaq mümkünlüyü ilə bağlı ən kəskin məsələ müxtəlif kod vahidlərinin mövcudluğu məhz terminlərlə bağlıdır.

L.V.Şerba mürəkkəb terminləri struktur-semantik birliyə malik olan və sökkük bitmiş nominasiyanı təmsil edən sözlərin birləşmələri kimi səciyyələndirmişdir [7, s. 53). Yuxarıdakı müddəalara əsaslanaraq, biz çox güman ki, S.V. Grinev, burada termini "xüsusi anlayışları dəqiq çağırmaq üçün götürülmüş xüsusi dilin nominativ xüsusi leksik vahidi (söz və ya ifadə) kimi təsvir edir" 18, s. 22).

Terminoloji tərcümənin mürəkkəbliyi onun qeyri-müəyyənliyindədir; buna görə də, konkret mətnə uyğun olan terminin düzgün tərcüməsini tapmaq üçün siz tərcümə edilmiş materialın təbiətinə diqqətlə baxmalısınız. Eyni termin elm və texnikanın müxtəlif sahələrində tətbiq oluna bilər, lakin onun tərcüməsi hansı sahədən asılı olacağından asılı olacaq. Məsələn: Maliyyə və kredit əməliyyatlarını həyata keçirərkən vergi və digər güzəştlər verməklə xarici kapitalı cəlb edən dəniz mərkəz zonaları və ya kiçik dövlətlər və ya ərazilər.

Bundan əlavə, iqtisadi sahədə sürətli inkişaf tempi çoxlu sayda yeni, xüsusi anlayışların və onlara uyğun terminlərin yaranmasına səbəb olur.

Bəzən bir terminin müxtəlif bilik sahələrində istifadə edildiyi zaman bir çox mənaları haqqında ifadələr eşidə bilərsiniz. Yuxarıdakı təriflər bu cür şərhə istisna edir, çünki onlar terminin istifadəsini yalnız bir elm və ya texnologiyaya sahəsi ilə məhdudlaşdırır. Bu o deməkdir ki, eyni söz müxtəlif bilik sahələrində müxtəlif mənalar və ya terminlər əldə edə bilər. Məsələn, atmosfer sözü coğrafiyada yeri və ya başqa bir planeti əhatə edən qazları ifadə etmək üçün termin kimi istifadə olunur. Fizikada eyni termin təzyiqli ölçmək üçün vahid deməkdir. Tərcümə ilə məşğul olarkən onu həmişə yadda saxlamalı, lüğətdə termin axtararkən hər zaman müvafiq bilik sahəsindən istifadə etməli.

Belə ki, öz əsərində R.V. Umpelt texniki və təbiətşünaslıq mətnlərindəki tərcümə məsələlərinə xüsusi müraciət edir və "ləyaqət" terminindən istifadə edir və bu tələbin bütün

xüsusi mətnlərə şamil edilməsində israr edir. Məzmun yönümlü mətn məzmun planı səviyyəsində dəyişməzliyi təmin edən tərcümə tələb edir. İlk növbədə, tərcümə edilmiş mətndə məzmunu və məlumatı tam şəkildə çatdırmağın mümkün olduğuna əmin olmalısınız. Ona görə də ən mühüm tələb ondan ibarətdir ki, tərcümənin linqvistik tərtibatı qeyd-şərtsiz tərcümə dilinə uyğun olmalıdır, başqa sözlə, tərcümənin linqvistik tərtibatı ilk növbədə tərcümə dilinə yönəlmişdir .

Ədəbiyyat

1. Oxford English Dictionary. Oxford University Press, 2005.
2. Chambers Dictionary. Edinburq, 2006.
3. И.М.Гусейнов, Х.Ч.Байрамов, Г.Ш.Гасанова. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов». Гянджа, 2009.
4. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Rafiq Manafoğlu, Nizami Tağısoy, Rustam Kamal. Bakı, 2010.
5. Щербакова И.В. Особенности Перевода Технических Текстов Современные проблемы науки и образования. - 2015. - № 2-2.
6. Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. М.:Международные отношения. 1975. 240 с.
7. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии //Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 265-304.
8. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский лицей. 1993. 309 с.
9. İngiliscə Azərbaycanca texniki terminlər lüğəti. Redaktor: Ş.Atayeva. Tartibçilər: A.Abbasov, N.Nəsənov, M.Quliyev. Bakı, 2012.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

*Абдуллаева Вусала Чингиз, Аббасализайда Айшан Низами,
Ализайда Тамелла Юсиф*

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности перевода технических и на текстов. Актуальность статьи заключается в необходимости повысить качество перевода технических текстов через сбор информации о культурных и экстралингвистических факторах, необходимостью повышения качества переводимых текстов, устранения ошибок в переводе.

В статье также повествуется о профессиональных качествах переводчика и о сложности перевода технических текстов, связанных с многозначными терминами. Цель данного исследования рассмотреть и разобрать особенности перевода технических текстов, которые оказывают влияние на процесс перевода и выбор переводческой стратегии.

THE CHARACTERISTICS OF TECHNICAL TEXTS TRANSLATION

Abdullayeva Vusale Chingiz, Abbasalizade Ayshan Nizami,

Alizade Tamella Yusif

Summary

The article discusses the translation features of technical texts. The main need of the article is to gather information about modern and ethnolinguistic factors, to improve the quality of translated texts and to eliminate mistakes. In this way, it is possible to ensure a quality translation of technical texts.

The article provides an in-depth look at the skills needed for a professional translator and the principle of ambiguity encountered during the translation of terminology. It should be noted that the characteristics that affect the translation process and translation strategy have been analyzed in the translation of technical texts.

Rəyçi: Dos. əvəzi Vəliyeva Vəsilə

Dillər kafedrası; 17 iyun 2022 –ci il tarixli iclasın 8 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 20 iyun 2022-ci il

UOT:811

THE ROLE OF POETRY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Adigozalova Nububat Nizami

Ganja State University

Abstract: *The present article researches and highlights the role and impact of poetry in language teaching process. At the same time, the benefits of using poetry in ELT (English Language Teaching) was touched upon. In addition, this paper aims at describing the advantages of incorporating poetry based tasks in several areas of language learning, including reading, writing, listening and speaking. And the question of how to use poetry as a teaching resource in English with the practical and theoretical focus was answered.*

Key words: Poems, poetry, language teaching, language skills, ESL (English as a Second Language) students

Açar sözlər: Nəzm əsərləri, poeziya, dil tədrisi, dil bacarıqları, İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr

Ключевые слова: Стихи, поэзия, обучение языка, языковые навыки, студенты изучающие английский язык как иностранный

With the spread and development of English around the World, English has become the international and the most used language not only for Azerbaijan, but many other countries, other than countries whose first language is English. Teaching a foreign language by poems and enjoyable rhymes makes improve the quality of lessons and apparent for students the target language. Poetry can offer a wide range of language learning opportunities to ESL learners if

it's taught interactively and linguistically. Poetry is adorned with rhythm, beautiful diction and elevated grammatical features. These features can serve as a powerful motivation to ESL students in learning grammar, vocabulary and integrated language skills. Research by Dr. Janette Hughes at the University of Ontario, for example, demonstrates the positive effects of poetry on literacy development. As Dr. Hughes points out, "paying attention to vocabulary and rhythm develops oral language skills," [Hughes, 2007, p. 1] and the development of oral language skills has a strong correlation to proficiency in reading [1].

Teachers need poetry to promote language teaching emotionally and comprehensively. Poetry helps to use Figure of Speech, Adjectives, Phrases and symbolic words naturally to show feelings and emotions. When the students read, listen or write something aloud and rhythmically they easily learn it. Although, poetry is the genre most English teachers seem least use, but this genre when brought into a language classroom, becomes a massive repertoire of several complicated elements essential for any language course. Depending on the level of students, we can start use of poetry in classroom in various ways such as:

- Discussion about the difference between Poems and Prose.
- Give a short story and ask to convert some lines in a poetic composition.
- Read poems loudly and tales and prose in poetic manner so that students can follow

Reading aloud always works well as far as pronunciation and fluency is concerned. In order to increase fluency, pronunciation and confidence, classroom practices and exercises play an important role.

- Vocabulary is also very important because there are many words which can only be used in poetic composition. So, vocabulary games and quiz also play an important role [3].

There are the basic uses poetry can bring into effective English Teaching. It brings emotions, rhyme and congenial expression in classroom. Poetry enriches vocabulary, sound, rhythm and stress, pronunciation and fluency. And in addition, also using poetry in language classes encourages creative writing, develops phonic skills, and helps to acquire vocabulary, creativity and imagination [6].

Bearing all advantages of using poetry in mind, it seems that the main issue is the appropriate choice of literary poem for use in teaching language. As Riverol points out (1991), such a choice will provide the learners with examples of many features of the language—the structure of sentences, the variety of form and the different ways of connecting ideas [7]. When a teacher comes to select the poems, she will need to consider which poems are suited to the learners' interests, language and maturity levels. According to McKay, conceptual difficulty of a literary text is also a variable to be considered carefully. The difficulty level of a poem should approximate the level of competence of the learners. Therefore, teachers need to ensure that the students are given as much help as possible in understanding the language of the poem (Lazar, 1993) [4].

In addition, all of us know that many language learners come from cultural backgrounds rich with poetry and folktales. From the epic poems of ancient civilizations to more modern political poems written during the 20th or 21st century, poetry opens an interesting historical and cultural window, and students may already be quite knowledgeable about the poets and poems that are an important part of their heritage. Also poetry always have hidden meanings which are never expressed clearly, in order to grasp the original meaning the reader has to explore more

and poetry triggers the unmotivated reader to find out what is inside. By reading a single verse almost every person out of 10 would come up with a different interpretation.

The main problem that teachers come across with is selecting suitable poems for language classrooms. Some researchers and methodologists defined several criteria and concepts for teachers. Some of them are universality, simplicity, potential depth, contemporary and intelligible language, definiteness, and concreteness. Since well-chosen materials enrich the teaching environment, carefully selected poems appealing to the language learners' taste and interest and might uplift the students' intention to study the language and help them to shape their personal and linguistic gains.

Kipling's "If" can be given as an example for the ideas put forward so far in that it is a poem with simple language appropriate for use in second language teaching; it is also highly interesting with its words and content about father's advice to his son, shedding light on his beliefs and conveying those to his son. Here are some stanzas of the poem:

If you can keep your head when all about you
Are losing theirs and blaming it on you;
If you can trust yourself when all men doubt you,
But make allowance for their doubting too:
If you can wait and not be tired by waiting,
Or, being lied about, don't deal in lies,
Or being hated don't give way to hating,
And yet don't look too good, nor talk too wise;

If you can talk with crowds and keep your virtue,
Or walk with Kings- -nor lose the common touch,
If neither foes nor loving friends can hurt you,
If all men count with you, but none too much:
If you can fill the unforgiving minute
With sixty seconds' worth of distance run,
Yours is the Earth and everything that's in it,
And- -which is more- -you'll be a Man, my son! [2]

The poem is structured in such a way that almost every line of every stanza of the poem starts with the word 'If'. The poem is directly addressed to the reader, in an attempt to open their eyes into believing in themselves. The poem's speaker narrates the poem directly addressing the reader as 'you'. While using this poem in the lessons teachers should give explanations to students and ask questions about the poem. This poem can well be used to invite learners to make use of their experience and knowledge of the world. A productive speaking session can be stimulated with questions like: "Who is the poem written for? How do you know this? Why did Kipling write this poem? Which do you think is the best piece of advice? And why do you think so? How do you feel having read the poem? Why did it make you feel that way?" Inviting students to be "in the poem" and internalize it like that, teachers can also find the chance to investigate issues relevant to their backgrounds, experiences, and attitudes.

We come to a conclusion that "Using poetry in Language Teaching is a great tool, but we cannot forget that we have to choose the right material, so students can maximize their learning.

It has to be interesting and adequate for each student level, reading about new things is usually interesting for students.

Learners will benefit from literature; teachers are responsible of putting in touch their students with material that catches their interest, so they want to read and listen more, which turns out in further and richer learning. Also, it can create opportunities for personal expression as well as reinforce learner's knowledge of lexical and grammatical structure giving the opportunity to develop their communicative and cognitive skills. As long as teachers believe in the power of literary genres and integrate them when necessary, success is inevitable for their students. Poetry is just one of those genres that offer great potential for significant gains among language learners.

References

1. Dr. Janette Hughes : Poetry: A Powerful Medium for Literacy and Technology Development Literacy and Numeracy Secretariat, Ontario, 2007
2. Joseph Rudyard Kipling (1865-1936) The poem: "If"
3. Khan, S. (2020). Why and how to use a poem in ELT classroom. International Online Journal of Education and Teaching (IOJET), 7(3). 803-809.
<https://iojet.org/index.php/IOJET/article/view/807>
4. Lazar, G. (1993). Literature and Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press
5. McKay, S. (1987). Literature in the ESL Classroom. In C. Brumfit and R. Carter (Eds.) Literature and Language Teaching (pp. 191-198). Oxford: Oxford University Press.
6. Nazife AYDINOĞLU: Mediterranean Journal of Educational Research, Issue 14a, Year 2013, pp. 274-284 Integration of Poetry with Vocabulary Teaching
7. Riverol, J. E. (1991). Literature in the Teaching of English as a Foreign Language. Revista Alicantina de Estudios Ingleses, 4, 65-69.

XARİCİ DİLİN TƏDRSİ PROSESİNDƏ POEZİYANIN ROLU

Adıgözəlova Nübubət Nizami qızı
Xülasə

Bu məqalədə poeziyanın dil tədrisi prosesindəki rolu və təsiri araşdırılır və işıqlandırılır. Eyni zamanda, İngilis dilinin tədrisi prosesində şeirdən istifadənin üstünlüklərinə toxunulub. Bundan əlavə, bu məqalə oxu, yazma, dinləmə və danışma da daxil olmaqla dil bacarıqlarının bir neçə sahələrində poeziyaya əsaslanan tapşırıqların daxil edilməsinin üstünlüklərini təsvir etmək məqsədi daşıyır. Həmçinin, İngilis dilində poeziyadan praktiki və nəzəri əsaslarla tədris resursu kimi necə istifadə olunacağı sualına cavab verilib.

РОЛЬ ПОЭЗИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Адыгозалова Нубубат Низами кызы
Резюме

В данной статье исследуется и подчеркивается роль и влияние поэзии в процессе обучения языку. Одновременно, были затронуты преимущества использования поэзии в процессе обучения английскому языку. Кроме того, эта статья направлена на описание преимуществ включения заданий на основе поэзии в нескольких областях изучения

языка, включая чтение, письмо, аудирование и устной речи. Также, отвечает на вопросы, как использовать поэзию в качестве учебного ресурса по английскому языку с практической и теоретической направленностью.

Rəyçi: dosent Məhərrəmovə Suqurə İbrahim qızı

Praktik Xarici Dillər kafedrasının 06 iyul 2022-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 04 iyul 2022-ci i

UOT:811.

TRANSLATION AS A MEANS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Karimli Aytan Tahir, Bashirova Aynur Hilal

Ganja State University

aytenkerimli14@gmail.com, bashirova.aynur@bk.ru

Abstract: *Translation is a bridge of friendship and brotherhood both among the countries and people living in large geographical areas, speaking different languages, having different worldviews and different psychological natures and is a means of main communication between the past and the present. That's why translation is always in great need. Translation is a worker carrying information obtained in one place or at a time, scientific and technical achievements, artistic features to another place or another period. Translation is a difficult and responsible profession. A translator must be a master of his craft being ready for any challenge.*

Mirza Ibrahimov commented on the translation as follows: "Noting that translation is a large, indestructible cultural bridge between people, it is the soul of man, one of the powerful factors that enriches the world, feelings and perceptions. Translation can enrich the language of the people at the same time as long as it is beautiful, fluent, lively".

Key words: cultural values, intercultural communication, mutual understanding, interlingual communication, speech product

Ключевые слова: культурные ценности, межкультурная коммуникация, взаимопонимание, межъязыковая коммуникация, речевой продукт

Açar sözlər: mədəni dəyərlər, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma, dillərarası ünsiyyət, nitq məhsulu

The problem of relations between language, culture and speaker is one of the fundamental problems in modern linguistics. This problem is defined by many researchers as "anthropological". Language is a reflexion of an ethnic group's culture, a means of transmitting cultural values through generations and the major tool of cognition. As language sets the parameters of human perception of the world and stereotypes of daily behavior, any linguistic research in the field of language semantics deals with the interrelations of the concepts of language, culture, and personality.

Along with that, the globalization of cultures actualizes the concept of intercultural communication. In many areas, such as linguistics, literary criticism, culture studies, sociology, psychology, new researches are devoted to the problem of intercultural communication. The

political and social situation in the modern world generates the problem of adequate communication, but speaking about adequacy is possible only under condition of full mutual understanding of the representatives of different cultures speaking in different languages. Communication is a dialogue act, connection between two and more individuals which is, first of all, based on mutual understanding.

M. Bergelson gives the following definition of intercultural communication: “intercultural communication is a dialogue carried out in conditions of cultural difference in the communicative competence of the participants which is so considerable that it has essential influence on the success or failure of the communicative event”. Intercultural communication is characterized by the use of special language variants and discourse strategies of direct contact participants which are different from those they use in communication within one culture.

E. Vereschagin and V. Kostomarov in their work “Language and culture” suggest the following definition: “intercultural communication is adequate mutual understanding of two participants of a communicative act belonging to different national cultures”.

The view of translation as of a means of intercultural communication follows from the idea of language as a culture component, and culture - as an aggregate of material and spiritual achievements of the society, including all the varied historical, social and psychological features of the ethnos, its traditions, views, values, institutions, behavior, living conditions – in short, all the sides of its life and consciousness, including language.

The concept of translation is central in the translation studies. It is important to mention that the concept of translation is polysemantic. Firstly, it refers to translation as an intellectual activity, that is a process, secondly – to translation as the result of this process, a product of translational activity, in other words, the text of translation created by the translator.

Translation is a complicated and many-sided kind of human activity. Though usually people speak about translation “from one language on another”, actually, it is not simply a replacement of one language with another. The different cultures, people, ways of thinking, literatures epochs, levels of development, traditions and world vies clash with each other in translation.

According to M. Brandes, “translation is a kind of language mediation where the content of the foreign text (original) is transferred to other language by way of creating a communicatively equivalent text in this language”.

In L. Barkhudarov’s opinion, “translation is a process of transformation of a speech product in one language into a speech product in another language, the invariable meaning being preserved”.

G. Toury believes that “translation is kind of activity which inevitably involves at least two languages and two cultural traditions”.

Serving as a means of communication between people of various ethnic groups, translation is a means of interlingual and intercultural communication. According to A.D. Schweitzer, “translation can be defined as a unidirectional and two-phase process of interlingual and intercultural communication, where a secondary text (metatext) text is created on the basis of the primary text subjected to purposeful (“translational”) analysis, the secondary text replacing the primary one in another language and cultural environment”.

The analysis of the prominent researchers’ works in the field of translation shows that they all consider translation in the light of intercultural communication. The cultural factor in

translation is obvious and undeniable. Communication is impossible unless the message is transmitted and is understood by the communicants. However, this understanding can be achieved only if the information contained in the language units corresponds to the background knowledge of the facts mentioned in the message. The people speaking one language are the representatives of a certain culture. They have many common traditions, habits and ways to do and to speak about things. They possess the common knowledge about their country, its geography, history, climate, its political, economic, social and cultural institutions. All this information is the basis of the communicants' presuppositions which enable them to produce and understand messages in their linguistic form.

Not only two languages interact in translation process, but also two cultures having both common features and national specificity. Revealing this specificity is crucial in studying intercultural communication and translation.

The translator plays an important role in the process of intercultural communication, since he/she has frequently not only to translate sentences, but also to interpret the cultures of the communicants. He serves as the mediator for both sides explaining to them the main rules of behavior and customs of the countries. The translator should pick up an equivalent for the language phenomenon which directly reflects another culture. Empathy is the basis of mutual understanding in communication. It is the ability to imagine oneself in the place of another person, attempt to see the world with his eyes. And if the translator manages to do it, the translation process is full-fledged and successful.

Collateral elements and uncollateralized elements are distinguished by comparison of languages and cultures. Being a culture component, language as a whole is an uncollateralized element. First of all, equivalent-lacking lexicon is uncollateralized element. The insufficient knowledge of history of a country, traditions and culture lead to misunderstanding of comparisons, historical references, to wrong understanding even in daily conversation, in other words, to language incompetence. J. Catford specifies that "besides language untranslatability there is cultural untranslatability".

Translators tend to omit or change culturally incongruous items so that finally they become translatable or comprehensible. As cultural distinctions are part of culture, cultural untranslatability depends on the combination of languages in translation. It means that cultural untranslatability is not equally applicable to all language combinations, audiences and translators. The concept of cultural untranslatability is important for translation. A good translation should not sound as a translation. The key requirement is naturalness. Cultural untranslatability is important only when cultural distinctions are very big, because without facing these distinctions, it is difficult for translators to achieve naturalness or even to convey the communicative function of the initial text.

In conclusion, it is important to notice that translation is the basic mechanism of intercultural communication. With the help of translation, languages interact, influence each other, get richer and change. In translation of texts representing a certain national culture, not only the target language, into which the words naming realities of another culture penetrate, but also the receiving culture is exposed to a certain influence. However, the compromise between two interactive national cultures is not always reached in favor of the culture which has generated the original text. Radical changes of a cultural and historical background of a translated material should always be justified, pertinent, plausible and consistent. Inappropriate

or inconsistent cultural displacements deform the image and create the reader's incorrect idea of the initial culture and the author's intention.

References

1. Bergelson M. Intercultural communication // <http://www.countries.ru/library/intercult/> mkk.htm
2. Vereschagin E. M., Kostomarov V.G. Language and culture. – Moscow, 1988.
3. Valeyeva N. G. Translation - language mediation, a means of intercultural and interlingual communication. // <http://www.trpub.ru/valeeva-perevod-kommunik.html>
4. Brandes M. Translational text analysis. - Moscow, 2001.
5. Barhudarov L. S. Language and translation. – Moscow, 1975.
6. Schweitzer A.D. Theory of translation: status, problems, aspects. – Moscow, 1988.
7. Munday J. Introducing Translation Studies. - London, 2001.

TƏRCÜMƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

*Kərimli Aytən Tahir qızı, Bəşirova Aynur Hilal qızı
Xülasə*

Məqalədə tərcümənin mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi əhəmiyyətindən bəhs edilir. Tərcümənin tarixinə nəzər yetirdikdə mədəniyyətlərin formalaşmasında və inkişafında onun rolu aydın görünür, çünki tərcümə nümunələrinin əsas vəzifəsi mədəniyyətlərarası münasibətlərin qarşılıqlı təsirini həyata keçirməkdən ibarətdir.

ПЕРЕВОД КАК СРЕДСТВО МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

*Каримли Айтан Тахир кызы, Баширова Айнур Гилал кызы
Резюме*

В статье рассматривается значение перевода как средства межкультурной коммуникации. Глядя на историю перевода, становится понятной его роль в становлении и развитии культур, ведь главная задача переводческих примеров - реализовать взаимодействие межкультурных отношений.

Rəyçi: dos. Z. Əliyeva

Praktik Xarici dillər kafedrasının 01 iyul 2022-ci il tarixli iclasının 12 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 04 iyul 2022-ci il

THE PLACE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE LINGUISTIC TYPOLOGY OF THE LANGUAGES OF THE WORLD

Huseynova Zita Nusrat, Hamzayeva Naiba Haji

Azerbaijan State Agrarian University

zita_huseynova@mail.ru

hamzayevanaiba@gmail.com

Annotation: *Typology is one of the sections of linguistics that deals with the identification of patterns inherent in different languages. Linguists find common features in languages, make classifications based on them, find out patterns between such features, and predict the features of languages according to already known features.*

There are many common features and many different features in different languages of the world, and all of them are not necessarily related to kinship. These patterns can be found at different levels of language: in phonetics, phonology, morphology, syntax, and even discourse. This means that languages can be classified according to the features of their sounds or stress, according to the structure of words, according to the structure of sentences or text.

Açar sözlər: dilçilik, tipologiya, dünya dilləri, dil xüsusiyyətləri

Ключевые слова: лингвистика, типология, мировые языки, языковые особенности

Key words: linguistics, typology, world languages, language features

The world's population speaks approximately 7,000 languages. Linguists not only study them separately, but also compare them with each other, finding common characteristics and making classifications.

There are two main classifications of languages: they are genealogical and linguistic. Genealogical is based on the relationship between languages. Throughout history, languages are divided and changed, but retain signs of a single origin, on the basis of which scientists distinguish language families and groups.

Linguistic classification or typology is based on all sorts of linguistic patterns that appear in any language, regardless of their relationship.

Genealogical and linguistic classifications are not related. Languages may belong to the same group, but belong to different categories in typology, or have many common features, although they come from different parts of the world and different language families.

In this article, we will talk about the place that English occupies in linguistic typology - what are its main features, what languages it is most similar to, how it differs from others.

What are the typological classifications of languages?

Scientists have created dozens of typological classifications at various levels. Some of them will be understandable only to those who are well versed in linguistics. Here are some of the most common and important classifications that help you see how diverse languages can be:

Languages with musical tones that serve to distinguish the meaning of words, and languages without tones

In some languages, words are pronounced with different intonations that change the meaning. The sounds may be exactly the same, but subtle differences in pitch to foreigners serve as important tools for determining meaning. Tone languages include Chinese, Thai, Vietnamese, African Yoruba, and American Navajo.

Fixed-accent and non-fixed-accent languages

In most non-tonal languages, there are stresses - when one syllable in a word is pronounced strongly, and others weakly. There are languages in which the stress is fixed, that is, it always falls on the syllable at a certain position in the word. For example, in French, all stress falls on the last syllable.

Languages with stress that plays a meaningful role and languages where stress is not important for meaning

In some languages, stress can change the meaning of a word. A foreigner who incorrectly placed the stress in a word may be misunderstood. In Russian, stress plays a semantic role: the word "flour" can have two meanings depending on the stress. In many other languages, an incorrectly placed stress in a word will not prevent the interlocutor from correctly understanding the meaning.

Analytic and synthetic languages

Depending on the way of expressing grammatical meanings, languages are divided into analytical and synthetic. Grammatical meanings are expressions of the categories of number, gender, tense, person, and other meanings that are used in a given language. Different languages have different categories. Languages without grammar do not exist - at least in every language there is such a category as kind.

Analytical languages express grammatical meanings with the help of separate auxiliary words. In synthetic languages, grammar affects the word itself, changing it with the help of affixes - suffixes, prefixes, endings.

Analyticism and synthesism are not two sharply demarcated categories, but a scale on which languages can take on different meanings. Some are closer to the analytical, but have some properties of synthetism, others - on the contrary. If synthetism is expressed very strongly, and analytical properties are almost not manifested, such languages are called polysynthetic. But there is no clear boundary between all these classes.

Isolating, agglutinative, inflectional and incorporating languages

This classification is based on the morphological structure of the language - on how individual morphemes (roots, affixes, functional words) interact with each other. It is similar to the previous one, but they should not be confused.

In isolating languages, morphemes are separate from each other, do not interact in any way, do not merge, and do not influence each other. In fact, isolating languages coincide with analytical ones, because if grammatical meanings are expressed using functional words, then these words do not automatically merge and interact, but stand apart. The Russian language is not isolating, but it has words typical of such languages: for example, the word "khaki" - it consists of one morpheme, which does not merge with other morphemes in any sentence.

In agglutinative languages, morphemes are combined into words, but do not affect each other, they can be clearly separated from each other. Each meaning is expressed by one separate morpheme. In addition, morphemes do not phonetically influence each other. This is unusual for the Russian language: one ending in the word "language" expresses at once the singular, the dative case, and the masculine gender, and in the word "pagan" the affix phonetically influenced the root "language". Agglutinative languages include Altaic, Finno-Ugric, Turkish.

Inflectional languages, on the contrary, are distinguished by the multifunctionality of morphemes, phonetic influences on each other, and a large number of irregular forms. Russian

is one of those languages. In it, grammatical meanings are expressed in the form of inflections - morphemes that show several meanings and can change in adjacent positions.

There are still rare incorporating languages that are identified with polysynthetic ones. In them, the members of the sentence are combined into full-fledged compound words. In fact, this is a special case of agglutination, which is expressed at the sentence level. These languages include Eskimo, Chukchi, Caucasian languages.

Languages with fixed and non-fixed word order

If in a language each member of a sentence has its own, clearly fixed position, such a language has a fixed word order. If you put the words in a different order, you get either nonsense or a completely different meaning. Languages with loose word order allow any way of putting words together into sentences, or have only minor restrictions.

Fixed-order languages are also classified into specific kinds of word order. There may be several of them, depending on the location of the three main syntactic groups - the subject or subject of the action (denoted in linguistics by S), the predicate or action (V) and the object or object of the action (O). The following options are obtained: SVO, SOV, VSO, OSV, OVS, VOS. Although word order is not fixed in Russian, the SVO variant is the most common.

Languages with subject advancement or subject advancement

In some languages, every sentence must have a subject - the subject of the action, even if the subject does not actually exist ("It got cold"). In other languages, the sentence must have a topic - the main idea, which is placed in the appropriate position. So they say, for example, in Japanese: "California, the climate is good."

In Russian, there are signs of both subject advancement and topic advancement. We say sentences such as: "It's raining" ("rain" acts as a subject) or "About work, I'll call you tomorrow" (first the topic is voiced, then the rest of the sentence elements).

Accusative and ergative languages

In accusative languages, the subject of an intransitive verb ("She runs" - without the obligatory object) takes the same form as the subject of the transitive verb ("She accused him" - the object cannot be omitted). At the same time, the object with a transitive verb takes a different form ("He accused her").

In ergative languages, the subject of an intransitive verb coincides with the object of a transitive verb, while differing from the subject of a transitive verb, as if in Russian we were saying not "She runs", but "She runs".

What are the types of English?

If we understand what place the English language occupies in each of these classifications, it will be easier for us to feel its features during the study and notice the differences between English and Russian, which often interfere with students.

English is a non-tonal language that uses non-fixed stress. At the same time, stress sometimes plays a semantic role, as in Russian: in some words, the meaning changes from it. For example, increase with the accent on the first syllable is the noun "increase", while the accent on the second syllable is the verb "increase".

English is much closer to analytic languages than to synthetic ones. In it, grammatical relations are transmitted most often not morphologically, when the word changes, but syntactically - when service words or other methods are used in the sentence. For example, in

English, modal verbs, prepositions, and a fixed word order are used to express grammatical meanings. In this, English is very similar to Chinese, Dutch, Bulgarian.

Literature

1. Hammond, M. Phonological Typology // Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. K.Brown. Boston: Elsevier Pergamon, 2006. p. 535
2. Comrie, B. Language Universals and Linguistic Typology.// Chicago: The University of Chicago Press, 1989 p. 39
3. Grasu, D. Tonal vs. Non-Tonal Languages: Chinese vs. English // 2015
4. Goedeman, R., Hulst, van der R. Fixed Stress Locations // 2013.

DÜNYA DILLƏRİNİN LİNGVİSTİK TIPOLOGİYASINDA İNGİLİS DİLİNİN YERİ

*Hüseynova Zita Nüsrət qızı, Həmzəyeva Naibə Hacı qızı
Xülasə*

Tipologiya dilçiliyin müxtəlif dillərə xas olan nümunələrin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olan bölmələrindən biridir. Dilçilər dillərdə ümumi cəhətləri tapır, onlara əsaslanaraq təsnifatlar aparır, belə xüsusiyyətlər arasında qanunauyğunluqları aşkarlayır və artıq məlum olan xüsusiyyətlərə görə dillərin xüsusiyyətlərini proqnozlaşdırırlar.

Dünyanın müxtəlif dillərində çoxlu ümumi xüsusiyyətlər və çoxlu fərqli xüsusiyyətlər var və bunların hamısı mütləq qohumluqla əlaqəli deyil. Bu nümunələrə dilin müxtəlif səviyyələrində rast gəlmək olar: fonetikada, fonologiyada, morfolojiyada, sintaksisdə və hətta diskursda. Bu o deməkdir ki, dillər səs və ya vurğu xüsusiyyətlərinə görə, sözlərin quruluşuna görə, cümlələrin və ya mətnin quruluşuna görə təsnif edilə bilər.

МЕСТО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ ЯЗЫКОВ МИРА

*Гусейнова Зита Нусрат кызы, Гамзаева Наиба Гаджи кызы
Резюме*

Типология – один из разделов языкознания, который занимается выявлением закономерностей, присущих разным языкам. Лингвисты находят в языках общие черты, составляют по ним классификации, выясняют закономерности между такими чертами, предсказывают особенности языков по уже известным признакам.

В разных языках мира много общих особенностей и много разных черт, и все они совсем не обязательно связаны с родством. Эти закономерности можно найти на разных уровнях языка: в фонетике, фонологии, морфологии, синтаксисе и даже дискурсе. Это значит, что классифицировать языки можно по особенностям их звуков или ударения, по строению слов, по устройству предложений или текста.

Rəyçi: dos. Həsənova Aidə Musa qızı

ADAU “Xarici Dillər” kafedrasının 20 may 2022 tarixli iclasın 9 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 23 may 2022-ci il

UOT:37.01.

İBTİDAI SINIFLƏRİN RIYAZIYYAT DƏRSLƏRİNDƏ SADƏ MƏSƏLƏLƏRİN TƏSNİFATI VƏ MÜXTƏLİF ÜSULLARLA HƏLLİ

dosent Məmmədova Tamilla Əli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə göstərilir ki, son dövrün təhsil sədlərində və metodik ədəbiyyatda dönə - dönə qeyd edildiyi kimi, ümumi təhsil məktəblərində riyaziyyat təliminin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə şagirdlərin məsələ həll edə bilməsi bacarığı ilə müəyyənləşir. Məlumdur ki, ibtidai siniflərin riyaziyyat proqramına uyğun olaraq natural ədədlər hesabı və sıfır öyrədilərkən məqsədyönlü məsələlər sistemə baxılır. Bu məsələlərin həlli kursun əsas anlayışlarının formalaşdırılması ilə sıx əlaqələndirilir. Deməli, məsələlər nəzəri materialın praktik əhəmiyyətini açmaqda çox mühüm rol oynayır. Belə ki, məsələ həlli şagirdlərin əqli inkişafına böyük köməklik göstərir, onları təhlil etmək, müqayisə aparmaq, ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyətinin formalaşdırılmasına səbəb olur. Məsələlərdən istifadə şagirdlərdə dünyagörüşün formalaşdırılmasını təmin edir; “ədəd”; “hesab əməlləri” və s. kimi mücərrəd anlayışların real həyatdan təcrübədən götürül-düyünü şagirdlərə inandırır.*

Sadə məsələlər ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimin də mühüm yer tutur, çünki sadə məsələlərin həlli vasitəsilə riyaziyyat kursunun mühüm anlayışı – hesab əməlləri və digər anlayışlar formalaşır. Sadə məsələlərin həll edilməsi məsələ həlli işində ilk və mühüm mərhələdir ki, bu zaman başqa fənlərə nisbətən şagirdlər psixoloji reaksiyaya daha çox meyl göstərir, belə ki, riyaziyyat fənnini yaxşı qavrayan şagirdlərin çoxu başqa fənlərin öyrənilməsində çətinlik çəkmirlər, əksinə şagirdlərin riyaziyyata təlim marağını artırır.

Əsas məqsəd sadə məsələlərin həlli vasitəsilə şagirdləri fəal zehni fəaliyyətə cəlb etmək, onların müstəqilliyinə nail olmaq, təlimdə məsələlərin ümumi həll üsullarının öyrənilməsinə nail olmaqdır, lakin eyni tipli məsələlərin həllinə aludə olmaq lazım deyil.

İbtidai təhsil səviyyəsinin əsas məqsədi şəxsiyyətyönlü təlim mühitinin yaradılması, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi, təfəkkür çevikliyi, riyazi dəqiqlik formalaşdırılması ibarətdir.

Açar sözlər: ibtidai siniflər, riyaziyyat dərsləri, sadə məsələlər, təsnifat, müxtəlif üsullarla həlli

Ключевые слова: начальные классы, математические занятия, простые вопросы, классификация, решение разными способами

Key words: elementary grades, math classes, simple questions, classification, solution in different ways

Son dövrün təhsil sənədlərində və metodik ədəbiyyatda dönə - dönə qeyd edilmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat təliminin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə şagirdlərin məsələ həll edə bilməsi bacarığı ilə müəyyənləşir. Qabaqcıl təcrübənin təhlili və müşahidələr bu faktın doğruluğunu sübut edir (2).

Məlumdur ki, ibtidai siniflərin riyaziyyat proqramına uyğun olaraq natural ədədlər hesabı və sıfır öyrədilərkən məqsədyönlü məsələlər sistemə baxılır. Bu məsələlərin həlli kursun əsas anlayışlarının formalaşdırılması ilə sıx əlaqələndirilir. Deməli, məsələlər nəzəri materialın

praktik əhəmiyyətini açmaqda çox mühüm rol oynayır. Məsələlərdən istifadə şagirdlərdə dünyagörüşü formalaşdırılmasını təmin edir; “ədəd”, “hesab əməlləri” və s. kimi mücərrəd anlayışların real həyatdan, təcrübədən götürüldüyünü şagirdlərə inandırır (4;6;7)

Məsələ həlli prosesində şagirdlər hadisələr arasındakı zəruri münasibətlərlə tanış olur, onların dünyagörüşü genişlənir və təlimlə həyat arasındakı ciddi əlaqə bərpa olunur. Məsələ həlli şagirdlərin əqli inkişafına böyük köməklik göstərir, onları təhlil etmək, müqayisə aparmaq, ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyətinin formalaşdırılmasına səbəb olur. Məsələ həlli bacarığı bir sıra xüsusi bacarıqların formalaşdırılmasını tələb edir. Bu bacarıqlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- məsələni oxumaq və onun məzmununu öyrənmək;
- məsələni şərt və axtarılan, məlum və məchula ayırmaq;
- verilənlər və axtarılanlar arasında əlaqə yaratmaq;
- məsələni həll etmək və cavabını yoxlamaq (1;2)

Bütün bu bacarıqlar sistemə və məqsədyönlü iş prosesində formalaşır və aşağıdakı mərhələdə həyata keçirilir:

1. Hazırlıq işi;
2. Məsələ mətninin izahı;
3. Həlli yolunun axtarılması və məsələ həlli planının tərtibi;
4. Həllin və cavabın yazılması;
5. Həldən sonra məsələ üzərində iş (2;3)

Riyaziyyatın ibtidai kursunda məsələlərin hesab, cəbr, həndəsə məsələləri kimi təsnif edilməsi şərtidir, əslində bunların hamısı mahiyyətcə eynidir. Ona görə də bunları sadəcə olaraq “riyazi məsələ” adlandırmaq daha əlverişlidir. Çünki eyni məsələni hesab üsulu ilə, cəbri üsulla və ya həndəsi üsulla həll etmək mümkündür. Məsələlərin riyazi fənlərə görə təsnif edilməsi həmin məsələlərin spesifikasiyasından irəli gəlir. Həqiqətən, məsələ dörd hesab əməli vasitəsilə və rəşional ədədlərlə həll olunarsa, buna hesab məsələləri deyilir (1)

İbtidai siniflərdə tətbiq edilən hesab əməllərinə müvafiq məsələləri təsnif etmək olar. Məktəb təcrübəsində sadə hesab məsələləri müxtəlif şəkillərdə təsnif edilir. Lakin son illərin təcrübəsi əsasında sadə məsələlər, onların həlli prosesində formalaşan anlayışlara görə qruplara bölünür. Bu cür təsnif metodik nöqtəyi-nəzərdən daha əlverişlidir. Hazırda sadə məsələlər aşağıdakı kimi qruplara ayrılır (1;2;5)

Birinci qrup sadə məsələlərin həlli prosesində şagirdlər hər hesab əməllərinin konkret mənasını öyrənirlər.

1) İki ədədin cəminin tapılmasına aid sadə məsələ:

«Səid 5 qırmızı və 3 yaşıl karandaş aldı. Səid neçə karandaş aldı?»

Həlli: $5 + 3 = 8$ (kar.)

2) Qalığın tapılmasına aid sadə məsələ:

«Nərgiz 6 rəngli şəkil aldı və onlardan ikisini bacısına verdi. Nərgizin necə şəkli qaldı?»

Həlli: $6 - 2 = 4$ (şək.)

3) Bərabər toplananların cəminin tapılmasına aid sadə məsələ:

«Lalə hər biri 5 manatdan 6 karandaş aldı. O, bütün karandaşlara nə qədər pul verdi?»

Həlli: $50 \cdot 6 = 300$ (man.) və ya $50 + 50 + 50 + 50 + 50 + 50 = 300$ (man.)

4) Bərabər hissələrə bölməyə aid sadə məsələ:

«28 dəftəri 7 şagird arasında bərabər payladılar. Hər şagirdə neçə dəftər çatdı?»

Həlli: $28 : 7 = 4$ (dəft.) və ya $28 \text{ dəftər} : 7 = 4 \text{ dəftər}$

5) Məzmunu görə bölməyə aid sadə məsələ:

«28 dəftəri bir neçə şagird arasında bərabər payladılar. Hər şagirdə 4 dəftər çatdı. Neçə şagirdə dəftər paylanmışdır?»

Həlli: $28 : 4 = 7$ (şag.)

İkinci grup sadə məsələlərin həlli prosesində şagirdlər komponentlərlə əməllərin nəticələri arasındakı əlaqəni mənimsəyirlər (1;2;5)

1. Verilən cəm və ikinci toplanana görə birinci toplananın tapılmasına aid sadə məsələ: «Natavan bir neçə yaşıl karandaş və 4 qırmızı karandaş aldı. Onun cəmi 9 karandaşı oldu. Natavan neçə yaşıl karandaş aldı?»

Həlli: $x + 4 = 9$; $x = 9 - 4$; $x = 5$ (kar.)

2. Məlum cəm və birinci toplanana görə ikinci toplananın tapılmasına aid məsələ: «Hikmət 3 qırmızı və bir neçə yaşıl karandaş aldı. Onun cəmi 7 karandaşı oldu. Hikmət neçə yaşıl karandaş aldı?»

Həlli: $3 + x = 7$; $x = 7 - 3$; $x = 4$ (kar.)

3. Məlum fərq və çıxılana görə azalanın tapılmasına aid sadə məsələ: «Səidin bir neçə karandaşı var idi. Onlardan 3-nü bacısına verdikdən sonra, 4 karandaşı qaldı. Səidin neçə karandaşı var idi?»

Həlli: $x - 3 = 4$; $x = 7$ (kar.)

4. Məlum fərq və azalana görə çıxılanın tapılmasına aid sadə məsələ: «Pərvanə 8 şəkildən bir neçəsini rəfiqəsinə verdikdən sonra, 3 şəkli qaldı. Pərvanə rəfiqəsinə neçə şəkil verdi?»

Həlli: $8 - x = 3$; $x = 8 - 3$; $x = 5$ (şək.)

5. Məlum hasil və vuruqlardan birinə görə o biri vuruğun tapılmasına aid sadə məsələ: «Rövşən 300 manata 6 dənə eyni marka aldı. Bir marka neçəyədir?»

Həlli: $x \cdot 6 = 300$; $x = 300 : 6$; $x = 50$ (man.)

6. Məlum bölən və qismətə görə bölünənin tapılmasına aid sadə məsələ: «Məchul ədədi 8-ə bölüb, qismətdə 6 alındı. Məchul ədədi tapın»

Həlli: $x : 8 = 6$; $x = 6 \cdot 8$; $x = 48$

7. Məlum bölünən və qismətə görə bölənin tapılmasına aid sadə məsələ: «14 ədədini məchul ədədə bölüb, qismətdə 3 alındı. Məchul ədədi tapın»

Həlli: $24 : x = 3$; $x = 24$; $x = 8$

Üçüncü grup sadə məsələlərin həlli prosesində hesab əməllərinin yeni mənası aşkar edilir. Buraya fərq anlayışına aid 6 növ sadə məsələ və ədədlərin bölünmə münasibətinə aid 6 növ sadə məsələ daxildir (1;5;8)

Məsələnin şərtində riyazi münasibət bildirən sözlər və ya ifadə əməli seçmək üçün şagirdin işini asanlaşdırır. Bu ifadələr əsasən «...dəfə çox», «...dəfə az», «...qədər çox», «...qədər az» kimi sözlərdir. Bu cəhətdən məsələləri iki növə ayırmaq olar (1;9)

1) *Düzünə məsələlər*;

2) *Dolayı məsələlər*.

Düzünə məsələnin şərtindəki riyazi münasibət bildirən sözlər bilavasitə məchula aid olur və bu da məsələni həll etmək üçün hesab əməlinin tapılmasını asanlaşdırır.

Məsələ: «Səid 4 kitab. Hikmət isə ondan 2 kitab çox aldı. Hikmət neçə kitab aldı?»

Bu məsələdə «2 kitab çox» ifadəsi məchula aiddir.

Həlli: $4 + 2 = 6$ (kitab)

Dolayı məsələnin şərtindəki riyazi münasibət bildiren ifadə verilənə aid olur. Ona görə də bu məsələnin həllində tərs əməli tətbiq etmək lazımdır.

Məsələ: «Samirə 5 kitab aldı. Bu, Lalənin aldığı kitablardan 3 dənə çox idi. Lalə neçə kitab aldı?»

Bu məsələdə «çox idi» ifadəsi sanki şagirdə toplama əməlinə işarə edir. Əslində bu məsələ çıxma əməli ilə həll olunur.

Həlli: $5 - 3 = 2$ (kitab)

İndi üçüncü qrupa aid sadə məsələləri nəzərdən keçirək:

1)iki ədədin fərqinə görə müqayisəsi və ya iki ədədin fərqinin tapılmasına aid sadə məsələ: «Mağazaya 6 yeşik alma və 4 yeşik armud gətirdilər. Alma armuddan neçə yeşik çoxdur?» Bu düzünə məsələdir.

Həlli: $6 - 4 = 2$ (yeşik)

Bu məsələnin sualını belə də qoymaq olardı: «Armud almadan neçə yeşik azdır?» Hər iki halda məsələnin həlli eynidir.

2) ədədin bir neçə vahid artırılmasına aid sadə məsələ: «Bir evi 10 həftəyə o biri evi isə ondan 2 həftə çox vaxta tikdilər. İkinci evi neçə həftəyə tikdilər?»

Həlli: $10 + 2 = 12$ (həftə)

3)ədədin bir neçə vahid azaldılmasına aid sadə məsələ: «Bir briqada planı 15 günə, o biri briqada isə ondan 2 gün tez yerinə yetirdi. İkinci briqada planı neçə günə yerinə yetirdi?». Bu düzünə məsələdir.

Bölmə anlaşıqı münasibəti ilə əlaqədar olan sadə məsələləri nəzərdən keçirək (5;8)

1. İki ədədin nisbətinin tapılmasına aid sadə məsələ: «Məktəb 24 stol və 6 şkaflı aldı. Stolların sayı, şkafların sayından neçə dəfə çoxdur?». Bu, düzünə məsələdir. Məsələnin sualını dəyişsək. «şkaflar stollardan neçə dəfə azdır», onda dolayı məsələ alırıq və hər iki halda məsələnin həlli eynidir: $24 : 6 = 4$ (dəfə).

2. Ədədin bir neçə dəfə artırılmasına aid sadə məsələ: «Məktəb 8 şkaflı və ondan 3 dəfə çox stol aldı. Məktəb neçə stol aldı?» (düzünə məsələ).

Həlli: $8 \cdot 3 = 24$ (stol).

3. Ədədin bir neçə dəfə azaldılmasına aid sadə məsələ: «Məktəb 24 stol və ondan 3 dəfə az şkaflı aldı. Məktəb neçə şkaflı aldı?» (düzünə məsələ).

Bu məsələnin dolayı məsələsi belə olar: «Məktəb 24 stol aldı. Bu, alınan şkaflardan 3 dəfə çox idi. Məktəb neçə şkaflı aldı?»

Həlli: $24 : 3 = 8$ (şkaflı).

I – IV siniflərdə məsələ həlli texnologiyasının şagirdlərə öyrədilməsi sadə məsələlərdən başlanır. Hər bir mürəkkəb məsələ iki və daha çox natamam sadə məsələlərdən ibarət olur və aydındır ki, mürəkkəb məsələlərin həlli həmin sadə məsələlərin həllinə gətirilir. Deməli, ibtidai siniflərdə sadə məsələlərin həlli yollarının öyrədilməsi mürəkkəb məsələlərin həlli işini asanlaşdırmaq deməkdir. Burada da didaktikanın məşhur «sadədən mürəkkəbə» prinsipi mühüm rol oynayır (5;10).

NƏTİCƏLƏR

1. İbtidai təhsil səviyyəsinin əsas məqsədi şəxsiyyətyönümlü təlim mühitinin yaradılması, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsidir. Bu baxımdan ibtidai sinif

şagirdlərində zehni iş bacarıqlarının formalaşmasında məsələ həllinin əhəmiyyəti böyükdür. Məsələ həllinə müasir yanaşma şagirdin təfəkkürünü fəaliyyətə qoşur, onlarda təfəkkür çevikliyi, riyazi dəqiqlik formalaşdırır.

2. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin tədrisində riyazi məsələlərin həlli şagirdlərin nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir, başqa fənlər üzrə sadə biliklərə yiyələnməsinə kömək edir.

3. Sadə məsələlər ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində mühüm yer tutur. Çünki, sadə məsələlərin həlli vasitəsilə riyaziyyat kursunun mühüm anlayışı – hesab əməlləri və digər anlayışlar formalaşır. Sadə məsələlərin həll edilməsi ümumiyyətlə məsələ həlli işində ilk və mühüm mərhələdir.

4. Şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsində məsələlər geniş imkanlara malikdir. Riyazi anlayış və qaydaların öyrənilməsi, bunlar arasındakı münasibətlərin axtarılması şagird təfəkkürünə güclü təsir göstərir. Bu zaman başqa fənlərə nisbətən şagirdlər psixoloji reaksiyaya daha çox meyl göstərirlər. Belə ki, riyaziyyat fənnini yaxşı qavrayan şagirdlərin çoxu başqa fənlərin öyrənilməsində çətinlik çəkmir. Şagirdlərin riyaziyyat dərslərində müvəffəqiyyətləri onlarda təlim marağı artır.

5. Şagirdləri fəal zehni fəaliyyətə cəlb etmək və onların müstəqilliyinə nail olmaq üçün müxtəlif üsullarla həll oluna bilən məsələlər çox mühüm vasitədir. Təlimdə məsələlərin ümumi həll üsullarının öyrənilməsinə nail olmaq vacibdir. Eyni tipli məsələlərin həllinə aludə olmaq lazım deyil.

Ədəbiyyat

1. S.S.Həmidov. “Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası” (Ümumi və xüsusi metodika). Yenidən işlənmiş nəşr, Bakı, ADPU, 2006, 2012.
2. Əhmədov İ., Adıgözəlov A. “İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası”, “Mütərcim”, 2002.
3. “İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı” - Bakı “Pedaqogika”, 2004
4. “Ümumtəhsil məktəblərinin I–IV sinifləri üçün fənn kurikulumları”. Bakı, “Təhsil”, 2008.
5. Həmidov S. “Riyaziyyatın tədrisi metodikası”, Bakı, ADNA, 2008
6. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat kurikulumu (I – IV siniflər)”. Bakı, 2007
7. “Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)”. Bakı, 2011
8. Feyzullayeva E.S., Süleymanov F.S. “İbtidai siniflərdə məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərin riyazi təfəkkürünün formalaşdırılması yolları”. Bakı, “Ali pedaqoji və orta ümumtəhsil məktəblərdə riyaziyyat tədrisinin təkmilləşdirilməsi məsələləri” III Buraxılış, 1996. Səh.30
9. Əliyev Ə., Osmanov Z. “İbtidai siniflərdə məsələ həlli”. İMMT, 1973, №2, səh.24
10. Мороз М.И., Пышкало А.М. “Методика обучения математики в I–III классах” : Пособие для учителя. 2-е изд. М.: Просвещение, 1978.

КЛАССИФИКАЦИЯ И РЕШЕНИЕ ПРОСТЫХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Досент Мамедова Тамилла Али кызы

Резюме

В статье неоднократно отмечалось в современной учебно-методической литературе, успешность математического образования в общеобразовательной школе во многом

определяется умением учащихся решать задачи. Известно, что в соответствии с программой математики начальной школы система целевых задач рассматривается при обучении натуральных чисел и нулей. Решение этих вопросов тесно связано с формированием основных понятий курса.

Итак, вопросы играют очень важную роль в раскрытии практической значимости теоретического материала. Таким образом, решение задач в значительной степени способствует умственному развитию учащихся, ведет к формированию у них умения анализировать, сравнивать, обобщать и абстрагироваться. Использование вопросов обеспечивает формирование мировоззрения учащихся; «Цифры»; «Арифметические операции» и так далее. убеждает студентов в том, что абстрактные понятия, например, получены из реального жизненного опыта.

Простые задачи также играют важную роль в обучении математики в начальной школе, потому что решение простых задач формирует важное понятие курса математики - арифметические действия и другие понятия. Решение простых задач является первым и самым важным шагом в решении задач, так как учащиеся более склонны к психологическим реакциям, чем другие предметы, так как большинство учащихся с хорошим пониманием математики не испытывают затруднений при изучении других предметов, а скорее повышают интерес учащихся к изучению математики.

Основная цель - вовлечь учащихся в активную мыслительную деятельность через решение простых задач, добиться их самостоятельности, добиться усвоения общих методов решения задач в обучении, но не быть заикленными в решении однотипных задач.

Основной целью уровня начального образования является создание личностно-ориентированной учебной среды, развитие у учащихся логического мышления, гибкости мышления, формирование математической точности.

CLASSIFICATION AND SOLVING SIMPLE PROBLEMS IN MATHEMATICS LESSONS IN ELEMENTARY SCHOOL

Mammadova Tamilla Ali

Summary

The article has repeatedly noted in modern educational and methodological literature that the success of mathematical education in a general education school is largely determined by the ability of students to solve problems. It is known that, in accordance with the elementary school mathematics program, the system of target problems is considered when teaching natural numbers and zeros. The solution of these issues is closely related to the formation of the basic concepts of the course.

So, questions play a very important role in revealing the practical significance of theoretical material. Thus, problem solving greatly contributes to the mental development of students, leads to the formation of their ability to analyze, compare, generalize and abstract. The use of questions ensures the formation of the worldview of students; "Numbers"; "Arithmetic operations" and so on. convinces students that abstract concepts, for example, are derived from real life experience.

Simple problems also play an important role in the teaching of mathematics in elementary school, because the solution of simple problems forms an important concept of the mathematics course - arithmetic operations and other concepts. Solving simple problems is the first and most important step in problem solving, as students are more prone to psychological reactions than

other subjects, since most students with a good understanding of mathematics do not have difficulty in studying other subjects, but rather increase students' interest in learning mathematics.

The main goal is to involve students in active mental activity through solving simple problems, to achieve their independence, to achieve the assimilation of general methods for solving problems in education, but not to be fixated in solving the same type of problems.

The main goal of the level of primary education is the creation of a personality-oriented learning environment, the development of students' logical thinking, flexibility of thinking, the formation of mathematical accuracy.

Rəyçilər: ped.üzrə.f.d. b/m. Ş.Binnətova, Ped.üzrə f.d. H.Mehdiyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 20 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 22 iyun 2022-ci il

UOT:37.01.

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ MÜƏLLİM-ŞAGİRD ÜNSİYYƏTİNİN ETİK ƏSASLARI

İsgəndərova Rafiqə Əmirxan qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

rafiqa.isgenderova@mail.ru

Xülasə: *Məlum olduğu kimi, müəllimdən tələb olunan başlıca keyfiyyətlərdən biri onun şagirdlərlə ünsiyyətə girmək bacarığıdır. Müəllim hər yerdə öz müsbət davranışı ilə nəinki şagirdlərinə, ümumiyyətlə, ətrafdakılara da nümunə olmalıdır. Buna görə də müəllim öz fənnini dərinlən bilməklə yanaşı, bir çox pedaqoji-psixoloji bilik və bacarıqlara da yiyələnmişdir. Məqalədə təlim-tərbiyə prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin pozulması səbəbləri və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir. Eyni zamanda səmərəli, humanist müəllim-şagird münasibətlərinin qurulması üçün təlim-tərbiyədə şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından, bu prosesdə təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi prinsiplərinə düzgün əməl edilməsindən və müəllim-şagird əməkdaşlığının təlim-tərbiyəyə müsbət təsirindən danışılır.*

Açar sözlər: pedaqoji ünsiyyət, müəllim-şagird əməkdaşlığı, humanistləşdirmə prinsipi, təlim prosesi, pedaqoji ustalıq

Ключевые слова: педагогическое общение, сотрудничество учителя и ученика, принцип гуманизации, процесс обучения, педагогическое мастерство

Keywords: pedagogical communication, teacher-student cooperation, the principle of humanization, learning process, pedagogical skills

Pedaqoji fəaliyyətdə müəllim-şagird münasibətinin etik əsasları

Müəllim peşəsinin əhəmiyyətli, müqəddəs, ağır, məsuliyyətli bir peşə olması haqqında tarix boyu dahi insanlar dəyərli fikirlər söyləmişlər. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Həyatını

müəllimliyə həsr edən insanlar həqiqətən fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda pəhrəmanlıq göstərən insanlardır”.

Yeni insan tərbiyəsi ilə məşğul olan pedaqoji kollektivlər, müəllimlər, valideynlər, ictimai təşkilatlar tərbiyə işinin müxtəlif forma və üsullarından istifadə edirlər. Amma bu forma və üsullar içərisində müəllimin şəxsi nümunəsi, nüfuzu, hörməti ən təsirli vasitə kimi həlledici rol oynayır. Müəllimin nüfuzu, təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu uşaqlara həqiqi mənada şəxsi nümunə ola bilməsi onun bir çox mənəvi keyfiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır. Müəllim çox nüfuz sahibi olduqda ətrafda bəzi insanlar bütün həyatı boyu bu müəllimin müsbət təsirini hiss edirlər. Elə buna görə də müəllim hər zaman özünə fikir verməli, öz nüfuzunu qorumalı və hiss etməlidir ki, onun hərəkətləri, davranışı, rəftarı, hamı ilə münasibəti, ümumiyyətlə, özünü aparmağı, başqa insanlardan daha çox ciddi nəzarət altındadır. Buna görə də hər bir müəllim öz işi, fəaliyyəti, şagirdlərə qarşı qayğıkeş, mehriban, səmimi münasibəti ilə yüksək hörmət qazanmağa çalışmalıdır. Eyni zamanda müəllimlərin ünsiyyət mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməsi dərs dediyi şagirdlərin psixi inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Müəllim təlim prosesində şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girə bildikdə, onlarla ünsiyyət tapa bildikdə uşaqlar dil vərdişlərinə də tez yiyələnirlər. Bundan əlavə müəllimlə şagirdlər arasında müsbət əks-əlaqə, sinifdə sağlam psixoloji iqlim yaranır. Belə vəziyyətdə müəllim şagirdlərə daha məhəbbətlə, qayğı ilə yanaşır, onlarla ünsiyyətə girməyə can atır və qarşılıqlı münasibətdə daha nəzakətli olmağa çalışır. Sinif kollektivindəki bu cür sağlam mühit təlim prosesinin humanistləşdirilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu, həm də müəllimlə şagirdlər arasında konflikt situasiyaların yaranması imkanını azaldır.

Təlim-tərbiyə prosesinin başlıca vəzifələri ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün bu prosesin optimallaşdırılması müəllimin pedaqoji ünsiyyətindən, onda kommunikativ qabiliyyətlərin formalaşmasından, ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnməsindən çox asılıdır. Müəllim pedaqoji prosesin təşkilatçısı olmaqla yanaşı şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girməyi də bacarmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 may 2014-cü il tarixli, 600 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Müəllimlərin etik davranış qaydaları”nda deyilir: Müəllim təhsilalanlarla münasibətdə qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ünsiyyət tərzi seçməlidir. Müəllim özünə və təhsilalanlara qarşı tələbkar olmalı, bu tələbkarlıq əsaslı və müsbət xarakter daşmalıdır. Müəllim təmkinli davranmalı və hər bir vəziyyətdə özünü ələ almağı bacarmalıdır. Müəllim hər zaman nitqinə fikir verməli, nitqində kobud və təhqiredici sözlər işlətməməlidir. Müəllim təhsilalanlara qarşı fiziki zor işlətməməli, onların şərəf və ləyaqətini alçaldan hərəkətlərə (və ya hərəkətsizliyə) yol verməməlidir. Təhsilalanlarla münasibətdə müəllim öz vəzifə səlahiyyətlərindən sui istifadəyə yol verməməlidir”.

Şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi tərbiyəsini günün tələbləri səviyyəsində qurmaq üçün müəllim şagirdləri təlim-tərbiyə prosesində diqqətlə öyrənməli və bu prosesdə təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi prinsiplərinə düzgün əməl etməlidir. Müəllimlər şagirdlərlə bütün tərbiyəvi işlər zamanı onların fərdi xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq tərbiyəvi tədbirlərin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə çalışmalıdırlar. Bu cür münasibət şagirdlərdə məktəbin davranış qaydalarının, yoldaşlıq münasibətlərinin, sadə ədəb-ərkan qaydalarının, davranış normalarının, nəzakət qaydalarının formalaşmasına və vərdiş halına keçməsinə səbəb olur. Buna görə də şagirdlərlə tez-tez tərbiyəvi işlərin aparılmasına ciddi yanaşılmalıdır. Bu münasibətlə şagirdlərin aşağıdakıları bilmələri vacibdir:

- a) məktəbdaxili qaydalara əməl etmək;
- b) salamlama qaydalarını mənimsəmək;
- c) səliqəli geyinmək, məktəbdə səliqə-səhmanı gözləmək;
- d) böyüklərlə ünsiyyət qaydaları (konkret nümunələr göstərmək, məsələn: böyüklərə qulaq asmaq, onların sözündən çıxmamacaq, qocalara kömək etmək, yanındakı adam danışıqda sözünü kəsməmək və s.)
- e) ədəb və nəzakət qaydaları. [4, s.19]

Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko demişdir: “Məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri pedaqoji qayğının başlıca obyektidir”. Təlim-təbiyə işini yüksək səviyyədə qurmaq üçün məhz bundan başlamaq lazımdır. Müəllim şagirdlərlə ekskursiyalarda, məktəbdənkənar və məktəbdaxili tədbirlərdə, ən çox isə dərstdə, təlim prosesində ünsiyyətdə olmaqla onlara bilik öyrədir. Humanist prinsipləri əsas tutaraq şagirdə istər dərslər, istər tənəffüs, istərsə də tədbirlər zamanı düzgün yanaşmaq, onları başa düşmək müəllimlərə imkan verir ki, təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipini həyata keçirərək təlim materialını da şagirdlərə yüksək səviyyədə mənimsəsin.

Pedaqoji prosesin səmimi və səmərəli müəllim-şagird əməkdaşlığına çevrilməsi təlim-tərbiyə prosesində yüksək nəticə əldə etməyə imkan verir. Təlim vasitəsilə müəllim şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdislərlə birlikdə həm də yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır. Bunun üçün də hər bir müəllim şagirdin şəxsiyyətinə, məhəbbətinə və ləyaqətinə hörmət etməli, onların arzularına istəklərinə, təkliflərinə, maraq və tələbatlarına xüsusi diqqət yetirməlidir. Müəllim hər bir şagirdə öz qüvvəsinə, təbii imkanlarına, bilik və bacarığına, cəmiyyət üçün dəyərli olduğuna inam hissi aşılamalı və şagirdi bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmalıdır.

Dərsin səmərə və keyfiyyətinin yüksəlməsində müəllimin şagirdlərlə düzgün ünsiyyət münasibətləri ən təsirli vasitələrdən biridir. Müəllimin ünsiyyət mədəniyyətinə malik olması, şagirdlərlə sıx ünsiyyət yarada bilməsi onun dərs prosesində işinin təsirliliyini, səmərəliliyini artırır və şagirdlərlə qarşılıqlı fəaliyyət, əməkdaşlıq üçün sərbəst şərait yaradır. Belə dərslərdə istər müəllim, istərsə də şagirdlər üçün elə bir emosional rahatlıq yaranmış olur ki, burada iştirak etmək hər iki tərəf üçün xoş əhval-ruhiyyə yaradır. [3, s.150]

Müəllim-şagird münasibətlərinin pozulması bəzən şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin, ümumiyyətlə, fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsindən irəli gəlir. Müəllim bilməlidir ki, hər bir qiymətin arxasında insanın xarakterinə təsir göstərən cəhət durur. Şagirdin biliyinə verilən qiymət onun irəliyə doğru inkişafını düzgün istiqamətləndirir. Şagird başa düşməlidir ki, onun dərstdə verdiyi cavaba nə üçün və necə qiymət verilir. Şagird aldığı qiymətdən narazı qaldıqda müəllim onu inandırmalı və başa salmalıdır. Əgər müəllim bunu etməsə, müəllim-şagird münasibətlərində ziddiyyət yaranır. Bu ziddiyyətləri isə aradan götürmək, həll etmək yenə də müəllimin üzərinə düşür. Şagirdin ürəyinə yol tapmaq, onunla mehriban davranmaq, səmimi münasibət qurmaq dərsin yüksək səviyyədə təşkilinə və keçirilməsinə imkan yaradır.

Pedaqoji ünsiyyətin pozulması və pedaqoji mərifətin gözlənilməməsi nəticəsində müəllimlə şagirdlər arasında qarşılıqlı təsir prosesində mənə maneələri yaranır. Bu cür maneələr şəxsiyyətlərarası münaqişələrin mənbələrinə birini təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, müəllimə qarşı mənə maneəsi yaranan şagirdlər həmin müəllimin heç bir tələbinə əməl etmək istəmir. Müəllim gələcəyimizin xoşbəxt inkişafı üçün şagirdin təlimə marağını üzə çıxarmalı, bu marağın daimi inkişafı üçün çalışmalıdır. O, əsəbi halda şagirdləri dərs danışıqmağa çağırmmamalı,

dərsə cavab verən hər bir şagirdin biliyini düzgün qiymətləndirməlidir. Müəllim dərs müddətində vaxt bölgüsündən düzgün şəkildə istifadə etməsə, zəng vurulduğuna görə şagirdin cavabını axıra kimi dinləyə bilmir, onun biliyini aşağı qiymətləndirirsə, nəticə etibarlı ilə bu, müəllim-şagird münasibətlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə hallar şagird şəxsiyyətinə çox is təsir göstərdiyi üçün o bəzən ağlayır. Müəllim şagirdə əsəbi baxır, onu təhqir edirsə, müəllimin belə hərəkəti ailəni də narazı salır və şagird təlimdə geriləməyə başlayır. Belə hallarda müəllim humanistlik göstərməli, şagirdə qarşı ədalətsiz hərəkətini etiraf etməli və onun qəlbinə yol tapmalıdır. O zaman şagird də dərslərə ciddi yanaşar, təlimdə irəliləyə bilər.

Müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün həllində, baş verən ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında qabaqcıl müəllimlərimizin iş təcrübəsi və şəxsi nümunəsindən gənc müəllimlər istifadə etməlidirlər. Hər bir müəllim ən çətin hallarda belə şagirdlə mehriban münasibət saxlamalı, şagirdin şəxsiyyətinə toxunan danışığa yo verməməlidir. Bunun üçün müəllim amirlikdən əl çəkməli, şagirdi cəmiyyətin bərabər hüquqlu vətəndaşı kimi görməli, şagirdlə münasibətində daim demokratik ünsiyyət üslubundan istifadə etməyə çalışmalıdır.

Ümumiyyətlə, müəllim-şagird münasibətlərində yaranan narazılıqlar humanistcəsinə vaxtında aradan qaldırılmalıdır. Bu isə müəllimin geniş dünyagörüşünə malik olmasını, şagirdlərə qayğı göstərməklə yanaşı, həm də onlara ciddi tələblər verməyi bacarmasını tələb edir. Müəllim-şagird münasibətlərinin əsasında uşağı şəxsiyyət hesab etmək, onun arzu və istəkləri ilə hesablaşmaq, onu təhqir etməmək, inkişafına nikbin münasibət bildirmək, daha yaxşı oxuyacağına ümid bəsləmək, azacıq uğurlarını qiymətləndirmək və s. durur.

Müəllim şagirdlərlə ünsiyyət və münasibətini daha uğurlu və optimal qurması üçün aşağıdakı şərtlərə də əməl etməlidir: 1) Müəllim ünsiyyət və münasibətində diqqətli və həssas olmalıdır. Müsahibinin vəziyyətini, əhval ruhiyyəsini “üzündən oxumalı”, lazım gələrsə, bir söhbətdən başqa bir söhbətə keçməyi bacarmalıdır. 2) Müəllim ünsiyyət və münasibətində davranışını, hərəkətlərini idarə etməyi bacarmalıdır. 3) Şagirdlər ünsiyyət zamanı çətinliyə düşərsə və ya cavab verə bilməzsə, müəllim onları bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün onların ağzına “dil atmağı” da bacarmalıdır. 4) Müəllim həm nitqli, həm də nitqsiz ünsiyyətini mənalı aparmalıdır. 5) Müəllim şagirdlərlə ünsiyyəti və münasibətini ardıcıl təhlil etməli və müvafiq nəticələr çıxarmalıdır.[5, s.170]

Pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradılmasına yönəlmiş olur, kollektivdəki sosial-psixoloji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa imkan verir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti, onun sosial-psixoloji mexanizmləri ilə dərinlən tanış olması və şagirdlərlə birgə fəaliyyəti zamanı ondan lazımi şəkildə istifadə etməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 2010.
2. Həmzəyev M. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
3. İlyasov M. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı, 2013.
4. İbrahimov X. Pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinin bəzi problemləri. Azərbaycan məktəbi, 1991, №1.
5. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika I cild. Bakı, 2012.

6. “Müəllimlərin etik davranış qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 may 2014-cü il tarixli, 60 nömrəli əmri.
7. Sarıyev Ə. Müəllim-şagird münasibəti haqqında. Bakı, 1981.

ЭТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ УЧИТЕЛЯ И УЧЕНИКА В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Искендерова Рафига Амирхан

Резюме

Как известно, одним из главных качеств, требуемых от учителя, является его умение общаться с учениками. Учитель должен быть примером не только для своих учеников, но и вообще для окружающих своим положительным поведением на уроке, на улице, везде. Учитывая это, учитель должен обладать многими педагогически-психологическими умениями и навыками, глубоко владеть своей специальностью. В статье показаны причины нарушения отношений «учитель-ученик» в образовательном процессе и пути их устранения. В то же время обсуждается положительное влияние эффективного сотрудничества учителя и ученика в процессе обучения. В статье также отражены вопросы учета индивидуально-психологических особенностей обучающихся в образовании и правильного соблюдения принципов демократизации и гуманизации образования с целью построения гуманистических отношений учитель-ученик.

ETHICAL BASIS OF TEACHER-STUDENT ASSOCIATION IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

Isgandarova Rafiga Amirkhan

Summary

As you know, one of the main qualities required of a teacher is his ability to communicate with students. A teacher should be an example not only to his students, but also to others in general, with his positive behavior in the classroom, on the street, anywhere. Therefore, in addition to a deep knowledge of the subject, the teacher must have a lot of pedagogical and psychological knowledge and skills. The article shows the reasons for the violation of teacher-student relations in the educational process and ways to eliminate them. At the same time, the positive impact of effective teacher-student cooperation on education is discussed. The article also reflects the issues of taking into account the individual psychological characteristics of students in education and the correct adherence to the principles of democratization and humanization of education in order to build humanistic teacher-student relations.

Rəyçilər: ped.üzrə.f.d. b/m. Ş.Binnətova

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 20 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 01 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 23 iyun 2022-ci il

UOT:811.512.162.

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYANIN ROLU VƏ ONUN
PSIXOLİNGVİSTİK VƏ DİDAKTİK PRİNSİPLƏR ƏSASINDA
TƏMİN OLUNMASI**

*dosent Quliyeva Tahirə Əbdürrəhman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Təlimdə fənlərarası həyata keçirilməsi orta məktəbdə müxtəlif elmlər arasında müəyyən edilən və təşəkkül tapan əlaqələrin inikasıdır. Təlimdə sistemativ olaraq fənlərarası əlaqələr keçirilsə, onda şagirdlərin assosiativ fəaliyyətləri xeyli dərəcədə güclənər və onlarda elmi anlayışların formalaşmasını təmin edər. Şagirdlərdə formalaşan elmi biliklər komponentli olub, özündə müxtəlif sistemlərin elementlərini birləşdirər. Hər bir tədris fənni daxilində, onun sistemində bir sıra digər fənlərin rüşeymləri vardı və təlimdə onlardan istifadə edilməlidir.*

Açar sözlər: müasir təhsil, inteqrasiya, kurikulum, müstəqil toplama, düşünmə, mənimsəmə, yaradıcı tətbiqetmə

Ключевые слова: современное образование, интеграция, учебная программа, самостоятельный сбор, мышление, освоение, творческое применение

Key words: modern education, integration, curriculum, independent collection, thinking, mastering, creative application

Təhsil sistemində islahatların məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartları ilə uyğunlaşsın.

H.Əliyev

Müasir zamanda inteqrasiya qlobal dünyanın təhsil aləmində aparıcı yer tutur. “Təhsildə inteqrasiya dəb, növbəti kompaniya deyildir. O, bu gün insan fəaliyyətinin bütün sferasını xarakterizə edən, əks etdirən bir tendensiyaadır” [3].

Ümumi təhsildə inteqrasiyanın aparılması bu sahədə ciddi elmi, pedaqoji, metodik araşdırmaların təşkilini istisna etmir. İnteqrasiya sahəsində praktik fəaliyyətimizin nəzəri-pedaqoji əsaslarının öyrənilməsi, bütövlükdə islahatçılıq fəaliyyətimizin əsasına gətirilməsi bu günümüzün təxirəsalınmaz vəzifələrindən biridir. Azərbaycan Respublikası Ümumi Təhsilin Konsepsiyasında (Milli Kurikulum) orta təhsilin, o cümlədən onun hər bir pilləsinin məqsəd və vəzifələri, gözlənilən təlim nəticələri ətraflı şərh olunmuşdur. Kurikulumun tətbiqinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yetişdirilən vətəndaş həyati bacarıqlara yiyələnsin. Həyati bacarıqların da yüksək səviyyədə olması üçün şagird bütün fənlərdən ilkin məlumatla sahib olmalı, öyrəndiklərini tətbiq edə bilməlidir. Elə bu səbəbdən də müasir dərslərin qarşısında bir sıra tələblər dayanır. Verilən başlıca tələblərdən biri də elmilik prinsipi gözləməklə şagirdlərdə bilikləri *müstəqil toplama, düşünmə, mənimsəmə və yaradıcı tətbiqetmə* qabiliyyəti formalaşdırmaqdır.

Təlimdə fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsi orta məktəbdə müxtəlif elmlər arasında müəyyən edilən və təşəkkül tapan əlaqələrin inikasıdır. Təlimdə sistemativ olaraq fənlərarası əlaqələr keçirilsə, onda şagirdlərin assosiativ

fəaliyyətləri xeyli dərəcədə güclənər və onlarda elmi anlayışların formalaşmasını təmin edər. Şagirdlərdə formalaşan elmi biliklər komponentli olub, özündə müxtəlif sistemlərin

elementlərini birləşdirər. Hər bir tədris fənni daxilində, onun sistemində bir sıra digər fənlərin rüşeymləri vardı və təlimdə onlardan istifadə edilməlidir.

Bunun üçün ilk növbədə müəllimin özünün elmi səviyyəsi, pedaqoji ustalığı yüksək olmalıdır. Dərsə hazırlıq mərhələsində çəkilən zəhmət, axtarıcılıq, izah və iradlarda elmi dəqiqlik, perspektivdə öyrədiləsi mövzular üçün zəmin yaradılması müəllimin səviyyəsinin göstəriciləridir. Bu göstəricilərin işığında müəllim şagird üçün azad, sərbəst təlim meydanı yaratmalıdır ki, o, (yəni şagird) bilikləri daha çox özünün əvvəlki bilikləri zəminində qavrasın, toplansın, düşüncə süzgecindən keçirərək yaradıcı tətbiq edə bilsin. Yəni şagird təlim prosesində “kəşf edən” statusundakı mövqelərini gücləndirməklə məşğul olsun. (4, s.44)

Azərbaycan dili müəllimi qrammatikadan “Fonetika” bəhsini keçir. O, fonetika terminini şagirdə başa salmaq üçün izah edir ki, bu söz yunanca “phonetke” sözündən əmələ gəlmişdir. Onun tərkibindəki fon (yunanca isə “phone”) hissəsinin mənası səs deməkdir. Fonetika dildə olan səslərdən bəhs edir, onların xüsusiyyətlərini öyrənir. Şagirdlərə tapşırırlar ki, tərkibində fon olan başqa sözlər tapıb desinlər. Onlar həyat təcrübəsinə əsasən telefon, maqnitofon, patefon, mikrofon və s. sözləri deyirlər. Müəllim başa salır ki, həmin sözlərin hamısı səs anlayışı ilə bağlıdır və ona görə də tərkiblərində fon (səs) sözü vardır. Fizika müəllimi isə yeri gələndə bu barədə daha geniş və daha elmi cavab verməli, tələbələrin qrammatika dərsi ilə əlaqədar aldıkları məlumatı dərinləşdirməli, möhkəmləndirməlidir. Nəticədə şagird başa düşməlidir ki: *Mikrofon*-səs dalğalarını elektrik dalğalarına çevirərək uzaq məsafəyə verən cihazdır. *Patefon*-plastinka üzərinə yazılmış səsi bərpa edən aparatdır. *Telefon*-bir stansiyadan verilən səsi elektrik dalğalarına çevirərək digər stansiyaya çatdıran və ya əksinə, elektrik dalğalarını səsə çevirərək qəbuledici stansiyaya verən elektrik aparatları sistemidir. Beləliklə, şagird həyatda eşitdiyi sözlər haqqında ilk elmi məlumatı (haqqında danışılan sözlərin səsə bağlı olduğunu) qrammatikanın tədrisi zamanı alır və fizika dərslərində onların mahiyyətini, funksiyasını, ifadə etdikləri məfhumları və s. ətrafı öyrənir. Deyək ki, Azərbaycan dili müəllimi yenə də “Fonetika” bəhsi üzrə danışdığı səslərinin əmələ gəlməsi haqqında məlumat verir. Bu zaman o istər-istəməz ağciyərlər, nəfəs borusu, xirtdək, səs telləri, ağız boşluğu, dil, diş, damaq və s. sözləri (terminləri) qısa şəkildə izah edir. Lakin tələbələr orta məktəbin yuxarı siniflərində anatomiyanın tədrisi zamanı həmin sözlərin mənasını daha dərinləndirərək öyrənir, onların funksiyasını dəqiq şəkildə başa düşürlər. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan dili müəllimi anatomiya müəllimi ilə əlaqə saxlamalı, onun həmin terminləri izah edərkən danışdığı səslərinin əmələ gəlməsindəki rolunu bir daha tələbələrin yadına salmasına nail olmalıdır. Bu əlaqə bir tərəfdən nəzəri məlumatın, -danışığı səslərinin əmələ gəlməsi üsullarının yaxşı mənimsənilməsinə, yadda qalmasına, digər tərəfdən isə ağciyərlər, nəfəs borusu, xirtdək, səs telləri... kimi terminlərin mənasının dərinləndirilməsinə, deməli, lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, sözlər çox vaxt bir neçə mənada işlədilir. Məsələn, “*sinif*” sözünü şagirdlər əvvəlcə dərs keçilən otaq, yaxud bir qrup şagird mənasında başa düşmüşlər. Lakin tədrisən orta məktəbdə tarix müəllimi həmin sözün tarix fənni ilə bağlı bir termin olduğunu da praktik yolla başa salır: *Sınıf*-tarixcə müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduqları mövqeyə görə, istehsal vasitələrinə olan öz münasibətlərinə (çox qismi qanunlarda möhkəmləndirilib rəsmiləşdirilən bu münasibətlərə) görə, ictimai əmək təşkilindəki rollarına görə, deməli, malik olduqları ictimai sərvətdən pay almaq üsuluna və bu payın qədərinə görə fərqlənən böyük insan qruplarına deyilir. *Təzyiq* sözü isə adi halda bir mənada, fizikada termin kimi başqa mənada

işlədilir (vahid səthə düşən qüvvəyə təzyiq deyilir). Şagird öz nitqində: parça, şüa, çevrə, dairə, bucaq sözlərini orta məktəb məktəb proqramında həndəsə fənnini keçənə qədər az-çox işlədir. Lakin onların mənasını daha dərindən ancaq həndəsə dərslərində öyrənir. Məsələn, evin küncü, evin bucağı, günəş şüası, bir parça ət və s. kimi ifadələri şagird həyatda tez-tez eşidir. Həndəsədə şagird öyrənir ki: *Parça*-hər iki tərəfdən hüdudlanmış düzxət hissəsidir. *Şüa* - təkə bir tərəfdən hüdudlanmış düz xətdir. *Çevrə* - bütün nöqtələri mərkəzdən eyni uzaqlıqda olan kəsilməz xətdir. *Dairə*-çevrənin daxilindəki müstəvi hissəsidir. *Bucaq*-bir nöqtədən çıxan iki şüanın əmələ gətirdiyi fiqurdur və s. Əlbəttə, bütün bu sözləri dil-ədəbiyyat müəllimi izah edə bilməz. Buradakı sözlərin bəzilərini tarix müəllimi, bəzilərini kimya, bəzilərini isə riyaziyyat müəllimi daha yaxşı öyrədə bilər. Qabaqcıl müəllimlər belə sözlərin məzmununu başa salarkən, etimoloji təhlildən istifadə edirlər.

Ədəbiyyat fənninin digər fənlərlə inteqrasiyasından bəhs edərkən, məntiqli olaraq onun ilk əlaqəsi Azərbaycan dili fənni ilə düşünülür. Ədəbiyyat fənni milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin aşılındığı əsərləri tədris etdiyinə görə *həyat bilgisi* fənni ilə əlaqəsini qurmaq olar. *Biologiya fənni* üzrə əlaqəsini də təbiət, bitki və heyvanlardan bəhs edən əsərlərlə əlaqədar vermək olar. *Xarici dil* fənni üzrə əsərlərdə işlənən xarici sözlərin istifadəsi zamanı qurmaq olar. *Təsviri incəsənət* fənni üzrə təsviri xarakter daşıyan əsərlərin rəng və boyalarla ifadə edilməsi bu inteqrasiyanı da yaratmağa yaxşı vasitədir. *İnformatika fənni* ilə əlaqəsini mövzuya görə bütün məlumatların, informasiyaların araşdırılması, ötürülməsi, təqdimatların, məlumatların hazırlanması zamanı istifadə etmək olar. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan dili dərslərində mövzularla bağlı fənlərarası inteqrasiya göstərilib. Bəli, interaktiv kurikulumda şagirdlərin bilik və bacarıqlarının nəzərdən keçirilməsi üçün fənlərin vəhdəti əsas götürülür. Şagirdin məntiqi və öyrəndiyi bilik bu cür qiymətləndirmə materialları ilə üzə çıxarılmalıdır.

Azərbaycan təhsilində dəqiq və təbiət elmlərinə maraq digərlərinə nisbətə daha azdır. Bəlkə də, təqdim etdiyimiz bu nümunələrin mütəmadi istifadə edilməsi şagirdlərin digər fənlərə də münasibətində dəyişiklik yarada bilər. Bu cür testlərə marağın yüksək olmasını Fənlərin dostluğu olimpiadasının (FDO) I buraxılışında müsahibə verən tanınmış pedaqoq p.e.n.,dos.Ənvər Abbasov çoxfənli inteqrasiya haqqında və olimpada haqqında bunları söyləmişdir: “İnteqrativ testlərdə şagird bir fənnin daxilində yox, bütün fənlərin arealında düşünməyə sövq edilir. Şagird istər istəməz düşünmək, araşdırmaq və müəyyən qərar vermək problem qarşısında durur” (5). Bu, bir tərəfdən müəllim üçün bir nümunədirsə, digər tərəfdən müəllim özü də fənlərsi inteqrasiyanı yarada bilər. Çünki mövzuların tədrisi zamanı şagirdlərdə yaranan suallarla əlaqədar verilən əlavə məlumatlar digər fənlərdə keçilən mövzularla qarşılaşdırılır, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. H.Balıyev. A.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı,2014
2. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996
3. www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan.../69130.htm
4. M.Həsənov,S.Agayev,V.Məmmədova,Y.Fərzəliyeva.Fənlərin inteqrasiyası. Bakı , 2013
5. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı-2008

**РОЛЬ ИНТЕГРАЦИИ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЕЕ
ОБЕСПЕЧЕНИЕ НА ОСНОВЕ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И
ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ**

Кулиева Тахира Абдурахман кызы

Резюме

Реализация межпредметной связи в обучении является отражением выявленных и сложившихся связей между различными дисциплинами в вузе. Если в обучении систематически осуществляется межпредметная коммуникация, то ассоциативная деятельность студентов будет значительно усилена и обеспечит формирование у них научных понятий. Формируемое у студентов научное знание является компонентом и сочетает в себе элементы разных систем. Внутри каждого предмета его система имела зародыши ряда других предметов и должна использоваться в обучении.

**THE ROLE OF INTEGRATION IN THE LESSONS OF THE AZERBAIJANI
LANGUAGE AND ITS PROVISION ON THE BASIS OF PSYCHOLINGUISTIC
AND DIDACTIC PRINCIPLES**

Guliyeva Taxira Abdurrahman

Summary

The implementation of interdisciplinary communication in training is a reflection of the relationships identified and formed between different disciplines in high school. If interdisciplinary communication is carried out systematically in the training, then the associative activities of students will be significantly strengthened and will ensure the formation of scientific concepts in them. The scientific knowledge formed in students is a component and combines elements of different systems. Within each subject, its system had the embryos of a number of other subjects and should be used in teaching.

Rəyçi: dos.G.Hüseynova

Daxil olma tarixi 13 iyun 2022-ci il

UOT:82-09.

M. F. AXUNDZADƏ NƏSRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Musayeva Kafiyə Rəşid qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *M.F.Axundov bədii məqsədi açıq-aydın olan əsərləri bəyəniirdi. O, eyhamla yazılan əsərləri tam təqdir etinəsə də, Rumi bu baxımdan o qədər də günahlandırmamışdı. Axundova görə Şərq ölkələrində ağır, dözülməz fanatizm və irtica hökm sürür, yeni fikirlər, mütərəqqi görüşlər ciddi təqib edilirdi. Odur ki, Rumi özünü «təqiblərdən qorumaq üçün naçar qalib» bu vasitəyə müraciət edibdir. Tənqidin, satiranın moizə və nəsihətdən üstün olmasından bəhs edən Axundov ortalığa belə bir sual qoyurdu: satiranın moizə və nəsihətdən bu qədər*

üstün olmasının səbəbi nədədir? Satirik əsəri susamaq ehtirasına oxşar bir həvəslə oxumaq meyli haradan doğulubdur? Axundova görə, satiranın nəsihətdən, satirikin nəsihətçidən üstün olmasının əsas səbəbi ondadır ki, insanlar öz təbiətlərinə görə moizə və nəsihət yazılmış bədii, fəlsəfi, ictimai-siyasi əsərləri oxuyub, ikrah edir, satirik, tənqidi əsərlər oxumağa isə həmişə həvəskar olurlar.

Mirzə Fətəlinin əsərləri ilə tanış olduqda o da aydın görünür ki, onun çoxcəhətli ictimai-siyasi fəaliyyətində müsəlman Şərqi xalqlarının ağır vəziyyəti, taleyi, gələcək intibahı, iqtisadi-mədəni tərəqqisi problemi mərkəzi yer tutmaqdadır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, dramaturgiya, nəsr, inkişaf, düşüncə, ictimai-siyasi, müasir, əsər

Ключевые слова: литература, драма, проза, развитие, мысль, общественно-политическое, современное, произведение

Keywords: literature, drama, prose, development, thought, socio-political, modern, wor

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin inkişafı tarixində M.F.Axundovun müstəsna xidməti olmuşdur. 1857-ci ildə yazdığı «Aldanmış kəvakib» povesti ilə o, Azərbaycan bədii nəsrinin çox uğurlu bir nümunəsini yaratmış, milli ədəbiyyatımızda onun gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirmişdir. «Aldanmış kəvakib» povesti həm mövzusu, qoyulan məsələlərin aktuallığı, dərin ictimai-siyasi mahiyyəti, həm də real həyat hadisələrinin dərin və mükəmməl təsviri baxımından diqqəti cəlb edir. Mövzu, ideya istiqaməti və tənqid hədəflərinə görə povest Mirzə Fətəlinin «Vəzir-xani-Lənkəran» komediyası ilə səsləşir. Bu əsərində də ədib feodal istibdad üsul-idarəsinin real lövhələrini təsvir etmiş, ali dövlət hakimlərinin həyat və düşüncə tərzini, psixologiyasını, mənəvi aləmini açıb göstərmiş və tənqid etmişdir. Lakin «Aldanmış kəvakib»də bu məsələlər daha ətraflı və dərin təsvir olunmuş, kəskin ictimai-siyasi müstəvidə qələmə alınmışdır. «Aldanmış kəvakib»in mövzusu, süjeti İran tarixçisi İskəndər bəy Münşinin «Tarixi-ələm-arayi-Abbasi» əsərindən götürülmüşdür. Ədib özü əsərin bir yerində bu haqda məlumat vermişdir: «Odur ki, xanəndələr bu güzərişin vüquunda şübhə edib kizbə həml edələr, bu surətdə mən olardan təvəqqə edərəm ki, «Tarixi-ələm ara»da Şah Abbas cülusunun yeddinci ilində sadir olan vəqəyi mülahizə etsinlər» İskəndər bəy Münşinin əsərində «Aldanmış kəvakib»in əsas süjet xətti ilə uyğun gələn bu sözləri oxuyuruq: «...həmin il (1593-cü il) münəccimlər xəbər verdilər ki, aşağı və yuxarı ulduzların hərəkəti və bir-biri ilə yaxınlaşması günəşə mənsub olan ali rütbəli bir şəxs (bu da ki, şahlara xas olan sifətlərdəndir) məhvi və edamı ilə nəticələncəkdir, həm də ehtimal edirdilər ki, bu hadisə İranda baş verə bilər. [2,95]

Münəccimlərin gəldiyi nəticəyə görə padşahın tale ulduzu zavala uğramaq ərafəsində idi. Bu yüksək elmdə zamanın qabaqcılı olub nücum elmi hökmlərinə əsasən nəticə çıxarmaqda öz müasirlərindən irəli gedən Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi o uğur suzluğu bu tədbirlə aradan qaldırmaq qərarına gəldi ki, əlahəzrət bədbəxtlik gətirən iki ulduzun yaxınlaşması təsirinin ən güclü olduğu üç günün ərzində özünü padşahlıqdan kənar edib qətlə vacib olan canilərdən birini padşahlığa təyin etsin. Belə ki, həmin üç günün ərzində qoşun və rəiyyət onun əmrinə tabe olub, padşahın hökmü kimi sözsüz icra etsinlər və üç gündən sonra o canı... qətlə yetirilsin. Hamı bu tədbiri bəyəndi və qür'ə (püşk) dinsizlikdə öz yoldaşlarından daha iti gedən usta Tərkəşduz Yusifin adına düşdü. Buna görə də qeyd olunan dinsizlər dəstəsinə mənsub olan həmin Yusifi ordu qərargahına gətirdilər. Əlahəzrət özünü şahlıqdan çıxarıb padşahlıq adını o əcəliçatmışa əta etdilər və şahlıq tacını onun başına qoyub gözəl paltar geyindirdilər. Köç günü onu yəhər və cilovu qiymətli cəvahiratla bəzədilmiş Bərdə qatırına

mindirib padşahlıq bayraqlarını onun üstünə qaldırdılar. Bütün əmirilər, əyanlar, xidmətçilər qoşun ilə onun ətrafında xidmətə hazır vəziyyətdə duraraq aparıb mənzilə çatdırır və şah divanxanasına gətirib yemək-içmək hazırlayırdılar. Gecə isə qoşun və yüksək rütbəli qorçular (xüsusi qvardiya) keşik çəkirdilər... «Aldanmış kəvakib»in tarixiliyi barədə bəhs edərək, nəzərə almaq lazımdır ki, bu povestlə Axundovun 60-cı illərin əvvəllərində yazdığı «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi traktatı arasında sıx əlaqə var. Ədib fəlsəfi əsərində İranın XIX əsrin ortalarındakı iqtisadi-siyasi həyatının daha dərin, daha keskin və qabarıq mənzərəsini çəkmiş və müasiri olduğu İran hakimlərini ifşa etmişdi. Lakin o, əsərində İran həyatının mühüm ictimai-siyasi məsələlərinə bilavasitə toxunmaqdan, Nəsrəddin şahı və onun hakimlərini birbaşa tənqid etməkdən çəkinmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, M.F.Axundov İranla mürəkkəb siyasi diplomatik münasibətlərdə olan Rusiyanın təbəəsi idi. Həm də o, bu illərdə Qafqazda canişinliyin məsul əməkdaşı kimi Rusiya ilə İran arasında gedən diplomatik danışıqlarda tez-tez iştirak edirdi. Bütün bunlara görə ədib «Aldanmış kəvakib»də hadisələri tarixə keçirməli olmuşdu. Məlumdur ki, o, «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi traktatını da imzasız yazmış, bir sıra iranlı müasirlərinə yazdığı məktublarda özünü əsərin tərcüməçisi kimi təqdim etmişdi. «Aldanmış kəvakib»in final səhnəsində Şah Abbasın xarakterini açan ədib yazmışdır: «Bu kəvakibin həmaqətinə mən təəccüb edirəm ki, necə bilmədiklər iranilər onları aldadırlar. Yusif Sərrac hərgiz İranın şahı deyil idi. İranilər onu hiylə üzündən padşahi-məsnə eləmişdilər. Belə sadəlik olurmu ki, kəvakib özlərini iranilərə aldadıb biçarə və bitəqsir Yusif Sərracı bədbəxt etdilər»

Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrində müasir ədəbiyyatşünaslığın xüsusi bir sahəsi kimi ədəbi tənqidin təşəkkül tarixi də M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. Keçən əsrin 50-70-ci illəri arasında o, «Nəzm və nəsr haqqında», «Fehristi-kitab», «Tənqid risaləsi», «Kritika. Yüksək İranın «Millət» qəzeti münşisinə», «Mirzə Məhəmməd Qaracadağiyə məktub», «Mirzə Ağam pyesləri haqqında», «Yek kelmə» haqqında» və «Mollayi-Rumi və onun təsnifi babında» adlı ədəbi-tənqidi məqalələr yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında müasir mənada ədəbi tənqidin əsaslarını qoymuşdur. M.F.Axundov eyni zamanda «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi traktatında və bir sıra məktublarında da bədii ədəbiyyatın müxtəlif problemləri barədə qiymətli mülahizələr söyləmişdir. [1,59]

M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi və estetik görüşlərinin də əsasında maarifçilik ideyaları durur. Ədəbi tənqidi məqalələrində o, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan, eləcə də İran ədəbiyyatında geniş intişar tapan vaxtı keçmiş bəzi ənənələrin, xüsusən də, təqlidçi-formalist və dini-mistik poeziyanın əleyhinə çıxmış və yeni realist ədəbi prinsiplərin gerçəkləşməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. M.F.Axundov orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı nəzəriyyəçilərini tənqid edərək yazırdı ki, poetik istedadı heç vaxt ilahi, fəvqəlbəsər bir hadisə saymaq olmaz. «Kəlamı-fəsih və şe'ri-məqbul xəvarici-adət və mümtəniat qəbilindən deyil, bəlkə mümkün qəbilindəndir». «Bu növ qabiliyyət, təbiəti-bəsəriyyənin vedayindəndir ki, gah-gah bir parça əfradi-bəni-növi-bəşərdən bürüz edir və bu növ vadiyə ilham nisbəti verilir». Öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün o, Firdovsi, Homer, Şekspir kimi dünya ədəbiyyatının dahi nümayəndələrini misal gətirərək göstərirdi ki, onlar fəvqəlbəsər adamlar yox, adi insanlar olmuşlar. Beləliklə də o, yüksək bədii istedadı ilahi qüvvə ilə bağlayan sənət nəzəriyyəçilərinin əleyhinə çıxıb, onu bilavasitə insan fəaliyyətinin məhsulu sayan maarifçi estetika konsepsiyasını müdafiə edirdi. M.F.Axundov bədii ədəbiyyatın predmeti, əsas vəzifəsi və xüsusiyyətlərinə dair öz görüşlərini şərh edərək göstərirdi ki, onun əsas təsvir obyektı, vəzifəsi - gerçəkliyi, real həyat hadisələrini və insanların

həyatını, xarakter, xasiyyət və mənəvi aləmini əks etdirmək olmalıdır. Bədii ədəbiyyat həyatın güzgüsüdür. O, insanların «əxlaq və xəvasını», «xalqların əhval və adətini» əks etdirməli, «səhih məzmunu» malik olmalıdır. O, eyni zamanda təkidlə söyləyirdi ki, sənət əsəri real gerçəkliyi, xalqın həyat və məişətini, insanların xarakter və hərəkətlərini düzgün, təbii, «mütəbiqi-hal», real həyata uyğun əks etdirməlidir, onda «xilafi-vaqə», - yəni real həyata zidd heç bir şey olmamalıdır. M.F.Axundovun müxtəlif ədəbi-tənqidi məqalələrindən gətirilmiş bu qənaətlərdən aydın görünür ki, o, ədəbiyyatın reaf gerçəkliyə münasibəti və onların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsində realist ədəbiyyat prinsipləri tərəfdarı olmuşdur. M.F.Axundov məqalələrində Azərbaycan və İran ədəbiyyatında geniş yayılmış dini-mistik poeziya barədə orijinal, maraqlı mülahizələr söyləmişdir. O, göstərirdi ki, dini-mistik ideyalar təbliğ edən poetik əsərlər xalq kütlələrinin real həyata, həyat nemətlərinə və gözəlliklərinə maraq və rəğbətini zəiflədirir, şüurlarını kütləşdirir, onlarda hər cür zülm və özbaşnalığa, qanunsuzluq və ədalətsizliyə dözümlülük və mütilik tərbiyə edir. Mistik ədəbiyyat cəmiyyətdə meydana gələn mütərəqqi ictimai-siyasi və ədəbi fikrin qarşısını alır, xalqı köhnə, mühafizəkar fikirlər, görüşlər aləmində saxlayır, ölkənin iqtisadi-mədəni inkişafına mane olur. [3,114]

M.F.Axundov təqlidçi-formalist şairləri də kəskin tənqid edərək göstərirdi ki, onların əsərləri həm ideya məzmunu, həm də bədii keyfiyyətlərinə görə əsl sənətin tələblərinə cavab vermir. Tənqidçiyə görə bu əsərlərin heç bir idrak əhəmiyyəti yoxdur; təqlidçi şairlər «əlfaz» hifz edib şüru-tənəzmə müvafiq haman əlfazı rıştəyi-nəzmə düzürlər və əsla nəzmlərində bir təsir yoxdur; bəlkə əksərinin nəzmlərində heç düzgün məzmun da tapılmaz... və belə kimsələrə şair demək səhvdir.

Təqlidçi şairləri tənqid edən Axundov göstərirdi ki, onlar əsərlərində zalım, nadan, axmaq şahlardan, feodal hakimlərdən və sərkərdələrdən bəhs edir, onların həyat və fəaliyyətini süni surətdə bəzəyir, yalandan «şücaət» və «qəhrəmanlığını» təsvir və tərif edir, ya da gözəlləri və təbiəti qeyri-adi xüsusiyyətlərlə, süni, qeyri-təbii boyalarla tərənnüm edirlər. Bu şairlərə görə «poeziya ibarətdir bir neçə taraqqat-turuqlu əlfazı bir vəznə-müəyyəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhbublan qeyri-vaqə sūfat ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf etməkdən». M.F.Axundovun təqlidçi-formalist və dini mistik şeirə münasibəti onun müasiri olan İran şairi Süruşa həsr olunmuş «Yüksək İramn» «Millət» qəzeti münşisinə» adlı məqaləsində öz aydm əksini tapmışdır.

M.F.Axundov məqaləsində Süruşa sənətin, ədəbiyyatın böyük ictimai-mənəvi və estetik əhəmiyyəti, rolu barədə heç bir təsəwüri olmayan istedadsız bir şair hesab edir və öz mülahizələrini əsaslandırmaq üçün onun bir qəsidəsinin və bir neçə qəzəlinin qüsurlarını açıb göstərir. O, yazırdı ki, Süruşa əsərlərində heç bir yeni fikir təbhğ etnir, oxucuya heç bir yeni fikir, amal aşılamır, əksinə, köhnə fikirləri təbliğ etməklə xalqm maariflənməsinə, elm və tərəqqi yoluna düşməsinə mane olur, İranda qabaqcıl fikrin inkişafını ləngidir.

M.F.Axundov Süruşa bir də ona görə tənqid edir ki, o öz əsərlərində müsəlman müstəsnalığı ideyasını, dini təəssübkeşliyi tərənnüm etməklə İran xalqında Avropa xalqlarına qarşı düşmənçilik hissi oyadır və onun Avropa ölkələrinin elmi, mədəni nailiyyətləri ilə tanış olmasına mane olur, müsəlman xalqları ilə Avropa xalqları arasında əlaqələrin, dostluq münasibətlərinin yaranmasına əngəl törədir. O, bədii məqsədi açıq-aydın olan əsərləri bəyəyirdi. O, eyhamla yazılan əsərləri tam təqdir etməsə də, Rumini bu baxımdan o qədər də günahlandırmamışdı. Axundova görə Şərq ölkələrində ağır, dözülməz fanatizm və irtica hökm

sürür, yeni fikirlər, mütərəqqi görüşlər ciddi təqib edilirdi. Odur ki, Rumi özünü «təqiblərdən qorumaq üçün naçar qalıb» bu vasitəyə müraciət edibdir.

M.F.Axundov görkəmli Azərbaycan şairləri M.P.Vaqif və Q.Zakirin yaradıcılıqlarına yüksək qiymət vermiş, onların əsərlərini toplayıb bir məcmuə şəklində nəşr etdirmək niyyətində olmuş, həmin məcmuəyə kiçik bir müqəddimə də yazmışdı. Vaqif və Zakirin ədəbi irsinə ümumi qiymət verməklə Axundov göstərirdi ki, onların əsərlərində həqiqi sənətə xas olan keyfiyyətlər mövcuddur. Bu şairlər əsərlərinin mövzusunun real aləmdən götürmüş, onlarda real həyat hadisələrini, insani hissləri, real məhəbbət və gözəli təsvir və tərənnüm etmişlər. Onların şeirləri canlı, təbii xalq dilində, onun qayda-qanunlarına uyğun surətdə, həqiqi bədii sənət tələbləri səviyyəsində yazılmışdır.

M.F.Axundov məqaləsində Vaqif və Zakirin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini, fərqli cəhətlərini də təyin etməyə çalışmışdır. O, Vaqif və Zakir poeziyasının bir-birilə sıx bağlı olduğunu düzgün görmüş, onların şeirlərini üzvi əlaqədə götürüb qiymətini vermişdir. Tənqidçi Vaqifi Zakirin «rəhnüması», sələfi saymış, Zakiri isə bilavasitə Vaqif ənənələrini davam etdirib, bu ənənələri yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirən, Azərbaycan poeziyasını yeni bir mərhələyə qaldıran bir şair kimi qiymətləndirmişdi. [4,156]

Lakin bu məqalədə Axundov böyük Azərbaycan şairi Füzuli haqqında çox yanlış bir fikir söyləmişdir. Onun fikrincə, Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur, ancaq nazimi-ustaddır» M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi məqalələrindən aydın görünür ki, o, Hafız, Cami kimi qəzəl şairlərini təqdir etsə də, bütövlükdə qəzəl-qəsidə janrında yazılmış əsərləri o qədər də bəyənməmiş, təqlidçi- formalist şeirin tənqidi zamanı hətta ümumən qəzəl və qəsidə janrlarının əleyhinə çıxmış, əsasən epik əsərlərin tərəfdarı olmuşdur. Məsələn, o, «Tənqid risaləsi» məqaləsində ədəbi tənqidin əhəmiyyətindən danışarkən yazırdı ki, əgər bu qayda Şərqi ölkələrində intişar taparsa, onda şairlər hal-hazırda məzmunuz və duzsuz şeir və heç bir faydası olmayan qəzəl və qəsidələr düzəltməkdən əl çəkərək Firdovsinin «Şahnamə»si, Şeyx Sədinin «Bustanı» kimi hekayəli şeir deməyə başlayacaqlar. Ümumən, qəzəl və qəsidə ədəbiyyatına mənfi münasibət bəslədiyinə görə o, XIX əsr İran ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən hesab edilən Qaanini bəyənməmiş, onun divanını «cəfəngiyyatla dolu» bir məcmuə adlandırmışdı. Şübhə yoxdur ki, məhz bu səbəbə görə də o, Füzuli haqqında da belə birtərəfli fikrə gəlib çıxmışdı.

M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşlərində satira problemi, bədii, siyasi-publisist əsərlərin satirik üslubda yazılması məsələsi mühüm yer tutur. O, öz komediyalarını, bir sıra şeirlərini, «Aldanmış kəvakib» povestini, «Kəmalüddövlə məktubları»nı satirik üslubda yazdığı kimi, ədəbi-tənqidi məqalələrində də satiranı, bədii ifşa yolu ilə cəmiyyətin ictimai eyiblərinin tənqid edilməsini, satirik gülüş obyektinə çevrilməsini qızğın təbliğ etmişdir.

M.F.Axundov belə bir əqidədə idi ki, nəsihət və moizə ilə insanlara təsir etmək, onların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, pis əməllərdən çəkəndirmək qeyri-mümkündür. «Bütün oğrular, yolkəsənlər, qatillər, zalimlər, müstəbidlər, fırldaqçılar hamısı cəhənnəmin vəsfini dönə-dönə eşitmişlər, moizələrə və nəsihətlərə az-çox qulaq asmışlar. Lakin bununla belə, yenə də öz pis əməllərindən və xasiyyətlərindən əl çəkməmişlər».

Tənqidin, satiranın moizə və nəsihətdən üstün olmasından bəhs edən Axundov ortaliğa belə bir sual qoyurdu: satiranın moizə və nəsihətdən bu qədər üstün olmasının səbəbi nədədir? Satirik əsəri susamaq ehtirasına oxşar bir həvəslə oxumaq meyli haradan doğulubdur? Axundova görə, satiranın nəsihətdən, satirikin nəsihətçidən üstün olmasının əsas səbəbi ondadır

ki, insanlar öz təbiətlərinə görə moizə və nəsihət yazılmış bədii, fəlsəfi, ictimai-siyasi əsərləri oxuyub, ikrah edir, satirik, tənqidi əsərlər oxumağa isə həmişə həvəskar olurlar. Çünki «tənqidi əsər istehza, gülüş və məsxərə ilə yazılır. Buna görə də tənqidin oxunuşuna bu qədər böyük həvəs vardır. Bu elə bir gizli sirdir ki, onu Avropa alimləri aşkar edə bilməzlər».

M.F.Axundovun əsərlərini mütləq edən bir sıra ziyalılar onların satirik üslubda yazılmasından narazı qalmış, bu satiranın ardında böyük ideallar, mütərəqqi ideyalar təbliğ edildiyini anlama bilməmişdilər. Onlar Axundovu Şərqi xalqlarına böhtan atmaqda, bədxahlıqda təqsirləndirmiş, onun vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, humanizm hissindən məhrum olduğunu söyləmişdilər.

«Kəmalüddövlə məktubları»nın satirasından narazı qalan və onun Şərqi xalqlarına qarşı bədxahlıq hissilə yazıldığını iddia edənlərə qarşı çıxaraq Axundov göstərirdi ki, «Kəmalüddövlə yad adam deyildir. O, bizim həmməzhəbimiz, həmvətənimizdir. O, öz xalqımızın oğludur. O, elə bir qardaşımızdır ki, öz doğma qardaşlarının əxlaq və əməllərini rişxəndə, istehzaya tutur. Odur ki, Kəmalüddövlənin tənqidindən incimək lazım deyildi. [5,124]

Axundov faciədən çox komediyaya üstünlük vermiş, şəxsən özü yalnız bu janrda yazmış, ədəbi-tənqidi məqalələrində də onu təbliğ etmişdir. Bunun əsas səbəbi komediyanın faciədən daha kütləvi səciyyə daşması, xalqa daha yaxın olması, hamı tərəfindən asanlıqla anlaşılması ilə bağlı idi.

Qərbi Avropa və rus maarifçiləri kimi M.F.Axundovun da fəlsəfi görüşlərinin mərkəzində feodal-despot üsul-idarəsinin kəskin, barışmaz tənqidi və inkarı, onun yeni, demokratik quruluşla əvəz olunması təşkil edirdi. Azərbaycan mütəfəkkirinin fəlsəfi əsərlərində bütün ictimai-siyasi, sosial, hüquqi və etik məsələlər bilavasitə bu mərkəzi problemlə bağlı alınmış, bu baxımdan tədqiq və təhlil olunmuşdur.

M.F.Axundov «Kəmalüddövlə məktubları»nda feodalizmə, feodal-mütləqiyət quruluşuna öz münasibətini İranın timsalında ifadə etmişdir. Əvvələ, bu ondan irəli gəlir ki, uzun əsrlər boyu Azərbaycanın tarixi, Azərbaycan xalqının həyatı və taleyi bilavasitə İranın tarixi, İran dövləti tərkibində yaşayan bütün xalqların həyatı və taleyi ilə üzvi bağlı olmuşdur. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, M.F.Axundovun dövründə Azərbaycan ərazisinin, Azərbaycan xalqının böyük bir hissəsi İran dövlətinin tərkibində idi. Mirzə Fətəlinin ata nəslə də cənubi azərbaycanlı olub. O, uşaqlıq və yeniyetməlik illərində Cənubi Azərbaycanda yaşamışdır. Axundov Tiflisdə Qafqaz canişinliyinin Baş dəftərxanasında mülki işlərlə yanaşı, Türkiyə ilə, xüsusən İranla diplomatik əlaqələr üzrə də əsas tərcüməçi vəzifəsində çalışdığına görə İran və Cənubi Azərbaycanın siyasi, sosial və mədəni həyatı barədə geniş, dərin məlumat almış, bu ölkələrin bir sıra görkəmli dövlət, ictimai xadimləri və ziyalıları ilə sıx əlaqə yaratmışdı. Axundovun taleyi elə gətiribdir ki, onun bütün həyatı İran və Cənubi Azərbaycanla bilavasitə bağlı olubdur. M.F.Axundov heç vaxt iki Azərbaycan arasında fərq qoymamış, bütün Azərbaycanı öz doğma vətəni saymışdır. Fəlsəfi əsərləri və məktublarında da o, İran dövləti məfhumu altında bütün İran ərazisini, o cümlədən Cənubi Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur. Qərbi Avropa və rus maarifçiləri kimi M.F.Axundovun da ictimai-fəlsəfi görüşləri ümumbəşəri səciyyə daşmış, ümumən istibdad üsul idarəsindən əzab çəkən bütün dünya xalqlarının azadlığı və səadəti haqqında düşünmüşdür. Mirzə Fətəlinin əsərləri ilə tanış olduqda o da aydın görünür ki, onun çoxcəhətli ictimai-siyasi fəaliyyətində müsəlman Şərqi xalqlarının ağır vəziyyəti, taleyi, gələcək intibahı, iqtisadimədəni tərəqqisi problemi mərkəzi yer tutmaqdadır.

Ədəbiyyat

- 1.F.Qasımzadə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı 1981.
- 2.F.Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, Bakı 1981
- 3.M.F.Axundzadə, Əsərləri, III cildə, Bakı, 2005
- 4.Azərbaycan ictimai siyasi fikrində sosial ədalət ideyası, Bakı, 2008
- 5.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, IV cild, 2011

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ПРОЗЫ М. Ф. АХУНДЗАДЕ

Мусаева Кафия Рашид кызы
Резюме

М.Ф.Ахундов любил произведения с ярко выраженной художественной целью. Хотя он не полностью оценил намеки, он не винил за это Руми. По словам Ахундова, в восточных странах господствовал жестокий, невыносимый фанатизм и реакция, жестоко преследовались новые идеи и прогрессивные взгляды. Поэтому Руми прибегал к этому средству, «чтобы защитить себя от преследований». Говоря о превосходстве критики и сатиры над проповедями и увещаниями, Ахундов спрашивал: почему сатира так превосходит проповеди и увещания? Откуда возникла склонность к чтению сатирического произведения с подобной жажде страстью? По мнению Ахундова, главная причина того, что сатира выше совета, а сатирик выше совета, состоит в том, что люди по природе своей читают и не любят литературные, философские, общественно-политические произведения с проповедями и увещаниями, всегда любят читать сатирические. и критические работы.

При знакомстве с творчеством Мирзы Фатали становится ясно, что тяжелое положение, судьба, грядущий ренессанс, экономический и культурный прогресс мусульманских народов Востока занимают центральное место в его многогранной общественно-политической деятельности.

MAIN FEATURES OF M.F. AKHUNDZADE'S PROSE

Musaeva Kafiya Rashid
Summary

MFAkhundov liked works with clear artistic purpose. Although he did not fully appreciate the hints, he did not blame Rumi for it. According to Akhundov, severe, intolerable fanaticism and reaction prevailed in the Eastern countries, and new ideas and progressive views were severely persecuted. Therefore, Rumi resorted to this means "to protect himself from persecution." Speaking about the superiority of criticism and satire over sermons and exhortations, Akhundov asked: why is satire so superior to sermons and exhortations? Where did the tendency to read a satirical work with a similar passion to thirst come from? According to Akhundov, the main reason why satire is superior to advice and satirist is superior to advice is that people, by their nature, read and dislike literary, philosophical, socio-political works with sermons and exhortations, and are always fond of reading satirical and critical works.

When getting acquainted with the works of Mirza Fatali, it is clear that the difficult situation, fate, future renaissance, economic and cultural progress of the Muslim Eastern peoples are central to his multifaceted socio-political activities.

Rəyçi: dosent N.M.Axundova

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 25 may 2022-ci il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 iyun 2022-ci il

UOT:80.

PLANNING LESSONS IN THE INTERMEDIATE STAGE OF TEACHING

Dos. Kazımova Sevda Aqil , Qahramanova Zulfiya Sabir

Ganja State University

zulfiyaqahramanova@gmail.com

Xülasə: *Dərs planı dərs üçün çərçivədir. Əgər dərsi səyahət kimi təsəvvür edirsinizsə, onda dərs planı xəritədir. Bu sizə haradan başladığınızı, harada bitirdiyinizi və oraya çatmaq üçün getməli olduğunuz marşrutu göstərir.*

Əsasən dərs planı müəllimin dərs ərzində nəyə nail olacağına və buna necə nail olacağına ümid bəslədiyini müəyyən edir. Adətən onlar yazılı formada olurlar, lakin məcburi deyillər. Yeni və ya təcrübəsiz müəllimlərdən çox təfərrüatlı planlar hazırlamaq istəyə və ya tələb oluna bilər. Bununla belə, real tədris mühitində bütün detalları gündəlik planlaşdırarkən nəzərə almaq qeyri-mümkündür. Müəllim təcrübə qazanması və özünə güvənməsi üçün planlaşdırma çox vacibdir, lakin bəzi müəllimlər daha tez planlaşdırma qabiliyyətini inkişaf etdirir və çox təcrübəli müəllimlər isə qısa bir qeyd siyahısı ilə və ya hətta başlarında olan planla sinifə girə bilərlər.

Təcrübə səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün müəllimlərin sinifə girməzdən əvvəl dərsləri üzərində düşünmək üçün vaxt ayırmaları vacibdir.

Açar sözlər: ön planlama , dərsin səmərəli planlaşdırılması,şifahi ünsiyyət, dərslik

Ключевые слова: предварительное планирование, эффективное планирование урока, устное общение, учебник.

Key words: pre-planning, effective lesson planning, oral communication, a course-book

A lesson plan is a framework for a lesson. If you imagine a lesson is like a journey, then the lesson plan is the map. It shows you where you start, where you finish and the route to take to get there.

Essentially the lesson plan sets out what the teacher hopes to achieve over the course of the lesson and how he or she hopes to achieve it. Usually they are in written form but they don't have to be. New or inexperienced teachers may want to or be required to produce very detailed plans - showing clearly what is happening at any particular time in the lesson. However in a realistic teaching environment it is perhaps impractical to consider this detail in planning on a daily basis. As teachers gain experience and confidence planning is just as important but teachers develop the ability to plan more quickly and very experienced teachers may be able to go into class with just a short list of notes or even with the plan in their heads.

Whatever the level of experience, it is important that all teachers take time to think through their lessons before they enter the classroom.

One of the most important reasons to plan is that the teacher needs to identify his or her aims for the lesson. Teachers need to know what it is they want their students to be able to do at the end of the lesson that they couldn't do before. Here are some more reasons planning is important:

-It gives the teacher the opportunity to predict possible problems and therefore consider solutions

- it makes sure that lesson is balanced and appropriate for class

-it gives teacher confidence

-planning is generally good practice and a sign of professionalism

Do you need to plan if you have a course book?

Many teachers will find themselves having to use a course book. There are advantages and disadvantages to having a course book - but although they do provide a readymade structure for teaching material, it is very unlikely the material was written for the teachers' particular students. Each class is different and teachers need to be able to adapt material from whatever source so that is suitable for their students. A course book can certainly help planning, but it cannot replace the teacher's own ideas for what he or she wants to achieve in a class.

Considering realistic goals for the lesson, not too easy but not too difficult. You may find the following checklist useful:

What do the students know already?

What do the students need to know?

What did you do with the students in the previous class?

How well do the class work together?

How motivated are the students?

Variety As we have seen, it is important to try and keep the students engaged and interested. Providing variety in a lesson and a series of lessons is a way of achieving this. Repeating the same kinds of exercises can become monotonous and demotivating for students. Where possible it is a good idea to try and vary the kinds of activities, materials and interactions.

When the teacher sits down to plan what they are going to be doing, one of the things they need to have in their heads is, how I can vary the pace of the class. How can I vary the kind of thing that is going to happen so that sometimes maybe the students will be silent, sometimes they all be loud, sometimes they all be talking to me, sometimes they all be talking to others, sometimes I shall do a bit of writing, sometimes they all do a bit of reading. If you vary the patterns of student to student interaction, if you vary the kind of activity the students are involved in, if you vary the kind of material they are looking at. There is a good chance that most of the students will remain engaged and involved. If you do not build variety into your plan the danger is that they shall switch off at some stage.

Flexibility However well you plan you never actually know exactly what is going to happen in a class until it happens! Exercises may take longer or shorter than anticipated; the students may be more or less interested in a topic than you imagined, something unexpected may happen during the lesson. In these cases if the teacher sticks rigidly to their plan the careful preparation may actually have a negative effect. Imagine our journey again. If the road ahead becomes blocked, it is no good trying to carry on, you have to find a different route.

Careful planning is very important but teachers need to be able to adapt their plan during the lesson to suit the circumstances.

This is something that becomes easier with experience, but in the planning stage it is often a good idea to consider extra optional or alternative exercises. Then, if your material runs short or you think the class might not respond well to a particular activity, you have something to fall back on.

Similarly, teachers need to be aware of what is happening in and around the class. Students may raise interesting points and discussions could provide unexpected opportunities

for language work and practice. The teacher needs to be flexible enough to be able to leave the plan if such opportunities arise.

Experienced teachers have the ability to cope when things go wrong. It's useful when planning to build in some extra and alternative tasks and exercises. Also teachers need to be aware of what is happening in the classroom. Students may raise an interesting point and discussions could provide unexpected opportunities for language work and practice. In these cases it can be appropriate to branch away from the plan.

Effective lesson planning is the basis of effective teaching. A plan is a guide for the teacher as to where to go and how to get there. However - don't let the plan dominate - be flexible in your planning so that when the opportunities arise you can go with the flow.

One of the main principles of planning is establishing a clear *aim* for your lesson. It is important that aims are realistic. If the subject is too difficult for the students, then they can become frustrated and lose motivation. However, if the subject is too easy, the students may become bored. Bored and frustrated students can often cause discipline problems. So it is important when planning to think about your particular class. You may find it useful to bear these points in mind:

-What do the students know already? If you are planning to introduce completely new language items allow more time than if you are revising or extending a topic the class are already familiar with.

- What do the students need to know? If the students are studying for an exam, for example, then you may need to focus on different skills and language than for a General English class. Do your aims suit that need?

- What did you do with the students in their previous class?

-How well do the class work together?

- How motivated are the students?

All these factors are important when deciding realistic aims for your class.

It is important to have clear and realistic aims for your lessons. One way to check this is actually to write out what your objectives are. To demonstrate let's take the topic of the use of the prepositions 'for' and 'since' with the present perfect. We can assume that the students have recently been introduced to the structure and use of the present perfect. You could write out your aim like this:

Aim To present and provide practice of the use of 'for' and 'since' with the present perfect.

This is a clear but basic statement of aims. It indicates what you intend to do, but note, not how you intend to do it. It is helpful also to define the overall concept or meaning of the target language when it is used naturally. For our teaching point we need to consider when native speakers use 'for' and 'since' with the present perfect. We can now adjust our aim statement accordingly:

By expressing the concept in the aims, it provides a focus for the planning and that can help to prevent possible confusion. It may be not appropriate for all situations, but it's a good habit to get into. Every planned activity and example sentence can then be referred back to the aim to check that it fits the concept you are trying to teach. It is essential to make sure that the exercises and activities you decide to do actually fit your aims. Planning a sequence of lessons is based on the same principles as planning a single lesson, but there are number of additional issues which we need to pay special attention to:

Before and during: however carefully we plan, in practice unforeseen things are likely to happen during the course of a lesson (as we shall see in ci below), and so our plans are continually modified in the light of these. Even more than a plan for an individual lesson, a scheme of work for weeks or months of lessons is only a proposal of what we hope to achieve in that time. We will need to revisit this scheme constantly to update it.

In order for students to stay motivated, they need goals and rewards. While a satisfactory long-term goal may be 'to master the English language, it can seem only a dim and distant possibility at various stages of the learning cycle. In such circumstances students need short-term goals too, such as the completion of some piece of work (or some part of the programme), and rewards such as success on small, staged lesson tests, or taking part in activities, designed to recycle knowledge and demonstrate acquisition.

Language planning: when we plan language input over a sequence of lessons we want to propose a sensible progression of syllabus elements such as grammar, lexis, and functions. We also want to build in sufficient opportunities for recycling or remembering language, and for using language in productive skill work. If we are following a coursebook closely, many of these decisions may already have been taken, but even in such circumstances we need to keep a constant eye on how things are going, and with the knowledge of 'before and after' modify the programme we are working from when necessary.

Language does not exist in a vacuum, however. Our decisions about how to weave it through the lesson sequence will be heavily influenced by the need for a balance of activities.

Activity balance: the balance of activities over a sequence of lessons is one of the features which will determine the overall level of student involvement in the course. If we get it right, it will also provide the widest range of experience to meet the different learning styles of the students in the class.

Over a period of weeks or months we would expect students to have received a varied diet of activities; they should not have to role-play every day, nor would we expect every lesson to be devoted exclusively to language study. There is a danger, too, that they might become bored if every Friday was the reading class, every Monday the presentation class, every Wednesday was speaking and writing. In such a scenario the level of predictability may have gone beyond the sufficient to the exaggerated. What we are looking for, instead, is a blend of the familiar and the new. Planning a successful sequence of lessons means taking all these factors into consideration and weaving them together into a colourful but coherent tapestry.

Planning a lesson is not the same as scripting a lesson. Wherever our preparations fit on the planning continuum, what we take into the lesson is a proposal for action, rather than a lesson blueprint to be followed slavishly. And our proposal for action, transformed into action in the classroom, is bound to 'evoke some sort of student reaction' (Malamah-Thomas 1987: 5). We then have to decide how to cope with that reaction and whether, in the light of it, we can continue with our plan or whether we need to modify it as we go along.

There are a number of reasons why we may need to modify our proposal for action once a lesson is taking place:

Bibliography

1. Penny Ur A Course in Language Teaching Practice and Theory, Cambridge, University press, 1996

2. How to teach English, Longman 2001, Jeremy Harmer
3. Learner autonomy in modern languages, Research and development, Council of Europe, 1997.
4. Q. V. Rogova, “Methods of teaching English”, Len., 1975.
5. A. Maclin “Essential Guide to the English”, New-York, 1998.
6. The practice of English language teaching, Longman 2001, Jeremy Harmer

ORTA MƏRHƏLƏDƏ DƏRSİN PLANLAŞDIRILMASI

*Kazımova Sevda Aqil qızı, Qəhrəmanova Zülfüyyə Sabir qızı
Xülasə*

“Orta mərhələdə dərslərin planlaşdırılması” adlı məqalə ingilis dilində aktual mövzulardan biri olan ingilis dili dərslərinin planlaşdırılması yolları, dərslərin mərhələləri və orta mərhələdə dərslərin necə təşkil olunmasına həsr edilmişdir.

“ Dərs planı nədir ? ” dedikdə ilk öncə dərslərin məqsədi aydın göstərilməlidir. Məqalədə ingilis dili dərslərinin planlaşdırılmasının həm pedaqoji, həm də psixoloji əsaslarının tədqiqi əks olunmuşdur. Planlaşma müəllimə qarşıya çıxacaq problemləri əvvəlcədən görməyə və onun həlli yollarını öncədən aradan qaldırmağa kömək edir. Dərslərin planlaşdırma müəllimdə özünə inam yaradır, eyni zamanda planlaşma çox gözəl təcrübədir və müəllimin professionallığını təcəssüm etdirir.

ПЛАНИРОВАНИЕ УРОКА НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ

*Казимова Севда Агил кызы, Кахраманова Зульфийя Сабир кызы
Резюме*

Статья «Планирование урока на среднем уровне» посвящена одной из самых актуальных тем английского языка, как планировать уроки английского, этапы урока и как организовать урок на среднем этапе.

«Какой план урока? Прежде всего, необходимо четко сформулировать цель урока. В статье исследуются как педагогические, так и психологические основы планирования уроков английского языка. Планирование помогает учителю предвидеть проблемы, которые возникнут, и решать их заранее. Планирование урока укрепляет уверенность учителя в себе, но планирование является прекрасным опытом и воплощает в себе профессионализм учителя.

*Рəyçi: dos. Mehdi Rəhimov
Daxil olma tarixi 16 may 2022-ci il*

UOT:821.111(73)

AMERICAN LIFE

Ismayilova Solmaz Ilham, Mukhtarova Vafa Ziyad

Azerbaijan State Agrarian University

[*huseynovasolmaz45@gmail.com*](mailto:huseynovasolmaz45@gmail.com)

Abstract: *Americans have a special way of life. Americans are a people with a special culture. They have a unique way of life. This includes: culture, education, sports, language, religion, physical activity in their daily lives and some interesting facts and so on.*

They are often very sociable and will readily welcome people into their homes. In many places special groups are set up to welcome newcomers into the neighborhood. Americans are generally patriotic and disrespect of the country or the national anthem is severely frowned upon.

Education in the United States is provided in public, private, and home schools. Sport is an intrinsic part of American society both as a participation activity and for spectators. Baseball, basketball, football and ice hockey are very popular, dominating TV schedules and drawing large crowds.

America does not have its own official language. Around 71% identify themselves as Christian and there are growing populations of Muslim and Buddhist followers.

Achieving the benefits of physical activity depends on our personal efforts to increase activity in ourselves, family, friends, patients, and colleagues.

Keywords: culture, education, sport, language, religion, lifestyle, physical activity in their daily lives

Açar sözlər: mədəniyyət, təhsil, idman, dil, din, gündəlik həyat, həyat tərzi, gündəlik həyatlarında fiziki fəaliyyət

Ключевые слова: культура, образование, спорт, язык, религия, повседневная жизнь, образ жизни, двигательная активность в повседневной жизни.

America is the third largest country in the world with a population of 325 million. The country has developed from its native American roots following a series of waves of immigration and has drawn in people from all over the world. As a result it is one of the most culturally diverse places in the world, often described as a ‘melting pot’. In such a vast country it is virtually impossible to describe a ‘typical’ American.

Culture

Different regions of America have been influenced to different degrees by the different ethnicities and cultures giving each a unique balance. They are drawn together by a belief in the ‘American Dream’, the idea that with hard work and talent anyone can achieve great success and wealth. Success is praised and admired rather than envied, and this is one of the things that makes a major impression on newcomers from other countries.

Hard work is regarded as one of the core values of America and many employment contracts include much lower vacation time than would be offered by most European employers. New employees often get two weeks’ vacation initially and can then build additional weeks based on longevity with the company.

Americans have a reputation for being outgoing and direct talking and this can take a little getting used to for those from countries where people are more reserved. They are often very

sociable and will readily welcome people into their homes. In many places special groups are set up to welcome newcomers into the neighbourhood. Americans are generally patriotic and disrespect of the country or the national anthem is severely frowned upon. The pledge of allegiance is said each morning in most schools and the national anthem is generally sung at major sporting events. The stars and stripes flag is flown in many public locations and outside many people's homes, especially on holidays like Independence Day on July 4th. The American flag must never be allowed to touch the ground and even inadvertently allowing it to hang touching the ground can prompt an adverse reaction from neighbours.

News on TV tends to be very local and for most people there is very limited exposure to news about other parts of the world. Only 36% of the population have passports compared to 60% of Canadians and 75% of Britons and Australians. Americans are the second most well-travelled people in the world, but much of this is done within the US and only one in five travel abroad. Although many never move far from their home towns, most Americans are prepared to relocate to different parts of the country to work.

Education

Education in the United States is provided in public, private, and home schools. State governments set overall educational standards, often mandate standardized tests for K–12 public school systems and supervise, usually through a board of regents, state colleges, and universities.

Language

There is no official language in the US, although some states have official or preferred languages. English is the dominant language and 90% of the population speaks at least some English. However, it is estimated that around 20% of the population speak a language other than English at home. Spanish, Chinese, French and German are the most common other languages.

Religion

The original settlers in America were often driven by a desire to find religious freedom and religion is still very important in American society. Virtually every known religion is practised in America and only 23% of Americans identify themselves as having no religion, according to research by the Pew Research Center. Around 71% identify themselves as Christian and there are growing populations of Muslim and Buddhist followers.

Most cities offer houses of worship for most major religions, enabling people to continue their religious practice. Religious freedom is an important principle in America and the constitution separates religion and the State, although the country is not without cases of religious persecution of minorities.

Sports

Sport is an intrinsic part of American society both as a participation activity and for spectators. Baseball, basketball, football (American football rather than soccer) and ice hockey are very popular, dominating TV schedules and drawing large crowds. Each of these sports is more popular than elsewhere in the world and are quintessentially American sports. Other sports, such as soccer, athletics, tennis, golf are also popular, as is the pursuit of fitness and the outdoor life, including jogging, aerobics, skiing and other participation sports.

Physical activity

Regular physical activity can improve the health and quality of life of Americans of all ages, regardless of the presence of a chronic disease or disability. Being physically active is one

of the most important actions that people of all ages can take to improve their health. The evidence reviewed for this second edition of the Physical Activity Guidelines for Americans is clear—physical activity fosters normal growth and development and can make people feel better, function better, sleep better, and reduce the risk of a large number of chronic diseases. Achieving the benefits of physical activity depends on our personal efforts to increase activity in ourselves, family, friends, patients, and colleagues.

The United States of America, the land of the free consists of 50 states. The US is also the fourth largest country in the world by total area. This vast country is well known across the world and has a cultural imprint that is driven by technological innovation, popular movies, television, and music. Discover all the amazing and interesting things America has to offer with these some interesting facts.

■ America Is Home To Many Natural Wonders

America is home to many natural wonders of the world. In fact, the United Nations Education, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO) have recognized many heritage sites in America. According to UNESCO, a world heritage site is a place of special cultural or physical significance.

Some examples of the UNESCO world heritage sites in America are the Grand Canyon National Park, the Great Smoky Mountains National Park, Yellowstone National Park and a few others. Check out the full list of Natural UNESCO World Heritage Sites of the USA.

■ The US Has The Largest Economy In The World

The United States has maintained its position of being the world's largest economy since 1871. The economy is so large that the US is often noted as an economic superpower and this is due to the fact that it makes up almost a quarter of the global economy.

The US economy is connected to the country's enormous population, technological innovation, high consumer spending, high average incomes, as well as a moderate unemployment rate.

■ Center of Entertainment

America has a huge impact on global culture and a portion of that stems from entertainment. Many romance and action movies we enjoy are filmed and produced in the United States.

Hollywood is globally well-known as the center of entertainment and some would consider that it is one of the most famous places on earth. Hollywood attracts tourists from all over the world with landmarks such as the brass star embedded Walk of Fame and the TCL Chinese Theatre. There are endless things to do in Hollywood surrounding the entertainment industry making it a top destination for film buffs to visit.

■ The US Doesn't Have An Official Language

While English is predominantly spoken across the United States, on a federal level there are no laws stating that English is the official language. However, even though there are no federal laws, 31 states have declared English the official language.

Further, there are only a few states that are officially bilingual. For example, in New Mexico, the official language is English and Spanish, whereas, in Louisiana, the official language is English and French, and finally, in Hawaii, the official language is English and Hawaiian.

Conclusion: American youth and their lifestyles have always been the lifestyles of young people in other countries, as well as the majority of young people in Azerbaijan. By lifestyle, we mean not only their daily lives, their daily activities, and so on, but also their thoughts and goals.

Research conducted by independent experts shows that young Americans are not indifferent to the processes taking place in the world, as well as their own lives. They were very worried about the future because of the nuclear threat, the threat of famine, the wars. One professor at Harvard University even told independent experts that when I talk to young people, I see how much they fear and worry. "Our young people are always interested in global issues, they are very concerned about hunger, war, terrorism and want to help solve these problems, both for the state and for people living in other countries," said the professor. American youth are very sensitive to nature conservation, environmental cleanliness and other issues. As much as they want to learn, their desire to teach is very strong.

Literature

1. <https://www.expatsnetwork.com/the-american-people-and-lifestyle/>
2. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26272989/>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_the_United_States#:
4. <https://www.immihelp.com/american-lifestyle/>
5. <https://www.healthypeople.gov/2020/topics-objectives/topic/physical-activity>

AMERİKA XALQI VƏ HƏYAT TƏRZİ

*İsmaylova Solmaz İlham, Muxtarova Vəfa Ziyad
Xülasə*

Hər zaman Amerika gəncləri və onların həyat tərzini hər zaman digər ölkə gənclərinin, eləcə də Azərbaycan gənclərinin əksəriyyətinin arzuladıqları həyat tərzini olmuşdur. Həyat tərzini dedikdə yalnız onların gündəlik yaşayış tərzini, hər gün etdikləri hərəkətlər və sairə nəzərdə tuturuq, həmçinin onların düşüncələri və məqsədlərini də nəzərdə tuturuq.

İlk olaraq Sizlərə onu bildirmək istəyirəm ki, kənardan çox gözəl və cazibədar görünən Amerika həyatı çox asan deyil.

Deməli Amerikada 18 yaşa çatmış hər bir gənc müstəqil şəxs sayılır ki, onlar məhz bu yaş həddinə çatdıqda gələcəklərini sərbəst şəkildə qurmağa çalışırlar. Amerikada ailə anlamı bizdə olan ailə anlamından çox fərqlənir. Onlarda da ailə kiçik bir dövlət sayılır, amma bu kiçik dövlətə üzv olan vətəndaşların fikir azadlığı, paylaşmaq, anlaşma və digər prinsiplər əsas öndə duran amillərdəndir.

AMЕРИКАНЦЫ И ОБРАЗ ЖИЗНИ

*Исмаилова Солмаз Ильхам кызы, Мухтарова Вафа Зияд кызы
Резюме*

Американская молодежь и их образ жизни всегда были образом жизни молодежи других стран, а также большинства молодежи Азербайджана. Под образом жизни мы подразумеваем не только их повседневную жизнь, их повседневную деятельность и так далее, но и их мысли и цели.

Прежде всего, хочу вам сказать, что американская жизнь, которая со стороны выглядит очень красивой и привлекательной, не очень проста.

Это означает, что каждый молодой человек в Америке, достигший 18-летнего возраста, считается самостоятельным человеком, и именно по достижении этого возраста они стараются свободно строить свое будущее. Значение семьи в Америке очень отличается от значения семьи у нас. Они тоже считают семью малым государством, но главными факторами являются свобода мнений, разделение, взаимопонимание и другие принципы граждан этого маленького государства.

Rəyçi: dosent Aidə Həsənova

Dillər kafedrasının 20 may 2022-ci il tarixli iclasın 10 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 23 may 2022-ci il

UOT 7(091)

BƏHRUZ BƏY KƏNGƏRLİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLUNA DAHA BİR BAXIŞ

Rüstənova Ruqiyyə Hüseyn qızı

AMEA Naxçıvan Bölməsi

rzayevaruqayye@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycan təsviri sənətində fərdi yaradıcılıq dəst-xətti ilə seçilən Bəhrüz bəy Kəngərli Azərbaycan peşəkar rəngkarlıq sənətinə böyük töhfələr vermişdir. Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq onun yeni janr, forma, təsvir vasitələri təsviri sənət tariximizdə iz qoymuşdur. O, cəmi 30 il yaşamış, lakin uşaqlıq və təhsil illəri istisna olarsa, sənətə həsr etdiyi yeddi il ərzində 2000-dək əsər yaradıb və Azərbaycanda realist dəzgah boyakarlığının, portret, mənzərə, natrümort, süjetli-tematika və teatr-dekorasiya janrlarının peşəkar bədii ifadəsinin əsasını qoyub. “Qaçqınlar” silsiləsi Bəhrüz bəy Kəngərlinin tarixi əhəmiyyətə malik əsərlər toplusudur. Rəssam “Qaçqınlar” silsiləsi əsərində Naxçıvan və Qarabağa edilən təcavüzlərdən, minlərcə günahsız insanların qətlə yetirilməsi və xalqın tarix və mədəniyyətinə vurulan zərbələri əsərlərində əks etdirir. O, bütün yaşanan haqsızlıqları yaratdığı əsərlərində böyük ürək ağrısı ilə ifadə edir. “Qaçqınlar” silsiləsini otuza qədər əsər təşkil edir. Rəssam qısa tale yolunu ən şərəfli, ən layiqli addımlarla irəliləmiş, öz yaradıcı payına düşən vəzifələri yerinə yetirmişdir.*

Açar sözlər: *rəssam, Naxçıvan, “Qaçqınlar” silsiləsi, rəngkarlıq, yağlı boya, məişət janrı.*

Ключевые слова: *художник, Нахчыван, серия “Беженцы”, живопись, масляная краска, бытовой жанр*

Key words: *artist, Nakhchivan, series of “Refugees”, painting, oil painting, home genre.*

Klassik Azərbaycan təsviri sənəti qədim və zəngin tarixi ənənələrə malikdir. XX yüzilliyin əvvəllərində təsviri sənət sahəsində peşəkar fəaliyyət göstərmiş Bəhrüz bəy Kəngərli təsviri sənət tarixində şəxsi imzası ilə tanınan yaradıcı şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

XX əsrdə yaşayıb-yaratmış, Azərbaycanın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Bəhrüz (Şamil) Şirəlibəy oğlu Kəngərli 1892-ci il yanvar ayının 22-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Atası Şirəli bəy gimnaziyada təhsil almış, fars və rus dillərini mükəmməl bilmiş, Şərq və Avropa ədəbiyyatı ilə tanış olmuş, qabaqcıl ziyalı kimi tanınmış, şəhər məhkəməsində işləmişdir. Bəhrüz bəy Kəngərli anası Əziz xanımı erkən yaşlarında itirsə də analığı Şirin xanımın qayğısı ilə böyümüşdür. Şirəlibəy oğlunu rus-tatar məktəbinə yollasa da, Bəhrüz təhsilini yarımçıq qoymalı olur. Çünki eşitmə qabiliyyətini itirir, öz səssiz dünyasına qapanır və şəkillər çəkməyə başlayır. O, atasının abunəçisi olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan felyetonlarla, karikaturalarla tanış olduqca rəsmə olan marağı daha da artır. Rəsm çəkməyə həvəsi gündən-günə artan Bəhrüz bəy Kəngərli 1910-cu ildə Tiflis rəssamlıq məktəbində daxil olur. 1915-ci ildə təhsilini başa vurub, ilk azərbaycanlı məzun kimi Naxçıvana qayıdır. Təhsil illəri zamanı Bəhrüz peşəkar rəssamlıq təcrübəsi qazanır. Onun ilk çəkdiyi rəsmlər portret və canlı təbiət idi. Məşhur rus rəssamları Petrov, Makovski, Polenovun və Oskar Şmerlinqin yaradıcılıq ənənələrindən faydalanan Kəngərli təhsil illərində rəssamlıq sənətini dərinlən öyrənir. Onun məşhur Yunan və Roma mövzusunda çəkdiyi rəsmlər rəssamın sərbəst rəsm vərdişlərinə tam yiyələndiyini göstərir. Bəhrüz bəy Kəngərlinin çəkdiyi bir sıra “Appolonun başı”, “Laakon”, “Antik fiqur”, “Baş əzələləri” rəsmləri buna misal göstərmək olar.

Bəhrüz bəy Kəngərli yaradıcılığını xronoloji baxımdan iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələyə hələ tələbəlik illərində karandaş, kömür, sulu və yağlı boyalarla işlədiyi əsərlər daxildir. Onlar 1911-1913-cü illərdə kağız üzərində karandaşla çəkilmiş “Azərbaycan tipləri” adlı alboma daxil olan müxtəlif ölçülü işlər, “İki qaçqın uşaq” (1912), “Dükanda” (1913) adlı rəsmlər, kağız üzərində kömürlə işlənmiş akademik rəsmlərdən “Apollonun büstü” (1913; 1915), “Antik heykəl” (1913), “Avtoportret” (1911), “Azərbaycanlı qadın” (1913), “Papaqlı kişinin portreti” (1913), sulu boya ilə işlənmiş “Mənzərə” (1914) əsərləridir. Rəssamın yağlı boya ilə ağac üzərində yaratdığı “Nuhun məzarı” (1913), kətan üzərində yağlı boya ilə işlədiyi “Göy papaqlı uşaq” (1911), “Tiflisli gürcü” (1914), “Naturaçı” (1914) əsərləri də yaradıcılığının birinci dövrünə aid edilir. İkinci mərhələdə, yəni rəssam təhsilini başa vurduqdan sonra yaratdığı əsərlərində eyni mövzulara toxunmuş olsa da, onları daha peşəkar səviyyədə dərinləşdirmiş, yaşadığı bütün acılı-şirinli hissləri, doğma torpağına vurğunluğunu, milli ənənəyə bağlılığını yaratdığı obrazların simasında, geyimində, etnoqrafik zənginliyində büruzə vermişdi [1, s.14-15].

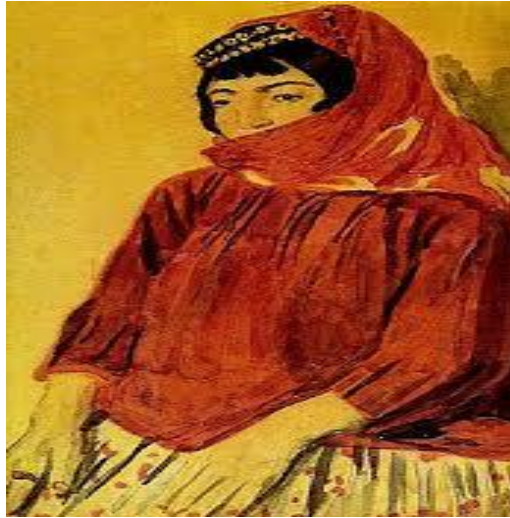
Akademik M.C.Cəfərovun xatirəsində Bəhrüz bəy Kəngərlinin 1919-cu ildə balaca bir otaqda nümayiş etdirdiyi sərgisi haqqında maraqlı məlumat verilir: “O, bir-bir əsərlərini göstərib həvəslə uşaqlara izahat verirdi və arabir gülümsəyib deyirdi: “Əl vurmaq olmaz, olmaz əl vurmaq. Mən həmişə üzü tutqun, qaşları çatılmış olan rəssamı birinci dəfə gülümsəyən gördüm”.

Bəhrüz bəy Kəngərlinin sərbəst yaradıcılıq fəaliyyəti gərgin ictimai-siyasi təzadlı illərə, xüsusilə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi təcavüz və terror əməliyyatlarının baş verdiyi dövrə təsadüf etmişdir. 1917-1920-ci illərdə ölkədə milli qırğın və fəlakət hökm sürmüş, “Böyük Ermənistan” yaratmaq kimi bədnam millətçilik xülyasına düşər olmuş daşnaq cəlladlarının törətdikləri vəhşiliklər ölüm kabusu kimi Naxçıvan torpağını bürümüş, ölkədə aclığa, səfalətə, dilənçiliyə, qaçqınlığa səbəb olmuşdur. Erməni təcavüzündən miras qalmış ictimai fəlakətlər, günahsız insanların qırılması, evlərin, tarixi abidələrin dağıdılması,

xarabazarlığa döndürülməsi kimi faciəvi hadisələr Bəhruz bəy Kəngərli yaradıcılığında mühüm iz buraxmışdır. Rəssamın həmin mövzulara həsr etdiyi rəsmləri kəskin sənədli ittihamnamə vüsətinə malikdir [2, s.11]. Həmin bu hadisə rəssamın yaddaşında dərin iz buraxmışdır. O bu hadisələrdən təsirlənərək “Qaçqınlar” silsiləsini yaratmışdır. Bu silsiləyə baxdıqda həmin hadisələrin acı nəticələri gözümüzün önündə canlanır, həmin anı yaşayırıq.

Bəhruz bəy Kəngərli digər əsərlərini yaratmasaydı belə “Qaçqınlar” silsiləsi adı altında çəkdiyi əsərlərlə Azərbaycan təsviri sənəti tarixində əbədi yaşayacaqdı. Elə təkcə bu silsilə ilə Bəhruz bəy Kəngərli hər cür təqdирə layiqdir. “Qaçqınlar” silsiləsini otuz qədər əsər təşkil edir. Rəssam bu əsərlərində “Qaçqın qadın”, “Əyləşmiş qaçqın oğlan”, “Ağ ləçəkli qaçqın qız”, “Naxçıvan xərəbələri”, “Canfədalı kəndindən qaçqın oğlanın portreti”, “Qaçqın oğlan portreti”, “Qaçqın qızın portreti”, “Qaçqınlar arabada”, “Qaçqın uşaqlar”, “Ayaqyalın qadın”, “Yaycı kəndindən qaçqın oğlan”, “Torba ilə oğlan. Qaçqın İmran” milli qırğına, ədavətə, ictimai ədalətsizliyə qarşı etirazını bildirmişdir.

Bəhruz bəy Kəngərlinin “Qaçqınlar” silsiləsində Xanım adlı qaçqın qadının təsviri ilə bağlı maraqlı məqamlar da diqqətəlayiqdir. Sənətsünasların apardığı tədqiqatlar əsasında burada Bəhruz bəy öz həyat yoldaşını təsvir etmişdir. Həmin əsərdə təsvir olunan qadının Bəhruz bəyin həyat yoldaşı olduğunu rəssamın bacısı Mənsurə xanım sağlığında yaxınlarına deyərmiş. Mənsurə xanımın rəssam oğlu Xanlar Coratın (Məmmədov) təqdim etdiyi əhəmiyyətli foto bunu sübut etmişdir [3, s.135].

Şəkil 1. Bəhruz bəy Kəngərli. “Qaçqın Xanım”. 1920.

Rəssam qaçqınları, kimsəsiz uşaqları, onların yoxsul həyat tərzini olduğu kimi real təsvir etmişdir. Çəkdiyi tablolar tariximizi, xalqımızın başına gələn acıları əbədləşdirmişdir. Bu mövzuya müraciətin digər bir səbəbi də o olmuşdur. Belə ki, Naxçıvanın ətraf kəndlərində yaşayan kəndlilərin şəhərə azuqə daşdıqları və onları bazardan geri aparın yol Bəhruzun yaşadığı küçədən keçirdi. Çox vaxt Bəhruz öz evinin önündə bu insanları saxlayır, onlarla söhbət edir, eyni vaxtda müxtəlif qeydlər aparır, onların rəsmlərini çəkirdi. Bəhruzun çəkdiyi satirik rəsmlərdə bəy, tacir obrazlarının olması da bu səbəbdəndir. Xalqın bu illərdə yaşadığı

iztirabları duyan rəssam sanki obrazların canlanmış gözləri, üzlərinin yorğun ifadələri, hərəkətləri, geyim tərziləri ilə ifadə etmişdi [1, s.18].

Bəhruz bəy Kəngərliyə yaradıcılığında albom və katoloqları da maraqlıdır. Rəssamın ərsəyə gətirdiyi “Naxçıvan yadigarı” adlı albomu xüsusi olaraq diqqətimizi cəlb edir. Bəhruz bəy bu albomları maarifçilik məqsədi ilə tərtib etmişdir. Albomda bir qayda olaraq 20-yə qədər portret və mənzərə təsviri yer almışdır. Alboma daxildir: “Nuhun qəbri”, “Şəhər məscidi”, “Naxçıvanın görünüşü”, “Nuhun türbəsi”, “İlanlıdağ ay işığında”, “Naxçıvanda abidə”, “Naxçıvanda qüllə”, “Naxçıvanda şalalə”, “Əshabi-Khəf dağı”, “Atabəy məqbərəsi”, “İmamzadə”, “Atababa günbəzi”, “Köhnə qala”, “Əliabad kəndində darvaza”, “Ədilağa gölü”, “Ağrı dağı”, “Qızlar bulağı”, “Nəhəcir dağı” və müxtəlif tablolar görmək mümkündür.

Bəhruz bəy Kəngərliyə yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə amansız xəstəlik onu tamamilə taqətdən salır. O, 1922-ci ildə fevral ayının 7-də 30 yaşında ciyər xəstəliyindən vəfat edir.

İnsanın, xüsusilə yaradıcı insanların böyük qazancı ölümdən sonrakı həyatı qazanmaqdır. Bəhruz bəy Kəngərliyə ona ayrılmış 30 illik ömür payı ilə sübut etdi ki, həyatın mənası heç də onun uzunluğu ilə ölçülməməlidir. Çox qısa zamanda çoxsaylı əsərlər yaratması da elə bunun göstəricisidir. Bu gün Bəhruz bəy Kəngərliyə adının hər bir azərbaycanlı üçün qürurverici səslənməsi isə onun həyatda qazana biləcəyi ən böyük mənəvi sərvətdir.

Bəhruz bəy Kəngərliyə öz yaradıcılığında rənglərin işığını başqalarından daha həssaslıqla seçən sənətkardır. O, 30 illik həyatının ömür tablosuna ən gözəl rəngləri həkk edə bildi. Bu gözəlliyin əks olunduğu rəng palitrası illər keçsə də, insanlara xoş ovqat bəxş edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Sərvət, 2013, 104 s.
2. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 80 s.
3. Əliyev Z., Aliyev N. Bəhruz bəy Kəngərliyə taleyi. Naxçıvan:Əcəmi, 2017, 512 s.
4. Sarayeva İ. Azərbaycan realist rəssamlığının atası - Bəhruz Kəngərli. <https://www.baki-xeber.com/layihe/11230.html>

ЕЩЕ ОДИН ВЗГЛЯД НА ПУТЬ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВУ БЕХРУЗ БЕКА КЕНГЕРЛИ

Рустамова Ругия Гусейн кызы

Резюме

В статье исследуется жизнь и творчество Бехруз бека Кенгерли. Бехруз бек Кенгерли, создавший большую школу в изобразительном искусстве Азербайджана с индивидуальным творческим стилем, еще с малых лет запечатлел в свою память историю, а затем внес большой вклад в искусство живописи Азербайджана. Несмотря на недолгую жизнь, его своеобразная подпись, новый жанр, форма, средства описания оставили след в нашей истории. Он прожил всего 30 лет, но за исключением детства и образования, за семь лет, посвященных искусству, он создал до 2000 произведений искусства и заложил основу реалистической станочной живописи, портретного, живописного, натюрмортного, сюжетно-тематического и театрально-декорационного жанров в Азербайджане. Анализируется и исследуется один из величайших произведений Бехруз бека Кенгерли - “Беженцы”. В работе “Беженцы” художник

рассказывает о нападениях на Нахчыван и Карабах, убийствах тысяч невинных людей и ударах, нанесенных по истории и культуре народа. Он с большой болью в душе во всех своих произведениях выражает несправедливость. Цикл "беженцы" составляет до тридцати произведений. Художник прошел короткий жизненный путь самыми почетными, достойными шагами, выполнив обязанности его творчества.

ANOTHER LOOK AT THE BAHRUZ BEY KANGARLI'S LIFE AND CREATIVITY WAY

***Rustamova Rugiya Huseyn
Summary***

The article explores the life and creativity of Bahruz bey Kangarli. Bahruz bey Kangarli, who has created a great school in the fine arts of Azerbaijan, is still younger than his age, and later contributed greatly to the art of Azerbaijan painting. Despite his short life, his unique personality, new genre, shape, and imagery have traced our history. He has lived for only 30 years, but he has created about 2000 works during seven years devoted to art, except for childhood and education and laid the foundations for realistic artistic expression of painting, portraiture, landscape, natrumort, plot-tematics and theater-decoration genres in Azerbaijan. The series of "Refugees", one of Bahruz Kangarli's spectacular works, is being analyzed and investigated. The artist talks about the aggression against Nakhchivan and Karabakh, the killing of innocent people, and the blows on the culture of our people in the "Refugees" series. He expresses with great heart pain in all his works that he has done. The series of "Refugees" is up to thirty works. The painter accomplished his short career in honorable, worthy steps and fulfilled his creative role.

Rəyçi: dosent Əli Qəhrəmanov

AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 28 aprel 2022-ci il tarixli 04 nömrəli protokolu

Daxil olduju tarix 29 aprel 2022-ci il

UOT:82-1.512.162.

HÜSEYN CAVİD ÜSLUBU

***Abdullayeva Günay Şəmsəddin qızı, Qasımova Maral İlqar qızı,
Tağıyeva Könül Arzu qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
gunaywamsaddinkizi@gmail.com, maralqasimova29@gmail.com
Tagiyeva.konul87@gmail.com***

Xülasə: *Cavid yaradıcılığının başlıca məzmununu idealla varlıq arasındakı ziddiyyət, ideal həqiqət axtarıcılığına istiqamətlənən xəyallardan yaranan lirik-fəlsəfi düşüncələr təyin edir. Cavidin söykəndiyi həqiqətin bircə mənası olub: xalqını, millətini azad, xoşbəxt, vətəninə isə sivil dövlətlərin sırasında görmək! Yazıçı əsərlərində təkə Azərbaycanı yox, demək olar ki, bütünlü bəşəri təbliğ və tərənnüm edirdi, canlandırır. Bütün yaradıcılığı boyu həqiqət axtarışında olan bu böyük düha təsadüfi deyil ki, "Şərhin Şekspiri" adlandırılmışdı. Cavid*

yaradıcılığı ötən əsrdə formalaşsa da bugünümüzlə də səsleşir. Ədibin yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, əsərlərinin dil və üslubu yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yazı sənətinə yeni bir nəfəs gətirdi. Onun üslubu bənzərsiz idi, orijinallığı ilə isə çoxlarını heyrətləndirirdi. Bu böyük yazarın əsərlərini oxumaq, sevmək və qorumaq həqiqət axtarışında olan bütün insanların borcudur.

Açar sözlər: ədəbi fikir, üslub, faciə, romantizm, aşiq, insan

Ключевые слова: литературная мысль, стиль, трагедия, романтика, влюбленный, человек.

Keywords: literary thought, style, tragedy, romance, lover, man

Cavid yaradıcılığının başlıca məzmununu idealla varlıq arasındakı ziddiyyət, ideal həqiqət axtarıcılığına istiqamətlənən xəyallardan yaranan lirik-fəlsəfi düşüncələr təyin edir. Cavidin söykəndiyi həqiqətin bircə mənası olub: xalqını, millətini azad, xoşbəxt, vətəninə isə sivil dövlətlərin sırasında görmək! Möhtəşəm əsərlər yaradan Hüseyn Cavid bütün ədəbi döyüşlərdən qalib çıxırdı. Çünki o, əsərlərində tək-cə Azərbaycanı yox, demək olar ki, bütün bəşəri təbliğ və tərənnüm edirdi, canlandırır. Onun amalı insanlığı düşündürən problemlərə az da olsa işıq salmaq, aydınlatmaq idi. Bütün yaradıcılığı boyu həqiqət axtarışında olan bu böyük düha təsadüfi deyil ki, “Şərqi Şekspiri” adlandırılmışdı. Cavid yaradıcılığı ötən əsrdə formalaşsa da bugünümüzlə də səsleşir. Ədibin yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, əsərlərinin dil və üslubu yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yazı sənətinə yeni bir nəfəs gətirdi. Onun üslubu bənzərsiz idi, orijinallığı ilə isə çoxlarını heyrətləndirirdi. Bu böyük yazarın əsərlərini oxumaq, sevmək və qorumaq həqiqət axtarışında olan bütün insanların borcudur.

Poeziyanın qədim ocaqlarından olan Azərbaycan insanlığın bədii söz xəzinəsinə əbədi hədiyyələr vermiş, özlərinə solmaz şöhrət qazanmış bütöv bir şairlər nəslini yetirmişdir. Çoxəsrlik Azərbaycan şeirinin yaradıcıları bu sənəti sadəcə estetik zövq mənbəyi kimi deyil, dövrünə, ictimai mühitinə nəcib təsir göstərən amil kimi anlamışlar, öz yaradıcılıq axtarışlarında humanist ideala can atmış, insanın, cəmiyyətin mənəvi oyanışına çalışmışlar. Bu yöndə tamam yeni zirvə fəth edən Hüseyn Cavid xalqımızın bədii düşüncəsini bənzərsiz poetik əsərlərlə, kəşflərlə yenidən şöhrətləndirdi.

"Cavid əbədidir, qalacaq nami cahanda" uzaqgörənliyi ilə söz açır unudulmaz qəzəlxan Əliağa Vahid ustadı Hüseyn Cavidin əbədlilik rəmzi olan sənəti, şəxsiyyəti barədə. Əminliklə yazırdı ki, "övladi-vətən zövq alacaq hər əsərindən..."

Hüseyn Cavid nə sələflərinə, nə də xələflərinə bənzəyir. Onun sənətdə öz səsi, öz nəfəsi, öz dəsti-xətti vardır. Yazıb yaratdıqlarının hamısı öz istedadının məhsuludur. Burada mərhum teatrşünas-tədqiqçi Cəfər Cəfərovun aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: "Hüseyn Cavid heç bir vaxt sənətkar vicdanına xəyanət etməmişdir".

Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi qiymətləndirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən ictimai, mədəni inkişaf yolu keçən hər hansı bir xalqın inkişaf tarixində Sabirlərlə yanaşı Hadilər də olmuşdur, Cabbarlıqlarla yanaşı Cavidlər də olmuşdur. Hüseyn Cavid yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Məlum olduğu kimi, şeir üçün qoyulan ən başlıca tələb və şərtlərdən biri və birincisi isə yüksək obrazlılıq və bədiiilik, bəlağət və fəsaheət, poetizm və sənətkarlıq və s. kimi məsələlərdir. Bu isə o deməkdir ki, H.Cavidin dilindən danışdıqda ilk

növbədə böyük şairin əsərlərinin bədiiliyi və obrazlıq keyfiyyətlərindən, poetik xüsusiyyətləri və sənətkarlıq özəlliklərindən ayrıca və xüsusi olaraq danışmaq lazım gəlir.

Böyük söz ustadı Hüseyn Cavidin çoxşaxəli və rəngarəng yaradıcılığı araşdırılarkən, təbii ki, sənətkarın dil və üslub xüsusiyyətlərinə toxunulmuş və bu məsələ də tədqiqatdan kənar qalmamışdır. Cavidin üslub xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün hər şeydən əvvəl nəzərdə tutmaq lazımdır ki, onun, habelə M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq kimi başqa romantik şairlərin yaradıcılığa başladığı dövr bədii forma, xüsusən bədii dil, üslub sahəsində yeni axtarışlar dövrü idi. Bu axtarışlar yolunda çox ciddi çətinliklər meydana çıxırdı. Bu çətinliklərlə Cavid də rastlaşmışdı. Şair qarşısına bir tərəfdən o vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməmiş mənzum dram janrının ilk nümunələrini yaratmaq, digər tərəfdən də Məhəmməd Hadi kimi siyasi, ictimai-fəlsəfi lirikanın və lירו-epik şeirin, məsnəvinin, bir sözlə, yeni keyfiyyətə malik olan romantik şeiri şəkli, dil, üslubca yeniləşdirmək vəzifəsini qoymuşdu. Təbiidir ki, bu janr, şəkli yeniliyi və müxtəlifliyi özü ilə bərabər Cavidin sənətinə dil, üslub yeniliyi də gətirməli idi. Bu yenilik isə birdən-birə, göydəndüşmə, asan bir yolla yarana bilməzdi. Buna nail olmaq üçün ədəbi ənənələrə, eləcə də Azərbaycan klassik və xalq şeirinin dil, üslub ənənələrinə istinad edib onları inkişaf etdirmək, əsrin tələblərinə, yeni estetik zövqlərə və yeni janr tələblərinə uyğun olaraq müasirləşdirmək lazım idi.

Yeni əsrin əvvəllərində hekayə, mənsur dram və satirik şeir dili üslubunda böyük dəyişikliklər, yeniliklər yarandığı halda, ciddi şeir dili, üslubu, siyasi, ictimai, fəlsəfi lirika, poema, mənzum hekayə və sair dil və üslubu hələ ənənəyə çox bağlı idi. Hekayə, dram, satirik şeir dili, üslubu geniş kütlələr üçün anlaşılan bir dil olduğu halda, ciddi şeir dilini ancaq ərəb və farsca mükəmməl savadı olan adamlar başa düşə bilirdilər. Ümumiyyətlə, şeir dilində və üslubunda olan bu ikiliyi, ziddiyyəti, çətinlik və qəlizliyi aradan qaldırmaq, hekayə və satirada olduğu kimi, ciddi şeir dili, üslubunu da sadələşdirmək lazım idi. Yeni dövr bunu tələb edirdi. Lakin bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək bir o qədər də asan deyildi. Xüsusən şeir dili və üslubunun başqa janrlara nisbətən müəyyən dərəcədə mühafizəkar olması buna əngəl törədirdi. Mütərəqqi romantiklər də bu çətinliyi aradan qaldırmağa çalışırdılar. Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət və Hüseyn Cavid bu ziddiyyəti dərk etmişdilər. Onlar bir sıra başqa məsələlərdə olduğu kimi, xüsusən dil, üslub və bədii forma məsələsində yenilik yaratmağa ciddi səy göstərirlər. Lakin onların hərəsinə məxsus dil, üslub xüsusiyyətləri var idi. Bu şairlərin heç biri digərinə bənzəmirdi. Yeni şeir dili və üslubu məsələlərinə münasibətlərində də onları bir-birindən fərqləndirən prinsipial cəhətlər var idi.

Hüseyn Cavid yaradıcılığının birinci dövrünə (1905-1909) aid olan lirik şeirlər göstərir ki, şair bu illərdə həm klassik qəzəl, məsnəvi, həm də şifahi xalq şeiri dili və üslubunda əsərlər yazmışdır. Başqa sözlə, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz ənənəvi iki üslubluluq Cavidin də yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, şair ilk şeirlərini Gülçin, Salik, Arif təxəllüsləri ilə yazmışdır. Böyük sənətkarın qəzəllərində məhz həmin təxəllüslərdən istifadə etməsi bu fikri təsdiqləyir. Deməli, şairin qəzəlləri onun ilk qələm təcrübələrindən sayıla bilər. Cavidin bizə ancaq bir-iki qəzəli məlumdur. Buna görə də təsadüfi nümunələrə əsaslanıb qəzəllərinin dil, üslub xüsusiyyətlərini şairin mühüm dil üslub xüsusiyyəti saymaq olmaz. H.Cavidin çox az sayda olan qəzəlləri həm doğma ana dilində, həm də farscadır və ənənəvi məhəbbət mövzusunda həsr olunmuşdur. Sevən aşiqin qəlbinin dərinliklərində baş qaldıran yanıqlı və təsirli, pak və səmimi sevgi duyğularını, məhəbbətin ağırlı-acılı iztirablı anlarını

obrazlı şəkildə ifadə edən bu qəzəllər həm də yüksək bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu baxımdan şairin Gülçin təxəllüsü ilə yazdığı "Verdim o gün ki zülfi-pərişanə gönlümü" misrası ilə başlayan qəzəli xüsusilə diqqətçəkicidir. Qəzəldə aşiqin sevgi iztirabları obrazlı və təsirli bir dillə qələmə alınmışdır. H.Cavid burada klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış Yusif və Züleyxa əhvalatına müraciət etməklə təlim sənətindən bacarıqla istifadə etmişdir:

Gülzari-hüsnə Yusifi-dil çıxdı seyr edə,
Saldı o yar çahi-zənəxdanə gönlümü.

Burada diqqəti cəlb edən başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, Cavid ilk qələm təcrübələrini yaradarkən müəllimi şair Məmmədağlı Sidqi kimi qəzəli mümkün qədər sadə dildə yazmağa çalışırdı. "Görmədim" qəzəlində bunu daha aydın sezmək olur:

Bilmədim, uydum bu məcnun könlümün fəryadına,
Eşqə dil verdim, bələdan başqa bir şey görmədim.
Ruhi- məcrhum gözəllərdən vəfa bəklər yenə,
Mən hənz əsla cəfadən başqa bir şey görmədim.

Cavid tamamilə şifahi xalq şeiri dili və üslubunda qoşmalar da yazmışdır. Şairin bu tipli qoşmalarında çox nadir hallarda çətin sözlərə, ifadələrə rast gəlmək olur. Cavid sonralar şifahi xalq şeiri dili və üslubunda bir çox mahnılar, şərqlər yaratmışdır. Məsələn, "Çoban türküsü" şeirində olduğu kimi:

Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər.
Dərdim çoxdur ellər, ellər, ay ellər,

Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlaram (Hüseyn Cavid.Əsərləri.Şeirləri.,səh13) söyləyən şairin üslub sadəliyi açıq-aydın oxucuya məlum olur.

Hüseyn Cavid ədəbi yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlasa da, 1910-cu ildən dramaturgiya janrına müraciət edərək birpərdəli "Ana" pyesini yazmışdır. "Ana" pyesi ilə o, gələcəkdə ustad faciənəvis olacağını vəd edirdi. Bu əsər öz maraqlı tragic situasiyası ilə diqqəti cəlb edir: böyük ürəkli ana öz balasının hələ isti meyiti üzərindən onun namərd qanlığına xilas yolu göstərir. Bəşəri analıq məhəbbəti şəxsi qisas duyğusuna qalib gəlir. Bu cəhət, insan ləyaqətinə inam, yüksək, ülvi duyğuların tərənnümü, sonralar Cavidin bütün əsərlərinin əsas məziyyətlərindən biri kimi meydana çıxır. Şair-dramaturq həm lirik, həm də dram əsərlərində insan həyatının tənзимini, ağılı və əxlaqın rolunu romantik-fəlsəfi baxımdan həll etməyə çalışmışdır. Şairin romantizmini izah etmək baxımından "Şeyx Sənan" qiymətli bir nümunədir. Cavidin özünəməxsus olan tam orijinal şeir dili və üslub xüsusiyyətləri "Şeyx Sənan" faciəsi ilə başlayır.

Bu da təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, hər hansı bir sənətkarla dil, üslub xüsusiyyətlərini təkmilləşməsi, yeniləşməsi janr müxtəlifliyindən də çox asılı olur.

"Şeyx Sənan" (1914)-Hüseyn Cavidin ən qüvvətli faciələrindən biridir. Əsər Azərbaycan teatrlarında uzun müddət müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş, şərəfli bir səhnə yolu keçmiş, tamaşaçıların böyük rəğbətini və məhəbbətini qazanmışdır. Faciənin belə xoşbəxt sənət taleyinə səbəb ondakı yüksək sənətkarlıq, gərgin dramatik münaqişə, parlaq xarakterlər, nəcib bir məhəbbət və insanlıq fəlsəfəsi idi. Hələ faciəni qələmə almazdan öncə yazdığı "Şeyx Sənan" şeirində Cavid öz bədiiestetik qayəsini bu cür ifadə edirdi: "Nədir mənası eşqin?" söyləyənlər nerdə, bir gəlsin, Görüb qüdsiyyəti-Sənanı lal olsun xəcalətdən!.. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk

tarixi mənzum dram olan bu pyes mövzu etibarilə ədəbiyyatda yeni bir hadisə, həm də H.Cavidin folklordan yararlanaraq ərsəyə gətirdiyi bir əsər idi.

“Şeyx Sənan” eşqin dini etiqad üzərində təntənəsi idi, mövhumat və xurafatda, əqidə və zehniyyətdə olan puçluğun, quruluğun və saxtılığın üzərində qələbəsi idi. Süjetin bədii həllində əksini tapan əsas dramatik hadisə məhz bu qələbənin ifadəsi idi: burada “böyük şeyx” “böyük aşıq” çevrilirdi...

“Şeyx Sənan” məhəbbət nəğməsidir. Əsərin dili və vəzni lirik bir mahnı qədər səlisdir. İştirakçıların çoxluğu, hadisələrin zənginliyi, faciənin dramatik quruluş nöqtəyi-nəzərindən incə tərtibi diqqəti cəlb 14 edir. Süjet və səhnələr arasındakı vəhdət sənətkarlıqla qurulur. İki obraz bütün hadisələrin mərkəzində qoyulur: Sənan, bir də Xumar. Onlar adət və ənənələr, dinlər və təriqətlər fəvqünə qalxır, çirkin bir cəmiyyətdən uzaqlaşır.

Qeyd etdiyimiz kimi, H.Cavidin bütün faciələri romantik faciələrdir. Romantizm bu faciələrin bədii obrazlar sistemində də özünü göstərir. Bu faciədə bəzən odlar və alovlar içindən İblislər çıxır, altun şəfəqlər arasından mələklər görünür, ölümlər və kabuslar rəqslər düzəldir, cəhənnəm sədası, cənnət səsləri eşidilir.

Sənətkar bir-birinin ardınca “Maral”, “Şeyda”, “Uçurum”, “İblis”, “Afət”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Knyaz”, “Səyavuş”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı”, “Tellisaz”, “Şəhla” kimi 20-dən artıq dram əsəri yazmışdır.

H.Cavidin “Şeyx Sənan”dan sonra qələmə aldığı “İblis” mənzum faciəsinin dili də yüksək obrazlılığı ilə diqqəti çəkir.

Dəryələrə hökm etmədə tufan,

Səhraları sarsıtmada vulkan,

Səllər kibi aqmaqda qızıl qan,

Canlar yaqar, evlər yıqar insan. (Hüseyn Cavid. Əsərləri.III cild.,səh 157)

Yuxarıda göstərilən şeir parçasından da məlum olduğu kimi “İblis” mənzum faciəsi elə əsərin əvvəlindən, lap başlanğıcından yüksək şeiriyyəti, bədiiyyəti və obrazlılığı ilə oxucunu heyətdə qoyur. Nümunə yüksək şeiriyyəti ilə yanaşı, şair-dramaturqun burada böyük məharətlə işlətdiyi istiarə və təşbeh kimi məcaz növləri, eləcə də şeirin bədii təsir gücünü artırmağa xidmət edən, ona bənzərsiz musiqilik və ahəng verən, qulağı oxşayan alliterasiya və assonansla seçilir. Həyat həqiqətlərini düzgün dərk edən müəllif, onu həyatdakı formasına daha uyğun gələn təsvir yolu ilə verir, lazım gəldikdə isə, simvol və alleqoriyadan da istifadə edir.

“İblis” əsərində İblis surətinin təsviri ilə dramaturq oxucuya bir həqiqəti ifadə etmək istəyir: “İnsan öz səadətinin səbəbi olduğu kimi, öz fəlakətinin də səbəbidir. İnsan şərəfinin səbəbini insandan kənarında, göylərdə, İblisdə aramaq mənasızdır”. Ənənəvi-rəmzi surət olan İblis bu ideyanın həlli və qüvvətli bədii təsdiqi üçün ən yaxşı vasitəyə çevrilir.

H. Cavid “İblis” əsərində insanın qüsurluğunu ən sərt boyalarla təsvir edir, onun bəşəri qürurunu silkələyir, özlərində şəri daşıyan bütün insanları insanlar arasından yox etmək haqqında düşünmək ehtiyacı doğurur. Ənənəvi rəmzi surət olan İblis bu məqsədə xidmət edir. O, cinayət eləyən insanlara gülür, bundan həzz alır. İblis mənfilik mücəssəməsidir, lakin mənfilikləri gizlətmək üçün lazım olan mənfi sifətlər: tərəddüd və yalançılıq, mütilik və ikiüzlülük onda yoxdur; o, ən obyektiv və təəssübsüzdür, çünki tərəf çıxmaq üçün tanıdığı müqəddəslik yoxdur. O, xeyirə inansaydı, bəlkə də xeyirxah olardı... “İblis” əsəri “mərhəmət” fəlsəfəsinə, xurafata yeni üsyanın, acı, məğrur bir kinayənin ifadəsi idi.

Cavid düşünən və düşündürən bir şair idi. Hüseyn Cavidin romantizmi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mürəkkəb, çoxşaxəli və zəngin gedişində öz səsi və nəfəsi ilə seçilən qanunauyğun və əlamətdar bir hadisə idi. Ədibin ictimai-fəlsəfi görüşləri, onun mütəfəkkir şair və dramaturq kimi özünəxas xüsusiyyətləri, ictimai-siyasi, tarixi mövzularda yazdığı əsərləri, türkçülük və turançılıqla bağlı fikirləri, qadın azadlığı uğrunda ədəbi mübarizəsi, yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, əsərlərinin dil və üslubu yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yazı sənətinə yeni bir nəfəs gətirdi. Odur ki, hələ də tədqiqat və araşdırma mövzusu olan H. Cavid əsərləri yeni-yeni mövzuların, ideyaların formalaşmasına zəmin yaradır.

O, həm real həyatda gördüklərini, həm də ideal sayıb görmək istədiklərini qələmə alanda humanizm, üsyankar bir ruh, millət, hüriyyət məsələsinə münasibət, tarixi şəxsiyyətlərin taleyi kimi mövzulara özünəxas münasibət bildirirdi. “Cahanı xilas edəcək iki böyük qüvvət var: “gözəllik və məhəbbət” amalını bütün yaradıcılığı boyu təbliğ edən Hüseyn Cavidin milli və bəşəri dəyərlərlə süslənmiş qiymətli irsi onun adını dünya ədəbiyyatı xəzinəsini yaradanların sırasına əbədi həkk etmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild – Dram əsərləri ("İblis", "Afət", "Peyğəmbər", "Topal Teymur");
- 2.Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild – Şeirləri, "Azər" poeması;
- 3.Gülbəniz Babaxanlı — "Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid" (2010); "Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid" (2013)
- 4.Əjdər İsmayılov — "Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid". Bakı: Yazıçı, 1982-ci il, 220 səh.
- 5.Hüseyn Həşimli – Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012

HUSSEIN JAVID STYLE

Abdullayeva Gunay Shamsaddin, Gasimova Maral İlgar

Taghiyeva Konul Arzu

Summary

The main content of Javid's work is determined by the contradiction between the ideal being and the lyrical-philosophical thoughts arising from dreams aimed at the search for the ideal truth. The truth on which Javid relied had only one meaning: to see his people and nation free and happy, and his homeland among the civilized states! Hussein Javid, who created magnificent works, won all literary battles. Because in his works, he glorified and revived not only Azerbaijan, but almost all mankind. His goal was to shed some light on the problems that concern mankind. It is no coincidence that this great genius, who has been searching for the truth throughout his career, was called "Shakespeare of the East." Although Javid's work was formed in the last century, it still resonates today. The artistic features of the writer's work, the language and style of his works brought a new breath to the art of writing not only in Azerbaijan, but in the whole Turkic world. His style was unique, and his originality amazed many. It is the duty of all those who seek the truth to read, love and protect the works of this great author.

СТИЛЬ ХУСЕЙНА ДЖАВИДА

Абдуллаева Гюнай Шамсаддин кызы, Гасымова Марал Ильгар кызы

Тагиева Конуль Арзу кызы

Резюме

Основное содержание творчества Джавида определяется противоречием между идеальным бытием и возникающими в мечтах лирико-философскими мыслями, направленными на поиски идеальной истины. Истина, на которую опирался Джавид, имела только одно значение: видеть свой народ и нацию свободным и счастливым, а свою родину среди цивилизованных государств! Хусейн Джавид, создавший великолепные произведения, выиграл все литературные баталии. Ведь в своих произведениях он прославил и возродил не только Азербайджан, но и почти все человечество. Его целью было пролить свет на проблемы, волнующие человечество. Не случайно этого великого гения, искавшего истину на протяжении всей своей карьеры, называли «Шекспиром Востока». Хотя творчество Джавида сформировалось в прошлом веке, оно находит отклик и сегодня. Художественные особенности творчества писателя, язык и стиль его произведений привнесли новое дыхание в искусство письма не только Азербайджана, но и всего тюркского мира. Его стиль был неповторим, и его оригинальность поражала многих. Долг всех, кто ищет истину, читать, любить и защищать произведения этого великого автора.

Rəyçi: dos.Aidə Həsənova

ADAU-nun Dillər kafedrasının 20 may 2022-ci il 9 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 02 İyun 2022-ci il

UOT:80.

FUNCTIONAL STYLES OF THE LANGUAGE

Zeynalova Səbinə Zakir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

zeynallisabina@inbox.ru

Summary: *Functional Style is a system of interrelated language means serving a definite aim in communication. It is the coordination of the language means and stylistic devices which shapes the distinctive features of each style and not the language means or stylistic devices themselves. Each style, however, can be recognized by one or more leading features which are especially conspicuous. For instance the use of special terminology is a lexical characteristics of the style of scientific prose, and one by which it can easily be recognized.*

Açar sözlər: ədəbi standart, əlaqəli dillər, eyni quruluşlu mətn, fərdi nitq, təhsil, danışq tərzi, kitab üslubu, poeziya

Key words: Literary standart, interrelated language, homogenous text, individual speech, education, colloquial style, bookish style, poetry

Ключевые слова: Литературный стандарт, взаимосвязанный язык, однородный текст, индивидуальная речь, образование, разговорный стиль, книжный стиль, поэзия

A functional style of language is a system of interrelated language means, which serve a definite aim in communication. A functional style is regarded as the product of a certain concrete task set by the sender of the message. Functional styles appear mainly in the literary standard of a language.

The literary standard of the English language is not homogenous. In the course of its development the Standard English Literary Language has fallen into several subsystems each of which has acquired its own peculiarities which are typical of a given functional style. The members of the language community recognized these styles as independent wholes.

Each functional style of the literary language has its own peculiar features. Each functional style makes use of language means the interrelation of which is peculiar to the given style. There are different definitions of the term style.

V. V. Vinogradov: style is socially recognized and functionally conditioned internally united totality of the ways of using, selecting and combining the means of lingual intercourse in the sphere of one national language or another.

I. R. Galperin: style is a system of interrelated language means which serves a definite aim in communication.

I. V. Arnold: Functional style is a subsystem of language which possesses specific lexical, syntactical, sometimes phonetic features characteristic of a particular sphere of communication.

Y. M. Screbnev: style is what differentiates a group of homogenous texts (an individual text) from other groups (other texts). It is the peculiarity, the set of specific features of a text type or of a specific text.

All these definitions point out the systematic and functionally determined character of the notion of style.

There is a great difference between the concept of functional style and that of a writer. The peculiarities of individual speech are not classed as a separate style. These peculiarities merely characterize the individual choice of language means which is predetermined by tastes, education, and outlook.

The functioning of all styles within the literary type of the language is characterized by the intentional approach of the speaker towards the choice of language means suitable for a particular communicative situation and the official and formal nature of the latter. The colloquial type of language, on the contrary is characterized by the inofficiality, spontaneity, informality of the communicative situation. Sometimes the colloquial type of speech is labelled “the colloquial style” Colloquial speech is shaped by the immediacy, spontaneity of the communicative situation. Alongside this consideration there exists a strong tendency to treat colloquial speech as an individual language system with its independent set of language units and rules of their connection.

I. V. Arnold speaks about the so called 'neutral style' and 'real styles'. The neutral style has no distinctive features and its function is to provide a standard background to other styles.

Real styles are subdivided into the following categories:

1. Colloquial styles: a) literary colloquial, b) familiar colloquial, c) common colloquial.

2. Literary Bookish Styles: a) scientific, b) official documents, c) publicist (newspaper) d) oratorical, e) poetic

I. V. Arnold does not recognize the belles-lettres style as a separate category within the system of styles in the English language.

The peculiarities of the colloquial (non-normal) styles are regarded as follows:

- it is spontaneous, mostly oral speech;
- it is mostly performed in the form of the dialogue;
- it is less accurate because of the availability of feedback when the speaker can clarify his speech;
- it is characterized by the use of limited vocabulary, words of general semantics, and elliptical sentences;
- body language, gestures, facial expressions, intonation may come into play;
- the situation in which communication takes place is regarded as the context. The peculiarities of formal styles are regarded as follows:

- it is prepared, mostly written speech;
- it is mostly performed in the form of the monologue;
- the moments of encoding and decoding can stand apart in time;
- it usually has no territorial (dialectal) distinctions;
- it is characterized by the absence of direct feedback;
- its vocabulary and syntax are usually varied and precise.

I. R. Galperin's classification of functional styles

According to the function and peculiar choice of language means dependent on the aim of communication I.R.Galperin singles out five different styles within the English language. They are the following:

- 1) Belles-lettres style which falls into three varieties:
 - a) poetry proper, b) emotive prose, c) drama
- 2) Publicistic style which comprises:
 - a) speeches, b) essays, c) articles (political, social, economic published in journals, magazines)
- 3) Newspaper style which has several varieties:
 - a) newspaper headlines, b) brief news items and communications, c) advertisements and announcements, d) editorials
- 4) Scientific style with its two main distinctions:
 - a) the prose used in humanitarian sciences b) the prose used in the exact sciences
- 5) Official style represented in:
 - a) diplomatic documents, b) legal documents, c) military documents, d) business documents.

The Belles-lettres Style

The belles-lettres style is a generic term for three substyles: a) the language style of poetry, b) the language style of emotive prose, c) the language style of drama

Each of them has certain common features, typical of the general belles-lettres style. Each of them enjoys some individuality.

Scholars note the following common features of these substyles. Firstly, they have the common function, which is called “aesthetic-cognitive” This is a double function, which aims at the cognitive process, which secures the gradual unfolding of the idea to the reader, and at the same time it calls forth a feeling of pleasure, which is derived from the form the content is presented. This pleasure is caused not only by admiration of the selected language means and

their peculiar arrangement but also by the fact that the reader is led to form his own conclusions as to the purport of the author.

The purpose of the belles-lettres style is to suggest a possible interpretation of the phenomena of life by forcing the reader to see the viewpoint of the writer.

This style rests on the following linguistic features:

1. Genuine, not trite, imagery, achieved by linguistic devices.
2. The use of words in contextual meaning.
3. A vocabulary which reflects to a greater a lesser extent the author's personal evaluation of things and phenomena.
4. A peculiar individual selection of vocabulary and syntax.
5. The introduction of the typical features of the colloquial language to a full degree (in plays) or a lesser degree (in emotive prose) or a slight degree, if any (in poems).

It should be noted that some scholars deny the existence of belles-lettres style (V.V. Vinogradov, Y. Stepanov, I.V. Arnold, Y. M. Skrebnev)

The Language of Poetry

The first substyle is verse. The feature of this style is its orderly form, which is based on the rhythmic and phonetic arrangement of the utterances. The rhythmic aspect calls forth syntactical and semantic peculiarities which also fall into a more or less strict orderly arrangement. Both the syntactical and semantic aspects of the poetic substyle may be defined as compact. The result is brevity of expression. Syntactically this brevity is shown in elliptical and fragmentary sentences, in detached constructions, in inversion, asyndeton and other syntactical peculiarities.

Rhythm and rhyme are distinguishing properties of this substyle. The phonetic features of the language of poetry constitute the external aspect. They strike the ear and the eye and therefore they are easily noticeable.

There are also lexical and syntactical peculiarities.

Among lexical peculiarities it is necessary to mention the so called 'imagery' it is usually defined as the use of language media which will create a sensory perception of an abstract notion by arousing certain associations between the general and the particular, the abstract and the concrete, the conventional and the factual. The image, as a purely linguistic notion, is something that must be decoded by the reader. Images are mostly built on metaphor, metonymy and simile.

Images may be divided into three categories: two concrete (visual, aural), and one abstract (relational).

Visual images are the easiest of perception. In other words, visual images are shaped through concrete pictures of objects, the impression of which is present in our mind.

"... and then my state,

Like to the lark at break of day arising
From sullen earth..." (W. Shakespeare)

Language of Emotive Prose

The substyle of emotive prose has the same common features as the belles-lettres style in general; but all these features are correlated differently in emotive prose. The imagery is not so rich as in poetry; the percentage of words with contextual meaning is not so high as in poetry.

Apart from rhyme and rhythm, what distinguishes emotive prose from the poetic style is the combination of the literary variant of the language with the colloquial variant.

It would perhaps be more exact to define this as a combination of the spoken and written varieties of the language, since there are always two forms of communication present—monologue (the writer's speech) and dialogue (the speech of the characters).

Language of Drama

The third subdivision of the belles-lettres style is the language of plays. The first thing to be said about this variety of belles-lettres is that the language of plays is entirely dialogue. The author's speech is almost entirely excluded except for the playwright's remarks and stage directions

But the language of the characters is not the exact reproduction of the norms of colloquial language, although the playwright seeks to reproduce actual conversation as far as the norms of the written language will allow

It follows then that the language of plays is always stylized, that is, it strives to retain the modus of literary English, unless the playwright has a particular aim which requires the use of non-literary forms and expressions.

The stylization of colloquial language is one of the features of plays which at different stages in the history of English drama has manifested itself in different ways revealing, on the one hand, the general trends of the literary language and, on the other hand, the personal characteristic features of the writer.

Publicistic Style

The publicistic style of language became a separate style in the middle of the 18th century. It also falls into three varieties, each having its own distinctive features. Unlike other styles, the publicistic style has a spoken variety, namely, the oratorical substyle. The development of radio and television has brought another new spoken variety, namely, the radio and TV commentary. The other two substyles are the essay (moral, philosophical, literary) and journalistic articles (political, social, economic) in journals and magazines.

The oratorical substyle is used in public speeches, addresses, parliamentary debates and printed publicist works, which are addressed to a broad audience and devoted to important social or political events, public problems of cultural or moral character. Publicist style requires eloquence and such works are often full of SDs.

Such communication requires clarity in the presentation of ideas, and its aim is to convince the readers / listeners of the truth of the ideas expressed, and at the same time to produce an emotional impression on the audience. Thus, the main features of this style are clear logical argumentation and emotional appeal to the audience.

The oral variant of publicist style is often close to spoken language in its emotional aspect. Indeed, in this case the author tries to approximate his text to lively communication, as though he were talking to people in direct contact.

The speaker can begin his speech with special formulas of address to the audience:

— Ladies and gentlemen! Mr. Chairman! Dear friends!

He may use such devices as asking questions:

— Sometimes it is said that man cannot be trusted with the government of himself. Can he, then, be trusted with the government of others?

It is characteristic of this style to use repetitions.

— It is high time the people had recovered from the passions of war It is high time the people of the North and the South understood each other.... ("speech on the ending of the Civil War in the USA)

In its written form the publicist style is characterized by the use of logically connected syntactic structures in their full form, i.e. complete extended sentences connected by conjunctions clearly showing the relations expressed, but at the same time, an emotional impact is achieved by the use of emotionally coloured vocabulary.

The Essay

This genre in English literature dates from the 16th century, and its name is taken from the short "Essays" (experiments, attempts) by the French writer Montaigne, which contained his thoughts on various subjects.

An essay is a literary composition of moderate length on philosophical, social or literary subjects, which preserves a clearly personal character and has no pretence to deep or strictly scientific treatment of the subject. It is rather a number of comments, without any definite conclusions.

The characteristic features of the essay are:

- brevity of expression;
- the use of the first person singular;
- the use of connectives;
- the abundant use of emotive words;
- the use of such SDs as simile and metaphor.

Nowadays an essay is usually a kind of feature article in a magazine or newspaper.

Journalistic Articles

Irrespective of the character of the magazine and the subject matter—whether it is political, literary, popular-scientific or satirical, all the mentioned features of publicistic style are to be found in any article. The character of the magazine as well as the subject chosen affects the choice and use of stylistic devices. Words of emotive meaning, for example, are few in popular scientific articles. The language of political magazine articles differs little from that of newspaper articles. But such elements of publicistic style as rare and bookish words, neologisms (which sometimes require explanation in the text), traditional word-combinations and parenthesis are more frequent here than in newspaper articles.

Newspaper style

English newspaper writing dates from the 17th century. First newspapers carried only news, without comments. By the 19th century newspaper language was recognized as a particular variety of style, characterized by a specific communicative purpose and its own system of language means.

The content of newspaper material is diverse, it comprises news and commentary on the news, press reports and articles, advertisements and official announcements, as well as short stories and poems, crossword puzzles and other such like material for entertainment of the reader.

Newspaper style includes a system of lexical, phraseological and grammatical means serving the purpose of informing, instructing and entertaining the reader. As a result of this

diversity, newspapers contain not only informational, but also evaluative material — comments and views of the news-writer.

As the newspaper seeks to influence public opinion on various social, political or moral matters, its language frequently contains vocabulary with evaluative connotation, such as to allege (the person who allegedly committed the crime), or to claim (the defendant claims to know nothing about it) etc.

Bibliography

1. Widdowson, H.G. 1975. Stylistics and the teaching of literature. Longman: London. ISBN 0-582-55076-9
2. Simpson, Paul. 2004. Stylistics : A resource book for students. Routledge p. 2: "Stylistics is a method of textual interpretation in which primacy of place is assigned to language".
3. Attenborough, F. (2014). "Rape is rape (except when it's not): the media, recontextualisation and violence against women". *Journal of Language Aggression and Conflict*. 2(2): 183-203.
4. Davies, M. (2007) The attraction of opposites: the ideological function of conventional and created oppositions in the construction of in-groups and out-groups in news texts, in L. Jeffries, D. McIntyre, D. Bousfield (eds.) Stylistics and Social Cognition. Amsterdam: Rodopi.
5. Simpson, Paul. 2004. Stylistics: A resource book for students. Routledge p. 3: "The preferred object of study in stylistics is literature, whether that be institutionally sanctioned 'literature' as high art or more popular 'non-canonical' forms of writing."
6. Jeffries, L. (2010) Critical Stylistics. Basingstoke: Palgrave.
7. Montoro, R. (2006) Analysing literature through films, in G. Watson, S. Zyngier (eds.) Literature and Stylistics for Language Learners: Theory and Practice. Basingstoke: Palgrave, pp. 48-59.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ ЯЗЫКА

Зейналова Сабина Закир кызы

Резюме

Функциональный стиль—это система взаимосвязанных языковых средств, служащих определенной цели в общении. Именно согласование языковых средств и стилистических приемов формирует отличительные черты каждого стиля, а не сами языковые средства или стилистические приемы. Каждый стиль, однако, может быть переосмыслен одной или несколькими ведущими чертами, которые особенно бросаются в глаза. Например, использование специальной терминологии является лексической характеристикой стиля научной прозы, по которой его легко узнать

DİLİN FUNKSIONAL STİLLƏRİ

Zeynalova Səbinə Zakir qızı

Xülasə

Funksional üslub ünsiyyətdə müəyyən məqsədə xidmət edən bir-biri ilə əlaqəli dil vasitələrinin sistemidir. Bu, dil vasitələrinin və ya üslub vasitələrinin deyil, hər bir üslubun fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdıran dil vasitələrinin və üslub vasitələrinin əlaqələndirilməsidir. Lakin hər bir üslub, Xüsusilə nəzərə çarpan bir və ya bir neçə aparıcı xüsusiyyətlə aydınlaşdırıla

bilər. Məsələn, xüsusi terminologiyadan istifadə elmi nəsr üslubunun leksik xüsusiyyətləridir və onun asanlıqla tanınması mümkündür.

Rəyçi: Baş müəllim Əhmədova Vüsalə

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 22 aprel 2022 il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 28 aprel 2022-ci il

UOT:811.

AFRİKA-AMERİKA VERNAKYULAR İNGİLİS DİLİ VƏ ONUN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Əliyeva Nəribə İslam qızı, Nuriyeva Aysel Yusif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Afrika Amerika İngiliscəsi, İngilis dilinin sosial bir dialektidir. Bu məqalədə Afrika-Amerika Vernakyular İngilis dili ilə Britaniya İngiliscəsi arasındakı fərqlər, həmçinin Afrika-Amerika Vernakyular İngilis dilinin hazırkı inkişafı və istifadəsi araşdırmışdır.*

Afrika-Amerika Vernakyular İngilis dili, ilk öncə üç bölgünün - sosial sinif, etnik və ərazi bölgülərinin kəsişməsi kimi yaradılan bir kommunikativ və sosial sistemdir. Qara İngilis dili sosial dialekt olaraq 17 -ci əsrdən bəri mövcuddur, lakin bu termin 1969-cu ilə aiddir. Hal - hazırda qaradərili amerikalıların 80% -i Afrika -Amerika İngilis dilində danışır.

Afrika Amerika İngiliscəsindən müasir ədəbiyyatda, musiqidə, kütləvi informasiya vasitələrində, gündəlik söhbətlərdə və s. geniş istifadə olunur.

Qara İngilis dili, Afrika - Amerika İngiliscəsi, Qara Dialekt, Qara Vernakyular İngilis dili və ya Ebonika olaraq da adlandırılan Afrika Amerika İngiliscəsi dil müxtəlifliyidir.

Afrika-Amerika Vernakyular İngilis dili dünyanın bir çox yerində istifadə edilmişdir: ABŞ, İngiltərə, Afrika, Qərbi Hindistan, Vanuatu, Papua Yeni, Qvineya, Şimali Avstraliya, Vyetnam və s.

Açar sözlər: Kreol, kod dəyişdirmə, şirin söhbət, ləhcə, standart dil, tələffüz

Key words: Creole, code switching, sweet talk, dialect, standard language, pronunciation

Ключевые слова: Креол, переключение кодов, сладкая беседа, диалект, стандартный язык, произношение.

Afrika - Amerika Vernakyular İngilis dili Amerikan ingiliscəsinin bir dialekt forması kimi də tanınır. Ona çox vaxt Afrika Amerika ingiliscəsi, Afrik-Amerika xalq dili, standart olmayan İngilis dili və s. də deyilir. Afrika - Amerika Vernakyular İngilis dili həm özünəməxsus xüsusiyyətlərə, həm də İngilis qrammatikasının ümumi sisteminin xüsusiyyətlərinə malikdir. Onun öz qrammatika və fonologiya qaydaları vardır. Bu xalq dilinin üstün xüsusiyyəti isə forma və quruluşundakı fərqliliklərdir. Afrika - Amerika Vernakyular İngilis dili haqqında danışırıqsa, "ola bilər", "bəzən", "tez -tez" və ya "ümumiyyətlə" kimi ifadələrdən çox istifadə etməliyik. Afrika-Amerika İngiliscəsində danışarkən eyni insan öz nitqində xəbərin cəmdə işlənməli olduğu yerlərdə xəbəri bir yerdə cəmdə, başqa bir yerdə isə

təkdə işlədə bilir. Keçmiş zamanda olan cümlənin xəbəri isə eyni cümlə daxilində bir yerdə “ain’t” ilə, başqa bir yerdə isə “didn’t” ilə verilə bilər.

Afrika-Amerika xalq dilinin digər bir xüsusiyyəti isə tez - tez müəyyən bir şəraitə və ya vəziyyətə uyğun olaraq yaradılan və nitqdə xüsusi təsir yaradan “şirin söhbət (“sweet talk”) adlandırılan söz formalarıdır. Standart İngilis dilinin qrammatikasında “şirin söhbət” qrammatik qaydalara riayət etməməsi səbəbindən düzgün İngilis dili hesab edilmir. Afrika - Amerika Vernakyular İngilis dili “şirin söhbət” danışmaq zamanı üstünlük qazanmağa xidmət edir: dilə hakim olan adam ünsiyyəti idarə edə bildiyi üçün şəxsi və ya kollektiv əlaqələrdəki vəziyyəti də idarə edəcək. Qara dərili uşaqların küçə küncələrində tez -tez oynadığı dil oyunları və mövcud populyar mədəniyyətin bir hissəsi olan “rep döyüşləri” ilə “şirin söhbət” arasındakı əlaqəni görmək heç də çətin deyil.

Afrika - Amerika Vernakyular İngilis dilinin başqa bir özünəməxsus xüsusiyyət isə “göz ləhcəsi” olaraq bilinir. Bu, danışanı xarakterizə etmək üçün sözlərin səslərini dəyişdirmədən onların tələffüzünü dəyişdirməkdir. Məsələn, “was” və “wuz” fərqli yazılsa da, eyni cür tələffüz edilir. Məsələn, “was” əvəzinə “wuz” deyilməsi danışanın müəyyən sosial konnotasiyalara malik bir dialektə mənsub olduğunu göstərir.

1950-1960-cı illərdə çox sayda insan Karib dənizindən Britaniyaya çox köç etdi. Onlardan çoxu şəhərlərdə, xüsusən də böyük İngilis şəhərlərində məskunlaşdı. Bu icmaların əksəriyyətində Yamaykalı insanlar Karib dənizinin digər bölgələrindən olan insanlardan daha çox idi. Karib dənizi İngilis kreolunun danışılmadığı və bu ölkədə yamaykalıların çox məskunlaşması səbəbilə Britaniya Qara İngilis dilinin ən çox Yamayka Kreoluna bənzədiyi bir çox ərazi daxil olmaqla, çox sayla fərqli ada və materik ərazilərdən ibarətdir.

Linton Kvesi Conson, ehtimal ki, hazırda kreoldan istifadə edən ən məşhur ingilis şairidir. Onun şeirləri səsyazmalar və disklər vasitəsilə çoxaldılır. Özünün “Sonny’s Lettah” şeirini o, “Forces of Victory” albomuna daxil etmişdi [3].

“Mama, a jus couldn't stan up an no dhu notin so mi juk one ina im eye an him started to cry mi tump one ina him mouth an him started to shout mi kick one pon him shin an him started to spin mi tump him pon him chin an him drop pon a bin an crash an DEAD. Mama more police man come down an beat mi to di groun' dem charge Jim fi sus dem charge mi fi murder”.

“Sonny’s Lettah” şeirindən götürülən bu bənd Yamayka Kreolunda yazıldığına görə, əksər söz və ifadələr İngilis dili orfoqrafiyasına uyğun deyil. O səbəbdən də çətin anlaşılır. Məsələn, “a jus” (I just), “an” (and), “dhu notin” (do nothing) və s.

Böyük Britaniyada doğulan Afro-Karib mənşəli insanlar, demək olar ki, həmişə Britaniya ingiliscəsinin yerli variantını özlərinin birinci dili kimi öyrənirlər. Adətən, Kreol dilində də yaxşı danışır və başa düşürlər (bunun insandan insana dəyişdiyini yaxşı bilsələr də), lakin onu Britaniya İngiliscəsindən daha az istifadə edirlər. Xüsusilə, şəxsi və qeyri - rəsmi söhbətlərdə həm Britaniya İngiliscəsindən, həm də Kreoldan istifadə edilə bilər. Nəticə eyni söhbət əsnasında, bəzən hətta bir cümlə daxilində belə bir dil müxtəlifliyindən digərinə keçərsə, buna “kod dəyişdirmə” (və ya “dil dəyişməsi”) deyilir. Bu cür “dil dəyişmələri” ikidilli insanlar arasında ümumi davranışdır (ancaq bəzi icmalar buna rəğbət bəsləmir).

Dilçilər kod dəyişməsinin bir çox səbəbini müəyyən ediblər. Bir inandırıcı nəzəriyyə budur ki, bəzi ikidilli icmalarda cəmiyyətlə arasında uzun illərə əsaslanan əlaqəsi olan dil (belə olan halda mənşəyi Karib dənizi olan Kreol) həmrəylik əlaməti kimi, həmçinin, həmin dildə danışan insanın hansısa bir qrupun üzvü olduğunu və qrupdakı digər üzvlərlə olan yaxınlığını

göstərmək üçün istifadə olunur. Araşdırmalar göstərdi ki, Afro-Karib ölkələrində Kreol çox vaxt vacib bir məqamı vurğulamaq üçün istifadə olunur (yalnız qeyri-rəsmi, şəxsi söhbətlərdə). Natiqin müəyyən bir məqamda niyə bir dildən digər dilə keçdiyi sualına heç bir cavab tapılmayıb (adətən natiqlərin özləri belə bu keçidin fərqi olurlar). Əgər iki dildə danışan insanlar tanıyırsınızsa, onların söhbət əsnasında belə bir kod dəyişməsi edib-etmələrini, yaxud da nə zaman və hansı şəkildə etdiklərini görmək üçün digər ikidilli insanlarla olan söhbətlərini yaza bilərsiniz [1, 37].

Aşağıda verilmiş Karib əsilli Londonlu bir məktəblinin yazdığı hekayədə Kreol işlədilmişdir:

“Bull, Babylon, the Wicked

One man in January me and my spars dem was coming from a club in Dalston. We didn't have no donsi so we a walk go home. De night did cold and di gal dem wi did have wid we couldn't walk fast. Anyway we must have been walking for about fifteen minutes when dis car pull up, it was this youthman ah know and him woman. We see sey a mini cab him inna. Him sey "How far you ah go?" [2, 335]

Məsələn, yuxarıda verilmiş hekayədə işlədilən “Babylon” yəni “Babil” qara dərililərin insanların özləri üçün maneə hesab etdiyi hər şeyi özündə cəmləşdirir. Bununla yanaşı, “the” artikkelinin işlənmə yerlərinə nəzər salsaq görərik ki, “the” artikkel “de” kimi işlədilmişdir. Eyni şəkildə “this” işarə əvəzliyi də “dis” kimi verilmişdir.

İngiltərədə, ümumiyyətlə, “Qara İngilis dili” deyəndə, Londonda və Böyük Britaniyanın digər hissələrində yaşayan qaradərili Karib cəmiyyəti tərəfindən danışılan Yamayka Kreolu və ya Patois başa düşülür. Ancaq Britaniyada digər qaradərili etnik qruplar olsa da, onların hamısı eyni böyüklükdə deyil.

Uzun müddətdir ki, Yamayka Kreolu və digər Kreollar standart Britaniya İngiliscəsinin qeyri-standart növləri hesab olunur. Yamayka Kreolunun ləhcə yaxud dil olub - olmaması məsələsi hələ də həllini tapmamışdır. Buna baxmayaraq, Yamayka Kreolu öz qrammatika sisteminə və söz ehtiyatına malik olan bir dil müxtəlifliyi kimi tanınmışdır. Digər dillər kimi öz sistem və qaydalarına malik olan Yamayka Kreolu Standart İngilis dili ilə öz dialekt davamlılığı vasitəsilə birləşdi.

Yamayka Kreolunun necə təsnif ediləcəyi ilə bağlı müzakirə çox az əhəmiyyət kəsb edə bilər, ancaq Yamayka Kreolu İngilis dilinin bir dialekti kimi Kokni və ya dilin başqa bir müxtəlifliyi ilə müqayisə edilsə idi, onun məktəb mövzusu kimi aktuallığını iddia etmək çətin olardı. Çünki Britaniya məktəblərində heç bir ləhcə öyrədilmir. Bununla yanaşı, Yamayka Kreolunda danışanlar üçün vəziyyət digər “adi” ləhcələrdə danışanlarından fərqlidir. Yamayka Kreolunda danışanlar kod dəyişməsi zamanı daha çox çətinlik çəkdiyi üçün Standart İngilis dilində yazarkən və danışarkən səhvlər etməyə daha meyillidirlər. Yamayka Kreolu dialekt deyil, dil hesab edilməlidir, çünki Yamayka Kreolunun quruluşu o qədər nəzərə çarpır ki, danışanların Standart İngilis dilindən istifadə etməsinə maneə törədir. Satklif iddia edir ki, Yamayka Kreolu və Standart İngilis dili arasındakı anlaşılrlıq dərəcəsi, Standart İngilis dili ilə geniş yayılmış Şotland ləhcəsi arasındakı anlaşılrlıqdan daha çox İsveçrə Almancası və Standart Alman dili, o cümlədən, Katalanca və Kastiliya İspancası arasında olan anlaşılrlıq ilə müqayisə edilməlidir [4].

Hələ həll edilməli olan bir problem də qəbul edilmiş yazılı standartının olmamasıdır. Bunun üçün cəhdlər edilsə də Yamayka Kreolunda hələ də tələffüzlə yazı arasında çox böyük fərqlər var.

Aşılması lazım olan digər bir problem isə bütün dövlət təhsil sisteminin Standart Britaniya İngiliscəsinə əsaslanmasıdır. Daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi, İngilis dilinin standart olmayan növləri ənənəvi olaraq aşağı səviyyəli hesab edilir və məktəblərdə qeyri-standard İngilis dilinin istifadəsinə məhəl qoyulmur. Bu yavaş - yavaş dəyişməyə başlayır və insanlar artıq Yamayka Kreolunun digər dil növləri kimi uşağın şəxsiyyətinin qorunmasında oynadığı vacib rolun fərqi-dəirlər, o səbəbdən də, Yamayka Kreolunun da daxil edildiyi bir kurikulum tələbi irəli sürülmüşdür [4].

Bibliography

1. Carroll E.R. Dialects of American English. N.Y.: Penguin Books, 1999.-16
2. Scott D. G. Landmark Events in U.S. History. The Declaration of Independence. N.Y.: Blackwell Publishers, 2006.-30
3. William L. W., Mason T., Leemann A. Principles of Linguistic Change Volume II . N.Y.: Blackwell Publishers, 2006.-34
4. <http://www.Google.ru.black> English-39

AFRICAN - AMERICAN VERNACULAR ENGLISH AND ITS PECULIARITIES

Aliyeva Nasiba Islam, Nuriyeva Aysel Yusif

Summary

African American Vernacular English is a social dialect of English language. Differences between African American Vernacular English and British English, also the contemporary development of African American Vernacular English and its use in teaching process have been studied in this article.

African American Vernacular English is the communicative and social system, originally created at the intersection of three dimensions – social class, ethnic and territorial. Black English has existed as a social dialect since XVII century, but the term goes back only to 1969. At present 80% of Black Americans speak African American Vernacular English.

African American Vernacular English is widely used in modern literature, music, mass media and everyday conversations etc.

African American Vernacular English also called Black English, or African American English, Black Vernacular, Black English Vernacular, or Ebonics - is an African American Variety.

African American Vernacular English has been used in many parts of world: the USA, Great Britain, in Africa, West Indies, Vanuatu, Papua New, Guinea, in the northern part of Australia, in Vietnam etc.

АФРО-АМЕРИКАНСКИЙ ДИАЛЕКТ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Əliyeva Nəсібə İslam qızı, Nuriyeva Aysel Yusif qızı

Резюме

Афро-американский диалект английского языка - это социальный диалект английского языка. В этой статье были изучены различия между афро-американским разговорным английским и британским английским языком, а также современное развитие афро-американского разговорного английского языка и его использование в учебном процессе.

Афро-американский диалект английского языка - это коммуникативная и социальная система, изначально созданная на пересечении трех измерений - социального класса, этнического и территориального. Черный английский как социальный диалект существует с XVII века, но этот термин восходит к 1969 году. В настоящее время 80% чернокожих американцев говорят на афроамериканском диалекте английского языка.

Афро-американский диалект английского языка широко используется в современной литературе, музыке, средствах массовой информации, повседневном общении и т. д.

Афро-американский диалект английского языка, также называемый черным английским, или афроамериканским английским, черным диалектом, черным английским диалектом - это афро-американское разнообразие.

Афро-американский диалект английского языка использовался во многих частях мира: в США, Великобритании, Африке, Вест-Индии, Вануату, Папуа-Новой Гвинее, в северной части Австралии, во Вьетнаме и т. д.

Rəyçi: dos. Məhərrəmova Suqurə İbrahim qızı

Praktik xarici dillər kafedrasının 06 iyun 2022 tarixli iclasın 12 saylı protokolu

Daxil olduju tarix 14 iyun 2022-ci il

UOT:94.

TÜRKİYƏDƏ MİLLİ AZADLIQ MÜBARİZƏSİ LOZANNA KONQRESİ

Mustafayeva Zeynəb Arif qızı

BDU-nun Qazax filiali

leyla.eyyubova@inbox.ru

Xülasə: *Birinci dünya müharibəsindən sonra Türkiyə ərazisi qalib dövlətlər tərəfindən bölüşdürüldü.*

Mustafa Kamal paşa belə ağır vəziyyətdə ölkənin müdafiəsini öz üzərinə götürdü və 1919-1923-cü illəri əhatə edən türk xalqının azadlıq mübarizəsinə başçılıq etdi.

1923-cü ilin iyulunda Lozanna konfransında Antanta ilə Türkiyə arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Türkiyə beynəlxalq aləmdə tanındı.

Açar sözlər: konqrens, desant, milli azadlıq mübarizəsi, suverenlik, saziş, daşnak, protektorat.

Keywords: congress, landing, struggle for national liberation, sovereignty, agreement, Dashnak, protectorate.

Ключевые слова: съезд, десант, национально-освободительная борьба, суверенитет, договор, дашнаки, протекторат.

Mudros müqaviləsindən sonra türk ordusu tərkisilah olmağa başladı və təslim oldu. 1918-ci il oktyabrın 30-dan 1919-cu il mayın 15-dək Fransa, Ədəni, İngiltərə, Urfa, Maraş, Mərzifon, Samsunu, İtaliya Antaliya, Konya, Yunanıstan İzmiri işğal etdi.

Türk zabıtlərinin bir hissəsi Mustafa Kamal başda olmaqla vətəni işğalçılardan azad etmək üçün mübarizəyə başladılar. 1919-cu il mayın 19-da Mustafa Kamal Samsuna gəldi. (1 səh 74). Bu gün Türkiyə tarixində milli-azadlıq mübarizəsinin ilk günü kimi qeyd edilir. 1919-cu il iyulun 23-dən avqustun 6-na qədər Ərzrumda Anadolunun Şərq vilayətlərinin hüquqlarını qoruyan cəmiyyətin konqresi keçirildi. (2 səh 57).və burada “Hüquqların müdafiəsi” cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyət Ərzurum və Sivas konqreslərində xalqı Mudros barışığı çərçivəsində Türkiyə sərhədlərində azadlıq mübarizəsinə çağırırdı.

Bu konqresdə Anadolunun şərq vilayətini tutmaq istəyən erməni və yunan işğalçıların hərəkətləri pisləndi. 1919-cu il oktyabrın 11-də Sivasda yeni konqres keçirildi. Burada türk ərazilərinin bölünməzliyi, işğalçı Antanta qoşunlarının Türkiyədən çıxarılması millətin suverenliyinin qorunması məsələləri müzakirə edildi. (2 səh 69)

Sivas konqresinin bu qərarı 1920-ci yanvarın 20-də İstanbulda toplanmış sonuncu Osmanlı məclisində təsdiq edildi. Türkiyə tarixinə bu sənəd “milli and” kimi daxil olmuşdur.

1920-ci martın 16-da İstanbul İngilis desantı tərəfindən rəsmi işğal edilmiş elan edildi. (2 dəh 69)

Müxtəlif rayonlarda yerləşən nisbətən yararlı vəziyyətdə olan diviziyalardan yeni ordu yaranmağa başladı. Birləşmiş diviziyalardan Şərq cəbhəsi və Qərb cəbhəsi ordu hissələri yaradıldı. Xarici müşahidəçilərdən İngilis polkovniki Roulson hadisələrin gedişinə nəzarət edirdi. Roulson ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri pisləyirdi. 1919-cu ilin iyul-sentyabr aylarında ermənilər Van-Bəyazid istiqamətində hücumu keçmişdirlər. Onlar ingilislərə arxlanaraq müsəlman kəndini yandır, türk əhalisini qırırdılar.

1919-cu ilin sentyabrında Qarabəkir paşa bu vəziyyət haqqında Ərzuruma gəlmiş, general Harborda yazılı şəkildə məlumat verdi. Erməni quldurları ingilis hərbi forması geyərək əhalini ingilislərin adından şantaj edirdilər. Ermənilər kürd tayfaları ilə birlikdə hücumu hazırlamaq üçün danışıqlar aparmağa cəhd göstərmişdirlər.

1920-ci ilin sentyabrın 28-də Kazım Qarabəkir başda olmaqla Ankara hökumətinin rəsmi icazəsini aldıqdan sonra ermənilərin üzərinə hücumu keçdi.

Sentyabrın 29-da türk orduları Sarıqamış, sentyabrın 30-da Mərdənik, oktyabrın 1-də Qaqızmanı aldılar. Oktyabrın 30-da Qars ermənilərdən alındı. Erməni əsgər və zabıtləri əsr götürüldü. Dekabrın 2-də daşnak Xatışovun hökuməti Aleksandropol müqaviləsi imzaladı. Ermənistan Yerevan və Sevan gölünün (Göyçə gölü) ətrafı ilə müəyyənləşdirildi. 1921-ci il martın 16-da Moskvada, “Dostluq və Qardaşlıq” haqqında Sovet Türkiyə müqaviləsi imzalandı.(2 səh 33)

Moskva müqaviləsinin şərtinə görə Qars, Ərdahan, Qaqızman, Artvin dairələri Batum dairəsinin cənubu, Sürməli qəzası Türkiyənin tərkibinə daxil oldu. Naxçıvan Azərbaycan SSRİ tərkibində muxtariyyət hesab edilirdi. Azərbaycan Naxçıvanı 3-cü dövlətə verə bilməzdi.

Az sonra 1921-ci il martın 26-da Qarsda Türkiyə ilə Zaqafqaziya Respublikası arasında RSFSR nümayəndəsinin iştirakı ilə danışıqlar başlandı. Qars müqaviləsinin məzmunu Moskva müqaviləsinin məzmununa uyğun idi.

Qərb cəbhəsinin qoşunları Yunanlara qarşı döyüşürdü. 1921-ci ilin yanvarında Yunanıstanla döyüş cəbhəsində vəziyyət daha da kəskinləşdi. Avqustun 23-dən sentyabrın 13-nə qədər davam edən gərgin döyüşlər türklərin qələbəsi ilə nəticələndi (2 səh 71) .

Milli azadlıq müharibəsi 1922-ci il oktyabrın 11-də Antanta dövlətlərinin Türkiyə ilə Mudanyada barışıq sazişini bağlanması ilə nəticələndi. Müharibədəki qələbə Mustafa Kamal və onun tərəfdarlarının mövqeyini daha çox möhkəmləndirdi. 1922-ci il noyabrın 1-də Milli məclis öz iclasında sultanlığın ləğvi haqqında qərar qəbul etdi.

Bundan sonra noyabrın 20-də Lozannada sülh danışıqları başladı. Lozanna konfransının başlanmasını eşidən erməni millətçiləri onların konfransın işinə cəlb edilməsini tələb etdilər. Aqoronyan, Xatisyan, Paşalyan başda olmaqla ermənilər fəaliyyətə başladılar. 1920-ci il avqustun 18-də Xatisyan Lozanna konfransının iştirakçılarından rəsmi şəkildə rədd cavabı aldı. Buna baxmayaraq ermənilər müzakirələrdə iştirak etməmək şərti ilə konfransa buraxıldılar. Onlar Ermənistanı təmsil edirdilər.

Lozannada ermənilər konfrans iştirakçılarına aşağıdakı məzmununda memorandum payladılar. “Müharibə Türkiyə Ermənistanda 2250000 ermənilərdən 1250000 nəfəri məhv edilib, 700000 erməni Qafqaz, İran, Suriya, Yunanıstan və digər ərazilərə qaçmışdır. Hazırda Türkiyədə kəndlərdə 13000 nəfər, İstanbulda 150000 nəfər erməni əhalisi qalmışdır”. (3 səh 361)

Bu milli məsələni üç həlli var idi.

1. ABŞ prezidenti ermənilərə ərazi verilməsi təklifi ilə çıxış etməlidir.

2. Yerevan Respublikasının ərazisi Türkiyə hesabına artırılmalıdır. (dənizə çıxış nəzarətdə tutulmaqla)

3. Bu ərazilərə Suriyaya və Türkiyəyə verilmiş Kilikiya əlavə olunmuşdur. (3 səh 361)

Göründüyü kimi dənizdən dənizə (Aralıq dənizindən Qara dəniz, Xəzər dənizi daxil olmaqla) “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq ideyası ermənilərə razılıq vermirdi.

Bu memorandum Avropa dövlət başçılarının marağına səbəb olmuş və onlar bir neçə dəfə Türkiyəyə ermənilərə torpaq vermək təklifini irəli sürmüşdülər.

Lakin Türkiyənin nümayəndəsi İsmət paşa konfransda çıxış edərək, ermənilərin yazdıqları bu məlumatın yalan olduğunu sübut etmişdi. Ermənilərin məhvində “ermənilərin özgə torpaqlarının hesabına “öz dövlətlərinin yaratmaq ideyasını” əldə silah edib, onları müharibəyə sövq edən qərb dövlətinin özləri günahkardır. Türkiyənin nümayəndəsi Riza Nurinin çıxışı böyük səs-küyə səbəb olmuş və bir çox qəzetlərdə dərc edilmişdi. (3 səh 365)

Bundan sonra Lozanna konfransda “erməni məsələsi” artıq müzakirə edilməmişdi.

1923-cü il iyulun 24-də Antanta dövləti ilə Türkiyə arasında Lozanna konfransında sülh müqaviləsi bağlandı. (2 səh 79). Türkiyədə müttəfiqlərin işğal rejimini ləğv etdi.

1. Mudros və Sevr müqavilələri ləğv edildi.

2. Beynəlxalq aləmdə yeni Türkiyənin müstəqilliyi və sərhədləri tanındı.

Bu müqavilələrin böyük əhəmiyyəti var idi. Çünki türk milli dövlətlər özünü beynəlxalq aləmdə hüquqi cəhətdən təsdiq etməyə nail oldu. 1923-cü il oktyabrın 29-da TBMM Türkiyəni respublika elan etdi.

XX əsrin 20-ci illərində elan edilmiş Türkiyə Cümhuriyyəti XXI əsrin əvvəllərində regional və global gücə çevrilmişdir.

2008-ci ildən başlayaraq Türkiyə öz xarici siyasətində “strateji dərinlik” doktorinasını əsas götürməyə başladı. Türkiyə hökuməti öz dövləti üçün regionda yarana biləcək risklərə, təhdidlərə və terrorçu hərəkatlərə müxtəlif üsullarla müdaxilə etməyə başladı. 2020-ci ildən Türkiyə öz xarici siyasətində “dünya beşdən böyükdür” prinsipi ilə fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu fəaliyyət özünü II Qarabağ müharibəsində göstərdi. II Qarabağ müharibəsi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarını azad edən Azərbaycan Respublikasının qələbəsi ilə başa çatmışdır. Türkiyə hərbi əməliyyatların ilk günündən Azərbaycanı ədalətli mübarizəsində dəstəkləmiş ona siyasi və diplomatik dəstək göstərmişdir. Müharibədən sonra 2021-ci ilin iyununda imzalanmış Şuşa bəyannaməsi ilə Türkiyə Azərbaycanın təhlükəsizliyinə təminat verdi.

Ədəbiyyat

1. А.Ф.Мюллер Краткая история Турции. Москва., 1948 (1 стр. 174)
2. S.M.Seyidova Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri (1920-1930-cu illər).
3. Г.Кудурак Армянское досье. Баку., 1993 стр. 361-365.
4. R. Şahin Tarix boyunca türk idarələrinin erməni politikaları İstanbul 1988
5. Süleyman Koçbaş Erməni məsələsi nədir, nə deyildir. Kayseri 1985.
6. WWW.virtualkarabakh.az

NATIONAL LIBERATION STRUGGLE IN TÜRKIYE CONGRESS OF LAUSANNE

*Mustafayev Zeynab Arif
Summary*

After the First World War, the territory of Turkey was divided by the victorious states.

In such a difficult situation, Mustafa Kemal Pasha took over the defense of the country and led the Turkish people's struggle for freedom from 1919 to 1923.

According to the agreement signed between the Entente and Turkey at the Lozanna Conference in July 1923, Turkey was recognized internationally.

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА В ТУРЦИИ КОНГРЕСС ЛОЗАННЫ

*Мустафайев Зейнаб Ариф кызы
Резюме*

После Первой мировой войны территория Турции была разделена государствами-победителями.

В такой сложной ситуации Мустафа Кемаль-паша взял на себя защиту страны и руководил борьбой турецкого народа за свободу с 1919 по 1923 год.

Согласно соглашению, подписанному между Антантой и Турцией на Лозаннской конференции в июле 1923 года, Турция получила международное признание.

Rəyçi: dosent A. Veyisov

BDU-nun Qazax filialının tarix kafedrasının 24 may 2022-ci il tarixli iclasın 15 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 31 may 2022-ci il

UOT:796.

MƏKTƏBƏQƏDƏR KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN FİZİKİ TƏRBIYƏNİN HİSSƏ- HİSSƏ ÖYRƏTMƏ METODLARININ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

*Həsənov Etibar Firuddin oğlu, Əliyev Tural Xəlil oğlu,
Əlizadə Ülvü Hüseyn oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Hissə-hissə öyrənmə tədris prosesini hər dərsdə daha konkret edir, şagirdlər dərsi mənimsəyir, bacarıqdan razı qalır. Hazırlayıcı hərəkətlərin müxtəlifliyi nəticəsində dərs maraqlı keçir. Hərəkətin hissələrini öyrənərkən, böyük hərəkət ehtiyatı yaranır, bu da uşaqların hərəkət təcrübəsini zənginləşdirir. Hissə-hissə öyrənmə itirilmiş bacarıqların bərpasını sürətləndirir.*

Fiziki tərbiyədə oyun metodu süjet xarakterə malikdir. Oyundan yalnız fiziki tərbiyənin vasitəsi kimi istifadə edilmir, o eyni zamanda öyrədilmənin və tərbiyənin effektiv metodu sayılır.

Yarış metodu idman yarışlarının xarakterik xüsusiyyəti olsa da yarışlar nisbətən daha geniş imkanlara malikdir.

Açar sözlər: məktəbəqədər, öyrətmə metodu, fiziki tərbiyə, kiçik yaşlı uşaqlar, oyun metodu, yarış metodu,

Key words: preschool, teaching method, Physical Culture, Small children, game method, race method,

Ключевые слова: дошкольное , метод обучения, физическая культура, маленькие дети, игровой метод, метод гонки

Hissə-hissə öyrətmə metodunun pedaqoji üstünlükləri:

1. Bu metoddan istifadə zamanı hərəkətin mənimsənilməsi asanlaşır. Şagird məqsədə tədricən, xüsusi hərəkət ehtiyatları yığaraq, müəyyən fəaliyyətində təşəkkül taparaq çatır. Belə öyrətmə hərəkətin hər bir hissəsinə diqqəti cəmləşdirməyə imkan yaradır, hissənin bütöv hərəkətdə yerini dərk etdirir, bu da bütöv hərəkətin daha dərinlən mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə öyrənmə prosesinin müddəti qısalmır, ümumi hərəkət qabiliyyəti səviyyəsi yüksəlir.

2. Hissə-hissə öyrənmə tədris prosesini hər dərsdə daha konkret edir, şagirdlər dərsi mənimsəyir, bacarıqdan razı qalır.

3. Hazırlayıcı hərəkətlərin müxtəlifliyi nəticəsində dərs maraqlı keçir.

4. Hərəkətin hissələrini öyrənərkən, böyük hərəkət ehtiyatı yaranır, bu da uşaqların hərəkət təcrübəsini zənginləşdirir.

5. Hissə-hissə öyrənmə itirilmiş bacarıqların bərpasını sürətləndirir.

6. Bu metod əlaqələndirmə baxımından mürəkkəb olan hərəkətləri öyrənməkdə əvəzəlməzdir və istənilən əzələ qrupuna asan təsir edir.

Beləliklə, hərəkəti hissə-hissə öyrətmə metodu dərs prosesinə yaradıcılıqla yanaşmağa kömək edir, öyrədilən hərəkəti təhlil etməyə imkan yaradır.

Ancaq hərəkəti hissə-hissə öyrətmə metodundan hazır qanun kimi istifadə etmək mümkün deyil. Bu hərəkətləri tətbiq edərkən hazırlayıcı hərəkətlərin miqdarı, onların hər birinin tətbiq miqdarı, ardıcılığı – bunlar hamısı ümumi məsləhətlər şəklində olmalıdır. Müəllimin işi - bu

məsləhətləri peşəkar kimi xüsusi öyrətmə şəraitində tətbiq etməkdir. Bu məsləhətləri kor-korana şəkildə tətbiq etdikdə isə öyrətmə prosesinin həyata keçirilməsi çətinləşir.

Bu metoddan öyrətmənin hər mərhələsində istifadə edilir. Sadə, şagirdlərin kifayət qədər hazırlıqlı olması hallarında hazırlayıcı hərəkətlərə ehtiyac olmur və bütövlükdə öyrətmə metodundan tədrisin birinci mərhələsində də istifadə edilə bilər. Ümumiyyətlə, öyrətmənin yekun pillələrində bu metoddan istifadə edilir.

Şagirdlər, kifayət həcmdə bilik və bacarıqlara malikdirlər. Onlar qarşıda qoyulan məqsədləri həll etmək üçün müstəqil fəaliyyət göstərə bilirlər. Yarımqrupa daxil olan metodlar müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olsalar da, bir oxşarlıqları var: onları istifadə edərkən şagirdlər arasında rəqabət elementləri iştirak edir, öz üstünlüyünü hər hansı fəaliyyət zamanı təsdiq etmək məqsədi güdür.

Oyun metodu.

Fiziki tərbiyədə oyun metodu süjet xarakterə malikdir. Oyundan yalnız fiziki tərbiyənin vasitəsi kimi istifadə edilmir, o eyni zamanda öyrədilmənin və tərbiyənin effektiv metodu sayılır. Ona görə də oyun metodunun mahiyyətini başa düşmək üçün oyunun ümumi səciyyəsinə bilmək lazımdır.

Oyun metodu tək qəbul edilmiş oyun kimi istifadə edilmir. Oyun metodu anlayışı öz vasitələri və istifadə formaları ilə, rəsmi oyun anlayışından genişdir. Oyun metodu ilə bütün dərsi keçmək olar. Lakin bu vaxt heç bir mütəhərrik və idman oyunu tətbiq olunmamalıdır.

Oyun metodunun daha xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır.

1. Oyun fəaliyyəti vaxtı emosionallıq və qarşıdurma geniş tətbiq edilir ki, bu da metod və insanlar arasında olan mürəkkəb münasibətləri nizamlamağa imkan yaradır. Ona görə də oyun vaxtı oynayanlar arasında münasibətləri nizamlayan qayda qoyulur.

2. Mübarizənin, hərəkətlərin yerinə yetirilmə şəraiti yüksək dərəcədə dəyişkəndir. Bunun nəticəsində oynayanlar, qarşıya çıxan maneələri müxtəlif üsullarla aradan qaldırmalı, onların bacarıqları dəyişkən şəraitə uyğunlaşma və çeviklə fərqlənməlidir.

3. Yüklənmənin və hərəkətin ciddi nizamlanmasının olmaması. Oyunçuya düşən yük onun özündən və oyunda tutduğu mövqedən asılıdır. Nizamlanmanın rolu o zaman yüksəlir ki, oyun metodu yeni hərəkətin mənimsənilməsi üçün istifadə edilir.

4. Hərəkətlərdə yaradıcılıq təşəbbüsünə tələblər var. Oyun situasiyaları vaxtı daha böyük nəticə verə biləcək fiziki hərəkətlər seçməkdə böyük müstəqillik variantları vardır.

5. Müxtəlif hərəkət bacarıqlarının və keyfiyyətlərinin kompleks şəkildə oyunda göstərilməsi. Oyunda müvəffəqiyyət əldə etmək üçün oyunçu müxtəlif hərəkətlərdən istifadə etməli olur (qaçış, hoppanma, tullanma və s.) özü də müxtəlif ahəngdə. Bunlar hamısı oyunçunun orqanizminə kompleks şəkildə təsir edir.

6. Çox hallarda oyunçular arasında əlaqə hər hansı əşya vasitəsilə yaranır, məsələn top, kiçik bayraqlar və s.

Oyundan öyrətmənin effektini və fiziki hazırlığın ümumi səviyyəsini yoxlamaq üçün istifadə edilir. Oyun metodunu düz tətbiq etdikdə, o kollektivçilik təşəbbüskarlığının, fəallığın, inadlılığın, cəsərtliliyin, dözümlülüyün və intizamlılığını inkişafına böyük imkan verir.

Yarış metodu.

Yarış metodu idman yarışlarının xarakterik xüsusiyyəti olsa da yarışlar nisbətən daha geniş imkanlara malikdir. Yarışlar, yarış metodunun ən parlaq ifadəsidir. Ancaq yarış

metodunun daha geniş tətbiqi ondan ibarətdir ki, dərslərin təşkili istənilən formada keçirilə bilər, istənilən fiziki hərəkətdən onun vasitəsi kimi istifadə edilə bilər. Məsələn, fiziki tərbiyə dərslərini yarış üsulu ilə keçirmək olar, dözülməkdən başlayaraq idman zalından çıxana kimi.

Bu metodun oyun metodu ilə oxşarlığı çoxdur. Ancaq onların arasında böyük fərq var. Bu fərq ondan ibarətdir ki, oyun metodu həmişə süjet tərkibli olur. Yarış metodunda bu anlar yoxdur, hərəkətin yerinə yetirilməsi onun yüksək səviyyədə tamamilə yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilir. Deməli, bu, metodları ayırmaq üçün süjetin olub-olmamasından asılıdır. Məsələn, tennis topunu hədəfə atarkən biz şagirdləri ovçu, qalibi isə ən mahir ovçu adlandırırıq. Yarış metodunda isə məqsəd həmin hərəkətin texnikasının təkmilləşdirilməsidir. Ancaq bu fərqlər heç də yarış anlarının oyun metodunda yox olmasına gətirib çıxarmır. Əgər oyun metodunun tərkibini hər hansı mütəhərrik oyun və ya idman oyunu təşkil edirsə, onda iki metod arasındakı fərq itir.

Yarış metodunun xarakterik xüsusiyyətləri:

1. Bütün fəaliyyət qabaqcadan müəyyən edilmiş qayda ilə hər hansı hərəkəti yerinə yetirməklə qalib gəlməyə sərf edilir.

2. Yüksək nəticə göstərmək üçün maksimal fiziki və psixoloji imkanlardan istifadə edilir.

3. Fiziki yükləmənin tənzimləmə imkanları məhduqlaşır.

Bu metod hərəkət vaxtı qarşıya çıxan məqsədləri həll etmək üçün müstəqillik tələb edir. Deməli, yarış metodu hərəkətlərin təkmilləşməsi üçün böyük üstünlüyə malikdir, ancaq hərəkətin öyrədilməsi vaxtı üstünlük vermir. Belə ki, hərəkəti qabiliyyətlərin yüksək dərəcədə inkişafını tələb edir, məktəblilərin psixoloji cəhətdən qalib gəlməsi və təlimə güvənməsi metodu pedaqoji cəhətdən özünü doğruldur. Bu metodla, bir tərəfdən şagirdlər hərtərəfli hazırlıqlı olduqda ən yüksək nəticə əldə edirlər, ikinci tərəfdən onun köməyi ilə hazırlıq səviyyəsini daha da yüksəldirlər. Qurbanov H.H. “Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikası”. Dərslük. Bakı, 2001

Ədəbiyyat

1. Qurbanov H.H. “Fiziki tərbiyənin tədrisi metodikası”. Dərslük. Bakı, 2010
2. Ələkbərov H.Y. və b. Mütəhərrik oyunlar. Dərslük. Bakı, 2006
3. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. Учебное пособие. Москва. «Просвещение». 1990
4. Венгер Л.А. Восприятие и обучение (дошкольного возраста). Москва, 1992
5. Пензулаева Л.И. «Физкультурные занятия с детьми 5–6 лет» Москва. 1983
6. Тонкова–Ямпольская Р.В., Чертова Т.Я. «Воспитателью о ребенке дошкольного возраста». Москва, 1987

ADVANTAGES OF PRIVATE-SEPARATE METHODS OF PHYSICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Gasanov Etibar Furuddin, Aliyev Tural Xalil, Alizade Ulvu Huseyn

Summary

Gradual learning makes the learning process more concrete in each lesson, students learn the lesson and are satisfied with the acquired skills. As a result of the variety of preparatory activities, the lesson is interesting. When learning parts of the movement, a large reserve of

movement is created, which enriches the motor skills of children. Gradual learning accelerates the recovery of lost skills.

The method of the game in physical education has a plot character. The game is used not only as a means of physical education, but also as an effective method of education and upbringing.

Although the competitive method is a characteristic feature of sports competitions, competitions have a wider range of possibilities.

ПРЕИМУЩЕСТВА ЧАСТНО-РАЗДЕЛИТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

*Гасанов Этибар Фуруддин оглы, Алиев Турал Халил оглы,
Ализаде Ульви Гусейн оглы
Резюме*

Постепенное обучение делает процесс обучения более конкретным на каждом уроке, учащиеся усваивают урок и довольны полученными навыками. В результате разнообразия подготовительных мероприятий урок получается интересным. При разучивании частей движения создается большой резерв движения, что обогащает моторику детей. Постепенное обучение ускоряет восстановление утраченных навыков.

Метод игры в физическом воспитании носит сюжетный характер. Игра используется не только как средство физического воспитания, но и как эффективный метод обучения и воспитания.

Хотя соревновательный метод является характерной чертой спортивных соревнований, соревнования имеют более широкий спектр возможностей.

Rəyçi: Dos. Zaur Hüseyinzadə

Vədən tərbiyəsi və idman 14 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 10 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 08 iyul 2022-ci il

UOT:355.

AZƏRBAYCAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNDƏ ROLU

*Sarıyev Vidadi
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru*

Xülasə: Müdafiə qabiliyyətinin artması istiqamətində ölkə rəhbərliyinin fəaliyyətinin əsas sahələrindən biri də gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsidir. Vətənpərvərliyin ali təzahürü xalq kütlələrinin cəmiyyət quruluşu məqsədyönlü fəaliyyəti, Vətənin müdafiəsi yolunda fədakar əməyindən ibarətdir. Ölkə qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində əsas şərt xalq kütlələrinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin, onların vətənin müdafiəsinə hazırlığından ibarətdir.

Açar sözlər: Azərbaycan silahlı qüvvələri, vətənin müdafiəsi, hərbi vətənpərvərlik, döyüş qabiliyyəti, hərbi əməliyyat

Ключевые слова: Азербайджанские вооруженные силы, защита Родины, военный патриотизм, боеспособность, военная операция.

Keywords: Azerbaijani armed forces, defense of the Motherland, military patriotism, combat readiness, military operation.

Hökumətimiz ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə, şəxsi heyətin nailiyyətlərimizi qorumaq əzminin, sayıqlığının artmasına daim qayğı göstərir. Vətənin qoruması erməni qəsbkarlarının nəyin bahasına olursa olsun öz çirkin niyyətlərinə çatmaq üçün hərbi üstünlüyü əldə edərək öz iradələrini zorla qəbul etdirməyin qarşısını almaq səbəbindən irəli gəlir. 1980-ci illərin axırı, 1990-cı illərin əvvəlində erməni millətçilərinin və onların havadarlarının təcavüzkar fəaliyyətləri geniş vüsət alaraq, ölkəmizə qarşı açıq hərbi əməliyyatların keçirilməsi ilə nəticələndi. Ölkəmizin mövcud problemlərə konstruktiv mövqeyi SQ-in döyüş qabiliyyətinin, Azərbaycan xalqının sayıqlığının, onun ölkənin müdafiəsinə qalxmaq əzminin artması ilə müşahidə olunmalıdır.

Müdafiə qabiliyyətinin artması istiqamətində ölkə rəhbərliyinin fəaliyyətinin əsas sahələrindən biri də gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsidir. O, əhalinin, xüsusən gənclərin Vətənin müdafiəsi sahəsində, mənəvi-psixoloji, hərbi və fiziki hazırlıq üzrə çoxşaxəli vəzifələri həyata keçirməyə xidmət edir. Vətənpərvər olmaq ölkənin iqtisadi, hərbi potensialını artırmaq, öz əsgəri borcunu layiqincə yerinə yetirmək deməkdir. Bunun üçün isə xalqa, ictimaiyyətə zidd hərəkətlərə qarşı barışmaq olmaz, ordu xidmət məktəbini keçərək müasir silah və döyüş texnikasını mənimsəyib, vətənin müdafiəsinə hazır olmaq lazımdır.

Müasir gənclər ata və babalarımız tərəfindən bizə qalmış zəngin ideya-nəzəri örnəyə malikdirlər. Xalq kütlələrinin vətənpərvərlik tərbiyəsi, onların Vətənin müdafiəsinə hazırlığı bu örnəyin əsasını təşkil edir. Vətənə məhəbbət geniş xalq kütlələrinin qəlbində həmişə yaşamalıdır. Bu yadelli işğalçılara qarşı mübarizə öz təzahürünü mübariz şəkildə göstərmişdir. Vətənpərvərliyin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- İctimai quruluşa sədaqət;
- Kütlələrin fəal ictimai mövqeyi;
- Vətənə məhəbbət hissinin, düşmənə qarşı amansızlıqla müşahidəsi;
- Xalqın önəmli ənənələri ilə, müasir nailiyyətlərin sıx əlaqəsi.

Vətən, onun işinə sədaqət, vətənpərvərliyin mahiyyəti olaraq qüdrətimizin əsas mənbəyidir. Sistematik, məqsədyönlü tərbiyə işi geniş xalq kütlələrinin əzəli maraqları əsasında qurularaq, dinc ictimai quruluşun bərqərar edilməsinə xidmət edir.

Vətənpərvərlikdə 3 əsas komponentin vəhdəti mövcuddur.

Vətənpərvərlik ideyaları;

- Vətənpərvərlik hisləri;
- İnsanların vətənpərvər fəaliyyətləri.

Bu komponentlərin hər biri vacib olmaqla yanaşı, bir-birilə sıx əlaqəlidir. Vətənpərvərliyin ali təzahürü xalq kütlələrinin cəmiyyət quruluşu məqsədyönlü fəaliyyəti, Vətənin müdafiəsi yolunda fədakar əməyindən ibarətdir. Ölkə qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində əsas şərt xalq kütlələrinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin, onların vətənin müdafiəsinə hazırlığından ibarətdir.

HVT ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi olaraq insanlarda yüksək mənəvi-psixoloji, fiziki vərdişlərin, həmçinin Vətənin müdafiəsi üçün lazımi keyfiyyətlərin məqsədyönlü, plana uyğun fəal prosesdir. HVT-in əsas məqsədi Vətənə sadıq silahlı müdafiəçilərin hazırlanmasıdır.

HVT-nin əsas vəzifələri:

- Yüksək mənəvi-siyas, psixoloji, fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirmək;
- Hərbi, hərbi-texniki biliklərin mənimsənilməsinə yardımçı olmaq;
- Öz ölkəsini müdafiə etməyə hazır, xalqın əmək, döyüş ənənələrinə, onun Silahlı Qüvvələrinə sadıq vətənpərvərlər tərbiyə etməkdir.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Bunlar obyektiv və subyektiv şəraitdən irəli gəlir. Obyektiv şəraitə iqtisadi, sosial, siyasi, ideoloji nəzəriyyənin əsasları aiddir. HVT-nin iqtisadi əsaslarını dövlət mülkiyyəti təşkil edir. İctimaiyyətin iqtisadi quruluşunda baş verən köklü dəyişikliklər hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işinə həlledici təsir göstərmişdir. Müasir şəraitdə HVT iqtisadi əsasları genişlənərək köklü dəyişikliyə uğramışdır.

Cəmiyyətimizin sosial əsaslarını geniş xalq təbəqələrinin sıx birliyi təşkil edir. Bu birlik HVT-nin sosial əsaslarıdır. Kollektivçilik qarşılıqlı anlaşma, milli həmrəylik, sosial birlik HVT-nin möhkəm təməl daşığıdır. Cəmiyyətin sosial qrup tədbirlərinin yaxınlaşması obyektiv bir prosesdir. Bu sahədə hökumətin sosial siyasəti əsas rol oynayır. Cəmiyyətimizin sosial birliyinin başqa bir tərəfi olan bizim həyat tərzimiz HVT işində böyük rola malikdir. SQ-lər xalqın ayrılmaz hissəsidir. Onların vahid məqsəd, maraq, vəzifə ideyaları vardır. Cəmiyyətimizin sosial strukturunu daim təkmilləşdirilməsi HVT işinin inkişafı üçün zəmin yaradır.

HVT-nin siyasi əsasını dövlət və ictimai quruluş təşkil edir. Siyasi təşkilatlar cəmiyyət qarşısında duran ümdə vəzifələr həyata keçirilməsini təmin etməlidirlər. Bu vəzifələrdən ən başlıcası ölkənin müdafiə qüdrətinin artmasından ibarətdir. HVT-si işində dövlətin hərbi siyasəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumi siyasi sistemdə hərbi siyasətin rolu, cəmiyyətin sosial tədbirlərindən irəli gəlir. Təcavüzkar dairələrin hərbi siyasətinin əsaslarını Millitarizm təşkil edir. Ölkəmizin hərbi sahədə apardığı siyasət sülh siyasətidir.

HVT-si işinin ideya nəzəri əsasları milli ideologiyamız üzərində qurulmuşdur. Bu ideologiya xalqımızdı vətən, millət, cəmiyyət, vətənpərvərlik kimi anlayışlar formalaşdıraraq, şüurlu surətdə Vətənin müdafiəsi sahəsində xalq kütlələrinin rolunun vacibliyini mənimsəməsinə kömək edir. HVT-si işində obyektiv amillərlə yanaşı subyektiv amillər də əhəmiyyətli rola malikdirlər. Bu kütləyə xalq kütlələrinin müxtəlif təbəqələri, partiyalar, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər aiddirlər. İndiki dövrdə subyektiv amillərin rolu daha da artır. Belə ki, cəmiyyətimizin istiqamətverən qüvvəsi olan dövlətin rolu artmaqdadır. Dövlət Milli ideologiyamızın təbliğatçısı kimi HVT-si işinin bütün sistemə rəhbərlik edir.

Vətənin müdafiəsi dövlətin əsas vəzifələrindən bir olmaqla ümumxalq işidir. Azərbaycan Respublikasının Vətəndaşları dövlət maraqlarını qorumalı, onun müdafiə qabiliyyətini, şan-şöhrətini artırmağa borcludurlar. HVT-nin əhəmiyyəti məhz buradan irəli gəlir. HVT-si və ali məktəblərin tədris prosesində siyasi maarifin, təbliğatın, mətbuat, radio, televiziya həmçinin müxtəlif formada kütləvi tədbirlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. HVT-si üçün orta və ali məktəblərdə gənclər tərəfindən öyrənilmiş hərbi və hərbi-texniki biliklərin əsaslarını texniki avtoklublarda, dərnlərdə, ÇH məntəqələrində və s. keçirilən dərslər böyük əhəmiyyətə malikdir. Hərbi-tətbiqi yönümlü FH gənclərdə dözümlü, cəldlik, iradəlik, psixoloji dəyanət və bu kimi keyfiyyətləri aşılayır.

HVT-nin prinsipləri mənəvi tərbiyənin prinsipləri ilə sıx əlaqədardır.

a) HVT –nin əsas ümumi prinsipi nəzəriyyə və əməliyyatın birliyindən ibarətdir. Teoretik ümumiləşmə və əsas olmadan HVT-si ola bilməz. Teoretik biliklər döyüşünü silahlandıraraq düzgün praktiki hərəkətləri həyata keçirmək üçün şərait yaradır. Praktiki HVT-nin əsasını təşkil edərək onun məzmununu müəyyən edir. Həyat təcrübəsi döyüşçülərin təlimlərdə və manevrlərdə iştirakı gənclərin döyüş və inqilabi rəşadət yerlərinə gəzintiləri, müharibə veteranları ilə görüşlər Vətənin müdafiəsi kimi ideyaların aydın mənəvi döyüş keyfiyyətləri möhkəmlənərək inkişaf edir.

Teoriya və praktika HVT-nin iki ayrılma qarşılıqlı əlaqəli hissələridir.

b) HVT-nin ümumi prinsipi vahid məqsəd və məqsədə çatmaq üçün vəzifələrdən ibarətdir. Belə ki, HVT-si ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi olub, onun məqsədlərinə malikdir və bu məqsədlər ümumi tərbiyə işinin əsas vəzifələrindən ibarətdir. Başqa tərbiyə işlərində olduğu kimi HVT-də də məqsəd vasitələr mövcuddur. Aydın, konkret, məqsədyönlü sistemə surətdə tərbiyə obyektinə təsir etmək qabiliyyətindən məhrum qalacaqlar.

c) HVT-nin ümumi prinsiplərindən biri konkret tarixi baxış prinsipidir. Tarixi şəraitdən asılı olaraq HVT forma və məzmununu dəyişmiş, inkişaf etmiş və konkretləşmişdir. Konkret tarixi baxış prinsipi keçmiş və indiki hadisələrdə bilavasitə və ya əlaqələrin sezilməsinə şərait yaradaraq inkişafın ana xəttinə və əsas meyillərini görməyə kömək edir. Məhz buna görə bu prinsipə daim riayət etmək HVT-nin inkişaf etdirilməsində böyük rola malikdir.

d) SQ-də və bütövlükdə hərbi işinin inkişaf meyillərinin müxtəlif dəyişiklərinin HVT-si işinin uçotunun aparılması prinsipi özünün əvvəlki prinsipi ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, ən etibarlı müdafiə edilməsi baxımdan çıxış edilərək hadisələrin tez zamanda inkişaf edilməsini nəzərə alaraq düşməyə layiqli cavab vermək üçün mənəvi-siyasi psixoloji, hərbi texniki və fiziki keyfiyyətlərdən kompleks istifadə edərək qabaqcıl təcrübədən və yeniliklərdən bəhrələnmək lazımdır.

e) HVT-si məşğul olan bütün təşkilatların fəaliyyətini daim tənzimləyən prinsip HVT-nin spesifik prinsipi olub ailədə, məktəbdə, ali və orta tədris müəssisələrində, əmək və əsgəri kollektivlərdə bu işin fasiləsiz, plana uyğun aparılmasına şərait yaradır. HVT-si işində mətbuatın, radio və televizorun müstəsna rolu vardır. Müvafiq əlaqədar təşkilatlar bu sahədə kütləvi-informasiya vasitələrinin fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verir. Lakin, bu işin ardıcıl plana uyğun sistemə surətdə aparılması təşkilatların bu sahədə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini tələb edir.

Ümumən HVT-nin səmərəsi gənclərin SQ-lər sıralarında xidmətə hazırlıq səviyyəsi ilə ölçülür. Yuxarıda deyildiyi kimi bu iş sistemə, fasiləsiz, kompleks bir tərbiyə işi olub əlaqədar təşkilatların gündəlik əmək fəaliyyətlərinin tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Hərbi Nizamnamələr (azərbaycan dilində)
2. Hərbi bilik jurnalları Bakı 1969
3. Hərbi bilik jurnalları Bakı 1975
4. “Artilleriya və raketlər” (rusca) Moskva, Hərbi Nəşriyyat 1968
5. “Rusca –azərbaycanca hərbi terminlər lüğəti” – M.M.Seyidov, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı 1993
6. “Naçalnaya Voyennaya podqotovka” (rusca) kitabı, Moskva, Hərbi Nəşriyyat 1982

7. Hərbi Andın mətni
8. “İbtidai hərbi hazırlıq” II cildə Bakı
9. Hərbi bilik jurnalı Bakı 1982

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ В ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ

Сариев Видади

Резюме

Одним из основных направлений деятельности руководства страны по повышению обороноспособности является военно-патриотическое воспитание молодежи. Высшим проявлением патриотизма является целеустремленная активность народных масс в общественном строю, самоотверженный труд на защиту Родины. Главным условием выполнения задач, стоящих перед страной, является воспитание в массах воинского патриотизма и их готовности к защите Родины.

ROLE OF AZERBAIJANI ARMED FORCES IN MILITARY-PATRIOTE EDUCATION

Sariev Vidadi

Summary

One of the main activities of the country's leadership to improve the defense capability is the military-patriotic education of youth. The highest manifestation of patriotism is the purposeful activity of the masses in the social system, selfless work to defend the Motherland. The main condition for the fulfillment of the tasks facing the country is the education among the masses of military patriotism and their readiness to defend the motherland.

Rəyçi: Kərimova Rəna

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 07 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 iyun 2022-ci il

UOT:60.

ZƏRƏRLİ VƏRDİŞLƏR VƏ ONLARDAN TÖRƏNƏN FƏSADLAR

Kərimova Rəna Cəmil qızı, Əkbərova İradə Binnət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Rena.kerimova.1964@gmail.com

Xülasə: İnsanların bir çox zərərli vərdişləri olduğu hamımıza məlumdur. Spirtli içkilər, narkotik maddələr, siqaret və s. bun a misal ola bilər. Çox vaxt normal zənn etdiyimiz və fərqiində olmadığımız vərdişlər həyatımızda əsaslı dəyişikliklər yarada bilər. İlk günlər həzz verən bir müddətdən sonra insanı incitməyə başlayır. Psixoloqlar hesab edir ki, insan heç vaxt vərdişlə doğulmur. Yaşadığımız müddətdə yaranır və həyatımızı əhatə edir.

Açar sözlər: zərərli vərdişlər, fəsadlar, psixoloji proses, zərərli maddə,

Ключевые слова: вредные привычки, осложнения, психологический процесс, вредное вещество.

Key words: harmful habits, complications, psychological process, harmful substance.

Yaşadığımız dövrdə insanların bir çox zərərli vərdişləri olduğu hamımıza məlumdur. Bəs istəmədən qazandığımız zərərli vərdişlərdən xilas ola bilərikmi? Türk psixoloqu Sərhat Yabancıya görə, vərdişdən qurtulmağın ilk yolu onun zərərli olduğunu qəbul etməkdir. Çox vaxt hansısa vərdişə meylli insanlar onu problem kimi qəbul etmir və inkar edirlər. Ən böyük bəla o zaman olur ki, bu şəxslər “Mən bu vərdişdən əyləncə kimi istifadə edirəm” kimi düşüncələrlə özlərini aldadırlar. Sizə elə gəlir ki, istədiyiniz vaxt illərdir etdiyiniz vərdişə ata bilərsiniz. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, o vərdiş illərdir sizinlədir və onu rahatlıqla tərk edə bilmərsiniz. Bu səbəbdən həmin zərərli problem olduğunu qəbul edib, həll yollarını tapmağa çalışmaq lazımdır.

Müasir gənclər arasında siqaret çəkmə, spirtli içkilərə meylik, narkomaniya ən zərərli vərdişlərdən sayılır. Siqaretin sağlamlığa vurduğu ziyanə gəldikdə isə, aparılan araşdırmalardan məlum olub ki, siqaret tüstüsündə 4000-dən çox zərərli maddə vardır və bu maddələrin bir qismi xərçəng xəstəliyinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Siqaret tüstüsündə 300 milyonla 3,5 milyard arasındakı zərərli dənəciklər mövcuddur.

Siqaretin digər fəsadlarına tez qocalma, diş çürüməsi, ürək xəstəlikləri, qırtlaq xərçəngi, vaxtından əvvəl doğum, şəkər xəstəliyi, qanqrena, qida borusu xərçəngi və s. göstərmək olar.

Siqaret beyni qidalandıran damarlarda elastikliyin azalmasına səbəb olur. Sual edə bilərsiniz ki, axı siqaret çəkənlər söyləyir ki, siqaret çəkəndə baş ağrıları keçir. Siqaretin tərkibindəki nikotin maddəsi əvvəl beynin damarlarının genişlənməsinə səbəb olur ki, buda cəmi 15 saniyə çəkir. Sonradan isə spazm baş verir. Nikotin sinir sisteminə təsir edir, ürək-damar sisteminin işin pozur. Onun təsiri nəticəsində qan təzyiqi və nəbz sürətinin artımı ortaya çıxır. Siqaret çəkmə iflic olma, ürək xəstəliklərinin, xüsusilə də ürək əzələsinin infarktının əmələ gəlməsinə zəmin yaradır.

Siqaret aludəçiliyi olan insanlarda onu tərgitmək çox çətin, bəzəndə mümkünsüz olur. Nəinki siqareti, ümumiyyətlə insana zərərli olan hər şeydən qurtulmaq üçün insanda güclü iradə olmalıdır. Amma təbii ki, hər kəs bu qədər güclü ola bilmir. Yəni də hər bir zərərli vərdişdən qurtulmaq üçün müxtəlif vasitələr vardır. Yetər ki, istəyəsən, yetər ki, çalışasan. Amma qurtulmaq istəməsən, istəklərinə yenilsən kiçik səhvlər böyük faciələrə səbəb ola bilər.

Spirtli içkilərin zərərinə gəldikdə isə bildiyimiz kimi spirtli içkiləri uzun müddət qəbul etdikdə alkoqolizm xəstəliyi yaranır. Tərkibində alkoqol olan vasitələr neyrodəpressant xarakterli olduğu üçün mərkəzi sinir sisteminə oksigen daxil olmasını ləngidir. Bu isə öz növbəsində beynin fəaliyyətini tormozlayır, hərəkəti və nitq koordinasiyasını pozur. Beyin məntiqi fəaliyyətdən qalır, diqqət dağılır, insan etdiyi hərəkətlərə cavabdeh ola bilmir. Alkoqolizm ürək-damar, mədə-bağırsaq xəstəliklərinə, xüsusən də qara ciyər sirrozu xəstəliyinə səbəb olur. Alkoqol cinsi hüceyrələrə toksiki təsir edərək, daxili sekresiya vəzilərinin funksiyasını pozur. Böyrəküstü vəzin funksiyasının pozulması orqanizmdə maddələr mübadiləsinin zəifləməsinə, orqanizmin vaxtından əvvəl qocalmasına səbəb olur.

Spirit ağ ciyəərə də mənfi təsir edərək onun oksigenlə daimi təminatını pozur. Spiritin ağ ciyər üzərində mənfi təsiri isə öz gedişində qara ciyərin yağlanması, qara ciyərdə iltihabın baş vermə riskinin artması və sonnda sirrozun inkişafına zəmin yaradır. Spiritli içkilərə vərdiş edən insanlarda ürək döyüntüləri yüksək templidir. Bu isə yüksək qan təzyiqinin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Xərçəngin Tədqiqatı üzrə Agentliyi qeyd etmişdir ki, spiritli içkilərdən istifadənin ağz boşluğu, udlaq, qırtlaq, qida borusu, qaraciyər, yoğun bağırsağ, düz bağırsağ və süd vəzi xərçəngi ilə bağlılığına dair kifayət qədər sübutlar vardır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra xərçəng xəstəliklərinin baş verməsi spiritli içkilərin istifadəsi zamanı əmələ gələn asetaldehid adlı metabolitlə bağlıdır. Maraqlıdır ki, müntəzəm olaraq təmiz spirit ekvivalentində 50 qram alkoqollu içkilərdən istifadə kolorektal xərçəngin yaranmasının riskini 10-20% artırmış olur. Udlaq, qırtlaq və qida borusu xərçənginə isə gəldikdə isə xərçəngin əmələ gəlməsinin riski 100-200% artmış olur.

Xronik, çox miqdarda alkoqoldan istifadə ürək-damar xəstəlikləri riskinin artmasına, o cümlədən, ürəyin işemik xəstəliyi, dilatasion kardiomiopatiya, ürək aritmiyaları və hemorragik insult-beyinə qansızma hallarının baş verməsi ilə əlaqədardır.

Ürək aritmiyalarının bəzi növlərinin (məs, qulaqcıqların səyirici aritmiyası) 30-60%-i məhz spiritli içkilərin qəbulu ilə bağlı olduğu məlumdur. Tədqiqatlar göstərir ki, hər gün spiritli içkilərin qəbulu ürək aritmiyalarının yaranmasına səbəb olur. Bu isə ürək xəstəliklərinin inkişaf riskini artırmış olur.

Spiritli içkilər beyin hüceyrələrinə və neyronlara təsir edərək, onları fəaliyyətdən salır. Çox hallarda beyindəki nazik damarların partlamasına, qanın laxtalanmasına səbəb olur, qanın normal dövranının qarşısını aldığına görə insultla nəticələnir. Bu isə iflicə səbəb olur.

Əsas etibarilə spirit orqanizmdə məsrəf olunmadığından, mədəyə daxil olan kimi birbaşa qana keçir və qandakı ağ qan cisimciklərini sıradan çıxarır. Azacıq təzyiq belə şəxsə infarkt keçirməsinə səbəb olur.

Spiritli içkilər psixi xəstəliklərin əmələ gəlməsinin əsas amillərindəndir.

Spiritli içkilər insanın spermatozoidlərində və onları istehsal edən hüceyrələrdə də öz xoşagəlməz təsirini qoyur. Almaniya həkimləri sübut etmişlər ki, spiritli içkilərin acınacaqlı təsirləri, hətta onlardan istifadə etməyən sonrakı üç nəslində belə davam edir. Spiritli içkilərə qurşanan şəxslərin nəslə tamamilə kəsildə bilər. Amerikalı alim doktor Nalin deyir ki, bir sağlam kişidən orta hesabla on bir sağlam övlad əmələ gələ bilər. Halbuki, spiritli içkilərə qurşanan şəxsə 1-3 nəfərdə belə sağlam övlad əmələ gəlmir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə alkoqoldan sui istifadə dünyada ölüm səbəbləri arasında 3-cü yeri tutur (birinci yerdə ürək-damar xəstəlikləri, ikinci yerdə isə onkoloji xəstəliklərdir).

Respublikamızda gənc nəslin bu məhsullardan sərbəst istifadəsinin qarşısını almaq məqsədilə “İctimai xətalar məəcəlləsinin” 189 maddəsinə görə “Yetkinlik yaşına çatmayanlara” siqaret və spiritli içkilər satan şəxslərə 60-100 manat civarında cərimə tətbiq olunur.

İnsan ölümü müxtəlif səbəblərdən gerçəkləşə bilər. Müharibələr, yoluxucu xəstəliklər, avtomobil qəzaları, qətl hadisələri, intihar halları, təbii fəlakətlər, bəzi ölkələrdə

hökm sürən aclıq və s. bu amillərin sırasındadır. Son vaxtlar sadalananların sırasına “Ağ ölüm” adlandırdığımız narkomaniya da əlavə olunub. Narkomaniya insanları tədricən məhv edir, ölümə sürükləyir.

Narkotik asılılığın elmi anlayışı ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində verilib. XX yüzilliyin sonunda isə narkomaniya müxtəlif xalqların genofonduna sarsıdıcı zərbələr vuran, qarşısı alınmaz bir təhlükəyə, ümumbəşəri bəlaya çevrilib. Digər tərəfdən, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi gəlir əldə etmək üçün başlıca vasitə olub.

Narkotik maddələr mərkəzi sinir sisteminə spesifik təsir göstərir və tez bir zamanda asılılıq yaradır. Narkotik “narke” sözündən götürülüb, yunan dilindən tərcümədə mənası “yuxu, bihuşluq”, “mania” - cəzb etmək, ağılsızlıq deməkdir.

Narkotik qəbulunda ən böyük zərəri beyin və mərkəzi sinir sistemi görür. İnsan get-gedə normal davranışdan uzaqlaşır. Hafizənin itməsi, nitq pozğunluğu, yuxusuzluq, zəkanın azalması, səs və işıq hallüsinasiyaları rast gəlinir.

Qusma, davamlı qarın ağrısı, gecə korluğu, çox işıqdan narahat olma, zamanla görmə sinirinin zərər çəkməsi nəticəsində qalıcı korluq, nəfəs darlığı, öskürmə, tənəffüs yolunun iflici və s. kimi hallarla biruzə verir və sonradan heç bir işə yaramayan bir insana çevrilir.

Narkomanlıq-xroniki intoksikasiya doğuran, narkotik və psixotrop maddələrdən sui istifadəsi nəticəsində yaranan, psixi və fiziki asılılıqla müşayiət olunan xəstəlikdir.

Narkotik maddələrə alışmış orqanizmin Abstinent sindromu zamanı yaranan ağrı o dərəcədə güclüdür ki, bu zaman narkotik əldə etmək xatirinə insan yalana, oğurluğa, hətta adam öldürməyə əl ata bilər.

Narkomanıyanın yayılması millətin sağlam həyat tərzini üçün təhlükə törədir. Narkotik maddələrin qəbul edilməsi ilə insan fiziki və psixoloji cəhətdən məhv olur. Narkomaniya yaddaş və təfəkkürü pozur, həyatı proseslərə qarşı leqeydlik yaradır. Narkomaniya orqanizmin zəifləməsinə, bədənin arıqlamasına və fiziki gücün düşməsinə gətirib çıxarır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə dünyada 16 milyona yaxın insan inyeksiya narkotiklərdən (iynə formasında) istifadə edir və onların arasında 3 milyona yaxın QİÇS xəstəsi vardır. Və bu hələ inyeksiya, yəni iynədən istifadə edənlərin göstəricisidir.

Araşdırmalardan bəlli olur ki, narkotik maddələrdən istifadə edən insanlarda ilk əvvəl xoş hisslər yaranır və istifadəçilər bu aldadıcı təsirin, yəni, sevinc və enerjinin həmin maddələrdə olmasına inanmağa başlayır. Bu qənaət tamamilə yanlıştır. Əgər hər şey narkomanların düşündüyü kimi olsaydı, cəmiyyətin ən fərəhli, ən gümrah öz karyerasında və şəxsi həyatında uğur qazanan insanları onlar olardılar.

Narkotik aludəçiləriylə söhbətlər göstərir ki, ailədə və işdə yaranan problemlər, psixoloji zəiflik, düzgün seçilməyən mühit və digər müxtəlif səbəblər onları bu yola sürükləyib. Narkotikdən sırf əyləncə məqsədilə istifadə edənlərin olmasında danılmaz faktdır.

Narkomaniya insanın tədricən ölümünə səbəb olur. İnsan şüurlu olaraq özü özünü ölümə məhkum edir. Belə ki, bu maddələrdən mütəmadi istifadə edənlərin orqanizmləri zəifləməyə, bədəni gücdən düşməyə, həmçinin daxili orqanları-qara ciyəri, böyrəkləri öz funksiyasını itirməyə başlayır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, narkotik maddələr şəkərli diabet, hepatit kimi xəstəliklərin də yaranmasına səbəb olur. Və nəhayət, QİÇS kimi təhlükəli bir bəla qaçılmazdır.

Bütün bunlarla yanaşı, narkotikin təsirindən həmin insanların yaxınları, ətrafındakı insanlarla problemlər yaranır, onlar psixoloji sarsıntılar keçirərək ətrafında olan insanlara zərər verməyə başlayırlar.

Azərbaycanda rəsmi statistikaya görə son 5 ildə narkomanların sayı 10 dəfəyədək artıb. Son məlumatlara əsasən ölkədə rəsmi narkomanların sayı 30 min nəfərə yaxındır.

Ən acınacaqlı vəziyyət ondan ibarətdir ki, son illərdə 12-15 yaşlı uşaqlar arasında narkomaniya geniş vüsət alıb və son zamanlar gələcəyi anası olacaq qızlar arasında narkomaniyaya qurşanma halları artıb. Təəssüf ki, dünyada olan narkomanların 40-45%-i qadın və uşaqlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qadın narkomanlar daha ciddi problemlərlə qarşılaşır, onların cəmiyyətdə normal insan kimi qəbul olunması kişi narkomanlardan daha çətindir. Qadın narkomanlar seksual manyakların, digər cinəyətkarların əlində bir vasitəyə çevrilirlər və onların bu yoldan xilas olması demək olar ki, mümkün olmur. Qadın orqanizmində narkotik vasitələrin təsirindən iradə və şüurun zəifləməsi daha tez baş verir, onlarda rəzil, alçaq instinktlər yaranır. Narkotik vasitə əldə etmək məqsədi olan belə qadınlar təcavüzkarların qurbanına çevrilir.

Ümumiyyətlə, narkomaniya və alkoqolizm yoluxucu xəstəliklərə yol açan, insanın insanlıqdan çıxıb lazımsız bir məxluqa çevirilməsi yolunda əsas amildir.

Son dövrlərdə ən qorxulu vəziyyət sintetik narkotiklərin daha geniş istifadəsidir. Belə ki, onlardan hətta bir dəfə istifadə etmək belə, narkotikdən asılılığa səbəb olur. Azərbaycanda daha geniş istifadə olunan narkotiklər tiyək, heroin, çətənə, həşiş, ekstazi, kokain və LSD-dir. Sintetik narkotiklərin çoxu toz şəklindədir. Sintetik narkotiklər-şüşə, kokos, sintetik marixuana 3-4 dəfə istifadədən sonra psixi və fiziki asılılıq, 3-4 ay sonra ağır psixoz yaranır. Bonzay, spays kimi yeni sintetik narkotik maddələr istifadə edildikdən 10-15 dəqiqə sonra öz təsirini göstərməklə yanaşı, 10-12 saat müddətində öz təsirini saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Yəni bu narkotik maddələr istifadəçini dərhal öz təsiri altına salaraq, uzun müddət bu təsir altında saxlayır. Təsiri keçdikdən sonra istifadəçidə kəskin baş ağrıları, halsızlıq və sair əlamətlər hiss olunur. Həmin şəxs əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək üçün yenidən həmin narkotik maddəni istifadə etmək məcburiyyətində qalır.

Digər narkotik maddələrlə müqayisədə yeni icad olunan narkotik vasitələr istifadəçidə çox tez bir müddətdə alışqanlıq yaranır və tez bir müddətdə asılılığın yaranmasına səbəb olur. Bu narkotiklərdən istifadə edənlər narkotikin təsiri altında anlaşıq vəziyyətdə olurlar. Ən pisi isə bu narkotiklərdən istifadə edənlərin müalicəsinin, sağalmasının mümkün olmadığıdır. Tutaq ki, heroin, marixuana kimi digər narkotik maddə istifadəçiləri bir ilədək bu narkotik maddələri istifadə etdikdə müalicə nəticəsində normal həyata qayıda bilirlərsə, yeni növ narkotik maddələri 2-3 ay istifadə edənləri sağaltmaq mümkün deyil. Çünki, bu maddələr birbaşa beyin hüceyrələrini məhv edir. Sintetik tərkibli narkotiklər istifadə edənlərin orqanizmində maddələr mübadiləsi pozulur, beyin hüceyrələri zədələnir. Kimyəvi toksinlər qısa müddətdə qara ciyəre sorularaq qana keçir. Bir neçə dəqiqəyə bütün orqanizmə təsiri yayılır. Təsiri saatlarla davam edir. Spirtli içkilərlə narkotikin qəbulu isə daha böyük təhlükəyə, ölümə belə səbəb olur. Spays qəbul edən şəxslərdə bədənin hərəkəti artır, ürək döyüntüləri artır, mədə qanaxmaları başlayır, infarkt baş verir. Sintetik narkotik maddələr insanın beynində psixoloji gərginliyi pik həddinə çatdırır.

Sintetik narkotik maddələr bir neçə adda satışa çıxarılır və hətta internet üzərindən satışı həyata keçirildiyindən müştərilərinin sayı da gün gündən artır. Azərbaycanda da narkotik

vasitələrin müxtəlif növündən istifadə edənlərin olduğunu nəzərə alsaq, bu təhlükə ölkəmiz üçün də gözləniləndir.

Narkomanlıq insan cəmiyyətinin mənəvi və əxlaqi Məhz buna görə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu növ cinayəti cəmiyyətin “sosial bəlası” adlandırmışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “Narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı tədbirlər haqqında” 1996-cı il 26 avqust tarixli Fərmanı və digər qanunlar, fərmanlar, normativ-hüquqi aktlar narkotiklərlə mübarizənin əsas strateji xəttini müəyyənləşdirmişdir.

Bu gün ölkəmizdə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və onlara qarşı mübarizə üzrə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, bu sahədə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi dövlət başçısının, hüquq mühafizə orqanlarının daim diqqət mərkəzindədir. Bu gün narkomanlığa qarşı mübarizədə səmərəliliyə nail olmaq üçün aidiyyəti dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təşkil edilməsi və nəzarət mexanizminin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılmış Dövlət Komissiyası və ölkə Prezidentinin 2007-ci il 28 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, 2007-2012-ci illəri əhatə edən “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsinə qarşı, narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə Proqram”, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 iyun 2013-cü il tarixli 2966 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2013-2018-ci illər üçün Dövlət Proqramı” xüsusi təkan vermişdir.

Gənclər arasında sağlam həyat tərzinin təbliğ olunması, narkomanlığın fəsadları haqqında gənclərdə düzgün təsəvvürün formalaşması, eyni zamanda ictimaiyyətin diqqətinin narkomanlıqla bağlı problemlin həllinə cəlb olunması üçün Gəncə Dövlət universiteti hər zaman tələbələr arasında təlim metodiki toplantılar, tərbiyəvi konfranslar keçirir. Təqdim etdiyim mövzu da, pandemiya əvvəl 13 dekabr tarixdə keçirilmiş konfransdan olan çıxışım əsasında hazırlanmışdır.

Psixoloqlara görə zərərli vərdişlərə başlamaq nə qədər asandırsa, ondan qurtulmaq bir o qədər çətinləşir. Bu, tamamilə psixoloji prosesdir. Zərərli vərdişdən xilas üçün öncə bu vərdişin necə, nə zaman, hansı vəziyyətdə yarandığını insan özü və ya mütəxəssisin köməyi ilə analiz etməlidir.

Zərərli vərdişlərdən xilas olmağın ən gözəl yolu idmandır. İdman xüsusilə gənclərdə məsuliyyət hissini artırır, hisslərini idarə etmə qabiliyyətini gücləndirir. Gənclərin çevikliyini təmin edir. İdman etmək diqqət dağınıqlığını aradan qaldırır. İdmanla məşğul olan uşaqlar enerjilərin idmana sərf etdikləri və yorulduqları üçün başqa alışqanlıqlara vaxtı qalmır.

Universitetimizdə futbol, voleybol, boks, güləş, kəndir dartma, şahmat, dama, estafet qaçışları, ərazidə səmti müəyyən etmə, intellektual yarışlar hər zaman keçirilir. Buda tələbələrin asudə vaxtını daha səmərəli keçirməsinə təkan verir.

Biz bu sahədə də, 44 günlük Vətən müharibəsində olduğu kimi Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev cənablarının ətrafında “Dəmir yumruq” kimi birləşməli, gənclərimizin bu bataqlığa yuvarlanmasına imkan verməməliyik.

Ədəbiyyat

1. Daxili xəstəliklər. A.Axundbəyli, Bakı,1998
2. Daxili xəstəliklər, A.Axundbəyli, 1999
3. Ümumi histologiya, M. Abdullayev, Bakı, 1995
4. İnsanın normal anatomiyası, bakı, 2013
5. Tibbi biliklərin əsasları, S.Əliyev, Bakı,2004
6. Epidemiologiya , S. Ağayev, Bakı, 2011

ВРЕДНЫЕ ПРИВЫЧКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ ИЗ НИХ

Каримова Рена Джамиль кызы, Акбарова Ирада Биннет кызы

Резюме

Все мы знаем, что у людей много вредных привычек. Алкогольные напитки, наркотики, сигареты и т.д. может быть примером этого. Привычки, которые мы не осознаем и часто считаем нормальными, могут привести к фундаментальным изменениям в нашей жизни. Первые дни доставляют удовольствие, через некоторое время начинает вредить человеку. Психологи считают, что человек никогда не рождается с привычкой. Оно возникает, пока мы живем, и окружает нашу жизнь.

BAD HABITS AND CONSEQUENCES ARISING FROM THEM

Karimova Rena Jamil kyzy, Akbarova Irada Binnet kyzy

Summary

We all know that people have many bad habits. Alcoholic beverages, drugs, cigarettes, etc. this can be an example. Habits that we often think are normal and are not aware of can create fundamental changes in our lives. The first days are a pleasure, after a while it begins to harm a person. Psychologists believe that a person is never born with a habit. It arises while we live and surrounds our life.

Rəyçi: Ağayeva Elmira

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 07 iyun 2022-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 iyun 2022-ci il

MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ DİLİMİZDƏKİ BƏZİ YENİLİKLƏR

Quliyeva Esmira Allahverdi qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: sürətli, inkişaf, yeni məna, dəstəkləmək, açıqlamaq, yeniləmək, sərgiləmək, əxlaqi-mənəvi dəyərlər

Ключевые слова: быстрое, развитие, новый смысл, поддержка, раскрытие, обновление, экспонат, этико-нравственные ценности

Keywords: fast, development, new meaning, support, reveal, renew, exhibit, moral values

Cəmiyyətdə baş verən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər həm də onun mədəniyyətinin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin, o cümlədən ədəbi dilin inkişafını sürətləndirir, onun bütün qatlarında, həmçinin üslubi funksional strukturunda yeniləşməyə səbəb olur. Doğru olaraq qeyd edildiyi kimi, yeni dövrdə "... ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslubunun potensialı üzə çıxarılmış" [4] və leksik-qrammatik quruluşunda əvvəllər müşahidə edilməyən, yaxud zəif nəzərə çarpan yeni keyfiyyətlər əmələ gəlmişdir. Sözsüz, indiki sürətli inkişafın ən əlamətdar cəhəti ədəbi dilimizə yeni alınmaların gur,qarşısıalınmaz sürətlə daxil olması, tezliklə də onun fəal leksik fondunda qararlaşmasıdır. Artıq qeyd-şərtsiz qəbul edildiyi kimi, bu prosesə mütləq subyektiv müdaxilə olunmalı, "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə" [2] ciddi nəzarət edilməlidir. Ümumiyyətlə, müasir ədəbi dilimizdə baş verən yeniliklər dilçilik elmimizin vacib tədqiqat obyektinə olmalı, baş verən yeniliklər elmi qiymətini almalıdır. Biz bu məqalədə yeni inkişafın təsiri ilə, həmçinin günün, siyasi mübarizənin tələbindən irəli gələrək bəzi sözlərin mənaca genişlənməsi, əvvəlki məhdud işlənmə dairəsindən çıxaraq daha əhatəli mövqedə istifadəsi haqda danışacağıq.

Son onilliklərin müşahidəsi göstərir ki, dilimizin bir çox leksik vahidləri indi ya tamamilə yeni mənada işlənir, ya da əvvəlki mənaya əsaslanaraq daha fəal mövqeyə malik olur. Belə sözlərdən *dəstək*, *vurğu*, *açıq*, *yeni* və s.kimi leksik vahidlərimizi göstərmək olar.

İzahlı lüğətdə "dəstək" sözünün 30-a yaxın mənada işləndiyini göstərilir [1, 603]. Bu mənalar içərisində yalnız biri müasir ədəbi dilimizdə geniş dairədə işlənməyə başlamışdır. Lüğətdə bu mənə "müdafiə etmək", "tərəfdar olmaq" kimi izah olunsa da, yazılı nitqdən nümunə verilməyib, sadəcə olaraq "onun dediklərini mən təsdiqləyirəm" cümləsi ilə fikir aydınlaşdırılır., bu da onu göstərir ki, həmin sözün bu mənaları geniş işlənmə dairəsinə malik deyil. Amma 90-cı illərin ortalarından başlayaraq bu sözün çox müxtəlif morfoloji-sintaktik formalarda siyasi xadimlərin nitqində, xüsusən ümummilli liderimiz mərhum H.Əliyevin dilində necə geniş ekspressiv-üslubi çalarlarda işləndiyini müşahidə edirik. Böyük siyasi xadimin müxtəlif mənbələrdən topladığımız nümunələrdəki "dəstək" sözündən və onun törəmələrindən necə istifadə etdiyini görmək olar; Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü *dəstəkləyən* qüvvələr...[1, 75]; Ermənistan dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən *dəstək* alır [1, 89]. qarşılıqlı əlaqə saxlamaq, bir-birini *dəstəkləmək* istədiklərini göstərir [1, 77];Azərbaycanın əvvəlcədən Bakı-Ceyhan marşrutunu *dəstəklədiyini* siz bilirsiniz [1, 115]; ...ABŞ-ın energetika naziri bu bəyannaməni imzaladı, bunu, Bakı-Ceyhanı *dəstəklədi*[1, 44]; Böyük siyasətlə məşğul olan bir adam daim *xalqın dəstəyini* hiss etməli və xalqın rəyi ilə hesablaşmalıdır... *Xalqın dəstəyi* də mənə çox ruh verir [2,249]; *Xalqın dəstəyi* ilə bir neçə ay ərzində ölkədə aparılan siyasət... əhali tərəfindən *dəstəklənib* [2, 39] və s.

Ümummilli liderin 90-cı illərdəki müxtəlif məzmunlu nitqlərindən götürdüyümüz bu nümunələr göstərir ki, o, ana dilimizə, onun emosional-ekspressiv leksikasına nə qədər dərinə bələddir və onların gücündən yerli-yerində istifadəyə daim diqqət yetirmişdir. Bizim yekdil qənaətimizə görə, bir çox söz və ifadələrimizin son onilliklərdə özünə geniş işləklilik qazanmasında qardaş Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə yanaşı, görkəmli siyasi xadim və qələm sahiblərimizin, xüsusən dilimizin böyük bilicisi və qoruyucusu mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin müsəsnə rolu olmuşdur. Elə bəhs etdiyimiz sözün işlənməsinə aid misallar da bunun təsdiqinə sübutdur: Sahibkarlığın inkişafına dövlət *dəstəyi* davamlıdır ("Azərbaycan" q., 21.02.2020); Bu sahibkarlığın inkişafına verilən *dəstək* işi xeyli asanlaşdırır (yenə orada);

Hərtərəfli inkişaf üçün mütləq incəsənətin bütün növləri dövlət tərəfindən *dəstəklənməlidir*. Bu *dəstək* vardır, gələcək illərdə bundan artıq olacaqdır (“Azərbaycan”q., 8.03.2010; AR Prezidenti İ.Əliyevin Rəssamlıq Akademiyasında etdiyi çıxışdan); Onlara *dəstək hər birimizin mənəvi borcumuzdur* (“Azərbaycan” q. 8.03.2019); ... Mehriban xanım Əliyevanın *xüsusi dəstəyi* onun qadın problemlərinə diqqət və qayğısının göstəricisidir (yenə orada); Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və *dəstəyi* ilə 370 yeni məktəb istifadəyə verilib (“525-ci qəzet”, 8.03.2021); Ancaq bu ölkə onu açıq şəkildə *dəstəkləyə* bilmədi (yenə orada, səh.7); Azərbaycan bu təklifi *dəstəkləyib* (yenə orada, səh.11) və s.

Son illərin yazılı və şifahi nitqində geniş mövqə qazanmış sözlərdən biri də *vurğulamaqdır*. Dilimizin izahlı lüğətində “vurğu”nun feil forması (“vurğulamaq”) yoxdur [8, 491]. Müasir ədəbi dilimizdə bu sözün *səsi (heca vurğusu)*, *sözü (məntiqi vurğu)* nisbətən yüksək tonda tələffüz edib nəzərə çatdırmaq mənasına əsaslanaraq, *vurğu-la-maq* feili əmələ gəlmişdir ki, bu da bir fikri, məsələn, hadisəni nəzərə çarpdırmaq, ona diqqəti cəlb etmək mənalara əmələ gətirir. Əlbəttə, dilimizin funksional-üslubi imkanlarının zənginləşməsi üçün belə yeniliklər çox əhəmiyyətlidir. Bir neçə nümunə ilə kifayətlənirik: O,... dövlətin xüsusi qayğısını hiss etdiyini *vurğulayıb* (525-ci qəzet, 8.03.2020). bu əməkdaşlığın gələcəkdə də yüksələn xətlə inkişaf edəcəyinə əminliyini *vurğulayıb* (yenə orada, səh.13); ... bir məqamə xüsusilə *vurğulamaq* istəyirəm (“Ədəbiyyat” qəzeti” , 01.03.2019) və s. Dilimizdə “açıq” sözünün mənası çox aydındır – *örtülü, bağlı* olmayan. Məcəzi mənada da işlənir: *“ürəyi açıq” adam*. İzahlı lüğətdə bu sözün də feil forması *“açıq-la-maq”* yoxdur [5, 37-39]. Müasir nitqimizdə bu feil də “izah etmək, aydınlaşdırmaq” mənasında geniş işlənir:....burada müzakirə olunan məsələlərin detallarının *açıqlanması* məqsədəuyğun hesab edilmir. Spaniya mətbuatına *açıqlamasında* o deyib... (525-ci qəzet, 08.03.2019). Həcc ziyarətinin qiymətləri *açıqlanıb* (yenə orada). “Quş gripi ilə bağlı son monitorinqin nəticələri *açıqlanıb*” (yenə orada). Qeyd edim ki, son üç cümlə məqalə başlıqlarıdır. Bu da həmin sözün fəal mövqeyinə bir sübutdur.

Axır vaxtların yeniliklərindən biri də elə *“yeni”* sözündən əmələ gələn *“yeniləşmək”* feilinin başqa sözdüzəldici şəkildə əmələ gələn variantlarının daha çox işlənməsidir [8,580]. Beş il gözlədim , rekordumu *yeniləyən* olmadı ;*yenilənməsini* təmin etmək ,..... gündəlik işimizə çevrilmişdir (“525-ci qəzet” 08.03.2019). Novruzqabağı *yenilənməyə* olan istək hər bir azərbaycanlının qanındadır (yenə orada səh.11); məlumatlar real zaman rejimində *yenilənəcək* (yenə orada səh.13). Elə həmin qəzətdə *“yeniləşmək” variantı* da əksini tapır: ...Veb – servis funksionalı..... *yeniləşdirməyə* imkan verir (yenə orada) və s. *“Yenilənmək” və “yeniləmək”* variantlarının indiyə qədər geniş işlənməməsinin səbəbi, bircə, bu düzəltmə sözlərin “yen” (mək) kökündən əmələ gələn “yenilmək” (məğlub olmaq, basılmaq, sarsıtılmaq) [8, 579-580] məlum feilinin, məsələn, *“yenilə”, “yeniləndi”* ... kimi formalarına şəkildə bənzəməsi –*laş²* şəkildəsinə meyli artırmışdır. Çox güman ki, dilə münasibətdə də yenilənməkdə olan demokratik yanaşmanın təsiri –*lan²*, –*la²* şəkildələrinə üstünlük qazandırmaya başlamışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin son nəşrində “yeni”dən əmələ gələn sözlərdən yeddisi –*laş²*, dördü –*lan²* şəkildəsi ilədir [9, 698].

Sərgilənmək, sərgiləmək.İzahlı lüğətdə “sərgi” sözü izah olunur, lakin ondan düzələn feillər verilmir [8, 89]. Son orfoqrafiya lüğətində isə yalnız *sərgilənmək* feili öz əksini tapıb [9, 566]. Həmin feil də rus dilindəki *выставка* sözünün mənasına uyğun izah olunur. Ancaq xüsusilə son 10-15 ildə daha çox da qəzet dilində *“sərgiləmək”, “sərgilənmək”* feilinin fərqli mənada işləndiyini müşahidə edirik. Məsələn:”Qətiyyətlə demək olar, “Balerina” nəsrimizdə

yeni mənalandırma, yeni düşüncə tərzinin **sərgiləndiyi** bir əsərdir; Pərvin... həm də qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini sərgiləmiş olur; ... bir qızıb düşüncələri ümumən cəmiyyətin problemləri fonunda sərgilənir (yenə orada, səh. 21). Mətnlərdən göründüyü kimi, birinci cümlədə “sərgiləndiyi” sözü “təsvir olunduğu”, “gündəmə gətirildiyi” kimi mənaları ifadə edir. İkinci cümlədə daha çox “göstərmiş”, “diqqətə çatdırmış” mənalarına uyğun gəlir. Üçüncü cümlədə isə sərgilənir xəbəri “təsvir olunur”, “göstərir”, “verilir” mənasındadır. Aşağıdakı nümunədə isə həmin feil “nümayiş olunur” mənasında işlənmişdir. Ukraynanın Yalta şəhərindəki bir zooparkda ikibaşlı albino ilan **sərgilənir** (yenə orada, səh. 16).

Hesablanmaq. İzahlı lüğətdə bu sözün kökü olan “hesab” və ondan törəyən xeyli sözün mənası açıqlanır [6, 344-345]ş Lakin həmin feilin (hesablanmaq) “nəzərdə tutulmaq” mənası yoxdur. Belə çıxır ki, bu feil də müasir dil hadisəsi kimi qəbul olunmalıdır. ... Heydər Əliyev çox böyük səylə özünün uzun illər **hesablanmış** neft strategiyasının real hədəflərini bələdləyirdi (“Xalq qəzeti”, 10.04.2017, səh. 5)... Bu hekayələrdəki etiraf ...nəql olunan əhvalın stixiyasını göstərməyə **hesablanır**; Birinci cümlədə **hesablanmış** feili sifəti nəzərdə tutulmuş, ikinci cümlədə isə **hesablanır** feili xəbəri nəzərdə tutur. Mənalarında işlənmişdir. Umumiyyətlə **hesablanmaq** feili müasir ədəbi dilimizdə daha çox nəzərdə tutmaq mənasında istifadə olunur. Məsələn, “Hadisələrin bu cür gedişi qələbəni təmin etməyə **hesablanır**”, “Sizin hərəkətləriniz sonra mənim günahkar kimi tədqim edilməyimə **hesablanıb**” cümlələrində olduğu kimi.

Şaxələnmə feili də son zamanlar yeni mənə çalarında istifadə olunan dil vahidlərindəndir. İzahlı lüğətdə bu feilin yalnız ağaca aid **qol-budaq atmaq, böyümək** mənası göstərilir [8, 185]. Preziden İlham Əliyevin Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu məzunlarının I-ci Ümumdünya Forumundakı çıxışında bu feil tamamilə fərqli mövqedə iki dəfə işlənmişdir:.... qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatı 11 faizdən çox artmışdır və bu, artıq Azərbaçan iqtisadiyyatının **şaxələnməsinin** göstəricisidir. Ona görə ki, artıq qeyd etdiyim kimi, indi **şaxələnməmiş** inkişaf gedir (“Azərbaycan” **qəzet**”i, 13.IV.2018). Göründüyü kimi, iqtisadiyyatımızın genişlənməsi, müxtəlif, çoxşaxəli struktura çevrilməsi **“şaxələnmək”** feili ilə ifadə olunmuşdur və biz bunu uğurlu hesab edirik.

Yeni iqtisadi münasibətlər dildə alınma sözlərin sayını artırdığı kimi, bəzi alınmaların yeni mənada işlənməsinə də səbəb olur. Məsələn, **“operator”** sözü dilimizdə çoxdan işlənir. Mövcud lüğətlərdə onun əsas mənası maşın və mexanizmləri idarə edən şəxsi bildirməsidir [7, 525]. Bu sözün fərqli mənası kimi “kino yaradıcılarından biri” verilib ki, bu da məlum olduğuna görə, yenə də çəkiliş aparatını işlədən adamı ifadə edir və həmin mənə da əvvəlki ilə eynilik təşkil edir. Keçən əsrin 90-cı illərindən cəmiyyətdə müstəsna işləklilik əldə edən mobil telefonların idarəediciləri də həmin terminlə ifadə olunur:... telefon **operatorlarının** ümumi telefon danışıqlarının cəmi.... təşkil edir(“Azərbaycan” 21.02.2019). Bu cümlədə isə **operator** sözü əvvəlki mənasından xeyli fərqli vəzifədə çıxış edir.

Dilimizdə çoxdan işlənən **kanal** sözünün suyun axması üçün **süni yataq, uzun boşluq** (məsələn, top (silah) kanalı, kabel kanalı, sidik kanalı), yol, vasitə (məs.: “müxtəlif kanllardan istifadə etməklə məsələni yoluna qoymaq”) [6, 636]. Bu mənalarla yanaşı, radio və televiziyanın kütləviləşməsi ilə bağlı **“radio kanalı”, “televiziya kanalı”** ifadələri də az-çox nəzərə çarpırdı [11, 235]. Son 15-20 ildə tez-tez **1-ci kanal, “ANS kanalı”, “AzTV kanalı”, “ATV kanalı”** söz birləşmələri geniş işlənir. Buna uyğun olaraq **“kanalı dəyişməyin”**,

“kanalımıza çoxlu zənglər olur” kimi cümlələrdə **kanal** sözü **televiziya efiri, studiyası** mənalarını ifadə edir.

Verdiyimiz bu nümunələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, müasir ədəbi dilimizin inkişaf istiqamətlərindən biri sözlərin yeni – daha əhatəli vəzifələrdə işlədilməsidir. Əmin olduğumuzu bildiririk ki, dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı ilə bağlı yeni qəbul olunmuş Dövlət Proqramı ədəbi dilimizin bəhs etdiyimiz istiqamətdə tədqiqinə də təkan verəcək.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müstəqillik yollarında, 2-ci cild, Bakı, 1997
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 18-ci cild, Bakı, Azərənəşr, 2006
3. Xalqa bağışlanan ğmür. Bakı: Şəms, 2006
4. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (23 may 2012-ci il).
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cildə, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-ci cildə, IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
9. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı: Elm, 2021

О НЕКОТОРЫХ НОВШЕСТВАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД ДИНАМИЧНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Социально-экономические изменения, происходящие в обществе, также ускоряют развитие нравственных и духовных ценностей его культуры, в том числе литературного языка, вызывают обновление во всех его слоях, а также в его стилистической и функциональной структуре. В статье говорится об обогащении возможностями выражения Азербайджанского литературного языка в период высокого темпа экономического развития нашей страны, о получении возможности более широкого употребления ряда слов, об использовании некоторых из них в форме новых лексических единиц в неподразумеваемых ранее значениях. В качестве примера слова поддержка, выставка, вычисляться, открытый, новый и др. использованные слова.

ON SOME INNOVATIONS OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN THE PERIOD OF DYNAMIC DEVELOPMENT

Summary

The socio-economic changes occurring in the society also accelerate the development of the moral and spiritual values of its culture, including the literary language, and cause renewal in all its layers, as well as in its stylistic and functional structure. The article talks about enriching the possibilities of expression Azerbaijani literary language in the period of high rate of economic development of our country, about obtaining the possibility of a wider use of a number of words, about the use of some of them in the form of new lexical units in previously unimplied meanings. As an example, the words support, exhibition, calculate, open, new, and other words used.

Rəyçilər: f.ü.f.d., dos. D.Ə.Nağıyeva, f.ü.f.d., dos. L.V.Qocayeva

Çapa verildiyi tarix 14.07.2022
Çap vərəqi: 27,4 ç.v. Tiraj : 300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88